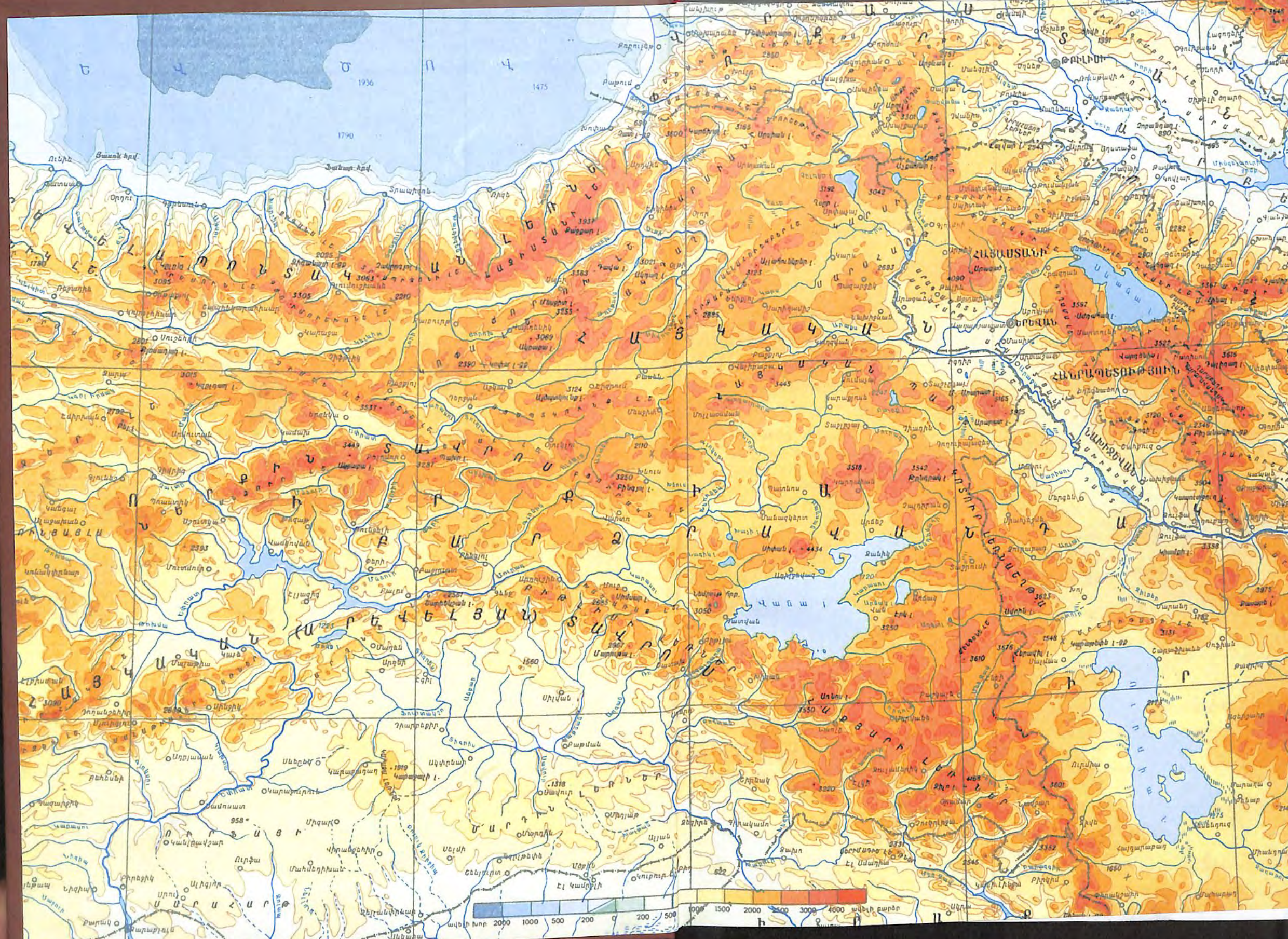

Աննա Պետրոսյան

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

9(47.925)
Պ-50

Հրահանգ

ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ԲՈՒՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

(ՎԿԱՅԱԳԻՐՔ՝ ԸՍՏ ԱՄԵՆԱՅՆԻ)

ՀԱՏՈՐ Զ

(20-րդ դար)

ԵՐԵՎԱՆ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային
գարգացման և մրցունակության հիմնադրամ
2013

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Պ 505

Հրատարակված է «Դար» տարածաշրջանային
զարգացման և մրցունակության հիմնադրամի
աջակցությամբ:

Պետրոսյան Աննա

Պ 505 Բոլոր ժամանակների Հայաստանը: Վկայագիրք՝ ըստ ամենայնի /
Ա. Պետրոսյան.— Եր.: «Դար» տարածաշրջանային զարգացման և
մրցունակության հիմնադրամ, 2013. Հատոր Զ: 20-րդ դար.- 608 էջ:

Վկայագիրքը պատմում է Հայոց խոյանքների, անկումների, հաղթա-
նակների և գոյատևման գաղտնիքի մասին՝ արժանավոր և ճշմարիտ
որդիների մասին: Այն փորձում է ճանաչել Հայոց ազգային բնավորու-
թյունը, հասկանալ նրա սեփական գոյության ծգտումը դեպի իր սկիզբը,
որտեղից քայլ է առել և հասել մինչև 21-րդ դար:

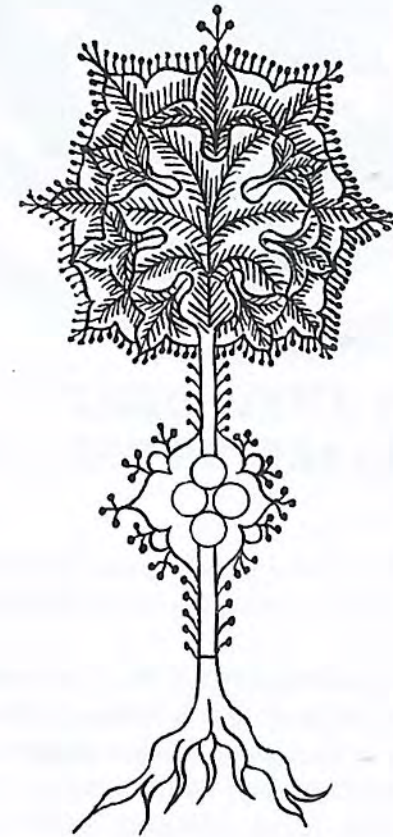
ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-9939-9081-0-6

© Պետրոսյան Ա., 2013
© «Դար» հիմնադրամ, 2013

ա խոսք է հավատի և հույսի:
Նաև սիրո խոսք է, որը մնում է միակը,
և որից փոխադարձություն չի պահանջվում:
Սա էության ամենաթաքուն և սրբազան խորշերում
ապրող զգացում է աշխարհի այն հատվածի հանդեպ,
որ նախախնամության կամքով բաժին է ընկել մարդուն,
և մարդն այն կոչել է՝ **ՀԱՅՐԵՆԻՔ**:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Զ հատորը
նվիրվում է Եղեռնի, բռնարարքների, համաշխարհային պատե-
րազմների ընթացքում երեք միլիոն Հայոց զոհերին:

ՀԱՅՈՑ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԿԱՐՄԻՐ ՄՈՒԼԹԱՆԸ

Մարդու արյունը առատությամբ հեղվել է բոլոր ժամանակներում, և միայն մարդկության հավաքական ճակատագրին է հայտնի, թե դեռ որքան ևս պիտի հեղվի:

Ի՞նչ է ՈՃԻՐԸ, երբ դառնում է ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ:

...Միջինասիական անապատներից մախճիրի մոլուցքով մինչև Էֆեյան ծովի ափերը և դեռ շատ ու շատ հեռու հասած թուրք վաչկատուն ցեղին էր վերապահված **ցեղասպանություն** կոչվող՝ **եղեռն իրագործողի առաջին դերը**: Թուրք ցեղը, որ կործանեց Բյուզանդիա պետությունը, իր մեջ կլանեց շատ ժողովուրդներ, տիրելով նրանց հայրենիքներին՝ դարձավ պետություն: Պետություն, որը ենթադրում էր օրենք և կանոն: Սակայն օրենքը ոչինչ էր նրա համար:

ՈՃԻՐՆ անարգել խրախճանում էր այն ողջ տարածքում, որն Օսմանյան կայսրությունն էր, չխնայելով հսկա տարածքում ապրող ժողովուրդների արժանապատվությունն ու կյանքը:

Հիշենք սուլթան **Աբդուլ Համիդ Երկրորդին**: Լսենք նրա ծայնը.

«Ես կփակեմ Հայկական Հարցը... Ես կջնջեմ Հայաստան բառը աշխարհի երեսից»:

1880թ. օգոստոսի 30-ին **Բարձր Դռան** հրամանով արգելվեց **«Հայաստան»** բառի պաշտոնական գործածությունը, որով և պիտի ի չիք դառնար **Հայկական Հարցը**:

Օսմանյան կայսրությունը կցանկանար փակել նաև **Արևելյան հարցը**, բայց անգոր գտնվեց:

Առաջինը ոտքի ելան **Լիբանանը** և **Սիրիան**: Սակայն՝ տապալվեցին: Թուրքերը ջարդի երախը նետեցին 40.000 քրիստոնյայի: Ֆրանսիական, բրիտանական և ռուսական նավերն իրենց զինվորներին ափ իջեցրին Բեյրութում:

Լիբանանը հայտարարվեց ինքնավար պետություն... Ինչպիսի՝ բարեբախտություն:

Ոտքի ելան **Բոսնիան, Չեռնոգորիան, Սերբիան, Ռումինիան, Բուլղարիան, Հունաստանը**:

Եվրոպական տերությունները նորից խառնվեցին, անհանգստացան... և միջամտեցին ոչ միայն համաձայնագրերով ու դիվանագիտական ասուլիսներով, այլև զենք ու զրահով, բանակ-զինվորով: Հարմար պահ էր քրիստոնյա ժողովուրդներին օգնելու պատրվակի տակ զավթել Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ մտնող այս կամ այն երկիրը:

Ռուսաստանը, իր ազդեցությունը Բալկաններում ուժեղացնելու նպատակով, պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային:

Այս պատերազմի և նրա հետևանքների մասին պատմել ենք: Պատմել ենք նաև **«Հայկական Հարցի»** մասին և հպանցիկ անցել ենք **Համիդի** սանձազերծած եղեռնի վրայով՝ խոստանալով ամբողջացնել այն այս հատորի սկզբում:

Աբդուլ Համիդ

Սուլթանը Բեռլինի վեհաժողովին վստահեցրել էր, որ պիտի անպայման **«բարենորոգումներ»** կատարի Հայաստանում:

Այս նույն 1878 թվականին էր, որ **Աբդուլ Համիդը** արձակեց թուրքական խորհրդարանը և հաստատեց իր դաժան վարչակարգը: Մտցնելով խիստ գրաքննություն՝ առաջին հերթին արգելեց օգտագործել **«ազատություն»** բառը... իսկ հետո իր երդումի համաձայն՝ **Հայաստան** բառը...

Եվ հայ ժողովրդին նետեց եղեռնի արյունոտ ժանիքների մեջ: Այսինքն՝ չկա հայություն, չի լինի և հայության հայրենիք Հայաստանը...

Բայց, նախ լսենք, թե ի՞նչ կարծիք ունեին այս հարցի շուրջը մարդասեր և գթասիրտ համարված, աշխարհին մշտապես իրենց կամքը թելադրող եվրոպական և ամերիկյան երկրների դիվանագետներն ու քաղաքագետները:

Եվ, որպեսզի դյուրին լինի պատկերացնել, թե ով ով է, նրանց փորձենք դնել ընդհանուր մի միջավայրում, միմյանց մոտ և լսենք նրանց... ասուլիսը:

ՓՈԼ ԲԵՍՔՐՈՆ (Ֆրանսիայի դեսպանը Թուրքիայում) – Մինչև 1881 թվականը հայերն անկախության մասին չեն խոսել: Նրանք միայն երազում էին բարեկամել իրենց դրությունը Օսմանյան կայսրությունում: Նրանք սպասում էին բարեփոխումների և կրավարարվեին դրանցով: Բայց հակառակը տեղի ունեցավ. նրանց վիճակը չափազանց վատթարացավ: Մի բարձրաստիճան թուրք ինձ ասաց. **«Հայկական Հարց գոյություն չունի, բայց մենք կստեղծենք»:** Նրա խոսքը չարագուշակ հնչեց: **Հայկական Հարցում** տերությունները ծախողվեցին:

ՎԻԿՏՈՐ ԲԵՐԱՆԴ (Ֆրանսիացի քաղաքական մեկնաբան) – Տերությունները **Հայոց Հարցում** ծախողվեցին, ոչ՝ որովհետև տկար էին, այլ՝ որովհետև ամեն մեկն իր կարևոր խնդիրն ուներ: Դարավերջին Ֆրանսիան ահռելի ներդրումներ էր կատարել Թուրքիայում: Ֆրանսիան կկորցներ իր ներդրումները, եթե Օսմանյան կայսրությունում իրականացվեին բարեփոխումների ծրագրերը: Ֆրանսիան ներդրումներ էր կատարել իր սեփական շահույթի համար... Այսպես: Այն երկիրը, որ դարասկզբին պայքարում էր թուրքական բռնատիրության դեմ ի օգուտ սիրիացիների և լիբանանցիների, դարավերջին ամստեսում էր հայերի ողբերգությունը...

ԲԻՍՄԱՐԿ (Գերմանիայի կանցլեր) – Մենք անհանգստացած էինք Բալկանյան դեպքերից և մեր պարտքն էինք համարում օգնության ձեռք մեկնել սուլթանին: Գերմանիո կայսր Վիլհելմ Երկրորդը երկու անգամ անձամբ այցելեց Թուրքիա և սուլթանի հետ, ուրիշ այլ խնդիրների կողքին, քննարկեց նաև **Հայկական Հարցը**: Գերմանիան սակայն **Հայկական Հարցի** շուրջը որևէ հետաքրքրություն չունի: Մեր հետաքրքրությունները պտտվում են Բեռլին-Բաղդադ երկաթգծի շուրջը:

ՄՈՐԳԵՆԹԱՈՒ (ԱՄՆ-ի դեսպանը Թուրքիայում) – Անշուշտ... Անշուշտ... Գերմանիան իր շատ գործնական երազանքներում փառատենչ դիտավորություններ ուներ Թուրքիայի և ծայրագույն **Արևելքի** նկատմամբ: Բալթիկ և Սև ծովերը պիտի դառնային գերմանական լճեր: Նա պիտի իրագործեր Դյուսիսային ծովից մինչև Պարսկական ծոց տարածվող Գերմանական նոր կայսրության իր հղացումը:

ՖՐԻԴՐԻԽ ՆԱՈՒՄԱՆ (Գերմանացի աստվածաբան) – Ես ուղեկցում էի Վիլհելմ Երկրորդին սուլթանին այցելելիս: Ես մի առիթով կայսերն ասել եմ, որ գերմանական բարձրագույն շահերը ստիպում են պահպանել քաղաքական անտարբերությունը քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ: Ինչ մնում է թուրքերի դաժանություններին, ես կարծում եմ, որ Թուրքիան իր ներքին հարցերը պիտի լուծի այնպես, ինչպես հարմար է գտնում: Եվ ավելին:

Վիլհելմ Բ՝ Գերմանիայի կայսր, որը խրախուսեց Հայոց եղեռնը

քրիստոնյա Գերմանիան պետք է թույլ տա, որպեսզի կոտորածներն ընթանան իրենց բնական հունով: Գերմանիայի հետագա պարտքը, որպես քրիստոնյա երկիր, պիտի լինի զոհերի վերքերն ամոքելը: Վիլհելմ Երկրորդը միանգամայն համաձայն էր իմ մեկնաբանությանը:

ՍՈՒԼԻԴԵՍ (Յուլյան երեսփոխան Օսմանյան խորհրդարանում) - Հայերին տված խոստումները բոլորովին չէին տարբերվում Բալկաններում հույներին ու բուլղարացիներին տված խոստումներից: Հույներն ու բուլղարացիները, տառապելով թուրք իշխանավորների լծի տակ, ի վերջո իրենց տառապանքների լուրը կարողացան հասցնել եվրոպական տերությունների գիտակցությանը: Մինչդեռ հայերը լռությամբ են տարել թուրքերի դաժանությունները... Մենք գիտենք, թե ինչ դաժանություններ են կատարվում Մուշում, Վանում, Էրզրումում և մյուս գավառներում թուրք պաշտոնյաների թելադրանքով և քուրդ զինված խմբավորումների ձեռքերով: Իսկ այս վերջին օրերնքն էլ, որը հայերին զրկում է որևէ զենք կրելու իրավունքից... Ինչո՞ւ օրենքը չի տարածվում քրդերի վրա...

ՆԵԼԻԴՈՎ (Ռուսաստանի դեսպանը Թուրքիայում) - Ես պարտավոր էի զեկուցել Ռուսիո արտաքին գործոց նախարար Լոբանովին Օսմանյան կայսրությունում տիրող իրավիճակի մասին: Հայերը սաստիկ բորբոքված են այն անարգել բանտարկություններից և հալածանքներից, որոնք գործադրվում են բոլոր նրանց նկատմամբ, ում կասկածում են, թե իբր անդամ են ենթադրյալ կոմիտեի: Գոյություն ունի՞ այստեղ նման կոմիտե՝ դժվար է իմանալ...

ՎԻԿՏՈՐ ԲԵՐԱՆԴ - Եթե ճնշումն անցնում է ամեն սահման, ապա ի հայտ են գալիս հեղափոխական կազմակերպություններ: Եթե կան այս կազմակերպությունները, ապա Թուրքիայում ստեղծված օրհասական վիճակի արդյունք են և ոչ թե պատճառ:

ՆԵԼԻԴՈՎ - Այդպես է. հայերի հուզումն ու անբավականությունը սաստկանում է... Հայերը ծագում են մեծ տերություններին, հատկապես Ռուսաստանին, հարկադրել՝ զբաղվելու **Հայկական Հարցով** և Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածի բարենորոգումներով... «Մենք ոչինչ չենք խնդրում թուրքերից, - ասում են հայերը, - մեզ պետք չէ ոչ մի զիջում կամ ողորմություն: Մենք պահանջում ենք այն, ինչը պատկանում է մեզ՝ ըստ իրավունքի»:

ԼՈՒԲԱՆՈՎ (Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար) - Ցարը չարագուշակ է համարում հայկական շարժումների ձևավորումը: Մենք ծրագրեր ունենք թուրքական որոշ տարածքների նկատմամբ: Բարեփոխումների անցկացումը կարող է այդ ծրագրերի խափանումը նշանակել: Ցարն այն կարծիքին է, որ հայերը մեր երկրի հանդեպ նույնքան անշնորհակալ կարող են լինել, որքան Հունաստանն ու Բուլղարիան: Ցարը ծիշտ է: Օրինակ՝ բուլղարացիները հիմա առաջ տանն ու Բուլղարիան՝ **բուլղարացիներին**՝ կարգախոսով: Ռուսների նորոգվում են «**Բուլղարիան՝ բուլղարացիներին**» պատճառաբանելով, թե ձեռքերով ազատագրվեցին և հրաժարվեցին ռուսներից՝ պատճառաբանելով, թե այլևս չեն ուզում գաղութաբնակ լինել... Բայց սա ապերախտություն է: Այո՛, Ռուսաստանը **Հայկական Հարցում** առանձնապես հետաքրքրություն չունի: Ռու-

սաստանը հակված չէ իր տարածքներում մեծացնելու հայկական ազգաբնակչությունը:

ՆԻԿՈԼԱՅ ԱՌԱՋԻՆ (Ռուսիո ցար) - Երբեք համակրանք չեմ ունեցել հայերի նկատմամբ:

ՎԻԿՏՈՐ ԲԵՐԱՆԴ - Ռուսաստանի ջանքերը, ուղղված Անգլիայի դեմ, հասան այնպիսի չափերի, որ հաստատվեց գաղտնի համաձայնագիր ցարի և սուլթանի միջև: Գեներալ Օբրուչևի և Միլյուտինի միջոցով ցարը սուլթանին հայտնեց իր պատրաստակամությունը՝ պաշտպանել Օսմանյան կայսրությունը ցանկացած ագրեսիայից: Հավերժական թշնամիները ժամանակի մի տարածքում դարձան բարեկամներ: Անգլիան նույնպես պաշտպանում էր Թուրքիային, որովհետև Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով ուժեղացան Ռուսաստանի դիրքերը Բալկաններում: Ռուսաստանի դիրքերն ուժեղացան նաև Ասիայում Բաթումի, Հայկական Կարսի և Արդահանի նահանգների գրավումով: Այս պատճառով էլ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրն անընդունելի էր եվրոպական երկրների, հատկապես Անգլիայի համար, որը Թուրքիայից իրավունք էր ստացել տիրել Կարսին, Արդահանին, Բաթումին և Կիպրոսին:

ՓՈԼ ԲԵՄՐՈՆ - Ճշմարտությունը դա է:

Մ. ՌԵՄՍԻ (Բրիտանացի ազգագրագետ) - Հայերն ու հույները շներ ու խոզեր են, որոնց վրա կարելի է միայն թքել: Հայերը անշնորհակալ ժողովուրդ են, որ չունենալով ոչինչ սեփական, ո՛չ տուն, ո՛չ հայրենիք, ո՛չ ունեցվածք, փորձում են չենթարկվել թուրքերին:

ՈՒԼԷՅԱՄ ԳԼԱՂՍՈՆ (Անգլիական պետական գործիչ) - Ծառայել Հայաստանին՝ նշանակում է ծառայել քաղաքակրթությանը:

ԳՅՈՒՄՏԱՎ ՌՈԼԱՆ ԺԵԿՍԵ (Բելգիացի իրավաբան, միջազգայնագետ) - Հայերի Հարցում ամեն ինչ սահմանափակվեց սոսկ դիվանագիտական կատակերգությամբ...

Իրենց ազնվությամբ միամիտ ու հավատավոր հայերը երազում էին խոշոր տերությունների մարդասիրական վերաբերմունքը իրենց տանջահար երկրի համար... Բայց նրանցից յուրաքանչյուրը Հայոց կյանքը, նրա լինելու իրավունքը չահարկեց իր օգտին:

Վկաներն ո՞ւր են:

...Մի՞թե բոլոր նրանք չափ ու կշռի մեջ էին դրել ճշմարտությունը և կեղծում էին կշռաքարերը... հանուն իրենց շահերի:

Ո՛չ:

Նիկոլայ Առաջին

Փոլյան Գլադսոն

Ես անձամբ ծանոթ եմ բազմաթիվ մարդկանց, որոնք անցել են այս բանտերով... Պատմությունները, որոնք նրանք պատմում են իրենց փորձությունների մասին, այնքան սարսափելի են, որ դժվար կլինի հավատալ, եթե դրանք լիովին հաստատված չլինեին նրանց մթագնած բանականության, այլանդակված մարմինների, խոր սպիների, հրեշավոր հաշմության սարսափելի տեսարանով: Կտտանքների և բռնությունների մեջ, որ հնարում են թուրքական բանտապահներն ու տեղական իշխանությունները, կա այն աստիճանի զազրելիորեն ֆանտաստիկ ու վայրենիորեն հրեշավոր մի բան, որ հասարակ ու անպաճույճ հաշվետվությունը նրանց մասին պատկերացվում է իբրև հիվանդ սատանայի ցնորամտություն: Միայն եզրակացրեք. հայ մարդը Հայաստանում հեշտությամբ է ընկնում թուրքական բանտ: Դրա համար բավական է ունենալ դրամ, ամասուն, հաց, կին և դուստր: Այսինքն. պարզապես հայ լինել:

Ի՞նչ եք մտածում դուք, քրիստոնյա եվրոպա և Ամերիկա... Դուք, որ թուրքիային լիակատար հնարավորություն ընծեռեցիք Հայոց հինգ գավառներում հաստատել մի նոր Դագոմեա, հայերի համար կյանքը դարձնելով անհայտ անձավների հավերժական խավար...

Հայերը քրիստոնյա են: Հայերը հույսը կտրել են մարդկությունից և իրենց հայացքը ուղղել դեպի Աստված:

Վերջերս մի խումբ հայեր ինձ մի խնդրագիր տվեցին, որ հանձնեմ Բրիտանական կառավարությանը... Խնդրագիրը սկսվում էր այսպես. «Անգլիայի մարդասեր և ազնիվ ժողովրդին»:

Այսպես: **Հայկական Հարցը** պիտի վերանար... Բոլոր միջոցներով... Հարկեր պահանջում էին ոչ միայն թուրք պաշտոնյաները, այլև քուրդ ցեղապետերը, որն ավելի էր կյանքը անապահով դարձնում:

Ժողովուրդն այլևս չի դիմանում: Հեռանում է: Առնում է իր ընտանիքի վերջին մնացորդները և թողնելով հողը, տունը, գործը, հայրենիքը, հարազատ եզերքը, հեռանում է դեպի օտարություն:

Բայց սա էլ փրկություն չէ... Միայն սրանով չի փակվի **Հայկական Հարցը**: Հասունանում էր ոճրագործության հաջորդ, սոսկալի փուլը: Չնչին առիթ էր պետք: Առիթը դարձան սասունցիները, երբ կառավարությանը հարկեր վճարելուց և հարկահավաքներին կաշառք տալուց հետո, նրանք հրաժարվեցին նույն հարկն ու կաշառքը տալ քրդերին:

...Սասունը ոտքի կանգնեց, երբ երևելի անձանց մի խումբ՝ քահանայի գլխավորությամբ, գնաց թուրքական բանակի հրամանատարների մոտ, որոնք եկել էին պատժելու հարկ տալուց հրաժարվող սասունցիներին... Այս երևելիները, ձեռքներին բռնած հարկերի վճարման ստացագրերն իբրև ապացույց, որ հարկերը վճարված են, որ...

...Այս միամիտ պատվիրակներին սպանեցին...

Ոչ: Հոշոտեցին մինչև վերջին մարդը...

Աշխարհի մարդասեր և ազնիվ ժողովուրդ, սասունցիները այսպես ոտքի ելան: Նրանք առաջին անգամ չէր, որ դիմադրում էին թուրք կանոնավոր և քուրդ

անկանոն զորքերին և ետ չալրտում: Թուրք կառավարությունը այս անգամ Սասունի շուրջը ստեղծեց ռազմական գոտի և հայտարարեց պատերազմական վիճակ: Սասուն արշավեց Անատոլիական 4-րդ բանակը՝ 12 հազար զինվորով Ջեքի փաշայի հրամանատարությամբ: Դիարբեքիից հասավ Օսման փաշայի հետևակը՝ 3 հազար զինվորով: Երզնկայից և Մուշից՝ հեծելազորային երկու գունդ, Էրզրումից՝ 26-րդ հետևակային գունդը և տասնյակ հազարավոր քուրդ և թուրք բաշիբոզուկներ:

Թուրքերը հանդիպում էին կազմակերպված դիմադրության և, կորուստներ կրելով, ետ նահանջում: Օգոստոսին միահամուռ հարձակման անցան թուրք կանոնավոր զորքերը: Թուրքական կանոնավոր բազմահազարանոց բանակին և քուրդական նույնքան անկանոն զորքին վերջապես հաջողվեց սեղմել պաշարման օղակը:

...Անհավասար կռվում զոհվում էին սասունցիները: Տղամարդկանց կողքին կռվող կանայք, վերջին փամփուշտն արձակելուց հետո, թշնամու ձեռքը չընկնելու համար նետվում էին ժայռերից ներքև և նահատակվում: Սասունի քառասուն գյուղերի կոտորածը կատարվեց առանց որևէ խղճահարության: Օսման փաշան զորքերին կարդացել էր սուլթանի հրամանը, որը պատվիրում էր անպատիժ չթողնել որևէ հայի, առանց տարիքի և սեռի խտրության...

Այսպես նրանց կոտորեցին մինչև վերջին մարդը: Երիտասարդների ձեռն ու ոտը կապեցին, շարեցին կողք կողքի, վրաները ցախ լցրեցին ու ողջ-ողջ այրեցին: Քահանաների պարանոցներին շղթա գցելով՝ քաշքշեցին, քաշքշեցին ու կիսախեղդ նետեցին գետնին ուղղահայաց տնկված սվինների վրա... Կանանց ու աղջիկներին լցրեցին եկեղեցիները և զինվորներին թույլ տվեցին նրանց հետ վարվել իրենց ուզածի նման, ապա սպանեցին:

Այն մանկահասակ աղջիկները և ջահել կանայք, որոնք կարողանում էին ներքևի գյուղերից ծածուկ բարձրանալ լեռների անմատչելի բարձր քարաժայռերին, ձեռք ձեռքի բռնած անդունդն էին նետվում, որ ազատվեին անպատվությունից: Արդյոք եվրոպացի քրիստոնյա տիկնայք ի՞նչ են մտածում այս կանանց ոգու կորույթի մասին...

Օգոստոսի վերջին օրը անենահրեշավոր կոտորածն արվեց: Բիթլիսից բերված նավթը, որպես վերջաբան, լցրեցին տների վրա և այրեցին բնակիչներով հանդերձ:

...Ես ուզում եմ ներկայացնել մի հատված այն նամակից, որ սասունցիները իմ միջոցով ցանկացան ուղարկել Եվրոպա:

«...Անգլիայի մարդասեր և ազնիվ ժողովրդին:

Մենք հանդիսավորապես հավաստիացնում ենք ձեզ, որ Սասունում տեղի ունեցած կոտորածը միայն մի կաթիլն է հայերի արյան այն օվկիանոսում, որն աստիճանաբար և լռելյայն թափվում է կայսրությունով մեկ՝ սուն, որն աստիճանաբար և լռելյայն թափվում է կայսրությունով մեկ՝ ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Տարեցտարի, ամսեամիս, օրեցօր անմեղ մարդկանց, չբացառելով կանանց ու երեխաներին, գնդակահարում են, խողխողում ու սպանում իրենց տներում ու դաշտերում, բարբարոսա-

կան միջոցներով խոշտանգում կեղտոտ բանտերում կամ կործանման դատապարտում արքորավայրերում՝ Արաբիայի կիզիչ արևի տակ: Սասունի կոտորածը սահմուկեցրեց ամենասառը սրտերն անգամ: Բայց այդ ջարդը երկնային ողորմածություն էր՝ համեմատած այն դժոխային արարքների հետ, որոնք կատարվում են տարվա յուրաքանչյուր շաբաթ և յուրաքանչյուր ժամ: Սովալլուկ երեխաների սրտակեղեք հեծեծանքներ, ծերունիների հառաչանքներ, որոնց վիճակվել է տեսնել այնպիսի բաներ, որ նկարագրել անհնար է. բռնաբարվող նրբին մանկիկների ու աղջիկների սարսափելի ծիչեր, մայրերի ողբ, որոնք իրենց զավակներից զրկվել են այնպիսի ոճրագործ եղանակներով, որոնց համեմատությամբ սպանությունը բարերարություն կլիներ: Դրանք անապատում մեռնողների արյան ու տանջանքների անգոր ու զուր ծիչերն են, որոնք արծագանք չեն գտնում ո՛չ երկրի վրա, ո՛չ երկնքում... Մինչ խաղարկվում է այս երկար ու սարսափելի ողբերգությունը, հանուն գթասրտության չինչեց ոչ մի ձայն և չմեկնվեց մի ձեռք, որ օգներ մեզ: Այս ողբերգությունը շարունակվում է, և հայ ժողովուրդը գտնվում է վերջին շնչում:

Եվրոպայի մարդասեր և ազնիվ ժողովուրդ, մի՞թե եվրոպական կարեկցությունը պետք է արտահայտվի մեր գերեզմաններին տնկվող խաչերով միայն...»:

Ես՝ Էմիլ Դիլոն լրագրողս, լոնդոնյան «Դեյլի Թեյեգրաֆ» թերթի թղթակիցս վկայում եմ սա՝:

Երեք հարյուր հազար բանող ու գործող, մշակող, վարող ու ցանող, կառուցող, բարիք ստեղծող, իմաստուն, ազնիվ ու հավատարիմ հայեր ելան չարչարանքի իրենց Գողգոթան: Իսկ քրիստոնյա աշխարհը թույլ էր տալիս, որ շարունակվի ողբերգությունը իր՝ իբր թե կույր աչքերի դիմաց, իր՝ իբր թե խուլ լսողության ներսում՝ ոչինչ չտեսնելով, ոչինչ չզգալով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ ոչ թե եղեռնը իրենից հեռու էր և տեսանելի չէր, այլ հենց այնտեղ էր՝ ՈՃՐԻ երբ ոչ թե եղեռնը իրենից հեռու էր և տեսանելի չէր, այլ հենց այնտեղ էր՝ ՈՃՐԻ քաղաքում, որն ապրում էր մի ողջ ժողովուրդ ոչնչացնելու զառանցանքներով:

Ստամբուլի չորս հազար հայեր, Հայոց եղեռնի զարհուրանքը իրենց հոգիներում, պատմության մեջ առաջին անգամ, բռնակալության դեմ բողոքի ելան՝ խաղաղ շարքերով անցնելով քաղաքի միջով, որ կոտորածների սոսկալի լուրը վերջապես հասնի ապարանքներում ապահով նստած դիվանագետ դեսպանների խուլ լսողությանը:

Խաղաղ երթն ավարտվեց մեծ կոտորածով: Չորս հազար հայեր պառկեցին Ստամբուլի փողոցներում սեփական արյան հեղեղների մեջ:

Չեմ ուզում մտածեք, թե ես պարտությունների մասին եմ միայն պատմում: Եվ չեմ ուզում մտածեք նաև, թե ով ելնում է պայքարի՝ մեռնում է: Ո՛չ, այդպես չէ: Պայքարողն ապրում է... եթե նույնիսկ մեռնում է: Սասունի պայքարի ու պարտության պատմությունը հաղթանակի պատմություն է: Ժողովրդի սքանչելի բարոյության պատմությունը հաղթանակի պատմություն է: Ժողովրդի սքանչելի բարոյության, վսեմ ոգու, ազնիվ առաքելության, նրա ամբողջական կերտվածքի

հաղթանակն էր դա: Այդ պայքարում կար արժանապատվության այնպիսի կատարյալ, անաղարտ զգացում, որ ականա հիշում ես **Եղիշե պատմիչի** խոսքերը. «Մահ իմացյալ անմահություն է»:

Իմացյալ:

Իսկ Ձեյթունի հաղթանակը միայն բարոյական հաղթանակ չէր: Թուրքերը չկարողացան հաղթել Ձեյթունին: Թուրք իրամանատարները զեկույց էին ուղարկում սուլթանին, թե՝ Ալլահի սիրուն, հասեք, հայերը կոտորում են մուսուլման զինվորներին:

Հիշո՞ւմ եք. Ձեյթունի պայքարի պամությամբ սկսեցինք հինգերորդ հատորը: Նրա կռիվը դեռ դարասկզբին էր սկսվել:

Այսպես, 1830-ական թվականներից սկսած, հայերը այլևս չհանդուրժելով բռնատիրության շղթաները, զինված ինքնապաշտպանական կռիվների ելան Ձեյթունում, ճապաղջուրում, Մոկսում, Շատախում, Վանում, Սասունում, Մուշում, Դիարբեքիրում...

...Բայց հիմա 1895 թվականն էր:

Հոկտեմբեր ամսին Մարաշի հայ բնակչությանը կոտորելուց հետո, 60-հազարանոց թուրքական զորքերը շարժվեցին Ձեյթուն: Ձեյթունի 6000 մարտիկներ, իշխաններ Ղազար Շովրոյանի, Աղասի Թուրսարգսյանի գլխավորությամբ երկու ամիս շարունակ քաջաբար դիմադրեցին թշնամու 60-հազարանոց բանակի գրոհներին և, ի վերջո, ցած նետեցին նրանց իրենց հպարտ լեռների բարձունքներից:

Չկարողանալով այս անգամ ևս գրավել Ձեյթունը՝ թուրքական կառավարությունը Ձեյթուն բանակցելու ուղարկեց օտարերկրացի չորս հյուպատոսի, որոնց հաջողվեց վերջապես զեյթունցիների հետ համաձայնագիր կնքել: Ըստ այդ համաձայնագրի՝ զավառում նշանակվեց քրիստոնյա կառավարիչ, բնակչությունը հինգ տարով ազատվեց հարկերից, թուրքական զորքերը հեռացան գավառից՝ **«Ներում»** շնորհելով ապստամբած հայերին... Ներում, որ թույլ չէին տվել իրենց կոտորել:

Այսպես.

Սուլթանը ստիպված ետ քաշել տվեց զորքերը: Ձեյթունցիները չկոտորվեցին: Քաջ լեռնականները զենք ունեին և կարողացան պաշտպանվել... Իսկ մյուս զավառներն անգն էին: Քիչ թե շատ զենք ունեին վանեցիները: Նրանք էլ պաշտպանվեցին այնքան, քանի դեռ չէին կրակել վերջին փամփուշտը... Ինչպես սասունցիները... Եվ նրանց նման էլ զոհվեցին... քսան հազար մարդ ողջ Վասպուրական գավառից...

Պատմեմ, թե ինչպես եղավ դա:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

...Վան քաղաքը և իր նահանգի գյուղերի հայ բնակչությունը պիտի նույնպես զենքը ձեռքին ելներ ինքնապաշտպանության: Ժողովրդի դիմադրությունը ղեկավարում էին քաղաքում գործող ազգային **Արմենական կազմակերպության** ղե-

կավար **Մկրտիչ Ավետիսյանը**, ապա **Հնչակյան** կուսակցության ղեկավար **Մարտիրոս Սարուխանյանը՝ Մարտիկը**, և **Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության** ղեկավարներից **Ալեքսանդր Պետրոսյանը՝ Պետոն**:

Մկրտիչ Ավետիսյան

Արմենականը գաղտնի կազմակերպություն էր և հետապնդվել է թուրքական կառավարության կողմից... **Մկրտիչ Ավետիսյանի** կյանքն այս պատճառով եղել է հետապնդումների և սրան հետևող թափառումների շարան, որոնց ժամանակ, այնուամենայնիվ, երբեք չի դադարել գործելուց իր կյանքի նպատակը դարձած ասպարեզում...

Վերջապես ձերբակալվել և արքայադուրս է Տրիպոլի, որտեղից կարողացել է փախչել և հասնել Մարսել ու աշխատակցել այստեղ հրատարակվող հայ սքանչելի մտավորական **Մկրտիչ Փորթուգալյանի «Արմենիա»** թերթին: Գրել և հրատարակել է նաև **«Թուրքիայի հայերը և իրենց դրացիները»** գրքույկը:

Երբ թուրքական ջարդարար բանակները սփռվեցին Հայոց Աշխարհով մեկ և սկսվեցին համիդյան արյունոռուշտ կոտորածները՝ **Մկրտիչ Ավետիսյանը** վերադարձավ Վան՝ կազմակերպելու համար ինքնապաշտպանական դիմադրությունը և որպես մի մարտնչող զինվոր լրացնելու համար իր հայրենակիցների շարքերը:

Հնչակյան կուսակցությունը հիմնադրվեց **Արմենականից** երկու տարի հետո՝ 1887 թվականին ժնկում՝ Ռուսաստանից եկած մի խումբ հայ ուսանողների ջանքերով: Նրանք **«Հնչակ»** թերթի միջոցով տարածում էին իրենց գաղափարները:

Մկրտիչ Փորթուգալյան

4905

Հնչակյան կուսակցությունը ծնունդ էր հայ-ազգային ազատագրական շարժման նոր փուլի, երբ ազատագրական խմբակներին փոխարինելու եկան քաղաքական կուսակցությունները... **Հնչակյանների** ծրագրի առանցքը **Հայկական Հարցն** էր: Ստեղծելով իրենց կազմակերպությունները և անցնելով լայն գործունեության՝ նրանք շուտով համոզվեցին, որ **համազգային ապստամբության** գաղափարն անիրականաճալի է: Ազգային ճնշման դեմ իրենց գործողություններում նրանք համատեղում էին խաղաղ քաղաքական ցույցերը և կազմակերպված ֆիդայական դիմադրությունը: Այսպես նրանք խաղաղ ցույցեր կազմակերպեցին Կարինում, իսկ 1894 թվականին օգնեցին Սասունի զինված ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս:

Հնչակյանները, այնուամենայնիվ, կարողացան 1895 թվականի մայիսի 11-ին եվրոպական տերություններին համոզել Արևմտյան Հայաստանի համար մշակել բարենորոգումների նոր ծրագիր, որը կոչվեց **«Մայիսյան բարենորոգումներ»**:

Ի՞նչ էր սա:

Այն կազմել էին Կոստանդնուպոլսում Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի դեսպանները 1878 թվականի 61-րդ հոդվածի համաձայն: Դեսպանները գործեցին եվրոպական երկրների հասարակական կարծիքի ճնշման տակ, որոնք սահմռկած էին թուրքական կառավարության վայրաքարտ վարքագծից:

Նախագիծը նախատեսում էր հայաբնակ վեց վիլայեթներում՝ Բիթլիս, Վան, Սեբաստիա, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզ, Դիարբեքիր, կենտրոնական իշխանության ամրապնդում, քրիստոնյաների պաշտպանությունը քուրդ ցեղապետների կամայականություններից:

Ըստ այս **Նախագծի**՝ մահանգների մահանգապետները պետք է մշանակվեին Օսմանյան կայսրության ընդունակ և բարեխիղճ պաշտոնյաներից՝ առանց կրոնի խտրության, հինգ տարի ժամկետով: Մեծ տերությունների կիսապաշտոն հովանավորությամբ **Բարձր Դռանը** կից կազմվելու էր մշտական հանձնաժողով, որը կիսկեր բարենորոգումների անթերի գործադրությունը:

Ծրագիրը խիստ չափավոր էր և կազմված էր թուրքական օրենքների սահմաններում: առանձին իրավունքներ չէին տրվում հայերին և չէին բավարարվում հայերի քաղաքական պահանջները: Սակայն թուրք կառավարությունը չէր շտապում իրագործել այն: Եվ որպեսզի այն, ի վերջո սկսի գործել՝ **հնչակյանները** խաղաղ ցույց կազմակերպեցին Կոստանդնուպոլսի Բաբը Ալիում, որն ավարտվեց հայ ցուցարարների ջարդով...

Սասունում սկսված կոտորածները շարունակվեցին մեծ ուժգնությամբ: **«Բարենորոգումներ էիք ուզում, դե, ահա, առեք, վայելե՛ք»**:

Նախքան նորից Վանի ինքնապաշտպանական կռիվներին վերադառնալը մի կուսակցության մասին ևս պատմենք:

Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը ստեղծվել է 1890 թվականի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Թիֆլիսում: Նրա նպատակն էր համախմբել Հայաստանի ժողովրդի ուժերը, ձեռք բերել քաղաքական և տնտեսական ազատություն,

ընկերավարության՝ սոցիալիզմի ռազմավարությամբ և գործելակերպով կառուցել ինքնավարություն: Նպատակը կարելի էր իրագործել զինված ելույթներով, ապա Ռուսաստանի ու արևմտյան տերությունների օգնությամբ: Այս գաղափարը մա տարածում էր ժողովրդի մեջ իր «**Դրոշակ**» պաշտոնաթերթով:

ՀՀ Դաշնակցության
կազմակերպիչներից՝
Ալեքսանդր Պետրոսյան

Դաշնակցության Արևելյան բյուրոն իր վրա վերցրեց Արևմտյան Հայաստանում զենք ու մարտական խմբեր տեղափոխելու, արդեն գործող հայ ֆիդայական խմբերի հետ կապ հաստատելու գործի ղեկավարությունը: Դաշնակցությունը կարողացավ մաս կապեր հաստատել եվրոպական երկրների քաղաքական և հասարակական շրջանների հետ, հույսով, որ եվրոպական տերությունների միջամտությամբ կարող են լուծել **Հայկական Հարցը**:

Ահա, այս երեք կուսակցությունների ջանքերով կազմակերպվեց Վանի ինքնապաշտպանությունը:

Տասը հազարանոց թուրքական բանակը, համիդիե զորագնդերը՝ արդիական զենք ու հրետանիով զինված, պաշարեցին Վանը, որն ընդամենը 700 թե՞

900 կռվող երիտասարդ ուներ և բոլորի համար՝ 518 հրացան...

Քաղաքը բաժանվել էր չորս պաշտպանական շրջանների, բայց կռիվները գնում էին Այգեստան թաղամասում:

Մարտերն սկսվեցին հունիսի 3-ին: Հայերը անընդհատ ետ էին մղում թուրքերի հարձակումները հանդուգն հակազդոհներով, որոնցից մեկի ժամանակ կարողացան գրավել թշնամու երկու թնդանոթը: Բայց եկավ մի պահ, որ զինամթերքի և զենքի պակասն ինքնապաշտպանության ղեկավարներին ստիպեց համաձայնել անգլիական հյուպատոսի՝ դիմադրությունը դադարեցնելու առաջարկությանը, պայմանով, որ թուրքերը պետք է թույլ տան Վանի պաշտպաններին հեռանալ դեպի Պարսկաստան՝ խոստանալով նրանց անձերի ինչպես մահ Վան քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչների անձեռնմխելիությունը:

Հունիսի 8-ին 1500 մարդ հեռացավ Վանից: Սալմաստ հասան ընդամենը

Վան քաղաքի ամրոցը

Սալմաստ հասան ընդամենը

20-ը, իսկ մյուսները, այդ թվում մահ **Արմենականի** ղեկավար **Մկրտիչ Ավետիսյանը** հոշոտվեցին ճանապարհին: Նույն ճակատագրին արժանացավ մահ **Պետրոսի** և **Մարտիկի** 83 մարդուց բաղկացած ջոկատը...

Թուրքական «**քաջարի**» զինվորներն ու քուրդ համիդեականները անարգել ներխուժեցին պաշտպաններից զրկված քաղաքի հայկական թաղամասերը և կատաղի ջարդի երախը նետեցին խաղաղ բնակչությանը: Նաև՝ շրջակա գյուղերի բնակիչներին: 20 հազար հայ՝ մայր ու մանուկ, այր ու կին, ահել ու ջահել... Անգլիական հյուպատոսի աջքերի առջև, որը մոռացել էր, թե հայերին կատարյալ ապահովություն էր խոստացել...

Բանկ Օտոման

Ինչպե՞ս կարող են առանձին-առանձին հաշվել յուրաքանչյուր տեղի մահատակների թիվը... Բոլորը միասին՝ երեք հարյուր հազար, որոնց օգնության սրտակեղեք աղաղակներն ստիպեցին մի խումբ հայ երիտասարդների, հաշվի չառնելով իրենց կյանքի ապահովությունը, Ստամբուլում գրավել **Բանկ Օտոմանը**:

Ինչո՞ւ:

Որովհետև այդ բանկում էին կուտակված օտար երկրներից Թուրքիա եկած ներդրումները: Այդ քսանհինգ հայ երիտասարդները գիտեին, որ ինչ-ինչ, բայց հանուն իրենց հարստության՝ օտար տերությունները, ուզեն թե չուզեն, պիտի բացեն իրենց խլացած ականջները **Հայոց Հարցի** առաջ ու սուլթանին պիտի պարտադրեն վերջ տալ ջարդերին: Հայ քաջերը խոստացել էին, որ եթե չկատարվի իրենց պահանջը՝ պիտի պայթեցնեն բանկը և զոհվեն իրենք էլ:

Բայց նրանց խաբեցին:

Ռուս հյուպատոս **Մաքսիմովը**, որ գիտեր հայերեն, աշխարհի բոլոր դեսպանների անունից, որոնք ծառայում էին Թուրքիայում, եկավ նրանց մոտ և խոստացավ ազդել **Բարձր Դռան** վրա և կատարել տալ ջարդերը վերջացնելու նրանց պահանջը: Մինչ այդ, արդեն փոխհրաձգությունից քաջերից զոհվել էին տասը... Մնացածները խիստ հավատացած, որ օտար դիվանագետների միջնորդությամբ ժողովուրդը պիտի ազատվի կոտորածից, համաձայնվեցին հեռանալ բանկից: Մաքսիմովը նրանց հասցրեց ֆրանսիական շոգենավ և ուղարկեց կայսրության ափերից հեռու...

Նրանց ուղեկցող բժիշկ **Ջիորդին** նրանց մասին աշխարհին այսպես վկայեց.

«**Այս անվեհեր մարդիկ, որոնք աչքի էին ընկնում անձնագոհությամբ, օրը ցերեկով գրավեցին Օսմանյան կայսրության ամենակարևոր նշանակության օբյեկտներից մեկը՝ բանկը: Նրանք ոչ գողեր էին և ոչ հանցագործներ: Նրանք**

ձեռք չէին տվել անգամ մի պեննիի... Բանկը գրավելուց 13 ժամ հետո, նրանք թողեցին այն արժանապատվությամբ: Վեց օր շարունակ եղել են այդ հերոս մարդկանց ընկերակցության մեջ: Շոգենավի ողջ անձնակազմը հիացած էր նրանցով»:

Օտարները հայ քաջերին հասցրին ապահով ափ և մոռացան կատարել իրենց խոստումը կամ որոշեցին, որ չարժեն կատարել այն:

Բանկ Օտոմանի միջադեպը ավարտվեց պարտությամբ: Բայց դա անարժանապատիվ ստով զրահավորված հզոր պետությունների բարոյական պարտությունն էր:

Երբ մեծ, հզոր, բարգավաճ տերությունները շնորհավորում էին միմյանց, որ բարեհաջող փրկվել են Բանկ Օտոմանում կուտակված իրենց ներդրումները, մայրաքաղաքում, որտեղ նրանց դեսպաններն էին, և նրա շրջակայքում, երկու օրում կոտորվեց ճիշտ տասը հազար հայ:

Հետո կոտորածները, նոր թափ առած, շարունակվեցին Հայոց ողջ արյունաշաղախ երկրում... Բացի Ադանայից... Ձեյթունցիները պաշտպանեցին Ադանան...

Չփրկվեցին երեք հարյուր հազար հայեր...

Այնուհետև ականատես վկաների միջոցով Եվրոպան վերջապես հասկացավ, որ Թուրքիայում հայի ու մուսուլմանի հավատի մոլեռանդ կռիվ չէ: Որ հայ քրիստոնյաների դաժան կոտորածները կատարվում էին կանոնավոր զորքերի կողմից, քուրդ համիդիեի օգնությամբ՝ սուլթան **Աբդուլ Համիդ Երկրորդի** հրամանով, որն իր հրամանատարներին Հայոց ջարդերի համար պարգևատրում էր **Ոսկե շքանշանով**... և որն իր հարազատ ժողովրդից կնքվել էր **Արյունոտ Սուլթան, Կարմիր Սուլթան** տիտղոսով:

Արյունոտ սուլթանը վերջապես, Եվրոպայի ճնշմամբ, ստիպված դադարեցրեց կոտորածները:

19-րդ դարն ավարտվում էր:

Ի՞նչ էր պահել իմ ժողովրդի համար 20-րդ դարը իր գաղտնի խորքերում:

ՎՐԻԺԱՌՈՒ ՔԱՋՈՐԴԻՆԵՐ

Ո՛չ, եղեմը չէր ավարտվել: Այն պիտի անցներ 19-րդ դարի վերջին սահմանը և իր կիզակետին հասներ 1915 թվականին: Բայց նախքան այն՝ ես կպատմեմ ՔԱՋՈՐԴԻՆԵՐԻ մասին, որոնք իրենց կյանքն էին դնում կատաղի բռնություններից ժողովրդի ազատության գոհասեղանին:

Միամիտ էին, արդյոք...

Միայնակ կամ մի փոքրիկ խմբով, ցրված լեռնաշխարհով մեկ, Հայոց վրիժառուները իրենց քաջությամբ ու անձնագոհությամբ կարողանում էին զսպել որևէ գավառ մշտապես արյան ու արցունքի մեջ ընկղմող թուրք կառավարիչներին, ոստիկանին, հարկահավաքին, իրենց տերերից խրախուսված մուսուլման ամբոխ-տականքին: Նրանք գիտեին, որ առանց բանակի այդ զինվորները իրենց կոչել են **Ֆիդայի**, որովհետև այդ մի հատիկ բառով բացատրվում էր նրանց կռվի ողջ իմաստը:

Ֆիդայի արաբերեն բառ է, նշանակում է **զոհ**: Այս դեպքում՝ հայրենիքի ազատության խորանի դիմաց զոհաբերվող զինվոր:

Հայ ֆիդայի վրիժառուներն ունեին իրենց սրբազան երդումը և այդ երդումը պաշտպանող իրենց սկզբունքները. կյանքը զոհել հայրենիքի և ժողովրդի համար, լինել գաղտնապահ, ճշմարտախոս, բարոյապես բարձր, չհայիոյել, չօգտամար, չհանձնալ իրենց սկզբունքները, համեստ սննդով, չվիրավորել զինակից գործել ոգելից խմիչքներ, բավարարվել համեստ սննդով, չվիրավորել զինակից ընկերներին, հարգանքով վերաբերվել աշխատավոր ժողովրդին՝ անկախ ազգությունից, մարտերում լինել խիզախ, հնարամիտ և հաղթել զենքով ու քանակով գերակշռող թշնամուն:

Հաղթել:

Նա չգիտեր, թե ե՞րբ է կնքելու իր մահկանացուն, սակայն նա պատրաստ էր: Վկա այն պատանք-սավանը, որը մշտապես նրա ուսապարկում էր, զինամթերքի հետ միասին:

Արամ

Ռությանը, որն ամեն բան անում էր հայ քաջորդիների պայքարը ճնշելու համար:

Քուրդ համիդիեի հետ մի անհավասար կռվի ժամանակ զոհվեց **Արաբոն**: Մի այլ կռվի ժամանակ զոհվեցին **Հունոն** ու **Շերոն**... Եվ էլի ուրիշները: Ջոհվածների մասին հյուսվեցին առասպելներ, երգվեցին երգեր...

Ջոհվածները հուսահատությամբ չէին լցնում նրանց սրտերը, ովքեր պայքարում էին: Նորանոր մարտիկներով լրանում էին նոսրացած շարքերը: Եվ ֆիդայական շարժումը ավելի էր ընդարձակվում:

Ես կպատմեմ չորսի մասին, բայց իմացեք, որ պատմում եմ բոլոր նրանց մա-

ԱՐԱՐՈ: Հայ քաջամարտիկների ֆիդայական առաջին խմբերը կազմակերպվեցին Տարոնում, 1880-ական թվականներին **Արաբոյի** և **Մխո Շահենի** ղեկավարությամբ: Նրանց գործողությունների հիմնական վայրը Առաքելոց և Աղբերիկ վանքերի շրջակայքն էր: Նրանք հարձակվում էին թուրք պաշտոնյա և քուրդ աշիրապետ հրոսակների վրա, որոնք, ներխուժելով հայկական գյուղերը, թալանում ու կոտորում էին անմեղ, աշխատավոր ժողովրդին:

Նրանց քաջությամբ և արդարադատությամբ գործելու համբավը հետզհետե մեծանում էր՝ ահ ու սարսափ ներշնչելով Օսմանյան կառավա-

Մխո Շահեն

սին, որոնք ժողովրդական պայքարի հուշամատյանում առանձին-առանձին սքանչելի էջեր թողեցին:

ԱՂԲՅՈՒՐ ՍԵՐՈՒՔ: 1864թ. Խլաթի Սոխուք գյուղում 300 տարվա համբավ ունեցող **ԽՂԵԻ** հարուստ գերդաստանում ծնվեց **ՍԵՐՈՒՔ Վարդանյանը:** Երբ դեռ

Աղբյուր Սերոբ

ավագակին սպանած հային: **Սերոբին** հաջողվում է այս վտանգից էլ խուսափել, անցնել Ռումինիա և Սուլիմա քաղաքում սրճարան բացելով՝ ապահովել իր ապրուստը: Բայց մի՞թե ազատ լեռների ու անտառների զավակը կարող էր հանդուրժել իր վիճակը՝ որպես օտար քաղաքի սրճարանատեր: Սկսվում են համիդյան ջարդերը:

...Նա հասավ Երկիր, իր ծննդավայրը: Մի քանի երիտասարդների հետ բարձրացավ լեռները, որպեսզի այնտեղից իջնելով՝ ետ շարտի թուրքական կանոնավոր բանակի և քրդական համիդիների խաժանուծի ավազակաբարո հարձակումները հարազատ հսկաի վրա և փրկի ժողովրդին կոտորածից:

Ժողովուրդը սիրեց **Սերոբին** և կնքեց նրան **Աղբյուր** մականունով: **Աղբյուր Սերոբ**, այսինքն կյանք պարզևող **Սերոբ**: **Սերոբը** Նեմրուքի հսկան էր, Նեմրուքի Առյուծը: Ժողովուրդը առասպելներ հյուսեց նրա մասին:

Մերոքն ամենուր էր, ուր կար անիրավություն: Եվ անգապելի թուրքն ու քուրդը, որ չափազանց քաջ էին անգեների ու անպաշտպանի առջև, սարսափահար ընկրկում էին մի խումբ հայ ֆիդայիներից, որոնց առաջնորդում էր **Աղբյուր Մերոքը:**

Թուրքական վերին ատյաններում որոշվեց. պիտի բռնել Սեբոբին կենդանի կամ մեռած: Լավ կլինի կենդանի, որ տանջահարելուց հետո, մեծ ճանապարհի ավազակի նման կախեն Ստամբուլի հրապարակում, որպես խրատ մյուս գյավուր ֆիդայիների:

Խլաթի թուրք պաշտոնյաները, անբավարար գտնելով իրենց զինված ուժերը և քրդերին, Բիթլիսից բերել տվեցին օգնական զորք՝ թնդամոթների հետ միասին և խիտ օղակով պաշարեցին Բաբաշեն գյուղը, որտեղ իր զինակիցների հետ

գտնվում էր **Սերոբը**: Ջորջերին միացավ նաև թուրք և քուրդ խաժանուժը:

Գյուլոյի շուրջը հետզհետեւ սեղմվում էր պաշարման օղակը: **Սերոբը**, իր 16 գինակիցների հետ գյուլոյի բարձունքից մեկում դիրքավորված, դիմադրում էր:

Կռիվը տևեց մինչև գիշեր: Թուրքերից շատերն էին սպանվել, հայ կռիվողներից՝ ոչ ոք: Թուրքերը դադարեցրին հարձակումը՝ սպասելով լուսաբացին: Իսկ **Սերոբը**, իր քաջ ընկերների հետ, օգտվելով գիշերվա թանձր խավարից, հեռացավ բարձունքից:

Այս հանգամանքը սարսափով էր լցրել թուրքերի սրտերը: Վախենալով վրիժառուների գասունից՝ նրանք որոշեցին ձեռք չտալ գյուղին՝ հեռանալ...

Այս կռիվից հետո **Սերոբիճ** սկսեցին մահ **փաշա** կոչել:
Թուրք իշխանությունները որոշում են **Սերոբի** վրեժը լուծել մրա հարազատ-
ներից: Ջերբակալում են մրա եղբայր **Մխիթյան** և թալանում **Խչե** գերդաստանի ողջ
ունեցվածքը:

Սոսեն՝ Սերոբի կինը, վերցնելով երեխաներին, ամուսնու մյուս եղբոր՝ **Զաքարի** հետ բարձրանալով լեռները, դառնում է ամուսնու զինվորներից մեկը: Քիչ ժամանակ անց **Մխոյին** հաջողվում է փախչել և միանալ **Սերոբին**:

Ամալ Սերոբին:
Թուրքերը գիտեին, որ **Սերոբին** կռվով չեն կարող ձեռք գցել և իրենց բնավորության համաձայն դիմում են խարդախության: Կաշառում են Սասունի Գեղաշեն գյուղի ռես **Ավոյին** և սա Բաբեշի հայտնի կռվից մեկ տարի անց Գելիեգուլզանում թունավորում է **Աղբյուր Սերոբին**:

Մեռնող **Սերոբին** բռնելու համար Բիթլիսի կուսակալը ուղարկում է բալաբցիների ցեղապետ **Բշարե Խալիլին`** 1500 զինվորներով: Գելիեզուզանը պաշարվում է: Մարտական ընկերները հազիվ են կարողանում գյուղից դուրս բերել մեռնող հրամանատարին, որն, այնուամենայնիվ այնքան ուժ և արիություն է ունենում, որ հրամայում է ընդունել թշնամու մարտը...

Քննամու մարտը... Մեկը մյուսի ետևից ընկնում էին թնամու զինվորները, բայց զոհվում էին նաև հայ քաջամարտիկները: Չոհվում են **Սերոբի** երկու եղբայրները՝ **Մխոն** ու **Ջաքա** իր: Չոհվում է **Սերոբի** որդին՝ **Հակոբը**: Իսկ **Սերոբը** կռվում և ղեկավարում է մարտը այնքան, մինչև կորցնում է գիտակցությունը: **Սոսեն**, վերցնելով ամուսնու իրացանը, կռիվը շարունակում է ինքը:

Սոսեի այդ կռիվը մնաց մեր պատմության էջերում որպես վրիժառության դասական օրինակ: Թե այդ օրը նա որքան թուրք տապալեց՝ հայտնի է միայն, որ նրանք՝ **Սոսեի** ձեռքով մեռածները, շատ էին: Նրա հոգին բզկտվում էր այն, որ նրանք՝ **Սոսեի** ձեռքով մահվան պատճառով, և վերջապես, իր մահամերձ ամուսնու, **Մխոյի** ու **Զաքարի** մահվան պատճառով, և վերջապես, իր հոգու հատոր, իր աչքի լույս զավակի սպանվելով: Նա տեսնում էր, որ մեկը մյուսի ետևից գոհվում են մարտական ընկերները... Նրա էությունը շիկացել էր այնպիսի

Մոսե Մալիկ

մի ահարկու ցավից, որ թվում էր անհնար է պատկերացնել ուրիշ մի ողբ զոհվածների համար, քան կնոջ այդ կատաղի կռիվը ճիվաղների դեմ: **Սոսեի** հոգում պատեպատ էին զարնվում և աղաղակում բոլոր ժամանակների եղբրամայրերը:

Բշարե Խալիլը, հաշվի չառնելով իր մեկը մյուսի ետևից տապալվող զինվորների, նրանց դիակների վրայով սեղմում էր պաշարվածների օղակը:

Վերջապես **Բշարե Խալիլը** հասնում է մահամերձ **Սերոբին** և կտրում նրա գլուխը: Խալիլը գերում է **Սոսեին**, որը մինչև վերջ կատաղորեն պաշտպանում է մեռնող իր ամուսնուն, իսկ հետո էլ՝ նրա գլխատված դին...

Սերոբի մարտիկներից ինը զոհվեցին: Մյուս չորսը, կրակելով վերջին փամփուշտը, կարողացան հեռանալ:

Նրանք ընդամենը 17-ն էին Բշարե Խալիլի 1500-ամոց զորքի դիմաց:

Սերոբի և **Սոսեի** երկու տարեկան որդուն կարողացավ փրկել և այդ թոհուրեոից հանել **Մխոյի** կին **Տայոն**:

Թուրքական կառավարությունը, ահաբեկելու համար հայերին, նրա պաշտելի հերոսի գլուխը ցուցադրեց Բիթլիսում, Մուշում, Խլաթում և այդ գավառների գյուղերում:

Բիթլիսի հայերի հոգևոր առաջնորդին հաջողվում է, մեծ կաշառք տալով, ազատել սրբացած մարտիկի գլուխը և թաղել Սբ. Կարմրակ եկեղեցու բակում:

Սուլթանը Բշարե Խալիլին շնորհակալությամբ պարգևատրում է շքանշանով:

Սոսեն նետվում է բանտ:

Սերոբ Վարդանյանի մահը հայության գլխին պայթեց կայծակի նման: Համիդյան զարհուրելի եղեռնից դեռ չսթափված ժողովուրդը իր ֆիդայի զավակներով քիչ ավելի ապահով էր զգում: Ժողովուրդն իր զոհված զավակների հանդեպ իր անփարատելի վիշտը երգեց բազում երգերով՝ երբեք չմոռանալով **Աղբյուր Սերոբի** կոչը, որով ազատատենչ հայորդին դիմում էր հարստահարվածներին.

«...Պատիվ ունեցողը թող գա...»:

Գերմանացի ճանապարհորդ **Վալդմար Բելքը** Հայաստանում ճամփորդելիս, երկրից և հատկապես **Սերոբ Վարդանյանի** սպանությունից ստացած իր տպավորություններն է գրել «**Ֆրանկֆուրտ ցայտունգ**» թերթի 1899թ. համարներից մեկում. «**Նա՝ Սերոբ Վարդանյանը, իսկապես հավատում էր և համոզված էր, որ իր զործով կարող է օգնել հայ ժողովրդին, նրան տաճկական կամ մանավանդ քրդական բռնակալներից ազատելուն: Նա հավատում էր նաև, որ իրականանալու է հայերի՝ ազատ Հայաստան ունենալու երազանքը: Սերոբն այնքան հմուտ ու վարպետորեն էր վարում իր կռիվները թուրքական զորամասերի դեմ, որ հիացնում էր անգամ իր հակառակորդներին: Սուլթանական զինվորներին այնքան էր քարշ տալիս իր ետևից, որ սրանք հոգնում ու թուլանում էին և անարդյունք վերադառնում: Սերոբը սքանչելի կերպով և զարմանալի արագությամբ իր հետախույզներից տեղեկանում էր սպառնացող վտանգի մասին և պատրաստվում էր կռվի: Նա սավառնում էր մերթ Նեմրութ լեռան կողերի վրա, մերթ Սասունում, մերթ Մոտկանում կամ Խութում: Տեղացիներն ասում էին, թե նրան ձերբակալելու մասին մտածելն անգամ ավելորդ է: Բայց, ահա, ընկավ ազատության աներկյուղ մարտիկը ստոր խարդախությամբ: Ընկավ՝ իր ժո-**

ղովրդին սքանչացում ու թշնամուն սարսափ ներշնչող, ազատության գաղափարներով տոգորված Սերոբ փաշան: Իսկ ով տեսել էր նրա կնոջ քաջությունն ու խիզախությունը, որը շրջում էր տղամարդու շորերով, ոտից գլուխ սպառազինված և մասնակցում ամուսնու կռիվներին տղամարդու քաջությամբ, ստիպված էր խոստովանել, որ այդ կինը մի դյուցազուն էր»:

Սերոբի սպանությունից հետո, թուրքական կառավարությունը մեծ ջանքերով փնտրում է նրա զինակիցներին, հատկապես սպառանցի **Մակարին**, **Գևորգ Զավուշին**, **Քեռի Բարսեղին**, **Սեդրակին**, **Սարոյին**, **Անդրանիկին**, **Հրայրին**:

ՀՐԱՅՐ: Սերոբի մահից հետո հայ ֆիդայական շարժման ղեկավար է դառնում **Արմենակ Ղազարյանը**, որի ծածկանուններն էին **Հրայր**, **Ուրվական**, **Դժոխք**:

Հրայրը սասունցի էր: Նա աշխատում էր շատերին ընդգրկել պայքարի մեջ և միասնության կոչ էր անում: Նրա հոգին ընդվզում էր, երբ տեսնում էր, թե ինչպես հայ կուսակցությունները միմյանց հետ ունեցած չնչին խնդիրներով պառակտվում էին:

Նա դեմ էր ֆիդայական առանձին կռիվներին և կոչ էր անում համախմբվել:

Հրայրի մասին իմ պատմությունը ես դեռ չավարտեցի: Նրան մենք դեռ կհանդիպենք:

Հիմա բացենք մեր պատմության այն էջերը, ուր **Անդրանիկ Օզանյանի** հերոսական կյանքի դրվագներն են գրանցված:

Հրայր Դժոխք

Անդրանիկ Օզանյան՝
ֆիդայի

ԱՆԴՐԱՆԻԿ: **Անդրանիկ Օզանյանի**, ինչպես նաև մյուս քաջամարտիկների պայքարի մասին հնարավոր չէ այստեղ ամեն բան պատմել: Այս մի քանի էջը հավաստում է միայն, որ նրանք եղել են:

Անդրանիկ Օզանյանը ծնվել է Շապին-Գարահիսարում, արիեստավորի ընտանիքում, 1865թ. փետրվարի 13-ին: Երբ ավարտում է տեղի Մուշեղյան վարժարանը, ձեռք է բերում հյուսնի արիեստ և սկսում աշխատել քաղաքի արիեստանոցներից մեկում: Դեռ մանկության տարիներին ականատես լինելով թուրք պաշտոնյաների ու քրդերի վայրագություններին՝ անսահման ատելությամբ է լցվում նրանց հանդեպ, մանավանդ, երբ մի օր տեսնում է, թե ինչպես

թուրք մի պաշտոնյա ծեծում է իր անմեղ հորը... Նա նետվում է իր հորը ծեծող, մինչև ատամները զինված թուրքի վրա, տապալում նրան և բուռն զայրույթով ջարդուփշուր անում:

Այսպես 18 տարեկան **Անդրանիկը** հայտնվում է բանտում: 27 օր բանտում մնալուց հետո, հայրը նրան մեծ կաշառքով ազատում է և ուղարկում Ստամբուլ: ...Թուփխանների գործարանը զինամթերք էր արտադրում: **Անդրանիկին** հաջողվում է թուփխաններ մտնել աշխատանքի: Բայց բացի թուրքերից, այնտեղ իրավունք չունեին աշխատել ուրիշները: Սուլթանի լրտեսները, այնուամենայնիվ, պարզում են, որ թուփխանում աշխատում են 75 հայեր, որոնք ավելի լավ մասնագետներ էին, քան թուրքերը: Սակայն սա չի խանգարում, որ նրանց բոլորին դուրս շարտեն գործարանից:

Անդրանիկը և իր ֆիդայիները

դիր լինել Բշարե խալիլից: Երկար հետապնդելով զգույշ ու խորամանկ Բշարե խալիլին, վերջապես 1900թ. հոկտեմբերին մի կռվի մեջ հանդիպելով նրան՝ իր սակավ ընկերների հետ հաղթում է բազմաթիվ անգամ ուժեղ զորախմբին, բռնում Բշարե խալիլին, գլխատում: Սրան մեջտեղից վերացնելուց հետո, **Անդրանիկը** կազմակերպում է սասունցիների պայքարը, որոնք կոտորածների ավարտից հետո էլ ենթարկվում էին թուրք կառավարության անտանելի շահագործումներին:

Երբ **Անդրանիկը** կռվում էր Սասունում, **Հրայրը** Մշո դաշտում փորձում էր կազմակերպել համընդհանուր ապստամբություն: **Հրայրը** գտնում էր, որ Սասունի կռիվները խանգարում են իր նպատակին, իսկ **Անդրանիկը** պնդում էր, որ ժողովրդին ամեն օր, ամեն վայրկյան պաշտպանել է պետք և **Հրայրը** պարտավոր է բարձրանալ Սասուն և միանալ պաշտպաններին:

Հրայրը Անդրանիկին իր մի խումբ զինակիցների հետ հրավիրեց Շենիք և... զինաթափել տվեց: Ապա **Անդրանիկին** զրկեց խմբապետությունից և ցրեց զինաթափված խումբը:

Չմոռանաք, որ **Անդրանիկի** և **Հրայրի** վեճը անձնական չէր, այլ սկզբունքային: **Հրայրը** ուզում էր կազմակերպել համընդհանուր ապստամբություն: **Անդրանիկը** չէր կարող թույլ տալ ժողովրդի հալածանքն ու խոշտանգումը մինչև անհայտ ժամանակ:

Անդրանիկը չէր կարող անձնական վիրավորանքի պատճառով դավաճանել իր սկզբունքներին և դադարել պաշտպանել իր ժողովրդին, որն իր և իր ընկեր-

Անդրանիկը լսելով համիդյան կոտորածների մասին, անցնում է Արևմտյան Հայաստան և միանում **Սերոբ Վարդանյանի** խմբին:

Երբ **Աղբյուր Սերոբը** խարդավանքով զոհվեց, **Անդրանիկը** նրա խմբի հետ չէր: Նա մի ուրիշ ջոկատի հետ, որի խմբապետն էր, կռվում էր ուրիշ մի տեղ: Երբ լսեց **Սերոբի** եղբրական մահվան մասին, երգվեց վրեժխն-

ների օգնության կարիքն ուներ:

Մուշից արևելք էր գտնվում հայտնի Առաքելոց վանքը, որն ուներ հարմար դիրք, բարձր պարիսպներ: 1901 թվականի հոկտեմբերի վերջին երեսուն զինակիցներով **Անդրանիկը** բարձրացավ Առաքելոց վանք՝ այնտեղից պաշտպանելու համար Մուշի և Սասունի ժողովրդին:

Թուրքական կանոնավոր ջոկատների բազմաթիվ հարձակումները արդյունք չտվեցին: Թուրքերը, զոհեր տալով, պարտված հեռանում էին: Թուրքական հրամանատարությունը ստիպված հարցազիր ուղարկեց **Անդրանիկին**. «**Ի՞նչ կուզեք, ի՞նչ է ձեր պահանջը և նպատակը**»:

Անդրանիկը պատասխանեց. «**Ֆերիդ ու Ալի փաշաները Պիթլիսի կուսակալին հետ հոս թող գան և այն ատեն բերանացի կըսեն իմ ըսելիքներս**»:

Պարզ է, որ նման մի պահանջ չպետք է կատարվեր: Թուրքերը նորից ձեռնարկեցին մի քանի հարձակումներ, սակայն պարտվեցին: Ստիպված նույնների 23-ին թուրքական հրամանատարությունը, երեք թուրք երեւելիների հետ, Մուշի առաջնորդ **Խոսրովին** և Սբ. Կարապետ վանքի վանահայր **Հովհաննես վարդապետին** նույն հարցումով ուղարկեց **Անդրանիկի** մոտ:

Անդրանիկը պատգամավորներին ներկայացրեց իր պահանջները ոչ միայն բանավոր, այլ նաև գրավոր: Ներել բոլոր հայ քաղաքական բանտարկյալներին, պետական տասանորդի հավաքման իրավունքը տալ իրենց՝ գյուղացիներին, պաշտպանել հայերի անձը և գույքը, ազատել հայկական գյուղերը քրդական աշիրաթների նեղ հայերի անձը և գույքը, ազատել հայկական աշիրաթների օգտին և հայ լծից, վերացնել պարիսպները տեղի աղաների ու աշիրաթատների օգտին և հայ լծից, գյուղացիների թալանը, ֆիդայիներին չանվանել ավազակներ, քանի որ նրանք գյուղացիների թալանը, ֆիդայիներին չանվանել ավազակներ, քանի որ նրանք թալանով երբեք չեն զբաղվում, այլ միայն պատժում են ժողովրդին նախճիրի և թալանի տվողներին:

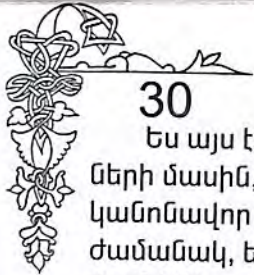
Կարևոր պահանջներից մեկն էլ համիդի քրդական գնդերի ցրումն էր, որոնք

կազմվել էին միայն ու միայն հայերին պատուհասելու համար: Նահանգապետը, ստանալով **Անդրանիկի** պահանջները, հայտարարեց, թե բոլորն ընդունված են: Մեծ վեճից իբր թե դիմել է սուլթանին, և սուլթանը համաձայն է այդ պահանջներին, այնպես որ, թող **Անդրանիկը** անձնատուր լինի, որովհետև նրան ներում է շնորհված:

Խաբեությունն այնքան ակնհայտ էր, որ **Անդրանիկը** հայտարարեց՝ եթե չկան իրական երաշխիքներ, նորից է կռվելու:

Ֆիդայիներ

Ես այս էջերում ուզում եմ պատմել միայն գլխից ձեռք վերցրած մահապարտների մասին, որոնք մի քանի հոգով կռվում էին ու փախուստի մատնում թշնամու կանոնավոր զորքերին: Կռիվն ավարտվում էր թշնամու հաղթությամբ միայն այն ժամանակ, երբ վերջանում էր զինամթերքը կամ դիրքերի վրա մեկիկ-մեկիկ զոհվում էին քաջերը: Եվ երբ թուրք հրամանատարները իրենց հաղթանակի մասին զեկուցագիր էին ուղարկում Ստամբուլ, անշուշտ չէին գրում, թե 40-հազարանոց զորքով և տասնյակ հրամոթներով կռվել են մեկ-երկու տասնյակ ֆիդայիների դեմ և պարտվել են, քանի դեռ... Մի խոսքով:

Մի դրվագ կռիվներից:

...Ալայ բեյը տեսնում է դաշտում ընկած վիրավոր **Գրիգորին**: Ձին կանգնեցնում է նրա գլխավերևում, հանում ատրճանակը և սպառնում, որ կսպանի, եթե կյանք չաղերսի: **«Կռտան Ալայ բեյ, - պատասխանում է ֆիդային, - դու իգիթ լինելու անարժան մարդ ես, կնիկներին ու կիսամեռներին ատրճանակ քաշելու ու հայիդելու ընդունակ մարդ ես»**: Կատաղած Ալայ բեյը, իջնելով ձիուց, ոտքը դնում է վիրավորի կրծքին. **«Աղաչիր, - ասում է, - որ կյանքդ խնայեմ»**: Ֆիդային ժպտում է իր արյունոտ շուրթերով. **«Ողորմելի բեյ, ո՞ր ես տեսել, որ ֆիդային թշնամուց շնորհ խնդրի»**: Երիտասարդ հայի պատասխանից ցնցված բեյը հրամայում է կապել նրա վերքերը. **«Շուն, Սասունի արյունը կուզես իմ արյունով մաքրել: Իմ վերքերը մի կապի: Ոտքի կանգնեմ, պիտի քեզ ու քեզ նման արնախում գազաններին սատկեցնեմ»**:

...Գրիգորին Ալայ բեյը սպանում է:

Ցնորքցի մի աղջիկ՝ **Շուշանիկը**, երբ լսում է, որ իրենց գյուղում քիչ հանգիստ առնելու համար պատսպարված ֆիդայիները մատնվել են, և գյուղը պաշարվել է ոստիկաններով՝ վերցնում է հրացանը ու այնքան գնդակոծում ոստիկաններին, մինչև ֆիդայիները կարողանում են դուրս գալ պաշարումից և կռվել:

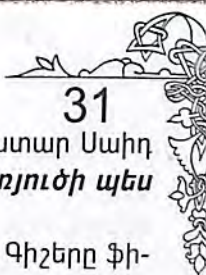
Եվ նման որքա՞ն դեպքեր...

Օրհասական այս կռիվը չէր կարող շարունակություն ունենալ: **Անդրանիկը** համոզվել էր, որ իր և ֆիդայիների կռիվը վնասում է գյուղացիներին: Ֆիդայիներ փնտրելու պատրվակով թուրքերը ներխուժում էին հայկական գյուղեր, և նրանց ետևից միայն համատարած ավերակներ էին մնում... և բաց գերեզմաններ...

Անդրանիկը իր 19 զինակիցների հետ փորձում է հեռանալ դեպի Վան: Ծանապարհին, Նեմրուք լեռան ստորոտին **Անդրանիկը** լուր է ստանում, որ Ալայ բեյը 400 զինվորով, 3000 ժանդարմներով և բազմաթիվ համիդիեի քրդերով պաշարել է իրենց:

Անդրանիկը իր խմբի հետ դիրք է գրավում Նեմրուքի բարձունքներում: Սկսվում է անհավասար, կյանքի ու մահու գոտեմարտը:

Թշնամին հայ մարտիկների դիրքերը գնդակոծում է թնդանոթներով, բայց, միևնույն է, հայերը անխոցելի են մնում: Թուրք զինվորները ընկնում են մեկը մյուսի ետևից: Սպանվում է նաև հրամանատարներից մեկը՝ Իբրահիմ փաշան:

Հետո թուրքական բանակի ընդհանուր զինվորական հրամանատար Սաիդ փաշան դառնությամբ պիտի խոստովանի. **«Այս ստահակները առյուծի պես կռվին... մեզ կզարնեն անվրեպ»**:

Այս կռիվը ևս տևում է ամբողջ օրը և ավարտվում ուշ երեկոյան: Գիշերը ֆիդայիները ճեղքում են թշնամու շրջապատումը և հեռանում:

Անդրանիկին վերջապես հաջողվում է իր խմբի հետ հասնել Աղթամար: Նրանց գրկաբաց ընդունում է **Դանիել վարդապետը** և լուր ուղարկում Վանի դաշնակցության կոմիտեի ղեկավար **Վահան Փափազյանին**: Փափազյանը մեկ ուրիշ դաշնակցական գործչի՝ **Իշխանի** հետ անմիջապես գալիս է Աղթամար:

Ի՞նչ վիճակի մեջ է **Փափազյանը** տեսնում նրանց... Նրանց աչքերից կրակ էր ժայթքում... Նրանց վիշտն ահավոր էր, նրանց կատաղությունն՝ անզսպելի... Նրանք չէին կարողանում հաշտվել պարտության հետ, չնայած գիտեին, որ պարտությունը պարտություն էր, այլ՝ անհրաժեշտ դադար:

Ի՞նչ անել: Թողնել Տարոնը, թողնել խոշտանգվող երկիրն ու ժողովրդին՝ հեռանալ... Թե՞ վերադառնալ... Վերադառնալ անմիջապես... Վերցնել վանեցի ընկերներից զինամթերք և վերադառնալ ու շարունակել կռիվը: Մշեցի ու սասունցի ֆիդայիները պնդում էին, որ պետք է վերադառնալ, **Փափազյանը** և **Իշխանը** համոզում էին, որ ժամանակավորապես հարկավոր է հեռանալ Տարոնից... որ անհիմաստ է շարունակել պայքարը և նոր զոհերի առիթ դառնալ: Բայց հարկավոր է մի փոքր խումբ ուղարկել Սասուն ոչ թե կռվելու, այլ ժողովրդին մոտ լինելու, հնարավորին չափ պաշտպանելու, զենք հավաքելու և թաքցնելու համար:

Ովքե՞ր պետք է վերադառնային:

Վահան Փափազյանը իր հուշերում գրում է.

«Բոլորը լուռ ու գլխիկոր էին: Առաջինը Չավուշը խախտեց լռությունը և, բարձրացնելով գլուխը, նայեց ընկերներին ու ասաց մեղմ, բայց վճռական ձայնով. «Ես կդառնամ... ո՞ր պիտի երթամ, չըխո դուրանն է զիմ երկիր, հոն ծնվեր, հոն պըտի մեռիմ...»»:

Գիշերը **Գևորգ Չավուշը** և նրա 17 զինակից ընկերները, առագաստանավով լճի ջրերի թանձր խավարը ճեղքելով, հասան Տարոն:

Նախքան **Գևորգ Չավուշի** մասին քիչ ավելի համագամորեն պատմելը՝ ավարտեմ Աղթամարում կատարված դեպքերի մասին իմ խոսքը:

Լուսաբացին, երբ դեռ **Անդրանիկը** իր մի քանի մարտիկներով չէր հեռացել Աղթամարից, թուրքական մի քանի զորաջոկատներ պաշարեցին Աղթամարը և սկսեցին գնդակոծել ափից և խորտակել հայերի նավերը, որպեսզի հնարավորություն չտան ֆիդայիներին հեռանալ կղզուց:

Ֆիդայիները որոշեցին թանկ ծախել իրենց կյանքը: Նրանք սպասեցին այնքան, մինչև որ թուրք զինվորներով լեցուն շոգենավը ընդիուպ մոտեցավ կղզու ափին և սկսեց թնդանոթներից գնդակոծել: ...Ֆիդայիները դիպուկ կրակով մեկը մյուսի ետևից տապալում էին շոգենավում գտնվող զինվորներին: Այնպիսի մի խուճապ է սկսվում, որ թուրքերը, ետ շրջելով շոգենավը, հեռանում են:

Կեսօրին մի քանի նավերով թուրքերը վերադարձան և նորից սկսեցին ռմբակոծել պաշարվածների դիրքերը:

Անդրանիկը պարզել տվեց Սասունի գոյամարտի դրոշը և ընդունեց ծովամարտը: Նրա մարտիկները թուրքերի հրամոթների դեմ կռվում էին մոսիներով և այնպես դիպուկ էին կրակում, որ թուրքերը նորից փախուստի դիմեցին:

Թուրքերը, քիչ սթափվելով, նորից հարձակվեցին... և նորից ետ շարտվեցին: Ջոկվել էր մեկ հայ մարտիկ: Թշնամին բազմաթիվ սպանվածներ ուներ:

Թշնամին նորից պետք է գար, այս անգամ անթիվ, անհաշիվ զորքերով, մավերով, թնդանոթներով և պիտի քարուքանդ աներ Աղթամարը...

Նորից ապավինած գիշերային խավարին՝ **Անդրանիկը** իր խմբին կարողացավ հանել Աղթամարից և հասցնել Վան:

...Թափառումները **Անդրանիկին** վերջապես տարան ժնկ, որտեղ հույս ուներ **Հայկական Հարցի** վերաբերյալ հետաքրքրություն տեսնել:

Սակայն՝

«Բախտ ունեցանք եվրոպա տեսնելու: Բայց ավելի լավ կհամարեի չտեսնել... Ինքնասեր, իրենց հանգստությունը սիրող մարդիկ են, որոնք չեն օգներ իրենց եղբորը, ո՞ր մնաց մեզի օգնեն հեռվից»:

Ժնկից **Անդրանիկը** մեկնեց Բուլղարիա: Մենք դեռ նրան կհանդիպենք...

Գևորգ Չավուշ

ԳԵՎՈՐԳ ՉԱՎՈՒՇ: Դեռ պատանի՝ լսում է **Արաբոյի** կռիվների մասին և, թողնելով Առաքելոց վանքի դպրոցի իր դասերը, գնում է Հալեպ, վեց ամիս աշխատում, վաստակած գումարով գնում է մի հրացան և վերադառնում Տարոն:

Նա ընդամենը 21 տարեկան էր, որ Փրիսվա գյուղի քահանայի հետ միասին թալանից և մահից փրկում է 700 հայ ընտանիք՝ հետ շարտելով քրդերի հարձակումը, որոնք անպատիժ թալանում էին Տալվորիկի գյուղերը:

Մի քանի տարի նա իր ընկերների հետ կյանքի ու մահու կռիվ է մղում թուրքերի ու քրդերի դեմ:

Իշխանությունները որոշում են ամեն գնով նրան վերացնել: Եվ մի օր մեծ ուժերով շրջապատում են այն քարանձավը, որտեղ **Գևորգն** էր իր ութ ընկերների հետ միասին: Նրանք դիմադրում են մինչև վերջին

փամփուշտը, փորձում ճեղքել թշնամու պաշարման օղակը, բայց գերի են ընկնում:

Օսմանյան դատարանը **Գևորգին** և իր ընկերներին դատապարտում է 15 տարվա բանտարկության: Բայց գտնելով մի երկաթի կտոր՝ **Գևորգը** կարողանում է բանտի պատի մեջ երեք տարվա ընթացքում անցք փորել և փախչել ընկերների հետ:

Նրանք հասնում են Առաքելոց վանք՝ իրենց հայտնվելով մեծ ուրախություն պատճառելով **Հովհաննես վարդապետին**: Վարդապետը երկար ժամանակ փախստականներին պահում է վանքի նկուղներում, ապա հրացաններ տալով՝ ուղարկում **Աղբյուր Սերոբի** մոտ:

Աղբյուր Սերոբի եղերական մահից հետո **Գևորգը** դառնում է **Անդրանիկի** զինակիցն ու մարտական ընկերը:

Բերդակի, Մազրայի, Նորաշենի կռիվներին նրա հրամանատարությամբ քաջամարտիկների տարած հաղթանակները **Գևորգ Աղամյանին** դարձրին ազգային հերոս: Նա նաև **Անդրանիկի** մղած մարտերի մասնակիցն էր, հատկապես Բշարե խալիլի սպանության և Առաքելոց վանքի կռիվների ժամանակ:

...**Գևորգ Աղամյանը, Մուրադ Խրիմյանը, Սմբատ Բորոյանը** և մյուս քաջամարտիկները դեռ մոր էին ափ դուրս եկել, երբ Կծվակ գյուղում դարանակաված թուրքական զինվորական մի քանի ջոկատներ կրակ տեղացին նրանց վրա: Ետ մղելով թուրքերին՝ **Գևորգը** իր ընկերների հետ դուրս է գալիս պաշարումից և բարձրանում Մարնիկա սարը:

Կառավարությունը լուրեր է տարածում, թե ֆիդայիները լրիվ ջախջախված են:

Որպեսզի ցույց տա, թե պայքարող ֆիդայիները դեռ կան և կարող են շարունակել կռիվը, **Գևորգը** մենակ իջնում էր լեռներից, որ բոլորը տեսնեին՝ ինքը ողջ է և որևէ մեկից ահ չունի: Նա հանկարծակի հայտնվում էր որևէ քրդական գյուղում, մտնում ավազակությամբ ու դաժանությամբ հռչակված որևէ աշիրապետի վրանից ներս և... անհետանում: Կամ ձիով հայտնվում էր թուրքական կամ քրդական զինված ջոկատի դիմաց, շփոթություն առաջացնելով նրանց շարքերում՝ վարգույն էր հեռու...

Քրդերը նրան կնքեցին **«Գիշերային գայլ»** անունով:

Գևորգը սակայն չի բավարարվում տեսիլքի նման երևալով ու անհետանալով: Նա դաժանորեն պատժում է նրանց, ովքեր դեռ շարունակում էին կեղեքել ժողովրդին: Այդպես իր արժանի պատիժը ստացավ քրդական Քոթանենց ցեղի աշիրապետ **Յուսուֆը**, որը իբր Օսմանյան դատարանի վճռով հայկական Փեթար գյուղը տիրել էր որպես իր կալվածքը և ստիպում էր գյուղացիներին վճարել իբր թե տասնյակ տարիների չվճարած տուրքը: Նա նույնիսկ ստիպեց, որ Փեթարում գյուղացիները իր համար դղյակ կառուցեն:

Գևորգը ընկերների հետ գնում է Մուշ, որտեղ ապրում էր Յուսուֆը, մտնում է նրա տուն, սպանում նրան՝ ընտանիքի չորս անդամների հետ, թողնելով՝ **«Չուլումիդ համար դու պիտի մեռնես քո սերունդով»** գրությունը: Նրանք հեռանում են՝ չնոռանալով իրենց անունները գրել **Յուսուֆի** կրծքի վրա թողած թղթի վրա:

Նույն պատմությունը կրկնվում է Ալվառինջ գյուղում, որն իր կալվածքն էր հայտարարում բոզկանքցի բեգերից մեկը և ստիպում գյուղացիներին կառավարությանը հարկ տալուց բացի՝ հարկատու լինեն նաև իրեն:

Գևորգը իր երկու ընկերների հետ մտնում է նրա տուն և սպանում: Ալվառինջի հայերը ևս ազատվում են ճորտությունից:

Ճիպարանցի **Մեհմեդ Ալին**, որը մեծ ճանապարհների ավազակ էր և գտնվում էր Մանազկերտի բանտում, թուրք իշխանավորներն ազատում են և ուղարկում հայկական Գոմես գյուղը, որպեսզի իր ավազակներով և համիդիներով դուրս Բշեն հայերին և գյուղը բնակեցնեն քրդերով և թուրքերով:

Գևորգը հրամայում է հեռանալ ավազակին Գոմեսից, եթե ոչ... Մեհմեդ Ալին, որն ավազակների ավազակն էր և չգիտեր ինչ բան է վախը, ահաբեկված հեռանում է գյուղից:

Եվ Ալաջան գյուղը գրաված **Քեարիմ բեյն** է արժանանում դաժան պատժի: **Գևորգը** զոհվում է Սուլուխ գյուղում **Քեոսե Բինբաշու** հրամանատարությանը մեծաթիվ զինվորների հետ կռվելիս:

Ընկերներն իրենց վիրավոր հրամանատարին հանում են կռվի գծից և տանում մինչև գետափ, որտեղ էլ նա կնքում է իր մահկանացուն:

Երբ զոհվեց, 36 տարեկան էր: Բիթլիսի ռուսական հյուպատոս **Վ. Շիրկովը** նրա մահվան առիթով գրեց.

«Այդ ֆիդային իր համարձակ գործունեությանը ապշեցնում էր բոլորին»: Իսկ բրիտանական դիվանագիտական ծառայության անդամներից՝ **Ջերոլդ** գրել է.

«Գևորգը շատերի սիրելին էր: Գյուղացիները նրա օգնությամբ ազատվում էին բռնություններից ու կեղեքումներից»:

Իսկ **Արշակ Սաֆրաստյանը** իր հուշերում այս տողերն է նվիրել նրան.

«Ընկավ անմահ հերոս քաջամարտիկ Գևորգ Չավուշը: Նա պահապան հրեշտակն էր Մշո դաշտին: Բոլոր հարստահարող, կեղեքիչ, բռնարար քուրդերը կտոսկային նրա վրիժառությունից, և հայ գյուղացին կապրեր նրա վեհապանձ հովանիին տակ: Գևորգի մահով Տարոնը զրկվեցավ իր առյուծասիրտ զավակի ազատ հմայքի բարիքներից... Նա գնաց՝ իր սրին շաչող եղբայրների բողոքի ու վշտի բեռը վերցրած»:

...Ես ուզում եմ պատմել նաև **Գևորգ Ադամյանի** սիրո մասին: Նա, անշուշտ, սրբությամբ պահում էր ֆիդայական երդման բոլոր կետերը:

Բայց ահա, մարդը սիրահարվում է: Գուցեն նա կարողանար հաղթահարել իր զգացմունքները, եթե Մշո դաշտի Ջեղին գյուղի բնակիչ Վարդանի աղջիկ գեղեցկուհի **Եղիսաբեթն** ինքը նույնպես խենթի նման սիրահարված չլիներ **Գևորգ ֆիդայուն**: Բայց սրբազան ու անխախտ օրենք էր, որ եթե մարդը մինչև ֆիդայի դառնալը և երդում տալը ամուսնացած չէ, ուրեմն հավիտյան պիտի ամուրի մնա:

Գևորգը պիտի արժանի լիներ իր երդմանը:

Եղիսաբեթի հայրը ուզում է աղջկան պսակել ուրիշ մի երիտասարդի հետ, որը ոչ մի կապ չունի ֆիդայության հետ: **Եղիսաբեթը** հրաժարվում է ամուսնանալ և գնում է Սբ. Յովհաննու վանքի վանահայր **Սկրտիչ վարդապետի** մոտ, որն իր մորեղբայրն էր: Աղջիկը վարդապետին խոստովանում է իր սերը և նաև հայտնում, որ որևէ ուրիշ մեկի հետ չպետք է ամուսնանա, իսկ եթե ստիպեն՝ ինքնասպան կլինի: Բայց նախքան մեռնելը, ինչ գնով էլ լինի, պիտի տեսնվի **Գևորգի** հետ:

Վարդապետը ազդվում է նրա վշտից, լուր է ուղարկում **Գևորգ Չավուշին**, թե այս ամենի մասին ի՞նչ է մտածում:

«Արեք, ինչ կուզեք, ինչո՞ւ ինձի կհարցնեք, ես պսակված եմ իմ հրացանիս հետ», -այս պատասխանը տալուց և լրաբերին ետ ճամփելուց հետո՝ քաշվում է մի անկյուն և... լալիս:

Քաջագուն հոգին իր մեծ սիրո առջև՝ անգոր և լալագին...

Մանուկն ու Գալեն, չդիմանալով ընկերոջ տառապանքներին, բերում են **Եղիսաբեթին**, հրավիրում Սբ. Կարապետ վանքից **Ստեփան վարդապետին** և ամտառի խիտ թավուտում կատարում երկուսի պսակադրությունը: **Գալեն** դառնում է քավոր, **Մանուկը՝** հարսնեղբայր:

...Երբ **Գևորգը** զոհվում է Սուլուխի կռվի ժամանակ, նրա կինը և փոքրիկ որդին՝ **Վարդգեսը**, գտնվում էին Դաշտի գյուղերից մեկում: **Գևորգի** մարտընկերներին հաջողվում է փրկել նրա կնոջն ու երեխային, հասցնել Վան, այնտեղից Պարսկաստան և ապա ուրիշ գաղթականների հետ Կովկաս: ճանապարհին երեխան մահանում է: **Եղիսաբեթը** երիտ-

Ֆիդայիներ

թուրքերի հեղաշրջումից հետո վերադառնում է հարազատների մոտ, իսկ 1915 թվականի կոտորածների ժամանակ առևանգվում է քրդերից: Այսպես կորսվում է նրա հետքը:

Կորած, անհետացած մարդկային մի ճակատագիր... Որքաններն այդպես:

Գոյամարտը շարունակվում էր և տարածվում ողջ Հայաստանով:

Իսկ հայ ժողովրդի մտավորական զավակները չէին դադարում **Հայկական Ջարդը** հասցնել վրոպական բարձր ատյաններ...

Սակայն՝ ապարդյուն:

Ես դեռ կպատմեմ քաջերի մասին, որ երբևէ չմտածեք, թե հայ ժողովուրդը միայն հնազանդ, անմռունչ մորթվել է...

Ես միայն հպանցիկ, ցաք ու ցրիվ պատմեցի **Հայոց Գոյամարտի** մասին, որը հերոսներ ծնեց:

Նրանք գեղարվեստական գրքերի էջերից հառնող երևակայական հերոսներ չեն, այլ պայքարի թոհուրեհի մեջ թրծված քաջամարտիկներ, որոնցից այսօր կարող ենք ստանալ արժանապատվության, ազգասիրության, հայրենասիրության սքանչելի հավատամքը:

Դու՞ք և ե՞ս:

Մենք լիուլի ապրեցինք 19-րդ դարի չարչարանքները, քաջերի ոգորումները, **Ոգեղենի** սքանչելի փայլատակումները և վերջապես հասանք 20-րդ դար: Ի՞նչ է սպասվում մեզ, որ կոչվում ենք **հայ**...

ՆՐԱՆՔ, ՈՐ ԵԿԱՆ...

Նրանք, որ եկան, երգում էին Մարսելյոզ և կոկորդ պատռելով՝ ճշում էին «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսը: Հավատի խորանի դիմաց միշտ խնկարկող հայերը հավատացին, թե ահա, սրանք, որ եկան, իրենց չարչրկված հոգիների դիմաց բացելու են ազատության լայն դարպասները: Օսմանյան փլուզվող կայսրությանը պակասում էին հենց սրանք, որ եկան՝ կոչելով իրենց **Երիտասարդ թուրքեր**: Եկան, որ հաստատեն «Իթթիհաթ վեթերագզը»՝ «Միություն և առաջադիմություն», առաջադիմության հետ ոչ մի կապ չունեցող կուսակցության զարհուրելի ուժը: Եկան և հեղափոխական էին: Ատում էին **սուլթան Համիդին** և չնչին արյուն թափելով՝ հասան իշխանության: Սահմանադրությունը, որ մերժել էր սուլթանի բռնակալ վարչակարգը 1877 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում, նորից հաստատվեց: Նրանք եկան, որ սահմանադրության ետևում թաքնված՝ երկսայրի սուրը իջեցնեն իրենց եղեռնածին գաղափարների ճամփին հայտնված մի ազգի գլխին, որը միամիտ ու հավատավոր բնավորությամբ՝ գրկաբաց ելավ նրանց ընդառաջ: Պատրանքների ու հույսերի միջև մշտապես օրորվող հայը չսթափվեց նույնիսկ այն ժամանակ, երբ...

...«**Իթթիհաթ վեթերագզի**» «**Թամին**» թերթում **Հյուսեին Ջահիդ** անունով կատաղի մի կուսակցական գրեց «**Միլլեթը հաքիմե**»՝ «**տիրապետող ժողովուրդ**» տեսության բարբառանքը, ըստ որի՝ Օսմանյան պետության բոլոր ազգերը պիտի անվերապահորեն ենթարկվեն տիրապետող թուրք ազգին, ապա թե ոչ...

Մեկը մյուսի ետևից գումարվում էին «**Իթթիհաթ վեթերագզի**» համագումարները, որտեղ վերջնականապես ճշտվում էր նրանց գաղափարների կիզակետը հանդիսացող ազգային հարցը. «**Թուրքիան՝ թուրքերին... Մենք տիրապետող ազգ ենք և միշտ կմնանք տիրապետող....**»:

Նրանք, որ եկան, ունեին իրենց հիվանդ մտասևեռումը: Նրանք սիրում էին երգել իրենց կատաղի երգերից մեկը՝ ընկնելով զգայական հիվանդագին հափշտակվածության մեջ. «**Ելե՛ք, արշավանքը սկսվեց, տղերք, Կովկասի վրա ենք հարձակվում մենք, Թուրանն է սպասում մեզ: Մի կողմից Կահիրեն է, մյուսից՝ Բաթում, Կարս... Մի կողմից՝ Հինդ, Աֆղանստան, մյուսից՝ Մարոկկոն է սպասում մեզ**»:

Նրանք՝ **Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Նազըմը, Շաքիրը, Շյուքրին** և մյուս դահիճները, Երիտթուրքերի պարագլուխները:

Ուշադիր լսեք, թե ինչ են խոսում նրանք: Ոչինչ հորինված չէ: Նրանց կուսակցական ժողովի մանրամասն սղագրությունն է, մինչև հիմա թուրքական արխիվներում է:

Ժողովը բացում է բոլոր ժամանակների ամենանողկալի դահիճներից մեկը... **ԹԱԼԵԱԹ** - *Հեղափոխությունը հաջողությամբ իրագործելուց հետո, իշխանությունը գրավելուց հետո, սահմանադրությունը վերականգնելուց հետո, այսօր*

մեր «**Իթթիհաթ վեթերագզը**» կուսակցության սրբազան խնդիրը պիտի լինի խմբագրել սահմանադրության այն կետերը, որոնք վերաբերում են ազգային հարցին: Սա պարզաբանել վստահենք մեր եղբայր, մեծ մտավորական, մեր ազգի պարծանք **Ջիա Գեոք Ալփին**:

ՋԻԱ ԳԵՈՔ ԱԼՓ - Մեր գլխավոր նպատակը այսօր. Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Պարսից ծոց, Ալթայան լեռներից անդին մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը և դեպի արևմուտք՝ մինչև Միջերկրական ծովն ընկած տարածությունները միավորել և ստեղծել **Թուրքական մի ամբողջական պետություն**: Վոլգայի, Թաքարստանի, Սիբիրի, Թուրքստանի գրավումը մեր հաղթանակների պսակը պիտի լինի... Մի հավերժական երկիր է այդ հայրենիքը, որը կոչվում է Թուրան... և այնտեղից եկել են մեր նախահայրերը: Սակայն պիտի խոստովանենք. Թուրքիայում իսկական, մաքուր թուրքերիս թիվը, համեմատած կայսրության մեջ բնակվող մյուս ցեղերի հետ, քիչ է: Ընդամենը տասը տոկոս: Մենք հին աշխարհակալների հետնորդներ ենք, սակայն դառնությամբ տեսնում ենք, որ Թուրքիո արևմտյան մասում իսկական թուրք գրեթե չկա: Ասիական Թուրքիայում դրությունն ավելի վատ է, վասնզի քրդերը, հայերը, հույները, արաբները, սիրիացիները, քաղղեացիները և ուրիշ շներ կազմում են բոլորի երկու երրորդը: Մեր ոգևորության աղբյուրը պիտի լինեն **Աթիլլայի, Չինգիզ խանի, Օղուզ խանի** սխրանքները: Մենք չպիտի մոռանանք, թե որտեղից եկան նրանք և ուր հասան: Վերջապես հասկանալ է պետք, որ թուրք ազգը ավելի կարևոր է, քան իսլամը: Գլխավորը ռասայական հպարտությունն է: Մեր նախնիները թուրքերին հասցրեցին Ալթայից մինչև Մարմարայի ափերը և դեռ անդին... Չպիտի՞ երազենք արժանի լինել նրանց:

ՋԵԼԱԼ ՆՈՒՐԻ - Իրաքը, Եմենը լրիվ թուրքական պետք է դառնան: Այնտեղ պետք է տիրապետի միայն թուրքերեն լեզուն: Թուրքերի գոյության համար անհրաժեշտ է թուրքացնել արաբական հողերը: Պիտի արաբների արթնացած ազգասիրական ելույթներին վերջ տալ:

ԹԱԼԵԱԹ - Միայն արաբները չեն, հայերն էլ են սեպի մման խրված մեր գաղափարների իրագործման ճանապարհի կենտրոնում: Մենք դեռ որքա՞ն պիտի հանդուրժենք «**Հայկական Հարցը**»: Լավ մտածեք սրա մասին, եղբայրներ: Արդուլ Համիդից մենք առաջ չպե՞տք է անցնենք: Մենք լիակատար հաղթության կհասնենք, եթե մեր կայսրությունը դարձնենք զուտ թուրքական՝ քրիստոնյա ազգերին վերացնելով: Անատոլիան մեր երկրի կենտրոնն է, իսկ այնտեղ հայերն են: Ամբողջ երկրագնդի երեսին որտեղ մի հայ պատահի մահմեդականի՝ պիտի սատկի:

ՋԵՄԱԼ - Ես համաձայն եմ «**Մեշվերեթի**» թերթի խմբագրի հետ, որ գրեց ու ապացուցեց, թե հայկական մշակույթ առհասարակ գոյություն չունի: Համաձայն եմ նաև «**Միրզա**» թերթի հարգարժան խմբագիր

Թալեաթ

ԹԱԼԵԱԹ - Հայկական Հարցը լուծելու համար պետք է ոչնչացնել հայերին:
ԷՆՎԵՐ - Այսօր մենք հավաքվել ենք, որպեսզի երիտթուրքական կենտրոնը մեր կոչը հրապարակենք ողջ մոլոսիլմանության մեջ: Ահա լսեք. «Մահմեդականներ, բարձրացնենք մեր ձայնը և թուրք աջ ձեռքում, հրացանը ձախ ձեռքում, ռումբերը գրպանում ու ալլահի անունը մեր շուրթերին՝ հռչակենք «Իթքիհաթ վե թերագզդի» պահանջը. Օսմանյան կայսրությունը՝ օսման մահմեդականներին: Մեկ հայրենիք, մեկ ժողովուրդ, մեկ մշակույթ անժայրածիր Թուրանում»:

ခန္ဓာပုံ

ՋԵՄԱԼ - Թուրքիան պիտի լինի արևելքում: Սա է մեր նշանաբանը: Պիտի ստեղծվի մեծ Թուրանը, որտեղից եկել են մեր նախահայրերը: Այսօր Անդրկովկասի, ինչպես և Կասպից ծովից դեպի արևելք տարածվող ընդարձակ հողերի վրա թուրք ցեղեր են ապրում, ավաղ, դեռ Ռուսիո լծի տակ: Ուրեմն մեր սրբազան պարտքն է իրականացնել թուրք ցեղերի ազատագրումը Ռուսաստանից և աջակցել նրանց միասնությանը, որպես Թուրանի նույն ժողովուրդ:

ԷՆՎԵՐ - Այս ծրագրի իրականացման նախա-
դասարանը **Հայաստանի Հանրապետության** պրնապալական լուծումն է:

ԶԻԱ ԳԵՈՔ ԱԼՓ - Թուրան ստեղծելու մեր գաղափարը ժամանակավոր և անցողիկ նպատակադրում է:

Մեր գաղափարը՝ հանուն թուրանի, հանուն թուրքիզմի, մարտնչող գաղափար է:

ԹԱԼԵԱԹ - Այսօր մենք պետք է ընդունենք մեր վճիռները իրագործելու հիմնական բանաձևերը, որոնք կներկայացնի դոկտոր Նազըմը:

ՆԱԶՆՍ - Համաձայն բնության օրենքների, ստորադաս ցեղերը պետք է գերադաս ցեղերին կեր դառնան: Կոտորելը ազնվականության ցասումն է ստորագույն ցեղերի դեմ, որոնք դիտվել են որպես անարգ թշնամի: Եթե որոշվել է ջարդերի ծրագիրը, այն պետք է գործադրել ամբողջությամբ՝ առանց տարվելու զգացմունքային ազդեցություններով: Սա անգթություն է, այլ գերադաս տարրի ոգու արտահայտություն: Ռազմական անհրաժեշտություն է ժողովուրդների կոտորածը՝ առանց տարիքի ու սեռի խտրության: Թշնամի ցեղի երեխաներին կոտորելը ազգային պաշտպանության կանխարգելիչ միջոց է: Իրենց մայրերի արգանդներում իսկ՝ այդ երեխաները ապրելու անարժան են, որպես աստվածամերժ շառավիղներ: Շատ արագ արյան ու սրի միջոցով պիտի որոշվի հայերի ճակատագիրը: Քրիստոնյաները պիտի զինաթափվեն: Կովկասից ու Քրդստանից պետք է քաջալերել ներգաղթը և նրանց տալ քրիստոնյաների հողերը: Թուրքացրու ընտանիքիդ անդամների անունները, խոսի՛ր թուրքերեն, աղոթի՛ր թուրքերեն, երեխաներիդ թուրքական դպրոց ուղարկիր, բարեկամություն արա

միայն թուրքերի հետ։ Օսմանյան թուրքիան պիտի պաշտպանել միայն թուրքիզմի միջոցով։ Այս նպատակով էլ մահմեդական արաբներին, մահմեդական պարսիկներին, մահմեդական քրդերին, կովկասյան տարբեր մահմեդական ցեղերի և թաթարներին շուտափույթ թուրքացնել։ Իսկ քրիստոնյա հպատակներին՝ շուտափույթ ոչնչացնել։ Կեցցե թուրք ցեղի միությունը։ Մենք հեղափոխականներ ենք։ Հեղափոխությունը չգիտի ինչ է կարեկցանքը։ Մենք պարտավոր ենք եւրոպացիների առջում գնալ ամեն անհարագատ ազգերին և մաքրել մեր հայրենիքը։ Սա է նշանաբանն ու նպատակը մեր հեղափոխության։ Կեցցե մեր նպատակը։

ԲՈԼՈՐԸ - Կեցցե՛ք:

Էնպեր

ԵՆՎԵՐ - Մեր նախնիները 400 ձիավորով կարողացան հիմնել աշխարհաժապալ կայսրություն, մի՞թե մենք չենք կարողանալու Մեծ Թուրան ստեղծել մեր հզոր բանակների հրով ու սրով: Մեր ազգի նույնիսկ ամենաաննշան բարօրության համար հարկավոր է զոհել ամբողջ աշխարհի շահերը: Պարզապես մենք երկարատև պատերազմ պիտի մղենք հանուն մեր նպատակի: Եվ սրա համար փորձաքար է պետք, որի վրա մեր սրի զարկը ստուգվի ու Թուրան տանող մեր մեծ ճանապարհի արահետը բացվի: Ես կարծում եմ դա Ադաման պիտի լինի: Ադաման Համիդի կոտորածներից ազատվեց: Այնտեղ մեծ հարստություն կա կուտակված հայերի ձեռքում: Հայ վաճառականների նավերը, ինչպես և զարգացող աշխարհի չորս

Միջերկրականի լայնքն ու երկայնքը, իսկ քարավանները, աշխարհի չորս
ծայրերը չափելով, երկրագնդի հարստությունն են լցրել իրենց պիղծ տները:
Աղանան:

ԲՈԼՈՐԸ - Աղանա՛ն:

ԲՈԼՈՐԸ - Աղանան: ԶԻԱ ԳԵՈՐ ԱԼՓ - Ահա իմ երդումը. «Ուր որ դաջվեն իմ քայլերը՝ արյուն պիտի ժայթքի այնտեղից: Երկարած թաթիս տակ գարունները՝ աշման և աշունները զնդանի պիտի վերածվեն: Եթե քարը քարի վրա թողնեմ՝ թող աշունները զնդանի պիտի վերածվեն: Մահը պիտի լինի գթությունս, քանդվի ու ավերվի իմ սեփական օջախը: Մահը պիտի լինի գթությունս, զենքս՝ իմաստությունս, ավերումները՝ քաղաքակրթությունս: Արդարու- թյունը պիտի կապեմ սրիս ծայրին, քաղաքակրթությունը՝ ձիուս պայտին: Պիտի կործանեմ ամեն բան թուրան տանող իմ ճանապարհին: Այնպիսի ավերակներ պիտի կերտեմ, որ տեսնողներն ասեն. այստեղով թուրքեր են անցել»:

անցել»: ...Երբևէ լսե՞լ եք նման արտահայտություն. **«ավերակներ պիտի կերտեն»...**

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ԳԻՇԵՐ

...1909 թվական, 14 ապրիլի: «Կիլիկիայի գիշեր»: Ադանայի երեսուն հազար հայության սպանդ:

Նախ բացվեցին բանտի դռները և մարդասպան ոճրագործների հարյուրավոր ռեմիսներ դուրս մղվեցին եղեռնագործության զարհուրելի ասպարեզ: Կրոնավորների մոլեռանդ բազմությունները, որոնք, շարիաթի ու Դուրանի դոգմաները բղավելով, գնում էին լողալու անմեղ ժողովրդի թափած արյան հեղեղներում... Ձենք բաժանվեց թուրք ազգաբնակչությանը, մահմեդական խուժանին... Աղանա հասցվեցին կառավարական զորքերը...

Աղանա

դանիշը՝ բոլոր մուսուլմանների գլխին՝ աստվածաբան մոլլաներից մինչև վերջին ոճրագործը, որին հանել էին բանտից:

Ջիհադը՝ մուսուլմանների սրբազան պատերազմը, հայտարարված էր: Ծերմակ չալմայավորները կատաղությամբ նետվեցին՝ կատարելու իրենց ազգային մեծ խնդիրը:

Թող հիմա խոսեն օտար ականատեսները, որոնք պատմության մատյանում թողեցին Աղանայի կոտորածի իրենց ծանր հիշողության էջերը:

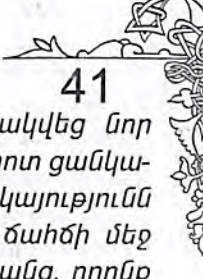
Ա. ԱՂՈՍՍԻԴԻԱ (Ֆրանսիական լրագրող, հույն) - Փողոցները գտնվում էին զինված թուրքերի իշխանության տակ... Հայերը սարսափահար թաքնվել էին իրենց թաղամասերում, որոնց դիմաց հավաքվել էին թուրքերը՝ կազմած կատաղի, անանգանելի պատմեշ... Ամեն կողմից լսվում էին կրակոցների ահռելի դղրոյուններ, որոնք հաճախ խլանում էին «Մորթե՛ք... մորթե՛ք գյավուրներին...» ամբոխի զարհուրելի բղավոցներից...

ՍԱՐԻԱ ՍՈՖԻԱ (Գթության քույր, կաթոլիկ միսիոներ) - Ամբողջ քաղաքով մեկ ճերմակ չալմայավորները հետապնդում էին սարսափից խելագարված ժողովրդին... Տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ էին վազում ամեն կողմից, առանց որևէ նպատակի, շվարած, իրենց կորցրած՝ խփվում էին պատերին, ընկնում կարծես կայծակնահար եղած... Նրանց սպանում էին հրացանազարկերով, ծանր փայտերով, մահակներով, կացիններով, քարերով...

ՈՒԼԻԱՍ ՉԵՄԲԵՐՍ (Աղանայում ամերիկյան միսիոներների ղեկավար) - Ձինվորները հավասարապես գործում էին տականքի ու մոլլաների հետ... Սպանելուց, ոչնչացնելուց հետո տերերին՝ տներն ու խանութները այրում էին, երբ ավարտում էին թալանը... Կոտորածը շարունակվեց 15-ին և 16-ին... Ապա մի փոքր դադարից հետո նորից սկսվեց: Սա ամենից ահավորներից մեկը եղավ

Եվ սկսվեց:

Բոլոր մուսուլմանները, ամենաբարձր պաշտոնյայից մինչև ամենափոքրին հանցագործն ու զոհը, կրում էին ճերմակ չալմաներ, որ կրելու իրավունք ունեին միայն իսլամի գիտնական աստվածաբանները, որպես խորհրդանշ բարձրագույն առաքինության... Եվ ահա այդ խորհր-

Հայոց տանջահար մարտիրոսության մեջ... Կոտորածը շարունակվեց նոր թափով... Ողջ քաղաքը՝ սպանդի, սարսափի, թալանի, հրդեհի, տռփոտ ցանկասիրության եռացող քուրա... որի նկարագրությունը ամենավառ երևակայությունն անգամ անկարող է պատկերել... Եղեռնի հզոր արյունաշաղախ ճահճի մեջ ընկղմված քաղաք, որը գտնվում էր տիրապետության տակ մարդկանց, որոնք այլևս ոչինչ չունեին մարդկային...

ՀԵՐԲԵՐՏ ԱՂԱՍՍ ԳԻՔՍՈՆ (Քահանա, Տարսոնի ամերիկյան դպրոցի ուսուցիչ, «Նյու Յորք Հերալդի» թղթակից) - Նրանք սլանում էին արյան քաղանքով, սպանում էին, այրում էին՝ շնչահեղձ լինելով, ոտից-գլուխ արյան ու քրտինքի մեջ թաթախված ու ոռնալով գազանների նման... Արյան շմուքից խելագարված մեծ գազանները լցվում էին տները, եկեղեցիները, դպրոցները, որոնք լիքն էին փախստականներով... Ձոհերը, որոնց հաջողվում էր դուրս պրծնել փակ շենքերից, ընկնում էին մեղ փողոցների բավիղները՝ փնտրելով փախչելու ելք, բայց նրանց հանկարծ կանգնեցնում էին երկինք հասնող հրդեհի բոցերը կամ վիրավորների ու դիակների միմյանց վրա դիզված բլուրները... որոնք բարիկադների նման փակում էին ճանապարհը...

Ա. ԱՂՈՍՍԻԴԻԱ - Ապշեցնողը աննկարագրելի դաժանությունն էր, անբնական, անհրապական ցինիզմը, որով թուրքերը ոչնչացնում էին մի ողջ ժողովուրդ... Նրանք չէին բավարարվում միայն սպանելով... Մարդուն նրանք ենթարկում էին չէին բավարարվում միայն սպանելով... Մարդուն նրանք ենթարկում էին հրեշավոր կտտանքների, որ լսեն դժբախտների աղեկեզ բղավոցները, աննկարագրելի ցավերի ոռնոցը... Ով երբևէ տեսել է ջիհադը, անցել նրա միջով և պատահաբար ողջ մնացել, պիտի մինչև օրերի վերջը քարշ տա իր կյանքի և մղձավանջային գոյությունը... Ջիհադը՝ քրեական օրենսգրքի մեջ հիշված և չհիշված բոլոր ոճիրների կենդանի մղձավանջային գոյությունը...

...Հարցնում եք, թե ինչպե՞ս այս ականատեսները ողջ մնացին մահվան ու զարհուրանքի եռացող քուրայում: Նրանք պաշտպանված էին իրենց շենքերի տանիքներին փողփողացող օտար, հզոր պետությունների դրոշմերով: Նրանք քաղաքի տարբեր մասերում գտնվող այդ շենքերի պատուհաններից էին դիտում կոտորածը... Նրանք ամեն բան տեսնում էին... Նրանք օգնել չէին կարողանում: Բայց նախքան օտարների այս սրտացավ պատմությունն ավարտվելը, չափելով ձեր համբերությունը, իրական մի դրվագ ևս համճեն ձեր ունկնդրումին: Հիշո՞ւմ եք, ականատեսներից մեկը ասաց, որ 15-ի և 16-ի կոտորածներից հետո՝ դադար եղավ... Այդ դադարի մասին պիտի պատմեն հիմա:

Առաջին կոտորածից հետո դադար եղավ, որովհետև աղանացի հայերը կռվում էին, փախուստի էին մատնում հրոսակախմբերին... Նույնիսկ չորս-հինգ հոգով կարողանում էին հաղթել մի մեծ զինվորական ջոկատի: Կյանքի ու մահ-հոգով կարողանում էին հաղթել մի մեծ զինվորական ջոկատի: Կյանքի ու մահ-վան կռիվ էր, ու հաղթողը մահվան պիղծ աչքերի մեջ նայող մահապարտն էր:

Թուրքերը դիմեցին խորամանկության: Հայերը, ինչպես միշտ, այդ խորամանկությունը հալած յուրի տեղ ընդունեցին: Որովհետև անգլիացի փոխհյուպատոսի միջնորդությամբ չէին կարող չհավատալ... Որովհետև հայ ժողովուրդը պատուսի միջնորդությամբ չէին կարող չհավատալ...

հազար անգամ խաբվելուց հետո՝ խաբվում է հազարմեկերորդ անգամ օտարի տված «Ազնիվ խոսքի» դիմաց:

Թուրքերը, տեսնելով հայերի դիմադրությունը, տեսնելով իրենց խայտառակ պարտությունը, դիմեցին անգլիացի այդ հյուպատոսին, որ միջնորդ լինի՝ քրիստոնյաների և մուսուլմանների միջև խաղաղություն հաստատելու, խոստանալով անվտանգություն:

Խոստանալով զինաթափվել:

Միայն թե՝ թող առաջինը զինաթափվեն հայերը:

Զինաթափվեցին: Միայն հայերը:

Թուրք բանակը, ահռելի խուժանը, նույն օրն իսկ հարձակվեց այլևս անպաշտպան մնացած հայոց թաղերի վրա՝ ենթարկելով դժոխային նախճիրի:

Մի դրվագ ևս՝ և կփակեմ Ադանայի եղեռնական պատմության էջը նույնպես:

Մի հայ երիտասարդի, որի անունը անհայտ է, հաջողվեց նետվել գետը և լողալ դեպի Մերսինի նավահանգիստը, դեպի Միջերկրական ծով...

Քաղաքը, մի հզոր կրակե օվկիանոսի վերածված, քրքջում էր երիտասարդի ջանքերի վրա... Բայց նա լողում էր դեպի փրկություն... Ո՛չ իր փրկությունը...

Այն ժամանակ, երբ երեսուն հազար հայ զոհվեց Ադանայի ու նրա գավառի բոլոր գյուղերում, նավահանգիստ Մերսինի առջև խարխիս նետած վեց եվրոպական պետությունների տասնյոթ ռազմական հաժանավեր ու զրահանավեր՝

հինգ անգլիական, չորս ֆրանսիական, երկու գերմանական, երկու իտալական, մեկ ավստրիական, մեկ ռուսական, երկու ամերիկյան, հետևում էին, թե ինչպես իրենց աչքերի առջև սպանդանոցի էր վերածվում Ադանան և կատաղի բոցերի մեջ մոխրի էր վերածվում Հայոց բարգավաճ Տունը:

Ադանացի այդ երիտասարդին հաջողվեց լողալով հասնել նրանց... Նա խնդրում-աղաչում էր՝ մի նավից մյուսը անցնելով... որ նրանք դեպի ափ արձակեին թնդանոթային զոհն մի քանի կրակոց... որ թուրքերը այդ կրակոցները...

Հզոր ռազմանավերի հզոր տերերը պատասխանեցին, թե միջազգային միջամտություն ի նպաստ հայերի չի թույլատրված... Պատկերացնո՞ւմ եք. թուրք դահիճների վայրագ մոլուցքի դիմաց՝ նման սառնասիրտ պատասխան...

«**Իսկ այս ջարդը, – աղաղակում է տղան, – այս ջարդը թույլատրված է...**»

Նրանք պարզապես թոթվում են ուները:

Երեսուն հազար մահերի դիմաց նրանք քաղաքավարի թոթվում են ուները: Եվ որովհետև իսկապես քաղաքակիրթ էին, նրանք երիտասարդին առաջարկում

Ադանան հրդեհված

են, քանի որ այդքան քաջ է և այդքան լավ լողորդ է, կարողացել է հասնել իրենց նավերին՝ կփրկեն իր կյանքը:

Իսկ այդ տղան, որի անունը այդպես էլ ոչ ոք չիմացավ, թքեց նրանց քաղաքակրթության ու բարության վրա և, պառկելով Միջերկրականի ջրերին, ալիքների հետ հասավ հեռու-հեռու մի տեղ և դանդաղ իջավ նրա խորքերը...

...Մնաք բարով, սիրելիներս... Շուտով կմիանամ ձեզ հավերժականի ձեր ճանապարհին...

Իսկ ծովը զգում էր արդեն. հավաքվում էին շնածկները իր ջրերի բոլոր խորքերից... Նրանք մեծ վտառներով լողում էին դեպի **Հայոց Ծոց**... Գալիս էին նրանք խրախճանքի... Նրանք առել էին մահվան ծանր գարշահոտը ու շտապում էին... Հոշոտված անթիվ, անհամար դիակներ՝ տրված գետի արյունոտ ալիքներին, գալիս էին ու գալիս, լցվում **Հայոց Ծոց**, որ շարունակվի խրախճանքը շնածկների...

Այսպես: Նրանք, որ իրենց կոչում էին երիտասարդ թուրքեր, տեսան և բեր կեցվածքը շարունակվում է:

Ուրեմն, պատեհ առիթ էր պետք, որ կրկնվի Ադանայի ոճիրը, որպեսզի մեկընդմիջտ վերանա **ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ** և նրա հետ նաև «**Հայկական Հարցը**»:

Վերանա հայությունն ինքը:

Հետգրություն.

Սակայն որքան անգամներ ենք համոզվել, որ Հայոց հառնելու իմաստությունը, ամենաանագորույն ժամանակներում անգամ, պահել է ազգը ու նա համառորեն շարունակել է իր դժվարին ընթացքը ճակատագրի մութ ու լույս բավիղներով և ապրել է:

Հնարավո՞ր է վերացնել հայությանը:

Նախքան կշարադրենք Հայոց եղեռնի մյուս, խելքից-մտքից դուրս դաժան դրվագները, շեղելով ժամանակի ընթացքը՝ պիտի հասնեն 21-րդ դար, որպեսզի մի քանի խոսքով կարողանամ պատմել, թե ինչպես հարություն կարող է առնել մեռածը:

...Ադանայի կոտորածից մազապուրծ եղած մի խումբ հայեր, ջարդից հետո, դուրս եկան թաքստոցներից և պահվտվելով, մահվան եղկելի սարսափը հոգիներում, կարողացան հեռանալ՝ համատարած բաց գերեզմանի վերածված Ադանայից: Նրանց հետ՝ գերդաստանի կոտորածի պատկերները իր փոքրիկ սրտի անհուն տարածքում պահած, ճակատագրի անորսալի դիպվածով ողջ մնացած որբուկ տղան՝ Ադանայում հայտնի **Յիրիկյան** գերդաստանի **Մարտիրոս** զավակը:

Խումբը վերջապես հասավ Լիբանան: Տեղը չեն կարող ճշտորեն ասել, թե որտեղ, բայց այնտեղ ապրում էին միայն քրիստոնյա արաբներ, որոնք էլ քրիստոնեական մարդասիրությամբ իրենց համայնքում տեղ տվեցին որբուկին՝ խնամեցին:

Լավ-վատ մեծացավ: Ամուսնացավ արաբուհու հետ: Ծնվեցին նրանց երկու դուստրերը և **Սեսար** որդին:

Ձավակներից ոչ մեկը հայերեն չգիտեր:

Սեսարը նույնպես ամուսնացավ արաբուհու հետ: Ծնվեցին նրանց երեք որդիները և դուստրը: Նրանցից որևէ մեկը հայերեն որևէ բառ չգիտեր: Օտարի հետ ծուլումը ակնհայտ էր:

Սակայն **Սեսարը** գիտեր, որ ինքը հայ է: **Սեսարը** գիտեր, թե ինչ ողբերգության միջով է անցել իր ժողովուրդը, որի մի հյուլեն է ինքը: **Սեսարը** գիտեր և նրա հոգին չէր ենթարկվում այն գիտակցությանը, թե ընդմիշտ կորցրել է լեզուն, որով խոսել են ադամացի նախնիները: Ընդմիշտ կորցրել է իր ինքնությունը և ուրեմն ազգային պատկանելությունը: **Սեսարն** ուզում էր իր զավակներին վերադարձնել կորցրած մայրենին և նրանց ազգային էությունը: **Սեսարը** հայ էր և երգվել էր իր հայ լինելու կարևորությունը ապացուցել իր զավակների միջոցով:

Սեսարը իր զավակներին տվեց հայկական դպրոց:

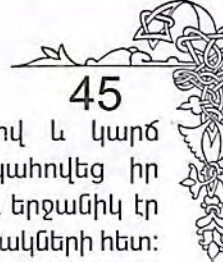
Այսպես. Ադամայից հեռու, օտար երկրում ժառանգականության իրենց իրավունքը վերահաստատեցին **Մարտիրոսի** թոռները: Կոտորածների ահարկու պատկերները հոգու խորքում անթեղած, իր ծնողների ազնիվ լեզուն մոռացած **Մարտիրոսի** թոռները և թոռների զավակները նորից հայեր էին բառի ամենատարողունակ իմաստով, իրենց մայրենի լեզվով, իրենց ինքնության գեղեցկությամբ:

Ո՞վ կարող է գուշակել Հայոց հիշողության զարմանալի կենսականության առեղծվածը, որը սերնդե սերունդ մոռացության բավիղներով անցնելով՝ կարող է պայթել որևէ ժառանգի գիտակցության ներսում որպես հզոր ազդարարում այն կարևոր գաղափարի, թե իր ինքնությունը, որը թվում էր կորած ու փոշիացած կյանքի դաժան ելևեղների մեջ, հառնում է նորից իր էության խորքից և ինքը պարտավոր է նրա տերը լինել և նրա պահապանը:

Ռալֆ Յիրիկյանը ընտանիքի հետ

տնտեսագիտության ասպարեզի Բեյրութի ամերիկյան համալսարանը: Այս ու այն ընկերություններում իր տաղանդի, գիտելիքների հասունությամբ, աշխատասիրությամբ ու հոգեկան անուրանալի դրական դրսևորումներով արագորեն բարձրացավ ոչ միայն մասնագիտության, այլև ղեկավարման, սեփական

նախաձեռնությունների փայլուն իրագործումների աստիճաններով և կարճ ժամանակահատվածում նյութական բարձր բարեկեցություն ապահովեց իր ընտանիքի համար: Ապրում էր Միջերկրականի գեղատեսիլ ափին և երջանիկ էր սեփական ձեռքբերումներով իր գեղեցիկ հայուհի կնոջ և սքանչելի զավակների հետ:

Բայց **Մարտիրոս** պապի ներսում մխացող կորցրած հայրենիքի հանդեպ կարոտը իր **Սեսար** հոր արյամբ ու ավիշներով լիուլի ժառանգվել էր նրան:

Վերագտնելով **Յիրիկյան** ընտանիքի կորցրած մայրենի բարբառը՝ պիտի վերագտներ նաև **Հայրենիքը**:

Ռալֆ Յիրիկյանի «վրեժը» հիրավի մեծ հայրենասերի ու մարդասերի «վրեժ» էր: Նա գիտեր իր Հայրենիքի տեղը: Դա Ադաման չէր, բայց Հայաստանն էր, սրտի չափ անսահման սիրելի Հայաստանը: Նա պիտի ապրեր այդ Հայրենիքում, աշխատեր այդ Հայրենիքի համար: Օգներ բարգավաճելու երկիրը, Հայրենիքում, աշխատեր այդ Հայրենիքի համար: Օգներ ժամանակին ասպարեզում իրենց կայուն տեղը շահած իր տեղը գտնելու համաշխարհային ասպարեզում իրենց կայուն տեղը շահած այն պետությունների շարքում, որոնք ժամանակին քաղաքավարի թոթվեցին իրենց ուսերը Ադամայի կոտորածին ի տես, իսկ հետո էլ այդպես պիտի թոթվեին իրենց ուսերը ի տես ողջ հայության Գողգոթայի:

...Ամենուր է Հայաստանում և Արցախում **Ռալֆ Յիրիկյանի** և նրա **ՎիվաՄելլ ՄՍՍ** ընկերության լայնածավալ գործունեությունը, «...որն այլևս կանգ առնելու մտավախություն չի ներշնչում, քանզի նրա տիրույթը մարդասիրության անհունն է, հայրենասիրությունը խոսքից գործի վերածելու անհունը:

Նրա մարդասիրական ու բարեգործական ծրագրերը, մեկը մյուսին հաջորդելով, կյանքի են կոչվում, ու թվում է, թե երբեք չեն ավարտվի: Նրա ամեն սխրանքին ու նվիրումին այնքան արագ է հաջորդում մյուսը, որ եթե որևէ մեկն այդ ամենը զուտ արծանագրողի դեր ստանձնի, հնարավոր է՝ ինչ-որ բան վրիպի կամ բաց թողնի: **Ռալֆ Յիրիկյանի՝ այդ երիտասարդ հայորդու մասին գիտեն շատերը: Վերջին տարիներին Հայաստանում գրեթե չկա հասարակական կյանքի մի բնագավառ, մի ոլորտ, որտեղ չլինի նրա ձեռագիրը...**», -գրում է գրականագետ և թարգմանիչ, Հայաստանի Ֆրիտյոֆ Նանսեն հիմնադրամի նախագահ **Ֆելիքս Բախչինյանը** իր «**Ռալֆ Յիրիկյան**» գրքում:

Ռալֆ Յիրիկյանին և նրա նմաններին ճանաչել պարտադիր է: Ճանաչել, որպես հոգեբանական դիմապատկեր, որպես ազգային լավագույն բնավորության խտացում:

«**Հայերը երբեք չեն մոռանա իրենց արմատները, որոնց հզոր հիմքի վրա յուրաքանչյուրս կառուցում է իր սեփական Հայեցի ապրումները**»:

Սրանք **Ռալֆ Յիրիկյանի** խոսքերն են...

ՄԵՆՔ ԹՈՒՐՔ ԵՆՔ...

Նրանք, որ եկան, թուրքեր էին և Ադամայի փորձաքարի վրա սրեցին իրենց արյունածոր խիղճը: Նրանք հեղափոխական էին, նրանք կուսակցական էին, նրանք առավել քան՝ թուրք էին:

Ես ուզում եմ, որ դուք լսեք, թե ինչ է պատմում նրանց մասին **Մելվան Զադե Րիֆաթը**, նրանց ընկերը, իթթիհաթ կուսակցության հավատավոր, իրենց պես թունդ հեղափոխականը, որի հոգին, սահմռկած պաշտելի կուսակցության արյունարբու էությունից, ընդվզեց և հեռացավ նրանցից: Այս արարքի համար նա անգթորեն հալածվեց, բայց կարողացավ մահից ազատվել՝ ժամանակին թողնելով մայրաքաղաքը: **Ճշմարտության պարտադրանքով** նա գրեց իր հին ընկերների և գործերի մասին և այն անփարատելի ողբերգության մասին, որ ապրեց բարի ու աշխատասեր մի ժողովուրդ: Իր սրտի սրբազան պարտքն էր գրել ճշմարտությունը, և գրեց: Բայց շատ հաճախ, ինչպես ինքն է խոստովանում, նրա գրիչը սահմռկած դողաց իր ձեռքի մեջ, և նա ստիպված վայր դրեց այն:

Մելվան Զադե Րիֆաթի գրքի վերնագիրն է. «**Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը և իթթիհաթի հայաջինջ ծրագրերը**»:

Երկար մի վերնագիր, երկա՛ր...

ՄԵՎԼԱՆ ԶԱԴԵ ՐԻՖԱԹ -1914 թվական, հունիսի 28: Սարաևո: Մի սերբ ուսանող, իր ձեռքի ատրճանակի ավերիչ ուժը փորձելու մեծ փափագ զգալով, այն պարպեց ավստրիական գահաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի և նրա դքսուհի տիկնոջ վրա:

Ֆրանց Ֆերդինանդ

պատերազմ հայտարարեց Գերմանիային և Ավստրո-Յունգարիային:

1914թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին Համաշխարհային Մեծ Պատերազմը:

Գերմանական բանակը շատ արագ Բելգիական ամրոցները քանդելուց հետո՝ մտավ Ֆրանսիա, ուղղություն վերցնելով դեպի Փարիզ: Սակայն գերմարդկային ծիգով Ֆրանսիան կարողացավ Մառնի ճակատամարտում կասեցնել գերմանական առաջխաղացող բանակը և հետզհետե նահանջի մատնել: Այս պարտությունն ու նահանջը Գերմանիայի պարտության սկիզբը եղավ: Սակայն Գերմանիան չհուսահատվեց: Նա փնտրում էր նոր

զինակիցներ, որը շատ դյուրությամբ գտավ: Իր երկու ռազմանավերը, որոնք դատապարտված էին կործանման Միջերկրական ծովում անգլո-ֆրանսիական և ռուսական նավատորմի ղեկից, Գերմանիան նվիրեց Թուրքիային՝ փաստորեն նրան ներքաշելով պատերազմի մեջ: Թուրքիային նվեր տրված ռազմանավերի սպաներին և նավաստիներին հրամայվեց փոխել իրենց համազգեստները թուրքականով և զլուխները զարդարել թուրքական ավանդական ֆեսերով:

Նրանք, «**Իթթիհաթ վե Թերագզըի**» պարագլուխները, մղծավանջով լցրեցին Թուրքիո պատմության էջերը:

ԹԱԼԵԱԹ՝ ավագակների ոհմակի խմբապետը: Ծագումը այնքան մթին, որ բազմապիսի պատմություններ են շրջում նրա ազգային պատկանելության մասին: Թալեաթը հոգին էր այն ակումբի, որը գտնվում էր Ամերիկյան դեսպանատան մոտերքում, և որի հավաքույթները ավարտվում էին բաքոսյան խրախճանքներով: Թալեաթը որպես պարզ ընչազուրկ հայտնվեց քաղաքականության մեջ: Ցրիչ, ապա հեռագրիչ, իսկ հետո Օսման կայսրության ամենաազդեցիկ մարդը, որը ծայրահեղորեն հպարտ էր իր խոնարհ ծագման համար: Նա բախտախնդիր էր, որ հասել էր բարձր դիրքի՝ սպանություններով ու դավերով: Երբ պայթեց Առաջին աշխարհամարտը, Թալեաթը ներքին գործերի նախարար էր:

ԷՆՎԵՐԸ աշխարհամարտի նախօրեին պատերազմական նախարար եղավ: Երեսուներկու տարեկան էր: Նույնպես համեստ ծագում ուներ և «**Հեղափոխության դյուցազուն**» պատվանունն էր շահել այն գործուն մասնակցության համար, որ քսանվեց տարեկան հասակում ունեցավ Աբդուլ Համիդ սուլթանին գահընկեց անող հեղափոխության ժամանակ: Բնավորությամբ վայրագ, անգութ, անընկճելի կամքով: Նրա գրեթե կանացի դիմագծերը, փոքր, բայց կորովի մարմինը երբեք չէին մատնում նրա իսկական բնավորությունը, նրա անսանձ փառասիրությունը: Նա սիրում էր, երբ նրան բարեկամները Նապոլեոնի հետ էին համեմատում: Էնվերը իր սեփական անձը դիտում էր՝ որպես Նապոլեոն Բոնապարտի և Ֆրիդրիխ Մեծի թուրքական միաձուլում:

ԶԵՄԱԼ փաշան 1914 թվականին թուրք կայսրության երեք հզորագույն մարդկանցից մեկն էր: Նա ծովային նախարար և չորրորդ բանակի հրամանատարն էր: Նրա ներքին կյանքը չափազանց անբարոյական էր: Հաճույքի ժամերը հյուրանոցների մեջ էր առնում, կյանքն անցկացնում թղթախաղի սեղանի մոտ: Ահավոր սնափառ էր, արժանի իր երկու՝ Թալեաթ և Էնվեր ընկերներին: Նա ուղարկվեց Պաղեստին, ապա Սիրիա, որպես չորրորդ բանակի հրամանատար և այդ երկրներում հայտնի դարձավ իր զարհուրելի դաժանությամբ: Թալեաթը և Էնվերը գոհ էին, որ նա իր գոռոզ ու բիրտ վարքը գործադրում էր սիրիացիների, արաբների, հայերի և հրեաների դեմ:

ՍԱԻԴ ԶԱԼԻՍ փաշա: Օսմանյան կայսրության Վարչապետ, հարուստ եգիպտացի իշխան, որը երիտթուրքերին դրամ տվեց իրենց քաղաքական պայքարի համար և նրանց հաղթանակից հետո, իբրև վարձատրություն ստացավ իր ներկա պաշտոնը: Սաիդ Զալիմ փաշային խոստացել էին եգիպտոսի իշխանապետությունը, երբ հաջողությամբ այնտեղից վտարվի Անգլիան:

Սաիդ Զալիմ փաշա

ՄՅՈՒՄՆԵՐԸ նույնպես ոչնչով չէին տարբերվում միմյանցից. սնափառ, քինախնդիր, նենգամիտ, թալանչի, արյունարբու դահիճներ. «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության պարագլուխներ...

Ֆինանսների նախարար **ԶԱՎԻԴ** բեյ, ազգությամբ հրեա, կրոնով՝ մահմեդական:

Զազրելի արարած մոլլա **ԶԱՍԱՆ ՖԵՅՄԻ:**

Կրթության նախարար **ՇՅՈՒԲԵՐԻ**, որը **ԲԵՅԱՆԴԴԻՆ**

ՇԱԲԻՐԻ և **դոկտոր**, նույնպես ազգությամբ հրեա, կրոնով՝ մահմեդական **ՆԱԶԸՄԻ** հետ կազմեցին «Երեքի գործադիր կոմիտեն»: Սրա մասին դեռ կպատմեն:

ԽԱԼԻԼ բեյ՝ թուրքական խորհրդարանի նախագահ:

Կառավարության և խորհրդարանի անդամներ, զինվորական բարձրաստիճան հրամանատարներ, որոնք թուրքիան քաշեցին պատերազմի թոհուրոհի մեջ **Գերմանիայի** դեսպան **ՎԱՆԳԵՆՅԱՅՄԻ** հետ ձեռք-ձեռքի տված: Նա մեծ հաջողությամբ կարողացավ այս արկածախնդիրների խմբին գործիք դարձնել **Գերմանիային**: Վանգենհայմը **Գերմանիայի** դիվանագիտությունը ներկայացնում էր իր ամենաանպատկառ ձևի մեջ:

Երբ թուրքիո կառավարության պարագլուխները անկեղծ շնորհակալությամբ նվեր ստացան **Գերմանական երկու նավերը՝ Ընդհանուր Կենտրոնում նրանք խորհրդակցություն հրավիրեցին:**

ԷՆՎԵՐ - Այլևս հավատում եմ. Մակեդոնիայի կորուստը կրկնակի օգուտով պիտի ետ բերենք: Պողպատե բանակների տեր հզոր **Գերմանիան** կանգնած է մեր թիկունքին, ուրեմն ոչ միայն Մակեդոնիան, այլև Կովկասն ու Եգիպտոսը պիտի առնենք «**Իթթիհաթ վեթերագզի**» իշխանության տակ: Աշխարհի ամենահզոր կայսրությունը պիտի դարձնենք թուրքիան:

ԶԱՎԻԴ - Ընկեր էմվեր, մի տարվեք այդ աստիճանի երևակայությամբ: Կառավարությունը սնանկացած է: Ես զինվոր չեմ և պատերազմից ոչինչ չեմ հասկանում: Բայց Նապոլեոնը նշանավոր մի խոսք ունի, որը հիշում եմ պարզապես իմ պաշտոնի բերումով: Նապոլեոնն ասել է. «**Պատերազմը երեք բանի կարիք ունի՝ դրամի, դրամի և դրամի**»: Դուք էլ Նապոլեոնի նման այդ կարծիքին եք, չէ՞:

ԷՆՎԵՐ - Անտարակույս: Բայց **Գերմանիան** պիտի հոգա մեր պատերազմական ծախսերը:

ԹԱԼԵԱԹ - Գերման դեսպանը հայտարարում է, թե երկու զրահանավերը իրենց ողջ կազմով մեր տրամադրության տակ են դրված: Սակայն հայտարարությունը երկդիմի է: Ջեմալը, որպես ծովային նախարար, ուզում է, որ նավերի ղեկերը ուղղակի մեզ հանձնվեն:

ԷՆՎԵՐ - Նավերը ղեկավարելու համար ծովային սպաների պակաս ունենք, մնացածներն էլ իրենց գիտելիքներով շատ ետ են մնում **Գերման ծովայիններից**:

ՋԵՄԱԼ - Պետք չէ ինքներս մեզ այդ աստիճան մվաստացնենք: Եթե մեր ղեկը անմիջապես **Գերմանացիների** ձեռքը հանձնենք, չգիտեմ, թե վերջում ինչ կլինի:

ԶԱԼԻՍ փաշա - Պարոնայք, տերության և հայրենիքի կենաց և մահու խնդիր է, պետք է զգույշ լինել: Մեր դեմ կանգնած թշնամիները հսկաներ են: Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի զորությունները անտեսել չի կարելի... Գտնում եմ, որ մեզ համար ամենից ապահովը զինյալ չեզոքությունն է:

ԷՆՎԵՐ - Փաշա, ի՞նչ եք ասում, խենթացա՞ք... Ինչպե՞ս կարելի է զինյալ չեզոքություն պահել, երբ Պոլիսը մեր դարավոր թշնամուն Ռուսաստանին է խոստացված:

ԶԱԼԻՍ փաշա - Սա ընդամենը մի լուր է, որը կարող է չհամապատասխանել իրականությանը:

ԹԱԼԵԱԹ - Մեր արտաքին տեղեկությունները սխալ չեն կարող լինել:

Սակայն **Վանգենհայմը** իր ունեցած դիրքի բարձունքից կարողանում էր իշխել թուրքիո բախտախնդիրների մտքերին:

ՎԱՆԳԵՆՅԱՅՄ - Ես **Գերմանիո** դեսպան եմ թուրքիայում և շատ լավ գիտեմ ձեր գործերի մասին: Բալկանյան պատերազմի ժամանակ ձեր բոլոր միջոցները վատնել եք: Բայց անկախ այդ բոլորից՝ մենք ուզում ենք ձեզ վերցնել մեր զինակցության մեջ: Սև ծովում գտնվող ռուսական նավատորմիղը մեկ հարձակումով ոչնչացնելու կարողությամբ օժտված **Գերմանական երկու ռազմանավերը** ձեզ ենք հանձնում մեր ծովային ամենաճարպիկ սպաներով հանդերձ և ավելին, խոստանում ենք տալ ձեզ հարկավոր դրամը, ռազմամթերքը, նաև տրամադրել զինական ուժ... Եվ դեռ կասկածում եք ու դժգոհ եք... Մեր խնդիրն ի՞նչ է. ապահովել **Բեռլին-Պոլիս** գիծը: Նեղուցները զինելով Ռուսիան արտաքին օժանդակություններից զրկել և ձեր ու մեր միացյալ ուժերով այն ճզմել: Կովկասը ձեզ տալով ուզում ենք ձեր առջև թուրքիո ճանապարհը բացել: Պարոնայք, արդյոք ուրիշ էլ ի՞նչ եք ուզում: Իմացեք, եթե մեկ շաբաթվա բացել: Պարոնայք, արդյոք ուրիշ էլ ի՞նչ եք ուզում: Իմացեք, եթե մեկ շաբաթվա ընթացքում սույն զինակցությունը չկնքվի, այլևս որևէ բարիք չպետք է ակնկալեք **Գերմանիո** հզոր կայսրությունից և նորին կայսերական բարձրություն Վիլհելմ երկրորդից...

Վանգենհայմ, Գերմանիայի դեսպանը թուրքիայում՝ նրա «մեծ և անկեղծ» բարեկամը

Գերմանիո առաջարկած պայմանները ընդունվեցին միաձայն: Գերմանիան Թուրքիային կարողացավ քաշել պատերազմի մեջ: Գերմանական երկու ռազմա-
նավերը՝ «Կոպենը» և «Բրեսլավը» վերանվանվեցին «Եավուզ» և
«Միտիլի»:

Նրանք դուրս եկան Սև ծով և ռմբակոծեցին Օդեսայի նավահանգիստը՝ խորտակելով ռուսական մի քանի նավ: Օսմանյան տորմիդը անվնաս վերադարձավ Պոլիս:

«Կեցցե՛՛ն Եավուզը, կեցցե՛՛ Միտիլլին, թող կորչե՛՛ն ռուսները, թող կորչի՛՛ Ռուսաստանը...»:

1914 թվականի հոկտեմբերի 19-ին էր: Թուրքերի և ռուսների միջև պատերազմը սկսված էր: Նոյեմբերի 5-ին Թուրքիան պատերազմ հայտարարեց Անգլիային, նոյեմբերի 6-ին՝ Ֆրանսիային:

Առիթից օգտվելով **Մուհամմեդ Րեշատ Ե սուլթանը**, որը սուլթան լինելուց բացի խալիֆ էր, Ալլահի տեղապահը երկրի վրա, կրոնական ամենամեծ անձը, Սրբազան պատերազմ՝ **Ջիհադ** հայտարարեց: Այս առթիվ Երեսփոխանական ժողովը գահակալին հայտնեց իր գոհունակությունը: Իսկ իսլամի, բոլոր մահմեդականների առաջնորդը՝ **Շեյխ-Ուլ-Իսլամը** իր կոչը ուղղեց Ալլահի ճշմարիտ հավատացյալներին:

ՇԵՅԽ-ՈՒԼ-ԻՍԼԱՄ – Ալլահը մեծ է, միայն մեկ աստված կա, և Մուհամմեդը նրա մարգարեն է: Ուվ մուսուլմաններ, խմբվեցեք կայսերական գահի շուրջը,

Շեղիս

Շեյխ

հնազանդվեցեք Ամենակարողի պատվիրահանձնեին, որը Ղուրանի մեջ մեզ խոստանում է երանություն այս և հանդերձյալ կյանքում: Խոնարհվեցեք և համբուրեք խալիֆի գահի ոտքը և գիտցեք, թե պետությունը պատերազմի մեջ է իսլամի թշնամիների հետ: Հավատացյալների առաջնորդ խալիֆը բոլոր մուսուլմաններին հրավիրում է Սրբազան պատերազմի: Այն մուսուլմանը, որը կսպանի, կոչնչացնի քրիստոնյաներին, փրկված կլինի դատաստանի օրվա սարսափներից: Առաջ դեպի սրբազան նպատակ... Գոյություն ունի «Փոքր սրբազան պատերազմ» և «Մեծ սրբազան պատերազմ»: Առաջինն այն պայքարն է, որ յուրաքանչյուր մահմեդական պարտավոր է մղել իր գտնված հասարակության մեջ, ամեն դրացի հարևանի հանդեպ: Երկրորդը համաշխարհային մեծ պայքարն է, որի ժամանակ միավորվում են բոլոր երկրների մահմեդականները և մարզված բանակները... Աշխարհի բոլոր երկրների մեջ ապրող երեք հարյուր միլիոն մահմեդականներ, սկսված է Իսլամի «Սրբազան պատերազմը»՝ Զիհադը... Մեր հոգիների մեջ ապրող անսահման ատելությունը, որն ունենք անհավատ շների՝ քրիստոնյաների հանդեպ, մեզ առաջնորդում է նրանց ջարդելու և աշխարհի երեսից նրանց սրբելու: Խոսքը բոլոր քրիստոնյաների մասին է, բայց առավելապես հայերի: Ալլահը մեծ է,

Ալլահը միակն է, և Մուհամմեդը նրա մարգարեն է: Կատարեք Ալլահի ու նրա մարգարեի կամքը... Ո՛վ մուսուլմաններ:

Այսպես: 1915 թվականին արդեն ափերից ելած պատերազմը բոլոր ռազմաճակատներում դժոխային կրակ էր տեղում: Ի՞նչ էր նրա ուզածը, ոչ որ չգիտեր: Ո՞ր արդար դատի պաշտպանության, ո՞ր մարդասիրական նպատակի համար էր ժողովուրդների արյունը հոսում, գյուղեր, քաղաքներ բնաջնջվում: Ավստրո-Հունգարական զահաժառանգն էր սպանվել, արդյո՞ք նրա հուղարկավորության պատվին էին պայթում միլիոնավոր ռումբեր... Իսկ թուրքե՞րը... «**Իթթիհաթ վե թերագզը**»... Ջիհադը... 1915 թվականի հունվարին **էնվեր փաշան** Կովկասյան ռուսական ճակատում հարձակման գնաց ռուսների դեմ և Սարիղամիշում թողեց թուրքական ամենալավ մարզված բանակի յոթանասուն հազար զինվորի դիակ: Ռուսները, օգտվելով Օսմանյան բանակի այս ահռելի հազար զինվորի դիակ: Ռուսները, օգտվելով Օսմանյան բանակի այս ահռելի հազար զինվորի դիակ: Ռուսները, օգտվելով Օսմանյան բանակի այս ահռելի հազար զինվորի դիակ: Ռուսները, օգտվելով Օսմանյան բանակի այս ահռելի հազար զինվորի դիակ:

Եվ այս պատերազմական ողջ թոհուրթոհի մեջ ի՞նչ էին անում հայերը, որոնց դեմ Սրբազան պատերազմ էր հայտարարված և որոնք դեռ չէին մոռացել համիրյան ջարդերի, Սուլայի ջարդերի ապրած սարսափները:

Մ.Զ. ՐԻՖԱԹ - Ոճիրը, որ կատարվեց հայերի հանդեպ, շատ վայրագ քաղաքական ոճիր էր: Հարևանցի ակնարկը չի կարող այս ոճրի ահալորությունը պատկերացնել տալ: Եթե «Իթֆիհաթ վե թերագզըի» այն ոճրափորձ և պատմական գաղտնի նիստը կարողանամ մոտավորապես նկարագրել, որին ես Մելվան Զադե Րիֆաթս անձամբ ներկա եմ եղել, եթե գործող անձանց առաջարկները և վիճաբանությունները, գիտական կարողությունները, քաղաքական և հասարակական ըմբռնումները կարողանամ ներկայացնել, ապա կարող եմ ասել, որ ժառանգություն մատուցած կլինեմ:

...Թալեաթի նախագահությամբ անցկացվող այս գաղտնի խորհրդակցությունում առաջինը ձայն լողմեզ դոկտոր Նազըմին:

ՆԱԶԸՄ - խոսքով փլավ չեն եփում։ Պետք է գործել արագ և վճռական։
Հայերը վտանգավոր են, ինչպես թարախապալարը. սկզբում այդ թունավոր
վերջը թվում է անվտանգ, բայց եթե այն ժամանակին չվիրահատվի
փորձված վիրաբույժի կողմից, ապա անպայման կհանգեցնի մահվան։
Անհրաժեշտ է գործել և գործել արագ։ Հայերին պետք է հիմքից արմատախիլ
անել այնպես, որ նույնիսկ մեկը չմնա մեր հողում և ընդմիշտ մոռացվի բուն
հայ անունը։ Հիմա պատերազմ է. այսպիսի հարմար առիթ այլևս չի լինի։ Մեծ
տերութունների միջամտությունն ու համաշխարհային մամուլի աղմկոտ
բողոքները կմնան աննկատ, իսկ եթե իմանան էլ՝ կկանգնեն կատարված
փաստի առաջ, և դրանով իսկ հարցը կսպառվի։ Այս անգամ մեր
գործողությունները պետք է հայերի համընդհանուր բնաջնջման բնույթ կրեն։
Անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորին՝ մինչև վերջին մարդը։ Դաժանությունը
բնության օրենքն է, այն կարելի է ընդունել կամ մերժել միայն դատո-
ւթյուններում։ Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա ապրի ու լիակատար տեր ու

A black and white portrait of a man with a prominent mustache, wearing a light-colored suit jacket over a dark vest and a white shirt with a tie. He is standing with his arms crossed, looking directly at the camera. The background is a dark, textured studio backdrop.

ՀԱՔԻՐ - Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան կորոշի, թե որ գալառի հայերը պիտի առաջինը բնաջնջվեն, իսկ մենք այնտեղ կուղարկենք «Մասնավոր կազմակերպության» ուժերից որքան հարկավոր է: Սրանք մեր

«Կոտորածը վաղուց էր սկսվել,- շարունակում է մեզին համարյա փաթիլող,
60 հազար հայ գինավոր վաղուց ոչնչացված էր։ Վաղուց ՀՀ-յան նրանք, որ
գենք վերցնելով՝ կարող էին պաշտպանել իրենց
տունը։ Հիմա արդեն մնացած ժողովրդի հաշիվը
հեշտությամբ կարելի էր փակել։ Նրանց որոշված
ճանապարհներով խումբ առ խումբ տարագրում էին
հատուկ ընտրված վայրեր և հանձնելով եռյակ
գործադիր կոմիտեին ենթակա «Մասնավոր
կազմակերպության» չեթների՝ վերադառնում
էին։ Իսկ սրանք, գիշանգողների մեջն հարձակվելով,
հոշոտում էին դատապարտվածներին՝ առանց
խնայելու։ Ճանապարհների նեղություններից հո-
գեպես ու բարոյապես հուսալքված, հարազատ
տուն ու տեղից բաժանվելու վշտից ընկճված այս
խմբերը, իրենց զավակներով սպանդանոց առաջ-
նորդվող ոչխարի նման «Մասնավոր կազմակեր-
պություն» անունով իրեշների ծեռքն ընկնելով,
երևակայությունից ու նկարագրություններից վեր խժոժությունների և
սանձանքների էին ենթարկվում։ «Մասնավոր կազմակերպության» այս

ՍՍՏԱՆԵԱՆ
ՅԵՂԱՓՈՒՍԻԹԵԱՆ
ՄՈՒԹ ԾԱԼԸԵՐԸ
ԵՒ
Ի ԹԹԻԶԱՏԻ
ՀԱՅԱՋԻՆԶ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

Դիֆթի գրքի կազմը

Սա գրեց թուրք լրագրող, իթթիհաթ կուսակցության նախկին հավատավոր **ՄԵԼՎԱՆ ԶԱՌԵ ՐԻՖԱԹՔԸ**, որը ներկա է եղել այս նիստերին և մանրամասն սղագրել:

Հիմա թող նորից խոսեն վկաները: Ականատեսն վկաները:

Մորզենթաուն՝ որպես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան, Թուրքիայում դեռ պատերազմը սկսվելուց առաջ, ականատես եղավ այն բոլոր ոճիրներին, որոնք կատարվեցին հայերի հանդեպ: Նա իր տեսածի ու ապրածի մի չնչին մասը միայն կարողացավ գետեղել իր հուշերի գրքում, որովհետև անհնար էր խոսել **Ամբողջի** մասին, որ տեղի ունեցավ: Նա իր գիրքը կոչեց «**Ամերիկյան դեսպան Ջների Մորզենթաունի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները**»:

Սա նույնպես երկար մի վերնագիր, ինչպես **Մելվան Զադե Րիֆաթի** գրքի վերնագիրը...

ՄԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔՈՎ

ՄՈՐԳԵՆԹԱՒՈՒ - «Երբ թուրքերը մտան ընդհանուր պատերազմի մեջ և հայտարարեցին ջիհադ, հայերը գիտեին, թե ինչ է սպասվում իրենց: Համիդյան կոտորածների ժամանակ հայերին և ընդհանրապես քրիստոնյաներին արտոնված չէր ծառայել թուրքական բանակում և զենք ունենալ: Բայց 1908թ. իշխանությունը գրավեցին երիտթուրքերը՝ «ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսով և հենց այս կարգախոսից

ՀԵՆՐԻ ՄՈՐՔԵՆԹԱՈՒ

Զորակոչի ենթարկված հայեր

հնազանդության իրենց վաղեմի սովորությամբ: Շանսյուն էլ գլխիկ
դավադրության մահաբեր շունչը, պահեցին իրենց գեները, ոչ թե
ապստամբություն բարձրացնելու համար, այլ որ կոտորածների ժամանակ

կարողանան պաշտպանել իրենց ընտանիքները: Թուրք ոստիկան զինվորները պահած զենքեր փնտրելու պատրվակով կողոպտում էին եկեղեցիները, ամենաժայրահեղ սրբապղծությունների ենթարկելով խորաններն ու նվիրական առարկաները: Քահանաները գանահարվում էին զգայագուրկ լինելու աստիճան այն պատճառով, որ եկեղեցիները համարում էին խռովության օջախներ: Եկեղեցիներում զենք չգտնելու դեպքում եպիսկոպոսներին ու քահանաներին զինում էին հրացաններով, ատրճանակներով, սրերով, տանում պատերազմական ատյաններ որպես օրենքին հակառակ զենք կրողներ: Նրանց այդպես զինելով՝ շրջել էին տալիս փողոցներում՝ գրգռելու համար մոլեռանդ ամբոխի կատաղությունը: Ոստիկան զինվորները կանանց հետ վարվում էին նույն կերպ: Կանայք մերկացվում էին և դաժանորեն գանակոծվում: Ջենքի փնտրտուքները ուղեկցվում էին բռնաբարություններով... Իսկ քաղաքներում և գյուղերում դեռևս մնացած տղամարդիկ ձերբակալվում էին և նետվում բանտերը: Եվ խոշտանգման ամեն դիվային միջոց գործադրելով՝ ջանում էին խոստովանեցնել տալ, թե հեղափոխական են և զենք ունեն պահած:

Մի օր այս դաժանությունների մասին խոսեցի Պոլիսի ոստիկանապետ Պետրիի հետ: Սա երիտթուրքերի պարագլուխներից մեկն էր, Թալեթի մտերիմ բարեկամը: Արյունարբու, ինչպես իր մյուս ընկերները, որ կարողանում էր մեծ ախորժակով և ըմբռնվածությամբ պատմել այն խոշտանգումների մասին, որոնց ենթարկվում էին հայերը: Նա բոլոր թուրքերի պես խանդավառությամբ ցուցադրում էր ատելի ժողովրդի հանդեպ գործադրված տանջանքի միջոցները և պարծենալով ինձ պատմում այն մասին, որ երիտասարդ թուրքերի պարագլուխները գիշերային գաղտնի նիստերում յուրաքանչյուրը չարչրկում էր իր միտքը՝ հայերի համար նոր տանջանքներ հորինելով: Որ նույնիսկ այդ գաղտնի ժողովների ժամանակ ուսումնասիրվել են իսպանական Յավատաքնության արձանագրությունները և չարչարանքի ուրիշ պատմական հիշատակարաններ, որպեսզի կարողանան այդ ասպարեզում կատարելության հասնել:

Էապես թուրքը սնապարծ և երկչոտ է: Նա առյուծի պես քաջ է, երբ գտնվում է նպաստավոր իրավիճակի մեջ: Բայց քծնող, գծուծ և կորովագուրկ է, երբ ձախորդությունները ճնշում են նրան: Վարանոտ ու վախկոտ օսմանցին հիմա իր ցեղային հոգեբանության մյուս կողմն էր ի ցույց դնում: Հոգեբանություն, որով 14-րդ և 15-րդ դարերում շատ զորավոր ժողովուրդների ստրկացրեց՝ գոռոզությամբ ցուցաբերելով այն խոր արհամարհանքը, որ ուներ քրիստոնյա ժողովուրդների հանդեպ»:

Հենրի Սորգենթաուն դեռ կմենախոսի ճշմարտության պարտադրանքով: Այստեղ միայն այսքանը:

ԹՈՒՐԶ ԵՐԴՈՒՄԻ ԳԻՆԸ

ԹԱԼԵԱԹ - Թեև հայ տարրը բնաջնջելու հարցը, որը դարեր շարունակ ջանում էր ավերել մեր կայսրության ամրակուռ հիմքը, իսկ ներկայումս իրական վտանգ է դարձել, վճռվել է ավելի վաղ, սակայն հանգամանքները թույլ չէին տալիս իրագործել այդ սրբազան գործը: Այժմ, երբ բոլոր արգելքները վերացված են, և հասել է մեր հայրենիքը այդ վտանգավոր տարրից ազատելու ժամանակը, հաստատականորեն խորհուրդ է տրվում չենթարկվել կարեկցանքի զգացմունքին՝ ի տես նրանց թշվառ վիճակի, այլ վերջ տալ բոլորին և ամեն կերպ ջանալ ոչնչացնել բուն **ՀԱՅԱՍՏԱՆ** անվանումը Թուրքիայում: Հետևեք, որ նրանք, ում կվստահվի այդ խնդրի իրագործումը, հայրենասեր և հուսալի մարդիկ լինեն:

ԼԵՓՍԻՈՒՍ - (Յոհան Լեփսիուս, գերմանացի բողոքական քահանա, «Գերմանա-հայկական ընկերության» նախագահ:) «Ես երկար տարիներ ապրեցի Թուրքիայում և ուսումնասիրեցի հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրությունում: 1896թ. լույս ընծայեցի իմ առաջին գիրքը. «Հայաստանն ու եվրոպան», որն անմիջապես թարգմանվեց ֆրանսերեն, անգլերեն և ուրիշ լեզուներով: 1915թ. ես ստիպված էի նորից այցելել Թուրքիա, որպեսզի իմ սեփական աչքերով տեսնեի հայոց տանջահարված կյանքի հոգեվարքը: Եվ թուրքական կառավարության զարհուրելի ոճիրները մերկացնող բազում վկայություններ հավաքելով՝ գետեղեի «Տեղեկագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին», ապա և՛ «Հայկական ջարդերը» գրքում: 1919թ. ես հրատարակեցի «Գերմանիան և Հայաստանը» անհերքելի փաստաթղթերի նոր ժողովածուն:

Ես ծանաչում եմ հայ ժողովրդին: Ճանաչում եմ նրա տառապանքը: Հայոց եղեռնի սկիզբը համարվում է 1915 թվականի ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը, երբ ձերբակալվեց Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականությունը: Սակայն ներքին բոլոր գավառներում հայ մտավորականության ձերբակալությունը կատարվել էր մի քանի օր առաջ: Ընդհանուր կարգադրություն կար նախ հայ ժողովրդին զրկել իր մտավորական որդիներից, որպեսզի հնարավոր լինի կոտորածն ու տարագրությունը կատարել առանց աղմուկի ու ընդդիմության, որպեսզի թուրքերի ոճիրների լուրերը ներքին գավառներից չհասնեն եվրոպա: Հայ ժողովրդի մտավոր ողջ սերունդը, հարգված և ուսյալ հազարավոր հայեր, երեսփոխաններ, հրապարակահարգված և ուսյալ հազարավոր հայեր, բանաստեղծներ, իրավագետներ, փաստաբաններ, բժիշկներ, գիրներ, բանաստեղծներ, իրավագետներ, ժարտարագետներ, ուսուցիչներ, բանկիրներ, խոշոր վաճառականներ, ծարտարագետներ, ուսուցիչներ, երաժիշտներ, հոգևորականներ, բոլոր ունևոր և ազդեցիկ մարդիկ մի քանի օրվա ընթացքում ձերբակալվեցին, նետվեցին բանտերը, աքսորվեցին,

Յոհան Լեփսիուս

դաժանորեն սպանվեցին: Նպատակը մեկն էր. նախ ժողովրդին գլխատել, ապա մարմնի անդամները միմյանցից անջատել: Անխնա և անխտիր՝ բանտերում հավաքվեցին հայ ժողովրդի մտքի ներկայացուցիչները և ցեղի հույսերը...»:

Ես այստեղ պիտի ընդհատեմ **Յոհան Լեփսիուսի** խոսքը, որպեսզի պատմեմ նրանց մասին:

ՑԵՂԻ ՀՈՒՅՍԵՐԸ

Նրանք **Ցեղի** հույսերն էին... Պիտի պատմեմ ոչ բոլոր սուրբ նահատակների չարչարանքների ու եղբերական մահվան մասին, այլ միայն մի քանիսին... որովհետև անհնար է նույնիսկ նրանց **Անվանացանկը** ներկայացնել այստեղ, այնքան շատ են նրանք, որոնք **Ցեղի** հույսերն էին և ապրում էին Թուրքիո հպատակության տակ:

...1915 թվականի ապրիլի 24-ի գիշերը, լույս 25-ին ձերբակալվեց Կոստանդնուպոլսի գրեթե ողջ հայ մտավորականությունը: **Ջատիկին** հաջորդող օրն էր՝ **Կարմիր Կիրակին**, որը իր հաջորդ **Կանաչ Կիրակիի** հետ հայությունը, վաղուց անտի, պաշտում էր որպես բնության վսեմ զարթոնքի սքանչելի խորհուրդ և պողաբերության, արգասավորության առհավատյա...:

Հայոց Լեռնաշխարհում թափառում էր **Սարսափի** դժնի ուրվականը, որը սակայն **Ձոռի** սահմռկած էության մեջ չէր կարողանում մինչև վերջ սպանել **Ոգու** կորովը: Ոգու կորովը տրտում **Վարուժանների, Ռուբեն Սևակների, Սիամանթոների** և մյուսների:

Մտովի ետ քայլենք այդ գիշերվա ներսում ծավալվող դեպքերի հաջորդականությամբ, որտեղ Կոստանդնուպոլսի ոստիկանապետ **Պետրի բեյը**՝ **Թալեաթի** մտերիմ բարեկամը, իրականացնում էր երիտթուրք պարագլուխների «շատ կարևոր» առաջադրանքը:

Առանց բացառության՝ բաց էին բոլոր ոստիկանատները: Նրանք ողջ գիշեր ընդունեցին հայ մտավորական և ազգային գործիչներին:

Ոստիկանապետ Պետրին մայրաքաղաքի բոլոր ոստիկանական բաժիններին շաբաթներ առաջ կնքված ծրարներով պաշտոնագրեր էր ուղարկել՝ որոշված օրը, որոշված ժամին միաժամանակ բացելու հրամանով, ապա և ծայր աստիճան գաղտնապահությամբ ու ճշտությամբ գործադրելու հանձնարարությամբ:

Այդ խորհրդավոր ծրարները պարունակում էին ձերբակալության ենթակա մտավորականների անվանացանկերը: Նրանք բացվեցին այդ գիշեր, և ոստիկանները, ստանալով հասցեները, սկսեցին ձերբակալությունները: Երբ արդեն տարբեր ոստիկանատներում հավաքվել էին 220 մահապարտ հայեր, նրանց նախ ինքնաշարժերով հավաքեցին Այա Սոֆիայի մոտ գտնվող ոստիկանական տնօրինության կենտրոնում, ապա ծովափ հանելով՝ նստեցրին նավակներ և տարան չարագուշակ գիշերվա միջով, ծովի խավար ալիքների վրայով իրենց անծանոթ ճակատագրին ընդառաջ: Հետո ափ հանելով, ոստիկանների խիստ

հսկողության ներքո փոխադրեցին Կենտրոնական բանտ:

Մինչև լուսադեմ ահռելի ճռնչոցով բացվեցին ու փակվեցին բանտի երկաթյա հսկա դարպասները, որտեղից օրեր առաջ ազատ էին արձակել բոլոր ոճրագործներին, որպեսզի այն տրամադրեն Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականներին: Եվ ահա գալիս էին ձերբակալվածները՝ գրավելու համար կանգներին: Եվ ահա գալիս էին ձերբակալվածները՝ հանելով ոճրագործների տեղը: Շատերին գիշերվա խավարի մեջ էին քարշ տվել, հանելով անկողիններից, և բերել հասցրել էին այստեղ գիշերազգեստով և հողաթափերով: Խուզարկեցին մի առ մի, վերցրին արժեք ունեցող և նույնիսկ անարժեք ամեն բան. դրամ, հուշատետրեր, մատիտներ, հովանոցներ, գավազաններ, նույնիսկ ամնշան թղթի կտորներ... Հետո 20 առ 20 տեղավորելով հանրակառքերի մեջ և յուրաքանչյուր խմբին տրամադրելով 10 զինված ոստիկան՝ ոստիկանապետ Պետրիի առաջնորդությամբ տարան...

Նրանք չգիտեին դեպի ուր: Հանրակառքերը սլանում էին նորից դեպի ծովափ, և նրանք մտածեցին, թե իրենց տանում են ծովափնյա բարձր քարաժայռից և նետելու հրվանդանի խոր ջրերի հորձանուտը, ինչպես իր ժամանակին վարվել ենտելու հրվանդանի խոր ջրերի հորձանուտը, ինչպես իր ժամանակին վարվել էր հայության մեծ դահճապետ **սուլթան Համիդը**:

Քարաժայռը մշտապես հյուսիսային քամիների ազդեցության տակ էր և քարաժայռը մշտապես հյուսիսային քամիների ազդեցության տակ էր և քարաժայռը մշտապես հյուսիսային քամիների ազդեցության տակ էր և քարաժայռը մշտապես հյուսիսային քամիների ազդեցության տակ էր:

Վելով, ներկայացնում էին ահեղ տեսարան: Քարաժայռը մշտապես հյուսիսային քամիների ազդեցության տակ էր և քարաժայռը մշտապես հյուսիսային քամիների ազդեցության տակ էր և քարաժայռը մշտապես հյուսիսային քամիների ազդեցության տակ էր:

Սակայն 220-ին քարաժայռից ներքև չենտեցին... Բոլորին լցրեցին «**Շիրքեթ Սակայն 220-ին քարաժայռից ներքև չենտեցին... Բոլորին լցրեցին «Շիրքեթ 64»** շոգենավը: «**Ճանապարհորդներին**» պետք է ուղեկցեին 100-ից ավել հրա- ցանավոր ոստիկաններ, **էնվերի** կողմից ուղարկված երիտասարդ զինվորներ, բանակի սպաներ, ոստիկանական ամեն աստիճանի պաշտոնյաներ:

Պարզ էր: Քարաժայռից փրփրադեզ ալիքների մեջ նետվելով՝ չպետք է ոչնչացվեին, այլ պիտի տարվեին Մարմարայի խորքերը և ծովամույն արվեին:

Պատմում է այդ գիշեր ձերբակալված, ապա Տեր-

Ձորի ճանապարհին փախուստով ազատված,

աքսորի բոլոր սարսափներն ապրած **Գրիգորիս Ծ.**

վարդապետ Պալաթյանը: Պատմում է իր «**Հայի**

գողգոթան» գրքում:

«**Այդ պահուն արդարև ամենագորավոր**

հոգիներն իսկ սկսած էին սարսռալ, որովհետև

բնազդաբար մեզմե շատերը կզգային, թե դեպի

գերեզման կ'երթան, մինչ մյուս կողմե փրկության

ոչ մեկ հույս կար: Չի իթթիհաթական թուրք

կառավարությունը, օրինակելի գաղտնա-

պահությամբ, հաջողած էր մեկ գիշերվան մեջ

ամենքս մեկ ուռկանի մեջ թակարդը ձգել...

Գրիգորիս Պալաթյան

...Մինչդեռ **սուլթանական մայրաքաղաքը աղջամուղջին գաղտնապահ սև պատանքին մեջ, նորանոր ոճրապարտ ծրագրեր կդարբներ իր այս**

անդրանիկ հաջողությունն քաջալերված, մենք Մարմարայի ալիքներում անձնատուր եղած, ակամա կտարուբերվեինք հոգեխռով վերհիշումներու և մահվան տագնապներու մեջ, երբ վերջապես մեր շոգենավը մոտեցավ Հայտար փաշայի նավամատույցին:

Մահապարտներու քարավանը, զույգ առ զույգ դուրս գալով շոգենավեն, հարյուրավոր սվինավոր զինվորներու շղթայի միջև տարվեցանք Հայտար փաշայի հոյակապ կայարանի հսկա շենքին ծամփորդներու հատկացված Ա և Բ սպասման սրահները՝ ակնդետ սպասելով հոն չարադեպ նոր անակնկալներու:

...Ավելի քան շուրջ երկու ժամ խոր լռության և ցավատանջ հոգեկոտմի մեջ սպասել է վերջ, դարձյալ զինվորական ամենախիստ հսկողությամբ, փոխադրվեցանք երկաթուղու մասնավոր գնացք մը, որ ժամանել է ի վեր արդեն կսպասեր շոգիի վրա մեզ տանելու համար Փոքր Ասիո խորերը, ուր տարաբախտ մեր բոլոր ընկերները, հազվագույտ բացառությամբ միայն, մեկ քան ամիսներն վերջ ամենաքստմնելի և եղերական մահվամբ պիտի գտնեին իրենց նահատակությունը:

Վերջապես շարժվեցավ երկաթուղու մեր գնացքը, բոլոր լույսերը մարած, վագոններու բոլոր դռները փակված, և ոստիկաններով ու ոստիկան զինվորներով պահպանված: Տակավ սկսանք հեռանալ հիշատակելի այն վայրերեն, ուր մեզմե յուրաքանչյուրը իր ետև կթողուր սգավոր և անպաշտպան մայրեր, քույրեր, կիներ և երեխաներ, ինչք, հարստություն և ամեն ինչ, երթալով դեպի անդարձ, անանուն և անծանոթ գերեզմաններ՝ թաղվելու առհավետ...»:

Մինչ գնացքը սլանում էր Անհայտի ճանապարհով, վերադառնանք Կոստանդնուպոլիս, մտնենք Հայոց Ազգային Կենտրոնական վարժարան, ուր 1915 թվականի ապրիլի 25-ին, առավոտյան ժամը 8-ին հնչում է դասերն սկսելու զանգը:

Պատմում է վարժարանի նախկին սան Վարդան Պետրոսյանը:

«Դասասենյակներում նստած սպասում ենք մեր ուսուցիչներին, բոլորիս աչքերը դասասենյակների դռներին է հառած... Ոչ ոք չի՝ մտնում... Ո՞վ է տեսել Կոմիտասի, Վարուժանի, Սիամանթոյի կամ Ռուբեն Սևակի, Տաղավարյանի, Մելքոն Գյուրջյանի, Ռուբեն Ջարդարյանի, Ատրունիի և մյուս բոլորի մի բոպե ուշացումը: Ի՞նչ էր պատահել... Ո՞ր էին արդյոք նրանք... Ի՞նչ եղան... Երեք հարյուր հիսուն ուղեղներ այս հարցերի պատասխանը չէինք գտնում, ու տեղն ու տեղը արցունքները մեր աչքերում քարանում էին, իսկ մեր կոկորդները՝ պինդ սեղմված, ո՛չ կարող էինք լաց լինել, ո՛չ էլ խեղդվել, որ մեր տանջանքը վերջանար... որովհետև միակ ծերունի ուսուցիչը՝ հարգելի Ստեփան Կուրտիկյանը, թուրքերեն-արաբերեն-պարսկերենի ուսուցիչը, թուրք համալսարանի համար էլ անփոխարինելին, միայն անցնում էր դասարանից-դասարան և հայերեն

լեզվով մեզ ասում. «Ցամաքեցրեք ձեր արցունքները և ոչ մի լացի ձայն: Կենտրոնական դպրոցը «հայ օջախ» է, կարող են ոստիկաններ մտնել ներս... Առանց ուսուցիչների այսօր վեց ժամ մնում ենք դասարաններում՝ տուն գնալը կհամարեն բողոքի ցույց»... Երեք տարի նա մեզ թուրքերեն-արաբերեն էր դասավանդել, ոչ մի բառ հայերեն նրանից չէինք լսել. «Հայերեն չգիտեք», – ասում էինք: Սխալվել էինք: Ծանր վշտի պահին նա հայերեն էր խոսում, թերևս մեզ մխիթարելու, որ ինքն էլ հայ է, վերք ունի: Նրա թախծոտ դեմքն էլ իր սիրելի ընկերներին էր փնտրում, ինքն էլ չգիտեր՝ ու՞ր էին նրանք...

...Հանկարծ մեր դասարան է մտնում Ռաֆայելը՝ Ռուբեն Ջարդարյանի անդրանիկ որդին, մեր դասընկերը... «Հայրիկին տարան», ու լացը խորտակեց «լալու արգելքը», և 350 ուսանողներ դառնագին սկսեցինք լալ... Դա վշտի մի պայթյուն էր... չարագուշակ լուրը անմիջապես լսվեց բոլոր դասարաններում... Ծերունի, նիհար, տանջված մեր ուսուցիչ Ստեփան Կուրտիկյանը հեկեկանքի, լացի ու արցունքի այդ օրը 1915 թվի ապրիլի 12-ի (25-ի) առավոտյան, երանք կորցրած մի կռունկի պես թռչում էր այս ու այն դասարան, մխիթարական մի խոսք ասելու մեզ, բայց կոկորդը փակվում էր, առանց բառ ասելու շուռ տալիս դեմքը և թաշկինակն աչքերին հասցնում՝ չտապ արցունքը բռնելու...

Որբացա՛վ Ազգային Կենտրոնական վարժարանը, գլխատվե՛ց պոլսահայ գաղութը...»:

Շուտով Կենտրոնական վարժարանի բոլոր այս աշակերտները, որոնք Հայոց յոթ գավառներից էին հավաքվել ուսանելու՝ արքայական Տեր-Ձոր:

ԱՅԱՇԻ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

...Իսկ գնացքը սլանում էր խավարի ճանապարհով դեպի Էնկուրի և հասնելով Այաշ՝ կանգնեց:

Բանտարկյալներին հանեցին կայարանամերձ հրապարակ: Պոլսից նրանց ուղեկցող, դաժան, ինչպես ամեն մի երդվյալ իթիհաթական հավատավոր, մարդկային կերպարանքը բացարձակ կորցրած բանտապետ Իբրահիմը կարդում է 75 անուն, որոնք պիտի տարվեին Այաշ և փակվեին «Սարը-Գըշլա» հին զորանոց բանտում...

Այաշի կայարանի առջև 20-ից ավելի սայլեր էին պատրաստ սպասում բազմաթիվ հեծյալ ոստիկանների հետ... Սայլերը շարժվեցին:

Դարուփոս, անհարթ ճանապարհի վրա սայլերի անիվների դողոցը և ծիերի չոր պայտազարկը պայթում էր որպես ջարդուփշուր եղած, աղճատված, սոսկալի մահվան քայլերգ, որ դեպի անելություն էր առաջնորդում 75 լուսապայծառ հոգիների... Նրանք՝ արժանավորներից արժանավորները, իրենց ասպարեզների մեջ կատարյալները... Եվ նրանց հետ կատարյալ Բանաստեղծը:

Ակն քաղաքի պատվարժան, երևելի, նահապետական գերդաստանի որդին՝ ծնված 1878 թվականի օգոստոսի 15-ին: Հայրը՝ **Հովհաննես Եարճանյանը** և

Միամանթո

մայրը՝ զգայուն ու բարեպաշտ **Նազլուն**, որի Ակնա անտունիներն ու հեքիաթները լսում էր մանուկ տղան այնպիսի հափշտակությամբ, ինչպես լսում էր Ակնա ծորով շառաչունով սլացող Եփրատի ահեղագոչ մռունչը, Ակնա հազարավոր աղբյուրների ու առվակների խոխոջյունը: Ամռան գիշերներին, մյուս ակնեցիների նման նրանց ընտանիքը ևս քնում էր երդիկին: Մանուկ տղան, մինչև երազները կտանեին նրան Հարդագողի ճանապարհով, աչքերը հառած երկրին այնքան մոտիկ երկնքի աստղառատ պայծառությանը՝ հորինում էր իր հեքիաթները՝ Նազլու մոր կիսատ թողած հեքիաթները...

...Հետո, երբ արդեն 18 տարեկան էր և **Բանաստեղծ**, երբ արդեն **սուլթան Համիդը** իր ժողովրդի սրտի մեջ էր խրել արյունաժոր ճիրանները, նա պիտի Ակնի հիշատակին նվիրեր բոլոր առումներով սքանչելի

«Ափ մը մոխիր՝ Հայրենի Տուն» բանաստեղծությունը:

«Ավա՛ղ, ապարանքի մը պես մեծ էիր ու շքեղ.

Ու ես երդիկներուդ սպիտակ կատարեն,

Աստղածորան գիշերներու հույսին հետ,

Վարեն, ահեղավազ Եփրատին կ'ունկնդրեի...

Արցունքո՛վ, արցունքո՛վ լսեցի, որ ավերակ առ ավերակ,

Քու լայնանիստ պատերդ իրարու վրա կործանեցին,

Սարսափի օր մը, օր մը արյունի...

Ջրեզ եզերող պարտեզիդ ծաղիկներուդ վրա...

Ու մոխրացա՛վ այն սենյակը կապույտ,

Որուն որմերուն ետև և գորգերուն վրա,

Իմ երջանիկ մանկությունս կը հրձվեր

Եվ կյանքս կ'աճեր և հոգիս իր թևերը կ'առներ...»:

Ատոմ մանուկը Ակն քաղաքում ապրեց իրոք երջանիկ մի մանկություն, իր սիրասուն ծնողների հետ, իր **Վահան** եղբոր և երկու քույրերի հետ: Սովորեց Ակնի Ներսիսյան վարժարանում, որի տեսուչն էր **Գարեգին Եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը**, որը, ճշմարիտ ժողովրդասեր և հայրենասեր լինելով, մեծ ուսուցիչ էր, նաև՝ ամենափնտրելի մտավորականի տիպար:

Սրվանձտյանց Գարեգին Եպիսկոպոսը սիրում էր հավաքել և մշակել Հայոց ավանդապատումները և դյուցազնավեպերը և այդ պատճառով իր տաղանդավոր սանին առաջարկեց ժողովրդական հերոսներից մեկի՝ **Միամանթոյի** անունը վերցնել որպես գրական անուն:

Ընտանիքը հեռացավ հայրենի Ակնից, որովհետև ապրուստը խիստ դժվարացել էր, և հայրը ընտանիքը պահելու համար մոր հորիզոններ պիտի որոներ:

Թուրքիո մայրաքաղաքը թերևս ճնշումներից ու կեղեքումներից ավելի ազատ էր, գործելու ասպարեզը ավելի ընդարձակ, որովհետև այնտեղ էին գտնվում Եվրոպայի երկրների բազմաթիվ դեսպանատները, որոնց առջև ամեն ճիգ ու ջանքով Օսմանյան կայսրությունը ձգտում էր քաղաքակիրթ երևալ:

Մի քանի տարի ևս սովորելով Սկյուտարի վարժարանում՝ համիդյան կոտորածների ամիսներին, երբ Կոստանդնուպոլսի մեջ ևս խտացավ հայ մտավորականության գլխին կախված ահարկու վտանգը, ստիպված եղավ հեռանալ սկզբում Հունաստան, ապա Եգիպտոս, որի փառահեղ Նեղոս գետը պիտի ինչ-որ չափով կարողանար մեղմացնել հեռավոր Եփրատի հանդեպ հոգում ամբարված մշտաթթուն նրա կարոտը... Սակայն հանդարտ, խոհուն Նեղոսը «**ահեղավազ**» Եփրատը չէր:

Փարիզի Սորբոնի համալսարանի գրական բաժնի ունկնդիր էր դարձել և մասնակցում էր Փարիզում ապրող **Արշակ Չոպանյան** հայ մեծագույն մտավորականներից մեկի տանը մշտապես կազմակերպվող գրական երեկոներին ու զրույցներին, ուր հավաքվում էին տարագիր հայ մտավորականներ:

Լույսի, գեղեցկության, պերճության քաղաք Փարիզում **Ատոմ Եարճանյան Միամանթո** բանաստեղծը ապրում էր կիսաքաղց, հազիվհազ ոտքի վրա պահելով հյուծված մարմինը... Հոր գործերը վատ էին Կոստանդնուպոլսում, և նա չէր կարողանում օգնել որդուն:

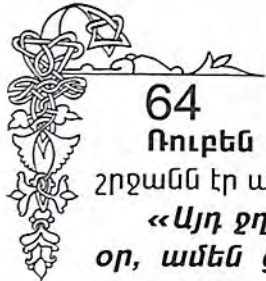
Անբավարար սնունդը, չնչին ապրուստի համար ծանր բանվորական աշխատանքներ կատարելը, հոգ-նատանջ օրը քայքայել էին նրա առողջությունը: Երևացին թոքախտի առաջին նշանները, որ գնալով ահագնանում էին:

Մահվան դեմ լարելով իր բովանդակ ուժը՝ **Բանաստեղծը** երդվեց ապրել: Իր կյանքի այս ամենածանր ժամանակին էր, որ նա գրեց իր գլուխգործոցները: Ընկերների, բարեկամների օգնությամբ նա հասավ Շվեյցարիա՝ Լեյպցեյի բուժարան: Նրա համար մեծ մխիթարություն էր սնարի մոտ մշտապես տեսնել Թիֆլիսից այստեղ բժշկություն ուսանելու եկած օրիորդ **Սաթենիկ Զաղեթյանին**, որը մյուս ուսանողների նման դասերից դուրս հիվանդներին խնամելու պարտավորություն ուներ:

Սաթենիկ Զաղեթյանը սիրեց թշվառ, սակայն հերոսական այդ մարդուն, որը «**երդվել էր ապրել**»: Օրիորդի զգացմունքները միանգամայն համահունչ էին Բանաստեղծի սիրո զգացմունքներին: Սակայն արձակուրդին օրիորդը վերադառնում է ծննդավայր՝ հարազատներին տեսնելու... Ծնողները լսում են այս դառնում է ծննդավայր՝ հարազատներին տեսնելու... Ծնողները լսում են այս սիրո մասին, հետաքրքրվում են նրանով և խմանալով, որ երտասարդ տաղանդավոր բանաստեղծ է, բայց հիվանդ է ծանր թոքախտով՝ սիրահարված իրենց դստերը արգելում են վերադառնալ Շվեյցարիա՝ ուսումը շարունակելու...

Արշակ Չոպանյան

Ռուբեն Սևակը, որն այդ նույն ժամանակ իր բժշկական փորձարարական շրջանն էր անցկացնում Լեյզեմում, իր նամակներից մեկում գրում է.

«Այդ ջղուտ և անհանգիստ երիտասարդը ամբողջ երկու տարի, ամեն օր, ամեն ցերեկե վերջ, երկու երկար ժամերով բաց օդին մեջ փռեց, անշարժացուց, քարացուց իր վտիտ մարմինը, արևուն տակ անմահության համար հասունացող մուսիկայի մը պես: Հնազանդ տղու մը նման առտու իրիկուն կանոնավորապես չափեց իր ջերմությունը: Միայն թե ամեն անգամ, երբ չափազանց բարձր էր ջերմաչափին սնդիկը, կրկին կցնցեր ու կիջեցներ զայն, ոտքերը ուժգին-ուժգին գետնին զարնելով ու «պիտի ապրիմ, պիտի ապրիմ» պոռալով...»:

Եվ ապաքինվում է: Կյանքի ու մահվան այս գոտեմարտում՝ նա երբեք չդադարեց ստեղծագործել:

Նրան վերապահված էր լինել Հայոց Մեծ բանաստեղծներից մեկը, որի գործերը լցվում էին ժամանակակից մեր դժբախտություններով, բայց նաև ճակատագրի դեմ ըմբոստանալու և հաղթելու սրտառու ի հավատով:

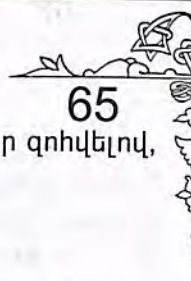

Բանաստեղծի նրա ուղեծիրը գծված էր արարչական կամքով, նրա շիկացած հոգին մկրտված էր ժողովրդի անպարագիծ ցավի ավազանում և խնկարկված նույն այդ ժողովրդի հույսի, հավատի, սիրո խորանի առջև, որտեղ պիտի մյուռնովեին նրա **«Դյուցազնորեն»**, **«Հայրորդիները»**, **«Հոգեվարքի և հույսի քահեր»**, **«Կարմիր լուրեր բարեկամես»**, **«Հայրենի հրավեր»**, **«Սուրբ Մեսրոպ»**, **«Կամքի իրիկուններ»**, **«Չարչարանքի տեսիլներ»**, **«Արյունի քերթվածը»**, **«Բնության լացը»** ժողովածուները:

Նա և՛ ցավի երգիչ է, և՛ ռազմերգու: Նրա հայրենական վշտի նվազներից ծնվող արիության և ըմբոստության երգը ընդվզող Ոգու հիմն է, հերոսական կռվի հրավեր հանուն ազատության...

**«Ու դեռ Արյունին նվիրական պղծումեն չկարմրած՝
Սա՛ փայլակե սուրը կտրիճորեն ձեռք ա՛ռ,
Ու անով մեր ամենուն սուրերը այս աստղերուն
Մաքրության տակ
Երդումներու երդումը ընելեն խաչածևէ՛...
Ու գեթ անգամի մը համար՝ ինքնիրմեդ դուրս գահավիժելեն՝
Եթե կրնաս, մեզի հետ քալե՛: Ահավասի՛կ ճամփան»:**

Այս հիվանդ, ամեն առումով բզկտված **Բանաստեղծը** աստվածացնում է հսկաներին, առաքյալներին, վրիժառուներին, դեպի նպատակը խելահեղորեն

առաջացած այն մարդկանց, որոնք, նոր սերնդի փրկության համար զոհվելով, դարերի մեջ՝

**«Մեր ամենուն փրկությանը համար
Ա՛յնչափ այլասիրորեն արյունելով անմահացաք...»:**

Նրա բանաստեղծական Ոգու ճախրանքը սահմաններ չի ճանաչում իր իսկ գաղափարների անդաստանում, որովհետև՝

**«Տեսա՛, որ արդարությունը ստեղծել պետք էր
Եվ ազատությունը մոլեգնաբար հափշտակել...»:**

Իսկ դրա համար՝

**«...Թող ձեր մերկացած սուրերը փայլատակեն,
Երիվարներու դռույթեն արծակած բոցերուն հետ,
Ու ձեր քահերը թո՛ղ իրենց արևները տարածեն,
Ու զմադաշտե ռազմադաշտ ու կատարե կատար...»:**

Բանաստեղծի անամոք թախծը, նրա տրամադրությունների խորհրդապաշտական պատկերները սարսռեցնում են: Եվ թվում է, թե նա խփում է միայն իր քնարի նույն լարին, որն արտամղում է իրենից միայն ցավի հառաչանքներ... Ու՛ր է հայրենիքը, ի՞նչ է սպասում նրան, երբ սև ու մռայլ ամպերով են ծածկված նրա լեռները, երբ մարգագետիններն ու հովիտները ողողված են արյունով: Հողի ողբերգությունը ալիքվում էր նրա հոգում, և նա Հայրենիքի վրեժի խոսքերը շուրթերին՝ քայլեց ու քայլեց **«հոգնած, ըմբոստ, ճշմարտախնդիր ու միակ...»** և ոտքերը **«տիրաքայլ, որ ժամանակեն ի վեր կարմիր հողին կկաչին, և երկինքը իր աստղերեն վար իր արյունն է, որ մեր բոլորի, բոլորի վրա կտարափեն...»:**

Փորձեք հասկանալ այս ահռելի մտասերումը, այս չափազանց ուժգին կենտրոնացումը ու շիկացումը եղեռնադետը նկարագրող Բանաստեղծի, որը սակայն հավատում է, թե՝

**«Մեր ճշմարիտ սուրը և մեր դրոշը պիտի ապրին
Կյանքն ստեղծելու ու գաղափարին
Ջահ մը կառուցելու համար
Արգասաբեր հողին
Եվ մայրական Հայաստանի համար...»:**

Նրա **«Հայրորդիներ»** շարքը նվիրված է Աղբյուր Սերոբին, Անդրանիկին և մյուս ֆիդայիներին, որոնց մասին արդեն պատմել են, և որոնք ելել էին **«մայրական Հայաստանի»** համար կյանք ստեղծելու և ջահ կառուցելու...

Ճշմարիտ բանաստեղծը ծնվում է ճշմարիտ կյանքի ճշմարիտ ու մեծ երգի համար: Իսկ թե ի՞նչ էր Հայոց ճշմարիտ կյանքը, գիտեք արդեն: Ուրեմն, թշվառության մեջ չէին կարող հնչել երջանիկ նվագներ: Այնտեղ կարող էր ապրել միայն երջանիկ կյանքի թախծալի երազը, խաղաղության կարոտը, սիրո ու գեղեցկության տենչանքը... Բայց մարդը, որ բանաստեղծ է, գերզգայուն հոգու տեր է և, ապրելու փոխարեն սիրո, երազանքի, երբեմն նույնիսկ աշխարհային խենթացնող գեղեցկությունները, ապրում է իր ժողովրդի դառը, ծանր, անամոք վիշտը, որովհետև գիտի՝ **«տարիներե՛ ի վեր նվիրական հողը մեր արյունեն է կարմիր...»:**

Ուրիշ բանաստեղծություններ՝, հարցնում եք... Գրել է: Սքանչելի սիրո բանաստեղծություններ... Չե՞ք հանդիպել իր ժողովածուներում... Չէիք կարող հանդիպել: **Ավետիք Իսահակյանի** հիշողություններից մի հատվածը կբացատրի, թե ինչու ոչ մի տեղ չեք կարող կարդալ **Սիամանթոյի** սիրո սքանչելի բանաստեղծություններից:

Երբ երկու բանաստեղծներն էլ գտնվում էին Փարիզում, **Սիամանթոն Իսահակյանի** մոտ կարդում է իր նուրբ, սքանչելի, գեղեցիկ սիրո բանաստեղծությունները, որոնք **Իսահակյանին** ընկղմում են զգայուն մտորումների մեջ, ապա սթափվելով իր բուռն հիացմունքն է շռայլում բանաստեղծին: Իսկ **Սիամանթոն** տխուր պատասխանում է. **«Իմ գրիչը իրավունք չունի ազգային ողբերգություններն զատ ուրիշ բան երգելու...»:** Եվ այնպիսի արագությամբ է պատռում բանաստեղծությունների տետրը և նետում բուխարիկի կրակը, որ Իսահակյանը չի հասցնում կանխել...

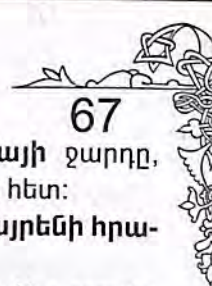
Սիամանթոն, հստակ, տեսանելի, ցնցող դրվագներով նկարագրելով՝ ամբողջացնում է ջարդի իրական պատմությունը... Ես հասկանում եմ. 21-րդ դարի սերնդի համար դժվար, գրեթե անհնար է հասկանալ, ըմբռնել, վերլուծել սեփական ժողովրդի գերմարդկային տառապանքները:

Բայց, ժառանգականության չգրված օրենքներով, մեր արյան ու ավիշների չբացահայտված ներքին, գաղտնի ազդակներով, էության անհասկանալի թելադրանքներով, **Հիշողության** հավերժական պարտադրանքով մենք ժառանգում ենք մեր հեռու կամ մոտիկ նախնիների ապրած կյանքի տառապանքները, չամոքված ցավը, ավերված քաղաքների ու շենքերի կենդանի պատկերները:

Սիամանթոյի արվեստը Հայոց հավաքական տառապանքի ու վշտի պատմությունն է, որ սակայն բացառում է խղճուկ լացկանությունը, այլ ընդհակառակը հուր ու բոց է ժայթքում շիկացած հոգուց... «Հուսահատները թող հանդարտին, և համբույրներ խիզախներուն...»:

**Սիամանթոն
Ավետիք Իսահակյանի հետ**

1909 թվականի աշմանը, երբ արդեն կատարվել էր **Ադանայի** ջարդը, **Սիամանթոն** մեկնեց Ամերիկա ծանոթանալու համար հայ գաղութի հետ:

Այդ ծանոթությունը առիթ դարձավ, որ նա գրեց իր սքանչելի **«Հայրենի հրավերը»՝ «Տասներկու կոչ տարագիր հայության»** ժողովածուն:

Անշուշտ, գիտենք, թե ինչ է տարագիր հայությունը, որն ստեղծեց դարեր երկարող և հեռունները ձգվող օտար ափերին ապավինած հայորդիների Սփյուռքը՝ հայրենական հողի կարոտով մշտապես ապրող Սփյուռքը... Եվ բանաստեղծի **Հրավերը** մեծ խորհուրդ ունի իր ներսում: Բանաստեղծը փնտրում է իր ժողովրդի փրկության ճանապարհը և համոզված է, թե այն կարելի է գտնել:

Կարողացեք **«Հայրենի հրավերը»**, և կհամոզվեք, որ այս սքանչելի բանաստեղծությունների հերոսը **Սերն** է: Սերը դեպի մերձավորը, դեպի սրբությունները, դեպի հայրենի տունը, հողը, բնությունը, դեպի այն իրական աշխարհը, այն կենդանի կյանքը, որը, միաձուլվելով, ստեղծում է Հայրենիքի անխաթարելի կերպարը: Հողի կանչն իր տարագիր զավակներին ուղղված կարոտի աղաղակ է, իսկ նրա հրավերը աստվածային պարտադրանք.

**«Վերադարձե՛ք, որդիներ, ձեր գութանին և արորին
Ժանգը նորից սրբելու,
Թո՛ղ նորեն ձեր հնադարյան հայրենի հողը ծաղկոտե՛
Թո՛ղ մեր հունձքերն հովտե՛ հովիտ՝ ծովերուն պես տարածվին...
...Ո՛ւր եք, և ո՛ւր են ձեր բազուկները, որ մեր կողերը կարորեին,
Ո՛ւր եք և դուք հին օրերու անկաշառ և անկնճիռ ճակատներ:
...Հին օրերու ձեռքեր անպի՛ղծ, ձեռքեր հուռթի և արգավա՛նդ,
Ձեռքեր բարի՛ և բեղմնավոր, ձեռքեր վսե՛մ և վճռակա՛ն...:
...Վերադարձե՛ք, որդիներ...»:**

Խոստովանենք, որ այս բուռն, ցնծալի կանչն այսօր ևս կարևոր է և բնավ չի կորցրել իր իմաստն ու խորհուրդը...

Բանաստեղծը Ամերիկայից հիասթափված՝ վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս, ուր համեմատական խաղաղության պայմաններում հավաքվել էին հայ մտավորականներ, արվեստագետներ, գրողներ, գիտնականներ, և թվում էր, թե որերորդ անգամ նորից հառնում էր հոգևոր վերածնունդը:

Այնտեղ էին շատերը, նաև՝ **Կոմիտասը**, որի տունը մտածող ու զգացող հայության համար ուխտատեղի էր դարձել...

Կազմակերպվում են **Գրական ասուլիսներ** նվիրված Արևմտահայ գրողների Գրական վաստակին: Լուրջ, գրականագիտական պատրաստվածությամբ ասուլիսներ, որոնց ուսումնասիրությանն էին արժանանում **Դանիել Վարուժանի, Ռուբեն Զարդարյանի, Սուրեն Պարթևյանի, Զապել Եսայանի, Սիամանթոյի** ստեղծագործությունները:

Սիամանթոյին նվիրված ասուլիսի բանախոսներից էր նաև **Դանիել Վարուժանը**, որի ելույթը հետագայում համարվեց պատմական:

Սա մի մեծանուն բանաստեղծի խոսքն էր նվիրված մեկ այլ տաղանդավոր բերթողի՝ հիացմունքի ու գնահատանքի զգայնությամբ օծուն:

«...Երաճանյանը քնար չունի: Իր երգը կոփյուն մըն է՝ զոր մեր նախնիքը Նավասարդի տոներուն կինչեցնեին՝ իրենց աշտեն զարնելով վահաններու ոսկեցով կումբին: Իր երգը ռազմի շեփորին երախեն արտահոսող մարտահրավերն է, որուն, ունկնդիր, այսօր հիացմամբ լի կլսենք:

Վերջապես կատարվում է նրա իղծը, և նա 1913 թվականին մեկնում է Հայաստան: Դա նրա կյանքի մեծագույն երազանքն էր: Այցելում է մվիրական սրբավայրեր՝ Էջմիածին, Ջվարթնոց, Անի, Օշական, գմայլվում Արարատի վսեմությանը... Բաքվում և Թիֆլիսում հանդիպում է արևելահայ մտավորականներին և անչափ տպավորվում, հատկապես **Հովհաննես Թումանյանից:**

«Պիտի երթամ, իմիճնե՞րս ի՞նչ եմ»:

Այաշ:
Եկավ... Եվ հիմա 75 իր բախտակից ընկերների հետ մետված քսան սայլերից մեկի մեջ, մինչև ատամները զինված հեծյալ զինվորներով շրջապատված՝ փոշեխեղդ միջօրեի շոգի միջով, դարուփոս անհարթ ճանապարհի վրա տարածված սայլերի անիվների դղրդոցի և ձիերի չոր պայտազարկի համատարած խառնաղմուկի միջով, որը պայթում էր հոգիներում, որպես ջարդուփշուր եղած, աղճատված մահվան քայլերգ՝ գնում էր նա խեղկատակ ճակատագրին ընդառաջ, դեպի **Այաշի** սոսկալի բանտը, որտեղից եթե ելներ, պիտի անցներ ու հասներ իր շիրմափոսին, նրա եզրին կանգնած մահվան ճանկերի մեջ, որ, ճաշակելով նրա տաք սիրտը, պիտի հռիռար հաղթանակածի լկտի քրքիջով ու պիտի լիզեր արյունոտ թաթերը մեծ բավականությամբ... հաջորդ սիրտը ճաշակելու վայելքը նախօրոք ըմբռնանելով...

... Երբ էս քրքեմ քու ճակատիդ»:

Հարցում նա **Նախատեսնողի** ներհայեցումով պատկերել է դեպի **Դժոխք** երկարող **Հայոց ճանապարհը**:

Եկ հիմա գնում էր Հայոց մեծերի այս խումբը դժոխքի երկարող ճանապարհով
դեպի Այաշ. Սիամանթոն, Խաչատուր Ակնունին, Ռուբեն Զարդարյանը, բժիշկ

A black and white portrait of a man with a full beard and mustache, wearing a dark bowler hat and a dark suit with a white shirt and dark tie. The portrait is oval-shaped and set against a light background.

Գետմինի կուտակված աղբը մի կերպ այս ու այն անկյունը ցրելով՝ փորձեցին տեղավորվել: 75 մարդ շարվեցին՝ կողք կողքի կծկված, միմյանց սեղմված փորձելով քիչ տեղ գրավել: Բայց չորսը, այնուամենայնիվ, ոտքի վրա կանգնած մնացին, որոնցից մեկը **Սիամանթոն** էր: Իրենց սրընթաց երեքօրյա երթի ժամանակ ոչ մեկը և ոչ մի պահ չէր քնել... Կարելի է պատկերացնել տանջանքը ոտքի վրա մնացածների, չնայած մյուսներն էլ, որ պառկած կամ նստած էին, ավելի բարվոք վիճակի մեջ չէին: Փոքրիկ սրահի մեջ խցկված 75 մարդու արտաշնչումը, ծխախոտի ծուխը վերջնականապես ապականել էր արդեն ապականված օդը: Նրանք, որոնց հաջողվել էր կծկվել կեղտոտ հատակին և քնել, ընկել էին մոլորական խորխորատները, որտեղից սարսափի բարձրածայն ճիչեր էին արձագանքի խորխորատները, որտեղից սարսափի բարձրածայն ճիչեր էին արձագանքի խորխորատները:

Այդ դժոխքից հրաշքով դուրս ելած բժիշկ **Ավետիս Նազաշյանի «Եղեռնի հետքերով»** գրքում կարդում ենք:

«Բանտային պայմաններում ա՛լ հարմարեցանք: Յուրտը, կեղտը, մուխը, անհանգստությունը, անքնությունը, ոռչիլներու վախը, ոստիկաններու կոշտությունը և նման բազմաթիվ նեղությանցը կհանդուրժեինք խնդալով, ծաղրելով, արհամարհելով, սակայն բան մը տակավին կտանջեր մեզ. և աստիկա անորոշությունն էր. «Ինչո՞ւ բերին մեզ և ի՞նչպես պիտի վարվին

մեզ հետ...»: Վերջապես ամեն օր գլուխնիս կծաթեցնեինք, թե ի՞նչ ամբաստանություններով, ի՞նչ չափով, ի՞նչ կշիռով, ո՞ր օրենքով բանտի ու աքսորի կարժանանայինք: Այս ամենուն ոչ ոք կրնար ուղիղ և համոզիչ պատասխան մը գտնել. միայն Յ. Շահիրիկյան ամենահարմար և գոհացուցիչ արտահայտություն գտած էր. ցուցամատը երկնցնելով և իրեն հատուկ ժպիտով մը խոսելով. «Անհմաստի մեջեն իմաստ կփնտռեք»:

...Կացության վտանգը և մանավանդ լրջությունը կզգայինք, սակայն իրարու հանդեպ բարոյական ուժ և զվարթ ոգի ցույց կուտայինք: Գրեթե չեղավ մեկը, որ իջնար այն բարոյական բարձրությունեն, զոր գրաված էր իր ամբողջ կյանքին մեջ:

Ի՞նչ գեղեցիկ, ազնիվ ու ասպետական նկարագրի տեր անհատներ կային մեր ընկերներուն մեջ»:

Անչափ հետաքրքիր է գրքի այն հատվածը, որը ստիպում է ակամա... ժպտալ այդ սքանչելի, մեծ մտքի, մեծ սրտի տեր, սակայն անչափ դյուրահավատ մարդկանց պահվածքի վրա:

...Բանտարկյալները որոշում են մի վարչություն գումարել, որը պիտի կազմեր Թալեաթին ուղղված մի հեռագիր:

«Վարչությունը նիստեր ունեցավ և հեռագիր մը խմբագրեց Թալեաթին ուղղյալ. «Մենք անմեղ ենք, մեր քննությունը և ազատ արձակումը կխնդրենք»:

Հեռագրին մեջ թուրքերեն «խսթիրհամ» բառը գործածած էինք, իբր պաշտոնական և սովորական լեզու:

Ընդհանուր ժողով բերինք այս հեռագիրը՝ հավանության ենթարկելու համար: Երբ հեռագիրը կարդացվեցավ, ոմանք հարցուցին, թե ի՞նչ ըսել էր «խսթիրհամ խտերիզա» խոսքը: Ըսինք, թե «կաղաչենք» կնշանակե թարգմանաբար:

«Մենք չենք աղաչեր» կպոռար մեկը:

«Մենք մեր իրավուքը կպահանջենք» կանդեր Սմբատ Բյուրատ:

«Վարչությունը տապալե՛նք» գոչեց Սագոն՝ շոյելով մինչև կէ քն իջած իր սև, երկար մորուքը:

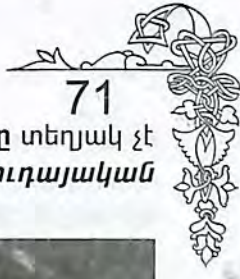
Եվ իրա՛վ, վարչությունն ինկավ:

Ամենքս բանտարկյալներ էինք, սվինները կշրջապատեին սեզ և տակավին իրավունքն ու արդարության մասին կծառեինք:

Ակներև էր, որ տեսակ մը զավեշտ կար գործին մեջ:

Փաստն այն էր, սակայն, որ մեր մեջ հազար անգամ ավելի բարձր մարդիկ կային, քան անոնք, որ կապտեր էին մեր իրավունքները և կսպառնային մեր կյանքին: Իշխողները հասարակ ոճրագործեր էին, իսկ մեր մեջ կային գաղափարական մարդիկ և տաղանդներ, որոնց համար մահը նախընտրելի էր, քան որևէ տեսակ ստորացում: Այսուհանդերձ, այս ազնիվ ու բարձր հոգիները «ամեն իրավունք ունեին, բայց առնելիք չունեին»:

Անոնք կմոռնային, թե մենք շղթայակապ գերիներ էինք, և չկար ուժ մը, որ կարենար ազատել մեզ...»:

իրոք. նրանցից մի քանիսը նույնիսկ կարծում էին, թե Թալեաթը տեղյակ չէ իրենց կալանումից. «Քաղաքավար մարդը կրնա՞ր այդչափ հուղայական կեղծավոր մը ըլլալ...»:

Հետաքրքիր է Ակնունու հետ կատարվածը:

...Երբ 24-ի եղերական գիշերը ոստիկանապետը ոստիկաններով ներկայացավ Ակնունուն և իրավիրեց իբրև ձերբակալված հետևել իրենց դեպի ոստիկանատուն, Ակնունին ապշած հարցնում է, թե Թալեաթը լուր ունի՞: Եվ երբ ոստիկանապետը նրան ցույց է տալիս Թալեաթի ստորագրությամբ ձերբակալման հրամանը, պատասխանում է, թե ինքը Թալեաթի մոտ ճաշի էր քիչ առաջ, հապա ինչո՞ւ ոչինչ չասաց իրեն... Եվ երկու շաբաթ առաջ, երբ հիվանդ էր, Թալեաթը եկել է նրան հիվանդատես...

Ազնվագույն հոգիներին հմարավոր չէ ըմբռնել կեղծավորության այս չափը... Եվ Ակնունին հավատում էր, թե...

...Այաշի բանտարկյալները լուր չունեին, թե նույն օրերին Թալեաթը, որն իր կյանքով պարտական է Գրիգոր Չոհրապին և իր մեծ բարեկամն էր համարում, նրան ևս ուղարկել էր մահվան ճանապարհով: Այս մասին դեռ կպատմենք: Հիմա փորձեմ ավարտել Այաշի կալանավորների և Սիամանթոյի պատմությունը:

Նրանք չէին լսել Գրիգոր Չոհրապի մասին, բայց լսել էին Կոստանդնուպոլսում կախաղան հանված 20 հայորդի նահատակների մասին:

Նրանցից մեկը Այաշի կալանավորներից մեկի ազգականն էր: Մանրամասները, սակայն, նահատակների վերջին րոպեների մասին հետագայում իր հուշերում նկարագրեց քահանա Տեր Գալուստ Պողոսյանը:

Մի գիշեր քահանային տանում են Պատերազմական Առյուծ:

«Ձեր տաքգլուխներեն մի քանի հոգի անկախ Հայաստան կազմակերպել ուզեր են... Ատոր համար անոնք ձերբակալվեցան և Պատերազմական Առյուծի կողմն մահվան դատապարտվեցան: Մահավճիռը առտուն պիտի գործադրվի: Ձեզի կանչեցինք, որպեսզի անոնց վերջին կրոնական պարտականություննին կատարել տաս»:

Քահանային տանում են այնտեղ, որտեղ դատապարտյալներն էին:

«Ոտքերս ինձի չէին հպատակեր, գինովի նման կքալեի, առանց մտածելու և առանց կամքի: Մտածումներս խույս կուտային ուղեղես և մեծ բան, եթե այդտեղ չինկա մահացած»:

Երբ խեղճ քահանան ավարտեց իր գործը, քսան ընկերներին տարան կախաղանների մոտ:

«Մեկ երկուքը կդողային և կղանդաղեին, բայց մեծ մասը անվեհեր կերպով կդիմավորեին մահը և կարհամարհեին: Այն հոգեկան կորովը, որ ցույց կուտային անոնք, կվարակեր զիս ալ և կսոսկայի այդ տեսարանեն:

Ակնունի

Ոչ մեկ տրտունջ կամ դժգոհություն կլսվեր անոնց բերանեն, որովհետև համոզված զինվորներ էին ազատության բանակին: Անոնց հիշատակը պետք է ըլլա անմեռ մեր նոր սերունդին համար, քալելու այդ մարտիրոսներու գծած արյան ուղին... Այն վայրկյանին, երբ կկարդացվեր, թե ի՞նչ հանցանքի համար դատապարտված էին, բոլորը միասին պոռագին, հուզված, բայց ուժեղ ծայնով.

«Կեցցե՛ Դայաստան, Կեցցե՛ Դայաստան... Մեզ՝ քսանս, կկախեք, բայց քսան հազարներ պիտի հետևին մեզի...»:

Անոնք երգով դիմավորեցին մահը.

«Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի, որ յուր ազգին
Ազատության կզոհվի...»:

Անոնք... մահն արհամարհեցին Դայաստանի համար և խժոժորեն նահատակվեցան իրենց կյանքի գարունին մեջ, այդ անձնուրաց գործիչները և խոստումնալից մտավորականները, որպեսզի հայը, որ կաթիլ-կաթիլ կմեռներ՝ ազատեր այդ մահեն...»:

Այս քսան նահատակները, որոնք այդպես արժանապատվորեն դիմավորեցին իրենց մահը Զնչակյան կուսակցության գործիչներ էին: Նրանք վաղուց հասկացել էին, որ երիտթուրքերը Զայկական Զարցը մտադիր են շարունակել ըստ Աբդուլ Ջամիլի քաղաքականության: Զնչակյանների գործունեության մեջ առաջնային դարձան զինված ինքնապաշտպանության և ընդդիմության խնդիրները: Սակայն նրանք չհասցրին նախապատրաստել ինքնապաշտպանությունը: Երիտթուրքերը ջախջախեցին Թուրքիայում գործող հնչակյան կազմակերպությունը և 20 ղեկավար գործիչների, ձերբակալելով, կախաղան հանեցին Կոստանդնուպոլսում:

Քսան կախաղանների լուրը խտացրեց Այաշի կալանավորների տագնապը:

«Անիմաստը» հիմա «իմաստ» էր ստանում: Սակայն շարունակում էին հեռագրեր հղել Թալեաթին...

Եվ զարմանում էին, թե ինչո՞ւ պատասխան չէին ստանում: Եւ մից առավել դեռ զարմանում էր Ակնունին:

«Ինչո՞ւ արդյոք Թալեաթ պեյ չի հաճիր պատասխանել իմ անօսական հեռագրերուս: Իթքիհաթ-Իթիլաֆ թուրք երկու կուսակցությանց Բալկանյան պատերազմին՝ 1912-1913թթ. Պոլսո մեջ ես էի, որ Թալեաթը տունս պահեցի և փրկեցի ամենաստույգ մահվանե, ինչո՞ւ կմոռնա իմ իրեն ըրած բարիքս և գոնե ինձի չի պատասխաներ»:

Ո՛վ սուրբ Ամենություն:

Պատմում է Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանը.

«Այաշի աքսորականներ մեծ մասամբ նյութական կարոտությամբ կանցնեին իրենց կյանքի վերջին օրերը:

Ասոնցմե տարաբախտ Շահրիկյան տղու մը պես լացած է այն օրը, երբ Պոլսեն 5 ոսկի կստանա փոստով: Դուզման շարժառիթը հարցնող իր ընկերներուն կըսե. «Աս դրամը ինձի դրկողը Պոլիս բնակած տանս լվացարար հույն թշվառ կինն է, սա ի՞նչ անձնվիրություն, ո՞րկե գըտեր է աս գումարը, երբ ինք կարոտ էր օգնության: Խեղճ կինը վիշտս մեղմացնել ուզած է»:

Միջադեպը թերևս աննշան թվա, սակայն ուզում եմ, որ թուրքի և հայի շնորհակալական զգացումները միմյանց մոտ բերվեն և չափվեն Դայոց սրտի արդարության կշեռքով:

Այաշ հասնելուց մեկ ամիս հետո հնչակյան ակամավոր գործիչներից Դարություն Պոյաճյանը՝ Մուրատը, ուղարկվում է Կեսարիա, որպեսզի քննվի Զինվորական Ատյանում: Մուրատը Սասունի 1894 թվականի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչներից էր, հիրավի մեծ հայրենասեր: Անդուկի դիմադրության փայլուն հերոսներից մեկը...

Թուրքական սահմանադրության հռչակումից քիչ անց նա դարձավ Օսմանյան մեջլիսի երեսփոխան, ինչպես նաև Ազգային Երեսփոխանական ժողովի անդամ:

Սակայն իթքիհաթի պարագլուխները չէին մոռացել հնչակ պարագլուխ Մուրատի գաղափարները: Մյուսների հետ նա մախ հայտնվեց Այաշում, իսկ հետո Կեսարիայի բանտում:

Մուրատը Կեսարիայի բանտում մենակ չէր: Ամենը ու դեռահաս հայ երիտասարդներ՝ դպրոցներ ու համալսարաններ նոր անցած: Նրանց խումբ-խումբ տանում էին գիշերային խոշտանգումների, որպեսզի լուսաբացին կախաղան հանեն... Ականատեսները վկայում էին, որ նրանք մահը դիմավորում էին գալիք օրերի, մեծ ազատության օրերի հանդեպ հավատով:

Վերջապես հասավ նաև Մուրատի ժամը... Ասում են, որ այդ օրը «Սասունի

լեռներու վրա կռվող հերոս Մուրատն էր, որ կըբալեր մութին մեջեն և կգծեր մեր առաջ այդ լուսաշավիղ ծանապարհը, որ փշոտ և դժվարանցելի էր, սակայն գնում էր դեպի Անկախ Դայրենիքի ծանապարհի հետ ծուլվելու»:

...Վայրագ ամբոխը ցած բերեց կախվածին և, հոշոտելով նրա աճյունը, ցիրուցան մետեց այս ու այն դիմ՝ թուրք գռեհի ոտքերի տակ:

Դոկտոր Նագաշյանը կալանավորված պոլսահայ մտավորականների մասին գրում է.

«Շատերը գոր առաջվան կճանչնայի՝ ավելի սիրեցի և անոնք, որ նոր ծանցցա՝ ավելի բարձրացան աչքիս, քան ինչ որ էին անունով»:

Մուրատ

Նագարեթ Տաղավարյան

Այաշի կալանավորներին մեկիկ-մեկիկ կամ խումբ-խումբ հանում էին բանտից ու տանում, անհայտ ճանապարհների վրա խոշտանգելով սպանում: Տարան **Ակնունուն, Տաղավարյանին, Ջարդարյանին, Խաժակին, Մինասյանին, Ճանկուլյանին:** Նրանք, ոստիկանական ամենախիստ հսկողության ներքո, տարվեցին Տիգրանակերտ՝ իբրև այնտեղ Պատերազմական Ատյանում դատվելու համար...

Ռուբեն Ջարդարյան

Տիգրանակերտ չհասած՝ նրանք շրջապատվեցին չեթներից և հոշոտվելով սպանվեցին... Վեց հայ տաղանդավոր մտավորականներ, համազգային գործիչներ...

Այաշի կալանավորների մի մասին տեղափոխում են Էնկուրիի՝ Անկարայի բանտ և տեղի բնակիչ 1200 հայերի քարավանի հետ քաղաքից 4-5 ժամվա ճանապարհի հեռու՝ ձորում տանջահարելով սպանում:

Այաշի վերջին 27 աքսորականները տարվեցին Գապլը Պելի կոչված լեռը և **«գնդակահարությամբ չկրնալով հագեցնել իրենց արյան ծարավը, դահիճները հրացանին սվիններ անցնելով կհարձակվին թշվառներուն վրա և կսկսին հոշոտել... Այս ահավոր սպանողին կմասնակցին՝ շրջականերեն արշալույսին հետ հոս հավաքված մոտակա թուրք գյուղացիները՝ իրենց հետ բերած կացիներով, սակրերով, բրիչներով, քարերով և երկաթե ձողերով...»:**

Այաշի վերջին 27 տանջամահ արվածներից էր նաև **Սիամանթոն:**

Իջնում է գիշերը: Ավարտվում է վամպիրների խրախճանքը: Գիշերվա խավարի մեջ հավաքվում են վայրի գազանները: Նրանք գալիս են լափելու իրենց հասանելիքը: Բորենիները... շները, որոնք վաղուց արդեն ծանոթ են ամենուրեք թափված առատ այս կերակուրի համին: Խժռիր՝ որքան կարող ես...

...Իսկ առավոտյան թուրք վամպիրները Այաշի գյուղերում և Անկարայի փողոցներում քարշ էին գալիս զարդարված հայ նահատակների հանդերձներով: Նրանք միանգամայն իրավունք ունեին սատկելուց հետո արժանանալ Մուհամմեդի դրախտին, քանի որ այդպես հաջողությամբ հոշոտել էին գյավուր հայերին:

Իսկ նա՞... **Բանաստեղծը**, որն իր հայտնատեսության գերզգայուն և ցավատանջ երևակայությամբ գուշակել էր գալիք աղետները իր տառապյալ ժողովրդի՝ և իր սեփական օրհասի ու կործանման **«Մահերգ»**-ն էր աղաղակել այնպես մանրամասնորեն, որ սարսռում ես գերիրական այդ տեսիլքի առջև... Իր հոգին **«թռչուններու հետ գիշակեր,**

Սիամանթո. վերջին լուսանկարը

խելահեղորեն հորիզոնե հորիզոն, գերեզմանե գերեզման կթռչեր, որպես ուրվական իր հոշոտված մարմնո վրա...», իր հոգին՝ բանաստեղծի, որի մասին վկայել էր վաղուց, թե այնտեղ **«հերոսներու ծնունդ մը կա...»:**

Արդյոք դեպի չարչարանք ու մահ քայլող **Բանաստեղծի** հոգին հա՞շտ էր նրա վսեմ գիտակցության հետ, որը գուշակողի իր հայտնատեսությամբ գիտեր արդեն **Վախճանը:** Մտածումների ներսում քա՞նու էր, շփո՞թ, թե՞ ճակատագրի մռայլ համակերպվածություն... Արդյոք, երբ հոշոտվում էր բիրտ վամպիրներից, հիշե՞ց Ակնա իր ծննդավայրին ծոնված **«Ափ մը մոխիր՝ Հայրենի տուն»** աղոթք-երգի վերջին տողերը:

**«Հայրենի՝ տուն, հավատա՛, որ մահես հետո,
Քու ավերակներուդ սևին վրա, իմ հոգիս,
Պիտի գա, որպես տատրակ մը տարագիր,
Իմ դժբախտի երգը և արցունքը լալու...
Բայց ո՞վ պիտի բերե, ո՞վ պիտի բերե. ըսե՛,
Քու սրբազան մոխիրեդ ափ մը մոխիր
Մահվանս օրը, իմ տրտում դագաղիս մեջ
Հայրենիքս երգողի իմ աճյունին խառնելու...
Ափ մը մոխիր՝ աճյունիս հետ, հայրենի տուն,
Ափ մը մոխիր՝ քու մոխիրեդ, ո՞վ պիտի բերե,
Քու հիշատակե՛դ, քու ցավե՛դ, քու անցյալե՛դ,
Ափ մը մոխիր... իմ սրտիս վրա ցանցելու...»:**

...Ես ավարտում եմ իմ այս կիսատ պատմությունը՝ կրկնելով **Դանիել Վարուժանի** խոսքերը.

«Պատիվ ըրեք վսեմական քերթողին...»

Խաղաղություն և պատիվ Այաշի բոլոր կալանավորների անշիրիմ հոգիներին և ողորմի...

ՉԱՆՂՈՐԻԻ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

...Երբ լսողությունը հոշոտող սայլերի դղրոցը և ձիերի չոր պայտազարկը գնաց-հեռացավ և փոշու ծանր քուլաներով մշուշված տեսարանը դարձավ դեպի Այաշ հետզհետե հեռացող ուրվականային անըմբռնելի պատկեր՝ զարհուրելի շոգեկառքը, ծուխ ու մուր արծակելով, սուլոցով ու փնչոցով դանդաղորեն ընթացքի մեջ մտավ և քիչ անց, իր արագության ողջ թափը հավաքած՝ սև ճակատագրին ընդառաջ էր տանում մնացյալ 145-ին:

Ոչ ոք չէր խոսում:

Այսպես լռությամբ, շոգեկառքի սլացքին տրված գնում էին՝ փակվելու **Անհայտության** զարհուրելի բավիղներում:

Մի քանի ժամից հետո գնացքը կանգ առավ Էնկուրիի՝ Անկարայի երկաթուղային կայարանում: Գնացքը դիմավորող հեծյալ զորքն ու ոստիկանները նրանց լցրեցին անզսպանակ բեռնատար սայլերի մեջ, ինչպես Այաշի ճամփորդներին: Խուլական վազքով, փոշու անթափանց ամպեր բարձրացնելով, սարերի ու

ծորերի գալարապտույտ անհարթ ճամփաներով, բնակության վայրերից հեռանալով՝ սայլերի անգութ ցնցումներին տրված, կառապանների մտրակների շառաչումների, ոստիկան զինվորների խելքից մտքից դուրս հայիոյանքների տարափի տակ, հեռանում էին տարաբախտ հոգիները՝ կարծես անարթնանալի մղձավանջին տրված:

Քանի-քանի անգամ այդ տարաբախտներից ոմանք չտոկալով սայլերի չոր տախտակների խուլական վազքից առաջացած ցնցումներին՝ սայլերից դուրս ընկնելով, ենթարկվեցին հետևից եկող սայլերի տակն ընկնելու վտանգին: Հետո ստիպված՝ ոստիկանների սվինների հարձակումներին չենթարկվելու համար, խելագար վազքով հասնում էին առաջ սլացած սայլին և ընկերների օգնությամբ նորից իրենց տեղը գրավելով՝ ապրում էին երջանկության մի ակնթարթ, որ սայլից դուրս ընկնելու իրենց արկածը բարեհաջող ավարտվեց:

Արգելված էր սայլերը կանգնեցնել ամենաստիպողական պետքերի պարագային անգամ: Կոստանդնուպոլսի ոստիկանատներ տարվելու պահից մինչև այս խելագար ընթացքը, առանց մի կտոր հացի, առանց մի կաթիլ ջրի, մարմնի, ոսկորների կտտացնող ցավի մեջ ընկղմված, ուժաթափ և զգայազուրկ՝ ուշ գիշերին հասան **Չանդըրիի** գորանոց: Նրանց բոլորին լցրեցին գորանոցի ստորնահարկի սրահներից մեկի մեջ, ուր պատերի տակ քնելու՝ տախտակամածեր էին հարմարեցված: Այստեղ ևս, ինչպես Այաշի գորանոցում, զարշահոտ աղտոտություն էր, զանազան միջատների առատություն և փոշի: Նրանք այդ գիշեր մաքրության մասին հոգալու հնարավորություն չունեին: Բոլորը մի մարդու

մման ընկան տախտակներին և հատակին, որպեսզի քնեն և իրական մղձավանջից ընկնեն երազների մղձավանջների մեջ...

Գրիգորիս Ծ. վարդապետ Պալաքյանին ենք պարտական, եթե պահպանվել են և՛ Այաշի և՛ Չանդըրիի աքսորականների անվանացուցակները, որոնք նա հետագայում տպագրել է իր «**Հայ գողգոթան**» գրքում:

Պալաքյան վարդապետը ցավ է հայտնել, որ երկու բանտերում գտնվող բոլորի անու՝ չի հաջողվել գրանցել:

«Ցավալի է, որ Այաշի մնացյալ 13 արևմտական մեր տարաբախտ ընկերներու անունները հնար չեղավ հոս արձանագրել, հակառակ ամեն պրպտումներու...»:

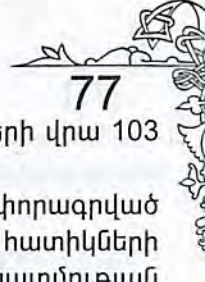

Չանդըրիի համրիչը Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում է գտնվում մի համրիչ, որի յուրաքանչյուր հատիկի վրա փորագրված է մի անուն: Առաջին հատիկի վրա արձանագրված է.

«Չանդըրիի 1915

Ապրիլ 11

Յիշատակ»:

Ապրիլի 11-ը ապրիլի 24-ն է հին տոմարով: Համրիչի 99 հատերի վրա 103 աքսորականի անուն կա...

Իր դաժան կյանքին այսպես իմաստ է տվել 71-րդ հատիկի վրա փորագրված անվան տերը, որը մեծ աշխատությամբ ու համբերությամբ փոքրիկ հատիկների վրա փորագրել է Չանդըրիի իր ընկերների անունները, որպես պատմության դատավճռին ներկայացվող վկայի անժխտելի փաստագրություն:

Հատիկաշարը փորագրող աքսորականը նահատակ **Վարդերես Աթանասյանն** է, գործով՝ վաճառական, զաղափարներով՝ հնչական գործիչ:

Ինչպե՞ս է համրիչը հասել Հայաստանի պատմության թանգարան: Կարելի է ենթադրել, որ գուշակելով մոտալուտ մահը՝ հեղինակը համրիչը հանձնել է մեկին, որին հաջողվել է ազատվել Տեր-Ջորի ճանապարհներից և հասնել Կոստանդնուպոլիս, ապա Փարիզ, որտեղ այդ թանկագին մասունքը հանձնել է **Վարդերես Աթանասյանի** դստերը՝ **Էժենի Աթանասյան-Գյուլբույանին**: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո **Էժենին** հայրենադարձվել է Հայաստան, այն հանձնել Պատմության թանգարան՝ գիտակցելով որ համրիչն անհատական ժառանգություն չէ, այլ մի անչափ կարևոր վկայություն և սրբազան մասունք, որը պատկանում է ողջ հայ ժողովրդին:

Այս համրիչի մասին գրեց և նրա վրա եղած անուններն համատեղեց մյուս տեղեկությունների հետ ցեղասպանությանը վերաբերվող բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի առաջատար գիտաշխատող **Կարինե Ավագյանը** իր «**Եղեռնահուշ մասունք կամ խոստովանողը և վկայը խաչի**» գրքում:

Կարինե Ավագյանը մանրամասն ուսումնասիրություններով և նորագույն պրպտումներով պարզել է նաև, որ նորից երկու բանտեր են բերվել հայ մտավորականներ, խմբերով կամ առանձին, ինչպես օրինակ **Ռուբեն Սևակին**, որով և աքսորյալների թիվը հասել է 384-ի:

Հայ երախտավորների հետ էին նաև **Կոմիտաս վարդապետ Սողոմոնյանը**, **Դանիել Վարուժանը** և **Ռուբեն Սևակ-Չիլինկիրյանը**:

Բացառիկ թույլտվությամբ կալանավորները, ոստիկանների աչալուրջ հսկողության տակ, հերթով գնում էին քաղաք գնումներ կատարելու և նվազագույնս հոգալու սնունդը՝ սովամահ չլինելու համար: Քաղաքից վերադարձողները բերում էին նաև զանազան լուրեր և տեղեկություններ, որոնք հետզհետե դառնում էին տագնապալից և ողբերգական...

Միակ մխիթարությունը, որը նրանց ինչ-որ չափով թույլ էր տալիս ծերեքազատվել ներսում կուտակված և քարի մման ծանրացած զգացումների բեռից, բոլորի հետ Չանդըրի աքսորված հինգ հոգևորականների՝ **Կոմիտաս, Պալաքյան, Հովհան Կարապետյան վարդապետների** և **Հուսիկ Քաջունի, Վարդան Գարակեռյան քահանաների** շնորհիվ էր:

Կարինե Ավագյան

Պատմում է Գրիգորիս Պալաքյան վարդապետը իրենց ամենօրյա մատուցած ժամերգությունների մասին.

«150 և ավելի Պոլսեն արքտրական մտավորականներ և ընկերներ ի մի եկած, առանց խտրության կուսակցություններու և դասակարգի, հավատացյալի թե կրոնքի անտարբերի և կամ թերահավատի, մթնշաղիմ մոմի տմույն լույսի մը մեջ, ժամերգություն կկատարեինք: Երբ Կոմիտաս վարդապետը սկսավ իր մեղամաղձոտ և սրտառուչ «Տեր ողորմյան», ծայր առավ հեկեկանք մը ամեն կողմե, որը հնարավոր չէր զսպել: Կուլայինք ամենքս ալ տղու պես, կուլայինք մեր ձգած սիրելիներու վրա, կուլայինք մեր սև ճակատագրի վրա, կուլայինք մեր ազգի անբախտության վրա, կուլայինք անցուցած մեր արյունի օրերուն վրա, առանց ենթադրելու, թե արյան աշխարհավեր աննախընթաց նոր փոթորիկներու արդեն նախօրյակին կգտնվինք:

Թերևս տարաբախտ Կոմիտաս վարդապետ իր ամբողջ կյանքին մեջ այսքան հուզիչ երգած չէր երբեք **«Տեր ողորմյան»:** Որովհետև, մինչդեռ ամեն անգամ **«ի պաշտոնե»** երգած էր **«Տեր ողորմյան»,** ուրիշներու ցավերուն, վշտերուն, սուգին առ ի մխիթարություն, այս անգամ սակայն, **«Տեր ողորմյան»** կերգեր իր իսկ վշտին, հույզերուն ու հուզումներուն համար, հայցելով սփոփանք, մխիթարություն հավիտենական Աստուծոմեն, որ սակայն լուռ կմնար...

Եթե ազատիլ չկա մեզի և պիտի մեռնինք մեր ազգին փրկության համար, թող մեր արյունը արժանի ըլլա մեր հայրենիքին... Թող մեր թափած արյունը վերջինը ըլլա...»:

Նրանց հոյակապ սիրտը, նրանց գերազանց միտքը, նրանց պայծառ երևակայությունը ընդունակ չէր գուշակելու, թե իրենց թափած արյունը երկու միլիոնի արյան շառաչուն հեղեղներ ու ջրվեժներ են դառնալու... Մի՞թե նրանք արժանի չեն մեր արցունքներին, որոնք բնավ էլ մեզ չեն դարձնում սեմ-տիմենտալ, լալահառաչ, այլ, ընդհակառակը, կոփում են մեր արժանապատվությունը, ապրելու և պայքարելու կամքը:

Այդ օրը Չանդըրիի բոլոր արքտրականները հավաքվեցին ոստիկանական հրապարակում՝ կարդացվեց 56 ամուն, որոնց հրամայվեց առանձնա՝

Թե ուր պիտի տանեին նրանց՝ հայտնի չէր: Նրանք՝ մնացողները և հեռացողները, հրաժեշտ տվեցին միմյանց: 56-ը բարձրանալով իրենց տրամադրված սայլերը՝ ճամփա ելան և նորից, ինչպես միշտ, անհետացան փոշու ամպերի ետևում:

...56-ը քաղաքից տարվեցին 7 ժամ հեռավորության վրա գտնվող Պըքնամ գյուղի մոտ գտնվող անտառը և հանձնվեցին արյունարբու չեթներին, որոնք նրանց հոշոտեցին, ապա մեռած ու կիսամեռ լցրեցին նախօրոք պատրաստած փոսերը, ծածկեցին: Եղբայրական գերեզմանի կիսամեռ-կիսակենդան հոշոտված մարմինների հոգեվարքից ելևէջում էր հողը, անտառը... աշխարհը: Եվ դադարեցնելու համար հողի համառ ելևէջը, չեթները պար էին բռնել գերեզմանի վրա:

Այս մասին հաջորդ օրերին պատմեցին չեթները: Պատմեցին ոգևորված, համարձակ, ամենայն մանրամասնությամբ, պարծենալով, թե ինչպես են պարել գյավուրների գերեզմանի վրա... **Գրիգորիս Պալաքյան վարդապետը** տեսել է

Մուլաներ

մայրերի աչքերի առջև բարե-
րին են զարկել լեղապատառ

մանուկներին և հոշոտել մայրերին, այրերին, Ենկուրիի երևելիներին...

Այս ահավոր նախճիրից հետո ոստիկանները, չեթները, թուրք տականքն առհասարակ, կառավարական բարձր պաշտոնյաները, իթիհաթ ակումբի ան-առհասարակ, կառավարական բարձր պաշտոնյաները, իթիհաթ ակումբի ան-համերը, մանր ծառայողները, ալլահի բարձրաստիճան տեղապահներից մինչև ողորմելի աղքատ մուլաները սկսեցին տերերից զրկված ունեցվածքի ալան-թալանը:

Իսկ դիակների կողոպուտը թողել էին թուրք խաժամուժին, որը ոչ պակաս ջանասիրությամբ օգնել էր իրենց: Գետնատարած նահատակների մարմինները բոլորովին մերկ փռված էին վիհերի ու դարավանդների վրա:

50 հազար հոշոտված և արևերես թողնված մարմինների հոտը հասավ Կոստանդնուպոլիս: Գերմանական դեսպանատան քննիչը եկավ Ենկուրի և թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ տեսնվելուց հետո, վերադարձավ մայրա-քաղաք և դեսպան **Վանգենհայմին** զեկուցեց, թե **«Հայոց վրա տեղի ունեցած ջարդերի հետք կրող որևիցե ապացույց չկա: Եղած տարածայնությունները չարական զրույցների հետևանք են միայն»:**

Չանդըրիի արքտրական մտավորականներից 56-ի չարաչար սպանությունից հետո, օգոստոսի սկզբին 26-ին ևս անջատեցին ու տարան հոշոտելու Ենկուրիի վերջին հայերի քարավանի հետ:

Հերթը հինգիցն էր: Նրանցից մեկը՝

ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

**«Ո՛վ մատնված Հիսուս,
Դու, որ փրշապատ գլուխ մ'ունեցար՝
Գըթա՛ իմ գըլխուս.-
Դերաներդ զայն քարկոծեցին հար
Եկեղեցիին սալաքարերով:**

Վերքերես բըղխող ըղեղս կերան
Իշամեղուններն ամբարըշտության:
Տե՛ս, մազերուս վրա եղյամն է նըստեր,-
Ես շա՛տ եմ տանջվեր:

Տառապա՛ծ Հիսուս,
Դուն, որ ունեցար արտասվող աչքեր,
Գըթա՛ աչքերուս,-
Անոնք ավելի արտո՛ւսր են քամեր,
Քան թե խըմեր լույս: Դագաղներու վրա
Միշտ մահն են հսկեր մոմերու հետ շեջ:
Բիբերս են ինկեր վշտի հորի՛ն մեջ:
Տե՛ս կոպերուս վրա ածյուն է ցանվեր,-
Ես շա՛տ եմ տըքներ:

Ապտակվա՛ծ Հիսուս,
Դուն, որ ունեցար ձեռքեր կալ ու կապ,
Գըթա՛ ձեռքերուս.-
Ափերս են տաղեր պայտերով հրատապ,
Եվ մատվըներես, ըստինքներուն նման,
Արյունս է կաթեր: Դաստերս ծաթած են
Կըրելեն երկաթ, հողը փորելեն:
Տե՛ս եղունգներըս սիրտս են հոշոտեր.-
Ես շա՛տ եմ խոցվեր:

Թըքնվա՛ծ Հիսուս,
Դուն, որ ունեցար ծաղկըված կողեր՝
Գըթա՛ կողերուս.-
Անոնք աղբյուսի վրա են պառկեր՝
Եվ վիշտը քունեն ծանչցեր հաղթական.
Բուծաներ են միշտ գրկած մահը կույր՝
Իրենց քաղցն անոր տալով կերակուր:
Տե՛ս, փողոցի շուն մ'է կողըս պատտեր.-
Շա՛տ եմ հալածվեր:

Մահապա՛րտ Հիսուս,
Դուն, որ բւեռված ոտքեր ունեցար՝
Գըթա՛ ոտքերուս.-
Արյուն սըրսկելով թափառեցան հար
Ավերակներու եղիճներու մեջ:
Չանոնք չըլվաց ձեռք մը սիրական
Ոչ մեկ լականի մեջ ասպընջական,
Ոտնամաններես կիռսին մոխիրներ...
Ես շա՛տ եմ քալեր:

Ո՛վ խաչված Հիսուս,

Դուն, որ նիզակված սիրտ մ'ունեցար՝
Գըթա սըրտիս հույզ.-
Օր մ'որ անոր մեջ բաբախեց աշխարհ՝
Հույսին տեղ այսօր ոչի՛նչը կ'ապրի:
Սիրտս սափոր մ'է, ածյունս՝ անոր մեջ,
Չոր պիտի հովերն առնեն մահես վերջ:
Տե՛ս, տես, սըրտիս վրա դաշույն մ'է խըրվեր,-
Ես շա՛տ եմ սիրեր»:

Երբ 1911 թվականին Դանիել Վարուժանը գրում է այս բանաստեղծությունը, արդյոք իր էության խորքերում գաղտնորեն ծվարած իր զգայնությունների թելադրանքով զգացե՞լ էր իր սեփական դաժան երթը դեպի զարհուրելի Գողգոթա, որտեղ երկնքի ու երկրի միջև արյունածոր թևերով խաչն էր տնկված: Նա ինչ-որ ներքին հայեցման թելադրանքով ապրել է վաղվա օրվա անմարդկային տառապանքը, որը պիտի գար և նրան գամեր չարչարանքի խաչին... Գթա՛... Տառապա՛ծ Հիսուս:

Դանիել Վարուժան

Սեբաստիայի գավառի Բրգնիկ գյուղում 1884 թվականի ապրիլի 21-ին ծնվեց ապագա բանաստեղծը. հայրը՝ Գրիգոր Չպուգբյարյան, մայրը՝ Թագուհի Պաղտիկյան...

«Դեռ հազիվ ես՝ թիթեռնիկներ որսալու հասակին մեջ, հայրս պանդխտած է Պոլիս, և մայրս, ծմեռային երկար երեկոները թոնրատանը նստած, երևակա- խոթյունս օրորած է ենիչերիներու և գայլերու պատմություններով... Հայրս կամավոր որբ մը ըրած է մանկությունս, պանդխտելով Պոլիս և իմ նորածին գիտակցությունս մեղամաղծիկ բողբոջում մը ունեցած է՝ դաշտերուն և հովերուն մեջ թափառելով և լսելով դիվային հեքիաթներ ծնունդի իրկունները թոնիրին շուրթը... Գյուղին դպրոցը հազիվ սկսած եմ ժամագիրք կարդալ սովորիլ՝ գիս տարած են Պոլիս... 1896-ի կոտորածի օրերուն...»:

Վարուժանը
ընտանիքի հետ

Չարդի այս օրերի հիշողությունը երբեք չխամրեց, այլ իր ծանր հուզումը թողեց նրա քերթողական արվեստի վրա:

Մի քանի տարի սովորելով Մխիթարյան միաբանության տեղի վարժարաններում՝ գնում է ուսանելու Վենետիկի Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանում:

Մուրատ-Ռափայելյան վարժարանի լիցեյական ծրագիրը ընդգրկում էր հայերեն, տաճկերեն, ֆրանսերեն, իտալերեն, գերմաներեն, լատիներեն, հունարեն լեզուները, ապա թվաբանություն, չափաբերություն, բնական պատմություն, քաղաքական աշխարհագրություն, բնալուծություն, բնագիտություն, արվեստաբանություն, տնտեսագիտություն, իրավագիտություն, հաշվապահություն... և էլի ինչ-որ առարկաներ:

Խոստովանենք. հարգանք ներշնչող ծրագիր էր և ցանկալի շատ դպրոցների համար... Ի դեպ. երբ աշակերտները հունիսին հանձնում էին տարեկան քննությունները՝ առաջինը մարմնամարզանքն էր... Այս առարկան բարեհաջող հանձնելուց հետո էր, որ թույլ էր տրվում մասնակցել մյուս՝ գրավոր և բանավոր առարկաների քննություններին:

Երբ նա եկավ Վենետիկ՝ Կոստանդնուպոլսում արդեն գրել էր իր «**Ծաղկեփունջ կամ բրգնիկցիի մը նվագները**»՝ ծաղիկներին և սիրո զեղումներին նվիրված բանաստեղծությունների ժողովածուն:

Իսկ Վենետիկում ծնվեցին նրա «**Սարսուռներ**», «**Մրրկահույզ Կայծուռներ**» բանաստեղծությունների ժողովածուները և «**Եփկիտ Տոնել**» դյուցազնավեպը:

Վարուժանը
Մուրատ-Ռափայելյան
վարժարանի սան

Նրա բանաստեղծությունները տպվում էին ամենատարբեր մամուլների էջերում **Դանիել Վարուժան** ստորագրությամբ:

Վենետիկում փայլուն հանձնելով ավարտական քննությունները՝ ընդունվում է Բելգիայի Գենտ քաղաքի համալսարանի գրականության և փիլիսոփայության բաժինը:

Նա ընդամենը 22 տարեկան էր և արդեն ճանաչված բանաստեղծ էր:

Չոպանյանը հավաստեց իր «**Անահիտ**»-ում.

«**Վարուժան հայ բանաստեղծության ամենեն ինքնատիպ և հզոր դեմքերեն մին ըլլալու կոչված է**»

Չոպանյանը կարդացել էր նրա «**Սարսուռները**» «**Սարսուռները**» ծնվել էին կյանքի համընդհանուր տառապանքից, գայրույթի ու գթասրտության միաժամանակյա ներկայությունից...

Նա իր մուսայից մի խնդրանք ուներ. որ նա կատարի իր երգելու ցանկությունը: Պիտի երգի, որովհետև երգելով են խոսում բնությունն ու Աստված:

**«Տուր, ով Մուսա, տու՛ր այդ քնարդ բրոնած,
Պիտ՝ իմին սիրտս, իմին աշխարհս ըլլա ան՝
Ուր գաղափարն պիտի բնակի զերդ Աստված,
Վեհ գաղափարն աչքերով բո՛ց, թռիչքով լա՛յն...»:**

Սակայն այս քնարը, որ տենչում էր ունենալ, շինված է սև նոճու փայտից, որը մահվան խորհրդանիշ է: Նրա լարերը վերցված են որբերի «**փետրոտըված**

գանգուրներեն» և այդ պատճառով իր երգերը գնում են այնտեղ, ուր գնում է «**ոտըը՝ բոբիկ խեղճությունն...**»:

«**Բազմավեպը**» գրեց «**Սարսուռների**» մասին.

«**Տխրությունը նորածնության տրամադրություն մը չէ իր քով. սկզբունք մըն է հարատև, ճշմարիտ, անկեղծ ու կարեկցող... ճնշված տխուր մտածության բեռան տակ, ինչ որ դեռ գեղեցիկ կա Վարուժանի բանաստեղծության մեջ՝ իր կորովն է, արիությունը, հույսը, խրոխտ շեշտը**»:

Իսկ ինքն իր մասին գրում է.

«**Միակ նպատակս է հայրենիքիս օգտակար դառնալ, ահա գաղափարականը, որ գիս կոզևորե... Ես միայն իրմով կապրիմ, իրմով եմ հաղթական...**»:

Ապացույցն իր այս խոսքերի՝ «**Ջարդը**» բանաստեղծությունն է.

Ոչինչ մտացածին, ոչինչ չափազանցություն, ջարդի մեխանիկական մանրամասն ու ահարկու նկարագրություն:

«**Ջարդը**» տպվում է առանձին գրքով և տպաքանակի մի մասը գաղտնի ճանապարհով ուղարկվում է Արևմտյան Հայաստան:

Կոստանդնուպոլսի Շիշլիի գերեզմանատանը 1908թ. օգոստոսի 3-ին տեղի է ունենում համիդյան կոտորածների նահատակների հիշատակի սգահանդես: Առաջին անգամ հրապարակորեն արտասանվում է «**Ջարդը**» **Վահրամ Փափազյանի** կողմից:

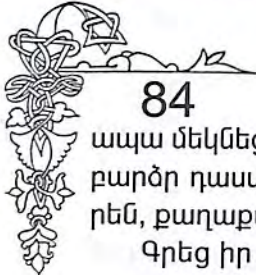
...1908թ. դեկտեմբերի 18-ին, **սուլթան Աբդուլ Համիդը** պարտվելուց հետո, երիտթուրքերի պարագլուխներին և հայ երեսփոխաններին հավաստելու համար իր բարեկամությունը, համդիսավոր ճաշկերույթի է հրավիրում նրանց: Թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ հայ երեսփոխանները ընդունեցին արյունոտ սուլթանի հրավերը՝ անհասկանալի է: Դեռ նրա կազմակերպած Ջարդերից սահմռկած ժողովուրդը ապրում էր ամենօրյա ծանր ահաբեկումի միջավայրում, իսկ հայ երևելիները նստեցին սուլթանական ճաշկերույթի սեղանի շուրջը և բարձրացրին բաժակ հանուն արյունոտ ճիվաղի արևշատության:

Գենտի համալսարան

Վարուժանը, սաստիկ գայրացած, գրում է «**Վեհաճաշը**» հոդվածը, որտեղ այն որակում է որպես «**արյունոտ ճաշ**»՝ ճաշակողներին նույնպես համարելով արյունոտ:

1909 թվականն էր: Նա փայլուն ավարտեց Գենտի համալսարանը Քաղաքական գիտությունների թեկնածուի որակավորումով, վերադարձավ Կոստանդնուպոլիս,

ապա մեկնեց Սեբաստիա և ստանձնեց՝ տեղի Ազգային Արամյան վարժարանում բարձր դասարաններում դասավանդելու հայերեն, մատենագիտություն, ֆրանսերեն, քաղաքատնտեսություն և քաղաքական սահմանադրություն:

Գրեց իր «Ցեղին սիրտը» շարքը:

«Երբ հայությունը կխեղդվի սուրի և սովի մղձավանջին մեջ... Ես նախընտրեցի երգել ցեղին սիրտը, որուն բախյունները կզգայի իմ մեջս, իմ սեփական արյունիս խորը: Հայությունը կուլար և կմռնչեր իմ մեջս...»:

Նա հիմա ազգային, բայց և համամարդկային ցավի, վրեժի ու պայքարի տերն էր: Նրա համար հայրենասիրությունը միայն զգացմունք չէր, այլ նաև այն վսեմ գաղափարը, որից սնվում էին ազատագրության լայնահուն զգացումները: **«Ցեղին սիրտը»** Խաչատուր Աբովյանի, Ղևոնդ Ալիշանի, Մկրտիչ Պեչիկ-թաշլյանի, Րաֆֆու սքանչելի հայրենասիրական մտածումների, անգուգական ազատագրական երազանքների նորացումն էր արևմտյան մտքի խստությամբ և արևելյան երևակայության ոչնչով չկաշկանդվող ազատությամբ:

Թող **«Ցեղին սիրտը»** հատորից այս **«Ձոնը»** հնչի որպես Հայրենիքին նվիրված սքանչելի հիմն:

«Եղեգնյա գրչով երգեցի փառքեր.

-Քեզի ընծա՛, իմ հայրենիք -

Սոսյաց անտառեն էի զայն կըտրեր...

-Քեզի ընծա՛, հին հայրենիք -

Եղեգնյա գրչով երգեցի քուրմեր.

Ընդ եղեգան փող լույս ելաներ:

Եղեգնյա գրչով երգեցի կարոտ.

-Ձեզի ընծա՛, հայ պանդուխտներ -

Ան տարաշխարհիկ բույսի մ'եր ծըղոտ...

-Ձեզի ընծա՛, հեգ պանդուխտներ -

Եղեգնյա գրչով երգեցի հարսեր.

Ընդ եղեգան փող ո'ղբ ելաներ:

Եղեգնյա գրչով երգեցի արյուն.

-Ձեզի ընծա՛, սուրի զոհեր -

Ան ծլած էր մոխրի մեջ իբրև կընյուն...

-Ձեզի ընծա՛, կրակի զոհեր -

Եղեգնյա գրչով երգեցի վերքեր.

Ընդ եղեգան փող սիրտս ելաներ:

Եղեգնյա գրչով որբ տունս երգեցի.

-Քեզի ընծա՛, հայր ալեհեր -

Ցամբած աղբյուրեն մեր զայն հոտեցի,

-Քեզի ընծա՛, մայր կարևեր -

Եղեգնյա գրչով օջախս երգեցի.

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելաներ:

Ու պայքա՛ր, պայքա՛ր, պայքար երգեցի.

- Ձեզի ընծա՛, հայ մարտիկներ -

Գրիչս եղավ անթրոց սըրտերու հնոցի,

-Ձեզի ընծա՛, քաջ մարտիկներ -

Եղեգնյա գրչով վրեժ երգեցի.

Ընդ եղեգան փող բո՛ց ելաներ»:

Ավելորդ են ջանքերը բանասիրական և գրականագիտական իմաստություններով բացատրելու **Դանիել Վարուժան** բանաստեղծին: Հարկավոր է պարզապես կարդալ նրան: Եվ եթե գիտես գնահատել բանաստեղծությունը, պիտի ըմբռնես մտքի, զգացմունքների, տաղանդի մատուցած խրախճանքը:

Բայց մի բանաստեղծություն բացատրության կարիք ունի: Կոչված է **«Նեմեսիս»:**

Նեմիսիսը հունական դիցաբանության **Վրեժի** աստվածուհին է: **Վարուժան** բանաստեղծի ստեղծագործական երևակայության համար այն դարձել է քերթողական արվեստի սքանչելի նյութ, որի բնաբանն ինքնին ավելի քան իմաստալի է:

**«Պաշտե դահանակե աչքերով աստվածուհին,
Ով ժողովուրդ. երբ բռնակալություններդ կործանես,**

Կործանե այլևս զինքն ալ և դուն բարձրացիր

Իր պատվանդանին վրա՝ շուշան մը ձեռքիդ մեջ...»:

Այո: Քանի կա բռնակալությունը՝ պիտի պաշտվի Վրեժի աստվածուհին: Դժբախտաբար, մենք Հայոց դիցարանում չենք ճանաչում **Վրեժի** դից կամ դիցուհի, ուրեմն, ստիպողաբար, պիտի օտար աստվածուհուն կոչենք մեր Վրեժի հովանավորը:

Վարուժան բանաստեղծի երևակայած Վրեժի աստվածուհու աչքերը մուգ կանաչ են՝ դահանակ քարի գույնի:

...Հայոց սրբազան լեռան՝ Արարատի Փոքր Մասիս գագաթին հաճախ են պայթում հզոր ամպրոպներ և զարհուրելի կայծակների խրճեր են ճայթում նրա ուղղաձիգ լանջերին... Ասում են, այդ կայծակների ահռելի ուժից հալվում է ժայռի մեջ ամփոփված պղինձը և կաթիլներով քարանում նրա երեսին, որպես մուգ կանաչ գույնի դահանակ թանկագին քար:

Արդյոք գիտե՞ր այս մասին **Վարուժանը**, որ այս քարը դահանակ կոչվելուց բացի կոչվում է նաև **Շանթափողորակ**: Այսպես. **Վրեժի** աչքերը կանաչ են, և այն իր գույնն առել է **Շանթի** ու **Լեռան** ահեղ մենամարտից: **«Ցեղին Սիրտը»** ժողովածուի յուրաքանչյուր էջը այս ահեղ մենամարտի բանաստեղծական արձավանդն է իր դասական կատարելությամբ:

«Ցեղին Սիրտը» ժողովածուի լույս ընծայման առթիվ արևմտահայ մամուլը գրեց.

«Այս երիտասարդ բանաստեղծը այն քերթողներն է, որոնց ազգային երգիչ մակդիրը կուտար հին սերունդը: Ամեն բանն առաջ և ամեն բանն ավելի հայ մըն է ան, որի գրչին հատկությունն ուժգնությունն է...»

- **Դանիել Վարուժանի բանաստեղծության նկարագիրը խիստ ճոխ է: Պայծառ, հզոր, շնորհալի և առատորեն ստեղծագործ երևակայություն մը թրթռում և մանկական միամտությամբ մեծ սիրտ մը...**

- **Վարուժանը կյանքի երգիչ մըն է. ան ծնած է սև օրերուն, տեսած է սև արցունքներ, լսած սև ողբեր, ու հեռավորությունը ցավի երկրեն երբեք չըկրցավ մոռցնել տալ հայրենիքը, հայ կյանքը...**

- **Ան բոլոր ազգերուն պատմության մեջ չի կրցավ գտնել ազգ մը, որ հայու չափ տոկուն ու զորավոր եղած ըլլա նկարագրով...»:**

Վարուժանը Սեբաստիայում ապրում էր ոչ միայն ստեղծագործական, այլև հասարակական բուռն կյանքով: Պակաս բուռն չէր նրա անձնական կյանքը...

...**Սիրիճան էֆենդի Թաշչյանը** իր գեղեցիկ և շնորհաշատ դստեր հայերենը և ֆրանսերենը կատարելագործելու միտումով հրավիրում է **Դանիել Վարուժանին** դասեր տալ աղջկան: Սակայն երիտասարդ բանաստեղծը սիրահարվում է գեղեցիկ օրիորդին, և, որովհետև փոխադարձ էր այդ սերը, ընտանիքից խնդրում է նրա ձեռքը: Թաշչյան ընտանիքը, որ չափազանց հարուստ էր, չէր կարող համաձայնել միայն ուսուցչի եկամուտով ապրող երիտասարդին փեսա ունենալու գաղափարին: Դասերն ընդհատվում են... Վարուժանի սիրո տվայտանքներն այնքան ուժեղ են, որքան իր բանաստեղծությունները... Նա նվաստացած է զգում իրեն, որ հարստությունը կարող է խոչընդոտ դառնալ երկու սիրող անձանց միջև: Նրա միակ մխիթարությունը օրիորդ **Արաքսի Թաշչյանի** փոխադարձ բուռն սերն է, որն իր տվայտանքներն արտահայտում է նրան ուղղած բանաստեղծական տողերով.

**«Արշալույսին շառավիղներ վարսագեղ,
Թե շեշտակի գան զարնվին պատ'հանիդ,
Եվ անկե ներս թափանցելով գան ճակտիդ
Եվ վրդովեն քունդ ու հանգիստըդ խռովին.**

Չիչե՛ գիս...»:

Վարուժանը կնոջ հետ

Սիրահարները մեկ տարվա պայքարից հետո կարողանալով հաղթահարել հայրիկ Թաշչյան՝ հարուցած բոլոր խոչընդոտները՝ ամուսնանում են:

Ծառս եղած զգացմունքները հանդարտվում են և նա մորից ամբողջությամբ տրվում է դպրոցին, բանաստեղծությանը, հասարակական կյանքին, որը չափազանց աշխուժանում է քաղաքի «**Լույս**» Ազգային ընթերցարան-լսարանում նրա կազմակերպած **Ցայգահանդեսներով**, որտեղ նրա ելույթներն ընդունում են մեծ խանդավառությամբ: Նա կարողանում էր հանդիսականի հետ խոսել և նրան միաժամանակ թովել ու վրդովել: Նա շատ էր

սիրում ներկայացնել հայ շնորհաշատ, տաղանդավոր բանաստեղծներին, որն անում էր մեծ խոնարհումով: Ահա այդպիսի մի **Ցայգահանդեսի** ժամանակ

ներկայացվեց նաև վաղամեռիկ **Պետրոս Դուրյանը**, որի «**Տրտունջքը**» Վարուժանը կարդաց հիանալի: «**Անճման և անմահ Դուրյանի «Տրտունջքը» լսել բանաստեղծի մը շուրթերեն արդեն հիանալի է... Այդ գերագույն վայրկյանին կարծես Վարուժանի հոգին, զգացումն ու եռանդը համբուրված էր պաշտելի Դուրյանի երգող հոգվույն հետ...»:**

1910 թվականն էր:

Բանաստեղծը երջանիկ էր իր մորակառույց ընտանիքով և ի լուր այդ երջանկության գրում է սիրո մի սքանչելի վիպերգ՝ «**Հարձը**»:

Նա անգուգական **բանաստեղծ էր**, բայց նա նաև **անգուգական ուսուցիչ** ու **դաստիարակ էր**: Իսկ մենք գիտենք, թե ինչ է եղել դարեր շարունակ օտարի լծի տակ գտնվող ժողովրդի համար **դպրոցն ու ուսուցիչը**: Եվ ահա **Դանիել Վարուժան ուսուցիչը** հրավիրվում է Եվդոկիայի՝ Թոքատի դպրոց՝ այնտեղ ևս մատաղ սերնդին իր դասերով հմայելու և դյուքելու համար:

Իր կազմակերպած գրական ցերեկույթները ամեն ուրբաթ էին:

«Վարուժանը բանախոսեց այնպիսի հրեշտակային լեզվով, որ երբևէ լսած ըլլա թոքատցին: Ամեն մի բառ բանաստեղծություն էր, ամեն մի պարբերություն՝ մի ամբողջ պատմություն: Չի լացուց մեզ, այլ վրեժխնդրության ոգին արթնցուց մեր մեջ, չի շոյեց մեր սառած երակները, այլ ցնցեց զանոնք ուժգնորեն: «Չերիք է, - ըսավ, - ապրեցանք դարեր տևող թմրության մեջ, ապրինք կյանք մը ասպետական, որով ապրեցան մեր նախահայրերը իրենց բնագավառին մեջ»:

Դուրսը իր մտերմական խոսվածքին մեջ վտակի մը պես հեզասահ Վարուժանը բեմի վրա եղավ ժայռերու բարձունքներեն վար ինկնող շառաչուն ջրվեժ մը...

«Հայը, - ըսավ, - մի մարտիրոս է, մի վկա, ծանր ձեռքեր ջախջախեցին իր գանգը, բայց նա կրցավ ստեղծագործել: Կոտրատեցին իր բազուկները, իր փարած է նա իր գրչին, որ կարտահայտե ստեղծագործական միտքը, իր բահին, որ աշխատությունը կհատկանշե և իր զենքին, որ միակ գործիքն է զորավարության: Վայ այն ազգին, որ կանգոսնե քաղաքականությունը հատկանշող այս եռոտանիին մին. անիկա դատապարտված է հավետ զրկվելու իր գոյությունեն...»:

Ի դեպ. **Վարուժանը** մի ասպարեզ ևս բարձր էր գնահատում. թատրոնի ասպարեզ:

«Թատրոնը զվարճանքի տեղ չէ, ինչպես կկարծեն ոմանք, այլ՝ մեծահասակներու դպրոց»:

Եվ նա մեծ սիրով աշակերտների հետ բեմադրում է **Հակոբ Պարոնյանի** գավեշտները՝ որպես խրատ մեծահասակներին...

Վարուժանը հրավիրվում է Պոլիս և, տեղափոխվելով մայրաքաղաք, ստանձնում է **Գրիգոր Լուսավորիչ վարժարանի** տնօրեն-ուսուցչի պաշտոնը:

Պոլսում, այդ ժամանակ, միմյանց շուրջ հավաքված մտավորականության մի

սքանչելի աստղաբույլ կար, որին միացավ նաև **Վարուժանը**: Սա ճշմարիտ **«Գրական եղբայրակցություն»** էր, որի հավատամքը Հայրենիքն ու ժողովուրդն էին... Այն հավատամքը, **«Որ ժողովուրդները իրենց ֆիզիկական գոյությունը կորսնցնելեն ետև կրնան ապրիլ և կապրին իրենց արվեստով... Սակայն արվեստը բազին մ'է, որ իր զոհերը կուզե»**:

1913 թվականն էր՝ ժամանակը **«Հեթանոս երգեր»** և **«Գողգոթայի ծաղիկներ»** ժողովածուների, որոնք անչափ գեղեցիկ էին իրենց հարազատությամբ, թարմությամբ ու տիեզերականությամբ...

Սակայն. **«Հեթանոս երգերի»** առիթով **«Կաթողիկե արձագանք»** հանդեսը գրեց.

«Այս գիրքը ընդհանուր բարոյականի երեսին նետված հեգնության ափ մը ցելս է: ...Քանի մը արժեքավոր կտորներու քով լիաբուռն ցանված են այնպիսի և այնքան հայտնի անբարոյական կտորներ, որ մենք պիտի չկրնայինք ընել մեջբերումներ... Ներվի մեզ, այնքան լի է ամենալիրբ իրապաշտ պղծությամբ և գրգռիչ նկարագրությամբ»:

Հակառակ այս կարծիքին՝ եսայան սանուց միությունը վարժարանի Բերայի սրահում կազմակերպում է **«Հեթանոս երգերին»** նվիրված գրական ասուլիս, որտեղ հնչում է **Գրիգոր Զոհրապի** բացման խոսքը.

«Ան տառապանքի և աշխատանքի երգիչ մըն է...»

Պարոն Դանիել Վարուժան, ու ատիկա մեր ամենախոր համոզումն է, հայ մեծագույն և կատարելագույն քերթողն է... Քերթողական արվեստի ոճի և լեզվի կատարունության, ինչպես նաև բովանդակության ու հղացումի խորության տեսակետեն ոչ մեկ քերթող համաշխարհային գրականության մեջ չի կրցած գերազանցել զայն: Վարուժանի պես տաղանդներ մարդկությունը մատի վրա կհաշվե... Պետք է առանց չափազանցության երկյուղն ունենալու, առանց ազգամուլ և ինքնախաբ ըլլալու վախն ունենալու կրկնել, թե Վարուժան տիտան քերթող մըն է:

Կյանքը կբաբախե «Հեթանոս երգերեն» ծայրե-ծայր: Հոն սեր կա, խանդ կա, գորով կա, զգլխանք կա, արբշռանք կա և անոնց քով կա նաև զայրույլ կիրք, վրդովմունք, հուսահատություն ու հափրանք, այո, որովհետև այ բոլորը կան կյանքի մեջ և բանաստեղծին մատները բոլոր լարերը կհնչեցնեն...»:

Եվ այսպես շարունակ...

Հնչում են նաև յոթ թե ութ բանախոսների բարձր գնահատականները:

Վարուժանը երեսփոխան է դառնում Ազգային ժողովում: Նրա ձայնը կարևորվում է ազգային խնդիրները քննելիս:

Սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Դանիել Վարուժանը թոհուրթոհի այդ ընթացքին գրեց իր ամենապայծառ, ամենասքանչելի, մարդկայնորեն ամենաընդունելի **«Հացին երգը»** խորագիրը կրող քերթվածքների նոր ժողովածուն:

«Մենք այնքան մեծ ենք՝ որքան որ հողեն կխմենք մեր զգացումները»:

«Հացին երգը» աղոթք է: Անհունորեն աստվածային աղոթք՝ հայրենի բնու-

թյանը, հայրենի հողին, հայրենի աշխատավորին ուղղված ներշնչումով լի պաշտամունքի ծնրադրումով:

Որքա՞ն է սիրել **Բանաստեղծն** իր հայրենի հողը, որ գրել է սիրո և հիացմունքի ապրումներով շաղախուն այս շարքը: Որքա՞ն է սիրել նա իր աշխատասեր, բարիք ստեղծող ժողովրդին, որ ցորենի անեզրական արտերի ալետփանքի մեջ նրա սրտի բաբախումն է լսել... Այս բանաստեղծությունները հայրենի բնաշխարհի անզուգական գեղեցկությունների պաշտամունքի երգեր են և այդ ամենի մեջ **ստեղծագործող գեղջուկի**, որն զբաղված է **հացի արարումով**, փառաբանումի հիմներ:

**«Թե ջըլապինդ մըշակն ի՛նչպես կփարի
Իր կոր մաճին, կպատռե լանջն հողերուն,
Եվ սահանքին տակ արփական շողերուն
Ի՛նչպես կ'ըլլան լերկ ակոսները բերրի,
Թե շիկագույն ցորյանն ի՛նչպես կալին մեջ
Կբըրգանա, և աղորիք կը մռնչեն.
Ինչպե՛ս կ'հորդի քացխած խըմորը տաշտեն,
Չոր հուսկ կ'եփեն գեղջուկ փուռին մեջ անշեջ...»:**

«Հացին երգը» պատկերների այնպիսի նկարեն, շքեղ առատությամբ է լեցուն, այնքա՞ն իրական ու խորհրդապաշտական միաժամանակ...

**«Ամառվան քա՛ղցըր գիշեր, -
Գլուխը կամին վրա դըրած
Աշխատանքի սուրբ ոգին կալերու մեջ կնընջե:
Կլողա մեծ Լռությունն աստղերուն մեջ ծովացած:
Անհունը՝ բյուր աչքերու թարթափով գի՛ս կկանչե...
...Վերանալ քա՛ղցր է ինձի թներուն վրա լըռության,
Լսել միա՛յն Միջոցին շընչառությունն անխռով,
Մինչև աչքերըս գոցվին քունի մը մեջ դյութական,
Ու կոպերուս տակ մընա Անհունը իր աստղերով»:**

Հայոց բարոյականության արժեքը չափվում է աշխատանքի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով: Հայ ժողովուրդը գիտի՝ աշխատանքի վսեմությունն ու գեղեցկությունն է ծնում Աշխարհի առատությունը: Սա այն ժողովրդի կենսափիլիսոփայությունն է, որ հողը հերկելիս երգում է՝ վստահ իր կարևոր ճշմարտությամբ.

**«Աշխարհի շեն վեր գութնին է,
Գութան չէլներ, աշխարհն ինչ էր...»:**

Սա ժողովրդի հոգեբանական խտացումի եզրահանգումն է, որն այնպես փառահեղորեն մանրամասնել է իր 29 շքեղաշուք քերթվածքի մեջ **Դանիել Վարուժան Բանաստեղծը**: Ժողովուրդը հզոր է ու անմահ աշխատանքի նկատմամբ իր կենսափիլիսոփայությամբ, և **«Հացին երգի»** հերոսը այդ կենսափիլիսոփայության ծնունդն է:

Աշխարհը կանգուն կարող է մնալ այն դեպքում, երբ ակոսների մեջ արյուն չի հոսում, այլ արդար աշխատավորի քրտինքը, որը և իրավունք ունի իր սքանչելի կենսափիլիսոփայության ընդերքից **«Օրհնություն»** նվիրաբերելու աշխարհին ու **Անդաստանին** ամբողջ:

Աշխատավոր այս ժողովուրդը գիտի՝ խաղաղության գինը նաև, որը լիաբուռ ու սրտաբուխ կամենում է ոչ միայն իր տան համար, այլ ամբողջ աշխարհի համար... 600 տարի ապրելով սրբազան պատերազմի՝ ջիհադի արյունալի պաշտամունքին տրված իսլամի տիրապետության տակ՝ ամենափոքր չափով անգամ չխեղաթյուրեց **համամարդկային Մարդասիրության** հանդեպ իր գործվալից զգացումն ու պահվածքը:

Վկա **Դանիել Վարուժան** բանաստեղծի **«Անդաստան»** սքանչելի քերթվածքը.

«Արևելյան կողմն աշխարհի

խաղաղություն թող ըլլա...

Ոչ՝ արյուններ, քրտինք հոսին

Լայն երակին մեջ ակոսին,

Ու երբ հընչե կոչնակն ամեն գյուղակի՝

Օրհներգություն թող ըլլա:

Արևմտյան կողմն աշխարհի

Բերրիություն թող ըլլա...

Ամեն աստղե ցող կայլակի,

Ու ամեն հասկ ծուլե ոսկի.

Եվ ոչխարներն երբ սարին վրա արածին՝

Ծիլ ու ծաղիկ թող ըլլա:

Հյուսիսային կողմն աշխարհի,

Առատություն թող ըլլա...

Ոսկի ծովուն մեջ ցորյանին

Հավետ լողա թող գերանդին

Ու լայն ամբարն աղուններուն երբ բացվի՝

Բերկըրություն թող ըլլա:

Հարավային կողմն աշխարհի

Պտղաբերում թող ըլլա...

Ծաղկի՝ մեղրը փեթակներուն,

Հորդի գինին բաժակներուն,

Ու երբ թխեն հարսները հացը բարի՝

Սիրերգություն թող ըլլա»:

Խաղաղություն, օրհներգություն, բերրիություն, առատություն, բերկրություն, պտղաբերում, սիրերգություն... Այս բանաստեղծությունը, ավելի, քան մեկ ուրիշը, **Հայոց լավագույն բնավորության խտացումն** է: Սա սրբազան պատերազմի՝ ջիհադի մարդատյաց զարհուրելի պատերազմի, ապա սրա հետևանք ավերումի,

թալանի, գերեվարության, դժբախտության, հողի ամլության, չորության, ատելության, անեծքի դիմաց **պարզում է Համամարդկային Սիրո իր դրոշը: Խաղաղություն թող ըլլա:**

Բայց համամարդկային սեր ու համաշխարհային խաղաղությունը օրհներգելը միամտություն չէ՞ր ատելության, պատերազմի, արյան ծարավի, դեռ գիշատիչ բնազդներով ապրող մարդկության միջավայրում:

Ո՛չ, միամտություն չէ, այլ աստվածային ներշնչանքի արդյունք: Սա այն է, երբ **ժողովուրդը ապրում է հարատև դարձած դժբախտության մեջ, սակայն չի կորցնում իր հոգու վեհությունը:** Բայց սա բնավ չի նշանակում, թե նա քաջության պակաս ունի: Բազում անգամներ պատմել ենք ու հաստատել նրա արիությունը և արժանապատիվ պահվածքը պատմության ամենազարհուրելի բավիղներում խարխափելիս: Բազում անգամ: Երբեմն նույնիսկ թվում է, թե այլևս որևէ բանի ընդունակ չէ ազգովի գերության շղթաների մեջ տառապող ժողովուրդը: Բայց այդպես չէ: Բանն այն է, որ **նրա Ոգին մշտապես ազատ ճախրանքի մեջ է և Աստվածային Եզերքներից** իր ներշնչանքները պարզեց նրանց, ովքեր արժանի էին նրա թելադրանքները հաղորդել **ժողովրդին:**

Դանիել Վարուժանն, ահա, նրանցից մեկը:

Վարուժանի վերջին լուսանկարը

Ականատեսը պատմում է, թե ինչպես 1915 թվականի Եդեռնի ծանր օրերին, դեպի մահ քայլող տասը հազար աքսորականների քարավանում մի հայ գուղացի, որը գրպանում պահել էր **Վարուժանի** լուսանկարը և մի քանի թերթ նրա բանաստեղծություններից, տագնապած հարցնում էր սրան ու նրան, թե չգիտե՞ն արդյոք, ինչ եղավ նա... Երբ մարդիկ զարմացած նրան էին նայում՝ արդարանում էր. **«Ան մեզի համար կգրե... Երկրագործուներու վրա ի՞նչ անուշ կխոսի, մեր գործը, մեր հոգին, մեր ցավը շատ աղեկ կհասկընա, մենք ալ իր լեզուն... իր ըսածը կհասկընանք...»:**

...Սկսվել էր Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Գաղտնի լուրեր էին պտտվում, թե ինչ-որ սև ցուցակներ էին կազմվում իթքիաթի որջերում:

Սկրտիչ Պարտիզյան մտավորականը դեկտեմբերի վերջերին այցելում է **Վարուժան** իր ընկերոջը և խնդրում ժամանակավորապես գնալ Իտալիա, որովհետև՝ ով գիտի... մեկ էլ տեսար... թուրքերից լավ բան սպասել անկարելի է...

Վարուժանը մերժում է... **«Չի կրնար ընտանիքը ձգել»:**

Ջարուհի Գալենքերյանը ապրիլի 4-ին իր երկյուղն է հայտնում **Վարուժանին** իթքիաթականների **«ներքին զգացումներուն և հայատյաց բնազդներու մասին»:** **Վարուժանը** նրան հանգստացնում է. **«Տակավին նախորդ երեկո Չոհրապ Թալեաթին հետ ծունկ-ծունկի բոքեր խաղացեր են, լավ են իթքիաթական տրամադրությունները մեր մասին»:**

Սկստիչ Պարտիզյանը նորից է հանդիպում Վարուժանին, առաջարկում է իր օգնությունը՝ Բուլղարիա անցնելու համար, խոստանալով շատ շուտով «ընտանիքն ալ իր մոտ հասցնել»։ Նորից մերժվում է։

Իսկ նրա ընտանիքը արդեն երկու զավակի տեր էր, իսկ տիկինը հղի էր երրորդ զավակով։

Ապրիլի 21-ին Եմի Գաբուի որբանոց-վարժարանում Անայիսը Վարուժանին խորհուրդ է տալիս հեռանալ Կոստանդնուպոլսից։ Իր հիշողություններում տիկին Անայիսը պատմում է.

«Բանաստեղծը ժպտեցավ. «Ինչո՞ւ կուզեք, տիկին, որ ես Ձեզմե նվազ արիասիրտ ըլլամ. ինչո՞ւ մեկնիմ։ Ապահով եղեք, թե մեզի ոչինչ կսպառնա, պետք չէ ըլլալ հոռետես»։

Այս խոսակցությունից երեք օր անց ապրիլի 24-ի երեկոյան, Զակոբ Սիրունին այցելում է Վարուժանին, խորհուրդ տալիս հեռանալ Կոստանդնուպոլսից կամ փոխել տեղը։ Մերժվում է։

Նույն այդ գիշերը, ժամը 23-ից հետո...

Պատմում է բանաստեղծի կինը՝ Արաքսի Վարուժանը։

«...Հանկարծ տան դուռը զարնվեցավ, և քանի որ Վարուժանը կես հանված էր, ես գացի դուռը բանալու։ Դուռը պզտիկ մը բացի և ահա երեք հոգի գտա դռան առջև։ Դուռը հրելով բացին և ներս մտան՝ «Էֆենտին ո՞ւր է» ըսելով։ Իրենցմե մեկը հառաջացավ դեպի ննջարան, ինչ որ զատ բաժանում մըն էր տան մեջ. այնպես կերևեր, որ մեր տան ներքին մասին ծանոթ էին լիովին։ Մյուս երկուքը անցան Վարուժանի գրասենյակը և առին ինչ-որ գտան ու լեցուցին իրենց տոպրակները։ Մինչ այդ մյուս մարդը Վարուժանի հետ դուրս եկավ ննջարանեն և երեքը միասին ինձի դարձան ու ըսին. «Էֆենտին մեզ հետ պիտի գա, որպեսզի ստորագրե, թե ասոնք իր թուղթերն են»։ Վարուժանին... տարան»։

Ոստիկանների բռնագրաված թղթերի մեջ էր նաև «Հացին երգը» ժողովածուն, որ չէր հասցրել ամբողջացնել ու հրատարակել։ Հետո տարիներ անց, Արաքսի Վարուժանը մեծ կաշառքով այն կարողանում է դուրս հանել «բանտից»։

Այսպես նա Չանդըրիի կալանավորը դարձավ մյուսների հետ միասին։

Չանդըրիի կալանավորներից մեկը, որին հաջողվել էր ազատվել, իր հուշերում գրում է.

«Վարուժան... միակ աշխատողը եղավ մեր մեջ. վեց տետրակ բանաստեղծություն գրած էր արդեն... Վարուժան կսիրեր աշխատել ընկուզենիի շուրթին մտերմության մեջ և կնախընտրեր միշտ առանձին մնալ այնտեղ... Իր առաջին տետրակները՝ լեցուն առավելապես հողին փառաբանության և բնության հոյաշեն ստեղծումներուն նվիրված քերթվածքներով...»։

Իսկ Միքայել Շամտաճյանը՝ «Հայ մտքին հարկը եղեռնին» գրքի հեղինակը, վկայում է.

«Ինքը գլխավորապես զբաղած էր՝ մշակական բանաստեղծություններ

գրելով։ Անգամ մը, մեր ամենախռովահույզ օրերուն, նոր գրած մշակական մեկ քանի հնչյակները ինձի կարդալե վերջ, չկրցա զարմացումս ու հիացումս միանգամայն հայտնելու իրեն, որ այդքան այս արհավիրքներու մեջ կրցած էր այնքան ջինջ ու այնքան անապական պահել իր հոգին և ծնունդ տալ այնքան խորունկ հանդարտությամբ բնապաշտ բանաստեղծություններու։ Ան պատասխանեց, թե իր այդ հանդարտությունը կքաղե այն հավատքեն, զոր ունի հայուն ապագայի վրա»։

Չանդըրիի վերջին կալանավորներից հինգն առանձնացվեցին և տարվեցին անհայտ ուղղությամբ։ Հինգից մեկը Դանիել Վարուժանն էր, մյուսը՝ Ռուբեն Սևակը։

ՌՈՒԲԵՆ ՍԵՎԱԿ

Հանրագիտարանային տեղեկությունները հաղորդում են, որ ծնվել է 1885 թվականի փետրվարի 15-ին Մարմարայի եվրոպական եզերքի Սիլիվրի գյուղա-թաղաքում։ Հայրը՝ երկաթագործ, ապա երկաթեղենի առևտրական Հովհաննես Զիլինկիրյանն ամեն կերպ աշխատում էր իր զավակներին հիմնավոր կրթություն տալ։ Եվ Ռուբենը դրդին Ազքանազյան տարրական մախակրթարանում, ապա երկու տարի Պարտիզակի գիշերօթիկ ամե-նուպոլսի մշակավոր վարժարանում, իսկ այնուհետև Կոստանդ-նուպոլսի մշակավոր վարժարանում չորս տարի սովորելուց և ավարտելուց հետո՝ 1905թ. մեկնում է Շվեյցարիա՝ Լոզան քաղաքի համալսարանի բժշկա-գիտության բաժնում սովորելու։

Նա, լինելով բանաստեղծ, պիտի դառնար բժիշկ։ Սակայն.

Իր մտերիմ ընկերներից՝ Հրանտ Նազարյանին գրած նամակներից մեկում նա վստահեցնում է.

«Եթե բժիշկ եղած չըլլայի, փափագս էր երկրագործ ըլլալ ու նույնիսկ դեռ հիմա ամենավերջին փափագս է օր մը կարենալ գյուղ քաշվիլ ու կյանքի վերջին տարիները դաշտերուս ու հողերուս վրա անցնել լռության ու բնության մեջ...»

Ի՞նչ է քաղաքակրթությունը, «զարգացած կյանքը», ամեն բան սուտ ու կեղծիք, շարք ու ամոթ։ Ասիկա իմ համոզումս է։ Ինձ այնպես կուգա, որ հոն, բնության մենության մեջ, ժամանակին ծայրը պիտի լսեի և թե հոգիները, որոնք օդի մեջ են, այո՛, պիտի խոսին ինձ հսկայական բաներ... Եվ այն ատեն պիտի զգայի, որ կապրիմ, մինչդեռ հիմա՝ քաղաքակրթության և խուժանին մեջ նետված՝ ավելի կտարվիմ, կքշվիմ, կհրվիմ, քան թե կքալեմ բնության մեջ, հիմ հսկաների քայլովը։

...Ու այս բոլորին վրա ավելցու՛ր նաև Պոլսո մղձավանջը, այն հորիզոնը, որ քանի մը տարիներ իմինս պիտի ըլլա, և ուր հեռուեն կտեսնեմ արդեն

Ռուբեն Սևակ

A black and white portrait of a woman with dark, wavy hair, looking slightly to the right. She is wearing a light-colored blouse with a dark collar and a dark necklace with a large, dark, oval pendant. The background is dark and textured.

Օհ, ի՞նչ տխուր է ապրիլ կյանքը այսքան արձակունակ աշխարհին մեջ: Եվ ինչքա՞ն քաղցր է ունենալ նազելի կին մը և պզտիկ, մենավոր օջախի մը մեջ ամբողջ աշխարհ մը ստեղծել: Ինչպես կտեսնես, ես ավելի ու ավելի մանուկ կդառնամ, Յաննի՛, ավելի ու ավելի կհամառո՞մ մեր փոքրիկ տաճարն ունենալու երազիս մեջ (դուն գիտես, այն, որ մենք ծրագրեր ենք արդեն)... Ահա ամիս մըն է միայն, որ բաժանված ենք իրարմե, և որքան գեշ կզգամ ինքզինքս... Եկու՛ր, Յաննի՛ս, ես քեզ երջանիկ, երջանիկ կդարձընեմ: Ես գաղտնի գանձեր ունիմ, կախարդական աշխարհներ, անհուն բաներ, հազար ու մեկ գիշերու երազներ, քեզի կուտամ այդ բոլորը և միշտ ավելին կուրենամ... Կսիրեմ քեզի, գա՛նձս, դուն միակ, որ իրոք ընդունակ է անկեղծորեն և հավերժորեն զիս սիրելու... Իմ պաշտելի կուռքս,

«Անցյալ տարի էր: Հոգնած ապաքեն,
Շատ քաղաքակիրթ այս Արևմուտքեն՝
Ուր խիղճը բառ մ'է, մարդը՝ մեքենա,
Աշխարհ՝ գործարան մ'անխոջ, անխընա,
Սերը հաշիվ մ'է. կրոնքը՝ դրամ.
Երջանկությունը՝ ծանծրալի տռամ,
Մահին՝ անմտություն. կյանքն՝ անհաշտ մի կռիվ,
Ուր ժամանակն իսկ վատ մ'է ալ եխռիվ,

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱԿԻՆ ԶԱՆՆԻ ԱՊԱԵԼԻ ԻԵՏ

Հու, Նզո՜վք, նզո՜վք: Մեր վերքին փրփուրն
Շոգին խավարե՛ր ձեր աչքերը, ահ՜.
Մեր արյունը ձեր զավակաց՝ գլխուն,
Թու՜յն շնչեիք դուք ու ըմպեիք մա՛հ...

Աղանայի արյունին նվիրված «**Ջարդի խենթը**» բեմական մենախոսության մեջ որքան էլ որ բուռն լինի **Քանաստեղծի** երևակայությունը ջարդը պատկերելիս՝ չի կարող նկարագրել ավելի սոսկալի, քան այն կա իրականության

մերսում: Չնայած որ իր՝ բանաստեղծի ապրումները, հոգեբանական զգայնության արդյունք են, որն, ի վերջո, դառնում են վրեժի կոչ... Նա հավատում է **Վրեժին**, որովհետև նախճիրից հրաշքով փրկված թշվառ որբուկների մեջ տեսնում է վաղվա հերոսներին, որոնք՝

*«Կարմիր Դատաստանը պիտի կանգնեն...
Ու չորս հովերուն նո՛ր Կամք, նոր Օրեն
Պիտի շեփորեն... Ու այն ատեն, վա՛յ,
վա՛յ բոլոր շնչող էակներուն, վա՛յ...»:*

Նրանք պիտի գան, որպես լուսեղեն ծնունդ աղջամուղջների... Նրանց գալը պարտադիր է:

«Ջարդի խենթը» վիպերգը բանաստեղծի գլուխգործոցներից է:

Նա ծնվել էր **Սիրո Բանաստեղծ** լինելու համար, սակայն նա մարդկության նկատմամբ, այն մարդկության, որ թույլ է տալիս պատերազմներ և եղեռն, ունի իր ծանր վերաբերմունքը: **«Փողոց ավլողը»** այդ վերաբերմունքի խորհրդանշներից մեկն է, որին կարելի է դիմել, երբ ամեն անգամ մարդկության մերսում խտանում են հակասությունները:

Եվ խեղճ փողոցն ավլողի կերպարը դառնում է համամարդկային, որի ճակատին գրված է մինչև մահ մաքրել մարդկության մերսում կուտակված աղտեղությունը:

*«...Ավլե՛, ծե՛ր, ավլե՛, աշխատե տքուն,
Ձմեռվան ցուրտին, ամառվա տաքուն,
Ավլե՛ մարդկության աղտը սնուտի,
Ու գիտցի՛ր, որ մի՛շտ պիտի աղտոտի...»:*

Նա իրապաշտ էր և իրական Աշխարհի վկան էր անմնացորդ:

Եվ այդ իրական կյանքը Եվրոպայում այլասերումն էր, Հայաստանում՝ վիշտը:

«Նոր քաղաքակրթության մեծագույն վերքերեն մեկն է այս այլասերումը, վաղվա հիվանդությունը, հիվանդություններուն հոռեգույնը, որովհետև ո՛չ մեկ բժշկություն պիտի կրնա զայն դարմանել: Իր մանրէն երբեք պիտի չգտնվի:

Ալեկոծ Եվրոպան շատոնց ի վեր կհնչեցնե ահազանգը:

Եթե Եվրոպան է, որ կհնչեցնե այլասերումի ահազանգը, մի՛ մոռնաք, որ այդ սարսափելի ախտը ամենեն առաջ մե՛ր ցեղին կսպառնա՝ իբրև հին ցեղի մը...»:

Իսկ այդ հին ցեղը դեռ չի ավարտել իր առաքելությունը, ուրեմն՝ առավել քան զգույշ... Որևէ առաքելություն կարող է կատարել միայն առողջ ցեղը... Թող որ դժբախտ, բայց՝ առողջ:

«Ով Ապրելու Կամքը ունի, ով Կյանքի Հավատքն ունի՝ երկնքեն բռնվելու

Ռուբեն Սևակի
վերջին լուսանկարը

չվան մ'ունի: Ո՛վ որ Հաղթության հույսն ու Երջանկության սերն ունի, ան իր ուսերուն վրա երկու թևեր ունի...»:

Հայն ունի՞ այդ երկու թևերը: Ջարմանալի է. անկախ եղերական տառապանքից՝ նա երբեք չի կասկածել իր ժողովրդի Անմահությանը. թեկուզ և ազգերը կնքեն նրա անհետանալու վերջնական վճիռը. **«Մա՛հ հայերուն»:**

Անմահությունն իրենն էր նաև՝ բանաստեղծինը:

Թեկուզ և այլասերված, սակայն ապահով Եվրոպայում նա կարող էր նույնպես ապահով ապրել, հաջողակ լինել իր ընտրած մասնագիտության ընձեռած հնարավորությամբ, երջանիկ իր Յաննիի և զավակների տաք սիրով և ստեղծագործական բուռն կյանքով:

Բայց հայրենիքից ու հայությունից հեռու լինելով՝ նա չէր կարող երջանիկ լինել:

Վերադարձավ:

1914 թվականն էր:

Դեռ նավահանգստում **Յաննիի** վրա թուրքական միջավայրը ծանր տապալորություն թողեց:

«Ռուբեն, դառնանք այս շոգենավով, ես շատ չհավնեցա այս երկրին... Սոսկում եկավ վրաս. չե՞ս տեսներ, ո՛չ մեկուն դեմքը կժպտի»:

Յաննիի ծանր զգացողությունը համարվեց անծանոթ և խորթ միջավայրում հայտնվելու պահին առաջացած զգայուն կնոջ ապրում:

Ռուբեն Սևակը եկել էր արևմտահայ միջավայրում իր մասնագիտությամբ աշխատելու, Բերայի վաղ բժշկական միության կազմակերպած հիվանդապահության դասընթացներում դասախոսություններ կարդալու և ստեղծագործելու...

Սակայն **Ռուբեն Սևակը** կանչվեց թուրքական բանակ, որպես սպայի աստիճանով զինվորական բժիշկ:

Պատմում է իր ընկերներից **Սերուժան Պարսամյանը**.

«Առտու մը տեսա գինք ձիու վրա, զինվորական բժշկի համազգեստով... Երբ տուն հասանք, իր անտիպ քերթվածներեն ու արծակներեն կարդաց: Մերթ տիկին Չիլինկիրյանն էր, որ իր բարձր ու շքեղ կիսաստվերը կպպտցներ սենյակին մեջ, տաքություն մը, երաժշտություն մը հոսեցնելու մթնոլորտին մեջ... Նույն իրիկունն իսկ իմացա, որ ձերբակալեր են գինքը»:

Ռուբեն Սևակը ուղարկվեց Չանդըրի, որտեղ հավաքված էին իր ընկերներից շատերը:

...Եվս մեկ ողբերգական պատմություն, որի մասին իր գրքում պատմել է ականատես **Միքայել Շամտաճյանը**:

Յաննին Շամիրամ և
Լևոն զավակների հետ

Չամղըրիում Սևակը բուժում է մի թուրք չեթեճիի աղջկա: Թուրքը «խանդա-
ղատանքի գգացումներեն ազդված»՝ համոզում է բժշկին մահմեդա-
կանություն ընդունել և ամուսնանալ իր աղջկա հետ: Բնականաբար Սևակը
մերժում է: Թուրքը կատաղորեն, աչքերը ոլորելով, բղավում է. «*Ես քեզի
կմեղքանամ, ձեր գլխուն փորձանք պիտի գա, և ոչ ոք ձեզմե չպիտի կրնա
ազատիլ, եկուր իսլամ եղիր, աղջիկս ալ քեզ տամ և երիտասարդ կյանքդ
փրկե... Ապա թե ոչ, եթե այս առաջարկս մերժես՝ արդեն քեզի մեռցնել
կուզեն, այն ատեն ես անձամբ պիտի կտոր-կտոր ընեմ քեզ...»:*

Ասել ենք արդեն. հինգից մեկը Ռուբեն Սևակն էր:

Պատմում է Գրիգորիս Պալաքյանը:

«*Ուզելով առ այս փրկության վերջին փորձ մը ևս ընել, ողբացյալ Տիրան
Քելեկյանի հետ միասին անձամբ նույն օրը այցելեցինք Չամղըրիի
մութասարըֆի փոխանորդի մոտ... Չամղըրիի փոխկառավարիչը, որ ցեղով
չերքեզ էր և ողջամիտ ու ազնիվ մարդ մը, սիրով ընդունեց երկուքս և
տեղեկություններ ուզեց քսորելուցս այժմու վիճակի մասին... Օգտվելով
մեզ ցույց տրված բարյացակամութենեն... կխնդրեինք, որ մեր հինգ
ընկերներուն անմիջական մեկնումը հետաձգել տար, մինչև որ կարելի
ըլլար էնկուրի տեղափոխելու հրամանը փոխել տալ. պատասխանեց.*

«*Ես չեմ կրնար չգործադրել Պոլսեն եկած հրաման մը, սակայն վստահ
եղեք և զավակներուս վրա կ'երդնում, որ ամեն կարգադրություն ըրած եմ,
որպեսզի ապահով էնկուրի հասնին Ձեր հինգ ընկերները»:*

Պաշտոնական բերնե ելած այս ծանրակշիռ բառերուն իսկական
արժեքը խորապես ըմբռնած՝ կմեկնինք փոխկառավարչին մոտեն...

...Ոհ, հավետ անմոռանալի 1915թ. օգոստոսի 6-ի հինգշաբթի ան սև
օրվան լուսնաշաղին էր, որ Չամղըրիի մնացորդ քսորական 18 ընկերները
կհավաքվեինք գետափի սրճարանի կամուրջին մոտ սպասող երկու
կառքերուն առջև:

Չափազանց հուզված էինք ամենքս ալ, արյուն կվազեր մեր սրտերեն ի
տես մեր հավետ ողբացյալ ընկերներուն՝ Վարուժանի, Սևակի, Օննիկ
Մաղազաճյանի, Վահան Քեհեյանի և Օրթաքեոյցի Արթինի...

Կըսեին մեզի՝ «Մնաք բարով... Մենք մեռնելու կերթանք, հայր սուրբեր
աղոթեցեք մեզի համար...»:

Եվ երբ տարաբախտ Վարուժան և Սևակ դառնալով կըսեին մեզի, թե
«Մեր որբերուն տեր եղեք... և երբ Վարուժան ի մասնավոր է կըսեր, թե «Նոր
զավակ մը ունեցած եմ, թող անունը Վարուժան դնեն», ա՛լ մեր ամենքին
հուզումը չափ ու սահման չուներ, և մեր միտքեր չէին գործեր, որ
մխիթարության երկու խոսք ըսեինք սիրելիներուն...

...Երբ մեր 5 ընկերները երկու կառքով կհասնին Թյունայի գառիվերը, ուր
կսկսի Գալայճըքի սարալանջը, դեռ չբարձրացած գառիվերը, դարան
սպասող 4 քուրդերը կուզան դիմավորել մեր 5 ընկերները...

Ապա դաշույնները քաշած կհարձակին իրենց անգեն և անպաշտպան

զոհերուն վրա, և անխնա կսկսեն բզկտել դաշույններով տարաբախտ մեր
ընկերներուն մարմինները...»:

Թուրք կառապաններից մեկն է կաշառքով Պալաքյան վարդապետին պատ-
մել այս մանրամասները...

Նույն օրը, երբ վամպիրները հոշոտում էին Դանիել Վարուժան Բանաս-
տեղծին, Կոստանդնուպոլսում ծնվում է նրա երրորդ որդին՝ Հայկ Վարուժանը:

1915 թվականի Վարդավառի տոնին տարան հինգ մահատակներին, իսկ
սեպտեմբերին՝ Սբ. Աստվածածնի տոնի օրը, երբ հայկական եկեղեցում պաշտա-
մունքի արարողություն էր կատարվում, և եկեղեցին լեցուն էր Չամղըրիի
մահաբեկված հայ բնակչության վերջին բեկորներով, հայտնվեց թուրք կառա-
պանության ներկայացուցիչը հաղորդելու համար մահագույժ հրամանը:

«*Երեք օր պայմանաժամ կտրվի Չամղըրիի հայ ժողովրդին, դեպի Տեր-
Ջոր մեկնումի պատրաստվելու համար: Յուրաքանչյուր ոք ազատ է իր կինն
ու զավակները հետը առնելու կամ քաղաքը ձգելու: Փախչողները և
պահվողները մահվամբ պիտի պատժվին»:*

Կոստանդնուպոլսից Չամղըրիի քսորված մտավորականներից մնացել էին
ընդամենը 50-ը: Նրանց համար ևս հնչել էր մահվան ահագանգը:

ՏԻՐԱՆ ՔԵԼԵԿՅԱՆ

Պատմենք Չամղըրիի քսորականներից մեկի՝ Տիրան Քելեկյանի մասին ևս,
որի մի երկխոսությունը Պալաքյան վարդապետի հետ ավելի քան ողբերգական
էր:

«*Հայր սուրբ, դու և չես ծանչնար թուրքը. ես
30 տարի է ասոնց մեջ եմ և թուրք պատմության
ուսուցիչ եմ երկար տարիներե ի վեր Օսմանյան
համալսարանին մեջ: Աս ազգը ոճրագործ ցեղ
մըն է. եթե 36 սուլթան ունեցած եմ, 14-ը
սպանած եմ... Ցեղ մը, որ իր թագավորներուն
չի խնայեր, մի՞թե մեզ պիտի խնայե... Ափսոս,
որ 30 տարի աս ոճրագործ ցեղին համար գրիչ
չարժեցի և միտք հոգնեցուցի. երանի՜ թե
ձեռքերս կոտրեին, և ես ասոնց համար
աշխատած չըլլայի... Գոնե դուք կմխիթարվիք,
խորհելով, թե ազգին համար քսորվեցաք ու
կմեռնիք... Իսկ ես, կարծե՞ր, որ այսքան
ապերախտ ցեղի մը համար 30 տարի շարունակ աշխատեի...»:*

Պատմությունը շարունակում է Գրիգորիս վարդապետը:
«*Այո՛, ողբացյալ Քելեկյան բնագղաբար իր մոտալուտ մահը կգուշակեր
և միշտ կկրկներ, թե ա՛լ փրկվելու աշխատիլը անօգուտ է... Ողբացյալ,
Տիրան Քելեկյանի այս մահաբույր հոռետեսությունն արդարև մեկ քանի*

Տիրան Քելեկյանը Չամղըրիի
քսորական

շաբաթ վերջ դժբախտաբար իրականացավ հետևյալ եղերական պարագաներու մեջ:

Երբ Աթըֆ այս օրերուն Չանկըրիեն կանցներ Գասթեմունի իր պաշտոնին երթալու համար, ողբացյալ Քելեկյան, հակառակ տված խորհուրդներուն, փութացած էր այցելել Աթըֆի, որը իր ուսանողն է եղած: Աթըֆի ողբացյալը տեսնելուն պես բացականչած էր. «Քելեկյան էֆենտի, դեռ դուք հո՞ս կմնաք»: Որով ըսել կուզեր անշուշտ՝ «Ամենքը սպանված և դու ի՞նչպես դեռ ողջ մնացեր ես, կամ քեզ ողջ ձգեր են...»:

Աթըֆ, Գասթեմունի ժամանելով կուսակալական պաշտոնին հազիվ ձեռնարկած, հրաման կղրկեր Չանկըրիի կառավարչին, ձերբակալելով Քելեկյանը, դրկել Տիգրանակերտի պատերազմական ատյանը դատվելու համար...

...Ողբացյալ Քելեկյանի աշակերտ և բարեկամ Սեբաստիո ոճրագործ կուսակալ Մուհամմեդի հրամանով սպանած էին թուրք սերունդի առաջադիմության 30 տարի գրիչ շարժող Քելեկյանը Ալիս գետի կամուրջին մոտ...»:

Իսկ Չանկըրիի կառավարիչը, մոռանալով, որ հարազատ թուրքերեն լեզուն սովորել է Քելեկյան իր ուսուցչի շնորհիվ, վերջին մտավորական աքսորականներին սիրալիք բացատրեց Քելեկյանին մեջտեղից վերացնելու պատճառը. «Իթթիհաթ կենտրոնական կոմիտեն սպանել տվավ Քելեկյանը, որովհետև եթե ողջ ձգվեր, պատերազմեն վերջ՝ բնականաբար ևս առավել ոխերիմ հակառակորդ մը դառնալով Իթթիհաթի կոմիտեին, անշուշտ սարսափելի թունալի գրիչ մը պիտի գործածեր անոնց դեմ: Չարիքը ինքնին մեջտեղեն վերացավ մեկ անգամեն»:

Այաշուն արդեն որևէ մեկը չկար Կոստանդնուպոլսից աքսորված մտավորականներից:

Չանկըրիում մնացել էին ընդամենը 16-ը: Նրանց հետ մասնաճյուղի գրիգորիս Ծ. վարդապետ Պալաթյանը: Նրանց հրամայված էր աքսորել Տեր Զոր: Նրանց հետ տառապանքների Չայ Գողգոթայի վերջին ճանապարհով չգնաց միայն մեկը: Նրա խաչելիության փայտը մեկ ուրիշ տառապանքի Գողգոթայում էր տնկված:

ԿՈՄԻՏԱՍ

Գրականության և Արվեստի թանգարանում հանգրվանած Կոմիտասի արխիվում պահպանվող ձեռագիր հուշագրություններից մեկում կարելի է կարդալ Ն. Միլտոնյանի՝ նրա մանկության ընկերոջ հուշերը:

«Մենք ապրում էինք իրարից ոչ հեռու: Ամեն օր առավոտյան Սողոմոնը իրենց դռան առաջ սպասում էր ինձ, և մենք միասին դպրոց էինք գնում: Նա նիհարակազմ, վտիտ ու գունատ տղա էր, միշտ խոհեմ ու բարի: Նա վատ էր հագնվում, առանձնապես ծմեռը, երբ սառնամանիքին դպրոց էր գալիս՝ ցրտից կապտած ու սառած էր... Մենք մեր տակ բարձեր էինք դնում, բայց Սողոմոնը, բոլորովին մերկ տախտակի վրա ոտքերը տակն առած, դողալով

կարդում էր և միշտ իր շնչով տաքացնում սառած ձեռները: Երբեմն պատահում էր, որ փողոցային տղաները Սողոմոնին նեղացնում էին: Բայց նա ուներ ինքնապաշտպանության մի հիմնալի միջոց. երգում էր: Շուտով Սողոմոնի դուրեկան ծայրը նվաճեց իր «թշնամիների» սրտերը: Նրանք այլևս չէին ծեծում Սողոմոնին... «Փողոցների թափառական փոքրիկ երգիչ», – այսպես էին հիշում Քյոթահիայի բնակիչները:

Չոր մահից հետո այսպես վշտալի էր նրա կյանքը: Երեխան մեծանում էր՝ գտնվելով համարյա անապաստան վիճակում, քաղցած, արտասվելիս...»:

Ծնվել է 1869 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Փոքր Ասիայի գավառական քաղաքներից մեկում, որը կոչվում էր Քյոթահիա՝ Կուտինա: Երրորդ օրը մանկանը կնքել են և անունը դրել Սողոմոն: Հայրը՝ Գևորգ Սողոմոնյանը, կոշկակար էր, մայրը՝ Թագուհին, քաղաքի լավագույն գորգագործուհիներից մեկն էր, որ մասնաճյուղի հնչեղ ծայր և երգեր հորինելու ձիրք: Հայրը նույնպես գեղեցիկ ծայրի տեր էր, նույնպես հորինում էր, շատ լավ թառ նվագում և զվարթ բնավորություն ուներ: Իսկ մայրը թախծոտ, մեղամաղծիկ մի կին էր, որն իր մահկանացուն կնքեց 17 տարին հազիվ բոլորած, երբ գավակն ընդամենը մեկ տարեկան էր:

Հայրը և հորեղբայրը՝ Հարություն Սողոմոնյանը, երգում էին հայկական եկեղեցում արարողությունների ժամանակ: Նրանք միայն եկեղեցում էին, հայերեն երգում: Իսկ ընդհանրապես թրքախոս էին, ինչպես քաղաքի բոլոր հայերը:

Թրքախոս էին, որովհետև թուրքերը պապերի լեզուները հայերեն խոսելու համար ժամանակին կտրել էին: Նրանց մեծ մասը գաղթել էր այստեղ Գողթն գավառից 17-րդ դարում: Սողոմոնը 11 տարեկանում զրկվում է մասնաճյուղի և դառնում ծեր տատի և հորաքրոջ խնամքին ապավինած մի կատարյալ որբ...

Մինչև հոր մահը նա չորս տարի սովորել էր Քյոթահիայի չորսդասյա դպրոցում, ապա Բրուսայի դպրոցում՝ ընդամենը չորս ամիս, որովհետև հոր մահից հետո ահավոր աղքատության մեջ ընկած երեխան ստիպված վերադարձավ հետո:

«Օջախը մարած» տատի մոտ: Սակայն իզուր չէր Արարիչը նրա անձի մեջ դրել Աստվածային կայծը: Իզուր չէր Արարիչը սքանչելի Առաքելության դրոշմով նախանշել նրա ուղին: Նա դեռ չէր Արարիչը սքանչելի Առաքելության դրոշմով ժառանգական զգայնությունը պիտի քայլեր այդ դժվարին ուղիով, ունենալով ժառանգական զգայնությունը պիտի քայլեր այդ դժվարին ուղիով, որով պիտի երևան բերեր հինավուրց ժողովրդի բյուրեղացած հոգու հանդեպ, որով պիտի երևան բերեր նրա շնորհներից շնորհը, թափանցեր նրա խորախորհուրդ գաղտնիքի ընդերքը և արևի լույսին հաներ նրա Հանձարի անուրանալի Գանձերը:

Կոմիտաս

Հայրենիքում նաև առաջին անգամ լսում է իսկական ժողովրդական երգեր և

Բացի ժողովրդական երգերը հավաքելուց, մշակելուց, բազմաձայնելուց՝ նա գրում է նաև իր սեփական երգերը և խմբերգերը: Այսպես նա գրեց «Ազգային

Կոմիտաս վարդապետը հեռացել էր հայրենիքից, որ վերադառնա: Եվ վերադարձավ:

Նա այժմ Էջմիածնի ճեմարանի երաժշտության ուսուցիչն էր ու վանքի երգեցիկ խմբի ղեկավարը, միաժամանակ ճեմարանի սաներից իր իսկ կազմած նվագախմբի անփոխարինելի ղեկավարը:

Էջմիածնի ճեմարան սովորելու էին գալիս պատանիներ և՛ արևելահայ, և՛ արևմտահայ գավառներից: Կոմիտասը նրանցից գրի էր առնում իրենց գավառների ժողովրդական երգերը և խնդրում, որ ամառվա արձակուրդներին բերեն նորանոր երգեր:

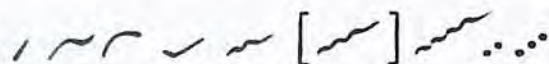
Արձակուրդներին նա թափառում էր գյուղից գյուղ, իր շուրջը հավաքում գեղջուկ ժողովրդին, պարզ, սրտառու ճանաչողությամբ կապվում նրանց հետ: Գեղջուկը պատրաստ էր, ծանր աշխատանքից մեջքը շտկելով, իր «**խաղ կանչող վարդապետի**» համար երգել իր օր ու արևի մասին, սիրո, աշխատանքի, վշտի, պանդխտության, բնության մասին: Իր մեծ սրտի անհուն ցավի և ուրախության, իր օրորի, հորովելի, փեսագուրի հետ, իր թոքերի հզոր ուժով հնչեցնել նաև իր ռազմի կանչը՝ շուրջպարի մեջ առնելով «**խաղ կանչող վարդապետին**»:

Հատկապես եկեղեցական տոնախմբությունների, ուխտագնացությունների ժամանակ էր նրա «**երգի հունձքը**» առատ լինում:

Կոմիտասի առաջին գործը ճեմարանում եղավ այն, որ այնտեղ մտցրեց եվրոպական ծայնագրություն՝ նոտայագրություն: Եվ ժողովրդական երգերի եղանակները նա մախ գրի էր առնում Հայոց խազերով, ապա նաև եվրոպական նոտաներով:

Ասում են, որ երբ նրա երգչախումբը հանդես էր գալիս ժողովրդական երգերի կոմիտասյան մշակումներով՝ ունկնդիրների համար սովորական համերգը վերածվում էր տոնահանդեսի:

Կոմիտասը դաշնակելուց առաջ ժողովրդական երգը, մեղեդին գտնում էր օտարամուտ տարրերից՝ թուրքական, պարսկական, քրդական... Նա այս գտնումը կարողանում էր փայլուն կատարել, որովհետև շատ լավ գիտեր նաև սրանց երգի առանձնահատկությունները: Մաքրված, գտնված հայ գեղջկական երգը ստանում էր իր նախնական անխառն ազգային, միմիայն իրեն պատկանող սքանչելի անաղարտությունը...

Հայկական հնագույն երաժշտական խազեր

Նա զբաղվում էր նաև մեր հին երաժշտական խազերով և մեծ հույս ուներ, թե մի օր պիտի կարողանար վերծանել 10-րդ դարի 2-րդ կեսից ի վեր մոռացված խազերը և հնչեցնել լուծ մեղեդիները...

Արշակ Չոպանյանին ուղարկած մի նամակում գրում է. «**Այս ծմբովան աշխատանքներս խիստ արդյունավետ եղան, գտա հայոց հին խազերի բանալին և սկսա կարդալ պարզ եղանակները...**»:

Մանուկ Աբեղյանը, որը նույնպես դասավանդում էր ճեմարանում, և **Կոմիտասը** որոշում են միասին հրատարակել ժողովրդական երգերից կազմված երգարան, որոնց բանասիրական աշխատանքով պետք է զբաղվեր **Աբեղյանը**, իսկ երաժշտությամբ՝ **Կոմիտասը**: Երգարանը պետք է կոչվեր «**Հազար ու մի խաղ**»:

Աբեղյանը վկայում է.

«...**Կոմիտասը հաճախ ինձ ասել է, թե ծայնագրած ունի երեքից չորս հազար ժողովրդական երգի եղանակ, այդ պատճառով էլ մեր երգարանի անունը դրինք «Հազար ու մի խաղ»՝ մտադրվելով գտնել մինչև հազար եղանակի համար երգեր խմբագրել... Կոմիտասը, ժողովրդական երգերը մշակելով հանդերձ, ձգտում էր ըստ ամենայնի չհեռանալ բնիկ ժողովրդականից: Այսպես մենք խմբագրեցինք երեք հիսնյակ, այսինքն՝ հարյուր հիսուն երգ... Առաջին երկու հիսնյակը տպագրել տվինք...**»:

Երրորդ ձեռագիր ժողովածուի ճակատագիրը անհայտ է... **Կոմիտասին** երրորդ ձեռագիր ժողովածուի ճակատագիրը անհայտ է... **Կոմիտասին** չհաջողվեց իր երազանքը իրականացնել: Չգտնվեցին տպագրության ծախսերը հոգացող հովանավորներ, որոնց շնորհիվ առանձին հատորյակներով կարող էին լույս տեսնել 3000-4000 ժողովրդական երգեր և մեղեդիներ «**Հազար ու մի խաղ**» ընդհանուր վերնագրի ներքո:

Ափսոս:

Բայց մինևույն է, նա կարողացավ հայ անտեղյակներին ստիպել ընդունել սեփական ժողովրդի երգերի ներդաշնակությունը, վշտով ու թախծով, հումորով ու կենսախնդությամբ ճառագող երգերի խորին իմաստը:

Կոմիտասի հանճարը մեզ՝ ժառանգորդներին, պարզեց կորսված մեր հարստությունը, որն այլևս որևէ կերպ չի կարող կորսվել, ինչպես ժամանակին կորսված և **Մեսրոպ Մաշտոցի** կողմից գտնված ու մեզ ժառանգված **Այբուբենը**:

Ասում են, թե նա երգելիս կախարդ էր դառնում: Ասում են, ով տեսել էր նրան իր կյանքի ու գործի մեջ, լսել էր նրա երգչախմբի համերգը, կամ «**Մուկաց Միրզեն**», «**Միրտս նման է**» և ուրիշ թովիչ ու հոգեզմայլ ժողովրդական սքանչելի ստեղծագործությունների իր իսկ կատարումները:

Ասում են, թե իր գիտական ուսումնասիրությունների, իր երաժշտական ստեղծագործությունների «**պահերուն խոհուն, ծանր և զուսպ, ինչպես գերման գիտնական**», իր մանկավարժական պարապմունքների, իր համերգային փորձերի ժամանակ խիստ ու պահաջկոտ

Աղայան, Թումանյան, Իսահակյան, Փափագյան, Կոմիտաս, Չոպանյան, Բաշինջաղյան

«Մեր ապագան հարթելու համար պետք է նախ մեզ օտարներին ծանոթացնել, ցույց տալ, որ մենք կենսունակ ենք, լուստ որդեգիր ու կարապետ ենք խավար վայրերում, շինարար ենք... Եթե մեր մեջ տևականությունն ու միությունը պակաս է եղած, պատճառն այն է, որ ազատ շունչ չենք քաշել, նույնիսկ մեր իբր անկախության օրերումն իսկ՝ հալածվելով տգիտությունեն ու խավարեն, ավերակեն ու ավերեն, սրեն ու հրեն... Բայց աննկուն բան ունենք մեր մեջ, մի անմար հույս՝ դեպի ապագա լուստ կանթեղը հառած մեր հայացքները, դեպի այն կանթեղը, որ հայ ժողովուրդը իր թագավորությունն ու իշխանությունը կորցնելեն հետո, տարել ու կախել է բազմաբեղուն ու երկնավեր Արագածի գագաթը՝ երկնքի անտես առաստաղեն, անթել կերպով, որ մարդիկ խավար ու ավարառու, ծեռք տալ չկարողանան... Եվ մենք դեռ մոխիրների տակ առկայծել ենք՝ ապավինելով գիտությանն ու կրթությանը...»:

Ի՞նչ ծավալ ուներ իր ծայնը, դժվար է ասել. մերթ հզոր տենորի տպավորությունն էր թողնում, զիլ, տարածուն, մերթ կարծես բարիտոն, նույնիսկ բաս, այնքան քնքուշ ու արտահայտիչ և մարդկային հոգին տակնուվրա անող, ազգին խոր ցավերը, հույզերը, ուրախությունները մարմնավորող, մերթ կարծես հառաչանքներ, հեծկլտանքներ էին ելնում նրա կրծքից, երբեմն էլ փայտի սղոցի ծայնի պես բան էր լսվում, կարծես իրեն կտրատում էին...

Մարգարիտ Բաբայան

...Ո՞րը պատմես Կոմիտասի ներշնչած տպավորություններին մասին ոչ միայն հայ, այլև օտար հասարակությունների և անհատների վրա... Անգլիացի մի տիկին համերգի ժամանակ այնպիսի անասելի հուզմունք ունեցավ, աղիոդորմ լալիս էր և ինձ ասում, որ կյանքին մեջ այդպիսի հոգեկան ցավ ու վիշտ չի գգացել: Մի տարի հետո ինձ հանդիպելով՝ ասաց, թե միշտ հիշում է Վարդապետի երգածը, և աչքերը լցվում են արցունք-ներով»:

Կոմիտասյան այս նվագահանդեսի մասին գրեցին եվրոպական երաժշտական հայտնի հանդեսները: Բազմաթիվ դրվատանքներից մեկ-երկու նախադասություն:

«...Խիստ ազդեցիկ է գեղեցկությունը բոլոր այդ հայկական մեղեդիների, որոնք, նրա շնորհիվ, մտնում են արվեստագետների կատարողական ցանկը՝ միաժամանակ և ճոխացնելով մեր ժանոթությունը Արևելքի ֆուլկլորի մասին...»:

«Իր երկու համերգներվ Կոմիտաս վարդապետը մեզ ներկայացրեց մեղեդիների մի շահեկան շարք, որ նույն ինքը Կոմիտաս վարդապետի հմտության ու հանձարի գործն է»:

Իսկ Յրաչյա Աճառյան մեծանուն գիտնականը իր հուշերում վկայում է.

«1906 թվին Փարիզի մեջ Կոմիտասի ցուցադրական մեկ համերգեն վերջ, ֆրանսիացի հայտնի կոմպոզիտոր, դաշնակահար Կլոդ Դեբյուսին, ծունկի գալով, կհամբուրե Կոմիտասի ձեռքերը, ըսելով՝ «Հանձարեղ հայր Կոմիտաս, Ձեր երաժշտական հանձարին առջև կխոնարհիմ...»:

Կոմիտասին ծայրը մեծ դիպացան ուներ. Բեռլին գտնված միջոցին հայ ժողովրդական երգերը անձամբ ցուցադրած համերգեն վերջ, Բեռլինի օպերային տնօրենը անձամբ կիրավիրե զինքը իբրև օպերայի գլխավոր երգիչ և կխոստանա բացառիկ վճարում: Կոմիտասը կպատասխանե անոր. «Իմ երգի կարողությունները մեկ նպատակի միայն կծառայեն, ժողովրդիս երգն ու երաժշտությունը ծանոթացնել երաժշտական աշխարհին և ապացուցել, որ հայ ստեղծագործ ժողովուրդը սկզբնական դարերեն ունեցել է իր ինքնուրույն երգն ու երաժշտությունը»:

Իսկ Կոմիտասը այդ ժամանակաշրջանի իր նամակներից մեկում գրում է.

«...Քանի խորունկ են մտնում երաժշտական ծիծաղածին ծովի մեջ, նույնքան պնդվում է համոզմունքս, թե մեր և՛ ժողովրդական, և՛ եկեղեցական աննման ու վեհ եղանակները, որոնք քույր ու եղբայր են շատ վաղուց, ապագայում նույնպես օտարների համար ուսումնասիրության աղբյուր պետք է դառնան, որովհետև արմատը խոր հնության է տանում, հասցնում մինչև հայի ծագումը, այնտեղ նորանից անբաժան, ծլում և նորա հետ է մեզ հասնում...»

Բեռլինի երաժշտանոցի ուսուցչապետս միշտ կրկնում էր. «Դուք ստեղծել եք երաժշտական ազնիվ և ինքնուրույն ոճ, որ կարմիր գծի պես ձեր ամբողջ գրվածքների ու շարադրության մեջ պայծառ անց է կենում. այդ

ոճը ես անվանում եմ Հայկական Ոճ, որովհետև մեր երաժշտական ժանոթ աշխարհի համար նորություն է»:

Կոմիտասը շուրջ մեկ տարի մնաց Փարիզում և ֆրանսերեն լեզվով կարդաց մի քանի դասախոսություններ, ապա Փարիզի երաժշտական ամսագրերում ֆրանսերեն հոդվածներ հրատարակեց հայ երաժշտության վերաբերյալ:

Ի դեպ. Բեռլինում երեք տարի ուսանելու ժամանակ նա փայլուն յուրացրել էր ոչ միայն գերմաներեն, այլև ֆրանսերեն լեզուն:

Կոմիտասը Փարիզում նաև հայերեն դասախոսություններ կարդաց հայ համայնքի «Մասիս» ակումբում:

Փարիզից Կոմիտասը անցնում է Շվեյցարիա՝ կարդալով դասախոսություններ և տալով համերգներ Յուրի-խում, Լոզանում, Բեռնում, Ժնևում:

Լոզանի թերթերը գրում են.

«Հայաստանը լեռների և հովիտների մի երկիր է մերի նման, Շվեյցարիան քույր մի երկիր է իր բնությամբ, սակայն հայերը ինչ հրաշալիքներ են հանել իրենց բնության ներշնչումներից, մինչդեռ մենք...»:

Շվեյցարիայից Իտալիա, Վենետիկ՝ նույնպես դասախոսություններ, համերգներ, ապա Միխթարյանների հին ձեռագրերի ուսումնասիրություններ:

Վիեննա:

Վիեննայի թերթերը գրեցին.

«Ձարմանալի են նրա արտակարգ ընդունակությունները: Շատ լավ իմանալով ժողովրդական երգը՝ նա այդ երգերը ներդաշնակել է հազվագյուտ ծաշակով և ճշտորեն: Կոմիտասը եզակի դեմք է որպես ներդաշնակող և որպես պոլիֆոնիստ»:

Եվ այսպես, Կոմիտասը գոռոզ եվրոպայի համար հայտնություն էր, այդ օրերի երաժշտական աշխարհի ամենաուշագրավ երևույթը:

Կոմիտասը վերադառնում է Եջմիածին:

Եջմիածնում Կոմիտասը դաշնամուր չունեց: Պարապում էր ճեմարանի ընդհանուր սրահներից մեկում դրված ֆիզհարմոնի վրա, որը երբեմն մեծ անհարմարություն էր ստեղծում:

Եվ ահա եվրոպական հյուրախաղերից վերադառնալուց հետո, նա մեծա-հարուստ Ալեքսանդր Մանթաշյանից նվեր է ստանում մի շքեղ ռոյալ:

Մարգարիտ Բաբայանին գրած նամակներից մեկում կարդում ենք. «Դուք կզգաք իմ ուրախության չափը, երբ առաջին անգամ դաշնակը հարայ-հրոցով սենյակ բերելուց, սարքելուց, մարդոց ճանապարհի դնելուց

Կոմիտասը Սպիրիդոն Մելիքյանի և Արմենակ Շահմուրադյանի հետ

հետո, երբ մենակ մնացի: Աչքերիս չէի հավատում, որ վերջապես ե՛ս էլ մարդահաշիվ եմ դառնում, հարմարություն ունեմ աշխատելու, աշխատելու, էլի՛ աշխատելու: Ուրախությունիցս քարացել էի մեկ վայրկյան, ապա արտասուքի հեղեղը սկսավ գլորվել աչքերիցս, ես էլ, սիրտս էլ, միտքս էլ, կյանքս էլ հանգստացավ... հաշտվեցավ...»:

Մեծ երաժիշտը 38 տարեկան էր: Նա առաջին անգամ նստեց իր սեփական գործիքի առջև...

Ըստ երևույթին, ցանկանալով իր ուրախությանը մասնակից դարձնել նաև փարիզյան մեկ ուրիշ իր լավ բարեկամին՝ **Արշակ Զոպանյանին**, գրեց.

«Կարող ես երևակայել՝ Շերիճյանների թութակը «Իմ չինարի եարն» է չվվացնում... Զարմացած մնացի... անմեղ, բնական երգը ըմբռնում եմ նույնիսկ թռչունները...»:

Այս շրջանում էր, որ **Կոմիտասը Դովհաննես Թումանյանի** հետ հաճախակի մտերմական մամակագրություն էր ունենում՝ բանաստեղծի «Անուշ» պոեմը օպերայի վերածելու կապակցությամբ:

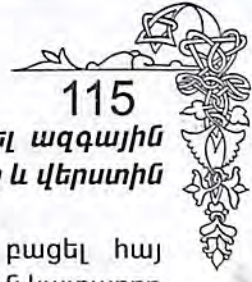
Կարո՞ղ եք պատկերացնել, թե երկու հանճարների միատեղ աշխատանքը ինչ արդյունք կարող էր տալ... Սակայն, ի ցավ մեզ, ժառանգներիս, այս աշխատանքը մնաց միայն մասնավոր հատվածների մեջ և չամբողջացավ...

Նրան միայն ուրախության և ոգևորության ծնծղանքերով չէին ընդունում: Նրան նաև հալածում էին: Եվ հալածողն ու չարախոսողը սեփական միջավայրի մարդիկ էին: Որքան ահագնանում էր նրա փառքը և անունը Եվրոպայում և հայրենի ժողովրդի սերը նրա հանդեպ, այնքան խտանում էր էջմիածնի հոգևորականության մի մասի անբարյացակամությունը և ավելին՝ ատելությունը: Հետադեմ մամուլում փորձում էին ցեխ շարտել լուսավոր ու նվիրյալ անձի վրա և կասկածի տակ առնել նրա արած գործը:

Կոմիտաս վարդապետը ստիպված մամակ գրեց կաթողիկոս **Մատթեոս Իզմիրլյանին**, որտեղ բացատրում էր հոգևորականների անբարյացակամ վերաբերմունքի պատճառը:

Կարդանք մի քանի նախադասություն այդ մամակից:

«...Եկեղեցիներում առավելապես ուշք են դարձնում լոկ Սբ. Պատարագի և այն աղավաղված երգեցողության, որ հիմն ի վեր կորցրել է իր պարզ ու վսեմ, անպաճույճ ու մանկական միամտությամբ համեմված, անմեղ ու հավատով ներկված եղանակները և տեղի տվել խառնաշփոթ, անհարիր, անպատշաճ, մտացածո և մեղկիչ երգեցողության: Մեր նախնյաց արևի պես ջերմ, օդի պես ջինջ ու ջրի պես կայտառ շարականները բոլորովին երկրորդական, նույնիսկ հետին տեղ են անցել, մոռացության մատնվել, որով մեր հոգևոր երաժշտության զարկերակն է կտրվել... Անշնորհք, թերուս ու տգետ, անփորձ դպիրներին ու դպրապետներին է հանձնված հայ ժողովրդի հոգևոր և պատասխանատու դաստիարակության գեղարվեստականը: Չեմ խոսում հոգևոր երաժշտության վեհ ու կրթիչ դերի մասին, այլ ամենաէական

ուրվագծերով ստորև շեշտում եմ, թե ինչպես կարելի է վառել ազգային հոգևոր երաժշտության միջոցով հայ քրիստոնեի սառած սիրտը և վերստին բորբոքել ջերմեռանդության թաքնված հույսը...»:

Վարդապետը, այնուհետև, կաթողիկոսին առաջարկում է բացել հայ «**հոգևոր երաժշտարան**», որտեղ կսովորեն հոգևոր պաշտոնություն կատարող դպիրներ, երաժիշտներ, երգիչներ: Մայր Աթոռի տպարանում բացել հատուկ տպագրական բաժանմունք՝ հրատարակելու համար հոգևոր երգեցողության գրքեր, տետրեր: Բոլոր եկեղեցիներում պարտադրել միօրինակ հոգևոր երգեցողություն: Այս և էլի մեծան առաջարկներ, որոնք ի կատար ածելու համար **Կոմիտասը** առաջարկում էր իր օգնությունը...

Կաթողիկոսը այս մամակ-գեկուցագրի վրա 1910թ. մայիսի 11-ին մակագրում է. **«Կարևոր և ստիպողական, սակայն մեծ դրամագլխի կկարոտի, գոր գտնել պետք է»:**

Այսինքն. որտեղի՞ց գտնենք:

Կոմիտասը գիտեր. էջմիածինը անգոր էր որևէ մեծան բան ձեռնարկել: Նրա բարեկամները խորհուրդ տվեցին գնալ Կոստանդնուպոլիս, հավատացնելով նրան, թե այնտեղ ավելի դյուրին կլինի նրա համար իրագործել իր երազանքը և երաժշտական կրթության հաստատություն բացել...

Կոմիտասը գարնան վերջին մեկնում է Կոստանդնուպոլիս: Գևորգյան ճեմարանի աշակերտության համար սա մեծ կորուստ էր, որի մասին հետո պիտի գրեին նրա սաներն ու մտերիմները:

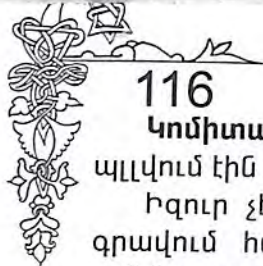
Նա բացառիկ մանկասեր էր: **Խրիմյան Հայրիկը** նրան կոչում էր «**հոգեբան-մանկաբան**»:

Կոմիտասը իր աշխույժ, եռանդուն, կատակասեր, քաղցր բնավորությամբ դարձել էր էջմիածնի մեծ ու փոքր երեխաների ամենամոտ, ամենահաճախ օգնականը: Ամեն անգամ դասերն ավարտելուց հետո նա իջնում էր բակ, խաղեր սովորեցնում, ինքն էլ նրանց հետ խաղում, զրուցում այն ամենի մասին, ինչ հետաքրքրում էր երեխաներին... Եթե որևէ մեկը վշտացած էր ու լաց էր լինում, սրտակից ծնողի մեծան մխիթարում էր նրան ու սրբում արցունքները և իր կատակներով ստիպում նրան ժպտալ: Եթե վեճ ու կռիվ էր սկսվում ընկերների միջև, նա դառնում էր խաղաղարար հրեշտակ:

Ասել եմք արդեն, որ էջմիածին էին գալիս Հայաստանի բոլոր գավառներից և հատկապես որբ երեխաներ: **Կոմիտասը** ոչ միայն փայլուն գիտեր ռուսերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, այլև կարողանում էր խոսել Հայոց բոլոր գերմաներեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, որը մեծ մխիթարություն էր հատկապես որբուկների գավառների բարբառներով, որը մեծ մխիթարություն էր հատկապես որբուկների համար, որոնք բավական երկար ժամանակ մենակ ու ճնշված էին զգում նոր միջավայրում:

Կոմիտասը Սպիրիդոն Մելիքյանի հետ

Կոմիտաս վարդապետը այն ճշմարիտ հարազատն էր, որի սքեմի փեշերին պլլվում էին նրանք և որի շնորհիվ արագ մերվում էին շրջապատին:

Իզուր չէ, որ նրա դաստիարակության շրջանակներում կարևոր տեղ էր գրավում հատկապես ժողովրդական մանկական երգերի մշակումը: Նա ամենուրեք այս թեմայով դասախոսություններ էր կարդում մանկավարժ ունկնդիրների առջև, որտեղ, որպես կանոն, ներկա էին լինում նաև երաժիշտներ և երաժշտագետներ...

Բայց նա թողեց իր սաներին, որոնց հետ կապված էր հարազատի մտերմությամբ և անչափ սիրում էր, եկավ Կոստանդնուպոլիս՝ **Հայոց բարձրագույն երաժշտանոց** բացելու մեծ հույսով:

Կոստանդնուպոլիս հասնելուց հետո, նրա առաջին գործը լինում է այցելել իր ծննդավայր Քյոթահիա՝ Կուտինա, որտեղ ապրում էր իր հորաքրոջ ընտանիքը, և որին, մինչև եղերական 1915 թվականը կանոնավոր կերպով նպաստ էր ուղարկում Էջմիածնի կաթողիկոսարանի և Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի միջոցով:

Կոմիտասը, ի նպաստ քաղաքի ազգային երկսեռ վարժարանների, կազմեց 108 հոգանոց դպրոցականներից և արհեստավորներից երգչախումբ և մեծ հաջողությամբ երկու համերգ տվեց:

Վերադառնալով Կոստանդնուպոլիս 300 մարդուց բաղկացած «**Գուսան**» անունով երկսեռ երգչախումբ հիմնեց և սկսեց համերգներ տալ մայրաքաղաքում:

Կոստանդնուպոլսի թերթերը գրեցին.

«Ըլլա կրոնական, ըլլա ժողովրդական, արվեստագետ վարդապետին երաժշտությունը տակնուվրա կընե մեր սրտերը. անոր մեջ այնպիսի պարզ, հոգեբուխ, անուշ, զգվող բան մը կա:

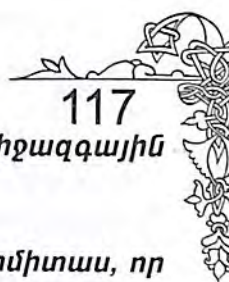
...Կոմիտաս վարդապետի հոգին ներդաշնակության հետ կապված է այնպես, ինչպես աշխարհի վրա քիչ անգամ կպատահի. իր երաժշտությամբ մարդկային ամենագաղտնի և ամենավսեմ զգացումները բացատրելու հազվագյուտ ձիրքն ունի...»:

Նա համերգներով և դասախոսություններով հանդես եկավ Իզմիրում, Եգիպտոսի Կահիրե, Ալեքսանդրիա քաղաքներում, որտեղ գնում էր մենակ և տեղերում կազմակերպելով երգչախմբեր՝ փայլուն ելույթներ էր ունենում, ընդամենը մեկ ամիս երգչախմբի հետ պարապելուց հետո:

Կոստանդնուպոլսում Հայոց բարձրագույն երաժշտանոց բացելու համար նա տրամադրում է համերգներից ստացված հասույթը:

Տեղի ֆրանսիական թերթը գրում է այդ համերգներից հետո.

«...Հայ ժողովրդի հոգին էր, որ ամբողջովին թրթռաց. մի հոգի, որն համակ եռանդ է, որին ոչ մի ուժ չի կարող բանտել կամ մարել: Գիշերային սարսուռի մեջ ներդաշնակ խոսքեր, ժողովրդի զգացմունքներով արյունածու շառագույն՝ իջնում են խազ առ խազ, մի ժողովրդի, որն իր հպարտությունը պահում էր և իր փոքրիկ համայնքից իսկ՝ ճոխություններ էր պարզևում մարդկությանը...»:

Արաբական թերթերը **Կոմիտասին** հռչակեցին որպես. **«Միջազգային երաժշտության ամենից համբավվոր վարպետը»:**

Հունական թերթերը գրեցին.

«Ե՞րբ է հույն ժողովրդի մեջ Աստված հարուցանելու մի Կոմիտաս, որ հին հելլենական երաժշտությունը փրկեր կորստից...»:

Կոստանդնուպոլսում կազմակերպված համերգների հասույթը տրամադրվում է ոչ միայն Ազգային բարձրագույն երաժշտանոց հիմնելու գործին, այլև տրվում է ի նպաստ Ազգային հիվանդանոցի: Իսկ Կոստանդնուպոլսի զինվորական վարժարանի սրահում կազմակերպված համերգի ողջ հասույթը՝ Տրիպոլիսի թուրք հիվանդ զինվորներին: Այսպես **Կոմիտասը** բացի իր ազգային-գեղագիտական խոշոր առաքելությունը կատարելուց՝ դառնում է իսկական ժողովրդական բարերար...

1913 թվական, հոկտեմբերի 25: Հայ տառերի գյուտի 1500-ամյա հոբելյան: Իր բազմաձայնած և իր պատրաստած հատուկ ծրագրերով **Կոմիտասը** դառնում է հոբելյանական տոնակատարության կարևոր կազմակերպիչներից մեկը **Սիամանթոյի, Ռուբեն Սևակի, Բյուզանդ Քեչյանի, Ռուբեն Ջարդարյանի, Տաղավարյանի** հետ միասին: Այս առիթով **Կոմիտասը** գրում է իր **«Ո՛վ մեծասքանչ դու լեզու»** սքանչելի ստեղծագործությունը: Ութօրյա հոբելյանական համերգ-հանդեսներն անցնում են մեծ ոգևորությամբ: Ամսօրանալի այդ օրերը կիսաթմբիի մեջ օրորվող պոլսահայության **Ոգեղեն արթնացումի** փողհարումն էր, **Հայոց տառի և Հայոց երգի խնկարկումը**, հայ ժողովրդի արժանապատիվ գոյության առհավատչյան:

Կոմիտասը սկսեց երաժշտության դասեր տալ գահաժառանգ **Աբդուլ Մեջիդի** կնոջը և երկու աղջիկներին և հաճախ էր լինում պալատում: Մեջիդը անչափ բարձր էր գնահատում հայ վարդապետի տաղանդը և առանց թուրքական հարեմական արգելումների՝ իր կնոջն ու աղջիկներին ամբողջությամբ վստահել էր **Կոմիտասի** անձին և տաղանդին:

Կոմիտասը հարգված և ընդունված էր շատ բարձրաստիճան թուրքերի կողմից: Կայսեր արարողապետ **Իսմայիլ Շանանի բեյը**, երբ լինում էր **Կոմիտասի** համերգներին, միշտ ասում էր նրան.

«Գրողը տանի, ութ հարյուր տարվա պետություն ենք և ցարդ այսպիսի մի արվեստի և արվեստագետների տաճար չունենք...»:

Եվ ահա գահաժառանգ **Մեջիդը** և արարողապետը սկսում են խնդրել **Կոմիտասին**, որ նա մշակի նաև թուրքական ժողովրդական երգերը և Պոլսո մեջ թուրքական բարձրագույն երաժշտանոց բացվի՝ որպես տնօրեն նախատեսելով **Կոմիտասին**: **Կոմիտասը** պիտի դասավանդեր նաև հարմոնիա և երաժշտության պատմություն:

Կոմիտասը իր պոլսահայ մտավորական բարեկամների հետ չկարողացավ **Հայոց բարձրագույն երաժշտանոց** հիմնել: Բազմաթիվ էին դժվարություններն

Ասում են... հանդիսականը բռնում ծափահարություններին միացրած

Թուրքիան հայ ժողովրդին փորձեց հռչակել դավաճան և ապստամբ: Մա-
անիրավ սուտ էր: Պատերազմի հենց սկզբից Հայոց բոլոր ղեկավարները,
կուսակցությունների պատասխանատուները միահամուռ կերպով, իրենց
ջանքերը համախմբելով, ամեն կերպ օգնում էին պատերազմի թոհուրօհի մեջ
խցկված Թուրքիային: Նախ **Զավեն Պատրիարքը** շրջաբերական կոնդակով
հանձնարարեց հայ ժողովրդին նյութական և բարոյական օգնություն ընծայել
թուրք բանակին և նավատորմիդին, հանգանակիչ պետական հանձնախմբերին
և ամեն տեսակ ծառայություններով դյուրացնել օսմանյան հայրենիքի պաշտպա-
նության գործը:

Հայ զինվորն ու սպան, հայ բժիշկը, հայ դեղագործն ու հիվանդապահուհին, հայ արհեստավորը իրենց ամենագործունյա օժանդակությամբ միշտ գերազանցում էին թուրքիո մեջ ապրող այլ ժողովուրդների բերած օժանդակությունից... Եվ համարե՛լ այս ժողովրդին դավաճան...

Կոմիտաս անոնց հեծկլտանքներուն միացուց նաև իր արցունքները և շփոթված, առանձին-առանձին վստահեցուց զանոնք, որ իրենց սիրելիները բոլորն ալ ողջ ու առողջ էին, որ «մեզ նման՝ անո՛նք ալ շուտ կվերադառնան... անպատասխան մի՛ ձգեք անոնց նամակներն ու հեռագրերը... սրտոտ կիներ և մայրեր եղե՛ք, արդարացուցեք հերոս ամուսիններու կիներ և մայրեր ըլլալնիդ... այս ազգային մեծ զուլումը բացառիկ կորով և համբերությոյն

հոգեկան տագնապները հետզհետեւ ավելի վրա խորանում էին՝ 1916 թվականի աշնանը **Թորգոմյան** և **Գոնոսի** բժիշկների խորհրդակցությամբ, հիվանդության ախտանշաններից ելնելով՝ նրան տեղափոխում են Գոնոսի հոգեբուժարանը։ Շատ չանցած՝ բժիշկ Գոնոսին, որը հունական

այլ նաև իր ստեղծագործության հետ: Սա՛ էր ողբերգությունը: Իր տարիքի ամենաբեղուն շրջանում նա Լռեց:

Սակայն ժառանգությունը, որ նա թողեց մեզ, այնքան վսեմ է: Այդ ժառանգությունը դուրս է ժամանակի որևէ ենթաշերտից: Այն հավերժական է, ինչպես չարչրկված, սակայն մահը հաղթահարած իր ժողովուրդը... Այդ ժողովուրդը ահռելի, տիեզերածավալ անցյալ ունի, նա ապրում է ներկայումս և իր գոյությունն է հաստատելու ապագայի անծայրության մեջ: Հավատով եմ ասում:

1935 թվականի հոկտեմբերի 21-ին, երկուշաբթի առավոտյան ժամը 6-ին վախճանվեց հայ ազգային երաժշտության հիմնադիրը, նրա հզոր **Հանճարը:**

Հոկտեմբերի 27-ին կատարվում է հուղարկավորության արարողությունը Հայոց եկեղեցում:

Ժամը 1.30-ին ավարտվում են դամբանականները և նրան զմռսած պահ են տալիս եկեղեցու մի փոքր մատուռում, որ հարմար մի պահի տեղափոխեն Հայաստան:

Վեց ամիս անց, 1936 թվականի մայիսին Ֆրանսիայից Հայաստան ներգաղթող հայերի հետ նա հասնում է Երևան և իր հավերժական հանգիստը գտնում իր անունը կրող պանթեոնում:

Ծաղիկներ տանենք նրա շիրիմին և թող մեր ներսում զրնգան նրա մեղեդիները... Լույս ճառագող նրա շիրմի առաջ ծունկ խոնարհենք և ականջ դնենք, թե ի՞նչ են արդյոք շշմջում իր ժողովրդի ցավից չարչրկված, խոցված երազանքները, որոնք պահվել են իր հայրենիքի հողի ընդերքում... և սրբազան դողով դեռ ծայն են տալիս իմ ու քո ներսում և պահանջելու նման խնդրում են ի կատարումն... Ծունկ խոնարհել **Մեծ Կոմիտասի** սրբազան շիրիմին և հիշել նրանց բոլորի անհայտ գերեզմանները՝ ցրված Հայոց Աշխարհի սգավոր հողում և հեռու-օտար ինչ-որ վայրերում. այն **Վարուժանի, Սիամանթոյի, Ռուբեն Սևակի, Զոհրապի** ու մնացած բոլոր-բոլորի, որ կերտում էին **Հայոց Մեծ Ոգեղենի** իրենց բաժինը և նաև նրանց՝ այն միլիոնների, որոնց հոշոտեցին թուրք կոչված բորենիները... Եվ չամաչենք արցունքներից, եթե ականա կոսեն... Որովհետև ապրողներիս այդ արցունքները որպես մյուռոն ցողվում են նրանց սուրբ հոգիներին, որոնք, իրենց ողջությամբ ապրում են մեր մեջ...

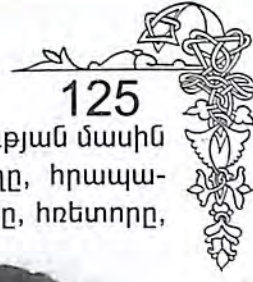
Հավաքենք մեր ողջ արիությունը, որպեսզի, առանց թուլություն ցուցաբերելու լսենք շարունակությունը Եղեռնի պատմության...

Իսկ պատմությունը հիմա **Գրիգոր Զոհրապ** մարդու մասին է:

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՅՐԱՊ

Նա խորապես համոզված էր, որ **«Գիտությունն ու արվեստը ամեն վայրկյան կնորոգեն ու կվերաշինեն այս աշխարհը»:** Հետո նա իր կյանքի ավարտին մոտ հասկացավ, որ վերաշինումից առաջ՝ աշխարհին ավելի շատ կործանումների քաոսին է ենթարկվում:

19-րդ դարը և 20-րդ դարի սկիզբը՝ մինչև Մեծ Եղեռն, հայությունը, առհասարակ, այնքա՛ն հարուստ էր իր տաղանդավոր և միաժամանակ հայրենասեր

գավակներով... Սակայն խոսքը հիմա արևմտահայ մտավորականության մասին է, որի փայլուն անդամներից մեկն էր **Գրիգոր Զոհրապ** գրողը, իրապարակախոսը, քննադատը, հասարակական ու քաղաքական գործիչը, հռետորը, օրենսգետ-իրավաբանը, Ազգային ժողովի երեսփոխանը, Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորը, **«ազգային ժամանակակից փառքերեն մինը...»:**

Մարդ, որ իրավունք ուներ ասելու, թե **«բոլոր կյանքս կովելով անցուցեր եմ»:** Կռիվ հանուն արդարության, հանուն իրավահավասարության, որն աշխատում էր ձեռք բերել հատկապես խեղճերի դատը պաշտպանելիս, իրավաբան-փաստաբանի իր փայլուն տաղանդով, որը չէր զիջում գրողի իր տաղանդին:

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1861 թվականի հունիսի 26-ին, **Չպուքչի խաչատուրի** ընտանիքում: Լուսավորչի օրը ծնված լինելու համար կոչվում է **Գրիգոր:** Կրթությունը ստացել է հայկական դպրոցներում: Ավարտելով Կոստանդնուպոլսում գործող ֆրանսիական երկու բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ ձեռք է բերել ճարտարագետի և իրավաբանի մասնագիտություն:

Երկու մասնագիտություններից գերադասեց փաստաբանությունը: Կոստանդնուպոլսի համալսարանում դասավանդում էր **«Օսմանյան կայսրության քրեական իրավունքը»:** **«Պատժի օրենքի»** դասերի ժամերին, մյուս դասերը լքելով, ուսանողությունը խուժում էր այն լսարանը, որտեղ դասախոսում էր **Զոհրապը:**

Դեռ ուսանողական տարիներից նա սկսեց աշխատակցել հայկական լրագրերին և հանդեսներին: Թերևս այդ տարիներին նրա ամենալուրջ և խիստ լրագրային հոդվածը **Մինաս Չերազի** ելույթի դեմ էր, որը, վերադառնալով 1878 թվականի հունիսի 13-ին գումարված Բեռլինյան վեհաժողովից, հայտարարեց, թե հայերը այստեղ շատ բան են ձեռք բերել: Բանավիճելով Չերազի հետ՝ **Զոհրապը** գրում է, որ հայկական պատվիրակությունը վերադարձել է ձեռնունայն, և որ հայերը ոչինչ չեն շահել Բեռլինյան վեհաժողովից:

Նա ճանաչված և փնտրված փաստաբան էր ոչ միայն Կոստանդնուպոլսում, այլ նաև Օսմանյան կայսրության գավառներում: Եվ ընդամենը մի քանի տարի էր պետք, որ նա միջազգային համբավի փաստաբան ճանաչվի:

Զոհրապը մեծ տաղանդի, մեծ մտքի տեր մարդ էր, փայլուն հռետոր, որն օժտված էր խոսքի արտակարգ ուժով:

Համիդյան կոտորածների օրերին **Զոհրապը** նաև որպես փաստաբան, հաշվի չառնելով վտանգը, որը կարող էր չոքել նաև իր դռանը՝ դատարանում հանձն է առնում պաշտպանել հայ բանտարկյալներին՝ մահպատժից փրկելով շատերին: Խսկ երբ նա բուլղար հեղափոխականին խոշտանգած Իշթիպի գայմազամի

Գրիգոր Զոհրապ

[illegible]

Մարդոց և իրերուն վերեն նայելու է միշտ, նայիլ գիտնալու է. լա՜յն, ազա՜տ, մաքուր նայվածքով, որպեսզի ամեն ինչ ընդգրկե անոր մեջ, ոչ թե անձուկ հաշադկոտ ակնարկով մը, որով պզտիկությունները ու տգեղու՜

«Երբ օր մը ըզգաս պետքը,
Զըզված՝ շուրջիդ կյանքեն շինծու,

Երջանկության փախչող հետքը

Անցյալին մեջ փընտրելու,

...Երբոր ներկան՝ ցուրտ ու ցամաք

Դառնա քեզի կամաց-կամաց,

Կսկիծներով լեցվի համակ

Ապագադ ալ՝ մըռայլամած,

Եվ ուրանա իսկ քեզ, ո՛վ իմ

Կյանքը՛ս, աշխարհը համրորեն,

Ես անցյալ եմ հավատարիմ,

Իմ գրկիս մեջ երկու՛ր նորեն...»:

Ջոհրապը Կոստանդնուպոլիս վերադարձավ 1908 թվականին: Հաղթել էին երիտթուրքերը և հայտարարել «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսը: Նրանք վերականգնել էին Համիդի կողմից արգելված Թուրքիայի Սահմանադրությունը և ողջ Օսմանյան կայսրության մեջ հռչակել ազգերի իրավահավասարություն:

Դյուրահավատ էր **Ջոհրապը**, որն իմաստունի վարկ ուներ և մեծ ճանաչում ոչ միայն Կոստանդնուպոլսում, իր հայրենիքի Արևմտյան և Արևելյան հատվածներում, այլև արտասահմանում: Թե՛ ողջ հայությունը և նրա հետ մաս **Ջոհրապը** այնքան էին հոգնել զարհուրելի բռնատիրությունից, որ երիտասարդ թուրքերի հավաստիացումները, նրանց «Իթթիհաթ վե քիրագզը» կուսակցության «մարդասիրական» ծրագիրն ընդունեցին ըստ ամենայնի՝ հավատով:

Դեռ Փարիզից տունդարձի ճանապարհին **Ջոհրապը** լսեց, որ վերականգնվել են Ազգային ժողովի իրավունքները, և որ ինքն ընտրված է երեսփոխան:

Կայացան մաս Թուրքիո խորհրդարանի ընտրությունները, որտեղ հայերին ողջ Օսմանյան կայսրությունից տասը տեղ էր հատկացված: Այս տասից մեկ տեղը **Գրիգոր Ջոհրապին** էր: Նա դեռ մինչև իր եղերական մահը երկու անգամ ևս ընտրվեց Օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր:

Նա հանդես էր գալիս օրենսդրական նախաձեռնություններով, մտցնում առաջարկներ, ներկայացնում բանաձևեր, հուշագրեր, անդամակցում խորհրդարանական տարբեր հանձնաժողովներին...

Թուրք պատմաբան **Շերեֆ Էֆենդին** գրել է.

«Մեկ բանգետ ու հմուտ հռետոր մը կա ժողովին մեջ, մեկ հոգի միայն տեսա, այն ալ **Ջոհրապն** է... **Ջոհրապի** նման խոսող Եվրոպայի խորհրդարաններու մեջ ալ քիչ կգտնվի... Օսմանյան խորհրդարանին մեջ **Ջոհրապ Էֆենդին** միակն է, որ աննշան ու անկարևոր կարծված խնդրի մը վրա իսկ իմաստալից գաղափարներ կհայտնե, կուռ ու ներհուն տեսություններ կպարզե»:

Գրիգոր Ջոհրապը
Օսմանյան
խորհրդարանի
պատգամավոր

Սակայն օսմանյան խորհրդարանում թուրք պատգամավորները մոլեռանդ իսլամականներ էին, և նրանք էին եղանակ ստեղծում խորհրդարանում: **Ջոհրապը** իր մերկացումների պատճառով հենց խորհրդարանում իր հետ դատաստան տեսնելու սպառնալիքներ էր ստանում:

Ջոհրապի՝ Ադանայի կոտորածների, ապա և գավառներում անողորմ հարստահարումների առիթներով բուռն, ցասկոտ ելույթները թուրքերի կողմից չպետք է բարյացակամորեն ընդունվեին: **Երվանդ Օտյանը** Ադանայի ջարդերի մասին գրում է. «Եթե **Ջոհրապը չլիներ՝ թերևս կոտորվողները հանցավոր հռչակվեին**»:

Ջոհրապը պայքարում էր, որ ստեղծվի այնպիսի պետություն, որտեղ իրավունքը կգործադրվի ոչ թե որպես գեներ իշխանության ձեռքին, այլ **իշխանությունը կաշկանդված կլինի իրավունքով**:

Ջոհրապը ջանում էր մաս պայքար սկսել հետամնացության դեմ համայն Թուրքիայում՝ կրթական գործը, օրենսդրությունը, դատական գործը վերականգնելու, արվեստներն ու գիտությունը խրախուսելու միջոցով: Երկիրը սրանով, մաս ավատական կամայականություններից հրաժարվելով, տնտեսական հետամնացությանը վերջ տալով, երկրի բոլոր ազգերի քաղաքացիական և ազգային իրավունքները ճանաչելով միայն՝ կարող է վերջապես դառնալ ուժեղ և քաղաքակրթված...

Բայց. նրա գլխավոր մտահոգությունն իր ժողովուրդն էր: Նորից ու նորից ամեն կողմից պատրիարքարան էին հասնում սոսկալի կամայականությունների մասին հազարավոր բողոքները: Վարչապետի և պաշտոնյաների մոտ իր պերճախոսությամբ այս ամենը ներկայացնողն ու արդարություն պահանջողը նա էր: Իր կայացնողն ու արդարություն պահանջողը նա էր: Իր ժողովրդի ցավերը քիչ մեղմացնելու միտումով նա նույնիսկ օգտագործում էր իր անձնական կապերը, իր մեծ հեղինակությունը:

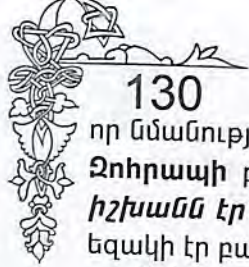
Երվանդ Օտյանն ասում է.

«Իբրև մեպուս (պատգամավոր) **Ջոհրապը խորհրդարանին մեջ հայ մնաց և ամենեն հանդիսավոր վարկյաններուն իր ազգին դատը պաշտպանեց առանց վարանման**»:

Գրիգոր Ջոհրապը ոչ միայն փայլուն քաղաքական գործիչ էր, մեծագույն իրավաբան, այլ մաս տաղանդի անուրանալի բռնկումներով գրող: Նրա քառասունից ավելի նորավեպերի արժեքը մեր գրականության մեջ այնքան մեծ է... Կունից ավելի նորավեպերի արժեքը մեր գրականության մեջ այնքան մեծ է... «Ճիտին պարտքը», «Փոստալ», «Ժամին բակը», «Մեղա՛, տեր», «Լուսա-հոգին», «Կանանց բժիշկը», «Ռեհան», «Թեֆարիկ» և մյուս նորավեպերը... Յուրքանչյուր ընթերցող իր անձից, իր սրտից, իր մտածումներից անպայման ինչ-

Երվանդ Օտյան

որ նմանություններ կգտնի նրա հերոսների հետ, նույնիսկ հիմա՝ 21-րդ դարում: **Ջոհրապի** բոլոր հերոսները հոգեբանորեն ճիշտ են: Նա «**Հայ նորավեպի իշխանն էր՝ այդ տարօրինակ բարդ ու հզոր մարդը...**»: Եվ իսկապես, նա եզակի էր բացառիկների մեջ...

Ջոհրապը ազատ միտք էր:

Արվեստագետի նրա կարողությունը, ինքնատիպությունը, նուրբ ճաշակը, ձևի կատարելությունը, պատկերավորությունը, ուժը, գեղեցիկը զգալու և հաղորդելու արտիստիկ կարողությունը, մեծ կենսափորձը, քննադատական ոգին հնարավորություն են տվել նրան ստեղծել կյանքի ճշգրիտ վավերագրեր:

Ջոհրապը խիզախ անհատականություն էր:

Վկա նաև նրա «**Տրամախոսությունները**»:

1913 թվականն էր: Հայերը տոնում էին իրենց սբանչելի գրերի գյուտի 1500-ամյակը: Պոլսահայ մտավորականությունը այն կազմակերպեց արժանավայել կերպով: Հիշո՞ւմ եք **Մեծն Կոմիտասը** նույնպես՝ իր և իր երգչախմբի մասնակցությամբ, անմոռանալի կատարումներով պայծառացրեց **Հայոց Հավերժական Տոնը**:

Այդ օրը **Ջոհրապի** արտասանած բանախոսությունը չափազանց ուսանելի է:

«**Հայրենակիցներ,**

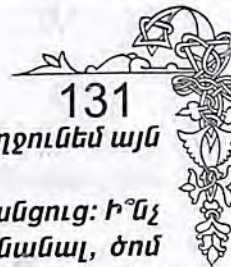
Ամեն ազգ, ամեն ժողովուրդ իր տոները ունի, ո՞րը թագավորության մը ծնունդը, ո՞րը ազատության մը ձեռք բերվիլը, ո՞րը պատերազմին դաշտին վրա շահած հաղթանակ մը կտոնեն: Ասոնք քաղաքական նշանակություն ունին: Մենք այստեղ ժողովրդ ենք մեր ազգային լեզուն տոնելու, անհկաքաղաքական չէ, այլ քաղաքակրթական հանգամանք մը ունի: Քաղաքական տոները հաճախ արյան բիծեր կունենան իրենց վրա, մեր տոնածը գերծ է այդ տեսակ ցավն: Թագավորությունները կիյնան, ազատությունները կջնջվին, հաղթանակները հաճախ պարտություններու կփոխվին, բայց լեզուն կմնա, ազգի մը ծակատագրին պես անջնջելի:

Հայ տառերուն գյուտովը Հայ լեզուն ևս ազատելով իր արկածալից կյանքեն, հաստատուն ձև մը ստացավ: Ասոր նաև համար է, որ Հայ լեզվի տոնը կմիանա Հայ տառերու գյուտին...

...1500 տարի ետքը այսօր մեր Այբուբենը որևէ պակասություն չկրեր: Եթե բոլոր օտար լեզուները արտասանելու մեջ հեշտություն ունինք, ատիկա մեր այբուբենի ճոխությանը կպարտինք: Ասոր չնչին առավելություններ չեն, այո՛, որովհետև չկա մարդկային գյուտ մը՝ որոշ ժամանակե մը վերջ իր այժմությունն ու գործածականությունը կորսնցուցած չըլլա:

Մեր նախնիք այդ գյուտին մեջ հրաշք մը տեսած են. ատիկա նկատած են ընծա մը, միակ ընծան այն ազգին, որուն ա՛յնքան աղետներ տված է:

...Եկեղեցականության համար պատիվ մըն է, որ այդ գյուտը ընողները եկեղեցականներ են: Եկեղեցականի պարտականությունը միայն աղոթել չէ. տեսե՛ք Ղևոնդները: Նախկին եկեղեցականները խաղաղության ատեն գրականությամբ զբաղեցր են և պատերազմի ատեն ալ ռազմադաշտ

գացած: Այս մասին շատ անուններ կըրնամ հիշել, բայց նախ կողջունեմ այն աճյունները, որոնք Աշտիշատի և Օշականի մեջ կհանգին:

Մեր եկեղեցին տառերի գյուտը ընողները սուրբերու շարքը անցուց: Ի՞նչ է սրբությունը: Մի՞թե եկեղեցիներու և վանքերու մեջ առանձնանալ, ծոմ է պահել, ոչ ոքի չարություն չընել կբավեն սրբության համար: Ո՛չ: Սրբությունը ա՛ն է, որ մարդ ուրիշներու ցավերը կամոքե և, իր անձը մոռնալով, անոնց համար կաշխատի... Երբ մարդ իր հայրենակիցներու համար կաշխատի... Երբ մարդ իր հայրենակիցներու համար իր կյանքն ու դիրքը վտանգի մեջ կդնե, անհկա ալ ազգին սուրբն է: Երբ ուշադրությամբ հետևինք հայ պատմության, կտեսնենք, որ գրի գյուտը հայուն գոյության ամենամեծ ազդակը եղած է:

Երբ քննենք ազգի մը իյնալուն պատճառները, պիտի տեսնենք, թե ա՛յն ազգը, որ եսականությամբ օժտված է, որքան հույս և կենսունակություն ալ ունենա իր մեջ, նորեն կիյնա այդ ազգը: Իսկ երբ եսականության տեղ այլասիրություն և ազգասիրություն տիրե, ո՞րքան ալ հուսահատ ըլլա այդ ազգը, նորեն չմեռնիր:

Եվրոպացի գիտնական մը ըսած է. «Մեծ կայսրություններու անկման պատճառները իրենց մեջ են»: Ես պիտի ըսեմ. «Մեզի պես պզտիկ ազգերը իրենց վերականգնումի հույսերը իրենց հոգիին, իրենց սրտին և այսօրվան պես իրենց հիշատակներու մեջ կկրեն»:

Ջոհրապը, իր ազգային բնավորությունից ելնելով, չպե՞տք է կռահեր թուրքի արյունռուշտ, քիմախնդիր, նախանձ բնավորությունը...

Ո՛չ: **Ջոհրապը** կռահում էր: 1914 թվականին, երբ դեռ չէր սկսվել Առաջին համաշխարհային պատերազմը, բայց այդ մասին արդեն համառորեն լուրեր էին պտտվում, նա գրեց իր օրագրում.

«Վա՛յ հայ ժողովրդին, եթե համաեվրոպական պատերազմ ծագի... թուրքերը, Իթթիաթեն դեկավարված, անպատճառ կմիանան Գերմանիո, և

...թուրքահայության համար մահացու վտանգ կա այն ատեն...»:

Այսպես: **Ջոհրապը** մեծ մտքի և հոգու տեր հայ էր: Եվ նրա միտքն ու հոգին նախօրոք զգացել էին մահաբեր գալիքի շունչը...

1915 թվականի ապրիլի 24-ի գիշերը կալանավորվեց Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորական սերունդը:

Ջոհրապը այդ գիշեր նրանց հետ չտարվեց բանտ: Առավոտյան իմանալով կատարվածի մասին՝ նա գրեց իր օրագրում.

«Ի՞նչ պատճառով: Դավադրություն, անհիմն վախ: Զգուշությո՞ւն կամ հակահարված այլուր պատահած դեպքերին: Եվ ահա լազատ են դեռ, իրոք այս ձերբակալվածներու գլխավորն են և գիտեմ, թե ինչ պատճառով են ինձ խնայել: Հիմա Վարդգեսը եկավ: Նա է միայն ազատ: Գնացինք Թալեաթ կենյի տուն, խոսեցինք... Անօգուտ»:

Անթիվ շատերին անարդարացի դատ ու դատաստանից փրկած տաղանդավոր փաստաբանը չէր կարողանում օգնել անմեղ յուրայիններին... Նրա վիճակը ծանրանում էր նաև նրանով, որ ամեն օր իր ճանապարհին հանդիպում

էր ծերեակալվածների կանանց, երեխաներին, մայրերին, որոնք դիմում էին նրան աղաչանքով ու արցունքներով՝ խնդրում ազատել տալ իրենց հարազատներին. չէ՞ որ նա կարող է:

Վտանգը սպառնում է նաև նրան: Հարազատները նրան խնդրում են հեռանալ Պոլսից: Նա չի համաձայնվում. **«Որո՞ւ թողում աս անտեր ու անգլուխ ժողովուրդը: Չէ՛, փախչիլ չեմ կրնար, պետք է, պարտքս է մինչև վերջը պատնեշին վրա կենալու»:**

Գավառներից հասած լուրերը ահավոր են:

Նա նորից որոշում է գնալ Թալեթի մոտ: Գուցե այս անգամ լսի բանականության ծայրը և վերջ տա ժողովրդի տառապանքին, որը որևէ բանով չի մեղանչել Օսմանյան կայսրության դեմ... Թալեթը պետք է լսի իրեն: Թալեթը սուլթան Համիդի ահաբեկումների ժամանակ, երբ հետապնդվեց նրա գաղտնի հետախուզական ծառայություններից, **ինքը՝ Գրիգոր Զոհրապը, իր ընտանիքը, իր կյանքը ահավոր վտանգի ենթարկելով, նրան ապաստանեց իր տանը...** Մահացու սարսափահար Թալեթն այդ օրերին վայելել է իր ծերունի մոր խնամքն ու հոգատարությունը... Թալեթը պետք է լսի իրեն:

Գրիգոր Զոհրապը իր որդի Արամի հետ

Ի դեպ. Այաշի բանտից զոհարան տարված, Սորբոնի համալսարանն ավարտած, բանաստեղծ և ուսուցիչ **Սմբատ Բյուրատը** ևս ժամանակին փրկել է **Թալեթին** սուլթան Համիդի հալածանքներից, երբ նա վտարանդի հասնում է Եգիպտոս, ուր **Սմբատ Բյուրատը** հիմնել էր Կահիրեի Կենտրոնական կրթարանը:

Երբ Թալեթը հուսահատ, հալածական հասնում է Կահիրե, **Բյուրատը** սիրով ընդունում է նրան և խնամում: Սակայն այս մասին լսում է Եգիպտոսի անգլիական կոմիսար **Լորդ Գոմելին**, որը, կանչելով **Բյուրատին**, զգուշացնում է նրան, որ 24 ժամվա ընթացքում Թալեթը պիտի հեռանա նրա բնակարանից: Եթե չկատարի այս վճիռը, կհետապնդվի նաև անգլիական կառավարության համակրանքը վայելող **Բյուրատը**:

Բյուրատը նույն գիշեր Թալեթին, իր կալանավորվելը աչքի առաջ ունեցնելով, կեսգիշերային գնացքով փոխադրում է Ալեքսանդրիա՝ **Պիլպուլյանի «Արմենիա»** հյուրանոցը: Ապա ձեռք բերում հույնի անձնագիր և Թալեթին, հունական մի նավ բարձրացնելով և ծախսի գումար տալով, ուղարկում է Աթենք: Ավելացնենք նաև՝

Մեկ ամիս անց, Աթենքի **«Թահիտրոմոս»** թերթում տպվում է այս լուրը.

«Թալեթ պեյ, հայրենասիրական պարտքե մղված գաղտնի Եգիպտոս երթալով, Գահիրեի մեջ հայերու ռևոլուցիոն գործունեության տեղյակ լինելով, Աթենքի թուրքական դեսպան Մունիր փաշային կհայտնե, և

դեսպանը պաշտպանելով զայն, սուլթանեն ներում կստանա: Թալեթ էտիրների փոստ-հեռագրական ընդհանուր դիրեկտոր կնշանակվի...»:

Զպետք է զարմանալ, որ իր կյանքը փրկող բարերարին՝ **Սմբատ Բյուրատին**, **«հեղափոխական»** հորջորջելով, հարվածի տակ դրեց **Թալեթ պեյը**: Սա թուրք բնավորության դասական պահվածք է: Ինչպես նաև այս... Հիշո՞ւմ եք Այաշի բանտ տարված **Ակնունուն**, որ զարմանում էր, թե ինչո՞ւ Թալեթը չի պատասխանում իր հեռագրերին, չէ որ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, նրան իր տանը պահելով, փրկել է անճնաստույգ մահից...

Սակայն վերադառնանք **Զոհրապին** և Թալեթի փրկության հետ կապված մեկ հիշատակության ևս, որը կատարվել է նրա միջոցով: 1909 թվականի մարտի 31-ի (լավ հիշենք այս օրը) խորհրդարանի օտար թղթակիցները իրենց հատկացված օթյակից տեսան, թե ինչպես, անսպասելի, մերկացրած յաթաղաններով և հրազենով խորհրդարան խուժեց սուլթան Համիդի անձնական գունդը: Սկսվեց երիտթուրքերի սպանդը:

Զոհրապը, իր կյանքը վտանգելով, հասնում է Թալեթի մոտ, նրա գլխից նետում է ֆեսը և նրան իրենով ծածկելով՝ տանում է օտար թղթակիցների օթյակը: **Զոհրապը** գերմանական **«Արքայտեր Ցայտունգ»** օրաթերթի թղթակից **Բամբենկերի** գլխարկը խլելով նրա գլխից, դնում է Թալեթի գլխին և դռան մոտ համիդյան սպային ասում. **«Ես իրավաբան Զոհրապն եմ, Պոլսո երեսփոխան, պարոնն ալ հեր Բերենկելի եղբայրն է»:**

Սպան թույլ տվեց նրանց հեռանալ:

Զոհրապը Թալեթին նստեցրեց իր անձնական կառքը, տարավ իր բնակարանը և այս անգամ ևս նրան պահեց այնքան ժամանակ, մինչև Էտիրեն քաղաքից Պոլիս հասավ իթթիհաթական երկրորդ զորաբանակը և նորից գրավեց իշխանությունը:

Այս մասին պատմել է **Սմբատ Բյուրատի** որդի **Վաղինակ Բյուրատը**, որն ակամատեսն էր այս դեպքերի՝ հոր հետ գտնվելով խորհրդարանի օտար թղթակիցների օթյակում:

Ինչո՞ւ պետք է հիշել 1909 թվականի մարտի 31-ի օրը: Որովհետև 1909 թվականի ապրիլի 14-ին, խորհրդարանում կատարված այս դեպքերից երկու շաբաթ անց, երիտթուրքերը Թալեթի անմիջական ղեկավարությամբ սանձազերծեցին Ադանայի զարհուրելի կոտորածը...

Հնարավոր է չափել այս մարդու նենգությունը: **Զոհրապի** սիրելի կինը՝ **Կլարա Իգո՛ւր** էր, որ ամեն օր, առավոտ, թե երեկո, **Զոհրապ, այս շներին չի կարելի վստահել, ապերախտներ են, հեռացիր այս երկրից»:**

Իսկ նա նորից ու նորից նույնն էր պատասխանում.

Սմբատ Բյուրատ

«Կլարա՛, աղջի՛կս... մարդ չմնաց, բոլորը գնացին, խեղճ Պատրիարքը մենակ մնաց: Բացի ինձանից մեկը չկա, կարող է պետք գամ... Եթե նույնիսկ մեկ հոգի ալ ազատեմ՝ առ ալ օգուտ է...»:

Կլարա Ջոհրապ

Տիկին Կլարա Ջոհրապը ո՛չ իրավաբան էր և ո՛չ հոգեբան գրող և, շփումներ չունենալով թուրք վերնախավի հետ, բացի այն դեպքերից, երբ նրանք հյուրասիրվում էին իր տանը, ավելի գիտեր նրանց երախտամոռ բնավորության մասին... Գիտեր, Թալեաթը մոռացել է, որ իր կյանքը պարտական է Ջոհրապին... Կամ գուցե չէր մոռացել... և վրեժ էր լուծում, որ պարտական է նրան... Այդպես էլ է լինում: Չէ որ ծույլ-անաշխատունակ թուրքն էլ պարտական էր հայի աշխատասիրությանը իր երկրին բերած բարիքի համար:

Թուրքական խորհրդարանում մնացել էին երկու հայ. Վարդգեսը՝ Հովհաննես Սերինկյուլյանը, և Գրիգոր Ջոհրապը:

Մայիսի 19-ին Ջոհրապը գնում է ջարդերի գլխավոր կազմակերպիչ Թալեաթի մոտ և բացատրություն պահանջում, թե ինչո՞ւ է մախճիրի տրվում իր անմեղ ժողովուրդը:

Արշակ Ալպոյաճյանի «Անհետացող դեմքեր» գրքում կարդում ենք Ջոհրապի և Թալեաթի վերջին երկխոսությունը:

«-Օր մը, կըսես, ապահով եղեք, որ հաշիվ պիտի պահանջեմ ձեզմե և դուք չպիտի կարենաք արդարացնել ձեր արարքները:

Թալեաթ պեյ հեզմանքով կհարցնե.

-Ո՞վ պիտի պահանջե այդ հաշիվը:

-Ե՛ս, կպատասխանե Ջոհրապ, խորհրդարանի մեջ իբրև Հայ մեպուս (պատգամավոր), ձեզմե հաշիվ պիտի պահանջեմ:

Այդ վարկյանին իսկ վճռված էր իր մահը»:

1915 թվականի մայիսի 20-ին նրանք եկան՝ Ջոհրապին տանելու:

Նրանք իրենց հետ պարկեր էին բերել: Տունը խուզարկեցին, գրություններ, թղթածրարներ, ինչ-որ գտան՝ լցրեցին պարկերի մեջ: Այնտեղ նետեցին 900 էջ անտիպ գործեր: Գրասեղանի գգրոցից մի ատրճանակ հանեցին:

Ջոհրապը բացատրեց.

«Տղայիս՝ Արամի նվերն է: Գիտեմ. օրենքը առանց արտոնագիր գեմք ունեցողին խիստ պատիժ կսահմանե: Արտոնագիր ունիմ»:

Նայեցին. «Այո, ծիշտ է» արձանագրեցին:

Քել Օսմանն ասաց.

«Մեզի հետ պիտի գաս, հրահանգ է»:

Ջոհրապը հագավ վերարկուն:

«Սպիտակեղեն ալ վերցուր: Դրան ալ... շատ վերցուր...»:

Ջոհրապը կնոջը պատվիրեց՝ որևէ մեկին չպետք է դիմի: Պատվիրեց նաև իր փաստաբանական գրասենյակը փակել մինչև իր վերադարձը:

...Ջոհրապին և Վարդգեսին՝ Հովհաննես Սերինկյուլյանին, նույն գիշեր ան-միջապես գնացք են նստեցնում: Եվ նորից եղերական այդ գնացքը սլանում է գիշերվա մեջ բացված անհայտ ճանապարհով:

Կալանավորված հայ պատգամավորներին ասված էր, որ նրանց տանում են Տիգրանակերտ «պատերազմական ատյաններ» հարցաքննվելու համար:

Ո՞վ էր մյուս պատգամավորը՝ Վարդգեսը: Գրիգորիս Պալաքյանի գրքում կարդում ենք.

Վարդգես

«Վարդգեսը հայ ժողովրդի շահերու պերճախոս փաստաբաններն էր օսմանյան Սահմանադրության 1908 թվականին վաղորդայնին ընտրված օսմանյան երեսփոխանական ժողովին մեջ: Կարնեցի Վարդգեսը, իր քսանամյա տարիքին սկսյալ անվիատ և քաջարի վետերանն էր եղած հայ ժողովրդի փրկու-թյան դատին, և բազմիցս տարիներով բանտարկ-ված, հալածված, խոշտանգված և օսմանյան Սահմանադրության միայն բանտեն արձակված էր՝ օգտվելով քաղաքական բանտարկյալներուն ընդհա-նուր ներումեն»:

...Աքսորի ճանապարհին, ամենուր, հայերը, արհա-մարիելով ամեն վտանգ, դիմավորում էին Ջոհրապին և Վարդգեսին, մխիթարում, բերում նրանց իրենց կանանց պատրաստած հրուշակեղենը, հյուրասիրում: Ջոհրապը սիրո այդ զսպված ցույցերի ժամանակ փորձում էր տեղի չտալ իր հուզականությանը և իր հերթին մխիթարում ու բաջալերում իր անձանոթ բարեկամներին: Բայց երբ նրանց եկան դիմավորելու Տարսոնի քոլեջի աշակերտները... Նա այլևս չկարողացավ իրեն զսպել՝ պատանիների անսահման հուզմունքը տեսնելով:

Ճանապարհին, մի քանի տեղ հայերը նրանց առաջարկում էին փախուստի զանազան ծրագրեր: Նույնիսկ Ուրֆայում բանտի ծխնելույզով իջնելով նրանց մոտ՝ համոզում են նույն ճանապարհով փախչել, ազատվել:

Ջոհրապը մերժում է:

«Փախուստը ա՛լ ավելի պիտի կատղեցներ կառավարության հայակեր ջուլիորը, ու պատճառ պիտի ըլլար ավելի մաղձ ու թույն թափելու տարագիր հայության թշվառ և անհամար բեկորներուն վրա»:

Եվ հետո նրանք՝ Թուրքիայի ազգային շահերը միշտ ամենաբարձր դիրքերի վրա պահող երեսփոխանները, հավատում էին, թե *«որպես օսմանյան պառլա-մենտի անդամ... չեն տարակուսեր, որ անպարտ պիտի արձակվին»:*

Տիգրանակերտի պատերազմական ատյաններ:

Աքսորի ճանապարհից Ջոհրապը նամակներ էր գրում կնոջը.

«...Մի հուզվի՛ր, քաջ եղի՛ր, ես քաջ եմ, բայց հիվանդ, պիտի ջանամ ապրելու...»:

«...Հիմակ, սիրեկան կինս, ա՛լ վերջին վարագույրը, կսկսի մեզի համար... Ավելի գրելու ուժ չունիմ, թե որ ողջ չի մնամ, գավակներուս վերջին պատվերս և կտակս է, որ միշտ սիրով ըլլան իրարու հետ, զքեզ պաշտեն և սիրտդ չի ցավացնեն ու... զիս ալ հիշեն: Ահա միակ հարստությունս. անոնց գրկին մեջ հոգիս տալ՝ ի՛նչ ուրախություն. չեմ գիտեր, թե Աստված այս բաղձանքս պիտի կատարե՞...»:

Աքսորի ճանապարհից նամակներ էր գրում նաև օսմանյան բարձրաստիճան իշխանավորներին և տարբեր երկրների դեսպաններին՝ բողոքելով անարդարության հանդեպ...

Տիկին Կլարա Չոհրապը Դոկորես, Արամ, Լևոն, Հերմինե գավակների հետ

հետաձգելու մասին, կանցնին անօգուտ:

Պանդոկին առջև ծամփորդական երկու կառքեր կային, որոնց կառապանները արդեն իսկ անհամբերության նշաններ ցույց կուտային: Կառքերեն մեկը հատկացված էր Չոհրապին և Վարդգեսին: Կառապանը ուրֆացի թուրք մըն էր՝ Գըլո Մուհամմետի որդի Զյուլչյուր Մյուսլիմ: Իրեն մոտ կեցած էր ուրֆացի թուրք կառապան մը՝ Խալլո, որուն կառքը պանդոկի դռներն բավական հեռու կկենար և հազիվ թե կորոշվեր մթության մեջ: Հեռու կեցող կառքին մեջ տեղավորված էին Չերքեզ Խալիլ, Չերքեզ Ահմետ, Քոմիսեր Շահիր և ուրիշներ...

Երկու ձիավոր ժանդարմներ կգտնվեին Չոհրապի և Վարդգեսի նստած կառքին մոտ: Երբ ծամփա կելլեն, ժանդարմներեն մեկը կանցնի կառքին

Չստանալով որևէ մեկից որևէ պատասխան՝ նա հասկացավ, որ թալեաթը մենակ չէ հայաջինջ իր որոշումների մեջ: Հասկացավ, որ իր հանցանքը հա՛յ լինելն է: Եվ նա գրեց իր վերջին նամակը իր սիրելի կնոջն ու գավակներին: Նամակին կից գրեց նաև իր Կտակը:

Ահա Չոհրապի և Վարդգեսի, ինչպես նաև Եղեսիո առաջնորդ Արտավազդ Ծ. վարդապետ Գալանտերյանի և տեղի երկու երևելի հայերի վերջին ժամերի պատմությունը:

«Ուրֆայի Միլլիեթ պանդոկին մեջ երկու օր մնալե ետք, առավոտյան դեմ, պաշտոնյա մը կարթնցընե գանոնք և կհայտնե, թե անմիջապես պատրաստվին դեպի Տիգրանակերտ ծամփա ելլալու համար: Չոհրապի բոլոր խնդրանքները, մեկնումը քանի մը օր

առջև իբրև առաջնորդ, իսկ մյուսն ալ կհետևի կառքի ետևեն: Անոնցմե միայն 15-20 մեթր հեռավորությունե կհառաջանա չեթներու կառքը:

Կառապան Մյուսլիմի տված տեղեկության համաձայն Ուրֆայեն մեկնած ատեննին, Սևերեկի ծամփան, ուրկե պիտի առաջանային, բոլորովին ամայի էր:

...Գողգոթան երկար պիտ չտևեր: Գարաբյուրու՝ ուր ոճիրներեն մեծագույնը տեղի պիտի ունենար, հազիվ կես ժամ հեռու էր: Թե ի՞նչ տպավորության տակ էին տարագիրները, ի՞նչ կխորհեին, ոչինչ գիտենք: Կառապան Մյուսլիմի համաձայն, մինչև Գարաբյուրու երկուքն ալ ոչ մեկ բառ արտասանած են:

Կառքին առջևեն գացող ժանդարման, փոխանակ կամուրջ ուղղվելու, կդառնա ձախ և ձին առվակի եզերքը բշելով՝ կհասնի Գասապ Թաշ կոչված ժայռին առջև, ուր ջուրին երկու եզերքները պարտեզներ կտարածվին:

Կառապանը, հոն վար իջնելով, իսկույն կբակե ձիերը և կը հեռանա պարտեզները՝ ձիերուն կեր տալու պատրվակով:

Եվ, ահա, հանկարծ հրացանի երկու հարվածներ: Կառապանի վկայության համաձայն, այդ գնդակները կարծակեն ձիավոր երկու ժանդարմները, որոնք դիրք բռնած էին Գասապ Թաշի երկու կողմերը:

Գնդակներեն մին կհանդիպի Վարդգեսին, որ կառքեն վար կիյնա վիրավոր և կջանա ոտքի ելլել: Բայց շուտով ավելի բուռն հրաձգություն մը կըսկսի տեղալ իր, ինչպես նաև կառքին մեջ գտնվող Չոհրապին վրա: Վարդգեսը այս հրաձգության ընթացքին է, որ կիյնա վերջնականապես:

Չոհրապ, միշտ կառքին մեջ, հավանաբար, շատ չէր վիրավորված: Երբ չաուշը և չեթները կմոտենան կառքին, կտեսնեն, որ Չոհրապ կմնար անշարժ, ձեռքերը երեսին:

«Իջիր, կպոռան ամեն կողմե», բայց Չոհրապ ձայն չի հաներ: Այն ատեն, Չերքեզ Ահմետ կբռնե Չոհրապի կռնակեն և ուժով մը ցնցելով, կըսե.

«Իջի՛ր, այլևս ապրելիք չունիս, որովհետև բարձրագույն հրաման կա»:

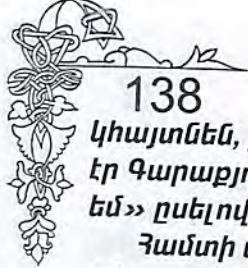
Չոհրապ կմերժե իջնել: «Հոս սպանեցեք, կըսե, կարողություն չունիմ չտկվելու...»:

Այն ատեն, Չերքեզ Ահմետ իր դաշույնը կխրե Չոհրապի կուրծքը: Մյուսները նույնպես դաշույնի բազմաթիվ հարվածներ կուտան: Հետո մարմինը քաշբշելով կծգեն գետին: Գասապ Թաշի առջև, և բոլորովին ապահով ըլլալու համար, ատրճանակներով կկրակեն իրենց զոհին վրա: Չոհրապ և Վարդգես մեռած էին:

Երկուքին ալ կմերկացնեն և ոտքերեն քաշելով կտանին մինչև կամուրջ և կծգեն ծամփուն մյուս կողմը գտնվող և խիտ մացառներով ծածկված փոսի մը մեջ:

Ժանդարմները, անոնց պայուսակներն ու հագուստները առնելով, կվերադառնան քաղաք:

Սպանությունեն երեք ժամ ետք, կկանչեն Տոթթ. Եահիան և անոր

կհայտնեն, թե Չոհրապ և Վարդգես արկածի մը զոհ գացած են: Որով, պետք էր Գարաբյուրի երթալ և քննություն մը կատարել: Բժիշկը, «անհանգիստ եմ» ըսելով, Համտի պէյը կողկե իր տեղը:

Համտի պէյ կերթա ու երկու ժամ ետք կվերադառնա քաղաք: «Չոհրապը տեսա մերկ, գլուխ՝ ջախջախված, ուղեղը՝ դուրս թափած: Անկէ 15 մեթրի չափ հեռու տեսա Վարդգեսը, նույնպէս մերկ ու գլուխը ջախջախված...

Արտավազդ վարդապետի և մյուս երկու հայերի տանջահարված մարմիններն գլուխներն անջատված և հեռու էին նետված...»:

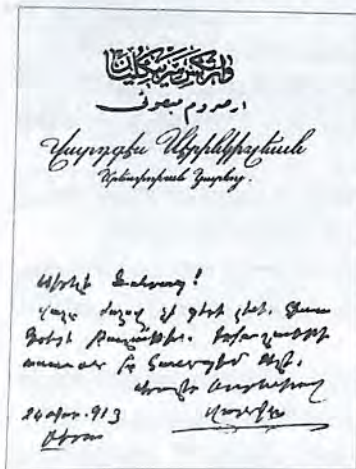
Պատմությունը սրանով չի ավարտվում:

Չերքեզ Ահմադը, մեծ բավականությամբ ըմբռնելով իր կատարած ոճրագործության հաճույքը, այստեղ ու այնտեղ պատմում էր, թե ինքը անծամբ ինչպէս է սպանել Չոհրապին: Պատմել է նաև թուրք պատմագիր **Րեֆիկին**, որը և գրի է առել: Պատմագրի հարցին, թե ի՞նչ եղան **Չոհրապը** և մյուսները՝ սաղիստը պատասխանել է.

«Ա՛, չիմացա՞ք, ամենքն ալ սատկեցուցի:

Սիկառի ծուխերը օդին բարձրացուց, ձախ ձեռքովը պեխերը շտկելով, խոսքը շարունակեց.

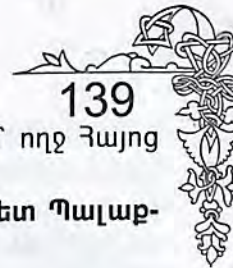
«Հալեպն ելած էին: Ճամբան հանդիպեցանք: Իսկույն իրենց կառքերը պաշարեցի: Ոտքիս տակ առի, խոշոր քարով մը գլուխը ձգմեցի, ձգմեցի, մինչև որ սատկեցավ»:

Վարդգեսի ձեռագիրը

Հայաստանում» գրքում վկայում է, թե երբ անցել է այդ տեղերով, որտեղ հոշոտվել են օսմանյան խորհրդարանի պատգամավորները, թուրք կառապանը Ուրֆայից Դարա Ջուր ճանապարհի մի հատվածում նրան ցույց է տվել քարերի մի կույտ՝ մի բլրի վրա և ասել, որ այդ տեղում սպանվել են թուրք մեջլիսի **Չոհրապ և Վարդգես** երկու նշանավոր հայ երեսփոխանները:

Այս զոհերը Այաշից և Չանղըրից չէին տարված... Նրանք առանձին էին,

ինչպէս առանձին էին հազարավոր ուրիշ հայ մտավորականներ՝ ողջ Հայոց Աշխարհից հավաքված և մահվան երախը նետված:

Չանղըրի վերջին 16 կալանավորները **Գրիգորիս վարդապետ Պալաք-յանի** հետ ճամփա ընկան դեպի Տեր-Ջոր...

Իսկ ինչպէ՞ս ապրեցին մտավորականներից այն մի քանիսը, որոնք փրկվեցին եղեռնի ու աքսորի դժոխքից... **«Այն խլակը մեծ կարավանն»...**

Նրանք ապրեցին սոսկալի հիշողության զարհուրելի տառապանքները՝ անձնատուր մշտաթախիծ խոհերին:

Վկա **Սիբայել Շամտաճյանի** «Հայ մտքին հարկը եղեռնին» գրքի այս տողերը.

«Սիրելի բացականչելու վրա խոսիլը դարպաս մըն է անոնց հիշատակին: Իսկ ինձի համար Չանղըրի վրա խոսիլը, որ ա՛լ հավիտենական բացակա է, ապրիլ այն սարսափը, որ ամենուս եղավ, անոնք՝ սարսափեն հետո գացին կորուստի ծամփան, ու ինձի, թերևս նախասահմանությամբ մը, տրվեցավ վերապրիլ, և խղճմտանքիս մեջ սգալ անոնց կորուստը»:

Թեոդիկի վկայությունը **«Ամենուն Տարեցույց»**-ից.

«Մեռելներն վերջ գորս կթաղենք, ծակատա- Գրականորեն վատություն մըն է, որ կգործենք՝ նորեն թալելով այն հողերում վրա, ուրկե անոնք անցան, և նորեն վատություն մըն է, որ կգործենք՝ նորեն ապրելով կապույտ երազը կյանքին, ուրկե անոնք թերևս բերկրեցան: Ինչպէ՛ս ապրիլ առանց վատության, երբ անգամ մը սիրելիներուդ գերեզմա- նակույտերը հարդարած, անողոք աշխարհին ծամփաներն պիտի ընթանա»:

Նրանք, բոլոր վերապրող մտավորականները վստահ էին, որ մահը միայն ազատում կբերի իրենց հիվանդ, բզկտված հուշերին:

Նրանցից ոմանք գրեցին գրքեր՝ փորձելով յուրա- բանջուր տողի մեջ խեղդել իրենց ցավի հառաչանք- ները...

Իսկ, ահա, **Կոմիտասը** խորասուզվեց իր Ոգու տիեզերական Լուսնյան մեջ: Տեղի հույսերը... **Գրիգոր Չոհրապ**, Դանիել Վարուժան, Սիամանթո, Ռուբեն Ջարդարյան, Ռուբեն Սևակ, Արտաշես Հարությունյան, Թվկատինցի, Երուխան, Տիգրան Չյուկուրյան, Սմբատ Բյուրատ, Կոմիտաս, Նազարեթ Երուխան, Տիգրան Քելեկյան, Գագիկ Օզանյան... Թող ներեն զոհերը, որ Տաղավարյան, Տիրան Քելեկյան, Գագիկ Օզանյան... Թող ներեն զոհերը, որ չեն կարող տալ նրանց բոլորի անունները: Իմ հոգին՝ նրանց հիշատակների առջև մշտապես վառվող կերոն... Բոլոր զոհերի, որոնք իրենց միտքն ու տաղանդն աշխարհի համալսարաններում էին կրթել ու ապա վերադարձել հայրենիք, որ

Գրիգոր Չոհրապ. հրաժեշտից առաջ

Ժառայեն իրենց ժողովրդին անմնացորդ նվիրումով... Եվ նաև ողջ Օսմանյան կայսրությանը, որի տիրապետության տակ ապրում էին... **Նրանցից յուրաքանչյուրը որևէ մարդաշատ ազգի դարակազմիկ քաղաքակրթության ռահվիրան կարող էր լինել...** Նրանք՝ այս եղեռնորեն զոհվածները, **Հայոց Ոգեղենի ընդերքից պարտադրեցին իրենց տաղանդը այնքան առատորեն ՇԱՏ: Այդ ՇԱՏԸ հռչակեց մարդակերպ բորենիների ճիրանների մեջ, որովհետև թուրքը չպիտի հանդուրժեր նրանց...** Որովհետև թուրքի ամայի մտքի անդաստանում իշխում էր **ՀԱՅՈՑ ՏԱՂԱՆԴԸ:** Նրանց մեջլիսներում, մեծ մասամբ, հայերի ձեռքերով էին շտկվում ու մշակվում օրենքները, նրանց դպրոցներում ու համալսարաններում հայ ուսուցիչներն էին թուրքերին սովորեցնում իրենց իսկ ազգային լեզուն, հայ ճարտարապետ-ճարտարագետներն էին կառուցում նրանց պալատներն ու ճանապարհները, նրանց բուժում ու փրկում էին մահից հայ բժիշկները, առևտուրն ու արդյունագործությունը կազմակերպում և երկիրն ամեն իմաստով հարստացնում էին հայերը:

Վաչկատուն, վրանաբնակ ցեղի հոգեբանությունից չազատագրված թուրքը պիտի վայրագորեն դատաստան տեսներ, ամենաքստմնելի ձևեր պիտի ընտրեր քինախնդիր ատելությանը վրեժ լուծելու համար **ՀԱՅՈՑ ԳՈՅՈՒԹՅՈՒՆԻՑ:** Որովհետև հավատացած էր. եթե մեռնի հայությունը, այլևս առանց ջանքի տեր պիտի լինի նրա հանճարին, ինչպես մշտապես թալանով տեր էր լինում նրա ստեղծած հարստությանը: Որ իր ոճրածին արգանդից պիտի դուրս նետի քաղաքակրթություն դարբնող թուրքին: Եվ երբ Թուրան տանող ճանապարհը ազատի, մահվան երախը նետելով տաղանդավոր, իմաստուն աշխատասեր ժողովրդին, նրա Հայրենիքի հետ ժառանգություն պիտի ստանա մեռած ժողովրդի **ՀԱՆՃԱՐԸ:**

Ինչպե՞ս, եթե թուրքի երդումի կարևոր խոսքերն են. «**Այնպիսի Ավերակներ պիտի կերտեն, որ տեսնողներն ասեն. այստեղով թուրքեր են անցել:**»:

ՄԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏԱՂԱՆՔՈՎ

ՄԱՐԻԱ ՅԱԿՈԲՍՈՆ - Դանիայի միսիոներների՝ Հայաստանի խարբերող քաղաքի միսիոներական կազմակերպության գերության քույր եմ, որ 1907 թվականին եկել եմ խարբերող՝ Ժառայելու համիդյան կոտորածներից որբացած հայ մանուկներին: Ես իմ «**Օրագրության**» էջերում պատմել եմ այն սարսափների մասին, որ տեսան հայերի մտավորական զավակները:

Խարբերողի տղաների դպրոցի պրոֆեսոր, բոլորի կողմից սիրված ու հարգված մեր սքանչելի բարեկամ Որբերյանին տարան քաղաքի Կարմիր Դոնախ բանտը և պահանջեցին ասել զենքերի տեղերը: Բայց նա չգիտեր որևէ զենքի տեղ: Նա գիտեր, որ բոլոր զենքերը հանձնված են և այդպես էլ պնդում էր... Նրան այնքան ծեծեցին, որ խելագարվեց: Հետո, այդպես, մի շապիկով, դուրս նետեցին բանտից՝ զվարճանալով նրա զարհուրելի վիճակով: Երբ ծանձրացան այդ զվարճությունից ևս, սպանեցին՝ սպանությունը նույնպես դարձնելով զվարճություն:

Մարդկանց ձերբակալում էին փողոցներում, իրենց վաճառատներում, եկեղեցիներում, դպրոցներում, հիվանդանոցներում և նետում Կարմիր Դոնախ զարհուրելի բանտը: Սոսկալի էին այդ սքանչելի մարդկանց չարչարանքները... Մեր սիրելի բժիշկ Միքայելին, որն իր գիտությամբ բուժել էր ավելի շատ թուրքերի և նույնիսկ բազմաթիվ անգամ հրավիրվել Ստամբուլ՝ բուժելու երիտթուրքերի պարազուխներին, ձեռքերը փաթաթեցին քարյուղով թաթախված լաթերով և վառեցին... Վառեցին այն ձեռքերը, որոնք այդքան թուրքի կյանք էին խլել մահվան ճիրաններից... Այդ ձեռքերը... երկու վառվող ջահեր՝ պարզված երկինք... Մենք՝ դանիացի միսիոներներս, տեսանք, թե ինչպես Կարմիր Դոնախ բանտից հանեցին նրանց. ուսուցիչներին, բժիշկներին, քահանաներին, վաճառականներին, բոլոր անմեղներին... Նրանց չարտոնեցին նույնիսկ վերջին անգամ հանդիպել հարազատներին... Նրանց թույլ չտվեցին որևէ բան վերցնել իրենց հետ, դրա կարիքը չկար... Նրանց բոլորին տարան հետ և սպանեցին... Իսկ Մեզրեի բանտը, որը լի էր միայն հայերով, այրեցին... Այրվողների մեջ էին մեր անչափ սիրելի դեղագործ Թորոսը և բժիշկ Նշանը...

Դանիացի միսիոներների հիվանդանոցը խարբերվում

Բժիշկ Նշան Նախիկյան

Ես տեսա նաև նրանց՝ հայ զինվորներին, որոնց զինաթափել էին, շղթայել միմյանց՝ պարանոցներին զգված երկաթյա ծանր օղակներով: Այդ օղակների տակ անմիջապես նրանց մաշկն էր, նույնիսկ փալասի մի կտոր չկար... Նրանք տանջահար, մեռած հայացքներով, այդպես շղթայված, բանակի բեռներն էին տեղափոխում կամ աշխատում էին ճանապարհների շինարարության վրա... Ես տեսա նրանց... Եվ, ահա, ասում եմ. երանի թե նրանք, որոնք ապրում են, ահա, ասում եմ. երանի թե նրանք, որոնք ապրում են պալատներում և պահանջում են, որ պատերազմը շարունակվի՝ այս դժբախտ հայ զինվորների տեղը լինեն...

ԼԵՓՍԻՈՒՄ - Հետո, Անատոլիայի ամայացած հովիտների միջով ձգվեցին տարագրվածների քարավանները: Կիլիկիայից դատարկվեցին Սիսի, Ադանայի, Զեյթունի, Մարաշի, Հաճնի, Պալասի, Անտիոքի, Սուեդիայի, Քեսաբի, Ալեքսանդրետի, Քիլիսի, Այնթափի, Ուրֆայի, Հալեպի գավառները...

Դրեսի, Քիլիսի, Այնթափի, Ուրֆայի, Հալեպի գավառները... Բնակչության ընդհանուր թիվը 242950 մարդ: Հաջողվեց փրկվել 4000-ին:

Արևելյան Անատոլիայի յոթ գավառներից՝ Տրապիզոնից, Սեբաստիայից, Էրզրումից, Խարբերդից, Դիարբեքիից, Վանից, Բիթլիսից, զոհվեցին 817600 մարդ:

Արևմտյան Անատոլիայի Իզմիթի, Բրուսայի, Կաստամունուի, Անգորայի, Կոնիայի գավառներից՝ 339800 մարդ:

Որքա՞ն էր Կոստանդնուպոլսի ու Ադրիանապոլսի զոհված հայերի թիվը...

Ինձ չհաջողվեց հաշվել այն տասնյակ հազարները, որոնք զոհվեցին զինվորության մեջ և որոնք բռնի մահմեդականացվեցին... Հավատացե՛ք, դժվար է պատմել եղեռնի պատմությունը... Բայց ես պիտի պատմեմ, որովհետև ես վկան եմ այն ահարկու տառապանքի, որին ենթարկվեց ամեն բանով գերազանց հայ ժողովուրդը:

Խարբերդի մտավորականների աքսորը

Գուցե սկսեմ Ձեյթունի ողբերգությունից: Ես հիշում եմ, թե ինչպես պաշտպանվեց Ձեյթունը համիդյան ջարդերի ժամանակ:

Քաջ ու անպարտ, հպարտ Ձեյթունը հիմա չպաշտպանվեց: Ինչո՞ւ: Ըստ երևույթին, նույնիսկ Ադանայի փորձը բացառելով՝ նա հավատում էր դեռ երիտթուրքական կառավարության ազատության, հավասարության, եղբայրության մասին բարբաջող պարագլուխներին: Եվ երբ 1914թ. դեկտեմբերին, կառավարության խիստ հրամանով պետք է հանձնվեին զենքերը՝ հանձնեցին: Իրենք իրենց զինաթափելուց հետո, եթե ցանկանային էլ՝ չէին կարող դիմել ինքնապաշտպանության: Եվ երբ Ձեյթունը պաշարվեց թուրքական բազմաթիվ զորագնդերով, զեյթունցիները ամենուրեք բազմաթիվ ճերմակ դրոշներ բարձրացրին... Ջարմանալի բան. նրանք նույնիսկ ոչինչ չկասկածեցին, երբ թուրքական զորքերի ընդհանուր հրամանատարը, իբր խորհրդակցելու համար, տեսակցության հրավիրեց գավառի երեք հարյուր երևելիներին: Նրանք գնացին և չվերադարձան: Նրանց հետևեց 20 հազար մարդ: Այրերին զատեցին կանանցից և երեխաներից և դեպի մահվան երախը քշեցին: Ողջ գավառում վեց հայ թողեցին՝ յուրաքանչյուր արհեստի մեկ արհեստավոր...

Ձեյթունից դուրս եկած քարավանները անցան Մարաշից, Ադանայից, մի խոսքով՝ ողջ Կիլիկիո մարզերով՝ իրենց շարքերն ընդունելով բոլոր քաղաքների, գյուղերի ու շենքերի հայ բնակչությանը:

Ժամդարմները թափորը, որտեղ տղամարդիկ չկային այլևս, առաջ էին քշում գավազանի հարվածներով: Թվում էր, թե մարդիկ քայլելու փոխարեն քաշկռտում էին իրենք իրենց...

Իսկան գաղթականներին բնակեցնում էին հայերի ամեն բանով առատ ու լի բարեշեն տներում: Արդեն միայն Ձեյթունում 20-25 հազար թուրք էին տեղավորել:

Թուրքերը կատարյալ զառանցանքի մեջ էին: Անկարելի է նկարագրել այն տառապանքները, որով անցնում էին տարագրյալները: Բռնապղծումները, կանանց և երիտասարդ աղջիկների առևանգումները, բռնադատյալ կրոնափոխությունը, վայրագ կատաղությունն ընդդեմ մանուկների, կանանց ու ծերերի... Նույնիսկ ծննդաբերելու մոտ կանայք անասունների պես քշվում էին խարազանների հարվածներով... Կանայք շալակած, գրկած, փեշերից կախ ընկած երեխաներին քաշկռտում էին իրենց հետ մահվան ճանապարհներով դեպի վերջնակետ՝ Արաբիո անապատը:

Գրտից ու քաղցից դողողալով, մաշկի տակից դուրս պրծած ոսկորներով՝ հազարներով պառկում էին ճանապարհների եզրերին և համակերպված մեռնում:

Երեխաները:

Հունիսի 28-ին Տրապիզոնում ստացվեց հրաման. «**Հինգ օրվա ընթացքում ողջ հայությունը պիտի հեռանա քաղաքից**»:

Նախ ծերբակալեցին քաղաքի 600 մտավորականներին, որոնք լցվեցին

նավը՝ իբր Սամսուն տանելու համար: Սակայն Տրապիզոնի նավահանգստից քիչ հեռու, բաց ծովում նրանց դիմավորեց ժանդարմներով և չեթեմներով լի նավը: Բոլորը սպանվեցին և ծով թափվեցին: Ստավորականներով լեցուն նավը իր բեռից դատարկվելուց հետո վերադարձավ Տրապիզոն: Ապա նորից նավերը հայերով լցվեցին և ծովի խորքերում բեռնաթափվեցին: Հուլիսի 6-ին Տրապիզոնի բոլոր հայերի տները դատարկվեցին: Չի հաստատվել, որ նրանցից որևէ մեկը կառավարության դեմ ուղղված որևէ շարժման մասնակցած լինի: Եթե մեկը հայ է, դա բավական է, որ նա համարվի ոճրագործ: Հայերի տները շատ արագ թալանվում էին ոստիկանության կողմից: Թուրք ամբոխը անգղների երամի մեծ մասն հետևում էր ոստիկանությանը, սպասելով, որ նա տներից դատարկի արժեքավոր իրերը, որպեսզի մնացածը թալանեն իրենք:

Այս դեպքից 15 օր հետո Տրապիզոնի դիմացի ծովը ապառաժների վրա էր նետում մերկ դիակներ, որոնք երկար կոճղերի մեծ ջրերի վրա ծփալով ափ էին նետվում տարածելով ահավոր դիահոտ: Կոհակները Տրապիզոնի իտալական վանքի պարիսպների ստորոտին, ավազոտ ծովեզերք էին նետել անհաշիվ կանանց ու երեխաների դիակներ... Տեղացի հույն կանայք նրանց բոլորին թաղեցին: Տրապիզոն քաղաքի, շրջակա գյուղերի ու շենքերի 32 700 հայ ծովը թափվեց, գետերը լցվեց, տարագրվեց:

ԱՆՐԻ ԲԱՐԵԻ - Տարագրվեց, բայց տեղ չհասավ... Ես՝ Անրի Բարբի ֆրանսիացի լրագրողս, որպես թղթակից եղա պատերազմական գործողությունների մասին Եվրոպայի Դաշինքի թերթերում, Արևմտյան Հայաստանում և Միջագետքում... Ինձ վիճակվեց դառնալ Հայոց ողբերգական անցուդարձի ակնմատեսը... Ես գրեցի իմ գիրքը և անվանեցի «Սարսափի երկրում»:

Այո, Տրապիզոնից և շրջակա գյուղերից 32 700 հայ ծովը թափվեց, գետերը լցվեց, տարագրվեց... Տարագրվեց, բայց տեղ չհասավ: Չմայած այս պարագային դժվար է ասել, թե որտեղ էր տեղը, ուր պիտի հասնեին աքսորյալները: Նրանց բաժանել էին խմբերի, որոնց քաղաքից դուրս հանեցին քրդերով ու չեթեմ հրոսակներով շրջապատված և ճանապարհի առաջին անկյունադարձին սկսվեցին սպանությունները և առևանգումները, անպատմելի սարսափի տեսարանները...

Անրի Բարբի

Այրերին բաժանեցին իրենց կանանցից ու երեխաներից և սրի, դանակի, հրացանի կոթերի հարվածներով, անգթության հազար նրբություններով սպանեցին նրանց: Հողը, խոտը թաթախված էր արյամբ: Այլևս ոչ մի տղամարդ չկար: Դժխեմ գործը շուտով ավարտվեց: Երբեմն-երբեմն դեռ հեռվից լսվում էր հրացանի կրակոցի արձագանք... Մի ոճրագործ իր հրացանն էր պարպում վիրավոր մեկի վրա, որը համառում էր մեռնել:

Տղամարդկանց ոչնչացնելուց հետո՝ դահիճները հարձակվում են կանանց և երեխաների ողբալի երամի վրա: Սարսափից խելագարված մայրերը, մանուկ-

ներին իրենց կրծքին սեղմելով, նայում էին մոտեցող թուրքերին, որոնք ոտից գլուխ իրենց ամուսինների, որդիների, հայրերի արյան մեջ էին թաթախված: Կանանց մարտիրոսությունը, որոնք քիչ առաջ տեսել էին իրենց այրերի մորթվելը, դեռ չէր ավարտվել...

...Ձոռների զարհուրելի ոռնոցը հասնում է մինչև Տրապիզոն:

Սարսափի տեսարաններից հույն բժիշկ **Մեղաքսան** խելագարվեց: Ես տեսա նրան:

ՄՈՐԳԵՆԹԱՈՒ - Վանի նահանգը գտնվում է Փոքր Ասիայի հյուսիս-արևելքում: Նա Օսմանյան կայսրության ամենագեղեցիկ ու ամենաբերրի հատվածներից մեկն է, որ հարուստ է նաև պատմական սքանչելի հիշատակներով:

Հայերի մոտավոր կեսը ապրում էր Ռուսաստանում և ցարի հպատակներ էին: Նրանք Ռուսիո բոլոր քաղաքացիների մեծ ենթարկվում էին զինվորական ծառայության: Թուրքերի կատաղությունը բխում էր այն իրողությունից, որ երբ պատերազմի սկզբին «**Միություն և առաջադիմություն**» կուսակցության պարագլուխները Կարինի և Վանի հայ դեկավարներին կոչ արեցին Ռուսական Հայաստան գնալ, Ռուսական կառավարության դեմ հեղափոխություն բարձրացնելու համար, որ թուլանա նրանց պատերազմական դիրքերը՝ օսմանցի հայերը բնականաբար մերժեցին: Դավադրությամբ գնալ մի երկրի դեմ, որտեղ ապրում էին իրենց եղբայրները, նրանք պարզապես անկարող էին: Սա սաստիկ գրգռեց թուրքերին: Հայերի մերժումը համարվեց դավաճանություն և հայ ժողովրդին ջարդի ենթարկելու իրենց ողջ ոճրագործ արարքի հիմնական արդարացումը: Երեսուն տարիներից ի վեր հայերը ենթարկվում էին ամենամողկալի կեղեքումի և սպանդի, սակայն թուրքերը, չգիտես բարոյական հինգ իրավունքով, հայերից պահանջում էին, որ նրանք զենք բարձրացնեն սեփական ժողովրդի զավակների դեմ:

Ոչ մեկի համար գաղտնիք չէր, որ հայերը համակիր էին Ռուսաստանին. «**Եթե ուզում եք իմանալ, թե ինչպիսին է պատերազմի ընթացքը, - գրում է թուրք երգիծական թերթերից մեկը, - նայեցեք որևէ հայի դեմքին: Եթե նա ժպտում է, ուրեմն ռուսները հաղթում են, եթե մռայլ է, նշանակում է գերմանացիներն են հաղթում**»:

Սակայն 1914թ. աշնանը և 1915թ. ձմռան ողջ ընթացքում, թեև մթնոլորտը լցված էր խռովությունների կանխանշաններով, թեև հայերը գիտեին արդեն բանակում կատարվող իրենց երիտասարդների մասսայական ոչնչացման մասին, սակայն նրանց ինքնազսպումը միայն հիացմունք կարող էր առաջացնել: Հայ եկեղեցական և քաղաքական առաջնորդները գիտեին թուրքերի սադրանքների մասին և ժողովրդի մեջ մտնելով նախազգուշացնում էին և խնդրում համբերությամբ հանդուրժել ամեն անարգանք, որպեսզի առիթ չտան թուրքերին՝ ընդհանուր կոտորած սկսելու: Որովհետև «**...Եթե նույնիսկ թուրքերը մեր մի քանի գյուղեր կրակի տան, մի դիմեք փոխվրժի, որովհետև ավելի լավ է մի քանի գյուղ ոչնչանա, քան ամբողջ ազգը կոտորվի**», - ասում էին նրանք:

Երբ պատերազմը սկսվեց, Վանի կուսակալը **Ջևդեղն** էր՝ **Էմվերի** փեսան։ Կեղծավոր, դավող, վայրագ, արյունարբու՝ համաձայն իր ցեղի հոռեգույն ավանդների, նա աստուծ էր հայերին և սրտով համակիր էր հայկական խնդիրը լուծելու վաղեմի թուրքական ծրագրին։

Քանի դեռ ռուսները մոտենում էին Վանին, թուրքերը զգուշանում էին մի հարվածով վերջ տալու Վանի հայությանը: Բայց ռուսները ժամանակավոր նահանջեցին: Թուրքերը, փոխանակ նահանջող ռուսներին հետապնդելու և վերջնական հարված տալով տեղական հաղթանակ չափելու, իրենց զենքերն ուղղեցին Վանի գյուղերում բնակվող կանանց, երեխաների և ծերերի դեմ: Երեք օրվա ընթացքում 24 հազար հայ սպանվեց: Այս ջարդերից հետո Ջևդեղը Վան քաղաքից պահանջեց չորս հազար զինվոր: Հայերը հրաժարվեցին կատարել նրա պահանջը՝ իմանալով, թե ինչ է սպասվում իր վերջին կռվող զավակներին: Հայերը, սակայն, առաջարկեցին փրկագին վճարել, որպեսզի կարողանան ժամանակ չափել: Ջևդեղը հայտարարեց, որ Վանը ըմբոստացել է, և ինքը պիտի ճգնի այդ ըմբոստությունը:

Ապրիլի 20-ին թուրքերը հրետանու կրակ տեղացին պաշարված քաղաքի վրա: Քաղաքի մի մասն անմիջապես կրակի մատնվեց: Հայերի ողջ կռվող ուժը 1500 մարդուց էր բաղկացած, որոնք ընդամենը 300 հրացան և ռազմամթերքի անբավարար պաշար ունեին: Ջևդեղի կատարելապես սպառնազինված և պարենավորված 5000-ոց բանակի հետ, մի բուռ հայերի դեմ, կռվում էին նաև հազարավոր քրդեր...

Վանի ինքնապաշտպանության մասնակիցները

կանց կողքին, հայ պատանիների եռանդը և կորովը, ամերիկացի բժիշկ միսիոներների անձնագոհությունը և շատ ուրիշ պարագաներ, որոնք այժմ գարիհուրելի ամիսը դարձրեցին ժամանակակից Հայոց պատմության ամենից

ՎԱՆ. ԻԱՄԱՅՆԱԿԱՏԻԵՐ

փառավոր էջերից մեկը: Այս պատմությունը անչափ սիրելի է մաև այն պատճառով, որ հայերը հաղթեցին: Հինգ շաբաթ գիշեր-ցերեկ անընդհատ կռիվներից հետո՝ նրանք հաղթականորեն դիմավորեցին ռուսական բանակին, որը, վերջապես հասնելով Վան, ստիպեց Ջևդեղին փախուստի դիմել: Ջևդեղը իր «բաջարի» բանակի ողջ կատաղությունը թափել տվեց շրջակա անպաշտպան գյուղերի վրա: Դոկտոր **Աշերը**՝ ամերիկացի միսիոներ բժիշկը, վկայում է, թե այդ կոտորածից հետո ռուսները հավաքեցին և դիակիզեցին 55 հազար զոհված հայերի դիակներ:

Երբ ամեն անգամ հայերին պաշտպանելով՝ դիմում էի Թալեաթին, Էնվերին և նրանց նմաններին, նրանք անփոփոխ հիշում էին Վանի **«հեղափոխությունն ու դավադրությունը»**։ Բայց ահա այս պատմությունը ցույց տվեց, որ այդ համբավավոր **«հեղափոխությունը»** ուրիշ բան չէր, եթե ոչ միայն հայերի կազմակերպված պաշտպանությունը հանուն իրենց կանանց և երեխաների, հանուն իրենց արժանապատվության։

Ուրեմը սալ է ճշմարտութեանը:

ԱՆԴՐԵՅ ՄԱՆԴԵԼՏՍԱՄ - (Ռուս դիպլոմատ, իրավաբան, պատմաբան) Թուրքական կառավարության ստահող հայտարարություններին հակառակ, ոչ մի հայկական խռովություն կամ հեղափոխություն չէր եղել: Հայերը զենքի դիմեցին միայն այն ժամանակ, երբ տեսան կոտորածի սպառնալիքը: Վաղից վնդդված Զևդեդ բեյը իր մսագործների գումարտակներով, ինչպես անվանում էին նրանց, սկզբում շարժվեց **Սորբի**, սրի քաշեց բնակիչներին, հետո **Բիթլիս**, ինչ որտեղ, սկզբում 15 000 հայ: Այս ընթացքում Հայոց Աշխարհի ամեն անկյունում որտեղ կոտորեց 15 000 հայ: Այս ընթացքում Հայոց Աշխարհի ամեն անկյունում կոտորածներ էին... Այնտեղ, որտեղ, հակառակ կատարված խուզարկություն-կոտորածներ էին... Այնտեղ, որտեղ, հակառակ կատարված խուզարկություն-կոտորածներ էին... Այնտեղ, որտեղ, հակառակ կատարված խուզարկություն-կոտորածներ էին... Այնտեղ, որտեղ, հակառակ կատարված խուզարկություն-կոտորածներ էին...

Հայերին չի կարելի նախատել այն բանի համար, որ նրանք պաշտպանում էին իրենց կյանքը: Սակայն դժբախտաբար միայն աննշան փոքրամասնությունը էր նաև **Շատախը...**

Կարողացավ դա անել: Այդ փորձառամասնությունից էր նաև **Շատախը**...
Շատախը որոշեց թանկ տալ իր կյանքը: Դեռ ապրիլի 4-ին թուրքերը կրակ
բացեցին հայկական թաղամասերի վրա: Բայց թշնամու բոլոր հարձակումները
ծախողվեցին: Տղամարդկանց հետ կռվում էին կանայք: 12 տարեկան Սրբուհին
և 50 տարեկան Ասմարը ճարպիկ, խիզախ սուրհանդակներ էին, որոնք, հասնելով
մինչև թշնամու դիրքերը, վերադառնում էին լուրերով... Հավաքում էին սպանված
բնակիչներին և տանում էին հայրենի տներ:

Փեսանդաշտում

«Հուսահատվելու կարիք չկա: Մենք չպետք է մոռանանք, որ ամեն օր մենք

մեր պատմական կռվի էջերն ենք զարդարում: Աշխատենք, ուրեմն, մեր սերունդին փառավոր պատմության էջեր թողնելու»:

42 օր պաշտպանվելուց հետո Շատախն ազատագրվեց, երբ մոտեցող ռուսական զորքերից ահաբեկված՝ թուրքերը փախան:

Համիդյան կոտորածներից մինչև երիտթուրքերի եղեռնագործությունը եղել են թուրքիայում և աշխատել Ռուսական դեսպանատանը: Կարդացեք իմ «**Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը**» գիրքը և շատ զարհուրելի բաներ կիմանաք:

ԼԵՓՍԻՈՒՄ -Աշեցիները նույնպես կարողացան կազմակերպվել և դիմել անձնավեր գոյամարտի:

Եթե թուրքերը Տրապիզոնի հայության հաշվեհարդարը տեսան՝ նրանց նետելով ամենակուլ ծովի խորքերը և ջախջախելով ժայռերի վրա, ապա Մուշ քաղաքի, նրա սքանչելի դաշտի 300 գյուղերի բնակիչների հաշիվը հիմնականում կրակով մաքրվեց:

Բիթլիսում բոլոր հայերին կոտորելուց հետո հուլիսի կեսերին թուրքական 20 հազարանոց բանակը տասնմեկ թնդանոթով պաշարեց Մուշը: Հրաման տրվեց հայերին երեքօրյա ժամկետում թողնել քաղաքը, բայց հրամանից երկու ժամ հետո զինվորները ներխուժեցին տները, ձերբակալեցին շատերին և բանտ տարան: Միաժամանակ սկսեցին կրակել թնդանոթները: Հրի էին մատնում տները: Եվ այնտեղ ողջ-ողջ այրվողների հոգեցունց աղաղակները երկինք էին հասնում: Բայց միևնույն է. մշեցիները կարողացան կազմակերպվել և դիմել անձնավեր գոյամարտի: Դրությունը չափազանց ծանր էր, որովհետև թուրքերն արդեն գրավել էին քաղաքի բարձունքները:

Թնդանոթների կրակին ուղղություն էին տալիս գերմանացի սպաները...

Հայերի լավագույն զենքը հրացաններն ու ատրճանակներն էին, որոնք չափազանց սահմանափակ էին: Կանայք կռվում էին տղամարդկանց հետ կողք կողքի: Երեխաներն ու ծերերը, ինչպես Վանում, պարեն էին հայթայթում կռվողներին: Հայերը կենաց ու մահու գոտեմարտ էին մղում ամեն տան համար: Թուրքական զորքերին օգնում էին քաղաքի թուրք բնակիչները: Հայերի վիճակն անհուսալի էր: Եվ երբ շատերը տեսան, որ պարտությունն անխուսափելի է, հրազենով կամ թույնով սպանեցին իրենց հարազատներին, փակեցին իրենց տների դռներն ու պատուհանները և իրենք էլ ներսում կրակ տվեցին: Այսպես զոհվեց **Տիգրան Սիմոնյանի** ողջ գերդաստանը՝ 70 մարդ: Ընտանիքների նահապետները այսպես ազատում էին իրենց սիրելիներին բռնապղծվելուց և տանջահարվելուց:

Միայն 700 մարդ կարողացավ ճեղքել շրջապատումը և հասնել Սասուն:

Մուշի ողջ գավառի դահճապետներն էին՝ կատաղի իթթիհաթական **Մուստաֆա Աբդուլ Խալզը**, Մուշի երեսփոխան **խոջա Իլիասը**, **Սերֆեթ բեյը**, Վանից փախած «**դասաբ-վալի**» **Ջևդեդը**, քրդերի առաջնորդ **Հաջի Մուսա բեկը**:

Բայց Մուշ դաշտի շատ գյուղեր նույնպես պաշտպանվեցին մինչև իրենց մահկանացուն կնքելը:

Մուշ դաշտը, որտեղ հազարավոր դարեր ապրել ու աշխատել էր հայ հողագործը, էնվերի ու Թալեաթի հրամանով վերածվեց անապատի: Զարհուրելի կոտորածի հետևանքով ամառացավ 300 գյուղ, զոհվեց 75 000 հայ:

Մուշից հետո հերթը Սասունին էր:

Մի՞թե հնարավոր է նոր խոսքեր գտնել սասունցիների նոր գոյամարտի մասին պատմելիս: Դեռ Համիդի օրերից սկսած՝ թուրքերը չէին համրվում միշտ ազատ ապրելու երազանքով սնվող սասունցիներին:

1915 թվականի մարտին, թուրքական զորքերն ու քրդական հրոսակախմբերը հյուսիսից ու հարավից ներխուժեցին Սասուն: Առաջին թեժ մարտերը տեղի հյուսիսից ու հարավից ներխուժեցին Սասուն: Ունեցան ապրիլ-մայիսին: Թուրքական թնդանոթները որոտում էին ամեն կողմից: Հայերը, թուրքերին մեծ կորուստներ պատճառելով, իրենց մարտական ուժերը հավաքեցին Անդոկ սարի վրա: Անդոկի ու Տալվորիկի կռիվները սասունցիների թափանցանքի արժանի հերոսամարտեր էին:

Մուշ կոտորածից հետո թուրքական 30-հազարանոց կանոնավոր բանակը, քրդերի հազարավոր զինված ջարդարարները, մարդկային նկարագիրը կորցրած ոստիկանների ու չեթների խմբերը ամեն կողմից հարձակվեցին գիմաձեռքը պարպած սասունցիների վրա:

Բազմաչար ժողովրդի գավակներ կռվեցին դիրքերում մինչև զոհվելը և չմտածեցին երբեք լքել՝ իրենց սև ճակատագիրը փրկելու համար... Նրանք կռվեցին մինչև խեղդվեցին շրջապատման օդակում: Իսկ սասունցի կանայք, որոնց հաջողվել էր հասնել բարձրաբերձ լեռներին, գավակներին գրկած, նետվեցին իրենց հպարտ լեռների խորխորատները:

Սասուն. համայնապատկեր

...Ես կշարունակեմ պատմությունը սասունցիների մասին: Սասունցիներից մի քանի հազարը, այնուամենայնիվ, փրկվեց... Նրանց հաջողվեց դուրս գալ շրջապատումից՝ վերջին գնդակը կրակելուց հետո: Նրանք գնացին, գնացին, մինչև հասան Արագած լեռանը, որովհետև նրանք առանց լեռնապարել չէին կարող... Իրենց հիմնած գյուղերով փաթաթվեցին Արագած լեռանը ապրել չէին կարող...

Մուշ. համայնապատկեր

ու մնացին, որ մի օր գնացած ճանապարհով ետ գան... Ետ գան ու հասնեն Սասնա լեռներին... Բարձրանան նրանց գագաթները և երկինքն ի վեր աղաղակեն. եկա՛նք...

Շապինգարահիսարցիները նույնպես կռվեցին: Նրանք ասացին. «**Մեռնելու երկու ձև կա. պատվավոր ու անպատիվ... Թող աշխարհն ասի, թե՛ շապինգարահիսարցիները պատվով մեռան...»**»:

Ես կպատմեմ Շապին - Գարահիսարի մասին

Թուրքերը շրջապատեցին քաղաքը և պահանջեցին, որ տեղահանվեն: Ասացին ու տեղնուտեղը գերմանական սպաների հրամանատարությամբ թնդանոթների դիպուկ կրակով հրդեհեցին 3000 տուն: 20-25 հազար հայեր ամրացան քաղաքի ամրոցում: Ընդամենը 500 մարդ զենք ուներ և կարող էին կռվել: Նրանք կարողացան ամրոցի պարիսպներից ետ մղել թուրքերին: Թուրքերը Սեբաստիայից համալրում և նոր թնդանոթներ ստացան... Սակայն գարահիսարցիներն անընկճելի էին: Նրանց դրությունը օրավուր ծանրանում էր. սպառվում էր պարենը, զինամթերքը, ջուրը:

Երբ վիճակը դարձավ անհուսալի, պաշտպանության 27-րդ օրը, հունիսի 25-ին որոշվեց գիշերային հարձակումով ճեղքել թշնամու պաշտպանական գիծը և դուրս գալով հարևան շրջանները՝ օգնություն ստանալ բերդում գտնվողներին փրկելու համար: Նրանք կարողացան դուրս գալ մահվան օղակից, բայց չկարողացան վերադառնալ: Ամրոցում մնացած կանայք, ծերերը, երեխաները թույլ ընդունեցին ու մեռան:

Ամրոցը լռել էր: Բայց թուրքերը չէին համարձակվում մոտենալ... Իսկ երբ հունիսի 29-ին ներխուժեցին ամրոց և տեսան թունավորված, արդեն մեռնող, բայց դեռ կենդանի մարդկանց՝ սկսեցին նրանց գազամաքար կոտորել... Սա գարմանալի չէր: Թուրքի ոչ մի բարբարոսության վրա չի կարելի զարմանալ...

Զարմանալի՞ն... Հոգեվարքի մեջ գտնվող թույլ ընդունած կանայք, երեխաները, ծերերը գրկախառնվում էին թուրքերի հետ և նրանց իրենց հետ առած՝ նետվում էին ժայռերից ներքև...

...Ես հիմա կլռեմ, որ իմ խոսքը տամ **Կարեն Եփեփին**, որի պատմությունը նույնպես **մենախոսություն է ճշմարտության թելադրանքով**:

ԿԱՐԵՆ ԵՓԵՓԵ - Ես դանիացի միսիոներուհի եմ, որ ականջալուր լինելով համիդյան հայկական ջարդերի ողբերգությանը՝ քսանյոթ տարեկան եկա Հայաստան՝ ծառայելու դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի Ուրֆա քաղաքում հիմնած որբանոցում: Եկա՝ ծառայելու հայ մանուկներին, որոնք որբացել էին արյունոտ սուլթանի ջարդերի ժամանակ: Ես ականատեսն ու վկան եմ ավելի սոսկալի մի ժամանակի, որը կոչվում է 1915 թվական:

Ուրֆա քաղաքում նույնպես ամեն բան նույնությամբ սկսվեց: Չերբակավեցին քաղաքի մտավորականներն ու երևելիները, որոնց մեջ էր մեր կողմից չափազանց հարգված ու սիրված Ուրֆայի հայ թեմի առաջնորդ **Արտավազ**

Գալենտերյան վարդապետը: Պարտադրվեց զենքերի հանձնում և ապա ոչնչացվեցին 1500 ուրֆացի զորակոչված երիտասարդներ:

Կարեն Եփեփե

Ուրֆան գիտեր, թե հաջորդ արյունոտ արարքը ինչ է լինելու: Եվ **Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանի** գլխավորությամբ ուրֆացիները որոշեցին՝ մեռնել իրենց տուն ու տեղը, իրենց գերդաստանը, իրենց պատիվը պաշտպանելով: Նրանք այնքան կազմակերպվեցին, որ նույնիսկ զինարհեստանոց և հիվանդանոց ունեին վիրավորների համար:

Ուրֆա ուղարկվեց վեց հազար զինվորով և թնդանոթներով կանոնավոր զորք, որին միացավ 12 հազար հրոսակ... Անընդհատ, առանց դադարի՝ գնդացիների, թնդանոթների հրաձգություն էր, բայց թուրքերին չհաջողվեց գրավել Հայոց դիրքերը, որոնք պաշտպանում էին ընդամենը 800 հայ մարտիկներ:

Հոկտեմբերի 9-ից թուրքական զորքերին սկսեցին ղեկավարել Ուրֆա հասած գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականները: Բայց հայերը չընկճվեցին: Զինված խիզախ աղջիկների երեք ջոկատ էր առասպելական հերոսությամբ կռվում տղամարդկանց ջոկատների կողքին: Եվ որքան պատանիներ... գրեթե երեխաներ... Սակայն գերմանացի սպաները քաջատեղյակ էին իրենց գործին... Իսկ հայերի ռազմամթերքն ու պարենը սպառվում էին... Բայց հայերը որոշել էին մեռնել՝ զենքը ձեռքներին... Ծանր վիրավոր **Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանը** պատգարակով դիրքից դիրք էր գնում ու ոգևորում իր մարտիկներին... Իսկ հետո Գերմանացի **Էքարդին**, որը պիտի պահանջեր նրանցից դադարեցնել կռիվը, հանձնվել՝ խոստանալով կյանքը...

Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանը պատասխանեց. «**Եթե ձեր մեջ քաղաքակիրթ և քրիստոնյա մարդու գագուռ կա, փրկեցեք անապատների մեջ կոտորվող անմեղ հայ ժողովրդին**»:

Նրանք բոլորն արդեն գիտեին, որ մեռնելու էին... Նրանք ոչնչացրին, կրակի բերան տվեցին իրենց տները, ունեցվածքը:

Հոկտեմբերի 23-ին թուրքերն ու գերմանացիները խուժեցին հայկական թաղամաս: Կենդանի մնացած երեխաներին և կանանց դուրս քշեցին թաքստոցներից և գազամաքար սպանեցին:

Երբ Օսման բեյի մոտ բերեցին տղամարդու հագուստով մարտիկ հայուհիներին, բեյը հրամայեց մերկացնել նրանց... Սակայն նրանցից մեկը համեց թաքցրած ատրճանակը, դիմախար կրակոցով սպանեց Օսմանին... հետո իր մարտական քույրերին՝ ազատելով նրանց անպատվու-

Սկրտիչ Յոթնեղբայրյան

թյունից և վերջին փամփուշտով ինքն իրեն...

Թաղամասերից մեկում մի թաքստոց թուրքերը չէին կարողանում երկար ժամանակ վերցնել: Երբ վերջապես գերմանացիները թնդանոթներով քարուքանդ արին, տեսան ընդամենը մի ջահել աղջկա դի, թևի մեկը պոկված, մյուս թևով հրացանը կրծքին սեղմած...

Թուրքերը կարողացան գերի վերցնել վիրավոր, այլևս անկարող պաշտպանվելու 120 տղամարդ... Նրանց կախեցին:

Ֆախրի փաշան ասաց. «Ի՞նչ կլինե՞ր մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ ծառանային...»:

Ուրֆայի, նրա շրջակա գյուղերի բեկորների շարանները ձգվեցին աքսորի ճամփաներով:

Նրանք տեղ չհասան:

ՊՈԼ ԴՅՈՒ ՎԵՈՒ -ես գրեցի «Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են Մուսա լեռան վրա» գիրքը: Աշխարհի շատ գրադարաններում կգտնեք այդ գիրքը, որ ես՝ ֆրանսիացի պատմաբանս, գրեցի ճշմարտության պարտադրանքով...

Հալեպի վիլայեթի Անտիոք գավառի **Մուսա լեռան** փեշերին տարածված գյուղաքաղաքներից է **Սվեդիան**: Նրա շուրջը ընդամենը հայկական վեց գյուղ կար վեց հազար բնակչությամբ: Խաղաղ, բայց քաջարի երկրագործ ժողովուրդ, որը սիրում էր զբաղվել շերամապահությամբ և մեղվաբուծությամբ, ուներ դպրոցներ և եկեղեցիներ... Մուսալեռցիներն էլ ենթարկվեցին զորահավաքի, պատերազմական տուրքերի, կամայականությունների, բռնությունների: Իսկ երբ սկսվեց բռնազաղթը, երբ մուսալեռցիները լսեցին մույնիսկ քաջ և անպարտելի

Հայ պաշտպաններ

զեյթունցիների տեղահանության ու կոտորածների մասին, որոշեցին, որ կենդանի չպետք է հանձնվեն թուրքերին: Պիտի բարձրանան Մուսա լեռ և պիտի պայքարեն՝ կամ մինչև փրկություն, կամ մինչև մահ...

Նրանք լեռ բարձրացան հուլիսի 30-ին: Կռվողներն ընդամենը 600 հոգի էին, որոնք բազմաթիվ անգամ կռվեցին ու, ծանր կորուստներ տալով թշնամուն, ետ չպարտեցին նրա

հինգհազարանոց, թնդանոթներով զինված բանակը:

Թշնամին, պարտության կատաղությունից ավելի գազազած, այս անգամ ինքն հազարանոց կանոնավոր զորքով ու հրոսակախմբերով հարձակվեց: Ընդհանուր հրամանատարը **Ֆախրի փաշան** էր, որը հետո դարձավ Ուրֆայի դահիճը: Երկու օր անընդհատ ահեղ մարտեր տեղի ունեցան: Թուրքերին հաջողվեց մույնիսկ մի քանի կետերում ծեղքել հայերի պաշտպանական գիծը, բայց, այնուամենայնիվ, հազար հոգուց ավելի զոհ տալով՝ նահանջեցին... Հայերը կարողացան փախած թուրքերի թողած ռազմավարը վերցնել:

Թուրքերը հրաժարվեցին հարձակումներից: Նրանք որոշեցին հայերին կոտորել սովահարությամբ և 15-հազարանոց զորքով պատնեշեցին **Մուսա լեռը**:

Իսկ մուսալեռցիները որոշեցին ազդանշան տալ՝ լեռան ծովահայաց եզրին բարձրացնելով երկու լայնատարած ճերմակ սավաններ, որոնց վրա նկարված էին կարմիր խաչեր և գրված. «**Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են**»: Օր ու էին կարմիր խաչեր և գրված. «**Քրիստոնյաները վտանգի մեջ են**»: Օր ու գիշեր դրանց շուրջը խարույկներ էին վառվում անցնող նավերի ու շաղրոթյունը, գրավելու համար: Այնտեղ հաստատվել էր նաև մշտական հերթապահություն, որպեսզի որևէ մարտամարտի երևալու դեպքում օգնության ավելի հստակ ազդանշաններ տրվեն: Պահակներից մեկը, որը լավ լողորդ էր, պետք է լողար դեպի նավը և իր հետ տաներ մետաղյա տուփի մեջ դրված անգլերեն լեզվով դիմում-աղերսագիրը. «**Մենք այստեղ ապաստանել ենք թուրքական բարբառություններից, խժոժություններից, կոտորածներից և մահից... Դիմում ենք հանուն քաղաքակրթության՝ ընդդեմ բարբարոսության այս ոսոխի և խնդրում ազատել մեր կյանքն ու պատիվը... Եթե դա հնարավոր չէ, խնդրում ենք փոխադրել մեր կանանց, ծերերին, երեխաներին և պարենավորել մեզ զենք-զինամթերքով, պարենով, որ շարունակենք կռվել թուրքերի դեմ: Խնդրում ենք, մի թողեք, որ ոչնչանանք, ազատեցեք մեր կյանքը, ազատեցեք մեր պատիվը, քանի դեռ ուշ չէ...**»:

Սեպտեմբերի 5-ին երևաց ֆրանսիական նավը, որը, նկատելով ճերմակ պատանների գիրը, մակույկ ուղարկեց ափ:

Ռազմանավը հեռացավ խոստանալով օգնություն ուղարկել: Թուրքերը քնած էին: Նրանք մորից կատաղի հարձակման անցան: Սակայն այս անգամ ևս հայերը այնպիսի ջախջախիչ հարված տվեցին թուրքերի առաջապահ զորքերին, որ ստիպեցին մյուսներին խուճապահար փախչել:

Սեպտեմբերի 10-ին ֆրանսիական երկու ռազմանավ սկսեցին զննակոծել թուրքական դիրքերը, ապա մույն ամսի 13-ից 15-ը ֆրանսիական «**Ժամնա դ'Արկ**» նավը իր տախտակամածի վրա վերցրեց կենդանի մնացած չորս հազար մուսալեռցիներին: Ի դեպ ֆրանսիական նավատորմում էր ծառայում ծովային սպա, հայորդի **Տիրան Թեքեյանը**: Մուսալեռցիները իրենց փրկության համար նրա ջանքերին էին պարտական:

Փրկված մուսալեռցի քաջ երիտասարդները ձեռքերը ծալած չնստեցին: Նրանք մտան Արևելյան լեզեոնի մեջ և ֆրանսիական զորքերի կազմում կռվեցին թուրքերի դեմ:

ԼԵՓՍԻՈՒՄ -9 սեպտեմբերի 1915 թվականին Թալեաթը արձակեց իր հերթական հրամանը. «**Թուրքական հողի վրա հայերի ապրելու և աշխատելու հրավումը լիովին վերացված է**»:

Ես կարող եմ առանձին-առանձին նկարագրել բոլոր գավառներից, քաղաքներից ու գյուղերից հանված հայերի տառապանքները, բայց դրանք կլինեն մույն դաժան ոճրի պատմությունները շատ քիչ տարբերակներով... Նույն ճակատագրին ենթակա Կարինը, Երզնկան, Բաքերդը, Սեբաստիան, Մարզվանը,

Խարբերող, Կեներեկը, Մալաթիան, Տիգրանակերտը, Ալաշկերտը... Նույն ահեղամուսնի վկաները՝ Եփրատն ու Տիգրիսը ... Տիգրիսը, որը կուլ տվեց Բաղեշի ողջ հայությանը:

Կրկնում են. ինչ-որ գրում են թուրքերի կատարած բոլոր անգթությունների փոքր մասն է միայն: Ես կարող եմ բոլոր պատմած իրողությունների համար տալ թվականներ և անձանց անուններ, որոնք ականատես վկաներ են... Առաջիններից, ահա, էրզրումի գերմանական զինվորական միսիայում ծառայած երկու գթության քույրերի վկայության պատառիկները...

ԳՐԹԻԹՅԱՆ ՔՈՒՅՐԵՐ - Դետեյալ առավոտյան մահվան դատապարտվածների քարավանները, որոնք եկել հասել էին Երզնկա Կարինից, Բաբերդից, այդ գավառների հարյուրավոր գյուղերից, ճանապարհ ընկան: Անասելի թախծ էր տիրում... Գնում էր մեծ ամբոխը, ընդամենը մի քանի տղամարդ, մնացածները կանայք ու երեխաներ... Կանանցից շատերը խելագարված էին... Շատերը, մեզ տեսնելով, բղավում էին. «**ԽՆԱՅԵՑԵՔ ՄԵՉ, ՄԵՆՔ ԿՂԱՌՈՒՄՔ ՄՈՒՍՈՒՄԱՆՆԵՐ, ԳԵՐՄԱՆԱԳԻՆԵՐ ԿԱՄ ԻՆՉ-ՈՐ ՈՒՂՈՒՄ ԵՔ... ՄԻՅԱՆ ՔԵ ԽՂԾԱԳԵՔ ՄԵՉ... ՄԵՉ ՏԱՆՈՒՄ ԵՆ ԿԱՄԱԽ ԲՈՂԱՉ, ՈՐ ՄԵՐ ՎԻՉՐ ԿՍՐԵՆ...**»:

Երզնկայից քիչ հեռու քարավանները, Կամախի ծամփան բռնելուց առաջ, կանգնում էին: Բազմաթիվ թուրք ծիալորներ էին ընդառաջ գալիս՝ մանուկներ և երիտասարդ աղջիկներ ջոկելու: Այստեղ գերիների շուկա էր: Այստեղ գնածի փոխարեն որևէ բան չէր վճարվում:

Մենք անընդհատ նոր քարավանների էինք հանդիպում:

Նորից՝ շատ քիչ այրեր, մնացածները կանայք և մանուկներ:

Շատերը խարտյաշ, խոշոր, կապույտ աչքերով, որոնք մահվան լրջությանն անգիտակից պայծառությամբ այնպես էին նայում, որ թվում էին երկնային հրեշտակներ... Գնում էին, որպեսզի բոլորն էլ ժայռերի բարձունքներից գահավիժեն Կամախ Բողազ անիծյալ անդունդը...

Մեզ ուղեկցող թուրք ժանդարմը պատմեց, որ Կամախ մտնող քարավանները այլևս այնտեղից դուրս չեն գալիս:

...Արյունակալ ջարդարարների գոռում-գոչյունով կիսամեռ ու մեռած հայերի դիակները նետվեցին հորանջող անդունդն ի վար... Մարդկային մարմինների ջախջախումը վիհերի մեջ արձագանքվում էր՝ մոտալուտ մահվան զարհուրանքից գալարվող զոհերի խելացնոր կանչերին, ողբ ու կոծին խառնված... Դիակների հարվածների տակ ահեղացող գետի ջրերի ճողփյունն էր լսվում: Միայն մեկ ժամվա հրեշային գործ չէր սա, ոչ: Երեք օր անընդհատ շարունակվեց ջարդը: Ապառաժների ցցվածքների վրա՝ ցանցնված ուռած դիակներ, որոնք ժանտախտի անտանելի շնչով էին լցրել օդը...

ԱՆՐԻ ԲԱՐԲԻ - Մահվան քարավաններ... տարագրյալների ողբալի հոտեր, որոնք դեռ չէին կոտորվել և հիմա գնում էին կողոպտված, ուժասպառ դեպի աքսոր և դեպի ջարդ: Լիկանքի մղձավանջից խելահեղ տասնյակ հազարավոր կանայք և երեխաներ Դայոց Աշխարհի ողջ տարածքից հավաքված... Սոսկումից խելահեղ անհուն քարավաններ, որոնք դանդաղորեն դեպի անապատ էին գնում ճանապարհի ողջ երկարությամբ խիտ շարքերով դիակներ թողնելով...

Ամեն անգամ, երբ մոտենում էին քրդական գյուղերին, նրանց կանայք ու տղամարդիկ շրջապատում էին այդ բզկտված քարավանները, քաշկռտելով պոկում զգեստները վրաներից... Եվ քիչ անց, դեպի մահ էին գնում մերկ քարավանները...

Նրանք, որոնք ամենից առաջ ջարդվեցին, երջանիկ էին: Ամեն երեկո, հայրերի, մայրերի, մանուկ եղբայրների, ծերերի աչքերի առջև բռնապղծվում էին նույնիսկ ութ-տասը տարեկան աղջիկները: Դիմադրողները հրացանի կոթի մի հարվածով կնքում էին իրենց մահկանացուն:

...Իսկ մեռած մայրերի որբուկները, որոնք արդեն կարող էին քայլել, գնում, կառչում էին մի ուրիշ կնոջ քղանցքից: Նրանք, որոնք դեռ քայլել չգիտեին, մնում էին ճանապարհին և մեռնում էին: Եթե կանանցից մեկը ցանկանար վերցնել ճանապարհին մեռնող որբուկին, դաժանորեն գանահարվում էր:

Երկու օրը մեկ նրանց մի քիչ հաց էին բաժանում, որը բոլորին չէր բավարարում: Եթե ճանապարհի երկարությամբ երբեմն ցորենի չինձված արտեր էին հանդիպում: Եթե կարողանում էին խուսափել թուրք պահապանների հայացքից, ցորենի հասկեր էին հավաքում կամ այրված դաշտերից վառված, խարկված հատիկներ... հազարներով մեռնում էին քաղցից ու ծարավից: Ծարավից: Առավոտից մինչև գիշեր անառվա հասարակածային արևի տակ քայլել... Ծարավից խելագարվածների թիվը օր օրի ավելանում էր: Տևական սարսափն ու տառապանքը խելահեղության էր հասցնում

հատկապես այն կանանց, որոնք մի քանի երեխա ունեին: Նրանք, որոնք կարողանում էին գոնե մի երեխա փրկել, համարվում էին երջանիկ: Ոմանց հաջողվում էր խուսափել պահապանների վայրագ հսկողությունից և պահվել ցորենի արտերի մեջ այն հույսով, որ հետո կարող են փախչել և ապաստանել լեռներում:

Այսպես եղավ Շեխլանի ցորենի արտերում: Չեթները շրջապատեցին արտերը, որտեղ թաքնվել էին հինգ հարյուրի չափ կանայք իրենց երեխաներով: Բռնեցին Բոլորին, փակեցին գյուղի հարդանոցում և կրակ տվեցին:

Իսկ քարավանները քայլում էին:

Ճանապարհին անցնում էր գետի խորունկ հովտի միջով: Մայրերը, օգտվելով կանգառից, փորձեցին լվանալ զավակների ցավոտ ոտքերը՝ քիչ հանգիստ տալու համար: Հենց այդ ժամանակ չեթեներն ու քրդերը սկսեցին կրակել ոչխարի պես միմյանց գլխի հավաքված կանանց ու երեխաների վրա:

Օ՛հ, ցավից ու սարսափից խելագարված ի՞նչ ոռնոց էր՝ համեմված չեթենների հրացանների բոմբյուններով, հռհռոցով ու հայիոյանքով...

Քարավանները դանդաղ էին առաջանում: Դա ձեռնառու չէր չեթեններին: Նրանք հաճախակի լուր էին տալիս մոտակա աշիրաթների քրդերին... Հրոսակներն իջնում էին լեռներից... Հարյուրավոր հրացաններից միանգամից կրակ էր բացվում քարավանի վրա... Քարավանը փախչում էր քառարշավ, զարհուրանքով...

Գողգոթան շարունակվում էր:

ՖԱՅԵՉ ԷԼ ՂՈՍԵՅՆԻ - ես գրեցի. «**Հերոսական հայության անցյալից: Ջափդերն Հայաստանում**»:

Ես բեղվին եմ, Իլիջուում ապրող սուլուք ցեղի առաջնորդներից մեկի որդին: Ուսանել եմ Կոստանդնուպոլսում՝ աշարի ցեղի դպրոցում: Ես գրեցի 1915 թվականի հայերի կոտորածի մասին: Ես այդ ամիսներին ստիպված եմ եղել տեղից տեղ անցնել: Աշխարհի շատ գրադարաններում կգտնեք իմ գիրքը՝ ֆրանսերեն, գերմաներեն, անգլերեն, հայերեն, արաբերեն լեզուներով: Երբ պատերազմը վերջանա, այս գրքի ընթերցողները կհամոզվեն, որ ես ճշմարտություն եմ գրել, գրել եմ սակայն սոսկ աննշան մասն այն չարագործությունների, որ կատարվել են տարաբախտ հալ ժողովրդի դեմ:

...Սերուշից մենք գնում էինք Ուրֆա: Ճանապարհին տեսա հետիոտն ընթացող ամբոխներ: Հեռվից թվացին գորամասեր: Երբ մոտեցանք, տեսանք, որ հայ կանայք էին... Մենք անընդհատ հանդիպում էինք

ճանապարհի եզրերին ընկած բազմաթիվ դիակների: Ցավս անտանելի էր... Հեկեկանքը, առանց իմ կամքը հարցնելու, դուրս էր թռչում կոկորդիցս... Ի՞նչ հանցագործություն էին կատարել այդ կանայք: Մի՞թե նրանք պատերազմել էին թուրքերի դեմ կամ սպանել էին նրանցից գրեթե մեկին... Ո՞րն էր այդ անպաշտպան էակների հանցանքը... Նրանց միակ մեղքն այն էր, որ նրանք հայուհիներ էին: Ամենուրեք դիակներ էին մինչև Ուրֆա, Ուրֆայից Դիարբեքիր: Երբ հասանք Դիարբեքիր, այնտեղ այլևս ոչ մի հայ չկար: Նրանց բոլորին իբր թե Մուսուլ գաղթեցնելու պատրվակով, լցրել էին Տիգրիս... Ո՞վ կարող է նկարագրել այն զգացումները, որ ծնվում են ականատեսի սիրտը, երբ նա մտածում է այդ դժբախտ ու հերոսական ազգի մասին, որն աշխարհին զարմացրել է իր քաջությամբ ու խիզախությամբ, որ դեռ երեկ ամենակենսունակն ու առաջավորն

էր Օսմանյան կայսրությունում ապրող բոլոր ժողովուրդներից, իսկ այժմ դարձել է անցյալի հուշ: Նրա դպրոցները, որ մի ժամանակ լի էին աշակերտներով, այժմ դատարկ են...

Դիարբեքիրում իշխանությունները հայերին բնաջնջում էին մերթ հորով, մերթ սրով... Երբ դեռ չէր սկսվել ընդհանուր ջարդը և տեղահանությունը, թուրքերը հրդեհեցին Դիարբեքիրի շուկան: Հայերը նետվել էին մարելու, բայց զինվորները շրջապատել էին շուկան և արգելել: 1600 խանութ այրվեց այն ժամանակ: Հայերը մինչև վերջին թելը կորցրին իրենց ունեցվածքը: Բայց այդ հրդեհը ի՞նչ էր, համեմատած այն կրակի հետ, որի ծարակը դարձան հենց իրենք՝ կենդանի հայերը:

Հաճախ նրանց խուճ-խուճը նետում էին ջրհորները կամ փոսերի մեջ և կենդանի-կենդանի թաղում: Հազարներով ջրահեղձ են արել Տիգրիսում և Եփրատում... Հազարավորները մահացան ծարավից, սովից ու սարսափից դեպի Տեր-Ջոր ձգվող ճանապարհներին...

ՇԱՔԵՐ ԲԵՂԸ՝ պետական ծառայողներից մեկը, որին հանձնարարված էր հայերին կոտորելու գործը, վկաների ներկայությամբ ինձ պատմեց. «Ես ուղեկցում էի աքսորված հայերի քարավանը: Երբ Դիարբեքիրի սահմաններից դուրս էինք եկել, սկսեցինք գնդակահարել նրանց, առջևս հայտնվեց մի քուրդ: Ձեռքերս համբուրելով՝ նա աղաչում էր, որ իրեն տամ իր հավանած մի տասը տարեկան աղջկա: Ես դադարեցրի հրացանա-զարկը, բերել տվեցի աղջկան ու ասացի՝ մենք քեզ կհանձնենք այս մարդուն, կյանքդ կփրկվի: Բայց աղջիկը նետվեց մահվան դատապարտվածների կողմը: Ես նորից դադարեցնել տվեցի կրակը և նորից բերել տվեցի աղջկան: «Ես քեզ խղճում եմ, ուզում եմ կյանքդ փրկել: Գնա այս մարդու հետ: Նա քեզ լավ կպահի»:

«Ես հայ աղջիկ եմ, - ասաց նա, - որոնց սպանում եք: Ես չեմ ծնողներս ու ազգականներս նրանց մեջ եմ, որոնց սպանում եք: Ես չեմ ուզում նրանցից հետո ապրել նույնիսկ մեկ ժամ»:

Անհնար եղավ նրան համոզել: Ես բաց թողեցի նրան: Ես տեսա, թե ինչպես նա երջանկացած վազեց ծնողների մոտ ու նրանց հետ գնդակահարվեց»:

Սա պատմեց թուրք պետական ծառայողը: Մի ուրիշ թուրք՝ մեր կառավար, Ուրֆայից Ղարա Ջուր ճանապարհի մի հատվածում ինձ ցույց տվեց քարերի մի կույտ՝ մի բլրի վրա և ասաց, որ այդ տեղում սպանվել են թուրք մեջլիսի **Ջոհրապ** և **Վարդգես** երկու նշանավոր հայ երեսփոխանները...

...Հրատարակելով այս գիրքը՝ նախ և առաջ նպատակ էի հետապնդում ապացուցելու, որ հայերի դեմ գործադրված դաժանությունների պատասխանա-տվությունն ընկնում է «**Միություն և առաջադիմություն**» կոմիտեի անդամների

ՄԱՐԻԱ ՅԱԿՈԲՍՈՆ -Արևելքում տառապող հայ ժողովրդին օգնության փութալը աշխարհի ողջ մարդկության պարտքն է: Չի կարելի, առանց

Մարիա Յակոբսոն

չկա... Որքան ենք կարոտում խաղաղության և մարդկանց ներսում Աստծո ներկայության:

Ես բառեր չեմ գտնում նկարագրելու համար այս ժողովրդի ցավերը, տառապանքներն ու սարսափները: Թուրքերը պարզապես զագաթնակետին են հասցրել հայ ազգը տանջահարելու իրենց սատանայական հնարամտությունը: Չնայած սատանայի համար էլ անկարելի է այս արարքները հանդուրժել... Ո՛վ կարող է փրկել դժբախտ ժողովրդին և ազատել այս դժոխքից:

Խարբերդում ոչ մի հայ չի մնացել: Թուրք ամբոխը լցվել է նրանց տները և կողոպտել: Ամեն ինչ տանում էին: Կարի մեքենա, դաշնամուր, գորգ, արժեքավոր այլ իրեր, հագուստներ... Նրանց կանայք անմիջապես իրենց կեղտոտ մարմինների վրա հագնում էին հայ կանանց մետաքսե հագուստները և որովհետև նվազել չգիտեին, բռունցքներով հարվածում էին դաշնամուրի ստեղներին և հաճույքից բղավում ու քրքրում: Թուրքերը դուրս էին գալիս իրենց գետնավոր կեղտոտ որջերից և տեղավորվում հայերի գեղեցիկ, լուսավոր, հարմարավետ տներում:

Թուրքերը հարբել էին արյունից: Մենք եփրատի այս ափին կանգնած տեսնում էինք, թե ինչպես էին այրվում **Չմշկածագի** բոլոր գյուղերը, ընդարձակ դաշտը, պարտեզները... Մենք տեսանք, թե ինչպես այդ ամբողջ հսկա, գեղեցիկ դաշտը միանգամից բռնկվեց: Մենք գիտեինք, որ եփրատը արգելք կհանդիսանա կրակի տարածմանը դեպի Խարբերդի դաշտ: Բայց ի՞նչ կարևոր էր... Օտարերկրացիներս ապահով էինք... բայց այնտեղ այրվում էին մեր հայ բարեկամները... Ո՛վ կարող է պատկերացնել հրեշավոր այս տառապանքը:

...Հիմա էլ գաղթականներն են անցնում խարբերողով: Նրանց պատմությունները մեկը մյուսից սոսկալի են: Հետագայում այս մասին կարդալ շատ դժվար պիտի լինի... Բայց ես զգում եմ, որ պարտավոր եմ այս բոլորը գրի առնել, որպեսզի մեր բարեկամները, որոնք Դանեմարքայում են, իմանան, թե մեր խեղճ հայ քույրերն ու եղբայրները ինչ տառապանքների միջով են անցել...

Գաղթական հայերին տա-
նում են լեռները... Խարբերողը
դարձել է հայերի գերեզմա-
նոցը: Գիշերը մենք՝ դանիացի
միսիոներներս բարձրանում
ենք լեռները, որտեղ տեղի էր
ունենում սպանողը... Մենք
տեսնում էինք լուսնի լույսի
տակ սփռված մերկ դիակ-
ներ... Մենք կանչում էինք.

«Ողջե՛ր, ծայն տվե՛ք...»:

Երբեմն դիակների տակից հայտնվում էին վիրավոր, կիսակենդան մնացածներ։ Մենք նրանց զգուշորեն իջեցնում էինք լեռներից և տանում մեր հիվանդանոցի մեջ զաղոտնի պահելու և խնամելու։

Ահա, այդպիսի մի եղերական գիշեր լուսնի լույսի մասը, մութաշուրջ
համատարած լուռության մեջ, մենք տեսանք հազիվ վեց տարու աղջնակի, որը
նստած էր քարին, բոլորովին մերկ, ցրտից կափկափող ատամներով: Երբ մենք
մոտեցանք, սարսափահար երեխան երկու փոքրիկ ափերը մեկնեց մեզ և ասաց.

«Ես էլ դրամ չունեմ...»: Մենք, նրան փաթաթելով տաք թիվսոցիլ մեջ, լիջնցրինք մահվան կատարներից ներքև և պատսպարեցինք... Քիչ սթափվելով և տեսնելով, որ բարեկամների մեջ է, պատմեց ինչպես, երբ կոտորածը սկսվել է, մայրը նրան տվել է մի ոսկի և ասել, որ տա այն թուրքին, որ պիտի սպանի իրեն... Գուցե թուրքը վերցնի ոսկին և չսպանի երեխային... Այդպես էլ լինում է. թուրքը ստանում է աղջնակից ոսկին և հղանում էլ լինում է. թուրքը ստանում է մանկանը և թողնում մեռելների այս ոճիրը. մերկացնում է մանկանը և թողնում մեռելների մեջ, որպեսզի նա նախքան մեռնելը իր մանուկ սարսափահար հոգով ապրի դժոխք երկրի վրա... Եթե մենք այդ գիշեր չբարձրանայինք լեռները...

...Դուք՝ մայրեր... մայրեր՝ Կանանկաբախ, մայրեր...
ծեր զավակները լինեին... գետինը նրանց ոտքերի տակ
վառվում է, կամ ծյուն ու սառույց է կտրում... Նրանց փոքրիկ,
քնքուշ ոտքերը՝ կարմրած ու կապույտ... հոշոտված...
Երևակայել, թե նրանք ինչ սարսափի ու չարչարանքի միջով են անցել... Ոչ մայր
ունեն, ոչ հայր, որ գթա նրանց... Նրանց մայրերն ու հայրերը վաղուց սպանված
են... Արդյո՞ք ձեզանից յուրաքանչյուրը չպետք է ասի. **«Ես կհոգամ նրանցից
մեկի կյանքը...»**»:

Տեր, եթե իմ գլուխը արցունքի աղբյուր լիներ, այս ժողովրդի տառապանքի վրա պիտի անընդհատ լայի...:

ՄԱՍԵՏ - Ես ուղտապան եմ, պարսիկ Քերպելու Ալի Մամետը: Ես ռազմամթերք էի փոխադրում Երզնկայից: 1915թ. հունիսին, երբ եկա Խոթուրի կամրջի մոտ, մի ահռելի տեսարան բացվեց իմ աչքերի առջև: Ամթիվ, անհամար մարդկանց դիակներ էին լցված մեծ կամուրջի 12 կամարների անցքերը... Ջուրն, իր ընթացքը փոխած, կամուրջից այն կողմ էր հորդում... Ամենուր զարհուրելի ոճրագործության գոհեր՝ հայեր: Թշվառ հայեր... Շներն ու անգղները խժռում էին նրանց դիակները...

...Ես պիտի շարունակեմ Հիշողության բարձրագույն ատյան կանչել ականա-տեսներին, որոնց պատմությունները Աշխարհի Ոճրի և Հայոց Աղետի մասին է:

Ոճիրը՝ ոճիր է, թեկուզ անբացատրելի: Սակայն ոճիրն ունի որոշակի գույն, համ, հոտ, զարհուրանք: Հայոց ծորերը լցվեցին ոճրի գույնով, համով ու հոտով... Լսեցիք, չէ՞, գետերը դարձան ելման, խելագար, երբ կորցրին իրենց ճանապարհ-հունը դիակների առատությունից: Հովիտները, որ կանաչ էին կամ դաշտերը հացի, առան մահվան գույնն ու համը, մահվան պիղծ հոտից թունավորվեցին... Լեռների լանջերը, քարանձավները, անտառների խոր թավուտները, անապատի ավազների խոր ընդերքները, երեք ծովերի փոթորկուն դարձած ջրերը: Նույնիսկ Պարսից ծոցի, Հնդկաց օվկիանոսի բանից անտեղյակ վրդովված ալիքներին հասավ **Եփրատ-Տիգրիսով** ներքև սլացող **Ոճիր-Եղեռնը** իր գույն ու համով, իր նեխահոտով... Շնամկները բարի գործ կատարեցին... Մեծ դժվարությամբ, սակայն մաքրեցին ծովերի ու օվկիանոսների ջրերը... Ցամաքի վրա շները նույնպես խրախճանում էին... Խժռում էին անթաղ դիակները և կատաղելով դառնում գորշ գայլեր... Դու չես ճանաչում **Գորշ Գայլեր** կոչվող բորենիներին...

Լսենք այս թուրքի անկեղծ պատմությունը, որը գրի է առել նրա գրուցակիցը՝ **Գրիգորիս Պալաքյան** վարդապետը, երբ Զանգուրի վերջին 16 պոլսեցի մտա-վորական աքսորյալների և իր տանջահար ժողովրդի հետ բարձրանում էր «**Հայի Գողգոթան**»՝ ոտքերի տակ անսահման տարածությամբ փռված ոսկորները տրորելով...

ՇՅՈՒՔՐԻ ԲԵՅ - Հայերի ոսկորներ են: Թուրք գյուղացիներից ջարդվածների ոսկորներ: Հապա ի՞նչ գիտես: Պոլսից եկած բարձր հրամանի համաձայն կոտորվեցին: Ներքին գործոց նախարարի հրամանով կոտորվածների հետքը կորցնելու համար, մեծ փոսեր փորելով, հավաքեցին ու թաղեցին: Բայց, տես որ, զարման հեղեղները, փոսերը բանալով, ոսկորներն ու նեխած դիակներն արևի երես հանեցին: Այս ճամփից ոչ մի քարավան դեռ ողջ չի անցել: Ես, որպես **Յոզղաթի** ոստիկան-գինվորների հարյուրապետ, հաստատ կարող եմ ասել, որ մեր գավառում 86 հազար հայ ջարդեցին: Մենք էլ զարմացանք, որ մեր գավառում այդքան հոծ հայություն կար: 86 հազար:

Բայց այս ճանապարհով ուրիշ գավառներից էլ քարավաններ անցան: Նրանք էլ մաքրվեցին: Մենք մարգարեի գլխի վրա երդվել էինք, որ մեր Յոզղաթի գավառի մեջ ոչ մի հայ չպիտի կենդանի մնա: Սկզբից պատմեմ: Քաղաքի բոլոր այրերին,

իրենց **Ներսես Եպիսկոպոս Դանիելյան** առաջնորդով, քահանաներով ու աղաներով բերեցինք այս ծորերի մեջ ջարդեցինք: Տղամարդկանց ջարդելուց երկու ամիս հետո քաղաքի մեր կառավարիչ Քեմալը մունեստիկ կանչել տվեց հայ

կանանց համար, թե՛ ծեր այրերը ողջմամբ ժամանել են Հալեպ և տեղի կուսակալին խնդրագիր են տվել, որ իրենց ընտանիքներին էլ Հալեպ բերեն: Քեմալը երեք օր պայմանաժամ տվեց, որ երկար ճանապարհից առաջ կարողանան պատրաստվել: Ով ինչ ուզում էր, կարող էր վերցնել հետը: Իսկ ով կարող էր վճարել կառքի ու սայլի համար՝ կառավարությունը կհոգա (ծիծաղում է): Կանայք հավատալով

սկսեցին ճամփի պատրաստություն տեսնել: Կարծես Երուսաղեմ ուխտի պիտի գնային: Անուշեղեններ, գաթա, փախլափա, ուրիշ խմորեղեններ եփելով՝ թիթեղյա տուփերի մեջ շարեցին Հալեպ գտնվող իրենց ամուսիններին նվեր տանելու համար: Քարավանները առաջնորդելու պաշտոնը միշտ ինձ էր հանձնվում, որովհետև այս վայրերին շատ լավ եմ ծանոթ: Երբ հասանք այս ծորերին 830-ից ավելի սայլապաններին ու կառավարներին ետ դարձրինք քաղաք: Ապրանքով լեցուն սայլերն ու կառքերը քաշեցինք մի կողմ ու մեր հետևից հասած թրքուհիների հետ, նրանց կառավարությունն էր ուղարկել մեզ օգնելու. ուրեմն սրանց հետ, սկսեցինք մանրամասն խուզարկություն: Մինչև ներքնազգեստները խուզարկեցինք: Հավաքեցինք բոլոր ոսկեղենը, արծաթեղենը, աղամանդեղեն գարդերը, զգեստների երիզների մեջ ճարտարորեն կարած իրենց հնչուն ոսկիները: Սրանք, այս, խաբվելով, թե իրենց տղամարդկանց մոտ են գնում՝ հետներն առել էին իրենց բոլոր արժեքավոր ու դյուրատար ունեցվածքը. թանկագին գորգեր, կարպետներ... Մի խոսքով, կարճ ժամանակ հետո զատ-զատ ոսկու ու զարդեղենի հարյուրավոր դեզեր առաջացան: Հավաքվածը հնարավոր չեղավ հաշվել: Հասարակ ոստիկաններից մինչև պետական ամենաբարձր պաշտոնյան շահեց: Հապա, ինչպե՞ս... Բոլորին էլ լիովի հասավ: Ես էլ մի 10 հազար ոսկի առա, զարդն ու զարդեղենն էլ իր հերթին: Ես հավատացյալ մարդ եմ: Ալլահը չի ների, որ սուտ խոսեմ: Այս վերջին տեղահանության ու ջարդերի շնորհիվ մեծ հարստություն դիզեցի: Բայց ես ծեր եմ, ի՞նչ պիտի անեմ հարստությունը: Միակ տղաս պիտի վայելե, որն հիմա Գերմանիայում գինվորական ուսում է ստանում:

Ուրեմն, չորս օր, չորս գիշեր մանրագին խուզարկելուց հետո՝ կոտորեցինք 80 ոստիկանով 86 հազարին ինչպե՞ս կկոտորեինք: Մեր խուզարկելու ընթացքում սարերի վրա եկել, հավաքվել էր 10-12 հազար իսլամ ժողովուրդի իսլամ տեղական կառավարությունը շրջակայքի բոլոր թուրք գյուղերի իսլամ ժողովրդին ոտքի էր հանել՝ կատարելու կրոնական իր սուրբ պարտա-կանությունը՝ մասնակցելու **ջիհադին**: Պատերազմի ժամանակ գնդակը սուղ է,

Բազմաթիվ թուրք զինվորներ ցուրտ են մեռան հիվանդանոցներու մեջ՝ Սոմա՝ վառարան գետեղող հայերը աքսորելուն պատճառով: Բայց ի՞նչ փուլթի բավ էր, որ հայ մը ողջ չծգվեր, այս էր օրվան բարձրեն տրված թուրքերու՝ ազգային կարգախոսը:

Հարականներ են տղոց երգածը, դարձյալ կրսեին սեզի կշտանքամուք: «Դ՛նշ
անհոգ ազգ եք, կկոտորենք, կտրորենք, կաքսորենք և դարձյալ երգ
կերգեք»:

Այո, իրավունք ունեին, բայց եթե հինգ երկար դարեր տևող հալածանքներն ու ջանքերն վերջ դեռ պահած էր հայ ազգը իր գոյությունը, պատճառը այս կենսունակությունն էր... Ու հիմա ժողովրդի մնացորդ ասի մը զավակներն էին, որ կբալեին երգելով... գիտենալով հանդերձ, որ դեպի գերեզման կերթան...

Օհ, որևէ մարդկային գրչի հնար չէ կենդանի գույնով պատկերացնել ու պատմել կարենալ այն անլուր տառապանքն ու թշվառությունը տարագրյալ երկու սեռե հայ ժողովրդին, որոնք անցան գնացին Կանլը-կելիտեն՝ Արյան-անցքեն դեպի հարավ անապատները, անցան Ամանոսի այս միակ արյունոտ անցքեն ու գնացին Տեր-Ջորի անջրդի անապատները՝ մեռնելու առանց պատանքի ու առանց գերեզմանի...

...Որոշած էի փախչիլ... Ծրագրիս անհաջողության պարագային անմիջապես մահվամբ պիտի պատժվեի... Սակայն ինչ փույթ... Ես ալ մյուսներուն պես դեպի մահ չէի՞ քալեր...»:

ՍՈՐԳԵՆԹԱՈՒ - Դազարավոր Դայոց գյուղերից ու քաղաքներից հուսաբեկ քարավանները ծածկեցին հարավ իջնող ճանապարհները:

Երկու միլիոն իր զավակներից Դայաստանը պարավեց... Քարավանները ձգվեցին դեպի Սիրիական անապատները... Նրանք ընկնում էին, մեռնում կամ կմախքներ դարձած, խուժադուժ տեսարաններից խելագարված՝ դեռ քայլում էին՝ իրենց ետևից տանելով մեռած-չթաղվածների երկար քարավանը... Երկար քարավանը ուրվականների... Գիշանգողների մեծ երամ-

ներ էին թռչում այդ թափորների գլխավերևում և դիակներից հագեցած ու ճարպակալած կատաղի շներ...

ԱՆՐԻ ԲԱՐԵԻ - Ոչ ոք այսօր չի կարող անցնել լքված Դայաստանով առանց սարսռելու նրա մինչև հորիզոնները պարզված ավերակներին, ամայացումին ու մահվանն ի տես: Չկա մի սաղարթ, չկա մամուռի մի կտոր, ապառաժ, որ տեսած չլինի մարդկային էակների խողխողումը և որոնց վրա հեղեղաման տարածված արյան ցայտեր չլինեն: Չկա ջրի մի հոսանք, լինի առու կամ գետ, որ դեպի հավիտենական մոռացում տարած չլինի հարյուրավոր, հազարավոր դիակներ: Չկա մի խորխորատ, չկա մի կիրճ, որ երկնքի տակ բաց դամբարան չլինի, որտեղ կմախքները իրար վրա կուտակված ճերմակում են... Այս ընդարձակ վայրերում, հայերի ձեռքերով ծաղկավետ դարձած այս դրախտավայրում այսօր ավեր և ամայություն է տիրում... «**Նեխումի դժոխք**»:

Սոսկումի տեսարաններ բացվեցին աչքերիս առջև, երբ նորից անցա այն երկրի գեհեմական ճանապարհներով... Քայլեցի մինչև հեռավոր Եփրատի ամերի երկարությամբ ընկած Սիջագետքի ու Սիրիայի անապատները... Մինչև շիկացած, անիծյալ դժոխք, ուր լքված էին մեծ ջարդերից ազատված դժբախտ ժողովրդի խլակներով: Առանց ապաստանի, սննդի, միշտ քամիների դիմաց,

ծմռան մահացու սառնամանիքների և զարհուրելի անողորմ շոգերի պատճառով մեռնում էին ահռելի քանակությամբ... Բայց նրանք, որ մեռնում էին՝ ամենաքիչ սարսափելին էր... Ավելին, տասնորդված տառապանքները հսկող ոստիկանների ամենժամյա սադայելական անգթություններն էին... Տառապանքը ապուշ էր դարձրել նրանց: Շատերը մոռացել էին խոսելը... ճակատագրից լկկվածները Տեր-Ջորի...

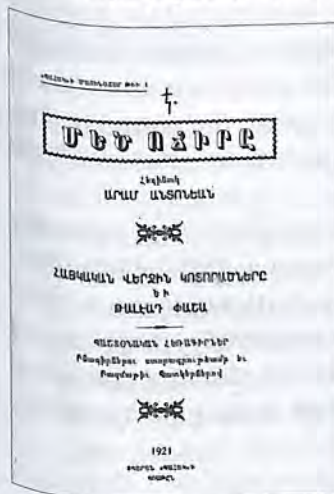
ԹԱԼԵԱԹ - «Մեզ անհայտ պատճառով հանրահայտ մարդիկ փոխանակ աքսորված լինելու ուղիղ աքսորավայր, թողնվել են Դալեպում: Դա դժվարին կացության մեջ է դնում կառավարությանը: Ուշադրության չառնելով նրանց առարկումները՝ այդտեղից հեռացրեք բոլորին, ինչպես կանանց, այնպես էլ երեխաներին, անգամ նրանց, ովքեր ի վիճակի չեն շարժվել: Մարդկանց թույլ մի տվեք պաշտպանելու նրանց, քանի որ իրենց անգիտակցության հետևանքով նրանք նյութական օգուտները հայրենասիրական զգացումներից բարձր են դասում և չեն կարողանում հասկանալ կառավարության մեծ քաղաքականությունը, որը պնդում է այդ միջոցառումների իրականացումը: Հաճեցեք ամեն շաբաթ թվական հաշվետվություն ներկայացնել Ձեր գործունեության մասին: Ներքին գործերի նախարար՝ Թալեաթ, 9 սեպտեմբերի 1915թ.»:

ՆԱՅԻՍ ԲԵՅ - Արամ Անտոնյանի հեղինակած «Մեծ ոճիրը»-ը իմ հուշերի գիրքն է: Ես՝ թուրք պաշտոնյա Նայիմ Բեյս, որ 1915-1917թ.թ. եղել են Դալեպի գաղթականների տեսչության գլխավոր քարտուղարը, հայ մտավորական Արամ Անտոնյանին, որն հրաշքով կենդանի էր մնացել, համձնեցի բոլոր գաղտնի փաստաթղթերը և իմ հուշագրությունները: Ինձ ծայրերից Դալեպ աքսորված հայերին անապատ քշելու գործի փաստաթղթերը: Իմ ձեռքով են անցել բազմաթիվ գաղտնի փաստաթղթեր, թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթ թուրքիայի ծածկագիր հեռագրերը, պաշտոնատար անձանց հասցեագրված հրամաններն ու հրահանգները:

Արամ Անտոնյանի հրատարակած իմ հուշագրությունների «Մեծ ոճիրը» գիրքը թարգմանված է անգլերեն, ֆրանսերեն, հայերեն: Ինչո՞ւ ես՝ թուրք պաշտոնյա, ցանկացա հրատարակել թուրքիո խայ-պաշտոնյունը հանդիսացող այդ փաստաթղթերը: տառակությունը հանդիսացող այդ փաստաթղթերը: Որովհետև ես կարծում եմ, որ հայերի աքսորն ու

Արամ Անտոնյան

«Մեծ ոճիրը» գրքի անվանաթերթը

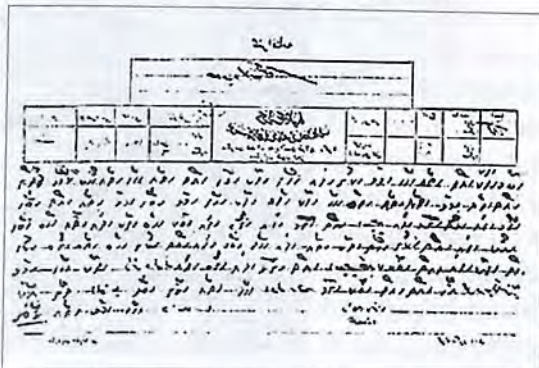
կոտորածը իրենց հավասարը չունեն անմարդկային արարքների մասին մինչև այժմ գրված պատմությունների մեջ:

Հինգ-վեց նահանգից քարավաններով աքսորվել էին մեկ միլիոնից ավելի մարդ: Յուրաքանչյուր քարավանից աքսորավայր էին հասել 100-150 կին ու երեխա: Մյուսները կոտորվել էին ճանապարհներին:

Երբ ես պաշտոնի բերումով հաստատվեցի Հալեպում և ստիպված եղա գրանցել ծածկագրված գաղտնի հրամաններ, երբ ըմբռնեցի այդ հեռագրերի իմաստն ամբողջությամբ, սոսկացի:

Թալեաթի ամեն մի հեռագիրը սարսռեցնում էր ինձ. «...Հաստատականորեն խորհուրդ է տրվում չենթարկվել կարեկցանքի զգացումին՝ ի տես նրանց թշվառ վիճակի, այլ վերջ տալ բոլորին և ամեն կերպ ջնջել, ոչնչացնել բուն «Հայաստան» անվանումը Թուրքիայում: Հետևեցեք, որ նրանք, ում կվստահվի այդ խնդրի իրագործումը՝ հայրենասեր և հուսալի մարդիկ լինեն: Թալեաթ»:

Հալեպի գեներալ-նահանգապետ նշանակվեց Մուստաֆա Աբդուլ Հալիֆ բեյը: Սա, և աքսորի գործերի գլխավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ Նուրի բեյը, հայերի հանդեպ համակված լինելով ատելությամբ, նրբացված դաժանության մարմնավորում էին: Հայերի չարչարանքների, մահվան դեպքերի մասին հաճախակի զեկուցագրերը Նուրի բեյին այնպիսի ցնծություն էին պատճառում, որ նա ուրախությունից պարում էր:

Թալեաթի ծածկագիր հեռագրերից

Երբ Տեր-Ջորի նահանգապետ Սաուդ բեյին մեղադրեցին, որ նա չի կատարել անապատում հայերին կոտորելու հրամանը, նա պատասխանեց. «Մենք չենք հարցնում, թե հայերն ինչո՞ւ են աքսորվում: Դա մեզ չի վերաբերվում: Մենք չենք կարող վերացնել նրանց վրա կախված դժբախտությունը, բայց կարող ենք մեղմել այն: Ես կարծում եմ, որ նրանց աշխատանքի շնորհիվ այս անապատները կարող ենք վերածվել ծաղկուն դաշտերի և այս հյուղակների փոխարեն կկառուցվեն գեղեցիկ շենքեր»:

Ալի Սաուդ բեյը հեռացվեց իր պաշտոնից:

Նրանց ոչնչացնելու Թալեաթի վերջին հրամանը մեկնաբանելու կարիք չունի:

«Ոչ ոքի մի թողեք կենդանի, մասնավորապես մինչև հինգ տարեկան երեխաներին: Այլապես նրանք կմեծանան և կծգտեն վրեժխնդիր լինել: Եթե ուզում եք ապահովել մեր վաղվա օրը, ապա սպանեք նրանց, նույնիսկ երեխաներին»:

Ալի Սաուդ բեյի փոխարեն Տեր-Ջորի նահանգապետ նշանակվեց Ջեքի բեյը, նույնքան արմատում, որքան Ջեդեդը:

Ռաս-Ուլ-Այնում կոտորածը ավարտվել էր: Ջեքի բեյին մնում էր բնաջնջել Տեր-Ջոր աքսորված հայ մնացորդաց: Ջեքի բեյը նրանց քարավանները ուղարկում էր անապատից-անապատ՝ Տիգրիսի միայն ծախ ափով: Դա հայերի վերջին մահավճիռն էր: Տիգրիսի ծախ ափից ձգվում էր անծայրածիր անապատը: Վերջին խմբերը պիտի անցնեին այդ անապատով սովի ու ծարավի միջով, որովհետև Հալեպից ցուցումներ էին ստացվել, որ ճանապարհին աքսորյալներին չթողնել ոչ ուտել, ոչ խմել, եթե նույնիսկ դա հնարավոր լիներ:

Հայերի վերջին խմբերը դեպի գերեզման երկարող ճանապարհներով անապատից անապատ էին գնում... մինչև ուժասպառ ընկնելն ու թաղվելը ավազների մեջ...

ԱՆՐԻ ԲԱՐԲԻ - Ես գրեցի «Սարսափի երկրում» գիրքը: Անցնելով նահատակ Հայաստանի միջով՝ հավաքեցի սարսափի և մահվան շատ պատմություններ: Հակավին դողդոջուն, փոքրիկ ուրվականները, հայ մանուկները, որոնք հագիվ էին կարողանում խոսել, անցնում գնում էին մեռակ, առանձին հուսաբեկության և աղետի միջով:

Հայ մանուկներ... որոնք հրաշքով ազատվել էին մահից և որպես ողորմելի փոքրիկ խլակներ, իրենց ցեղի դահիճների մեջ մնացին, որոնք նրանց արգելափակեցին իսլամ ընտանիքներում, ուր ամեն բան օտար էր, չներող ու դաժան... Նրանք դարձան նաև քրդերի ձեռքին գերյալներ, կորած էր, չներող ու դաժան... Նրանք դարձան նաև քրդերի ձեռքին գերյալներ, կորած էր, չներող ու դաժան... Նրանք դարձան նաև քրդերի ձեռքին գերյալներ, կորած էր, չներող ու դաժան...

Վայրենի լեռների մեջ, կեղտոտ վրանների տակ ծվարած... Բայց սրանցից շատերը կարողանում էին իրենց հափշտակողներից փախչել: Անգետ վտանգին և անհաղթահարելի դժվարություններին՝ փորձեցին վերադառնալ իրենց գյուղերը, այնտեղ իրենց երբեմնի հայրենի տունն էր... Որքան դառնալ իրենց գյուղերը, այնտեղ իրենց երբեմնի հայրենի տունն էր... Որքան մոլորվեցին ճանապարհներին, իրենց տկար ուժերը սպառած՝ հոգնածությունից, քաղցից, ծարավից, ցրտից, վախից վախճանվեցին... Իսկ նրանք, որոնք հրաշքով հասան ոչ գյուղ, ոչ տուն գտան, այլ միայն ամայի ավերակներ, պաղ մոխիրներ և ամենուր կմախքներ...

Բայց, խելքից-մտքից դուրս զարմանալի բան. ավերակների մեջ, որը ժամա-

Որբեր

մակին իրենց ընտանի հարկն էր եղել՝ ապրեցին այս մանուկներից ոմանք... Ապրեցին շաբաթներ, ամիսներ... մեն մենակ, սնվելով խոտով, արմատիքով, միջատներով, մերկ ու վայրենացած պահվտվելով...

Հետո նրանցից շատերին կարողացան հավաքել ռուս զինվորներն ու հայ կամավորները:

...Ռուս կոզակները հանդիպեցին նրանց: Չորս փոքրիկ երեխաներ, դողող ու վտիտ, բոլորովին մերկ, ձիու նեխած դիակի շուրջը ծալապատիկ նստած ախորժակով ճաշակում էին իրենց պիղծ ճաշը: Ձինվորներին տեսնելով երեքը մեծ արագությամբ սլացան դեպի ցորենի արտերը և անկարելի եղավ նրանց բռնել: Իսկ տասնամյա աղջիկը առանց ուշադրություն դարձնելու իրեն շրջապատողներին, շարունակում էր իր խրախճանքը ձիու նեխած մսով: Ձինվորները վերցրին նրան ու տարան հանձնեցին հայ կամավորներին:

Ես տեսա **Ծղուկ** գյուղի ավերակների մեջ գտնված ութ տարեկան փոքրիկ տղային՝ ուժասպառ, կմախքացած, քաղցից գրեթե մեռած, անուժ, շարժվելու անկարող... Երեք ամիս էր արդեն, որ նա լքված ու մենակ ապրում էր այնտեղ: ...Խնուս Գելե ամայի գյուղի մեջ տեսա տասը տարեկան տղային: Քրդերի ու ռուսների կողմից մի քանի անգամ գրավված ու լքված այս գյուղում մանուկը կարողացել էր թաքնվելով ապրել ութ ամիս... Վիրավոր էր. գնդակը ծակելով կուրծքը անցել էր, բայց վերքը բուժվել էր... Ինչպե՞ս: Մերկ, վայրագ, կաշի ու ոսկոր մանուկը, որ մոռացել էր խոսել և միայն խռպոտ ծիչեր էր արձակում, և երբ բռնեցին նրան, վայրենի գազանի պես ոռնում էր, դիմադրում, ճանկռտում, կծոտում...

Եվ որքաններն այդպես: Մանուկ այդ հոգիները, որոնք մենակ, առանձին կամ խմբերով, շաբաթներ ու ամիսներ թափառեցին:

Իսկ այս դեպքը, որ պիտի պատմեն հիմա...

...Քրդերը միշտ մեծ ավարով էին կռվից ու ալան-թալանից վերադառնում իրենց հետ գերեվարած տանելով հայ կանանց ու մանուկների բազմությունը...

Ես հայ կամավորների խմբի հետ էի, որոնք գնում էին քրդերից ազատելու գերիներին: Բայց դեռ բարձունքի ստորոտին չհասած, տեսանք՝ դեպի մեզ էր գալիս մի փոքրիկ քարավան՝ բաղկացած չորս էշերից, որոնց յուրաքանչյուրի վրա մի քանի երեխա կար նստած:

Առաջին էշի վրա ութ տարեկան տղա էր, որի առջև նստած էր երկու տարեկան երեխա, իսկ երեք տարեկանը պինդ գրկել էր նրա մեջքը: Մյուս էշերի վրա չորսից

վեց տարեկան տղաներ ու աղջիկներ էին... Նրանք պատմեցին, որ փախել էին քրդերի մոտից և երկու օր ու գիշեր թափառելուց հետո, երբ այլևս չափազանց հոգնած կանգ էին առել, հանդիպել էին այս էշերին:

-Ո՛ր ես գնում, -հարցնում են կամավորները ութ տարեկան քարավանապետին:

-Գյուղիս ճամփան գիտեմ... Տիգրիսի ափին **Տուքիմ** գյուղիս ճամփան...

-Քո գյուղում ավերակներից բացի ուրիշ բան չկա... Մանուկը թոթվում է ուսերը և մեծ մարդու վստահությամբ պատասխանում:

-Մենք միշտ էլ մի բան կարող ենք գտնել: Մեր արածը ավելի ծիշտ է, քան քրդերի մոտ մնալը: Հայրս, եղբայրներս սպանված են, մայրս, քույրերս՝ քրդերին գերի... Ես կերթամ Տուքիմ... Ես սրանց տեղ կհասցնեմ...

Այդքան արյուն ու սարսափ տեսած այս երեխան ինչպես էր այսպես հանգիստ խոսում, ինչպե՞ս էր այսքան ծանր պարտականությունը վերցրել իր նվազ ուսերին...

Փոքրիկներին տեղ հասցնելու պարտականությունը... Բայց, Աստված իմ, որտե՞ղ է այդ տեղը: Ամայության և ավերակների միջով դեպի ո՞ր են գնում Հայոց Աշխարհի որբացած մանուկները... Երբ պատմում են նրանք իրենց պատմությունները, անհնար է լսել... Այդ մանկական ծայրերը՝ ողբերգություն ապրած և գեհեմից անցած, առանց զգացմունքային ելևէջների, հանգիստ, կյանքն ապրած ու իմաստնացած ծերունու նման:

-Ախ... Ես շատ զարհուրելի բաներ տեսա... Հեն պատմի... մորից կտեսնեն, - յոթ տարեկան մանուկն է ասողը:

-Երբ գրկեցի փոքր եղբորս... սպանեցին... Ես կորցրի լեզուս... մայրիկիս սպանեցին... ուզեցի բղավել, չկարողացա... Շաբաթներով համր եմ եղել... Հիմա կապեցին... Ես Փայլունն եմ, - մի կերպ, ծանր կակազելով՝ փորձում էր իր պատմությունը պատմել տասը տարեկան աղջնակը:

- Ես Վանա Լեջ գյուղի Արեգնազանն եմ... Տասներեք տարեկան եմ... Չէ, կպատմեմ, ի՞նչ կա որ... Կպատմեմ... գիշերը թուրք ժանդարմները բոլոր տներից հավաքեցին բոլոր տղամարդկանց... Տարան լեռը սպանեցին... Մեր հագի շորերն էլ գյուղ վերադարձան ու տները մեկ-մեկ թալանեցին... Մեր հագի շորերն ու տարան... Առավոտյան մեզ մորե մերկ բռնեցին լեռները՝ մեր հայրերին ու եղբայրներին տեսնելու... Նրանք մինչև ուսերը թաղված էին փոսերի մեջ: Նրանք բղավում էին, որ կամ իրենց ջուր տան կամ սպանեն: Այդ ժամանակ թուրքերն ու քրդերը մեր ձեռքը տվեցին արյունով լցված ամաններ և հրամայեցին, որ խմեցնենք նրանց... Քրդերն ու թուրքերը հռհռում էին, մեզ մտրակում: «**Տվեք խմեն, թող զովանան...**»:

-Բրգաշեն գյուղ... Բրգաշենն աշխարհի ամենասիրուն գյուղն է... Ես Բրգաշենցի Սաթենիկն եմ, տասնմեկ տարեկան... Իմ երկու եղբայրները պահվել էին ծխնելույզի մեջ... Ինձ քրդերը բռնեցին... Ես խփում էի, գոռում... չէի թողնում: Եղբայրներս չդիմացան, ցած իջան ծխնելույզից, որ ինձ ազատեն... Քրդերը բռնեցին նրանց: Երեքիս կապեցին իրար: Հրացանազարկով ցրեցին նրանց գանգերը... Ես չեմ իմացել հետո ինչ է եղել... Նվաղած ընկել եմ... Երբ ուշքի եկա,

գիշեր էր... Գյուղում մենակ ես ու մեռելներն էին... Հիմա էլ ես ու մեռելներն ենք։
 -Մենք թաքնվել էինք փլած տների արանքում... Ու՛ր ո՞վ... Հարություն ախպարիկս, մայրիկս ու ես... Չէ, մեզ հետ չէր... Հայրիկս մեզ հետ չէր... Ես տեսա... Կախեցին եկեղեցու զանգից... Թուրքերն, էլ ո՞վ... Տանջեցին, տանջեցին, մորուքը կրակ տվեցին, կախեցին... Ես Ռեբեկան եմ, ութ տարեկան, Ադիյամանի Թորոս սարկավագի աղջիկը... Սարկավագին կախեցին եկեղեցու զանգից... զանգի պարանը քաշեցին... հայրիկս կծոճվեք, զանգը կզնգար... Մայրիկս ախպարիկս պահած էր փեշին տակ... իմ բերանը փակեք էր ձեռքերով, որ չբռնամ... Չէ, աչքերս բաց էին... հայրիկս կծոճվեք, զանգը կզնգար... Ի՞նչ պիտի անեինք, փախանք... Չէ, մենք կարավանի հետ չէինք... մեզ համար առանձին էինք... Տերեկը կպահվեինք քանդուքարափներու մեջ, գիշերները կերթայինք ու կերթայինք... Չէ, չգիտեմ ուր շները կոռնային. ո՞ւր... ո՞ւր... Մայրիկս փեշի տակից հացի կտորներ կհաներ ու մեզ կտար... քիչ-քիչ... շատ քիչ... ինքը չէր ուտեր... քիչ-քիչ... շատ քիչ... Մի գիշեր, երբ պիտի էլի փախչեինք՝ ոտքի չկանգնեց... Աչքերը բաց՝ երկնքին կմայեր... աստղոտ-աստղոտ... Չեմ հիշե... Աստված վկա չեմ հիշե... Գիշերն առանց մայրիկի ո՞ւր պիտի փախչեինք... Մայրիկին մենա՞կ թողնեինք... որ մեռել էր՝ պիտի մենա՞կ թողնեինք... Ես ու ախպարիկս մայրիկս փաթաթված մնացինք... Ի՞նչ իմանամ քանի օր... Իմ ախպարիկն ու ես... Իմ ախպարիկն ո՞ւր է... Հարություն է անունը... Ադիյամանի Թորոս սարկավագի տղա Հարությունը... Դուք մեզ բերիք, մայրիկս ի՞նչ արիք... Ադիյամանի Թորոս սարկավագի Մայրամը ի՞նչ եղավ... Տղա Հարությունն ինչ եղավ... Չէ... Ես Մայրամը չեմ... Ես Ռեբեկան եմ... Մայրամը մայրիկս է... Մեծ-մեծ աստղերուն կմայեր։

-Սիփան գյուղը ո՞ւր մնաց... Թե հասնեմ Սիփան գյուղին, կհիշեմ անունս... Հիմա ինչպես հիշեմ, որ կանոն... Թուրքերն ու քրդերը գյուղ մտան... Հորս ու եղբորս պահեցի թոնրի մեջ... Ես պառկեցի թոնրի վրա զգած խորին, իբր հիվանդ եմ... Քրդերը լցվեցին տունը... Մեկը հրացանի կոթով խփեց գլխիս... Տեղնուտեղը աշխարհը խավարեց։ Քրդերը բացեցին թոնիրը, տեսան հորս ու եղբորս։ Քրդերը քրքջում էին ու ասում. «Փայտի տեղ սրանց են դրել թոնրի մեջ, սրանցով էլ կվառենք թոնիրը»։ Հորս ու եղբորս իրար կապեցին, ողջ-ողջ այրեցին։ Ես ուզեցի ինձ զգել թոնրի մեջ, բռնեցին, կապեցին տան սյունից։ Երթամ, հասնեմ Սիփան գյուղ, հիշեմ անունս։

-Իմ անունը Սառա է։ Արժեշից եմ։ Տղամարդկանց հավաքեցին, տարան լճի եզերքը, կապեցին իրար և հրացանով սպանեցին։ Երեկոյան թուրք զինվորները եկան գյուղի կանանց մոտ... ամեն մեկին նվեր բերեցին իր ամուսնու մի մասը՝ ձեռք, ոտք, գլուխ... Նրանք հրճվելով պատմում էին, թե ինչպես են նրանց մանրամասն սպանել։ Հետո եկեղեցու հրապարակ քշեցին բոլոր կանանց ու աղջիկներին։ Հրամայեցին մերկանալ։ Մերժողներին սպանեցին։ Մերկ կանանց անցկացրին բեյի առջևով։ Քննեցին նրանց ինչպես անասունների... Ջոկեցին մի քանիսին... Մյուսներին ջարդել տվեցին։

-Ես քաշում էի իմ եղբորը։ Մայրս մեռել էր, եղբորս քաշող չկար։ Մեր գյուղ

Հառեն եկած 400 չեթները սպանեցին գյուղի բոլոր տղամարդկանց, հետո ստիպեցին կանանց, որ լծվեն սայլերին, գնան հավաքեն դիակները։ Խեղճերն ու չուներն դիակներով լիքը սայլերը քաշելու։ Չեթները ամեն մի դիակի վզից պարան կապեցին ու մտրակահարելով ստիպեցին մեզ պարանների ծայրերից բռնած քաշել մեր հարազատներին... Ես քաշում էի եղբորս...

...Սրանք այն մի քանի վերապրող մանուկներն էին, որոնք պատմեցին իրենց սոսկալի ողիսականը։ **Անրի Բարբիի** Սարսափի ներսում ծվարած, զարհուրած մանուկներ, որոնց հագիվ շնչող խլակները, կամավորները հավաքել էին ամայի ավերակներից, ծանապարհներից և էլի ինչ-որ տեղերից և տեղավորել ժամանակավոր կազմակերպված որբանոցներում։

Հիմա մի քանի խոսք աշխարհի ամենամարդասիրական մասնագիտության տեր մարդկանց՝ թուրք բժիշկների արարքների մասին է...

Հատկապես ամենափոքրերին և նորածիններին գոլորշու մեջ խեղդելով ոչնչացնելը շատ էր հրապուրում բժիշկ **Ալի Սայիբ բեյին**։ Բժիշկ Ալի Սայիբ բեյը շատ էր սիրում նաև երեխաներին թունավորել և նայել, նրանք ինչպես էին մեռնում սոսկալի տառապանքներով։ Հետո նա այդ գոլորշուց խեղդված և թունավորված երեխաներին, ամսեր շների նման, որոնց սպանում էին քաղաքի թունավորված երեխաներին, ամսեր շների նման, որոնց սպանում էին քաղաքի փողոցներում, լցնում էր զամբյուղները և տանում թափում էր ծովը, իսկ եթե ծովը հեռու էր, լցնում էր գետերը, որոնք այդ զամբյուղները ապահով հասցնում էին ծով...

Միասնականները, որոնք թուրքերի մեջ այնքան շատ էին, բռնաբարում էին փոքրիկ տղաներին, որոնց հետո կտտանքների էին ենթարկում, և որոնք մեռնում էին միշտ նույն բառը աղաղակելով. մայրի՛կ... Միասնական բժիշկներ, ոստիկաններ, խոջաներ, ուսուցիչներ...

Մի շվեյցարացի դեղագործ, որ կոտորածների օրերին Ուրֆայում էր, պատմել է, որ նույնիսկ թուրք ընտանիքների՝ կանանց ու զավակների գիտությամբ են իրենց հարկի տակ բռնաբարել մանուկ տղաներին և սպանել։

Երեխաներին ոչնչացնելու թուրք բժիշկների սիրած ձևն էր նաև նրանց ողջակիզելը։

Բիթլիսում **Մուսթաֆա Աբդուլ Հալիկը** 1000 երեխա ողջակիզեց վերնախավի Բիթլիսում **Մուսթաֆա Աբդուլ Հալիկը** 1000 երեխա ողջակիզեց վերնախավի և ամբոխի աչքի առջև աղաղակելով. «**Ձնքել հայ անունը մեր մահանգից** և ամբոխի աչքի առջև աղաղակելով. «**Ձնքել հայ անունը մեր մահանգից** **Թուրքիայի անվտանգության և ապահովության համար։ Նույնիսկ երկու տարեկան երեխաները անմեղ չեն։ Նրանք կմեծանան՝ վրեժ կլուծեն**»։

Տեր-Ջորի քարանձավներում, փակելով բոլոր անցքերը, ողջակիզեցին 5000 երեխա։

Դիարբեքիրում բժիշկ **Ռեշիդը** մահանգապետի հետ 800 երեխա փակեց մահանոցում և խորովեց։ Նրանք նաև սիրում էին 7-13 տարեկաններին ողջ-ողջ

Երեխաներին ոչնչացնելու գործում իսկապես ջանք չէին խնայում քուրք բժիշկ-

Մյուս կողմից՝ Կազմակերպիչ Համդի Սուադը՝ օսմանյան բժշկական դպրոցի ախտաբանական կազմախոսության պրոֆեսորը, իր ուսումնա-սիրությունների արդյունքները տպագրելով Կոստանդնուպոլսի «Ռազմական»

անճնախաթարված բնագործ դարձավ Ուլլախիդեթյանը:

որի ճառագող մտքի խորքերից բխել է լույսը՝ փարատելու համար վաչկատուն ցեղի էության մեջ տիրող թանձր խավարը: Նվիրական այս ժողովուրդը համբերությամբ դարեր շարունակ աշխատել էր թուրքիո պետության զարգացման համար... Այս նվիրական ժողովուրդը, որ կարող էր աշխարհի առաջ իր բողոքի, իր զայրույթի խոսքն առաջ տանել և պահանջել արդարություն, ելավ Գողգոթա...

Ես հիշատակ եմ թողնում այս պատումը՝ հուսալով, թե նրանով պիտի ավելանա չարի՝ դեմ պայքարելու մեր ուժը: Որովհետև դեռ մեր հիշողության անլույս ճանապարհներին դեգերում են **Մանուկները**... Նրանք՝ մեր հիշողության մանուկները, դեռ փախչում են կրակների միջով, ջրերի միջով, անապատի ավազների միջով... Նրանք մինչև հիմա փախչում են, որովհետև **կռիվը դեռ չի ավարտվել**, և երբեք չի ավարտվելու, քանի դեռ մարդիկ առիթ կգտնեն միմյանց հոշոտելու:

20-րդ դարը, դեռ ուրիշ, գալիք դարերի մեջ չի ավարտվելու... քանի դեռ...

Լսում եմ հոգնած պտտվող **Երկրագնդի** ծանր, եղերական ճռռոցը... Թվում է, հիմա կտոր-կտոր է լինելու խարխուլված ու կոտորված մի սայլի հանգույն, որը բեռնված է չափից ավելի **Սարսափով**:

ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԿՅԱՆՔԻ ՄԱՀՄԱՆԱԳԾՈՒՄ

Այսպես: Արևմտահայությունը կոտորված ու բնաջնջված էր: Ավերված ու ամառի երկիրը բաց գերեզմանոցի էր վերածվել: Բայց դեռ ապրում էր Արևելահայաստանը և իր ժողովուրդը, որը հպատակ էր Ռուսական կայսրությանը և նրա անծայրածիր տարածքների մի չնչին, աննշան մասն էր ընդամենը: Երբ Հայոց գլխին թափվեց աշխարհում երբեք չտեսնված ու չլսված անըմբռնելի աղետը, արևելահայության լավագույն զավակները համախմբվեցին ռուսական բանակում՝ կռվելու համար մարդկային նկարագիրը կորցրած, հայրենակիցների չարչարանքի արյունով հարբած բարբարոսի դեմ:

Ես կպատմեմ **Կամավորների** մասին:

Հայ կամավորները երդումի պահին

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ **Կովկասյան ռազմաճակատում** գործող ռուսական բանակի ներսում ստեղծվեցին **Հայկական կամավորական** զինված ջոկատներ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու նպատակով: Երբ կազմակերպվում էին կամավորական ջոկատները, ռուս զինվորական կառավարությունից թելադրված՝

կան բարձրագույն ղեկավարությունը, իր կառավարությունից թելադրված՝ հայերին մշուշապատ խոստումներ էր տալիս Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ:

Ռուսական կայսրության հպատակությամբ ապրող երկու միլիոն հինգ հարյուր չորս հազար հայերից ցարական բանակ էր զորակոչվել 250 հազար հայ զինվոր:

Ցարական կառավարությունը համոզված էր հայ ժողովրդի՝ դեպի Ռուսաստան ունեցած նվիրվածության և հավատարմության մեջ: Նա իր խնդիրներն ու տան հեռերն ուներ Մերձավոր Արևելքում, և հայերն անգնահատելի ծառայություն կարող էին մատուցել, եթե նրանց այդ ծառայության դիմաց գերի հայրենիքի ազատությունը խոստանային:

Եվ խոստացան:

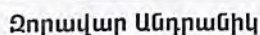
Հայ կամավորական շարժմանը մեծ օգնություն ցույց տվեցին Մոսկվայի, Պետերբուրգի, Բաքվի, Թիֆլիսի, Փարիզի, Լոնդոնի, Նյու-Յորքի հայկական կոմիտեները և **Ազգային բյուրոն** իր ենթաբաժինների հետ միասին:

Այսպես կազմակերպվեց կամավորական չորս ջոկատ, որոնց հրամանատարներն էին **Անդրանիկ Օզանյանը, Դրաստամատ Կանայանը, Համազասպ Սրվանձտյանը և Բեռին՝ Արշակ Գավաֆյանը**: Քիչ ավելի ուշ ստեղծվեցին ևս

Կամավորական այս ջոկատները ռուսական բանակի շարքերում կռվում էին Խոյ-Դիլման-Վան, Իգդիր-Բայազետ-Բերկիր-Վան, Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բաղեշ, Սարիղամիշ-Էրզրում ուղղություններով:

Նրանք քաջեր էին. ամեն մի զինվոր առանձին-առանձին և միասին՝ մի սիրտ ու մի մտածում: Նրանք գնում էին ավերված, ջարդի երախը նետված երկրի միջով՝ պրկված նյարդերով, վրեժի ծանր երդումը հոգիներում, Հայոց լլկված ճակատագրի դառնահամը իրենց էության անպարփակ խորքերում, Աստծո աշխարհում տիրող ստոր անարդարության դեմ գորագած ընթոստացումով:

Զինվոր և գորավար:

Շապինգարահիսարցի Աճդրանիկ Օզանյանը...

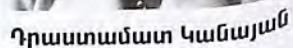
Եվ եթե այս հերոսի կյանքի անցած ճանապարհին հետևելով, փորձեք ճանաչել նրան, պիտի ապրեք հպարտության բացառիկ զգացում: Հետևենք նրա կամավորական բանակի սլացքին, որը, հասնելով Սալմաստ գավառի Դիլման քաղաքի մատույցները, այնպիսի ջարդ տվեց **Խալիլ բեյի** 12-հազարանոց բանակին, որ կասեցրեց թուրքերի ներխուժումը Անդրկովկաս:

Հետապնդելով խալիլ բեյին՝ նրա ջոկատը նորից պարտության մատնեց թուրքերին խանասորի լեռնանցքում և մտավ Բաշկալե՝ խափանելով Վանի վրա գրոհող **Ջուդեյ բեյի** զորամասին օգնության հասնելու թուրքական պլանը:

1915 թվականի մայիսի 6-ին կամավորականների

Արարատյան չորս գորախմբերի միասնական գունդը ռուսական զորքի հետ մտավ Վան: Վանի ազատագրումից հետո սկսվեց Վասպուրականի հայերի խուճապահար գաղթը Անդրկովկաս: Ես պատմել եմ այս դեպքերի մասին: Կամավորները, որոնք եկել էին ազատագրելու իրենց արյունաշաղախ հայրենիքը, ստիպված ենթարկվելով ռուսական բանակի հրամանատարությանը, իրենց քաջարի ընկերների կյանքով ազատագրված Վասպուրական աշխարհը թողնելով թուրքերի անգսպելի կատաղությանը, իր հայրենի տունը սրտի կսկիծով լքող 200 հազար գաղթական ժողովրդին պաշտպանելով, կարողացան նրանց անփորձանք հասցնել ռուս-թուրքական սահման:

Քույրական սահման:
 Հայ կամավորները չպարտվեցին: Պարտվեց ցարական քաղաքականութիւնը: Արևմտյան Հայաստանի գավառների մեծ մասն ազատագրելուց հետո՝

Ուսումնական տարվա 1-ին կիսամյակի արդյունքները:

Ռուսական կայսրության քաղաքական գործիչներին դուր չէր գալիս Ռա-
կամավորների Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու բուն ձգտումը։ Նրանք
նույնիսկ թույլ չտվեցին, որ Կամավորական խմբերը միասնական զորամիա-
վորում կազմեն՝ այլ, մասնատելով, տարածեցին
ռուսական զորքերի ներսում։ Ցարիզմին ձեռնտու
չէր հայկական զինված ջոկատների երկարատև
գոյությունը, որոնք դարձել էին ընդհանրապես
ազգային սուանոր պաշտպանող մեծ ուժ։

Անդրանիկ Օզանյանը գրել է. «Ցարը մեզ հետ է և թաթարին հետ է: Անոր և անոր ծորտերու նպատակն է մեզ իրար կոտորել տալ... Եթե ցարը չուզեր, որ մենք գիրար կոտորեինք, իր ցուցամատը կշարժեր և հայ ըլլա թե թաթար, կդադարեցնեին անմիջապես իրենց կռիվը, և ատիկա կտևեր ոչ մեկ ամիս, այլ ոչ ավելի, քան մեկ րոպե»:

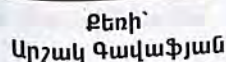
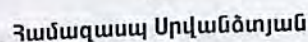
Ուսմանը տեսնում էին, որ հայերը միշտ առաջինն են մարտի մետվում և երբեք չեն նահանջում:

Կամավորները հաղթում էին, բայց նրանց ստիպվում էին մահապաշարի վրա
պայրվում էին վիրավորանքի խորին զգացում և դժգոհություն: Սակայն ինչ էլ լիներ,
նրանք հավատում էին ռուսական զենքի ուժին և նորից հավատարմորեն
ծառնում նրա բանակի կազմում: Ենթադրյալ ապիտեից մեկը 1917

Եվ ահա այս խառը ժամանակների անձնավաճառը պատերազմի ժամանակների փետրվարն էր, երբ տապալվեց Ցարական Ռուսաստանի կառավարության փետրվարն էր, երբ տապալվեց Ցարական Ռուսաստանի կառավարությունը և ստեղծվեց բուրժուական ժամանակավոր կառավարություն:

Կառավարություն:
Հայության պաշտոնական մարմինները հեռագրով հայտնեցին Պետերբուրգ, որ Հայաստանը չի անջատվում Ռուսաստանից՝ օգտվելով հեղափոխության պատճառով առաջացած խառնաշփոթից, այլ պիտի աշխատի ժամանակավոր կառավարության օգտին, մինչև Սահմանադիր ժողովը կորոշի նախկին կայսրության մեջ մտնող ժողովուրդների կարգավիճակը:

Սակայն ժամանակավոր կառավարությունը մի քանի ամսվա կյանք ունեցավ: Նոր հեղափոխությունը նորից ցնցեց Ռուսաստանը: Բանվորագյուղացիական խորհուրդները բուլճակների ղեկավարությամբ պատե-
րազնը դադարեցնելու կոչով դիմեցին ժողովրդին և չափելով նրա համակրանքը՝ կարողացան նրա անմիջա-

կան օգնությամբ բռնագրավել իշխանությունը, 1917 թվականի նոյեմբերի 7-ին երկիրը հռչակել խորհրդային և հաշտության պայմանագիր կնքել Գերմանա-թուրքական ռազմաճակատում:

Հայկական Հարցը կարևոր չի եղել Ցարական Ռուսաստանի համար: Այն անկարևոր էր նաև Հեղափոխական Ռուսաստանի համար:

Գրիգոր Ավչարյան

Իսկ հիմա, Ռուսաստանը, դեռ պատերազմը չավարտած, դուրս էր գալիս պատերազմից:

Նոյեմբերյան հեղափոխությունից հետո, Կովկասի փոխարքայության փոխարեն Թիֆլիսում 1918 թվականի փետրվարին ստեղծվեց **Անդրկովկասյան Սեյմ**՝ իր **Սահմանադրական ժողովով**, որի պատգամավորները Կովկասում ապրող ժողովուրդների ազգային կուսակցությունների ներկայացուցիչներն էին. վրացի մենչևիկները, ադրբեջանցի մուսավաթականները, հայ դաշնակցականները, Ռուսաստանի մուսուլմանական կազմակերպության անդամները, էսէռները և կադետները:

Այս Սեյմը կազմակերպվեց, որ իբր միասնաբար պաշտպանի Անդրկովկասի ժողովուրդների իրավունքները: Սակայն Սեյմում գործող յուրաքանչյուր ազգի պատգամավորական խումբ ձգտում էր, հատկապես օտար երկրների հետ բանակցությունների ժամանակ, բարձրացնել և պաշտպանել միմիայն իր շահերը:

Սեյմում գործում էին Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի **Ազգային խորհրդարաններ**:

Նորընծա բոլշևիկյան կառավարության կոչով գործերը Հայկական բարձրավանդակում լքեցին ռազմաճակատի գիծը և հեռացան: Հայ ժողովրդի Արևելյան հատվածը մնաց թուրքական կանոնավոր զորաբանակների առջև բոլորովին անզեն ու անպաշտպան:

Եվ Սեյմ կոչված Կովկասյան Համադաշնությունը չկատարեց իր ստանձնած խնդիրը հայերի հարցում: Սեյմի ղեկավար **Ժորդանիան** հայտարարեց. «**Հայաստանը դատապարտված երկիր է: Այդ խորասուզվող նավին մոտենալ նշանակում է խորտակել ինքն իրեն**»:

Հայերի հարևան վրացիներն ու թաթարները, որոնք հետո կոչվեցին ադրբեջանցիներ, թուրքիայի հետ վեճեր չունեին:

Գրեթե առանց դիմադրության՝ թուրքական զորքերը նորից վերագրավեցին Արևմտյան Հայաստանն ամբողջությամբ և գրեթե առանց դիմադրության ետ

Հայկ Բժշկյան

բերելով պատերազմում կորցրած տարածքները՝ ամբողջ ճակատով ներխուժեցին Անդրկովկաս:

Իշխան՝
Հովսեփ Արղության

Բաքուն գրավելուց հետո, երիտթուրքերի սկսած կոտորածներն ու ավերածությունները շարունակեցին մուսավաթականները ու ամեն կարգի թաթար ոճրագործները: Մուսավաթի քաղաքական նպատակների բուն ծրագիրն է. «**Վերին Ադրբեջանը նախ պիտի ապահովի իր անկախությունը, իսկ հետո դաշնակցի թուրքիայի հետ**»:

Այսպես էր ամեն առիթով բարբաջում Սեյմի ներկայացուցիչ Ռասուլ Ջադեն: Իսկ մուսավաթական բանակի շտաբի հրահանգում ասվում էր. «**Ձանգեզուրի միացումը տեղի կունենա առանց զինված պայքարի, քանի որ հայերը Նախիջևանի ջախջախումից հետո գտնվում են երկու կրակի արանքում և հազիվ թե համարձակվեն մեզ հակահարված տալ: Ներկա պայմաններում Հայաստանը մեզ համար վտանգավոր չէ: Բայց հայերը չեն կարող հաշտվել Ղարաբաղը կորցնելու մտքի հետ**»:

Առանց դիմադրության թուրքերը առաջանում էին: Նորից շտապ կազմվում էին հայկական կամավորական ջոկատներ՝ տեղացիներից և նաև Արևմտյան Հայաստանից փրկված և այստեղ հասած նրանցից, որոնք ընդունակ էին գեներ բռնելու:

Զորավար Անդրանիկը Թիֆլիսում կոչով դիմում է ժողովրդին.

«**Հասած է ժամը վերջին մարտնչումի: Իմ խոսքս կուղղեն այն բոլոր մարդոց, որոնք խոր գիտակցումն ունին հայ ժողովրդի լայնածավալ տառապանքներին, որոնք ունին մարդասիրություն, ամեն ազգե, ըլլա անոնք հույն, եզդի, ասորի, քյուրդ,**

Զորավար Սմբատ

խլամ կամ ոչ խլամ, որոնք ենթական եղած են օսմանյան բռնակալ կառավարության անմարդասեր սարսափներուն:

Կոչ կընեն բոլոր զենքի տղամարդկանց առանց դասակարգերու խտրության, գյուղացիներ, արհեստավորներ մինչև բարձր դասու մտավորականությանն ու հարուստը:

Կոչ կընեն բոլոր չափահաս դպրոցականներուն, որոնք կբաղձան ծաղկավետ տեսնել վաղվան մշակույթին դաշտը, թող դիմեն զենքի, թող զան դեպի ծակատ:

Կամավորական
16-ամյա Գրիգոր
Պետրոսյանը՝
հեղինակի հայրը

Օրհասական պահերին ավելի են ընդգծվում մարդկային բնավորության վեհ կամ նսեմ գծերը: Ինչ խավի էլ պատկանելիս լինի մարդը՝ ինքն իր արարքների բացահայտ, թափանցիկ անհրաժեշտության առջև է հայտնվում: Վեհն ավելի է վեհանում, և նսեմը՝ ավելի նսեմանում:

Ես հիմա ցանկություն ունեմ վեհության օրինակներ բերել միայն: Այդ օրինակները ինձ մխիթարում են և հույսով լցնում սիրտս:

Ձորավար Անդրանիկ կոչը կարդալով՝ մեծ հայրենասեր, բանաստեղծ **Յովհաննես Թումանյանը** գրում է.

«Սիրելի Անդրանիկ, ահավոր պահի առջև ամեն մարդ պետք է ընդհանուր սեղանին բերի՝ ինչ որ ունի և կարող է՝ թե՛ վտանգը կանխելու և թե՛ բաղձալի խաղաղության հասնելու համար:

Ես չորս տղա ունեմ, չորսն էլ երկրի Կառավարության, Ազգային խորհրդի և Քո տրամադրության տակ են, իսկ չորս աղջիկս էլ պատրաստակամ գնում են թիկունքի աշխատանքներին, ինչի որ ընդունակ կլինեն...

Ես էլ, անշուշտ, սրանից թանկ ոչինչ չունեմ, հետևաբար ոչինչ չեմ խնայել, միայն թե կարողանանք բոլոր ազնիվ ժողովուրդների և ազատասեր հոգիների հետ միասին ետ մղել վերահաս վտանգը և պաշտպանել

ամենքիս սրբազան իրավունքներն ու ազատությունը: Ես անսահման հավատարիմ Քո՝ շատ փոթորիկների մեջ ձեռք բերած փորձառությանը, վառ հայրենասիրությանն ու ազատասիրությանը, այլև բնական մարդասիրությանն ու զինվորական բարձր տաղանդին և պատրաստ գալու, երբ որ կկոչի Քո եղբայրական ծայրը: Համբուրում եմ հերոսական ծակատը»:

Աներևակայելի դժվարություններ հաղթահարելով՝ զորավարին հաջողվում է կազմակերպել **Հայկական կամավորական հատուկ զորախումբ**, որը կոչվում էր նաև **Հայկական հատուկ հարվածող զորամաս**:

Երբ զորամասը պատրաստ էր ռազմաճակատ մեկնելու, կայարանում իր հրաժեշտի խոսքի ժամանակ **Անդրանիկը**, զինվորների միջից դուրս հանելով 14 տարեկան մի կամավորի, նստեցնում է զինվորի ուսերին և ասում. «Երբ ցեղը

կրնա այսպիսի մանուկներ դրկել դեպի կռիվ, դեպի ծակատ, վստահ եղեք, որ իսկապես մոտ է մեր բաղձալի ազատությունը: Բավական է մեր նահատակներու բարոյական ուժը, մենք կհաղթենք և ձեռք կբերենք մեր ազատությունը: Մեզի ձգված է մեր բախտը, աշխարհի մեջ մեն-մենակ ենք: Բավական է այդ մենակությունը, որ մեր թուլությունը զրահ և պողպատ հագնի: Ռուսը գնաց և մեր հայրենիքը մեզ թողեց: Թուրքերը կսպառնան գալ և մեր ձեռքեն խլել մեր հողը, դիմադրենք և չթողնենք, որ թուրքը մտնի մեր արյունով ոռոգված դաշտերը: Կեցցե՝ հայ բանակը, որ կկռվի իր սրբազան ազատության համար: Կեցցե՝ մեր նահատակությունը... Մենք միմեկ ենք, բայց հավատքով և հույսով լեցուն...»:

...Հույսով և հավատքով լեցուն: Սրանք դատարկ խոսքեր չէին: Հայոց բանակը գնում էր՝ միայն ու միայն իր հույսին թողնված Հայրենիքն ազատագրելու:

Նրանք վստահ էին իրենց ուժին ու կամքին, իրենց անընկճելի ոգուն... Այդ ժամանակ ոչ գորավարը և ոչ զինվորները ծանոթ չէին արդեն կայացած **Բրեստ-Լիտովսկի** պայմանագրին, որը կնքվել էր 1918 թվականի մարտի 3-ին **խորհրդային Ռուսաստանի և Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի ու Թուրքիայի** միջև:

Հիշո՞ւմ եք, սրանք այն երկրներն էին, որոնց դեմ պատերազմի մտավ Ռուսաստանը իր դաշնակիցներ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ: Այս եռյակ միությունը կոչվում էր նաև **Անտանտ**, որը թարգմանությամբ նշանակում է **սրտագին համաձայնություն**:

Անտանտի մյուս սրտագին ընկերները հրաժարվեցին բանակցություններից, որովհետև իրենց պարտավորված չէին զգում բանվորագյուղացիական իշխանության մոտ, և, առավել ևս, իրենց՝ ավելի հաղթող, բան պարտված էին համարում: Բրեստի հաշտության պայմանագիրը Ռուսաստանից անջատեց **Լեհաստանը**, **Լիտվան**, **Լատվիան**, **Եստոնիան**: Գերմանիան դառնում էր Ռիգայի ծոցի և Մոնգոլիայի կղզիների տերը: Ռուսաստանից անջատվում էին նաև Ուկրաինան, **Ֆինլանդիան**, **Ալանդական կղզիները**:

Այս պայմանագրի պահանջով Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը տրվեցին Թուրքիային:

Երբ կնքվեց հաշտությունը նախկին դարավոր թշնամիների միջև, **Վեհիք փաշան** նամակ-վերջնագիր ուղարկեց **Անդրանիկին** և Կարինի հայ Գործիչներին:

ԱՆՈՐԱՆԻԿԻ պատասխանը **ՎԵՒԻՔ** փաշային:

A black and white photograph of a group of approximately 18 people, including men in military uniforms and women in white nursing uniforms, posing for a formal group portrait. The group is arranged in three rows. The back row consists of five men in dark military uniforms with peaked caps. The middle row features seven women in white nursing uniforms with dark collars and cuffs, and three men in military uniforms. The front row has five people, including three men in military uniforms and two women in nursing uniforms. The setting appears to be an indoor space with a plain, light-colored background.

Մինչև վերջ դիմադրելով թշնամուն՝ **Անդրանիկ Օզանյանին** հաջողվում է ապահովել հայերի նոր գաղթը Երզրունից և կռվելով նահանջել...

A black and white portrait of a man in a military uniform. He is wearing a peaked cap with a band and a cross-shaped medal on his chest. He has a mustache and is looking slightly to the left. The background is a plain, light-colored wall.

A black and white portrait of a man in a military uniform, likely a general. He is standing, facing slightly to the right, and looking towards the camera. He has short, light-colored hair and is wearing a dark jacket with epaulettes and several medals on his chest. The background is a plain, light-colored wall.

Ես կցանկանայի մանրա-
մասն նկարագրել, թե ինչպես
նորից կազմակերպվեց **Հայոց
Քանակը**: Նկարագրել երևան-
յան գնդի, գեյթունցիների հեծ-
յալ գնդի, ի գ դ ի ր ց ի
աշխարհագրոյալի նմաների,
կամավորական երկու վաշ-
տերի, հետևակային բրիգադի,
երգնկայի հետևակային գնդի,
Մակվի գումարտակի, Խնուսի
գնդի, մշեցիների ջոկատի,
արցախցի զինվորների կռիվ-
ները **Յաղուբ Բեյ** և **Մյուրսեյ
Փաշաների** բազմաթիվ անգամ
ավելի ռիսիկոսների դեմ:

Գնդապետ
Պրոքոս Փիրումյան

**ԳՆՂԱԱՅԵՆ
ԴԱՆԻԵԼԵԿ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆ**

Նկարագրել օր օրի, առանձին-առանձին, դրվագ առ դրվագ մարտի նետվող Հայոց բանակի և աշխարհագրի, նրանց հրամանատարներ՝ գեներալներ՝ **Սիլիկյանի** և **Նազարբեկյանի**, գնդապետներ՝ **Դ. Փիրումյանի**, **Պ. Փիրումյանի**, **Սարիբեկյանի**, կապիտաններ՝ **Իգիթխանյանի**, **Ամիրխանյանի**, **Հովակիմյանի**, **Ջահինյանի**, **Օհանջանյանի**, մյուս հրամանատարների, **արքեպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանի** սխրանքները:

Նկարագրել **Գարեգին Նժդեհի՝ Ղարաքիլիսայում և Անդրանիկ Օզանյանի՝ Լոռիում** կազմակերպված պաշտպանությունը: **Անդրանիկ Օզանյանը**, թուրքական զորքերի շղթան ճեղքելով, հասել էր Լոռի և պաշտպանում էր երկաթգիծը և ամբողջ շրջանը՝ դրանով իսկ պաշտպանելով Սարդարապատի անցքերից մեկը:

Նկարագրել **Դրաստամատ Կանայանի՝ Դրոյի** հրամանատարությամբ **Բաշ-Ապարանում** տարած հաղթանակը:

Նկարագրել յուրաքանչյուր հասարակ զինվորի և աշխարհագրային քաջությունը, որոնք նետվում էին կռվի՝ Հայոց հինավուրց հավատամքը իրենց էության ներսում. **«Մահ իմացյալ անմահություն է»:**

«Բայց քանի որ պիտի ոչնչանանք, ավելի լավ չէ՞, կռվով բերենք ապրելու իրավունք»:՝ սա գեներալ **Սիլիկյանի** կոչից մի տող է ընդամենը:

Այս կոչից հետո գեներալը դիմում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Գևորգ Հինգերորդ Սուրենյանցին** և առաջարկում նրան տեղափոխվել առավել անվտանգ վայր: **«Եթե հայկական ուժերը ի վիճակի չեն պաշտպանելու այս սրբազան վայրը, ապա ես ինքս կանեմ այդ հոգ չէ, թե կզոհվեմ հազարամյա Մայր տաճարի շենին»:** Այսպես պատասխանում է Հայոց հովվապետը Հայոց գեներալին, որը ղեկավարելու էր **Կյանքի** գոտեմարտը:

Գևորգ Հինգերորդ Սուրենյանց

Քաղաքական կուսակցությունները, մտավորականները, հոգևորականները զենք էին վերցրել հանուն կյանքի:

Սարդարապատը պատվի ու ազատության համար մղված պայքարի խորհրդանիշն էր, որը պահանջում էր ինքնահրաժարում ու գերմարդկային զոհաբերություն:

Փա՛ռք Սարդարապատի և Բաշ-Ապարանի կռիվների բոլոր մասնակիցների խնկելի հիշատակին... Նրանք գնացել են, չկան, բայց նրանց կատարած գործի հիշատակը, անկասկած, մեր ժողովրդի հետ է լինելու այնքան, քանի դեռ ապրելու է նա: Իսկ նա ապրելու է: Հավատով են ասում: Իմ հավատի վկաները իմ ժողովրդի պատմության սրբազան էջերն են:

Սարդարապատի հաղթանակից հետո, Սեյմուն գործող **«Հայոց Ազգային խորհուրդը»** Հայաստանը հռչակեց անկախ հանրապետություն, որի նախագահ ընտրվեց **Քաջազնունին**: Հայաստանից առաջ անկախ էին հռչակվել Վրաստանը և Ադրբեջանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Թվում էր ավելի երազային վիճակ հնարավոր չէր պատկերացնել Հայոց համար: Եվ բանակը, որը հաղթել էր Սարդարապատում, իրեն ամբողջությամբ դրեց սեփական հանրապետության տրամադրության տակ՝ պատրաստ շարունակելու կյանքի համար սկսած իր դժվարին գոտեմարտը: Նա հաղթել էր միայնակ, առանց որևէ օտարի օգնության: Որովհետև միշտ այդպես է եղել: Երբ հայը հույսը միայն իր վրա է դրել՝ հաղթել է, իսկ երբ աչքը հառել է դաշնակիցներին՝ պարտվել է: Որովհետև այդ դաշնակիցները երբեք բարեկամներ չեն եղել: Այդ դաշնակիցները դաշնակից են դարձել միմիայն իրենց շահի և օգուտի համար:

Ինչևէ: Հիմա Հայոց ամեն մի զինվոր մահապարտ էր: Հայոց ամեն մի զորավար նույնպես մահապարտ էր՝ հանուն կյանքի: Մահ իմացյալ: Նրանք՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի, Լոռվա կռիվների հերոսները, պատրաստ էին միացյալ կամքով նետվելու առաջ՝ շարունակելու համար Հայրենիքի ազատագրումը:

Բայց նրանց սլացքը կանգնեցրին:

Ինչո՞ւ:

Ալեքսանդր Խաչատրյան.
Հայաստանի Առաջին
Հանրապետության արտաքին
գործերի նախարար և վարչապետ

1918 թվականի հունիսի 4-ին, այսինքն Սարդարապատի փայլուն հաղթանակից ընդամենը մեկ շաբաթ հետո Բաթում քաղաքում, Օսմանյան կայսերական կառավարության և նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության միջև «խաղաղության և բարեկամության» պայմանագիր կնքվեց: Թուրքիայի կառավարության կողմից պայմանագիրը ստորագրեցին **Վեհիբ Մահմեդ փաշան** և **Խալիլ բեյը**, Հայաստանի Հանրապետության կողմից **Քաջազնունին** և **Խատիսյանը**:

Թուրքերը պարտվել էին:

Թուրքերը իրենց պարտությունից մեկ շաբաթ հետո թելադրում էին իրենց կամքը հաղթողին: Այդ պայմանագրով հռչակվում էր «խաղաղություն և հարատև բարեկամություն» Օսմանյան կառավարության և

Հայաստանի Հանրապետության միջև: Այդ պայմանագրով Հայաստանի սահմանները պարփակվում էին Երևանով և նրան կից մի քանի շրջաններով: Սուրմալուի գավառը, որը գտնվում էր Երևանի նահանգում, անցնում էր Թուրքիային **Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Շարուր-Ղարալազյազի** գավառների մեծ մասի հետ: Հայաստանին մնում էր ընդամենը 10 հազար կմ քառակուսի:

Բաթումի բանակցությունների ժամանակ **Վեհիբ փաշան** ասաց. «ճակատագիրը Թուրքիային արևմուտքից արևելք է քշում: Մենք պետք է ծանապարհ ունենանք այնտեղ: Դուք՝ հայերդ, կանգնած եք մեր ծանապարհին: Պահանջելով վանը՝ դուք կփակեք մեր ծանապարհը դեպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջևանը և Ջանգեզուրը՝ դուք մեզ արգելք կհանդիսանաք իջնելու Քուռի հովիտը և Բաքու: Կարսն ու Արդահանը կփակեն մեր ծանապարհը դեպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և ծանապարհ տաք»:

Մեկ ուրիշը լստիաբար հայտարարեց. «Հայաստանի մայրաքաղաք կարող է լինել Էջմիածնի վանքը՝ հոգեհանգիստ կատարելու համար Արևմտյան և Արևելյան հայության վրա»:

Պարտված Թուրքիան կռվում էր ազգայնական ոգու նոր թափով, կրոնական, ցեղային բարձունքներով մեկ ամփոփ մեծամասնություն էր կազմում և ուներ իր ազգային «ուխտը»՝ իրականացնելու առաքելություն:

Իսկ հայերը:

Կծկված մի ափ հողի վրա, որպես երկու միլիոնի արյան տապանագիր՝ ներումի ու եղբայրության հանգերգը սկսեցին կրկնել նրանք, որոնք չգիտես առաքինության և բարոյականության ո՞ր դիրքերից՝ յուրացրել էին Անգլիայի քաղաքական դավանանքը. չկան մշտական բարեկամներ ու մշտական թշնամիներ, կան մշտական շահեր: «**Գիտակցենք, միներ, կան մշտական շահեր: «Գիտակցենք, վերջապես, հանուն հալածված ու պայքարող Արևելքի իրական ազատագրության, հանուն Թուրքիո ճշմարիտ վերածնունդի, հանուն հայ և թուրք ժողովուրդների լուսավոր ապագայի՝ վարժվենք մեր սիրտը տեղափոխել մեր ուղեղի մեջ»:**

Լսեցի՞ք:

Պայմանագրով Հայաստանի կառավարությունը պարտավորվում էր թույլ չտալ հակաթուրքական զինված խմբերի կազմակերպում, հակառակ դեպքում թուրքական կառավարությունը խոստանում էր Հայաստանի Հանրապետությանը «ռազմական օգնություն՝ երկրի ներսում վերահաստատելու կարգը և ապահովելու անդորրությունը»:

Թուրքերն իրավունք էին ստանում Հայաստանում նշանակելու իրենց կոմիսարներին, որպեսզի նրանք հետևեն Հայաստանի ծանապարհներով թուրք զորքերի կանոնավոր փոխադրումներին:

Հայաստանը պարտավորվում էր նաև արտոնություններ տրամադրել Թուրքիայի դաշնակիցներին:

Պայմանագիրն ուներ հատուկ հոդված, որով սահմանվում էր մուսուլ-

Հովհաննես Քաջազնունի.
Հայաստանի Առաջին
Հանրապետության
փոխնախագահ

Սիմոն Վրացյան.
Հայաստանի
Հանրապետության վերջին
վարչապետը

Ջամալյանին ընդունելու վրացիների վերջնագիրը և առանց արյունահեղության դատարկել «վրացական» հողը: Ջամալյանի հարցին, թե Գերմանիան կխառնվի՞ հայ-վրացական սահմանային վեճին, Ֆոն Քրետը պատասխանեց, թե Գերմանիան, որպես Վրաստանի դաշնակից, պարտավորված է պաշտպանել վերջինիս երկիրը այն սահմաններում, ինչը ցույց կտա վրաց կառավարությունը: Այսպիսով պարզ էր դառնում վրաց կառավարության մեծ ախորժակի չափը:

Վրացիները դժվարացնում էին հաղորդակցությունը դրսի հետ, նույնիսկ փակում էին իրենց սահմանները հայերի առջև: Սովի և հիվանդության ծիրաններում գալարվող Հայաստանի համար այս վերաբերմունքը տմարդի էր ու թշնամական:

Բազմաթիվ դեպքերից պատմենք միայն մեկի մասին:

Նոյեմբերի կեսերին Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը Թիֆլիսում դիմեց վրաց արտաքին գործոց նախարարին՝ խնդրելով արտոնել Բաքվում գնված 40 ցիստեռն նավթն ու 9 ցիստեռն բենզինը Վրաստանի վրայով փոխադրել Հայաստան: Իբրև փոխհատուցում այդ արտոնության՝ ապրանքների 20%-ը պետք է հանձնվեր Վրաստանի կառավարությանը: Երկար ձգձգումներից հետո վերջապես պատասխանեցին, որ հարավային երկաթգծի վրա զինվորական դրության հայտարարված լինելու հետևանքով, բացի թուրքական կառավարության գնացքներից, ոչ մի գնացք չի թողնվելու հայ-վրացական սահմանից դեպի հարավ:

Բաքվի նավթն ու բենզինը Հայաստան չհասան: Նման պատճառներով Հայաստանը բոլորովին ի վիճակի չէր արտաքին աշխարհից որևէ ապրանք, ուտելիք ու դեղորայք ներմուծելու: Կարելի է երևակայել, թե վրացիների այս պահվածքը ինչպիսի տրամադրություն էր առաջացնում սովահար Հայաստանում:

Պատկերն ավելի ամբողջական կլինի, եթե ավելացնենք, որ վրաց գործերը լցվել էին Լոռի և Ախալքալաքի շրջան ու ահավոր կամայականություններ էին գործում, թալանի ու բռնությունների ենթարկում հայերին: Վրաց զինվորները ապրում էին հայկական գյուղերում, ուտելիքն առանց վճարի խլում էին գյուղացիներից, խուզարկությունների պատրվակով մտնում էին տները և տանում ինչ պատահեր, անպատվում էին կանանց, հարբում և անտանելի խայտառակություններ թույլ տալիս:

Վրացիները Լոռիում իրենց պահում էին թուրքերի նման. վրացին ամեն ինչ էր, հայը՝ ճնշված ռայա:

Հայաստանի կառավարությունը նորից դիմեց վրաց կառավարությանը, խնդրելով հանուն երկու ժողովուրդների խաղաղության, վերջ տալ հարստահարումներին, դուրս բերել վրաց գործերը Լոռիից և սահմանի խնդիրը կարգավորել խաղաղ բանակցություններով: «Մերժման պարագային, -գրում է Քաջագունին իր դեկտեմբերի 12-ի դիմումում, -Հայաստանի կառավարությունը ստիպված պիտի լինի ձեռք առնել անհրաժեշտ միջոցներ՝ պաշտպանելու համար Հայաստանի քաղաքացիներին վրաց գործերի բռնություններից ու շահատակություններից»:

Վրաց կառավարության պատասխանը բացասական էր: Վրաց կառավարության պատասխանը բացասական էր: 1918 թվականի դեկտեմբերի 13-ին սկսվեց հայ-վրացական ընդհարումը:

Վրաստանատ Կանայան՝ Դրո. Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարար

Հայաստանի կառավարությունը հրամայեց Դրաստամատ Կանայանին՝ Դրոյին, որը Դիլիջան-Լոռի գործառնախի հրամանատարն էր, մաքրել Լոռին վրաց գործերից:

Պարենավորման, սարքավորման, հանդերձավորման անմախանձելի վիճակի մեջ էին գտնվում հայկական զորամասերը: Կիսաքաղց, բայց հաղթելու վճռականությամբ հաստատուն կռվի դաշտ էր նորից նետվում ցնցոտիներով հագված ծածկված հայ զինվորը, որին միացել էին նույնքան քաղցած և նույնպիսի ցնցոտիներ հագած Ղազախի և Լոռիի կամավորները:

Իսկ Վրաստանը թարմ ուժեր ուղարկեց, արդեն տեղում գտնվող զորամասերը համալրելու... Ուղարկեց մարտկոցներ և ահռելի մի զրահագնացք:

Սակայն.

դեկտեմբերի 13-ից մինչև 31-ը, հակառակ

թշնամու ուժերի խիստ գերակշռության և մերոնց արտակարգ հոգնածության ու սակավության, գիշեր ու զօր կատաղի կռիվներ մղելով, մեծ կորուստներ պատճառելով՝ հետ չալտեցին վրացիների բոլոր գրոհները, որոնց, ի դեպ, օգնում էին նաև թուրք կամավորները:

Դեկտեմբերի 31-ի գիշերը կռիվը դադարեց: Վրացական գործերը ետ էին չալարված: Լոռին ազատագրված էր:

Բայց դեռ ապրում էին հայերը Վրաստանում, որոնց վիճակը ոչնչով չէր տարբերվում Թուրքիայում ապրող դեռ համատարած եղեռնի մագիլներից հոշոտվող հայ ժողովրդից:

Վրաստանի բանկերում բռնագրավեցին Հայաստանի դրամական ավանդները, գրավեցին բոլոր հայերի շարժական և անշարժ գույքը: Թիֆլիսում փակվեցին Հայաստանի ներկայացուցչությունը, վիրահայոց Ազգային խորհուրդը, գաղթականական ու որբախնամ մարմինները: Ձերբակալվեցին Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի անդամները, հայ միլիցիան արձակվեց պաշտոնից: Սկսվեց մի այլանդակ հալածանք բոլոր հայերի դեմ ու անխտիր՝ զգվելի հայրստություն Թիֆլիսի փողոցներում:

Կես միլիոն հայ զրկված էր ամեն իրավունքից, պատվից, ունեցվածքից: Եթե սա կատարվում էր Թիֆլիսում, կարելի է պատկերացնել, թե ինչ էր կատարվում գավառներում, մանավանդ հայկական սահմանի մոտ գտնվող վայրերում:

...Վրացի զինվորները մտնում էին որբանոցները և բռնաբարում նույնիսկ 10-12 տարեկան որբուհիներին:

...Բանտարկվածների հետ վարվում էին որպես ոճրագործների:

Ավելի սոսկալի էր ահավոր խոշտանգումների ենթարկված ռազմագերիների վիճակը: Այն դեպքում, երբ վրացի ռազմագերիները Հայաստանում ապրում էին առանձին զորանոցներում, ստանում էին նույնքան ուտելիք, որքան հայ զինվորներն ու սպաները:

Սա մի հատված է վրացական «**Բորբա**» թերթին ուղարկված վրացի ռազմագերիներից:

«Մենք հայերի կողմից հանդիպեցինք ամենա-
ջերմ ու սրտակից վերաբերմունքի: Թե քաղաքա-
ցիական, թե զինվորական իշխանությունները
գործ էին դնում ամեն ջանք, որ դյուրացնեն մեր
վիճակը: Իսկ մեզ գերիացնող զինվորների
վերաբերմունքը ամենաեղբայրականն էր, որից
լավր կարելի է ցանկանալ»:

Ինչո՞ւ:

Մի՞թե նորից հայի բնավորության գործոնն էր
այստեղ կարևորվում:

Ինչևէ: Չխորանանք Հայոց բնավորության հոգեբանական վերլուծությունների մեջ: Դա շատ ժամանակ կխլի մեզանից: Լոռին ազատագրված էր: Կարևորը դա էր: Տեսնենք Արցախում դրությունն ինչպես է:

**Ռուբեն Տեր-Մինասյան.
նույնպես զինվորական
նախարար**

Անդրանիկ Օզանյանի զորախումբը 30 հազար արևմտահայ գաղթականների հետ շարժվեց դեպի Արցախ: Զորավարը որոշել էր նրանց բնակեցնել Արցախում:

Նորից ու նորից, լեռներ ու ձորեր հաղթահարելով՝ զինվոր ու գաղթական, վերջապես բարձրացան Ջանգեզուրի սարերից մեկի գագաթը, որտեղից երևում էր Արցախը իր հիասքանչ բնությամբ:

Թաթար-ադրբեջանցիների զորքը եկել, կուտակվել էր Ջաբուղի անդնդախոր ծորերում: Առաջին իսկ գրոհով հայերը գրավեցին առաջին ծորը և ետ շարտեցին դեպի Արցախ ճամապարհը փակած թշնամուն: Քիչ հետո գրավեցին երկրորդ ծորը և պատրաստվեցին մտնել Արցախ, երբ անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչը՝ սպիտակ դրոշակ պարզած, ավտոմեքենայով գալիս է՝ հաշտություն կնքելու: Եվ երբ արդեն հաղթահարվել էին բազմաթիվ արգելքներ, պարտվել էին թուրքերը, որ նաև թաթար էին ու ադրբեջանցի, երբ **Անդրանիկը** հաղթական իր զորախմբով և հուսավառված գաղթականներով մոտենում էր Շուշիին, դաշնակիցների զորքերի ընդհանուր հրամանատար, անգլիական գեներալ **Թոմսոնից** և Անդրբեջանի մուսավաթական կառավարության նախագահ խան **Խոյսկուց** հեռագիր է ստացվում՝ դադարեցնել առաջխաղացումը, ապա թե ոչ՝ անձնական պատասխանատվություն կկրի հետագա արյունահեղության համար:

Անդրանիկը, հավատալով, որ պարտված թուրքիան իր զորքերը ետ կքաշի

Հայաստանից, դադարեցրեց կռիվները:
Բայց անգլիական զինվորական իշխանությունները և Ադրբեջանի կառավարությունը, օգտվելով այդ դադարից՝ Ղարաբաղը և Ջանգեզուրը հայտարարեցին Ադրբեջանի նահանգ՝ Խանքենդ մտցնելով ադրբեջանական հեծյալ «վայրի դիվիզիան»:

Հայաստանի Հանրապետությունը ամեն միջոցի պիտի դիմեր կասեցնելու համար Ադրբեջանի առաջխաղացումը, որ կատարվում էր անգլիացիների հովանավորությամբ:

Անգլիացիները խնամում էին աղորեջանական զորքը, այն չէր տառապում սովից: **Անդրանիկի** զորախումբը իրեն հասանելիք մի կտոր հացը կիսում-կիսկսում էր գաղթականության հետ, որն այդպես էլ չկարողացավ պատսպարվել Արցախում:

1919 թվականի մարտի 25-ին Անդրանիկը 1350 զինվորով թողնում է Ջանգեզուրն ու Սիսիանը, հաղթահարելով նորից դեռ ծյունածածկ լեռներ ու ձորեր, շարժվում դեպի Էջմիածին: Նրան ուղեկցում էր անգլիական հրամանատարության ներկայացուցիչ **Գիպոնը**:

[illegible]

Անդրանիկ Օզանյանի հայկական ազգայնականությունը
 Կոկոն է երեք շաբաթ: Երևանի կարեւոր շահիաթու-

Եջմիածնի ճանապարհին նրան հանդիպում է Սյուսանը՝
 Գին, որն ուղեկցում էր «Թայմս» թերթի խմբագիր **Կենեդուն**:

Արամ Մանուկյան.
Հայաստանի Առաջին
Հանրապետության ներքին
գործերի նախարար

Պատմում է Շահխաթունին.

«...Հանկարծ մենք տեսանք մի զորաբանակ, որը շարժվում էր դեպի էջմիածին: Չորքի առջև մոխրագույն ոտքերով սպիտակ ձիուն հեծած Անդրանիկն էր: «Ո՞վ է սա», -հարցրեց միստր Կենեդին: «Հայաստանը, -պատասխանեցի ես, -ահա տեսե՞ք՝ Արարատը, Արաքսը, սբ. էջմիածինը և... Անդրանիկը...»: Երբ մենք մոտեցանք հերոսին, նա կանգնեցրեց իր ձին և յուր բանակը: Ես համբուրվեցի նրա հետ, իսկ սառը Ալբիոնի զավակ Կենեդին հանեց իր գլխարկը, և ես նրա աչքերի մեջ տեսա արցունքներ...»:

Զորավար Անդրանիկ՝ կենդանի առասպել

զենքերը հանձնելով կաթողիկոսին, հրաժեշտ է տալիս իր բոլոր մարտական ընկերներին, իր քաջարի զինվորներին...

Եվ հեռանում է:

Նա իր կյանքում երբեք չէր ձգտել անձնական երջանկության և բարօրության: Նա միայն մշտապես պայքարել է իր հարազատ ժողովրդի ազատության և բարեկեցության համար: Նա երբեք չի ձգտել իր ծառայությունների ճանաչմանը: Նա միայն մի երազանք է ունեցել. տեսնել իր ժողովրդին ազատ:

Անդրանիկ Օզանյանը՝ մեր հոգիներում ապրող կենդանի առասպելը:

Երբ 1919 թվականի մարտի 12-ին հավատալով անգլիացիների խոստումներին՝ **Անդրանիկ Օզանյանը** իր զորախմբով և գաղթականների հոծ բազմությամբ հեռացավ Զանգեզուրից, այնտեղ ճգնաժամային վիճակ ստեղծվեց, որովհետև անմիջապես դեպի Զանգեզուր առաջացան արևմուտքից թուրքերը, արևելքից՝ ադրբեջանցիները:

Փրկելու համար Զանգեզուրը՝ շտապ այնտեղ հասավ **Գարեգին Նժդեհը**, որին հաջողվեց կազմակերպել գավառի ինքնապաշտպանությունը: Թուրքերը և ադրբեջանցիները չկարողացան մտնել Զանգեզուր:

1920 թվականի մարտին, այս դեպքերից ճիշտ մեկ տարի հետո **11-րդ**

կարմիր բանակը առանց դիմադրության գրավեց Բաքուն: Մեկ գիշերվա ընթացքում մուսավաթականները, դառնալով բուլշևիկ, Բաքվի վրա բարձրացրին խորհրդային դրոշակը:

Բուլշևիկյան Ադրբեջանը մենշևիկյան Վրաստանից, նույն 11-րդ բանակի աջակցությամբ, Զաքաթալայի շրջանը խլելով՝ միացրեց իր տարածքին: Հետո գրավեց Ղարաբաղը:

Հերթը Զանգեզուրին էր: Այն նույնպես պետք է միացվեր բուլշևիկյան Ադրբեջանին:

Զանգեզուրի համար կռիվները համառ էին և արյունալի: Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը չէր կարող այլևս թույլ տալ կարմիր բանակի առաջխաղացումը:

Նժդեհ. Լեոնահայաստանի ազատարարը...

Բայց միայն կարմիր բանակը չէր առաջանում Հայաստան, այլ նաև թուրքական զորքը, որը պարտվել էր Առաջին Աշխարհամարտում և ամեն կերպ փորձում էր շահել նախկին իր թշնամիների համակրանքը: Սկզբում էր անգլիացիների, իսկ հիմա՝ բուլշևիկյան Ռուսաստանի: Եվ նրան դա հաջողվում է: Թուրքերը նոր առաջնորդ ունեին. **Մուստաֆա Քեմալ փաշան**, որն արշավում էր Արևելյան Հայաստան՝ ավարտելու համար պարտված երիտթուրքերի սկսած գործը. վերջին հարվածը տալով՝ իրականացնել հայության բնաջնջումը:

Ո՞վ էր սա: Որտեղի՞ց հայտնվեց:

Ըստ Մուղրուսի զինադարարի պայմանների՝ Օսմանյան կառավարությունը և անմիջապես պատերազմին վերջ պիտի տար: Պիտի արձակել զինվորներին և ողջ պատերազմական զինանոցը, զենքերով հանդերձ, պիտի դներ հաղթողների հսկողության տակ:

Ահա այս, Թուրքիո համար տագնապալի օրերին էր, որ սուլթան **Մուհամեդ Կահիտետտի խան Վեցերոդը** իր թիկնապահների գնդապետ **Մուստաֆա Քեմալ փաշային** առաջադրանք տվեց՝ Անատոլիայի մեջ ազգային նոր բանակ կազմավորելու:

Մուստաֆա Քեմալ փաշան այդ ժամանակ Պոլսում գաղտնի հիմնված «**Մահիկ և Աստղ**» զինվորական կազմակերպության նախագահն էր... նաև Մասոնական Արևելյան Օթյակի նորընտիր ղեկավարը:

Քեմալ փաշան «**Իթթիհաթ վեթերագզի**» անպաշտոն մնացած սպաներին հրավիրել էր անդամագրվելու «**Մահիկ և Աստղ**» գաղտնի միությանը: Նախկին երիտթուրք սպաների ոգևորությունն անսահման էր: Նրանք նորից գործի մեջ էին մտնում:

Եվ այսպես, Թուրքիո արևելյան նահանգներում Քեմալի հրամանատարությամբ կազմավորվեց նոր բանակ, որն առանց հապաղելու արշավեց Հայաստան:

Բոլշևիկ **Մուսայեվյանի** նախագահությամբ կազմվեց Հայաստանի Ռազմա-
հեղափոխական կոմիտե, որը իրեն հայտարարեց երկրի գերագույն իշխանու-
թյուն և վերջնագիր ուղարկեց Երևան՝ կառավարությունից պահանջելով հանձնել
իշխանությունը:

Բնակավայրում, որտեղ 11-րդ բանակին թույլ տրվի հայաստան նմանա-
կոնունիստ պատմաբան, խորհրդային քաղաքական գործիչ **Բագրատ Բոր-**
Ջանի «Հայաստանը, միջազգային դիվանագիտությունը և ՍՍՀՄ-ը» եռհա-

տորանոց աշխատության Բ հատորի 151 էջում կարդում ենք Յեղկոմի առաջին դեկլարացիայի այս տողերը.

«**Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն լի է հավատով, որ ինքը վայելում է թուրքիայի աշխատավոր զանգվածների վստահությունն ու համակրանքը, այն ժողովրդի, որն արդեն հասկացել է Անտանտի դարավոր լծից ազատվելու անհրաժեշտությունը և որը կոչվում է խոշոր դեր կատարելու Արևելքի հեղափոխականացման գործում:** Հավատում ենք, որ իմպերիալիստական լծից ազատագրվող հասարակական թուրքիան, հաշվելով մեզ թուրքիայի հետ միասին Սևրի դաշնագրի թշնամի, անմիջապես եղբայրական ձեռք կմեկնի մեզ, երբ կտապալենք մեր թշնամուն (դաշնակցականներին) և նրա հետ միասին պայքար կմղենք Անտանտի գիշատիչների դեմ: Մենք համոզված ենք նույնպես, որ հաղթողի սուրը չէ, որ պիտի թելադրի առաջիկա հաշտության դաշնագիրը խորհրդային Հայաստանի և աշխատավոր թուրքիայի ազատ ժողովուրդներին եղբայրական համերաշխությունն ու համաձայնությունը»:

Այնքան պարզ, առանց ծածկույթի ու զարհուրելի էր հայ բուլշևիկների Յեղկոմի այս դեկլարացիան... Ամբողջ աշխարհը տեղյակ էր ու սրանք անտեղյակ՝ մի բոլորովին անմեղ ժողովրդի հանդեպ «**թուրք աշխատավոր ժողովրդի**» կատարած, մարդկային երևակայությունից դուրս, ոճրագործության

Աբրահամ Գյուլխանդանյան.
Հայաստանի Առաջին
Հանրապետության
արդարադատության և
եկեմտական նախարար

հաստատվեց խորհրդային անկախ Հանրապետություն: Որը սակայն խոսքով՝ այո, սակայն իմաստով ոչ թե անկախ էր, այլ խորհրդային Միության կայսրության մի մասը»:

Ադրբեջանը հավակնում էր իր կամքը թելադրել Ռուսաստանին, որը, խորհրդային կարգերն ընդունելով հանդերձ, վերածնունդ էր ապրում իր մեծ բարեկամ Մուստաֆա Զեմալի գաղափարներով:

Ադրբեջանը պիտի իրենով աներ Ղարաբաղից բացի Ձանգեզուրը, Շարուր-Ղարալագյազի գավառը, Նախիջևանը, Օրդուբադը, Ջուլֆան:

Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար **Չիչերինը** գտնում էր, որ «**խորհրդային Ռուսաստանը պիտի կոտորի Հայաստանը խեղդող այդ շղթան:** Արևելյան նահանգներում գոնե ամենահամեստ տարածքի հատկացում պետք է լինի Հայաստանին: Հայաստանի խորհրդային Հանրապետությունում ապաստան գտած կես միլիոնանոց փախստական զանգվածի տեղաբնակեցման համար: Նրանք արդեն վեց տարի է սպասում են, որ կբացվեն իրենց տանջահար հայրենիքի դռները»:

Այսպես գրում էր Չիչերինը: Իսկ Ստալինը Լենինին ուղարկած նամակով զգուշացնում է. «**Ես երեկ իմացա, որ Չիչերինը թուրքերին մի հիմար և պրովոկացիոն պահանջ է ուղարկել՝ Վանը, Մուշը, Բիթլիսը՝ թուրքերի վիթխարի գերակշռություն ունեցող թուրքական նահանգները, Հայաստանի օգտին մաքրելու մասին:** Պետք է Չիչերինին արգելել նացիոնալիստորեն տրամադրված հայերի թելադրանքով նոտաներ ուղարկել թուրքերին: Ստալին»:

Ադրբեջանի պամթուրքիստ կոմունիստները, վրացի **Ջուղաշվիլի Ստալինը**... և քեմալական թուրքերը...

Այդ նույն ժամանակ **Օրջոնիկիձեն**, նույնպես վրացի, նամակ է գրում **Լենինին** և պատճեններն ուղարկում **Չիչերինին**, **Տրոցկուն**, **Ստալինին**. «**խորհրդային պետության շահերի օգտին է բարեկամություն պահպանել քեմալականների հետ, ուստի առաջարկում են դիմել ամեն տեսակի զիջումների**»:

Իսկ Ադրբեջանի տեր ու տնօրեն **Նարիմանովի** նամակը **Լենինին**՝ ուղղակի սպառնալիք էր. «**Հայ-Նամակը Լենինին՝ ուղղակի սպառնալիք էր. «Հայ-կական Հարցի պատճառով Մոսկվան չպետք է վանի Անգլիայի կառավարությանը, հակառակ դեպքում մենք կկորցնենք թուրքիայի բարեկամությունը և միաժամանակ վնաս կհասցնենք մեր Արևելյան քաղաքականությանը: Ես ձեզ պետք է զգուշացնեմ. ընկեր Չիչերինը շփոթում է Արևելյան հարցը: Նա չափից ավելի է հրապուրվում Հայկական Հարցով և հաշվի չի առնում, որ անգորացիների հետ խզումը կարող է տեղի ունենալ՝ հենց Հայկական Հարցի պատճառով: Ես կտրականապես հայտարարում եմ՝ կովկասում ստեղծված դրության մեջ, եթե ուզում եք Ադրբեջանը մեզ հետ պահպանել, մենք պետք է ամեն գնով ամուր դաշինք կնքենք անգորացիների հետ: Թուրքական պատվիրակության հետ տեղի ունեցող բանակցություններում Հայկական Հարցը չպետք է դեր խաղա: Նարիմանով»:**

Ավետիք Սահակյան.
Հայաստանի Առաջին
Հանրապետության
խնամատարության և
պարենավորման նախարար

A black and white portrait of a man in a military uniform. He has a mustache and is wearing a dark uniform with a high collar and a sash. The portrait is framed by a decorative border.

**Քրիստափոր Արարատյան.
1920թ. Հայ-թուրքական
վերջին կռիվների
հրամանատար,
գեներալ-մայոր**

Երրորդ պետությունը Հայաստանն էր:

«Մեր արևելյան սահմանները գծված են մեր սրով»:

Սկզբում երիտթուրքական, իսկ հիմա քեմալական բանակներն էին հրով ու սրով անցնում Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Փամբակի, Նոր Բայազետի, Լոռու, Կարսի, Ելիզավետպոլի, Շամախի, Գյուլջայի, Նուխիի, Արեշի, Օրդուբադի, Ագուլխի, Նախիջևանի, Ղարաբաղի, Շուշիի գավառներով ու քաղաքներով, շեններով ու գյուղերով:

Պարտված Թուրքիայի վերածնված բանակը:

Հայոց բաց երակից հոսում էին նրա արյան
վերջին կաթիլները:

1921 թվականի փետրվարին, վերջապես, սկսվեցին թուրք-ռուսական բանակցությունները Մոսկվայում: Թուրքամետ ճակատը այնքան ազդեցիկ էր, որ բանակցություններին չիրավիրվեց հորհրդային Հայաստանը: Առանց Հայաստանի ստորագրվեց «**Բարեկամություն և եղբայրություն**» պայմանագիրը, որով թուրքական կողմն ստացավ ավելին... քան պահանջում էր: Թուրքիային էր անցնում Կարսի

լրմալուի գավառը: Պայմանագրում ասվում էր նաև, որ կողմերը համաձայն են, որ Նախիջևանի մարզը, որում նշված սահմաններում, կազմում է ինքնավար ոտեսկտորատի ներքո, պայմանով, որ Ադրբեջանը չի զիջի երրորդ պետության»:

այաստանն էր։
վ, **Հայկական Հարցը** շոշափվել է։ **Ստալինի** և
Յուսուֆ Քեմալի միջև հետաքրքիր գրույց է տեղի
ին, - պատմում է Յուսուֆ Քեմալը, -**թե Հայաստանի**
թյուն լինելու՞ է արդյոք, Ստալինը պատա-
սրցը դուք ինքներդ արդեն լուծել եք։ Եթե ձեզ մոտ
լուծված, դա էլ լուծեցեք, բայց ճիշտ ժամանակի
պահեք»։ Ընկեր Ստալինի այդ վճռական,
անի հայտարարությունից հետո մենք հրաժեշտ

պէց: Թուրքական «ԹԱԽԻԴԻ ԷՖՔԵՂ» թերթն
 ան սահմանները գծված են մեր սրով»:

Բայց պատերազմը դեռ չէր ավարտվել: Բաց էր մնում Ջանգեզուրի խնդիրը: Ջանգեզուրը չէր հնազանդվում: Նա իր մեծ զորավար **Գարեգին Նժդեհի** առաջնորդությամբ կյանքի ու մահու գոտեմարտի էր ելել համուն իր անկախության:

Մի քանի ժլատ խոսքեր միայն Հայոց անենապայծառ ու անսնամազմով զավակներից մեկի մասին, որն իր հավատամքի կենդանի ուժով մինչև այսօր էլ մեր կողքին է և դեռ կլինի բազում սերունդների հետ իր կարևոր խրատի բացարձակ ճշմարտությամբ, որը Հայրենիքինն ու բացարձակն է, նրա ազատությանն ու արժանապատվությանը... Եվ նա էր՝ **Գարեգին Նժդեհը**, որն այդ անագորույն ժամանակներում կարողացավ նոր ավիշ ներարկել հուսահատ ժողովրդի ցամաքող երակին, բարձրացնել նրա պայքարի ոգին և փրկել Զանգեզուրը Նախիջևանի և Արցախի ճակատադիպող կոկոսներու վտանգից:

[illegible]

11-րդ կարմիր բանակի ղեկավարությունը **Նժդեհի** գլխի համար խոստացել էր երեք միլիոն ռուբլի:

Կարմիր հրամանատարությունը **Նժդեհի** դեմ է ուղարկում Բաքվից նոր ժամանած **Զավալ փաշայի** գունդը, **Կուրդչկինի** հեծյալ զորախումբը։ Տաթևի և Գորիսի միջև տեղի ունեցած ճակատամարտում թշնամին խայտա-

ՆՈՒՅԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ ԲՈՒՆԴԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԵՆԸ

Կարմիր բանակի հրամանատարությունը **Նժդեհից** պահանջում է, որ նա Չանգեզուրի վրայով իրենց զորամասերի համար ճանապարհի բացի դեպի երևան:

Նժդեհի պատասխանը՝ քիչ կրճատումներով.

«...Արյան ու երկաթի սիստեմը, որով դուք կառավարել եք և շարունակում եք կառավարել հեղափոխական դեմոկրատիայի և պատմության կողմից թքված ու դատապարտված այդ սիստեմը՝ ձեզ շատ հեռուն, բնական է, տանել չի կարող: ... Ղափանին տիրելու համար դուք, ավանգարդ ունենալով դարեր շարունակ հայի քրտինքով ապրող ռեակցիոն թրքությունը, հրի ու սրի եք մատնում շրջանիս գյուղերից ամենաբարեկեցիկը՝ Ջեյվան, և ձեր այդ վանդալական ակտը համարում եք հեղափոխական...»

... Ձեր հարձակումները Արծվանիկի վրա և սանձարձակ արարքները կին ու երեխաների կոտորածով, բռնաբարություններով մեզ հիշեցնում են տիրահռչակ ենիչերիների բարբարոսությունները: Քառասուն օր շարունակ ռմբակոծում եք Շվանիձորը և երբ երկու դավաճանների դավադրությամբ ձեզ հաջողվում է մտնել այդ չարաբախտ գյուղը, այդտեղ քարը քարի վրա չեք թողնում. սովորական սպանություններ, կին ու աղջիկների բռնաբարում, ալան-թալան և այլ ենիչերական ակտեր...

...Դուք տաճիկ ասկյարներով պաշարում եք Յայջին. տեղահանում ժողովրդին ու թալանում: Ժողովրդի մի մասը կոտորվում է գյուղի պատերի տակ, մի մասը թափվում է գետն ու խեղդվում, իսկ մնացածները, գյուղի գրավումից հետո, իրենց ավերված տներում, մերկ ու քաղցած, անիծում են իրենց օրն ու արևը...

Կարմիր բանակի մուտքը Յայաստան

խորհրդատուներն են հանդիսանում: Դուք չվարանեցիք Քեմալի հայաջինջ հորդաները Յայաստան քաշելու և նորից հրին ու սրին մատնելու հալաշխատավորության ֆիզիկական գոյությունն ու նրա դարավոր քրտինքի արգասիքը...

... Դուք զինաթափում եք հայ աշխատավորությանը, երբ մինչև ատամները զինված մուսավաթական Ադրբեջանը հարմար առիթի է սպասում Չանգեզուրն առանց հայի թողնելու: Ռեակցիոն, հայահալած մուսավաթական Ադրբեջանը, որի գոյության տարին դեռ չլրացած, փորձեց հրի ու սրի մատնել Չանգեզուրը, սակայն ջարդվելով ետ շարտվեց...»:

1920 թվականի սեպտեմբերի 15-ին Յայաստան արշավեց Կարաբեքիրի գործը, հյուսիսից Յայաստան մտավ 11-րդ կարմիր բանակը:

Յայաստանի Յանրապետության ղեկավարները առանց դիմադրության իշխանությունը հանձնեցին բոլշևիկներին:

Բզկտված երկիրը պարզապես անկարող էր այլևս դիմադրելու: 1920 թվականի դեկտեմբերի 16-ին, Յայաստանի խորհրդային կառավարությունը **Գարեգին Նժդեհին** գեները վայր դնելու ուղերձ է հղում:

Սակայն Սյունիքը, Վայոց Ձորը, Չանգեզուրը **Նժդեհի** գլխավորությամբ հայտարարվեց **Լեռնահայաստանի** ինքնավար կառավարություն:

Ինչո՞ւ **Գարեգին Նժդեհը** այդպես վարվեց: Որովհետև գիտեր, որ Մոսկվայի կողմից Չանգեզուրը պարզև պիտի տրվեր Ադրբեջանին, ինչպես Նախիջևանը և Արցախը:

Նժդեհը համաձայն էր ենթարկվել խորհրդային Յայաստանի կառավարության կոչին, թողնել Չանգեզուրը, եթե այն դառնար Յայաստանի անբաժան մասը և ոչ թե կցվեր Ադրբեջանին:

Յայաստանի բոլշևիկյան կառավարությունը հավաստիացնում է, որ կկատարվի **Նժդեհի** պահանջը:

1921թ. հունիսի 13-ին **Լեռնահայաստանը** դարձավ խորհրդային Յայաստանի անբաժանելի մասը:

Գարեգին Նժդեհը հեռանում է իր Յայրենիքից դեպի օտար ափեր... Ես բաց եմ թողնում 1921-1954թթ.-ը՝ մինչև իր եղերական մահը ընկած

Գարեգին Նժդեհի կյանքի ժամանակը, նրա թափառումները և այն գործերը, որ նա արեց: Կլրացնենք, երբ ժամանակը գա:

Այսօրվա համար մի խոսք միայն մեծ հայրենասերի ասույթներից.
«Ուժեղը նա՛ չէ, որի հաղթությունները ռազմական լինելով՝ բարոյական չեն...»

...Մենք շատ անգամ երգով ենք հաղթում...»

Թողնելով **Արևելահայաստանը**՝ մենք նորից պիտի վերադառնանք **Արևմտահայաստան** և ժամանակը հետ կծկելով՝ պիտի հասնենք այն պահին, երբ ավարտվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄ

ՆԱԽԱԳԱՅ (Բացելով ժողովը) - ժողովի դիվանին են հղվել մի քանի պաշտոնական դիտողագրեր հայ, հույն, արաբ և թուրք երեսփոխանների կողմից: Օրակարգի նյութ դարձնելու նպատակով նախագահությունը ըստ այնմ դասավորեց դրանք: Առաջինը Ջմյուռնիա նահանգի հույն երեսփոխան, պատգամավոր Էմմանուելիսիեին է:

ՖՈՐՄԱՏ - Սակայն նրա նման հոռի և մեր դարի ոգուն հակոտնյա ուրիշ շատ օրենքներ ևս կան, խնդրում եմ, որ դրանք վերացնելու հարցը ևս քննվի:

ՄԱԹԵՎՈՍ ՆԱԼԲԱՆՅԱՆ (Զսպված զայրույթով) - Սակայն այդ օրենքների պատճառած ողբերգության, մարած անթիվ հայ օջախների, ոտնակոխ արված

ՄԵՀՅԵՏ - Այո, իրոք երկրի մեջ գործված բոլոր ոճիրների հետաքննությունը, նրանց պատասխանատուներին պատժելը օրինավոր արդարության պահանջ:

ՊՈՇԿԵԶՆԵՅԱՆ - Պարոնայք, գինադադարը վերցնել, ուսումնորթյան աղյուս էլ հորիզոնի վրա իր գլուխը բարձրացրեց։ Շուտով բոլոր ազգերը՝ հաղթողները և պարտվողները, պիտի բոլորին նույն սեղանի շուրջը հավաքեն։ Թուրքիան ևս այդ սեղանի մոտ պիտի նստի։ Սակայն նա պիտի դատարկ ծեռքերով չգնա այդ սեղանի մոտ պիտի նստի։ Սակայն նա պիտի դատարկ ծեռքերով չգնա այնտեղ։ Որովհետև թուրք ազգը այսօր քաղաքական ասպարեզում, քաղաքա-այնտեղ։ Որովհետև թուրք ազգը այսօր քաղաքական ասպարեզում, քաղաքա-կիրթ աշխարհի առջև գտնվում է ամբաստանյալի վիճակում։ (Բողոքի ծայրեր կիրթ աշխարհի առջև գտնվում է ամբաստանյալի վիճակում։) Այսօր մենք դեմ-հանդիման գտնվում ենք մի մեծ **ՌՃՐԻ** այս ու այն կողմից)։

ՊՈՇԿԵԶԵՆՅԱՆ (Ուժգին) - Կրկնում են: Նորից ու նորից: Միայն չերթե՛ք Ամեն-

(Ծաղրը շատ բացահայտ էր, և ժխտումը նորից տիրապետող է դառնում):

ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ (Հանգիստ) - *Ջարդարար ավազակներում...*
(Նորից սարսափելի աղմուկ, աղաղակ է բարձրանում: Շատերը վեր են թռչում տեղերից: Ոմանք կուտակվում են Պարսամյանի մոտ՝ նրա դեմքի մոտ թափահարելով ձեռքերը: Ոմանք բռնկվում են խփում են սեղանին: Հանգիստ նստած են միայն հայ երեսփոխանները, որոնք սարսափի ու նողկանքի արտահայտությամբ նայում են տեսարանին):

ՆԱԽԱԳԱՅ - Ձայնը տրվում է Մուշի երեսփոխան ամենահարգելի հոջա Իլյաս Սամի էֆենդիին: Խնդրեմ, հոջա էֆենդի:

ԻԼՅԱՍ ՍԱՄԻ (Գրավելով ճառասացների համապատասխան տեղը) - Պարոններ, հինգ-վեց տարիներից ի վեր տեղի ունեցող պատերազմի խուլ արշավի ընթացքում մարդկությունը, խելագարության մեջ տապալկվելով, ականատես եղավ մեծ ողբերգությունների: Հիմա մենք նրա արդյունքի դիմաց ենք և գիտակցում ենք, որ վիճակը հուսահատական է: Ներկա մեր կառավարությունը, որը հետամուտ է հայրենիքի և նրա բարօրությունը ապահովելուն, այս ժողովի առջև պատմում է իր ծրագրերը: Յուրաքանչյուր բանիմաց անհատ, իր խղճի ծայնին անսալով, ճանապարհ է ելում ճշմարտություն որոնելու: Ես էլ՝ իբրև այս ճշմարտության հարցին հետամուտ մեկը, փափագում եմ անդրադառնալ մի խնդրի, որի վրայից ներկա ճառողները դժբախտաբար լռությամբ անցան: Դարեր ի վեր մեզ հետ գոյակցող հայ ազգի ներկայացուցիչ երեսփոխան մեր ընկերները, ամեն առիթից օգտվելով, տեղահանության հարցն են արծարծում: (Ձայրանալով) Ես էլ եմ իմ ամենամեծ պարտականությունը համարում այս հարցի իրականությունը բացատրել նախ ներկա կառավարությանը, հետո ձեր բարձր ժողովին և հետո համայն մարդկությանը, որպեսզի վերջապես, խղճի հանգիստ ունենամ: Տեղահանության հետ աղերս ունեցող մանրամասները, բացատրությունները և այդ աղետի պատասխանատուների գլխավոր հարցն են ներկայացնում Արթին էֆենդին և մյուսները այն ժամանակ, երբ մենք ամեն կողմից շրջապատված ենք թշնամիներով: Սրտիցս ժայթքող ճշմարտության ձայնն աղաղակում է. մեր հայրենիքի գլխին թափված կսկծալի թշվառությունը կրկին Հայկական Հարցին առնչվող փաստարկումներով բացատրելը՝ անիրավություն է: Այո: Աչքերովս եմ տեսել զինյալ հայերի, որոնք բարձրացան Մուշի ետևի բարձունքները: Սրանք նրանք էին, որ դեռ Ռուսաստան չէին հասցրել փախչել, և մենք հազիվ կարողացանք զսպել և պատժել նրանց տասը վաշտ զինվորով: Հույն երեսփոխան էֆենդին ասաց, որ իր կրծքի մեջ կտտացող վերք կա: Իմ կրծքի մեջ էլ այդ վերքն է, և ես պիտի բացեմ այսօր: Հույն երեսփոխանն ասաց, թե Օսմանյան Կառավարությունը, օգտվելով արտաքին պատերազմից, հռչակեց նաև ներքին պատերազմ: Սուտ է: Եթե հռչակած լինեիր ներքին պատերազմ, հույներին մի՞թե կտար խոսքի այս ազատությունը, որ նրանք հիմա ունեն: Չէ՞ր տա: Ուրեմն այս բոլորը զրպարտություն է, որը գործադրվում է անմեղ օսմանցիներին, անմեղ մահմեդականներին նվաստացնելու համար... Բայց սրանով մարդկությունը չի խաբվի...

(Բուռն, երկարատև ծափահարություններ: Բղավոցներ: Ձայների քառս: Բռնացքների ճոճում: Ուղեների դուփում):

ՁԱՅՆԵՐ - Այդպես է... Ապրես հոջա էֆենդի... Մարդկությունը չի խաբվի... Օսմանցին արդար է... Թուրքը անմեղ է... Մահմեդականը ճիշտ է... անմեղ է... անմեղ է...

Հոջա Իլյասը Մշո դաշտի 70-80 հազար հայերի բնաջնջեց՝ քուրդ աշիրաթների հետ գործակցելով:

Սա իսկական ողջակիզումներով հազարավոր հայ կանանց, երեխաների և ծերերի ախոռների, մարագների, շտեմարանների մեջ ողջ-ողջ հրկիզեց:

Սա իբրև երեսփոխան և Իթքիհաթ կուսակցության շրջանային քննիչ՝ գրգռեց դահիճներին, կազմակերպեց և ջիհադ հայտարարելով՝ նրանց խոստացավ աստվածային վարձատրություն:

Սա նախճիրն ավարտելուց հետո իր հետ Պոլիս բերեց դեռատի հայ աղջիկների՝ իբրև ընծա իր իթքիհաթական մեծավորներին: Բուլանխի նախկին կառավարիչ Շեֆիքը հոջա Իլյասի մասին, ամեն տեղ ծիծաղելով, ասում էր, թե՝ «**Հոջա Իլյասը քրիստոնյա աղջիկներ բռնաբարելու բուռն մարմաջ ունի... Եվ դա շատ ոգևորիչ է մահմեդականների համար... մանավանդ, որ գլխին փաթեց ունի...**»:

Սա էր, որ Տարոնի քրդերին «քաղաքական» հրահանգներ էր տալիս:

Սա էր քուրդ մոլեռանդ «**Քոթանենց**» տան գլխավորի՝ արյունոտ Հաջի Մուսայի ժառանգներից մեկը, այսինքն քուրդ և թուրք միաժամանակ: Նեմզ, հայատյաց, քսու, գարշելի դեերից մեկը այդ տան, որ հայտարարել էր, թե «**Մուշի համայն հայ ժողովուրդը արմատախիլ արեցի**»:

Այս դահիճը հիմա արդարության անունից է հոխորտում:

ԻԼՅԱՍ ՍԱՄԻ - Նորից եմ կրկնում. ջարդի հարց չկա: Արյունոտ բախումներ էին ու վերջ: Սրանց պատճառ դարձած նախահարձակները թե՛ հայ, թե՛ մահմեդական գլխատվելու, ծգմվելու արժանի մարդիկ են: Այսպես թող արձանագրվի: Արդարությունը այսպես կլինի: Աշխարհի համայն ճակատագիրը տնօրինող Անգլիան, եթե իր ներքին սահմանների մեջ դեմ հանդիման գար ապստամբ տարրի հետ, որ հակառակ իր վայելած շատ իրավունքների, բարօրության, ապրուստի և կրթական առավելությունների և ուրիշ շատ իրավունքների՝ հանդես գար անշնորհակալ ապերախտությամբ, այդ Անգլիան պիտի քարե ու հանդես գար անշնորհակալ ապերախտությամբ նրանց... ինչպես անում են երկաթե գնդակներով պատժելու ու ոչնչացնելու նրանց... ինչպես անում են Իռլանդիայում: Բայց օսմանցիների ազգային դուրսագնությունը իր հողերի վրա իրավատեր հայ, հույն, արաբ, քուրդ ազգերի հանդեպ այդպիսի վարվելակերպ երբեք թույլ չի տվել և թույլ չի տալու:

ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ - Ողորմի, հոջա, և 1895 թվականի ջարդերը ջարդ մի համարի...

ԻԼՅԱՍ ՍԱՄԻ - Ես դա չեմ ասում...

ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ - Աղանայի ջարդը նույնպես ջարդ չէր...

ԻԼՅԱՍ ՍԱՄԻ (Կատաղի: Ինքն իրեն բոլորովին կորցրած) - Անփոփելով այս հանգամանքը... (Նախագահին) Արձանագրիր... արձանագրիր, որ հայերը զենք առան ձեռքները վանում... արձանագրիր... Ջարդ չի եղել... ջիհադ չի եղել:

(Թուրք երեսփոխանների կատաղությունը հասնում է գագաթնակետին: Նրանք գոռում-գոչյունով պահանջում են Նախագահից իրենց խոսքերն արձանագրել):

ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ (Խլացնելով բոլոր ձայներն՝ աղաղակում է) - Ահա... Ահա, տեսեք իր ոգին, ջարդի, սպանդի ոգին, արյան ու նախճիրի ոգին... (Ցույց տալով

ՄԵՅՄԵՏ ԼՄԻՆ (Դանդաղ, հանդիսավոր ելնելով նստած տեղից) -*Ինչպես
ցույց է տալիս թուրք ժողովրդի հերոսական դրվագներով և առաքինություններով*

ԹՈՒՐԶԵՐԻ ՁԱՅՆԵՐ - Բրավո!... Գիշտ է... Ամբողջ...
ՄԵՅՍԵՏ ԷՄԻՆ - Գալով թուրք ազգայնականությանը (Ժպտում է միամիտ, անմեղ) ... Ո՛ւմ շնորհիվ դարձան նրանք ազգայնական... Մեր հույն հայրենա-
 կիցները իրենց հիմ վանքերի մեջ գործող քարոզիչներից և դպրոցների
 ուսուցիչներից իրենց ներշնչումներն առան **Հոմերոսի «Իլիականից»**, որոնք
 երգել էին տալիս իրենց տղաներին և աղջիկներին Մարմալիա և Էգեյան ծովերի
 ափերին: Մեր հայ հայրենակիցները իրենց խրիմյաններով, Ներսեսներով,
 Գամառ Քաթիպաներով, Արուկյաններով ու Նալբանդյաններով միշտ հրահրել են
 իրենց մանուկների մեջ ազգայնականության կրակը: Երազային հայացքներով
 հայկի որդիների մտածումները Արարատ լեռան կողմն են շրջվել: Արաբ եղբայր-
 ները տգիտության իրենց շրջանի Մեքքայի տաճարից կախված բանաստեղ-
 ները տգիտության իրենց շրջանի Մեքքայի տաճարից կախված բանաստեղ-

ԼՄՍԱՆՈՒԵԼՏԻԵ -Արդարև ինչ դառնակսկիծ ծառ... Որքան գեղեցկորեն
նկարագրվեց Օսմանյան ազգի թշվառ վիճակը... Բայց կարծեմ, բանաստեղծ
էֆենդին ստիպված պիտի լինի ուսումնասիրել այն հարցը, թե խեղճ, թշվառ
թուրք ազգը ինչպե՞ս հասավ այդ վիճակին...

...Թող դեռ հիստերիկ ու տգեղ աղաղակեն Թուրքիո խորհրդարանի այս Ժողովի թուրք երեսփոխանները: Թող դեռ արաբ, հույն, հայ երեսփոխանները միմյանց շուրջ հավաքված խորհեն իրենց հետագա քայլերը՝ ճշմարտությունը հաստատելու համար... Իսկ ես ու դուք, փորձենք հասկանալ մեծ, ահռելի **Ստի** **Չոգեբանությունը:**

Ոճրագործը, սահմռկած ոչ թե իր ոճի ահավորությունից, այլ գիտակցելով, որ մատնված է անել վիճակի, մասամբ էլ գիտակցելով զոհի անգործությունը, փորձում է **Ձոհին** դարձնել **Դահիճ**: Այս բանաստեղծ կոչված մարդը, անշուշտ դերասանության հմայքին տրված ուզեց, բոլորի աչքերին թոզ փչելով, հաղթել... Այս մարդը Հայոց Եղեռնի զոհերից փոխհատուցում պահանջեց... Պատժել պահանջեց զոհերին... Արտառոց, եթե ոչ՝ նենգապատիր մտածելակերպի եզակի նմուշ... Այս մարդու արտակարգ համարումը թուրք ազգի հանդեպ և նրա առաքինությունների հաճախակի նշումը իր ճառում, մտածել է տալիս, թե սա արդյոք գիտե՞ր իր ազգի պատմությունը:

Փորձենք պատկերացնել խորհրդարանում տիրող մթնոլորտը, այն ծանր հակամարտությունը, որ կար մի կողմից թուրք և մյուս կողմից հայ, հույն, արաբ պատգամավորների միջև: Շուտով թուրքիան եվրոպական երկրների հետ նստելու էր բանակցությունների սեղանի մոտ և անշուշտ կցանկանար այնտեղ հանդես գալ որպես անմեղ զոհ... Իսկ ահա հայ երեսփոխանները, որ չգիտես ինչ տրամաբանությամբ են ողջ ազատվել ջարդից, փորձում են թուրքիո խորհրդարանին և Կառավարությանը դնել անելանելի վիճակի մեջ: Պիտի հաջողվե՞ր արդյոք սրանց՝ այս հայերին, աշխարհի առջև թուրքիային խոստովանել տալ իր **Ոճիրը**:

Երբ վերջապես Նախագահին հաջողվում է խաղաղեցնել ժողովականներին, Մաթևոս Նալբանդյանը ոտքի է կանգնում:

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ - Այս երկրի մեջ թուրքական իշխանությունն է: Ուրեմն իրազործված զուլումները թրքության անունով թուրք իշխանության կատարած զուլումներն են: Նա՛ էր երկրի անպարփակ տերը: Եմին էֆենդի, ասում եք, որ չարագործները երեքից հինգն են... Բայց ինչպե՞ս երկու միլիոնանոց ժողովուրդ սպանդի ենթարկողները կարող էին երեք ու հինգ լինել... Եղեռնին մասնակցած բոլոր գավառների կառավարիչները պարծանքով կոկորդ էին պատռում, թե իրենց մեծ իրավունքներ է տրված... Որ իրենք գործում են թուրք հզոր տիրապետության վրա հենված, որ իրենց ուժը բխում է թուրք սվիններից: Սա չեք կարող ուրանալ: Չեք կարող ուրանալ և այն, որ թուրք ազգին պատկանողները կատարեցին ազգասպանությունը: Սհա, ասում եմ. հանրային կարծիքը և զոհյալ ազգի կենդանի մնացորդները այս բոլորի հաշիվը պիտի թուրքերից պահանջեն և թուրքերը այդ հաշիվը պիտի տան: Բանաստեղծ էֆենդի, ասում եք, որ դուք՝ թուրքերդ եք զոհերը: Անշուշտ թուրքերն էլ են զոհվել, սա իրողություն է: Բայց թուրքերը իրենց սահմանները պաշտպանելիս զոհվեցին: Հայերը անասունների պես քվեցին և սպանվեցին: Այս երկրի մեջ Օսմանյան թուրք Մահիկի դրոշմ է ծածանվում: Այդ դրոշի փառքը ընդունել՝ չի նշանակում այս կսկծալի արարքների պատասխանատվությունը թոթափել:

ԻԼՅԱՍ ՍԱՍԻ (Չայրացած վեր թռչելով տեղից) - Հերիք է, վերջապես: Սրանք մեզ սրտնեղություն են պատճառում: Փոխանակ թողնելու, որ սգանք մեր փառապանծ հայրենիքի մեծ թախիծը, մեր սեփական նահատակների կորուստը և մտածենք նրա ապաքինումի մասին, քանիչ քայլերի են դիմում՝ իրենց

դիակների մասին խոսելով: Հերիք է, այս ազգերի հետ կապված հարցերը պիտի հետաձգել մինչև մեր հայրենիքի այսօրվա աղետարն վիճակը բարելավվի, և վերքերը ամոքվեն:

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ - Ոճիրն եք ուզում պարտակել:

ԻԼՅԱՍ ՍԱՍԻ - Կխնդրեմ, պարոն, խոսքս մի կտրիր... Նույնիսկ Մահմեդական միությունը, իսլամի սրբազան կրոնը փորձեցիք մեղադրել: Ինչո՞ւ Կառավարությունը, իսլամի սրբազան կրոնը փորձեցիք մեղադրել... Պատճառը հայտնի թյունը ստիպված տեղահանության գործընթացը կատարեց... Պատճառը հայտնի է... Որովհետև հայերը աջակցում էին ռուսներին, որոնց դեմ կռվում էր Է... Կառավարան՝ հայրենիքը: Հայ կամավոր չեթեճիները չէի՞ն ռուսաց զորքերի մեջ: Նրանք լավեցին մեր թուրք եղբայրներին, լավեցին: Եվ հիմա փոխհատուցումը թուրքը պիտի պահանջի և ոչ թե հայը կամ հույնը:

ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ - Ժամանակները խառնում ես, հոջա էֆենդի, և դեպքերն ես խառնում: Լավիղները հայ կամավորները չէին, որ զենք էին առել պաշտպանելու համար սպանդի տրվող հայրենակիցներին...

ԻԼՅԱՍ ՍԱՍԻ (Հիստերիկ, ինքն իրենից վերջնականապես ելած) - Հերիք է...

Չեմ ուզում խոսել... Երկու օր է վիճաբանում ենք, օգուտը ինչ է...
ՆԱԽԱԳԱՅ - Հանգստացեք, վերջապես, պարոններ, ժամանակն է, որ վերադառնանք մեր գլխավոր նյութին: Ներկա երկու նախարարները՝ Պետական դառնալը մեր գլխավոր նյութին: Ներկա երկու նախարարները՝ Պետական խորհրդից, և Արտաքին գործերի նախարարը այսօր չեն եկել խորհրդարան, որ խորհրդից, և Արտաքին գործերի նախարարը այսօր չեն եկել խորհրդարանից Լսեն երեսփոխանների փոխադարձ մեղադրանքները: Եկել են խորհրդարանից խնդրելու, որ Կառավարությանը վստահության քվե տրվելու հարցը քննվի և ոչ թե Հայկական Հարցը դառնա վիճաբանության առարկա: Խնդրեմ, ով կողմ է նոր թե Հայկական Հարցը դառնա վիճաբանության առարկա: Խնդրեմ, ով կողմ է նոր կազմված Կառավարությանը և նրա գործունեության օրինագծին վստահության քվե տալուն, թող բարձրացնի ձեռքը:

(Թուրք երեսփոխանները ձեռքները բարձրացնում են, հայ և հույն երեսփոխանները՝ ոչ):

Սի հավելում ևս: Այս մթնոլորտում էր, որ թուրքական մամուլում լույս տեսան հայերի ոչնչացման վերաբերյալ բազմաթիվ մամուլներ և հուշեր, երիտթուրքերի կառավարության պաշտպանությանն ուղղված հոդվածներ: Պիտի կարդանք Կառավարության հուշերից հատվածներ, որը լույս է տեսել «Ալեմդար» թերթում՝ Հասան Ամջայի հոդվածներ, որը 1915 թվականին հայերի տեղահանության ի պատասխան Սուլեյման Նազիֆի 1915 թվականի հոդվածի համար երիտթուրքերի պաշտպանության նպատակով գրված հոդվածի:

Հասան Ամջայի հոդվածը, որը տպագրվել է 1919 թվականի ապրիլի 5-ին թուրքական «Ալեմդար» թերթում՝ կրում է «Շատ լավ, հարյուր հազարավոր հայերին ո՞վ սպանեց» վերնագիրը:

«...Վստահ եղեք, ձեր հողվածը կրկին անգամ կարդացի և դեռևս չեմ ուզում հավատալ, որ այն ձեր գրչին է պատկանում: Ազգային ոգեշնչում, կրոնական ջղայնություն, անձնական համոզմունք, ինչ ազդեցության տակ ուզում է լինի, դա ինչպե՞ս կարելի է գրել: Կարելի՞ է արդյոք հեշտությամբ ժխտել հարյուր հազարավոր անմեղների արյունը և հավատալ մարդասպանների հովանավոր ոմն Սուլեյման Նազիֆ բեյի՞ն:

...Դուք ասում եք. «Պետությունը պատերազմական անհրաժեշտությունից ելնելով բնակչության որոշ զանգվածը պատերազմական շրջաններից տեղահանելու կարիք զգաց և այդ կապակցությամբ Օրենք ընդունեց»:

Շատ լավ: Խորհուրդ տալով չօգտագործել ոչնչացմանը հավասարազոր այս տեղահանության փաստը՝ Դուք իրավական և արդարացված եք գտնո՞ւմ: Ի՞նչ իրավունքով է կառավարությունը բռնատիրանում իր հպատակության տակ գտնվող որևէ անձի տանը, ընտանիքին, ունեցվածքին և դրամին:

Պատերազմական ո՞ր անհրաժեշտությունից ելնելով ստիպեցին երեք-չորս տարեկան երեխայի ձեռքը բռնած, ծծկեր երեխան գրկին առած, գրպանում եղած միայն մեկ օրվա ուտելիք հաց գնելուն բավարար դրամը առաջին կանգառում վերցնելով՝ կանանց մեկնել անհայտ Տեր-Ձորի անապատները:

...Այդ ընդհանուր պատերազմի թատերաբեմ հանդիսացավ հայրենիքի ողջ տարածքը: Պատերազմի ծնած «անհրաժեշտություն» դարձավ հայ ազգը հեռացնել այդ տարածքից: Տրամաբանական կլինեք, եթե հիմնավորեիք հետևյալ կերպ, ասելով թե «երկրագնդի վրա տեղ չմնաց, հայրենիքը տակնուվրա եղավ, և դրանից ելնելով այդպես որոշեցինք տեղահանվելիք և բշվելիք վայրերը»: Մեկ էլ օրենքը...

...Չորս արյունաբերու հիմարի կողմից ընդունված որոշումը օրենք եք անվանում: Կարծես թե այդ բառը բոլոր ոճրագործությունները մարդասիրության վերածելու ուժ ունի և այդ օրինակով գործող պաշտոնյային էլ ներման արժանի եք համարում: Դա ինչպե՞ս կլինի:

...Այստեղից երկու ծամպրուկով Դիարբեքի մեկնած Դիարբեքիի վալի Ռաշիդը այնտեղ սպանող կազմակերպեց, հետո վագոններով վերադարձավ: Հետո, կարծեմ «պատժելու» համար վալի նշանակվեց Անկարայում:

Յոգզաթի մարդասպան Քեմալն ասում է.

- Կառավարությունը չի արել:

Իթթիհաթ վե Թերաքքիի անհեռատես մի անդամ չի ամաչում ասել.

- Իթթիհաթ վե Թերաքքին նման բաների որոշում չի ընդունել:

Եթե հարցնեք խեղճ թուրքին՝ կպատասխանի.

- Ես պատերազմից եմ վերադարձել: Մեր հարևան դարբին Ավետիս աղային, Նիկողոս Չորբաջըին (ապուր եփող Նիկողոսին), դեռ չգիտեմ ուրիշ շատ հարևանների թալանել են, Արաբիստան, այստեղ-այնտեղ են բշել:

Շատ լավ, մենք չխոսենք. ոչ ոք չհարցնի: Սակայն Աստված, որ մեկն է քրիստոնյայի, թուրքի, հայի համար, խղճի բարձր, անողոր ծայնով չի հարցնի՞:

«Շատ լավ, հարյուր հազարավոր հայերին ո՞վ սպանեց»»:

Սա որպես հավելումն երեսփոխանական ժողովի թուրք պատգամավորների ջղայնությանը:

Երեսփոխանական այս ժողովը Թուրքական խորհրդարանում միայն մի կարևոր հանգամանք ուներ: Առաջին անգամ թուրք երեսփոխանները և նախարարները ստիպված էին դիմադրել ուղղակի կերպով իրենց դեմ եղած տեղահանության և ջարդի մեղադրանքներին... Եվ եթե չլիներ Թուրքիո պարտությունը, չլիներ հաշտության ծանր պայմանների ուրվականը, ժողովը երբեք չէր հանդուրժի հույն, արաբ և հայ երեսփոխանների նման պահվածքը: Այս առնակատումը տեղի ունեցավ 1918թ. նոյեմբերին, պատերազմից հետո առաջին անգամ հրավիրված Թուրքական խորհրդարանում՝ հայ և թուրք պատգամավորների միջև:

1918 թվական: Թուրքերը պարտվել էին, հայերը՝ ջարդվել: Բայց ոճիրներով և հատուցումներով լի ժամանակը դեռ լի էր անսպասելի շրջադարձերով:

ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Անկախ այն բանից, որ քեմալականները դեռ շարունակում էին Արևելյան Հայաստանում կռվել հայերի դեմ՝ թուրքերը պարտվել էին: Նրանք շուտով պիտի հաղթողների հետ նստեին բանակցությունների սեղանի մոտ:

Երկերեսանի ու կեղծավոր եվրոպական պետությունների ղեկավարները, այնուամենայնիվ չէին կարող չլսել իրենց երկրների առաջադեմ խավի ծայրը, որը պահանջում էր Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանները քննելիս, չմոռանալ, որ թուրքերը երկու միլիոն հայերի սպանդի են ենթարկել: 1918թ. Թուրքական խորհրդարանի նոյեմբերյան ժողովներում ներկայացված հույն, Թուրքական խորհրդարանի նոյեմբերյան ժողովներում նույնպես պնդում էին հայաջինջ արաբ և հայ երեսփոխանների դիտողագրերը նույնպես պնդում էին հայաջինջ ճիվաղներին պատասխանատվության կանչելու անհրաժեշտությունը:

Թուրքիան ցանկանում էր հաղթողների առջև անմեղ և անտեղյակ երևալ բոլոր այն ոճիրներից, որոնք նա կատարել էր:

Նրա մոր Կառավարությունը որոշեց. Օսմանյան կայսրությանը պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերին բնաջնջելու համար դատական պատասխանատվության ենթարկել մեղավորներին: Եվ 1919 թվականի մարտի 8-ին Նորին մեծության թյան ենթարկել մեղավորներին: Եվ 1919 թվականի մարտի 8-ին Նորին մեծության թյան ենթարկել մեղավորներին: Եվ 1919 թվականի մարտի 8-ին Նորին մեծության թյան ենթարկել մեղավորներին:

Այդ հրամանից քիչ առաջ նույն այդ սուլթանի կամքով, Մուստաֆա Քեմալը կազմավորել էր թուրքական մոր հաղթական բանակ և արշավել Կովկաս: Եվ այնտեղ, մուսավաթական Ադրբեջանի ու խորհրդային Ռուսաստանի հետ համա-

տեղ՝ մորից բզկտում էին Արևելյան Հայաստանը: ...Թուրքիո դատավորները նստեցին իրենց բարձր գահերին, որպեսզի պատասխանատվության կանչեն և դատեն «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեին և մեջլիսի գլխավոր խորհրդի՝ փախուստի մեջ գտնվող անդամներից նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշային, գինվորական շարքերից վտարված նախկին ռազմական նախարար Էմվեր Էֆենդիին, նախկին ծովային նախարար Ջեմալ Էֆենդիին, հանրակրթական նախկին նախարար դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիր բեյին, դոկտոր Ռուզուի բեյին, նախկին հասարակական անվտանգության տեսուչ

Բանտում կալանքի տակ գտնվող Սայիդ Զալիմ փաշան և նրա մյուս գործընկերները Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական ներկայացուցչության կողմից տարվել էին անհայտ ուղղությամբ: Եվ նկատի ունենալով, որ Զալիմ

Միայն մեկին, Յոզդատի մարզի կառավարչի տեղակալ և Բողազյանի գավառի կառավարիչ **Զեմալ բեյին** չէր հաջողվել ճողոպրել... Նրա կատարած ռճրագործությունների ցուցակն այնքան երկար էր ու ահարկու, որ մրան դատապարտեցին մահվան, իսկ մրա անմիջական գործակից ոստիկանապետ **Թևֆիք բեյին**՝ 15 տարվա տաժանակիր աքսորի:

ԹԱՖԻՔ ԲԵՂԻՆ՝ 15 տարվա տաժանակիր աքսորի:

Դատավորները մոռացան ի կատար ածել մեղապարտների պատիժը:

Ամերիկյան միսիոներ **Դ. Իրբին**, որ Հաճնի վերջին հերոսամարտի ականա-
տես վկան է եղել, գրում է. «*Օ՜, արշավող զորքերի դաժանություն... Մարդկային խիղճը խորթ է նրանց... Ներխուժելով քաղաք՝ թուրքերը
մահվան գոտեմարտի մեջ մտան խիզախ պաշտպանների հետ... Կոտորածը
սարսափելի էր... Ինչո՞ւ հիշել նրա ահավոր ու նողկալի մանրամասները...»:*

Նվ ահա Սևրի պայմանագրով Հայրենիքը ետ տրվեց հայերին:

Եղեռնից փրկված, այս ու այն երկրներում ծվարած հայերին թույլ տրվեց վերադառնալ Հայրենիք: Բայց երկու տարի հետո Հայաստանը առուծախի համվեց Լոզանում, Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի շահերի շուկայուն: Լոզանի պայմանագրում հիշատակություն անգամ չկար հայերի ու Հայաստանի մասին: Ինչպես որ պետությունները թույլ տվեցին, որ Թուրքիան նորից բանակցությունների նրանց աջքերի առջև, սեղանի մոտ կուլ տա Կիլիկիան ու Արևմտյան Հայաստանը, նրանց ժողովրդը հայերի վերադարձը նրանց թույլտվությամբ մերժվեց բազմահազար տարագիր հայերի վերադարձը հարազատ երկիր... Իսկ նրանք, որոնք այնուամենայնիվ, հասցրել էին վերադառնալ մինչև Լոզանի այդ ստոր պայմանագիրը, ոչնչացվեցին **Մուստաֆա** **Զեմալ Աթաթուրքի** հրամանով... 300 հազար հայեր, որոնք հրաշքով փրկվել էին երիտթուրքերի յաթաղանից, ընկան քեմալականների սրերի վրա...

Ես այդ մասին պատմել եմ արդեն...

...Ազգի ահավոր մորմոքը մեղմելու համար հարկավոր էր ինչ-որ բան անել... Որովհետև մեծ, անդարմանելի կորուստներից բացի՝ վտանգված էր նրա **Արժանապատվությունը**: Ազգը պարզապես չէր կարող ապրել նսեմացած **Արժանապատվության** հետ ներս ներսի:

Թալեաթ փաշային սպանելու համար ամբաստանված **Սողոմոն Թեհլերյանի** դատավարությունը տեղի ունեցավ Բեռլինում: Կներկայացվի դատավարության սղագրությունը:

Դատարանում ներկա էին դատարանի հինգ անդամները. նախագահը, երկու դատավորները, դատախազը, երեք դատապաշտպաններ, ատենադպիրը, տասներկու երդվյալները: Դատասրահում նստած էին լրագրողներ, պարզ հետաքրքրասերներ, եկող-գնացող վկաներ, ոստիկաններ:

Բաց թողնելով բոլոր դատարանների համար նույն դատական սկզբի ծխական հարց ու պատասխանը, ապա և այն, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել և ինչո՞ւ է տեղի ունեցել, դատարանը ինչո՞ւ է հավաքվել, անցնում եմ բուն նյութին, որն սկսվեց **Նախագահի** հարցից:

ՆԱԽԱԳԱՐ -...Ցանկանում ենք ամբաստանյալից լսել, թե ինչպե՞ս տեղի ունեցան ջարդերը և թե ի՞նչ պատահեց իր հարազատների, ընտանիքի, ծնողների հետ:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ - Տարագրյալների քարավանը դուրս եկավ Երզնկայից զինված ոստիկանների ուղեկցությամբ: Երկու-երեք ժամ դեռ չէինք անցել, երբ քարա-

վանի առջևից մեզ վրա կրակեցին: Քարավանը կանգ առավ... Սկսվեց կողոպուտը... Ոստիկաններից բացի մեզ վրա հարձակվեցին նաև երզնկայից հասած զինված թուրքերը... Այդ միջոցին ոստիկաններից մեկը փոքր քրոջս քաշեց, տարավ... մայրս սկսեց բղավել. «Աչքերս կուրանան...»... Ես չեմ ուզում հիշել... Ես... չեմ կարող... ավելի լավ է մեռնեմ... քան այդ սև օրը նկարագրեմ...

ՆԱԽԱԳԱՅ - Աստյանի համար շատ կարևոր է, որ
դուք անձամբ պատմեք այդ դեպքերի մասին...

ԹՅՆԵՐՅԱՆ (խոսում է երբեմն դանդաղ, բառերը հազիվ շնչալով, երբեմն արագ, շուտասեւտրորեն) - Քրոջս առևանգեցին, եղբորս գլուխը կացնով ճեղքեցին, ինձ հարվածեցին... գլխիս... գետինը նկա... Նախքան ընկնելս վիրավորվեցի ոտքից... Երբ սթափվեցի, շուրջս դիակներ էին... Տեսա...

ամբողջ քարավանը սպանված, մորթված, հողոտված... Չհասկացա ուր մե
 Յետո հասկացա... Ես մի քանի օր մնացել էի դիակների տակ... Ես դա

Սողոմոն Թեխերյան.
վրիժառու

հասկացա... որովհետև դիակները սկսել էին հոտել... Եղբորս դիակն ինձ վրա էր ընկած... Մորս դիակը երեսնիվայր փռված էր կողքիս... Ես չգիտեի՝ քանի օր եմ մնացել դիակների տակ... Բայց հետո... (Լռում է):

ՆԱԽԱԳԱՅ (Մեղմ) - Զետոո՞:

ԹԵՅԼԵՐՅԱՆ - Դիախոս էր... (Լուսմ է):

ՆԱԽԱԳԱՅ - Այո... հետո՞:

ՆԱԽԱԳԱՅ - Այո... հետո...
ԹԵՅԼԵՐՅԱՆ - Ես ելա ու վիրավոր ոտքս քարշ տալով՝ գնացի դեպի լեռները...
 Գնացի... գնացի... ծուխ տեսա... Հասա Դերսիմի քրդերի մոտ... Մի պառավ քուրդ
 ԳԼԽԻՍ ու ոտքիս վերքերը բուժեց... Քրդական հիմ հագուստ տվեցին... Իմ
 արյունոտ էր, այրեցին... Հետո, գիշերը քայլելով, թաքնվելով, լեռներ, ձորեր
 կտրելով՝ հասա Պարսկաստան... Սալմաստ... Հիվանդացա... տենդով... Երբ
 լավացա, նորից լեռներ և ձորեր իջնելով ու բարձրանալով, խոտ ու բանջար
 ուտելով... չգիտեմ քանի շաբաթ... քանի ամիս... վերջը հասա Թիֆլիս...
 հայկական եկեղեցի... Ինձ խնամեցին, հագցրին, ուտելիք ու դրամ տվեցին...
 Երբ ես մտա եկեղեցի... քահանան գրկեց ինձ ու լաց եղավ... ասաց... զավակս...
 ասաց... Հետո երբ քիչ սթափվել էի, ինձ հանձնեցին մի հայ վաճառականի... Ես
 նրան, երբ կարողանում էի, քիչ-քիչ օգնում էի իր խանութում... հետո լուր առա,
 ես գնացի Երզնկա... (Լռում է):

ՆԱԽԱԳԱՅ – Ինչո՞ւ գնացիք երգնկա:

ԹՅՆԵՐՑԱՆ – Ես գնացի տուն... Երգեցկա... Իմ տոնը քանդված պարտեզում
էր... Ես իմ տան ավերակների վրա ուշաթափ լինկա:
Երբ որ հասնում եմ նրան էր... Հետո ուշաթափու-

ՆԱԽԱԳԱՐ - Դա ուղաթափության առաջին նուպան էլ... Դա ուղաթափության առաջին նուպան էլ...

ԹՅՆԼԵՐՅԱՆ -Այո... երբ իմ տան ավերակներուն սթափվեցի, թե ուր եմ գտնվում, հիշեցի, որ հայրս դրամ էր թաքցրել տան ծածուկ մի անկյունում... Ես փնտրեցի, գտա 4800 թրքական ոսկի... Ես հույս ունեի, որ կգտնեմ հարազատներիցս մեկնումեկին... Զգտա... Հանդիպեցի երկու իսլամացած հայ ընտանիքի 20 հազարից՝ 20 մարդ: Նորից գնացի Թիֆլիս... Ստա Ներսիսյան հայկական դպրոց, որ բուսերեն ու ֆրանսերեն սովորեմ...

ՆԱԽԱԳԱՅ - Սովորեցի՞ք ռուսերեն ու ֆրանսերեն:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ – Որքան որ հինգ ամսում վարկույթը...

Գրված է...

...դրամային և դժվար գնացիք:

Տեղ...

ԵՄԻՆԱԳԱՆ - Թիֆլիսից ե՞րբ հեռացաք և ո՞ւր գնացիք.
ՆԱԽԱԳԱՆ - Թիֆլիսից ե՞րբ հեռացաք և ո՞ւր գնացիք... Գնացի հարազատներին
ԹԵՅԼԵՐՅԱՆ - Հեռացա 1919թ. ... Գնացի մեկնումները փրկվել էր... Գնացի

Ստամբուլ, Սաունիկ, Սերբիա, Փարիզ, Ժնև, Բեռլին... գուցե մեկնում եկր...
Կնտրեռլու... գուցե մեկնում եկր ողջ էր... գուցե մեկնում եկր Կրկուն...
Ինտերնետ

ԹԵՅԼԵՐՅԱՆ – Այդ, Ստամբուլում լրագրորեն կարողացի...

ՆԱԽԱԳԱՅ -Արդյոք գիտե՞ի՞ք, որ Թալեաթ փաշան այդ խտրությունների համար զինուորական ատյանի կողմից մահվան է դատապարտվել:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ -Այո: Երբ Ստամբուլում էի, Յոզղատի 60 հազար հայերի ջարդի կազմակերպիչ Քեմալը կախաղան հանվեց... Լրագրերը գրեցին, թե Թալեաթն ու Էնվերը... Բեհաեդդին Շաքիրը... էլի մի երկուսը... Ջեմալը... մահվան են դատապարտվել... Բայց միայն Յոզղատի դահիճը իր պատիժն առավ... Ստամբուլում նրան կախելուց հետո՝ թուրքերը նրան նահատակ ու ազգային հերոս հռչակեցին... (Լռում է):

ՆԱԽԱԳԱՅ (Ատենադպիրին) - Կարդացեք ամբաստանագիրը:

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ (Կարդում է) - «Թրքահպատակ, հայ քրիստոնյա, մեքենագիտության ուսանող Սողոմոն Թեհլերյան ծնված 2 ապրիլի 1897 թվականին Բագառիզում, որ բնակվում էր Բեռլին, Շարլոտենբուրգ, Յանդենբերգ 37 հասցեում, 1921 թվականի մարտի 16-ից գտնվում է բանտում: Ամբաստանվում է 1921 թվականի մարտի 15-ին Շարլոտենբուրգում թրքական նախկին մեծ վեզիր՝ եպարքոս Թալեաթ փաշային կանխամտածված սպանելու համար: Կատարվել է ոճրագործություն՝ ըստ օրենսգրքի 211-րդ հոդվածի: Բանտարկությունը շարունակվում է: Բեռլին, 16 ապրիլի 1921 թվական, նահանգային 3-րդ դատարան, պատժական 6-րդ ատյան»:

ՆԱԽԱԳԱՅ - Դուք ձեզ հանցավոր ճանաչո՞ւմ եք:

ԹԵՂԼԵՐՅԱՆ - Ոչ:

ՆԱԽԱԳԱՅ - Ինչպե՞ս:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ - Որովհետև խիղճն հանգիստ է: Ես սպանել եմ մեկին, բայց ես մարդասպան չեմ: Ոչ:

ՆԱԽԱԳԱՅ - Ե՞րբ արթնացավ ձեր մեջ Թալեաթ փաշային սպանելու գաղափարը:

ԹԵՅԼԵՐՅԱՆ - Դեպքից երկու շաբաթ առաջ... Ես ինձ դարձյալ շատ վատ էի զգում... Ջարդերի պատկերները անընդհատ աչքիս առջև էին... Մորս դիակը տեսա երեսնիվայր ընկած... Նա ոտքի ելավ, կանգնեց իմ դիմաց ու ասաց. «Դու տեսար, որ Թալեաթն այստեղ է, և անտարբեր ես մնում... Դու այլևս իմ զավակը չես...»...

ՆԱԽԱԳԱՅ -Փարիզում արդեն որոշե՞լ էիք սպանել Թալեաթին, և եկա՞ք
Բեռլին, որովհետև գիտեիք, որ այստե՞ղ է:

ԹՅՂԵՐՅԱՆ - ես եկա Բեռլին, որ ուսուցնեմ շարունակեմ և մեքենագետ դառնամ:

ՆԱԽԱԳԱՐ - Ինչպե՞ս իմացաք, որ Թալեաթ փաշան Բեռլինում է:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ - Դեպքից հիմա շաբաթ առաջ նրան տեսա Կենդանաբանական այգու մոտ, ուրիշ երկու մարդկանց հետ: Նրանք թուրքերեն էին խոսում և մեկին փաշա էին կոչում ու շատ հարգալից էին... Ես տեսա, որ դա Թալեաթն է... Ես նրան ճանաչեցի թերթերում տպված լուսանկարներից, որ տեսել էի Ստամբուլում... Ես նրանց ետևից գնացի և տեսա, թե Թալեաթը որ տունը մտավ: Ես փոխեցի բնակարանս և սենյակ վարձեցի նրա տան դիմաց...

ՊԱՇՏՊԱՆ ՆԻՍԱՅԵՐ - Պարոն նախագահ, թույլ կտա՞ք ինձ ամբաստանյալ լին դիմել հարցով:

ՆԱԽԱԳԱՅ -Այո, պարոն պաշտպան:

ՆԻՍԱՅԵՐ - Դուք գիտե՞ի՞ք, որ Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետության հետ պատերազմի մեջ է:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ -Այո, գիտեի... թերթերից... Սկզբում երիտթուրքական զորքերն էին... հետո քեմալական զորքերը... Իրականում նրանց միջև տարբերություն չկա... Զառաարտյանի դեմ այդ բոլշևիկյան-

ՆԻՍԱՅԵՐ -իսկ դուք գիտեի՞ք, որ Հայաստանի դեմ այդ քրեական արշավանքը Մոսկվայից ղեկավարում է ենվեր փաշան:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ (Երկար լռելուց հետո) - Այո: Գրություն:

ՊԱՇՏՊԱՆ ՖՈՆ ԳՈՐԴՈՆ - ԹՈՒՂԼ ՄԱՎ

ՆԱԽԱԳԱՐ - Այո, պարոն պաշտպան:
ԳՈՐԴՈՆ - Ամբաստանյալը թալեսթին մոտիկ լինելու համար Հանդենբերգ փողոց

ԹԵՂԵՐՅԱՆ - Տատամսումներ էի ունենում... Երբ ինձ շատ վատ էի զգում, երբ ջարդի պատկերները հալածում էին ինձ, երբ դիպհոտը նորից լցվում էր ռուզմներիս մեջ, երբ մայրս երևում էր ու խստությամբ կշտամբում էր ինձ, որոշում էի, որ պետք է սպանեմ... Բայց երբ քիչ լավ էի զգում, մտածում էի, որ չեմ կարող էի, որ պետք է սպանեմ... Բայց մարտի 15-ին, իմ սենյակի պատուհանից տեսա Թալեա-մարդ սպանել... Բայց մարտի 15-ին, իմ սենյակի պատուհանից տեսա Թալեա-մարդ սպանել... Բայց մարտի 15-ին, իմ սենյակի պատուհանից տեսա Թալեա-մարդ սպանել...

ՆԻՄԱՅԵՐ - Դենց այդ օրը թուրքերն ու բոլշևիկները Սոսկվայոնը, սուլթանեղանի շուրջ նստած, որոշում էին հայ մնացորդ ժողովրդի ապրել-չապրելու հարցը:

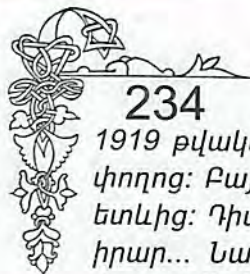
ԹՅԱՆՈՒԹՅԱՆ - Մայրս ամբողջ գիշեր ինձ հետ էլ...
 Մայրս ինձ ասում էր. տես այն տիկնոջը, թալեթի կինն է...
 Տես, ասում է, ինչ գեղեցիկ է ու նագելի...
 Բայց ավելի գեղեցիկ ու նագելի չէ...
 Տես, ասում է, ինչ գեղեցիկ է ու նագելի... մորթված,
 խելագարված բյուրավոր...
 Զան իմ բռնաբարված, խոշտանգված,
 դուստրերս..
 Գերտրուդ Գոլտը՝ իր ամուսնու բոլոր
 գաղափարների ոգևորիչն ու
 խրախուսողը...
 Գերտրուդ Գոլտը, որ
 Ստամբուլի փողոցներում
 կարող էր
 հայտնվել երեսուրեք
 առանց քողի...

ՆԱԽԱԳԱՀ - Դուք ծանաչո՞ւն էիք Թալեաթ Կաշալյու արդե՞հ:

ԹԵՂԵՐՅԱՆ -Ո՛հ: Ես նրա մասին լսեցի մտամբողովում: Ես արդեն
Ստամբուլի թերթերում... երբ կարդացի Թալեաթին մահվան դատապարտելու
մասին... Հետո տեսա Կենդանաբանական այգում... Կենդանաբանական այգին
հրեշների հավաքատեղին է... Նրանք գալիս են մեկ-մեկ, առանձին... Իրարից
քիչ հեռու կանգնած՝ մայում են վանդակների մեջ փակված գիշատիչներին...
հետո.. հպանցիկ, ի միջի այլոց, մոտենում են բորենուն աչքը հառած տիրոջը...
և ինչ-որ բան ասելով՝ հեռանում են... Դու իմ որդին չես, ասում էր մայրս... որ
և ինչ-որ բան ասելով՝ հեռանում են... (Լուսմ է):

սպրի թափաթիկ... հրեշք... դո...

ՆԱԽԱԳԱՐ - Շարունակներ:
ԹԵՂԵՂՅԱՆ - Ես Թալեաթին տեսա իր տնից փողոց ելնելիս... Սառը դա-
տողությունն ինձ ասում էր, որ նա չպետք է ազատվի իմ ծեղքից: Ես վերցրի
սպիտակեղենիս սնդուկի մեջ պահած լցված ատրճաճակս, որ գնել էի Թիֆլիսում

1919 թվականին, երբ թուրքերը նորից կոտորում էին հայերին և դուրս եկա փողոց: Բայց ես վերջին անգամ ուզում էի համոզվել, որ գնում եմ Թալեաթի ետևից: Դիմացի մայթով հավասարվեցի նրան... Ետ դարձա... Մոտենում էինք իրար... Նա գալիս էր ծննելով, ձեռնափայտը անփույթ ծոծելով... Երբ հավասարվեցինք, Թալեաթը շեշտակի մայեց ինձ... Ես նրանից անցա և կրակեցի գլխին: Նրա հզոր մարմինը կտրված կաղնու պես երեսնիվայր թնդյունով տապալվեց: Ես նետեցի ատրճանակը: Ես չպետք է փախչեի... Ես այդպես էի որոշել... Բայց ջղերս տեղի տվին, և ես փախա: Ինձ բռնեցին... ծեծեցին... գանահարեցին մինչև ոստիկանների գալը... Ես աղաղակում էի, բայց ինձ լսող չեղավ... Ի՞նչ եք ուզում, ասացի, ես՝ հայ, նա՝ թուրք... ձեզ ի՞նչ... Գերմանացիների ինչ գործն է խառնվել...

ՆԱԽԱԳԱՅ - Գերմանիայում կատարված որևէ հանցագործություն դատվում է գերմանական օրենքներով:

ԹԵՐԼԵՐՅԱՆ – Ես սպանեցի, բայց ես մարդասպան չեմ... Ոչ... մարդասպան չեմ...

...Նախքան դատարանը կանցնի վկաների հարցաքննությանը, ասեմ, որ հայասպան իրեշների հատուցման ժամը քիչ առաջ էր սկսել, քան Բեռլինում Սողոմոն Թեհերյանի գնդակից շանսատակ կլիներ Մեծ Եղեռնի «հանձարեղ» կազմակերպիչ **Թալեաթ փաշան**:

Նրանք՝ մի խումբ վրիժառուներ, չմտածելով իրենց կյանքի ապահովության մասին, թափառում էին աշխարհի ապահով անկյուններում պատսպարված ոճրագործներին հայտնաբերելու և արդար վրեժի ցասումով պատուհասելու համար:

Արամ Երկանյան.
վրիժառու

Միսաք Թորլաբյան.
վրիժառու

Արշավիր Շիրակյան.
վրիժառու

Հիշենք նրանց անունները...

1920 թվականի մայիսին Արամ Երկանյանի և Միսաք Կարապետյանի ձեռքով պատուհասվեց Ադրբեջանի վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար **Խան-Խոյսկին**, որի կեղտոտ հոգին լողում էր կովկասահայերի ու Բաքվի հայերի կոտորածների արյան ծովում...

Սա սկիզբն էր:

Հետո **Թեհերյանի** ձեռքով սպանվեց **Թալեաթը** 1921թ. մարտի 15-ին, որին հետևեցին վրիժառուների մյուս գործերը:

Պետրոս Տեր-Պողոսյան.
վրիժառու

Նույն՝ 1921թ. հունիսի 19-ին Ստամբուլում, գրեթե պատանի, **Միսաք Թորլաբյանի** վրիժառու գնդակով սպանվեց Բաքվի քարդարար **Ջիվանշիրը**:

1921թ. դեկտեմբերի 6-ին, Հռոմում, նույնպես գրեթե պատանի, **Արշավիր Շիրակյանի** ձեռքով սպանվեց Թուրքիո նախկին վարչապետ **Սայիդ Հալիմ փաշան**:

1922թ. ապրիլի 17-ին Բեռլինում նույն **Արշավիր Շիրակյանի** և **Արամ Երկանյանի** ձեռքով իրենց վերջը գտան **Բեհաեդդին Շաքիրը** և **Ջեմալ Ազմի** կատարյալ բորենիները:

Երեք ամիս հետո, Թիֆլիսում, **Ստեփան Ծաղիկյանի**, **Պետրոս Տեր-Պետրոսյանի** և **Արտաշես**

Ստեփան Ծաղիկյան.
վրիժառու

Գևորգյանի բացառիկ հանդգնությամբ, Չեկայի շենքի մոտ սպանվեց **Ջեմալ փաշան**:

Ապա և քիչ ժամանակ անց Միջին Ասիայում հայ երիտասարդ զինվորական **Հակոբ Մելքոնյանի** ձեռքով իր կյանքի անփառունակ ուղեծիրն ավարտեց **Էնվեր փաշան**:

...Բոլոր վրիժառուների բոլոր այս գործողությունները իրենց ցնցող արձագանքներն ունեցան ամենուր, բայց Թալեաթի սպանությունը և **Թեհերյանի Դատավարությունը** աշխարհին պատմեց բոլոր ժամանակներում երբևէ կատարված ոճիրներից ամենաահեղի մասին...

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ - Վկա տիկին **Էլիզաբեթ Շթեյբաում** ամբաստանյալ Թեհերյանի առաջին տանտիրուհին, 63 տարեկան:

ԷԼԻԶԱԲԵԹ - Ես նրա մասին միայն լավը կարող եմ վկայել: Չափազանց համեստ ու պարկեշտ մարդ է: Նա գիշերները չէր քնում և երբ կարողանում էր մի կերպ քնել, քունն անհանգիստ էր: Իմ սենյակը կից էր իր սենյակին, և ես ականա կենդանի լսում էի: Երբ երեկոները մեծակ էր լինում, լույսը հանգցնում էր, ամեն բան լսում էի: Երբ երեկոները մեծակ էր լինում, լույսը հանգցնում էր, մանողլին էր նվազում և տխուր երգեր երգում... ու սենյակի մի անկյունից մյուսը քայլում: Շատ անգամ եմ զարմացել, թե ինչո՞ւ է այդքան ընկճված, լուրջ... Երբեք իր ծիծաղը չլսեցի... Բայց իմ բնակարանից մեկնելուց առաջ պատմեց, թե ինչպես, երբ վերադարձել է հայրենի քաղաք, իր տունը ավերակված է տեսել, և ասաց նաև, որ քույրերը, եղբայրները, ծնողները սպանված են... միայն ինքն է կենդանի մնացել:

ԹԵՐԳԻՔԱՂՅԱՆ է փեսայիս ազգանունը: Նա ծխախոտի խանութ ունի Բեռլինում: Թեհերյանը շաբաթը երկու անգամ այցելում էր քրոջս և փեսայիս: Նա միշտ տխուր էր, իր անցյալի տխուր հիշատակների, ծնողների, եղբայրների մասին

ՏԻԿԻՆ ԹԵՐԶԻԲԱՇՅԱՆ - Պատերազմի ժամանակ ես բնակվում էի Կարինում:
Ես և իմ ընտանիքը, 21 հոգի: Հայերիս քաղաքից հանեցին չորս խմբով և ութ
օրվա ընթացքում քաղաքը մեզանից դատարկեցին: Մեզ տանում էին Երզնկայի

ՖՈՆ ԳՈՐԴՈՆ (Պաշտպան) - Բայց այդ դժոխքից ինչպե՞ս ազատվեցիք:

[illegible]

ՖՈՒՏԲՈՒՆ - Պարոն նախագահ, խնդրում եմ, հնարավորություն տալ վկայաժամ ԱՆՏՈՆԵՅԱՆԻՆ ընթերցել Հալեպ ուղարկված Թալեաթի հեռագրերից մի մեխը, որով կանրողջանա Թալեաթ փաշայի հայկական եղեռնի գլխավոր ղաւորը լինելու խնդիրը:

ԱՆՏՈՆՅԱՆ - Ես քաջածանոթ եմ ջարդերի պատմությանը, որովհետև երկուստեք անգամ անցել եմ Երևանի Կոմիտասի պատմության թանգարանը, որտեղ պահպանվում են ջարդերի պատմության բոլոր փուլերի փաստաթղթերը, ինչպես նաև ջարդերի ժողովուրդը: Չարմանալի պատահականությամբ ողջ մնալով, ինչպես և բազմաթիվ տեղի Պալատական, ես որոշեցի հավաքել պաշտոնական փաստաթղթերը, որոնց միջոցով հնարավոր կլինի աշխարհի հանրությանը ներկայացնել յուրաքանչյուրի և կոտորածների ճշմարիտ պատմությունը: Հայկական ժողովրդի մասին պաշտոնական փաստաթղթերը գտնվում էին Հայկական տարածքի գրասենյակի քարտուղար **Նայիմ բեյի** տնօրինության տակ, որի անցումը ինձ այդ փաստաթղթերը, որոնց վավերականությունը ավելի քան փաստաթղթերի է: Փաստաթղթերի բնությունը ցույց տվեց, որ զանգվածային ջարդերի, բնաջնջումի նպատակով կատարված տարագրումների և նույնիսկ անուկների կոտորածների վերաբերյալ բոլոր հրահանգները տրվել են Կոմիտասի կողմից, որն սկզբում ներքին գործերի նախարար էր, իսկ ապա մասնապետ:

Գործունքը:
...9 սեպտեմբերի, 1915 թվական, Հալեպի նահանգապետություն: «Հայու-
թյան իրավունքը, Թուրքիայի հողի վրա ապրելու և աշխատելու, վերացված
է: Կառավարությունը, այս ուղղությամբ ստանձնելով բոլոր պար-
տավորությունները, հրահանգել է չխնայել նույնիսկ օրորոցի մանուկներին:
Որոշ նահանգներում այս հրահանգները կատարվեցին: Հակառակ սրան,
մեզ անծանոթ պատճառներով բացառություններ են թույլատրվում որոշ
անհատների պարագայում, որոնք իրենց աքսորվայրը ուղարկվելու
փոխարեն պահվում են Հալեպում՝ կառավարությանը դնելով նոր
դժվարությունների առջև: Առանց նկատի ունենալու որևէ արդարացում,
կին, երեխա, նույնիսկ շարժվելու անկարողներին, պարտավոր եք բոլորին
դուրս հանել քաղաքից: Նկատի ունենալով, որ բնաջնջումի համար ի գործ
դրված միջոցները՝ խստություն, հետիոտն ընթացքի արագացում,
ճանապարհի դժվարություններ, թշվառություն, քաղց, ծարավ կարող են
շատ նպաստավոր լինել ձեզ մոտ՝ անդուլ և անվարան լծվեցեք գործի
առանց ժամանակ կորցնելու: Ամեն շաբաթ հաղորդեցեք ինձ ձեր
գործունեության արդյունքները ծածկագիր տեղեկագրերով: Ներքին
գործոց նախարար՝ Թալեաթ»:

16 հունվարի 1916թ., Հայեպի նահանգապետությանը. «Լսել են, որ Ինթիլիի և Այրանի շրջաններից սկսյալ մինչև Հայեպ ծանապարհների երկարությամբ 40-50 հազար հայեր են գտնվում, մեծ մասամբ կին ու ռազմագիտական մեծ կարևորություն ունեցող այդ դիրքերի վրա թշվառության համախմբումի պատճառ են եղել: Հետևաբար Ադանայի նահանգապետության հետ բանակցելով՝ անմիջապես հետիոտն իրենց տարագրության վայրերը ուղարկեցեք առանց Հայեպ մտնելու: Մեկ շաբաթվա ընթացքում հաղորդեցեք գործողության արդյունքը: Ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Գործոց նախարար Թալեաթ»:
29 դեկտեմբերի 1915 թվական, Հալեպի նահանգապետությանը. «Լսել ենք, որ օտար սպաները, ծանապարհների երկայնքով դիզված ծանոթ անձնա-

A black and white portrait of a man in a military uniform. He is wearing a dark uniform with a white cross insignia on the collar. He has a serious expression and is looking slightly to the right. The background is dark and indistinct.

ԴԱՏԱՍԽԱԶ ԿՈՆՏԻԲ - Պարոնայք երդվյալներ, ամանուն ամբոխից մի ծեռք է բարձրացել և գետին է տապալել մի մարդու, որը ժողովուրդների հսկայական գոտեմարտի պահին վարում էր իր հայրենիքի ճակատագիրը և իբրև գեոր

[illegible]

(Դատաստանում քար լռություն է տիրում):

ՖՈՒՏԲՈԼ - Պարոնայք երդվյալներ, դուք այստեղ լսեցիք Թեհլերյանի

ՆԱԽԱԳԱՅ - Պաշտպան, իրավագիտության խորհրդական, դոկտոր **ԻՌԽԱՆԿ**
և Վերթառուեր:

[illegible]

ամապատները: Ահա այս ամապատներից լեռնանցքներով դեպի Հայոց Աշխարհ են թափանցել նվաճողները... Եվ իր սեփական հայրենիքում ապրող ժողովուրդը՝ երկրագործ հայր ավար է դառնում նրանց, ովքեր գալիս են աջից ու ձախից: Օտար ցեղերը մեկը մյուսի ետևից սլացել անցել են Հայաստանի վրայով: Նույն ցեղերը, որոնք ամայացրին Ռաջավոր Ասիան, Հունգարիան, հասան մինչև Հռենոս, մարդիկ՝ նման Աթթիլային, ամենաքստմենլի կերպով դրսևորեցին իրենց՝ ոչնչացնելով Հայաստանում ապրող նրա բնիկ ժողովրդին: Այս դժբախտ արհեստավոր ու երկրագործ, մտավորական ու տաղանդավոր ժողովրդի դեմ էր, որ մոլեգնեց **Երիտասարդ թուրքերի** կառավարությունը: Իսկ երիտասարդ թուրք ասելով՝ իրապես պետք է հասկանալ հին թուրքին, իսկ հին թուրք ասելով՝ ռազմամոլ, ռազմապաշտ, ռազմատենչին ու նրա հին թուրքական գաղափարը, որը որոշել էր, թե այլևս հայ ժողովուրդը գոյություն չպետք է ունենա: Եվ ահա մենք ականատես ենք մի աշխատասեր ժողովրդի սպանությանը, նրա ոչնչացմանը, որի պատասխանատվությունն ընկնում է **Երիտասարդ հին թուրքի** և նրա ամենաազդեցիկ նախարար Թալեթի վրա: Ամբաստանյալի մտքի և հոգու մեջ 1921 թվականի մարտի 15-ին, ժամը 11-ին տեղի է ունենում հաշվեկշիռը իր ժողովրդի հազարամյա տանջանքների, որին ավելացել էր նաև 1915 թվականի եղեռնը: Եղեռն, որից լիուլի բաժին էր ստացել նա: Կոտորածի քստմենլի տեսարանները ավերիչ ազդեցություն են ունեցել իր հոգեկանի վրա: Գրեթե երկու միլիոն նահատակների, տառապանքի բովում այրված ժողովրդի վրիժառուն է կանգնած նույն այդ ժողովրդի բնաջնջման պատասխանատու անձի, ժողովրդի բոլոր աներևակայելի տանջանքների հեղինակի դիմաց: Սա հոգեկան պարտադրանք չէ՞... **«Այլևս իմ որդին չես»**, -ասում է նրան մայրը իր մտապատկերում: **«Այլևս իմ որդին չես»**, -ասում է նրան իր նահատակված ժողովուրդը: Եվ ահա գնում է այդ ծայրին ընդառաջ, որպես արդարության ոգի ընդդեմ բռնի ուժի տիրապետության: Նա՝ ներկայացուցիչը մարդկության, ընդդեմ հակամարդկության: Հայոց Ազգը, հազար տարուց ի վեր, մինչև ամենափոքր երեխան, կանգնած է նրա թիկունքին և նրա ձեռքին է դրոշակը արդարության, դրոշակը մարդկության, դրոշակը վրիժառության իր ազգի պատվի համար: Այս խորհելով է, որ նա ելնում է ընդդեմ նրա, որը պղծել տվեց իր ընտանիքի պատիվը, ոչնչացրեց իր ժողովրդի բարոյականությունը, կյանքը՝ ամենաբիրտ միջոցներով: Ամբաստանյալը հոգեպես հիվանդ մարդ դարձավ իր սիրաստու ժողովրդի գլխին թափված եղեռնի սոսկումներից: Պարոնայք երդվալներ, մի՞թե հասկանալի չէ, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել նրա հոգեկան և մտային աշխարհում սպանություն կատարելու պահին... Ասացեք, պարզապես. **«Նա հանցավոր չէ»**:

ՆԱԽԱԳԱՐ - Պաշտպան դոկտոր **Նիմայեր**, գաղտնի խորհրդական և քիլի համալսարանի իրավագիտական բաժնի դասախոս:

ՆԻՄԱՅԵՐ - երդվյալների դատարանը աշխարհի ամենից հին դատարանն է: Չի կարելի որևէ դատական գործի վերջնական եզրահանգում տալ արդարադատության իրազործման համար, եթե չլինի երդվյալների դատարանը: Ուրեմն, պարոնայք երդվյալներ, հիմա խոսքը ձերն է: Հայերը եղել են մի մեծ

[illegible]

ՆԱԽԱԳԱՅ - Պարոնայք երդվյալներ, ավարտագրված ամբաստանյալի զգալի փոքրամասնությունը, որոնք համապատասխանում են իրենց խոսքն են ասելով, փորձագետների հարցաքննություններն ու ելույթները: Իրենց խոսքն են ասելով, փորձագետների հարցաքննություններն ու ելույթները: Ահա այս բոլորից պարոն ավագ դատախազը և պարոնայք պաշտպանները: Ահա այս բոլորից ելնելով՝ դուք պետք է կայացնեք ձեր վճիռը՝ քննելով այն հարցը, թե հանցավոր՞ լի է արդյոք, **Սողոմոն Թեհլերյանը** Թալեթի փաշային սպանելու համար:

...Նրան անմեղ ճանաչեցին և նա ազատվեց մահապատժից: «Պատվով ու խղճով վկայում եմ, որ հանցավոր է Սողոմոն Թեկերյանը 1921 թվականի մարտի 15-ին Շարլոթենբուրգում դիտավորյալ կերպով Թալեթ փաշային սպանելու համար, բոլոր տասներկու երդվյալներս պատասխանում ենք. սպանելու համար, բոլոր տասներկու երդվյալների ավագ»:

«Ո՛չ, մեղավոր չէ»։ Օտտո Ռայնիյն, երկվյալների ազգական
Այսպես պատասխանեցին Գերմանական Արդարադատության երկվյալները։ Այդ
պատասխանով նրանք ընդունեցին, որ ոճրագործը թալեսթ Կոչված թուրքն էր։
Բայց ես միամիտ չեմ կարծելու, թե ահավոր մախճիրները, որոնք ամբողջ մի
Ժողովուրդը բնաջնջեցին և Չայաստանը վերածեցին ավերակների չարաշուք
Կոլյտի՝ մի մարդու, կամ մի քանիսի մտքի ծնունդն էին։ Ամբողջ թուրք ժողո-

Հահան Նաթալի

վուրդն էր նրանց ծափահարում ոչ միայն հրապարակներում, այլև իրենց հոգիների խորքերում: Նրանք իրենց ցեղի հարազատ զավակներն էին: Ահա թե ինչո՞ւ Թալեաթի և մյուսների մահը սգազգեստ հագցրեց թուրքին, երբ առավ նրանց սպանության բոթը, չնայած գիտեին, որ հենց թուրքական զինվորական աստյանն է նրանց վաղուց մահվան դատապարտել: Թուրքը չկարողացավ իր կսկիծը զսպել և անկեղծորեն սգաց Թալեաթին, որը տապալվել էր գյավուրի գնդակից: Մեծ ոճրագործի հուղարկավորությունը կատարող խոջան իր աղոթքից

հետո հարցրեց ներկաներին. «Ալլահ էքպեր: Այստեղ պառկած Թալեաթ փաշան բարձր առաքինության տեր մարդ էր, ձեր մեջ կա՞ մեկը, որ հակառակն ասի»: Եվ բոլոր ներկաները միաձայն ոռնացին՝ «ոչ»: Նույն սուգն ու կոծն էր, երբ վրիժառուների ձեռքով սատկեցին մահ մյուս հրեշները: Նրանք՝ մեր զավակները, մեկիկ-մեկիկ գտան աշխարհի ծակուծուկներում պահված ոճրագործների պարագլուխներին և ի կատար ածեցին մահվան դատավճիռը:

Հիշենք նաև **Շահան Նաթալիին**, որը եղավ «Նեմեսիս» Հայոց Վրեժխնդրության Ոգին՝ նրա ծրագրողը, կազմակերպիչն ու առաջնորդը...

Այս էր եղեմնի պատմությունը... Այս պատմությունները ճշմարիտ են ավելի, քան աշխարհի բոլոր ճշմարտությունները միասին վերցրած... Այս պատմությունները եղերական են ավելի, քան աշխարհի բոլոր եղերական պատմությունները միասին վերցրած... Եվ ոճիրը, որ կատարվեց, ամենաահարկուն էր ամենաահարկունների մեջ, ոչ երկու միլիոն զոհերի արյան հեղունով միայն, այլ նաև այն ահռելի կորուստով, որի իմաստը ընդամենը մի կարճ բառի մեջ է ամփոփված – **ՀԱՅՐԵՆԻՔ**:

Իսկ հայը, այնուամենայնիվ ապրե՛ց: Աշխատե՛ց: Կառուցե՛ց: Ցանե՛ց: Հոծե՛ց: Ժպտա՛ց: Նոր պատերազմներ եղան, և նա իր որդիներին նորից ճանապարհ դրեց դեպի ռազմադաշտ: Նորից հաղթեց: Ազագ զոհվածներին: Նորից սեղմեց վշտով լի իր սիրտը և պահեց, մեծացրեց իր ժառանգներին:

Նա նման է հեքիաթի այն արքայազնին, որը մեռնում է թշնամու ձեռքով և ընկղմվում խավարի ընդերքը, ապա մշտապես կենդանի ավիչներով հարույրում առնում, որ իր արքայական ցեղին տա շարունակություն...

ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍԵՐԸ

Անհրաժեշտ է պատմել զարմանալի այս մարդու մասին և հավաստել, որ բարեգութ մարդասիրությունը դեռ չի հոշոտվել **Չարի** արյունոտ ճիրանների մեջ: Թե Աշխարհի կառավարիչ-մեծերի համատարած խլության ընդերքում կարող է պայթել **Ճշմարիտ մարդու** ծայրը:

Նախ մտովի այցելեք նրա հայրենիք Նորվեգիա, Լյուսակեր դաստակերտ՝

Ֆրիտյոֆ Նանսեն

Մրա համեստ շիրիմին խոնարհվելու և հավաստելու հայության սերն ու խորին հարգանքը մրա մշտապես կենդանի հիշատակին:

Նորվեգիա երկիրը պետություն է Սկանդինավյան
թյան կարգավիճակով: Մայրաքաղաքը՝ Օսլո:

Հայերս լավ ծանոթ ենք նորվեգացի դրամատուրգ և բանաստեղծ **Հենրիկ Իբսենի**, գրող **Կնուս Համսունի**, գրող և գրականագետ **Նուրդալ Գրիգի**, կոմպոզիտոր, դաշնակահար և դիրիժոր **Էդվարդ Գրիգի** ստեղծագործություններին: Ծանոթ ենք նաև գիտնական, բեռնախույզ, օվկիանոսագետ, բնագիտական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, հասարակական գործիչ, հումանիստ **Ֆրիտյոֆ Նանսենին**:

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍԵՐ: Մարդասեր բոլոր ազգերի, ցեղերի ու ժողովուրդների հանդեպ:

Ծնվել է 1861 թվականին։ Ավարտել է Քրիստիան-
Նիայի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը։ Դեռ վաղ պատանեկան
հասակից պաշտամունք ուներ բնության հանդեպ։ Ձմռանը սիրում էր դահուկ-
ներով բարձրանալ լեռները, զբաղվել որսորդությամբ։ Ի դեպ, 17 տարեկան էր,
երբ չնշկային սպորտում սահմանեց համաշխարհային ռեկորդ, իսկ դահուկային
կատարող ամենուրեք 12 ամյա մական է առաջին տեղը։

Յամալսարանի երկրորդ կուրսում էր, որ հրավեր ստացավ «Վիկինգ» նավով մասնակցելու դեպի Սառուցյալ օվկիանոս նավագնացությանը: Այդ նավագնացության ժամանակ **Նանսենը** պետք է նյութեր հավաքեր ծովային կենդանիների մասին, դիտարկումներ կատարեր սառույցների ու եղանակի վերաբերյալ:

Գրել է «**ԾՈՎԱԶՆԵՐԻ և սպիտակ արջերի մասին**» գրքում:

Արժանազակ **Ոսկե Մեծ մեդալի:** Գալսեօյան Կենսաբանական կայանում:

Մեկնեց Իտալիա, աշխատեց Պալիմյոյի գնմամբանական ընկերությանը:
Վերադառնալով հայրենիք՝ գրեց գիտական երկրորդ խոշոր աշխատությունը:
Վերադառնալով հայրենիք՝ գրեց գիտական երկրորդ խոշոր աշխատությունը տեղի ունեցավ 1888

Դոկտորական ատենախոսության պաշտպանությունը մտնում է համազգային համալսարանի պարիսի 28-ին:

Զորս օր հետո Նանսենը թողեց Նորվեգիան: Դրա փոխարեն
 էր ուղքով հաղթահարել Գրենլանդիան:

Գրենյանդիայի վրայով» գրքում:

Գրեմլանդական արշավի գիտական արդյունքներից է՝ **«Էսկիմոսների կյանքը»** գիրքը, սիրեց էսկիմոսների կյանքը, կենցաղը և գրեց **«Էսկիմոսների կյանքը»** գիրքը, որն ամբողջությամբ փայլուն է մարդասիրությամբ:

Գրենլանդական արշավախմբի համար **Նանսենը** արժանացավ երկու բարձր պարգևների: Մարդաբանության և աշխարհագրության շվեդական ընկերությունը նրան հանձնեց **«Վեգա»**-ի մեդալը, իսկ Լոնդոնի Թագավորական աշխարհագրական ընկերությունը՝ **«Վիկտորիայի»** մեդալ: Երկու մեդալներն էլ շնորհվում են միայն բացառիկ դեպքերում:

Գրենլանդիայի եսկիմոսներ

Գրենլանդիայից վերադառնալուց հետո **Նանսենը** ամուսնացավ նշանավոր երգչուհի **Եվա Սարսի** հետ: Ասում են, պսակադրությունից առաջ նա գգուշացրել է հարսնացուին. **«Պայմանով, որ ես պետք է ուղևորվեմ Զյուսիսային բևեռ»**: Հարսնացուն չի առարկել:

...1893 թվականի հուլիսին հատուկ այդ նպատակի համար կառուցված **«Ֆրամ»** (նշանակում է Առաջ) նավով **Նանսենը** իր արշավախմբի հետ հեռացավ Նորվեգիայի

ափերից դեպի Զյուսիս: Սեպտեմբերին **«Ֆրամը»** խարսխվելով մի խոշոր սառցադաշտի՝ սկսեց մինչ այդ երբեք չեղած իր անդրարկտիկական դրեյֆը, որի ժամանակ հասավ $85^{\circ} 56'$ հյուսիսային լայնության, ուր մինչ այդ չէր եղել ոչ մի նավ:

Երբ **«Ֆրամը»** դրեյֆում էր սառցադաշտի հետ, **Նանսենը** թողեց նավը և **Յա. Յոհանսենի** ուղեկցությամբ շնասահմակներով, լողացող սառույցների վրայով փորձեց հասնել բևեռ: Հասնելով $86^{\circ} 14'$ զուգահեռականին և սահմանելով ռեկորդ՝ նրանք ստիպված եղան վերադառնալ. Երեք ամիս անց նրանց հաջողվեց հասնել **Ֆրանց-Իոսիֆի երկիր**, ուր նրանք ձմեռեցին իրենց կառուցած խրճիթում: Ամռանը նրանց հաջողվեց կղզու ափերին մոտեցած անգլիական մի նավով վերադառնալ Նորվեգիա: Մեկ շաբաթ անց Նորվեգիա վերադարձավ նաև **«Ֆրամը»**:

Երեք տարի շարունակ Արկտիկայի դաժան պայմաններին համակերպվելու համար մեծ արիություն և հմտություն էր պետք:

Նա ուսումնասիրել է Զյուսիսային Սառույցյալ օվկիանոսը ամենայն մանրամասնությամբ: Ի վերջո, նա դարձավ **«Ծովերի ուսումնասիրման միջազգային խորհրդի»** կազմակերպիչը:

Նա ուներ ամեն դժվարություն հավասարակշռելու գիտական միտք ու **Սառույցյալ անապատի** գեղեցկությունը նկարագրելու բանաստեղծական հոգի:

«Ֆրամ» նավը

Նրա **««Ֆրամ»-ը Բևեռային ծովում»** երկիստորանոց, վաղուց դասական համարվող գիրքը արշավախմբի ճամփորդության գիտական հաշվետվություն և տեղեկագիր լինելուց բացի, սառցե անապատի գեղեցկությունների նկարագրության բացառիկ բանաստեղծական էջեր է պարունակում:

«...Սագայի իսկական աշխարհի, անուրջների աշխարհ...

Երեկոյան թափառում էի սառույցների մեջ: Չկա հիասթափ, ոչինչ ավելի գեղեցիկ, քան բևեռային գիշերը: Հեքիաթային պատկեր է, նկարված գույների այնպիսի նուրբ երանգներով, որպիսիք կարող է միայն երևակայությունն ստեղծել:

Եվ հանկարծ Զյուսիսափայլը երկրակամարով մեկ փռում է իր արծաթահյուս մեկ դեղին, մեկ կանաչ, մեկ կարմիր սփյուռք: Պայծառորեն բռնկվում են հրավառ խրճերը և մի ակնթարթում հանգչում, և հանկարծ հրեղեն լեզուներ են թռչում դեպի զենիթ: Անվերջանալի՝ խաղ: Իսկ լռությանը ոչինչ չի խանգարում, խորունկ է, սիրտ գերող, հավերժական սիմֆոնիայի նման անվախճան...

«Ֆրամ»-ի անձնակազմը

...Իմ առջևում սառույցների հեքիաթային երկիրն է, խորունկ ու մաքուր, ինչպես տիեզերքի անսահմանությունը: Երկյուղածությամբ կանգնած ես հավերժության ոտքերի մոտ և ունկնդրում ես նրան ու սովորում ճանաչել տիեզերքի տիրոջն ու Արարչին ...»:

Անվանի Նորվեգացի բևեռախույզ **Հառուլ Սվերդրուպը** իր հայրենակցի մասին ասել է.

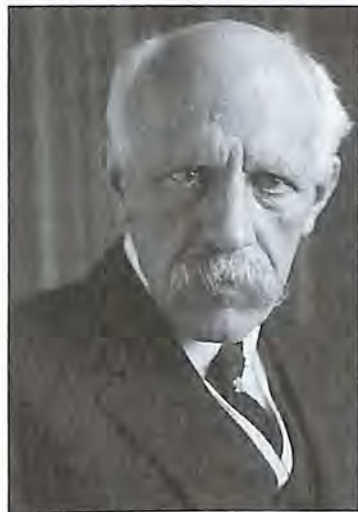
«Նանսենը մեծ էր որպես բևեռախույզ, ավելի մեծ որպես գիտնական և էլ՝ ավելի մեծ որպես մարդ»:

Գիտական աշխատանքներից, **Սառույցյալ երկրում** ուսումնասիրություններ կատարելուց բացի, **Նանսենն** այդ տարիներին զբաղվում էր նաև քաղաքական և հասարակական գործունեությամբ: Եվ այս եղավ պատճառը, որ նա, ի վերջո, հրաժարվի անտարկտիկական արշավախմբերից:

Նրա առաջին քաղաքական գործը եղավ պայքարը, որ նա մղեց հանուն իր հայրենիքի ազատագրության:

Նորվեգիան 1814 թվականին, Նապոլեոն Բոնապարտի ջախջախումից հետո Եվրոպայի բաժանման ժամանակ, դրվեց Շվեդիայի իշխանության ներքո: Նորվեգացի հայրենասերների պայքարը Շվեդիայի տիրապետության դեմ 1905 թվականին պսակվեց հաջողությամբ և Նորվեգիան դարձավ միանգամայն ինքնուրույն: Նորվեգիայի անկախության շարժումը զլխավորում էր **Նանսենը**:

Նորվեգիան արտասահմանում ստացավ դիվանագիտական իր ներկայացուցչությունները: Անգլիայում առաջին նորվեգական դեսպանը դարձավ **Նանսենը**: Այս ընթացքում էր, որ նա գրեց իր «**Հյուսիսի մառախուղներում**» ուսումնասիրությունը:

Ֆրիտյոֆ Նանսենը
Ազգերի լիգայում

Սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Նրան հաջորդող ծանր տարիները **Նանսենին** բոլորովին կտրեցին գիտական աշխատանքներից:

Նա տառապող մարդկության հանդեպ իր պատասխանատվության անընդգրկելի զգացումով, պայքարի մի ահռելի դաշտ ստեղծեց, բոլոր չարչրկածներին առնելով իր բարեգութ սրտի մեջ:

1920 թվականի գարնանը հիմնվեց **Ազգերի լիգան**, որտեղ Նորվեգիան որպես ներկայացուցիչ լիազորեց **Նանսենին**:

...Լիգայի առաջին խնդիրները մեկը ռազմագերիների վերադարձն էր, որոնք հարյուր հազարներով տառապում էին օտարության մեջ: Գործի կազմակերպումը վստահվեց Նանսենին: 18 ամսվա ընթացքում իրենց երկրներ վերադարձան 437.000 ռազմագերիներ:

...1921 թվականին Վոլգայի շրջանում սարսափելի երաշտի պատճառով անխուսափելի էր սովը: Արտասահմանյան մամուլում **Մաքսիմ Գորկին** գրում է վերահաս աղետի մասին և մարդկության լավագույն խավերին կոչ անում օգնության հասնելու:

Նանսենը հանդես եկավ Ազգերի լիգայում ճառով:

«Ես հավատացած եմ, որ յուրաքանչյուր ոք, ով գիտակցում է ստեղծված վիճակը, կասի՝ եվրոպան չի կարող հեռու մնալ, նա պետք է փրկի նրանց կյանքը, և փրկի անհապաղ»:

Սակայն կառավարությունները մերժեցին **Նանսենի** խնդրանքը:

Նանսենը նորից խոսք խնդրեց Ազգերի լիգայում:

«Հենց այս պահին 20-30 միլիոն մարդկանց սովամահություն է սպառնում: Եթե երկու ամսից այդ օգնությունը չհասնի, նրանց ճակատագիրը վճռված է: Բայց կառավարությունները հրաժարվում են վարկ տալուց: Դա ճակատագրական սխալ է: Ես գիտեմ, թե ինչով են ղեկավարվում այդ մարդիկ: Դա այն վախն է, թե մեր գործունեությունը կամրապնդի խորհրդային իշխանությունը: Ենթադրենք, որ դա իրոք այդպես է: Իսկ այս ժողովում կգտնվի՞՞ գեթ մի մարդ, որ կարողանա ասել՝ լավ է կործանվեն 20 միլիոն մարդ, քան օգնել խորհրդային կառավարությանը: Ես պահանջում եմ, որ ժողովը պատասխանի իմ այս հարցին...»:

Ներկաները ցնցված էին **Նանսենի** ճառից: Սակայն, այնուամենայնիվ **Ազգերի լիգան** կայացրեց իր վերջնական որոշումը... Վոլգայի սովյալներին օգնությունը պետք է լինի մասնավոր անձանց գործը:

Նանսենը նախ ինքն է անձամբ մուծում խոշոր գումար: Նա իրեն գրկում է այն ամենից ինչից կարող է:

Նանսենի գերմարդկային ջանքերի շնորհիվ սեպտեմբերին սովյալների համար ուղարկում են պարենամթերքով լցված առաջին գնացքը: Այսպես փրկվեց 20 միլիոն մարդկային կյանք:

Խորհրդային Միությունը կատարած իր ուղևորության մասին **Նանսենը** գրեց «**Ռուսաստանը և աշխարհը**» գիրքը:

Ռուսաստանի սովյալներին օգնելուց հետո, Նանսենը զբաղվեց հույն գաղթականների օգնությունը կազմակերպելով, որոնք Անատոլիայում թափված մեռնում էին սովից:

1922 թվականի դեկտեմբերին **Նանսենին** շնորհվեց **Խաղաղության Նոբելյան մրցանակ**: Ստացված գումարի՝ 122.000 կրոնի մեծ մասը Նանսենը ուղարկեց Վոլգայի չքավորներին, մյուս՝ մասը հույն գաղթականներին: Իր գրքերի հրատափակիչներից ստացած գումարները նույնպես ծախսում էր աշխարհի այս ու այն անկյունում գտնվող կարիքավոր ժողովուրդներին ինչ-որ կերպ օգնելու համար:

ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍԵՐԸ

1925 թվականին Ազգերի լիգայում **Նանսենի** ղեկավարությամբ կազմակերպվեց հայ գաղթականների տեղավորմամբ զբաղվող համաշխարհային պատերազմի

Նանսենը մանրամասն գիտեր Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայերի նկատմամբ թուրքերի սանձազերծած ցեղասպանության և ողջ մնացածների հանդեպ կիրառվող հալածանքների մասին:

«Ինձ դժվար է հավատալ, որ որևէ մեկը կարող է ծանոթանալ այդ նշանավոր ժողովրդի կատմությանը, առանց խորապես ցնցվելու նրա մեծ ողբերգությունից... Մարդկության գոյության իր ողջ ընթացքում ապրած բոլոր ողբերգություններից ամենասարսափելին հայ ժողովրդի մարտիրոսությունն է...»:

Եվ **Նանսենը** նվիրվեց հայ գաղթականության վիճակը բարելավելու գործին: Նրա դուստր **Լիվ Նանսեն-Հոյերը** այդ առթիվ գրել է. «**Նանսենը** բազմիցս օգնել է շատ ազգերի գաղթականներին, բայց նրա վրա ամենածանր տպավորությունը թողել է հայերի ողբերգությունը: Այդ խիզախ, թողել է հայերի ողբերգությունը: Այդ խիզախ, տաղանդավոր, բարձր կուլտուրայի տեր փոքր ժողովուրդն իր ողջ պատմության ընթացքում, սկսած հնագույն ժամանակներից, տառապել է

Լիվ Նանսենը Ֆրիտյոֆ Նանսենի և Ամուսենի հետ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
МИНИСТЕРСТВО
ВОЕННЫХ ПАСПОРТОВ
НА ВНЕШНИЕ РАБОТЫ И ПОРЯДОК
ДВИЖЕНИЯ НА ВОЙСКИ

НАНСОНОВЪ ПАСПОРТЬ.

УДОСТОВЕРЕНИЕ ЗА САМОЛПЧНОСТЬ

Имя и отчество, серия, номер за печатью, под
пись, фотографический снимок, подписаный
лицом, которому выдается

Фамилия, имя Имя Дата рождения Место рождения Место жительства Место работы Срок выдачи паспорта Подпись Визы	1. Ваканты 2. Фотокарточка 3. Матрос 4. Бюрократ 5. Религиозный 6. Служащий 7. Офицер 8. Офицер 9. Офицер 10. Офицер 11. Офицер 12. Офицер 13. Офицер 14. Офицер 15. Офицер 16. Офицер 17. Офицер 18. Офицер 19. Офицер 20. Офицер 21. Офицер 22. Офицер 23. Офицер 24. Офицер 25. Офицер 26. Офицер 27. Офицер 28. Офицер 29. Офицер 30. Офицер 31. Офицер 32. Офицер 33. Офицер 34. Офицер 35. Офицер 36. Офицер 37. Офицер 38. Офицер 39. Офицер 40. Офицер 41. Офицер 42. Офицер 43. Офицер 44. Офицер 45. Офицер 46. Офицер 47. Офицер 48. Офицер 49. Офицер 50. Офицер 51. Офицер 52. Офицер 53. Офицер 54. Офицер 55. Офицер 56. Офицер 57. Офицер 58. Офицер 59. Офицер 60. Офицер 61. Офицер 62. Офицер 63. Офицер 64. Офицер 65. Офицер 66. Офицер 67. Офицер 68. Офицер 69. Офицер 70. Офицер 71. Офицер 72. Офицер 73. Офицер 74. Офицер 75. Офицер 76. Офицер 77. Офицер 78. Офицер 79. Офицер 80. Офицер 81. Офицер 82. Офицер 83. Офицер 84. Офицер 85. Офицер 86. Офицер 87. Офицер 88. Офицер 89. Офицер 90. Офицер 91. Офицер 92. Офицер 93. Офицер 94. Офицер 95. Офицер 96. Офицер 97. Офицер 98. Офицер 99. Офицер 100. Офицер
--	--

«Միակ վայրը, ուր ներկայումս կարելի է տեղավորել ընչազուրկ հալ գաղթականներին՝ դա Խորհրդային Հայաստանն է»:

**Կարելի է տեղավորել ընչազուրկ հայ
հայաստանն է»:**

Խորհրդային Հայաստան կատարած այցն[իւթ]ան ակորդեոնիստ

Մանկատուն...

A black and white portrait of a man with a mustache, wearing a dark cap and a dark suit with a white shirt and dark tie. He is looking directly at the camera with a serious expression. The background is dark and out of focus.

Հայոց պատմությանը **Նանսենը** անդրադարձել է ամենայն բարեխղճությամբ: Նրա եզրահանգումները թանկ են մեզ համար: Նա վստահաբար շեշտում է, թե պատմական բոլոր վայրիվերումների ժամանակ հայերը, թե՛ սեփական երկրում, թե՛ սփյուռքում մշտապես ծավալել են տնտեսական և մշակութային գերազանց գործունեություն և ոչ միայն պահպանել են իրենց ազգային ինքնատիպությունը,

ՆԱՄԱԵՆԻ «ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ» գիրքը նորվեգերենից

Քշմամու հորդանների դեմ»:

Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ **Լեոնարդո Դա Վինչին** իր բազմաթիվ ճանապարհորդությունների ժամանակ եղել է նաև **Հայաստանում**: Իսկ ոմանք էլ պնդում են, որ իր եղել: **Նանսենը** ամբողջառնալով **Լեոնարդո Դա Վինչի** ստեղծա-

Լեոնարդո Դա Վինչի

գործողին՝ գրում է *«Մենք Լեոնարդոյի գծագրերից և էսքիզներից իմանում ենք այնպիսի գործեր, որոնք շատ նման են հայկական քառակուսի եկեղեցիներին՝ իրենց գմբեթներով ու խորշերով...»* և եզրակացնում, որ հանճարեղ իտալացին եղել է Հայաստանում: Այդ են հաստատում նաև Լեոնարդո Դա Վինչիի ձեռագիր նոթատետրերից մեկում զետեղված տեղեկությունները Հայաստան կատարած այցելության մասին, *«Հայկական նամակներ»* վերտառությամբ, որից մի փոքր հատված ենք ներկայացնում:

«Ֆլորենցիացիներ, ես ծանապարհորդ եմ, ծեր ծանապարհորդ, որը քայլում է դեպի ուրիշ քարեր: Գեղեցիկ Ֆլորենցիան չի կարող սպառել ողջ աշխարհը, ամբողջ երկրագունդը՝ մարդու վիթխարի բնակավայրը: Ես գնացի դեպի օտար քարեր և տեսա նրանց վրա թափված արյունն ու արցունքները, այն քարերի վրա, որոնք արժանի են նոր Ֆլորենցիաների... Դա Լուսնային Հայաստանն է, որտեղ, սիրելիս, ոչինչ անհնարին չկա...»:

Ռուս գրող Ա. Շալանը Լեոնարդո Դա Վինչիի մասին *«Իր հոգու շատ երկար ուխտագնացությունը»* ակնարկում գրում է. *«Նա տեսել է Լուսնային Հայաստանը, որտեղ ոչինչ անհնարին չկա... Նա գրել է վեպ Հայաստանի մասին: Այն ուղեկցվում է նկարներով, որոնց բազիլիկները ասես թե արտանկարված են հայկական տաճարներից: Նա հասկացավ Հայաստանի տարօրինակ, խոժոռ ու ամեն ինչին հաղորդակից քարակույտերը: Դրա համար քիչ է հանճար լինելը, պետք է հանճար լինել տեսնելու համար...»:*

Նանսենը այնպիսի խանդաղատանքով է գրում, այնպիսի հպարտությամբ է մեջբերում օտարների կարծիքները Հայաստանի մասին, որ կարծես նյութը իր հարազատ Նորվեգիան է, որին կապված էր մեծ պաշտամունքով:

«Հայաստանում» աշխատությունը համակված է Հայոց հանդեպ խորին, հազվագյուտ մարդասիրությամբ:

Վ. Զոնթագը այս գրքի մասին գրել է.

«Այս գիրքը լայնահուն կոչ էր եվրոպայի ժողովուրդներին ու կառավարողներին՝ քավելու իրենց մեղքը «խաբված ժողովրդի» նկատմամբ... Հայաստանի մասին իր գրքով նա ծգտում էր շարժել եվրոպայի խիղճը...»:

Եվրոպայի խղճի կենդանի մարմնացումը, Մեծ Գիտնականը, հռչակավոր բեռնախույզը ու հանճարեղ մարդ-գործիչը, բոլոր երկրներին ու ժողովուրդներին իր սերն ու համակրանքը նվիրաբերած հազվագյուտ մարդասերը, մարդկության բարի հանճարը իր մահկանացուն կնքեց 1930 թվականի

Նանսենի շիրիմը

մայիսի 13-ին, Օսլոյի մոտ գտնվող իր դաստակերտում 69 տարեկան հասակում:

Ֆրիտյոֆ Նանսենին ծնել էր Նորվեգիան, բայց նրան կորցրեց ամբողջ աշխարհը: Հայերիս համար նրա հիշատակը հավերժական է: Նանսենի դուստր

Լիվ Նանսեն-Յոյերը գրել է. *«Լավագույն հուշարձանը հորս՝ հայերի հավերժական շնորհակալությունն ու սերն է նրա նկատմամբ...»:*

Այդպես է. Ֆրիտյոֆ Նանսենի ամուսնով փողոցներ կան Երևանում, Սպիտակում, դպրոցներ՝ Երևանում, Արմավիրում, զբոսայգի՝ Երևանում, մանկատուն Գյումրիում... Նանսենյան լսարաններ կան Երևանի պետական համալսարանում և Սլավոնական համալսարանում: Նրա հայրենիքի պատվին *«Նորվեգական գյուղ»* Սպիտակում... Երևանում է գտնվում *«Ֆրիտյոֆ Նանսենի հիմնադրամ»*-ը և թանգարանը:

Հազար ողորմի և օրհնություն Մեծ Մարդասերի հիշատակին, որն աշխարհի դաժան իրականության մեջ հաստատեց Համամարդկային Սիրո պաշտամունքի կարևորությունը:

Պիտի պատմեմ նաև դանիացի երկու կանանց մասին, որոնք իրենց սրտի մարդասիրության խորքից նայեցին տանջահար Հայոց աշխարհին ու իրենց երիտասարդ կյանքի ծառայությունը անմնացորդ դրեցին Հայոց տառապանքի խորանին: Նրանք, երկուսն էլ արդեն իրենց վկայությունն են տվել այս գրքի *«Մենախոսություն ճշմարտության պարտադրանքով»* հատվածում: Սակայն նրանց պատմությունը չի ավարտվել:

ՄԱՐԻԱ ՅԱԿՈԲՍՈՆ

Այն, ինչ պատմել է Մարիա Յակոբսոնը հայերի զարհուրելի սպանդի ու տարեգրության մասին իր *«Օրագրության»* էջերում՝ չի ամփոփում նրա ողջ կյանքը, բայց այդ *«Օրագիր»*-ը հզոր վկայություն է, անժխտելի փաստաթուղթ 1915 թվականի ապրիլյան ոճիրի և նրա շարունակությունը հանդիսացող հաջորդ մի քանի տարիների: *«Օրագրություն»*-ը ընդհատվում է 1919 թվականի օգոստոսի 6-ին: Սակայն չի ընդհատվում Մարիա Յակոբսոնի գործունեությունը: Նա դեռ հայ ժողովրդի հանդեպ ուներ կատարելու իր մեծ, սքանչելի առաքելությունը:

Մարիա Յակոբսոնը՝ Դանեմարքայի ճշմարիտ դուստրը, որը կարոտի ու հիացմունքի այնքան տոհմեր է թողել իր *«Օրագրության»* էջերում իր հայրենիքի մասին՝ խորապես ապրել է այն ժողովրդի հզոր ողբերգությունը, որը սպանդի էր ենթարկվում, հոգր տեղահանվում ու դուրս էր շարտվում իր բնիկ հայրենիքից: Եվ պաշտելով իր մայրենի լեզուն՝ սովորեց հայերեն ոչ միայն հրաշալի խոսել, այլև գրել ու կարդալ, որպեսզի կարողանա օգտակար լինել նրանց, որոնց ծառայում էր: Հետագայում էլ *«Թռչնոց բույն»* որբանոցում իր սաների հետ խոսեց միայն հայերեն և դպրոցում բացառապես վարեց Հայոց դպրության ոգուն համապատասխան ծրագրեր: Զբացառեց ծրագրում ընդգրկել

Մարիա Յակոբսոնի վերջին լուսանկարը

Մարիա Յակոբսոնի ցուցաբերած խանդավառությունն ու սերը հայ ժողովրդի դժբախտ զավակների հանդեպ՝ դժվար է գերազնահատել:

1921 թվականին նա վերադարձավ Խարբերդ: Թուրքական կառավարու-
թյունը չարտոնեց նրա մուտքը: Անցավ Բեյրութ ծառայելու Լիբանանում և

Նրա մահից հետո «Թռչնոց բույն»-ի տնօրինությունը ստանձնեց նրա քույրը՝ Աննա Յակոբսոնը:

Հայոց նկատմամբ մարդասիրական ու նվիրական իր առաքելությունը կատարեց նաև դանիացի **Կարեն Եփփեն**՝ խնամելով ու դաստիարակելով հազարավոր ծնողազուրկ հայ մանուկների՝ ապրելով նվիրումի ու զոհաբերության աստվածահաճո իր կյանքը:

Կարեն Եփփեի
վերջին լուսանկարը

1903 թվականին եկավ Հայաստան համիդյան ջարդերից հետո, և Ուրֆայում **Յոհաննես Լեփսիուսի** ջանքերով բացված որբանոցում նվիրվեց հայ մանուկներին խնամելու առաքելությանը:

Երբ 1915 թվականի կոտորածներից և նրա մնացորդները հայրենիքից վտարելուց հետո հնարավոր չէր որբախմամ տներ բացել այնտեղ՝ **Եփփեն** շարունակեց իր ծառայությունը Լիբանանում, Բեյրութ քաղաքում բացելով որբանոց-ճեմարան, որն իր մահից հետո կրեց նրա անունը: Նա նույնպես, ինչպես **Մարիա Յակոբսոնը**, իր պարտականությունները լավագույնս կատարելու մղումով սովորեց հայերեն խոսել, գրել ու կարդալ: Նա ոչ միայն հետամուտ եղավ իր խնամքին հանձնված մանուկ-

ների ուսմանը, այլ նաև նրանց պատրաստեց կյանքի հետագա պայքարին՝ զանազան արհեստների տեր դարձնելով:

Կարեն Եփփեն իր առաքելության առաջին իսկ օրից հեռու մնաց կրոնական քարոզչությունից և իր մանուկներին դաստիարակեց Հայոց Առաքելական եկեղեցու և հավատի ոգով:

Իր կտակի համաձայն թաղվել է հայկական ծեսով հայ եկեղեցուն կից գերեզմանատանը:

Իր հոգու ջերմությամբ հասակ առած նրա հազարավոր զավակները սփռվեցին աշխարհով մեկ՝ տանելով իրենց հետ անսահման բարի խնամատարի հանդեպ ջերմագին սիրո ու խանդավառության անմարելի զգացումը, լավագույն հիշողությունների հիշատակները:

Փառք նրան և ողորմի:

Հիմա պիտի խաղաղվենք եղբոր ծանր ապրումներից: Չմոռանա՞նք, պարզապես խաղաղվենք: Հիմա պիտի **Հայոց բնավորությանն** արժանի մեր պահվածքը ճշտենք պատմության դաժան քառուղիներն անցնելուց հետո: Հիմա նորից պիտի հավատանք, թե Հայոց ապրելու իրավունքը և նրա ոգեղենի հաղթանակները չեն կարող խեղդվել արյունոտ թաթերի մեջ:

ՈՒԵՂԵՆ ԽՈՍՔԻ ՏԻՐԱՅԹՆԵՐՈՒՄ

Նախքան մխրճվելը Խորհրդային Հայաստանի պատմության բավիղների երբեմն անանցանելի ուղիներից ներս, քաղաքական նոր իրադարձությունների անգլուսա ընթացքի մեջ, խոսենք նրանց մասին, ովքեր ապրում էին նույն ժամանակի ներսում և ապահովում էին **Հայոց Ոգեղենի** շարունակական երթը՝ նույնիսկ ամենաողբերգական իրադարձությունների հորձանուտում:

Լևոն Շանթը իր ժամանակին գրել է.

«Ամեն գրական երկ ժողովրդի մը գրականության մեկ էջն է, մեկ հատորը, մեկ կտորը, և այդ էջերուն ու կտորներուն ամբողջությունը ժողովրդի մը ամեննն մեծ հարստությունը, ժողովրդի մը հարուստ գանձարանը և ճիշտ ասոր համար այլ ժողովրդի մը հպարտության առարկան, ժողովրդի արժեքը բարձրացնող քաղաքակրթական մեծարժեք իրողություն մը...»:

Ահա այս նկատառումով էլ, երբեմն թողնելով քաղաքական կյանքը՝ գնում ենք հանդիպելու նրանց, ովքեր կերտում էին Հայոց քաղաքակրթությունը համաշխարհային քաղաքակրթության ընդարձակ տարածքի մեջ:

Նախ գնանք հանդիպենք այն **Մեծին**, որն իր թախծոտ հոգու ընդերքից հաստատեց տիեզերածավալ իր ցավը.

*«Բերանն արնոտ Մարդակերը էն անբան
Հազար դարում հազիվ դառավ Մարդասպան,
Ձեռքերն արնոտ զընում է նա դեռ կամկար,
Ու հեռու է մինչև Մարդը իր ծանփան»:*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

Թվում է, թե նրան ճանաչում ենք օրորոցից հազիվ ոտքի ելած: Ճանաչում ենք նախ մեր մեծերի ծայնով, ապա այբուբենի տառերը հազիվ սերտած՝ նա

նույնիսկ սկզբում իր հեքիաթներով, իր «**Շունն ու կատուով**», իր «**Մի կաթիլ մեղրով**», ապա «**Անուշ**», «**Մարո**», «**Լոռեցի Սաքուն**» և մյուս պոեմներով ու սքանչելի բանաստեղծություններով: Իսկ երբ ծանրաբեռնված կյանքի լավ ու վատ օրերի ուրախութուններով ու թախիծներով փորձում ենք գտնել մեր վրդովված հոգու խաղաղությունը՝ թերթում ենք **Իմաստունի «Քառյակները»**, որտեղ ենք հանդիպում նրանց ընդունելով նրա վերջին ներշնչումները՝ նրանց ընդունելով որպես սպեղանի, որպես հանգստաբեր օրհնություն:

Հովհաննես Թումանյան

Այսպես ուրեմն. եթե հայ ենք՝ ճանաչում ենք նրան անվերապահորեն: Ճանաչում ենք ինչ խավի էլ որ պատկանելիս լինենք, արհեստի, թե հողի մարդ, մշակույթի կամ գիտության՝ միևնույն է: Նրան ճանաչելը պարտադիր է, ավելի ճիշտ՝ անհրաժեշտ է: Իր ծննդավայրի բնության նման շռայլ իր հոգին թողեց մեզ՝ յուրաքանչյուրիս և յուրաքանչյուրս առնելով այդ առատաբուխ հոգուց մեզ հասանելի բաժինը՝ մշտապես լիացանք նրա նվերով...

**«Ո՛նց է ժպտում իմ հոգին,
Չարին, բարուն, ամենքին,
Լույս է տալիս ողջ կյանքիս
Ու էն ճամփիս անմեկին»:**

Ծնվել է 1869 թվականի փետրվարի 17-ին Լոռվա Դսեղ գյուղում: Լոռու մթին անտառները, անդնդախոր ձորերը, որոնք առաջին անգամ 1898 թվականին իրենց թագավորության դարավոր լուսության մեջ ընդունել են Թիֆլիս-Կարս սլացող երկաթուղու աղմուկը:

Սա Գուգարաց աշխարհն է, որը մինչև մեր օրերն է հասցրել ավերակված կամ կիսավեր ամրոցներ և վանքեր, բայց նաև կանգուն Հաղպատն ու Սամահինը, Օծունը, և եթե փնտրենք՝ կգտնենք դեռ կանգուն եկեղեցիներ ու մատուռներ, ուր մինչև հիմա աղոթքի է գնում մոտիկ գյուղերի գեղջուկը, կամ պատահական ճամփորդը:

Հիշո՞ւմ եք «Լոռեցի Սաքուն» պոեմի այս տողերը.

**«Էն Լոռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
Ժայռերը՝ խորունկ, նոթերը կիտած՝
Դեն ու դեն կանգնած, համառ ու անթարթ
Հայացքով իրար նայում են հանդարտ:
Նըրանց ոտքերում՝ գազազած գալի՝
Գալարվում է գիծ Դև-Բեդը մոլի,
Խելագար թըռչում քարերի գըլխով,
Փըրփուր է թըքում անգուսպ երախով,
Թըքում ու զարկում ժեռոտ ափերին,
Փընտրում է ծաղկած ափերը հին-հին,
Ու գոռում գիծ-գիծ.**

—Վա՛շ-վի՛շ, վա՛շ-վի՛շ...»:

«Իմ մանկությունը անց են կացրել աստվածային շռայլության մեջ»,՝ խոստովանում է բանաստեղծը:

Քչից-շատից կրթություն առնելով Դսեղում և Ջալալօղլի գյուղի ծխական դպրոցում՝ գնաց սովորելու Ներսիսյան դպրոցում, հետո իր ողջ կյանքը Թիֆլիս քաղաքում ապրելով, իր աշխարհը միևնույն է համարեց **«Էն Լոռու ձորը...»:**

Թումանյանի տունը Դսեղում

Ներսիսյան դպրոցի դասընթացը չավարտած՝ աշխատանքի անցավ Հայոց Հոգևոր Կոնսիստորիայում, հետո՝ Կովկասի Հայոց հրատարակչական ընկերության գրասենյակում:

Գրում էր:

Առաջին բանաստեղծությունը՝ ուղղված իր դասընկերուհուն, գրել է 1881 թվականին, երբ 12 տարեկան էր:

«Էն գլխից սիրել և հետաքրքրվել եմ հեքիաթներով, լեգենդներով, առակներով և շատերն անգիր գիտեմ դեռ մանկուց...»

...Աշակերտ վախտս էր, Ղոխնանց Պապը մեր ձորումը գիշերները կրակի դրաղին չիբուխ էր սարքում, հեքիաթներ ասում... Դեբեդը վշշում էր, ձորերը թշշում, ձեն տալիս, պախտեն գոռում էր... Ղոխնանց Պապը պատմում էր, մենք էլ լսում էինք...»:

Գրում էր ազգային-հայրենասիրական բանաստեղծություններ, որոնք տալա-գրվում էին «Աղբյուր», «Մուրճ», «Հասկեր», «Հորիզոն» պարբերականներում: 1890 և 1892 թվականներին լույս տեսան նրա «Բանաստեղծությունների» երկու գրքերը:

Իսկ վերջինը մահվան անկողնում գրած քառյակներն են, իր վերջին ներշնչումները:

**«Էբան շատ են ցավերն, ավերն իմ սրբոտում,
Էնքան տըրտում կորած լավերն իմ սրբոտում...
Չեմ էլ հիշում չար ու խավար էս ժամին՝
Երբ են փայլել ուրախ օրերն իմ սրբոտում»:**

Սկզբի և վերջի միջև նրա «Մարո», «Լոռեցի Սաքուն», «Անուշ», «Հառա-չանք», «Մերժված օրենք», «Ալեք», «Մեհրի», «Սասունցի Դավիթ», «Թմկաբերդի առումը», «Պոետն ու Մուսան», «Դեպի Անհունը», «Հին կռիվ» պոեմներն են, բազմաթիվ բալլադներն ու բանաստեղծությունները:

Նորից թերթենք նրա գրքերը և նորից կարդանք: Թեկուզ «Անուշ» պոեմը:

**«Կանչում է կըրկին, կանչում անդադար,
Էն չըքնաղ երկրի կարոտը անքուն,
Ու՝ թևերն ահա փըռած տիրաբար՝
Թըռչում է հոգիս, թըռչում դեպի տուն.
Ուր որ հայրենի օջախի առաջ
Վաղուց կարոտով ըսպասում են ինձ,
Ու ձըմռան երկար գիշերը նըստած՝
Խոսում են Լոռու հին-հին քաջերից...»:**

Ներսիսյան դպրոց

Նրա ստեղծագործությունները ազդում են իրենց վիպերգական ու միաժամանակ քնարերգական ահռելի շնչով և զգայնությամբ, իրենց մտերիմ հարազատությամբ, թախծի ու լույսի զգայուն համաչափությամբ, իր սքանչելի հոգու ազնիվ բաբախյուններով, ահռելի սիրով՝ բնության, իր ժողովրդի և ընդհանրապես մարդկության հանդեպ:

Նա մինչև 1903 թվականը գրած իր երկերի մեծ մասը հավաքեց և հրատարակեց Թիֆլիսում **«Բանաստեղծություններ»** վերնագրի տակ: Այս գիրքը դասական վարպետության մեծագույն վկայություններից է:

Իսկ նրա **«Հառաչանք»**, **«Լոռեցի Սաքո»**, **«Մարո»**, **«Անուշ»** և մյուս պոեմները Հայոց բնավորության ճշգրիտ պատկերներ են, նահապետական կյանքի պատկերացումներով, հակասություններով, ժողովրդական կյանքի երբեմն հախուռն տարերքի և երբեմն իմաստուն մտորումների, ազնվության, անձնագոհության, հոգեկան անչափելի հարստության, անկեղծության պոռթկումներ, դեպի Անհունը հայացքն ուղղած կեցության հավերժական գաղտնիքներ, կյանքի և մահվան առեղծվածների էությունը քննող քերթողի իմաստուն Ոգու շլացուցիչ գոհարներ:

Ժողովրդական բանահյուսությունը, որտեղից շատ հաճախ քաղում էր իր պատումները ու կերպարները, նրա ըմբռնմամբ՝ **«գրականության հարազատ հողն ու պատվանդանն է... Ամեն մի ազգի բանաստեղծությունն ժողովրդական լեզենդներով, ազգային ոգու ստեղծագործություններով է զորանում ու ինքնուրույնության կնիք առնում, հաստատվում, առաջ գալիս որպես մի ամբողջ ժողովրդի խոսք և դրանով դառնում պատկառելի»**:

Այսպես նա ստեղծեց **«Սասունցի Դավիթը»**՝ Հայոց դյուզազներգության այս ամենավեհ դրվագը, և պատմական ավանդությունից ներշնչված՝ **«Թմկաբերդի առումը»**՝ ազնվության ու նենգության, հայրենասիրության ու դավաճանության մասին պատմող վիպերգական ասքը:

Նա ժողովրդական սկզբնաղբյուրի ոգին ներհյուսել է իր՝ բանաստեղծի ոգուն և հանճարի կարողությամբ ստեղծել նաև **«Ախթամար»**, **«Փարվանա»**, **«Հսկան»**, **«Մի կաթիլ մեղր»**, **«Թագավորն ու չարչին»** սքանչելի գլուխգործոցները:

Նույնքան սքանչելի էին հայ գյուղի կյանքին, կենցաղին, բնությանը նվիրված նրա արձակի էջերը: Այնքան խորիմաստ իրենց պարզության մեջ, կերպարների ճշգրիտ, լիարյուն հագեցվածությամբ: Հիշենք միայն հայ արձակի գլուխգործոց **«Գիքորը»**: Կամ մանկական գրականությունը... բոլորի անունը չտանք, միայն **«Շունն ու կատուն»**, **«Անբախտ վաճառականները»** և մյուս չափածո և արձակ գործերը:

Ռուս ականավոր բանաստեղծ և գրականագետ Վալերի Բրյուսովը 1916 թվականին գրել է.

«Ամբողջովին վերցրած՝ Թումանյանի պոեզիան Հայաստանն ինքն է՝ հնադարյան և նոր, հարություն առած և բանաստեղծությամբ արտահայտված՝ մեծ վարպետի ձեռքով»:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին մանկական գրականությունը հուզում էր գրողներին, որովհետև նրանք համոզված էին, որ երեխայի հոգին պետք է մշակել դեռ մանկուց և ճիշտ ուղղության վրա դնել այն: Թիֆլիսում մանկական գրականության ջատագովներից էին հատկապես **Ղազարոս Աղայանը**, որի մասին պատմել ենք **«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»** վկայագրքի Ե հատորում, ապա **Ստեփան Լիսիցյանը** և **Հովհաննես Թումանյանը**:

Թումանյանը բացի իր մանկական գործերից՝ **Ստեփան Լիսիցյանի և Լևոն Շանթի** հետ կազմել է **«Լուսաբեր»** մայրենի լեզվի դասագրքի պրակները:

Մի քանի խոսք **Ստեփան Լիսիցյանի** մասին:

Ծնվել է 1865 թվականին: Ժամանակի ամենաբարձր կրթություն ստացած մտավորականներից էր՝ բանասեր, աշխարհագրագետ, ազգագրագետ, պատմաբան, մանկավարժ: Դասավանդել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում:

1892 թվականից գործում մասնակցություն է բերել **«Աղբյուր»** և **«Տարազ»** հանդեսների հրատարակություններին:

«Աղբյուրը» առաջին մանկական պատկերազարդ ամսագիրն էր Արևելյան Հայաստանում: Լույս է տեսել 1883 թվականից մինչև 1918 թվականը՝ հրապարակախոս-մանկագիր **Տիգրան Նազարյանի** խմբագրությամբ: Տպագրել է գրական-գեղարվեստական, բնագիտական, աշխարհագրական նյութեր, հոդվածներ, նշանավոր մարդկանց մասին, **Անդերսենի**, **Հոֆմանի**, **Հյուգոյի**, **Գյոթեի**, **Պուշկինի**, **Տուրգենևի**, **Նեկրասովի** մանկական գործերի թարգմանությունները:

«Աղբյուր» հանդեսի չափիկը

հայ ժողովրդի սքանչելի բանահյուսական նմուշներ: Իբրև հավելված հրատարակվել են ժողովածուներ, **«Մանկական աշխարհ»** գրքույկներ, նկարներ, **«Մանկական աշխարհ»** երեխաների գրվածքներով: Ահա, պարբերաբերքը՝ երեխաների գրվածքներով: Ահա, այս սքանչելի ամսագրի էջերում հանդես են եկել **Ռաֆֆին**, **Պռոշյանը**, **Աղայանը**, **Հովհաննիսյանը**, **Թատուրյանը**, **Իսահակյանը**, **Լևոն** և իհարկե, **Թումանյանը**:

Որպես **«Աղբյուրի»** հավելված՝ **«Մեծերի համար»** լույս էր տեսնում նաև **«Տարազ»** գրական-գեղարվեստական, հասարակական ամսագիրը: Այս ամսագիրը ևս **Ստեփան Լիսիցյանի** ջանքերի արդյունքն է:

Լույս ընծայեց նաև **«Հասկեր»** մանկական պատկերազարդ ամսագիրը: **«Հասկերը»** դաստիա-

Ստեփան Լիսիցյան

րակության և մանկավարժության, առաջավոր գաղափարների, մարդու, հայրենիքի, բնության հանդեպ սիրո բացահայտումների հանդես էր: **Ստեփան Լիսիցյանի** գերագույն նպատակը հայ մատաղ սերնդի բարոյական, գեղագիտական, ֆիզիկական զարգացմանը ուղղություն տալն էր, որն այնքան գնահատում էին **«Հասկերի»** էջերում իրենց ստեղծագործությունները հրատարակող գրողները և իհարկե, **Թումանյանը**, որի հետ հրատարակեց, ինչպես ասացինք, **«Լուսաբեր»** մայրենի լեզվի պրակները:

«Հասկեր» ամսագրի
շապիկը

Ստեփան Լիսիցյանը մեծ ազգագրագետ էր, որի լավագույն աշխատությունները անգնահատելի ծառայություն են մատուցել Հայոց այս ասպարեզին: Նրա անունով է կոչվում Երևանի դպրոցներից մեկը, Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժինը: Վախճանվել է 1947 թվականին Երևանում: Խորհրդային Հայաստանը նրան պարգևատրել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով: Ողորմի:

Վերադառնալով նորից մեր ընդհատած պատմությանը **Հովհաննես Թումանյանի** մասին, որից քիչ շեղվեցինք իշխելու համար **Ստեփան Լիսիցյանին**, հայ մանուկների հայեցի դաստիարակության մեծ գործի ջատագովին: Ինչպես նաև փաստեցինք **Հովհաննես Թումանյանի** մանուկների ու պատանիների կարևոր դաստիարակությանը նվիրված գործունեությունը:

Բայց, պիտի խոսենք նաև **Մեծ Մանկասերի** այս ասպարեզին նվիրված նրա առաջարկած և հորինած խաղերի մասին՝ այլապես թերի կմնա նրա կերպարի նկարագիրը:

Ի՞նչ է նշանակում սա:

Բացատրության համար դիմենք բանաստեղծի խոսքին.

«Մենք անծանոթ ենք մեր հայրենիքին, նրա բնությանը, նրա կյանքին, նրա անցյալին ու ներկային: Սա մի շատ ցավալի երևույթ է, որ բացատրվում ու արդարացվում է միայն մեր կյանքի ծանր ու ծախսող պայմաններով: Մենք երկար ժամանակի ամեն տեսակ քայքայումից հետո, նոր ենք ուշքի գալիս ու նոր ենք ուժի գալիս:

Մեր պատմության էս սև ու դժբախտ ժամանակի շրջանում, շատ ու շատ լավ սովորությունների հետ, մենք թողել ենք և մեր ազգային գեղեցիկ ու

իմաստալի խաղերը, մոռացել ենք նրանց ահագին նշանակությունն ու ազդեցությունը կյանքի մեջ:

...Մարդիկ կան, ըստ ամենայնի թմրած, լքված ու խորտակված մարդիկ, որ խաղը հասարակ բան են կարծում և իրենց մեռելությունը լրջություն են անվանում:

Սակայն խաղը առանձնապես անհրաժեշտ պահանջ է երեխաների ու պատանիների համար, էն դալար հասակի համար, որ մեր լեզուն որոշում է մի բառով՝ մանկություն:

Ինչ վերաբերում է սնունդին, ամեն բան, ինչ որ շրջապատում է նրան, ինչ որ գոյություն ունի աշխարհքում, սնունդ է նրա համար: Միայն թե պետք է իմանալ, գտնել էս անսպառ սնունդ տալու ձևը: Եվ մինչդեռ մենք նստած խորը մտածում ենք էս դժվար հանելուկի վրա, ինքը, մանուկ հասակը, ցույց է տալիս էն հրաշալի ձևը ու ամեն տեսակի սնունդ էլ պահանջում է իր ուզած ձևով՝ խաղով:

Խաղը նրա, մանուկ մարդու բնական, օրգանական պահանջն է, նրա լրջությունն է, նրա էությունն է: Խաղում է նրա մատաղ կյանքի ամեն մի մասնիկը, խաղում է նրա թրթռան սիրտը ջահել կրծքի տակ, ու կյանքում ամեն բանի նա խաղով է մոտենում, խաղով է քննում, խաղով է ծանաչում, ու ընդունում.... Եվ ամեն բան, ինչ որ նրան տրվում է խաղով, ուրախությունով ընդունում է, հեշտ էլ յուրացնում, առանց ծանծրանալու, առանց հոգնելու:

Ահա էդ վաղուց, աշխարհի սկզբից ի վեր գտնված հրաշալի միջոցին ենք դիմում մենք հայ մանուկի հետ խոսելու՝ թե՛ մեր հայրենիքից և թե՛ առհասարակ մեծ կյանքից ու աշխարհից, ամեն բանից:

Էստեղ մեր խոսքը մասնավորապես տնային, մանկավարժական, կրթական խաղերի վրա է: Էդ խաղերի մեջ առանձին ուշադրություն ենք դարձնելու մեր հայրենագիտության վրա և տալու են հայրենագիտական խաղերի մի շարք, որից առայժմ տալիս ենք «Հայոց գետերը»:

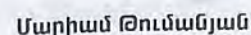
Իրար ետևից կաշխատենք զանազան խաղերով ու բացատրական գրքույկներով, քարտեզներով ու նկարներով, ծանոթություն տալ թե՛ Հայաստանի, թե՛ Կովկասի ջրերից, լեռներից, լճերից, քաղաքներից, պատմությունից, գրականությունից, կենդանական ու բուսական աշխարհից և բնական հարստություններից, որ մեր երեխաներն ու պատանիները ծանաչեն ու սիրեն իրենց հայրենիքը: Սիրեն ոչ թե կույր պատանիները ծանաչեն ու սիրեն իրենց հայրենիքը: Սիրեն ոչ թե կույր ազգասերի սիրով, այլ գիտակից, ինտելիգենտ մարդու սիրով, որ սերն ազնիվ լինի, առողջ ու բովանդակալից:

Հայագիտական խաղերի հետ միաժամանակ կտանք և ուրիշ էն տեսակ խաղեր, որոնցով կարողանան տառեր, բառեր, անուններ ու ոճեր սովորեն

«Հայոց գետեր» խաղը

271
Հումներն ու
լվուրդների
մեջ չկա մի

անդամներին, պաշտպանել նրանց հեղինակային իրավունքները, մասնակցել հայ և համաշխարհային գրական-հասարակական կյանքի նշանավոր իրադարձություններին: Ընկերության ջանքերով ու միջոցներով 1914-ին Թիֆլիսի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու գավթում բացվեց **Սայաթ-Նովայի** մահարձանը, վերահրատարակվեց նրա ստեղծագործությունների ժողովածուն:

Կարդանք **Նվարդ Թումանյանի**՝ բանաստեղծի դստեր «**Յուշեր և գրույցներ**» գրքից այն հատվածը, որը նվիրված է այս իրադարձությանը.

«Ապրիլի 5-ին հասարակական ժողովարանի դահլիճում, Յայ գրողների ընկերության նախաձեռնությամբ կայացավ Սայաթ-Նովայի հիշատակին նվիրված խսկապես մի բացառիկ հետաքրքիր երեկույթ: Դահլիճը լեփլեցուն էր: Եկել էին ոչ միայն հայեր, այլև ռուսներ, վրացիներ, կային և օտարազգի հյուրեր: Կին հանդիսատեսներից շատերը հագել էին Թիֆլիսի հին տարազ, ինչպես, օրինակ իշխանուհի Մարիամ Թումանյանը...

Նվարդ Թումանյան

Ժամը 9-ին սկսվեց երեկույթը աշուղ Յագիրի և իր խմբի երգ ու նվագով:

Բեմն արևելյան գորգերով ու շալերով զարդարել էր նկարիչ Բաշինջադյանը: Թախտի վրա նստած էին երգող ու նվագող աշուղներ՝ նույնպես հին Թիֆլիսի տարազով:

Աշուղների երգ ու նվագից հետո խոսեց հայրիկը:

Այս երեկույթը, որն ունեցավ արտակարգ հաջողություն, հասարակության խնդրանքով կրկնվեց նույն ծրագրով:

Այս երկու երեկույթի մուտքը հատկացվել էր Սայաթ-Նովայի մահարձանի կառուցման նպատակին:

...Մայիսի 15-ին, Յամբարձման օրը, նշանակված էր Սայաթ-Նովայի շիրմաքարի բացման հանդեսը: Յայրիկը ոգևորված էր:

Որոշվեց, որ այդ օրը բոլորը Սբ. Գևորգ եկեղեցի՝ շիրմաքարի բացմանը պիտի գնան կարմիր վարդերով:

Բժշկապետ Բագրատ Նավասարդյանը, որ ուներ սեփական այգի, Գրողների ընկերությանը մեծաթիվ կարմիր վարդեր նվիրեց:

Առավոտյան ժամը 10 և կեսին ասնաֆները՝ արհեստավորական ընկերության անդամները, իրենց դրոշակներով Արհեստավորական վարչության շենքից զուռնա-դիլի առաջնորդությամբ և մեծ բազմության ուղեկցությամբ դիմեցին դեպի Յայ գրողների ընկերության վարչության գրասենյակի հրապարակը:

...Թափորը դիմեց դեպի Սբ. Գևորգ եկեղեցին: Թափորի առջևից շարքով գնում էին ասնաֆները իրենց դրոշակներով, ասնաֆների շարքի միջով տարվում էր դափնյա պսակ, որը դրվելու էր Սայաթ-Նովայի մահարձանի վրա Գրողների ընկերության կողմից, այնուհետև՝ հիմնադիրների ներկայա-

ցուցիչները և ապա նշված բազմությունը: Ամեն ոք կրծքին կարմիր վարդ էր կրում: Տների պատշգամբները և պատուհանները լիքն էին հանդիսատեսներով: Շելկովնիկյան փողոցում Գայանյան դպրոցի աշակերտությունը բազմությանը դիմավորեց երգերով, հոգաբարձական և մանկավարժական կազմերի հետ, դպրոցի տեսուչ Ս. Աբովյանի գլխավորությամբ: Թափորն ուղեկցող ժողովուրդը ցնծությամբ ընդունեց աշակերտների երգը: Այնուհետև Գեորգիևսկի հրապարակում բազմությանը, դարձյալ երգով, դիմավորեց Յովնանյան աղջկանց դպրոցի աշակերտությունը, հոգաբարձական և մանկավարժական կազմերով, դպրոցի տեսուչ Ս. Մախասյանի գլխավորությամբ: Սբ. Գևորգ եկեղեցու բակի մուտքի մոտ բազմությանը ողջույնի խոսքով դիմավորեց Սբ. Գևորգ եկեղեցու դպրոցի հոգաբարձուական կազմի և ուսուցիչների ներկայացուցիչը՝ շնորհավորելով մահարձանի բացման հանդեսը և շնորհակալություն հայտնելով Գրողների ընկերությանը, որ նախաձեռնել է այս նշանակալի հանդեսը:

Սայաթ Նովայի մահարձանը սբ. Գևորգ եկեղեցու բակում

Չանազան ընկերությունների, հիմնարկությունների և մամուլի ներկայացուցիչները և հրավիրված պաշտոնական անձինք տեղ բռնեցին մահարձանի առաջ, եկեղեցու մուտքի աջ կողմում: Այստեղ էր վարժական կազմերի հետ:

Ժամը 12-ին եկեղեցում պատարագն ավարտվեց, և հոգևորականությունը, թեմի առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, տեղ գրավեց մահարձանի առաջ:

Յոգեհանգստից հետո ամբիոն բարձրացավ Գրողների ընկերության նախագահ Յովհաննես Թումանյանը: Բացման խոսքից հետո նա քաշեց մահարձանը ծածկող սավանը և ժողովրդի ծափերի ուղեկցությամբ Գրողների ընկերության դափնե պսակը դրեց մահարձանի վրա: Ժողովրդի միջից տեղացին վարդերի փնջեր: Մահարձանի շուրջը շարվեցին պսակներ՝ հյուսված դալար ոստերից: Մահարձանի վերևը, եկեղեցու պատին, վարդերի և ոստերի պսակի մեջ կախված էր մի սագ...»:

Պետականություն չունեցող մի ժողովուրդ, ուրիշի մայրաքաղաքում կարող է մեծարման նման մի տուրք մատուցել իր մեծերից մեկի հիշատակին: Այդ օրը այդ ժողովուրդը երջանիկ էր: Նրանք միասնական էին, իրենց հիշողությամբ, սիրով ու հպարտությամբ: Նրանք կարող էին շատ հարցերում միասնական լինել, եթե, ինչպես այս պարագային, ոգեղենի անդաստանում ունենային Յովհաննես Թումանյան մեծ ազգասերին ու կազմակերպչին, ունենային նաև տաղանդաշատ քաղաքական առաջնորդին...

Մինչ այս շքեղաշուք հանդեսը՝ **Մեծ Բանաստեղծը** երկու անգամ կալանավորվել էր ցարական անհամդուրժող կառավարության կողմից:

20-րդ դարի սկզբին՝ 1905-1907 թվականներին, հայերի հանդեպ հրահրվեցին թաթարական արյունոտ ընդհարումները, որոնք հաջորդեցին ռուսական հեղափոխությանը:

1905թ. Պետերբուրգում և Ռուսաստանի այլ քաղաքներում տեղի ունեցան գործադուլներ: Առաջ էին քաշվում ոչ միայն տնտեսական այլև քաղաքական պահանջներ:

1906թ. գարնանն ու ամռանը տեղի ունեցան մի շարք գործադուլներ նաև Հայաստանի քաղաքներում:

Գործադուլները ճնշվեցին: Բանտերը լցվեցին **«կասկածելի»** մարդկանցով: Հրահրվեցին նաև թաթարական արյունոտ հաշվեհարդարները հայերի հանդեպ:

Հովհաննես Թումանյանը պարզապես անգոր էր անտարբեր մնալ անմեղ ժողովրդի կոտորածներին ի տես, որը ճշգրիտ հաշվով հրահրվեց ցարական կառավարության կողմից: Որովհետև նման կոտորածների ժամանակ հեղափոխական հոգիները ցնդում են մարդկանց ուղեղներից:

Բանաստեղծը, հաշվի չառնելով իր կյանքին սպառնացող վտանգը, հանձն առավ իր **սպիտակ դրոշով** մտնել երկու կողմերի՝ թաթարների և հայերի մարտնչող խմբերի մեջ և... խաղաղեցնել նրանց:

Թումանյանը ընտանիքի հետ

Պատմում է **Նվարդ Թումանյանը**.

«1905 թվականի նոյեմբեր ամիսը ծյուն, ցուրտ, խառը օրեր, ահ ու վախի օրեր:

...Լուր եկավ, որ Ներքին Շուկավերից թուրքերը հարձակվում են: Մենք հայրիկիս, եղբայրներիս հետ Դսեղում էինք:

...Այդ օրերին ծայր առան գյուղացիների այցելությունները և հայրիկի շրջագայությունները գյուղից գյուղ, կայարանից կայարան, հայաբնակ ու թուրքաբնակ սարերն ու վայրերը:

Հիշողությանս մեջ մնացել է այն օրը, երբ հայրիկը մեկնեց Խամբուլաղ թուրքական սարը՝ թուրքերի հետ հաշտություն կայացնելու:

Աստղիկը՝ հորաքույրս, շտապ-շտապ կարում էր սպիտակ և կարմիր (հաշտության և կռվի) դրոշակներ, որոնք փաթաթեցին ու դրին խուրջինի մեջ:

Հայրիկն իր սենյակում նստած մատիտով գրում էր մի կոչ, որը հետևյալն էր..

«Մենք, լոռեցիներս, չենք հարձակվում ու չենք կռվում մեր հարևան թուրքերի հետ և ոչ մի կողմի վրա, որովհետև, եթե ուժեղ ենք - անհրավություն է, եթե թույլ ենք - հիմարություն է: Մենք պահպանում ենք խաղաղություն և հաշտություն - դրա համար բարձրացնում ենք սպիտակ դրոշակ և կոչ ենք անում մեր հարևան թուրքերին էլ մեզ հետ միասին պահելու խաղաղություն: Եվ երդվում ենք միշտ մաքուր ու բարձր պահել մեր սպիտակ դրոշակը:

Իսկ եթե նրանք մեզ չեն լսիլ և կհարձակվեն մեր գյուղի վրա - կաշխատենք պետական ուժով դրա առաջն առնել, և եթե այդ անկարելի եղավ, մենք ինքներս դուրս կգանք նրանց դեմ անխնա, բայց, այնուամենայնիվ դարձյալ չեն գնալ նրանց գյուղերի վրա»:

Հայրիկի լիազորները արտագրում բազմացնում էին «Կոչը» գյուղերում ցրելու համար:

...Երբ նրանք՝ հայրիկն ու իր ուղեկիցները հաշտության դրոշակով վերադարձան, կով մորթեցինք, զուռնա-դիդուկ քեֆ արեցինք...»:

Նա պարզևատրության էր արժանի կառավարության կողմից, որ այստեղ ու այնտեղ կարողանում էր իր սպիտակ դրոշով ազգամիջյան կռիվները դադարեցնել... Բայց հայ-թաթարական ընդհարումները ձեռնադրում էին ցարական իշխանություններին: Եվ 1908թ. դեկտեմբերի 24-ի առավոտյան նրանք ձերբակալեցին **Մեծ Սարդասերին** և նրա ավագ որդի **Մուշեղի** հետ տարան Մետեխի բանտ:

Մի օր հարազատների հետ տեսակցության ժամանակ, ամենափոքր դստեր՝ Թամարին գրկելիս նրա թևի մեջ խցկել էր բարակ ծխախոտի թղթի վրա բանտում գրած **«Մի կաթիլ մեղրը»** և **«Վայրէջք»** ստեղծագործությունները:

«Վայրէջք» բանաստեղծությունը գրել էր իր 40-ամյակի առթիվ:

**«Քառասուն տարի բռնած ծանապարհ՝
Շիտակ, անվեհեր**

Գընում եմ ես վեր -

Դեպ Անհայտը սուրբ, աշխարհքը պայծառ:

Քառասուն տարի ծամփովն ահարկու

Անցել եմ էսպես

Ու հասել եմ ես,

Խաղաղությանն եմ հասել ես հոգուս:

Թողել եմ ներքև, մեծ լեռան տակին,

Ե՛վ փառք, և՛ գանձ,

Ե՛վ քեն, և՛ նախանձ, -

Ամենը, ինչ որ ծընշում է հոգիս:

Եվ էն ամենը, արդ նայում եմ ես -

Տեսնում եմ նորից

Իմ լեռան ծերից -

Էնպես հասարակ, դատարկ եմ էնպե՛ս...

Եվ ես իմաստուն ու բեռնա թեթև,

Անհոգ ծիծաղով,

Երգով ու տաղով

Իջնում եմ զըվարթ իմ լեռան ետև...»:

Մեկ ամիս հետո Մուշեղին ազատում են, իսկ վեց ամսից՝ հունիսի 13-ին Վարդապարյանի տրամադրած 5000 ռուբլի գրավականով ազատում են նաև Բանաստեղծին:

Թումանյանը ընկերների հետ

Սակայն՝

1911 թվականի նոյեմբերի 7-ին բանտարկեցին երկրորդ անգամ: Մեկուկես ամիս Մետեխի բանտում պահելուց հետո, դեկտեմբերի 19-ին ապրանքատար վագոնով՝ մյուս քաղաքական բանտարկյալների հետ, դատավարության տարան Պետերբուրգ:

1912 թվականի մարտի 20-ին տանեցիները հեռագիր ստացան Պետերբուրգից, որ **Հովհաննես Թումանյանին** արդարացրել են և ազատել են կալանքից...

Պատմում էինք Սայաթ-Նովային նվիրված Վարդատունի մասին, ու քիչ հետ գնալով նկարագրեցինք 1905 թվականից մինչև 1912 թվականը ծավալված դեպքերը, որին մասնակցություն էր ունեցել **Հովհաննես Թումանյանը**:

Բայց մինչ այս Վարդատունը **Գրողների ընկերու-**թյունը Ներսիսյան դպրոցի անավարտ շենքում մեծ շուքով տոնեց Հայ գրերի գյուտի 1500-ամյակը և հայ տպագրության 400-ամյակը:

Նույն թվականի հոկտեմբերի 31-ին Գրողների միության հերթական նիստը նվիրված էր Պոլսից Թիֆլիս ժամանած **Սիամանթոյին** և արևմտահայ գրականությանը:

Այսպիսին էր **Թումանյանի** բացման խոսքը.

«Առաջին անգամ է, որ տաճկահայ գրականության մասին դասախոսություն է լինում մեզանում: Այժմ մեր առաջ կբացվի ազգային հարստության մի նոր գանձարան, մեր դիմաց կհառնեն մեզ ծանոթ, բայց ավելի շատ՝ անծանոթ տաղանդավոր գրողների դեմքեր, և մենք ավելի հարուստ կզգանք մեզ...»:

Թումանյանը ներկայացրեց **Սիամանթոյին**, նրան համարելով հայ գրականության ամենաինքնատիպ ու տաղանդավոր գրողներից մեկը, ազգային վշտի ու կորովի երգիչ...

Այդ տարի, հայ գրերի գյուտի 1500-ամյակի առթիվ Սիամանթոն Թիֆլիսում լույս ընծայեց «Սուրբ Մեսրոպ» պոեմը:

Հետո **Վարդատունը** էր: 1914 թվականի մայիսն էր: Իսկ օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Այս մասին պատմել ենք: 1915 թվականի մասին նույնպես՝ երկար և մանրամասն:

Պարզապես **Ամենայն Հայոց Բանաստեղծի** մասին խոսելիս ստիպված ենք վերադառնալ ինչ-որ դրվագների:

...**Թումանյանը** 1914 թվականի նոյեմբերին մեկնեց Արևմտյան Հայաստան և մինչև դեկտեմբեր շրջեց պատերազմական վայրերում: 1915 թվականի հունիս-հուլիս ամիսներին նորից այդ վայրերում էր:

Վերադառնում էր ռազմաճակատից ծանր տրամադրությամբ, զարհուրելի տպավորություններով:

Եղել էր Ալաշկերտի հովտում, Աբաղայի դաշտում, ապա Վանում... Տեսել էր նահանջ, գաղթ, զարհուրելի դեպքեր: Այդ ամենի ճնշող տպավորության տակ էր և էր կարողանում հանգստանալ:

Կոտորածներից ազատված հայության բեկորները գալիս էին դեպի Արարատյան դաշտ: Ճանապարհները, գյուղերը, Երևանը լեցուն էին գաղթականներով:

Էջմիածնում նա ամբողջ օրը զբաղված էր գաղթականների և որբերի վիճակը թեթևացնելու, նրանց կերակրելու, բուժելու գործը կազմակերպելով...

Հովհաննես Թումանյանը էջմիածնում գաղթականների հետ

Օգոստոսի 19-ի գիշերն էր, Արարատյան դաշտի անմոռանալի ծանր գիշերը...

...Փոթորիկ, կայծակ, որոտ, սկսվեց հորդ անձրևը: Գաղթականությունը բաց երկնքի տակ էր:

Հիշում է **Նվարդ Թումանյանը**, որը նույնպես եկել էր էջմիածին հոր հետ օգնելու գաղթականներին:

«**Հայրիկը սև թիկնոցով, կեպին գլխին, շտապ դուրս եկավ իր սենյակից՝ գաղթականությանը շենքերում պատասպարելու: Առաջին հերթին նա նկատի ուներ վեհարանի նոր, կիսավարտ շենքը, որ կաթողիկոսը մերժել էր գաղթականությանը հատկացնել: Հայրիկը զայրացած էր: Հակառակ կաթողիկոսի արգելքին, նա գաղթականությանը տարավ դեպի նոր վեհարանի շենքը:**

...Հայրիկը թիկնոցի մեջ փաթաթված, տեղատարափ անձրևի տակ առաջ էր գնում, նրան հետևում էր հազարավոր գաղթականությունը իրենց կապոցներով, երեխաներով, նույնիսկ հարազատների դիակներով... Սարսափելի տեսարան էր...

Այս բանաստեղծությունը, գրված 1915 թվականին՝ կոչվում է «**Հոգեհանգիստ**»:

«**Ու վեր կացա ես, որ մեր հայրենի օրենքովը հին՝
Վերջին հանգիստը կարդամ իմ ազգի անբախտ զոհերին,
Որ շեն ու քաղաք, որ սար ու հովիտ, ծովից մինչև ծով
Մարած են, մեռած, փրոկված ու ցրված հազար հազարով...
Ու կըրակ առա հայոց հրդեհի կարմիր բոցերից,
Էն խաղաղ ու պաղ երկնքի ծոցում վառեցի նորից
Մասիսն ու Արան, Սիփանն ու Սրմանց, Նեմրուք, Թոմդուրեք,
Հայոց աշխարհի մեծ կերոնները վառեցի մեկ-մեկ,
Սուրբ Արագածի կանթեղն էլ, ինչպես հեռավոր այլևս,
Անհաս, անընկալ, միշտ վառ ու պայծառ, իմ գըլխի վերև...
Կանգնեցի խոժոռ, մենակ ու հաստատ, Մասիսի նըման,
Կանչեցի թըշվառ էն հոգիներին՝ ցըրված հավիտյան
Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Ծովն հայոց,
Մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև Պոնտոսի ափերն ալեկոծ:
-Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... իզուր են հուզմունք, իզու՛ր և անշահ...
Մարդակեր գազան՝ մարդը դեռ երկար էսպես կըմնա...
Աջիցըս եփրատ, ձախիցըս Տիգրիս՝ ահեղ ձեներով,
Սաղմոս կարդալով՝ անցան, գընացին խոր-խոր ձորերով,
Ամպերն էլ ելան Ձիրավի ձորից, հըսկա բուրվառից,
Ճանապարհ ընկան Ծաղկանց սարերից, Հայկական պարից,
Բույլ-բույլ, բուրավետ, շարժվեցին դեպի կողմերը հեռու,
Գոհար ցողելու, ծաղկունք բուրելու, բուրմունք խընկելու
Մինչև Միջագետք, մինչև Ասորիք, մինչև Ծովն հայոց,
Մինչև Հելլեսպոնտ, մինչև Պոնտոսի ափերն ալեկոծ:**

**-Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... իզուր են հուզմունք, իզու՛ր և անշահ...
Մարդակեր գազան՝ մարդը դեռ երկար էսպես կըմնա...»:**

Նա դեռ 1902 թվականին էր գրել «**Հայոց վիշտը**» բանաստեղծությունը...

Մեծ Անհատի ներաշխարհն ամբողջությամբ ներծծված էր ահռելի, անպարփակ սիրով հանդեպ ժողովուրդը, որի «**խնդացող, տխուր, սրտաբեկ, ուրախ**» զավակն էր ինքը, որի հոգուց լույս էր ճառագում և որը սակայն, ընկղմված էր խորունկ տրտմության, անփարատ վշտերի մեջ իր ազգին բաժին ընկած ճակատագրի պատճառով:

Բայց **Մեծերից Մեծն** անսասան հավատ ուներ իր ժողովրդի բարոյական կայունության նկատմամբ՝ թելադրված նրա բնավորության ամենապայծառ ճառաբույժներից, նրա ամնահույսյան հանդեպ իր ունեցած վստահությունից:

Թումանյանի վերջին լուսանկարը

«**Վաղուց թեև իմ հայացքը Անհայտին է ու հեռվում,
Ու իմ սիրտը իմ մըտքի հետ անհուններն է թափառում,
Բայց կարոտով ամեն անգամ երբ դառնում եմ դեպի քեզ՝
Մըղկըտում է սիրտըս անվերջ քո թառաչից աղեկեզ,
Ու գաղթական զավակներիդ լուռ շարքերից ուժասպառ,
Ե՛վ գյուղերից, և՛ շենքերից՝ տխու՛ր, դատարկ ու խավար,
Ջարկվա՛ծ հայրենիք,
Ջըրկվա՛ծ հայրենիք:**

**Խըռնվում են մըտքիս հանդեպ բանակաները անհամար,
Տըրորում են քո երեսը, քո դաշտերը ծաղկավառ,
Ու ջարդարար ոհմակաները աղաղակով վայրենի,
Ավարներով, ավերներով, խընջույքներով արյունի,
Որ դարձրին քեզ մըշտական սև ու սուգի մի հովիտ,
Խեղճ ու լալկան քո երգերով, հայացքներով անժրպիտ,**

Ողբի՛ հայրենիք,

Ողբի՛ հայրենիք:

**Բայց հին ու նոր քո վերքերով կանգնած ես դու կենդանի,
Կանգնած խոհու՛ն, խորհրդավոր ճամփին նորի ու հընի.
Հառաչանքով սըրտի խորքից խոսք ես խոսում Աստծո հետ,
Ու խորհում ես խորին խորհուրդ տանջանքներով չարաղետ,
Խորհում ես դու էն մեծ խոսքը, որ տի ասես աշխարհին
Ու պիտ դառնաս էն երկիրը, ուր ձգտում է մեր հոգին –
Հույսի՛ հայրենիք,
Լույսի՛ հայրենիք:**

*Ու պիտի գա հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած,
Հագար-հագար լուսապայծառ հոգիներով ծառագած,
Ու երկնահաս քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսաժըպիտ իր շողերը պիտի ժըպտան առաջին,
Ու պոետներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անեծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,
Իմ նո՛ր հայրենիք,
Հըզո՛ր հայրենիք...»:*

Արտավազդ Թումանյան

Ապանության բոթն առնելուց հետո, մեր տունը մոայլվեց: Թեև մինչ այդ, թե ընդհանուր և թե անձնական վշտի ծանրության տակ հայրիկն արդեն կբել էր, կորցրել առողջությունը և ուրախ բնավորությունը, բայց չէր բեկվել:

Արտիկի սպանությունը, մեջքը հանկարծ կոտրեց... Նրա սիրտն ասես ծածկվեց մի մեծ տրտմությամբ...»:

Անձնական, ընտանեկան, ազգային համընդհանուր վիշտը, համամարդկային ներդաշնակության սոսկալի ավերումը, արժեքների, բարոյական չափանիշների ոտնահարումը, հայ ժողովրդի փլուզված ճակատագիրը՝ և նա՝ գերզգայուն մարդը, բանաստեղծը, հայը այս ամենի ներսում, նրա ազատ հոգին տառապանքի շղթաներով շղթայված, սակայն անսահման բարության անխորտակելի մի շտեմարան.

*«Ամեն մի սիրտ ցավով լըցվեց մեր դարում,
Ցավոտ սրբտով աշխարհ լըցվեց մեր դարում,
Ցավոտ աշխարհքն եկավ լըցվեց բովանդակ
Իմ սիրտը բաց, իմ սիրտը մեծ մեր դարում...»:*

Նա հիվանդ էր: Սրտի տակ սեղմելով մարմնի անտանելի ցավերը, որպես նախագահ ղեկավարում էր 1921 թվականին կազմակերպված Հայաստանի օգնության կոմիտեն՝ ԶՕԿ-ը: Նաև Հայ արվեստի տան նախագահն էր: Երկուսն էլ նրանից ահռելի կազմակերպչական ջանքեր էին պահանջում: Դեռ պետք է հոգ

տարվեր բազմահազար գաղթականությանն ու որբերին, և այս ասպարեզում նրա կազմակերպչական տաղանդին էր միանում նրա անհուն սիրով լի խիղճը, և ԶՕԿ-ը խլում էր նրա վերջին ուժերը:

Նրան հանգիստ չի տվել մարդու և տիեզերական կապի մեծ խորհուրդը, ինչպես Գրիգոր Նարեկացի մարդկային հոգու աստվածային թարգմանչին: Իզուր չէ, որ Նարեկացու «Մատյանը» մշտապես նրա ձեռքի տակ էր... Ուր էլ գնալ՝ նա իր հետ էր անբաժան:

Ինչպես միջնադարի մեծ քերթողահայրը, այնպես էլ ահա 20-րդ դարի բանաստեղծը շղջափելիորեն զգում էր Տիեզերքի և իր ապրած կյանքի անբախտելի կապը.

Հ. Թումանյան. քանդակ՝ Գրիգոր Գևորգյանի

*«Տիեզերքում աստվածային մի ճամփորդ է իմ հոգին.
Երկրից անցվոր, երկրի փառքին անհաղորդ է իմ հոգին.
Հեռացել է ու վերացել մինչև աստղերը հեռավոր,
Վար մնացած մարդու համար արդեն խորթ է իմ հոգին»:*

«Քառյակները» նրա հարցերն ու պատասխաններն են սեփական կյանքին:

*«Ի՞նչ իմանաս Ըստեղծողի գաղտնիքները անմեկին,
Ընկեր տըվավ, իրար կապեց էս աշխարքում ամենքին.
Բանաստեղծին թողեց մենակ, մե՛ն ու մենակ իրեն պես,
Որ իրեն պես մըտիկ անի ամեն մեկին ու կյանքին»:*

Նա Անհայտի աչքերին նայում էր վսեմ հայացքով, սեփական վախճանին՝ իմաստունի անքեն հոգով: Եվ ամենայն անկեղծությամբ նա կարող էր խորհուրդ տալ այսօր էլ 21-րդ դարի անչափ երես առած մարդուն.

*«Երջանկությունը, իմ շնորհալի բարեկամ, հենց նրանով է լավ, որ
աշխարհի բոլոր լավ բաների նման՝ օդի նման, լույսի նման միշտ ու ամեն
տեղ կարող ենք գտնել, դեռ նրանից էլ առատ: Երջանկության աղբյուրը
մարդու իրեն սիրտն է: Եվ մեծ ու հարուստ սիրտ ունեցող մարդիկ կարող են
վշտանալ և շատ վիշտ ու ցավ ունենալ, բայց երբեք դժբախտ չեն լինում
նրանք»:*

*«Ինչքա՞ն ցավ եմ տեսել ես,
Նենգ ու դավ եմ տեսել ես,
Տարել, ներել ու սիրել, –
Վատը՝ լավ եմ տեսել ես»:*

*«Երկու շիրիմ իրար կից,
Հավերժական, լուռ դրկից,
Թախծում են պաղ ու խորհում
Թե՛ ի՞նչ տարան աշխարհից»:*

Եվ իսկապես: Հարկ է, որ ամեն մեկս էլ դառնանք, մայենք մեր ապրած կյանքին և գնալիք տեղին ու նույն հարցը տանք, քանի դեռ ողջ ենք. թե ինչ պիտի տանենք... Եվ հետևել մեծ իմաստունի խորհրդին.

«Հե՛յ ագահ մարդ, հե՛յ անկուշտ մարդ, միտքըդ երկար, խելքըդ կարճ, քանի՜ քանիսն անցան քեզ պես, քեզնից առաջ, քո առաջ. Ի՛նչ են տարել նըրանք կյանքից, թե ինչ տանես դու քեզ հետ, խաղաղ անցիր, ուրախ անցիր երկու օրվան էս ճամփեդ»:

Եվ վերջինը՝

«Ես շընչում եմ միշտ կենդանի Աստծու շունչը ամենուր, ես լըսում եմ Նըրան անլուռ կանչն ու հունչը ամենուր. Վեհացնում է ու վերացնում ամենալուր իմ հոգին Տիեզերքի խոր մեղեդին ու մըրմունջը ամենուր»:

Նա մեռավ 1923 թվականի մարտի 23-ին, ժամը ինն անց տասը րոպեին, Մոսկվայի հիվանդանոցում, ուր տարել էին... փրկելու նրան: Նա 53 տարեկան էր: Նրան բերեցին Թիֆլիս և թաղեցին Խոջիվանքի հայկական գերեզմանատանը... Հազար ողորմի... Նրան՝ **Տիեզերքի աստվածային ճամփորդին...**

Մենք դեռ կհանդիպենք նրան մեր պատմության բավիղներում թափառելիս:

ՎԱՀԱՆ ՏԵՐՅԱՆ

Գյուղի սովորական երեխա էր, գուցե քիչ ավելի թախծոտ, մտածկոտ, երազուն հայացքով և շուտ տպավորվող: Սակայն ետ չէր մնում հասակակիցների խաղերից, վազվզոցից, լողից, սարավանդերին թավալ տալու հաճույքից:

Ծնվել է 1885 թվականին Զավախքի Գանձա գյուղում, գյուղի քահանա տեր **Սուքիասի** և **Յուզաբերի** ընտանիքում:

Տեր **Սուքիասի** հայրը՝ **Տեր Գրիգորը**, նույնպես քահանա էր: **Տեր Գրիգորը** իր միջոցներով, գյուղացիների օգնությամբ կառուցեց գյուղի քարաշեն եկեղեցին: Ինքը՝ քահանան, անձամբ մասնակցում էր եկեղեցու կառուցման ծանր աշխատանքներին:

Բանաստեղծի հայրը՝ **Սուքիասը**, ծանրաբեռնված էր ընտանիքով, ուներ չորս որդի և չորս աղջիկ և նրանց խնամքը բավարարում էր ոչ միայն քահանայությամբ, այլ ավելի շատ երկրագործությամբ:

Տեր Սուքիասի ուսումը կիսատ էր մնացել, և նա իր երազանքն ուզում էր ամբողջացած տեսնել իր չորս որդիներին բարձրագույն կրթության հնարավորություն տալով: Եվ ահա այս քահանա-երկրագործը օր ու գիշեր բանելով՝ կատարեց իր իղծը: Նրա չորս որդիները ստացան բարձրագույն կրթություն: Նրանց հետ նաև **Վահան** որդին:

Վահան Տերյան

Դեռ ծնողները ողջ էին, և հայրը հոգում էր կրթության մասին: Տղան մի քանի ամիս սովորելով Ախալքալաքի դպրոցում, ապա Թիֆլիսի գիմնազիայում՝ Տեր Սուքիասը նրան տանում է Մոսկվա՝ Լազարյան ճեմարան:

1899 թվականն էր: Տղան 14 տարեկան էր:

Ռաֆայել Իշխանյան լեզվաբան-գրականագետը **Տերյանին** նվիրված ակնարկում այսպիսի տողեր ունի.

«Մինչև կյանքի վերջը Վահան Տերյանն ապրեց հայրենի լեռնաշխարհից հեռու՝ Մոսկվայում, Պետրոգրադում, միայն մերթընդմերթ այցելելով հայրենիք: Նա հաղորդակցվեց աշխարհի բարձր մշակույթների հետ, ընկալեց խոշոր բանաստեղծների արվեստը, բայց և ամեն պահ նրա հոգում հայրենականն էր շնչում, և ամեն ինչ, ինչ ընկալեց, նրա մեջ նաիրական բեկում ստացավ»:

Տերյանի հայրը՝ Սուքիաս Տեր-Գրիգորյանը

Ավարտելով Լազարյան ճեմարանը՝ նա ընդունվում է Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական բաժինը: Նրա բանաստեղծությունները արդեն 1904 թվականից, հայտնվում էին այս կամ այն մամուլի էջերում և միանգամից դառնում ընդունելի իրենց բանաստեղծական խոսքի և տրամադրությունների որակով: Այդ որակը շուտով հռչակվելու էր **Տերյանական**:

**«Ունկնդիր եղա հողմի խենթ երգին,
-Անամոք ցավի սրտմաշու՜ք նվագ.
Կանգնած եմ մռայլ վիհի եզերքին,
-Տրտում է հոգիս, հիվանդ ու մենակ...
Անվերջ մի ցավ է իմ սիրտը ծնշում,
-Ես մոռացել եմ արևի ուղին.
Անուրջ օրերի լույսը չեմ հիշում,
-Ինձ ո՞վ է մատնել այս մառախուղին...»**

Ինչո՞ւ էր 17-18-ամյա պատանու հոգին այդքան տրտում, ինչո՞ւ էր հիվանդ, եթե հիվանդ չէր, ինչո՞ւ էր իրեն զգում մռայլ վիհի եզերքին... Արդյոք նախաբեկ հիվանդ չէր, ինչո՞ւ էր իրեն զգում մռայլ վիհի եզերքին... Ի վերուստ մի թելադրանք, որ բացահայտվում խնամության թելադրա՞նքը կար... Ի վերուստ մի թելադրանք, որ բացահայտվում խնամության թելադրա՞նքը կար... Այդ տարիքում խոսել մահի այն ժամանակ, երբ ամեն բան վերջացած է լինում... Այդ տարիքում խոսել մահի այն ժամանակ, երբ ամեն բան վերջացած է լինում... Մենք գիտենք, վան մասին այնպես, կարծես արդեն ապրել է մահվան սարսուռը... Մենք գիտենք, որ նա 35 տարեկան հասակում վախճանվեց թոքախտից, բայց գիտենք նաև, որ նա թոքախտով հիվանդացել է 1916 թվականին, իսկ այժմ, ահա, ընդամենը 1904 թվականն է, և գրել է թե՛

**«Ինձ թաղեք, երբ կարմիր վերջալույսն է մարում,
Երբ տխուր գգվանքով արեգակը մեռնող
Սարերի արծաթե կատարներն է վառում,**

երբ մթնում կորչում են ծով ու հող...

Ինձ թաղեք, երբ տխուր մթնշաղն է իջնում,
երբ լռում են օրվա աղմուկները զվարթ,
երբ շողերն են մեռնում, ծաղիկները ննջում,
երբ մթնում կորչում են լեռ ու արտ:

Իմ շիրմին դալկացող ծաղիկներ ցանեցեք,
Որ խաղաղ ու հանդարտ մահանամ:

Ինձ անլաց թաղեցեք, ինձ անխոս թաղեցեք:

Լռությու՛ն, լռությու՛ն, լռությու՛ն անսահման...»:

Նրան, իրոք, թաղեցին երեկոյի մթնշաղին, «մեռնող արեգակի» շողերի
ներքո և դալկացած ծաղիկներ դրվեցին նրա հողաթմբին... Այս մասին դեռ
կպատմենք...

1908 թվականին, 72 բանաստեղծությամբ լույս տեսավ նրա «Մթնշաղի
անուրջները» ժողովածուն:

Կարդում ենք հատված Ռ. Իշխանյանի ակնարկից.

«Հայոց բազմադարյան գրականության անցած ծանապարհին չի եղել
գրական մի ուրիշ երախայրիք, որ այնքան խոր տպավորություն գործած
լինի ժամանակակիցների վրա և այնպիսի մեծ բարեշրջում կատարած հայ
գրական անդաստանում ու Հայոց լեզվի մեջ, ինչպիսին արեց այս գրքույկը:
Շատ ժամանակակիցներ դա հրաշք անվանեցին... Ով թերթել է արևելահայ
մամուլը՝ ուշադրության առնելով նրանում տպագրված բանաստեղծու-
թյունները, չի կարող նկատած չլինել, որ 1908-1910 թվականներից սկսած
այդ մամուլի էջերում բոլոր բանաստեղծությունները տերյանական են
դառնում: Դա հայ գրականության արևելյան հատվածում աննախընթաց
հեղաշրջում էր: Տերյանն իր հանձարի ուժով նաև կյանք և կորով ներարկեց
հայոց նոր գրական լեզվին...

...Նա հայ գրական լեզվի մեջ հայտնաբերեց անթելված գանձեր, նոր
փայլ տվեց դրանց, կենդանացրեց, ուժ ներարկեց այդ լեզվին, ստեղծեց նոր
ու խստորեն գրական բնույթի պատկերայնություն ու դարձվածայնություն
և գրական արևելահայերենը հնչեցրեց անասելիորեն նուրբ մեղեդիա-
կանությամբ: Հայ բառերին կարծես երաժշտականություն ներշնչեց...»:

«Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ, ամեն ինչ
Ամենին մոռանալ.

Չըսիրել, չըխորհել, չափսոսալ –
Հեռանա՛լ...

Այս տանջող, այս ծնշող ցավի մեջ
Գիշերում այս անշող

Արդյոք կա՞ իրիկվա մոռացման,
Մոռացման ոսկե շող...

Մի վայրկյան ամենից հեռանալ,
Ամենին մոռանալ, –
Խավարում, ցավերում քարանալ
Մեն-միայն...

Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ, ամեն ինչ
Ամենին մոռանալ.

Չըսիրել, չըտենչալ, չըկանչել,
Հեռանա՛լ...»:

Անկախ որևէ թեմայից՝ Տերյանի ստեղծագործությունների մեջ, նրա նրբա-
կերտ մթնշաղերը, աշման մշուշները, շշուկներն ու շրշուկները, երազանքներն
ու անրջանքները, մի խոսքով՝ ողջ պատկերային համակարգը, զգայուն իրենց
ապրումներով հարազատ են, ավելին՝ անհրաժեշտ են դառնում ընթերցողին, եթե
նա ամենաչնչին չափով իսկ զգայուն է...

Տերյանը տխրության երգիչ չէ, ինչպես

համարել են նրան շատ գրաքննադատներ:

Տերյանը մարդկային հոգին ճնշող ծանր

թախծի մեկնաբանն է: Այսինքն, երբ մարդկային

անհանգիստ հոգին երբեմն փնտրում է իր

անուրախ մտորումների պատճառը և բառեր չի

գտնում ինքն իրեն բացատրելու, ինքն իրեն

վերծանելու իր թախծալի վիճակը՝ բանաստեղ-
ծի տողերը հարազատորեն կարող են նրան

օգնել իր ամորոշ ցանկություններին տալու
որոշակիություն, որով և հնարավորություն է ընձեռում նրան, ապրելով հանդերձ

թախծի, երբեմն գերեզմանային վիճակ՝ դուրս գալ այդ ծանր ապրումից

«Իմաստուն տխրության սիրով լի...»:

Հայ մարդու համար Տերյան բանաստեղծը

թարգմանիչն է, որը իր հանձարի ուժով մարդու անպաշտպան հոգու թախիծն ու

կարոտը, մարդու զգայուն սրտի տենչանքը անվերապահորեն դարձնում է

յուրաքանչյուրին այնքան հարազատ...

«...Հովիվներն ազատ հեռու սարերում
Կըրակ են անում - ձայնում են իրար
ես՝ կալանավոր աշխարհում արար -
Հովիվներ՝ ազատ հեռու սարերում:
Ու երկրից՝ երկիր - գերումից՝ գերում
Գնում են անդուլ, անհայտին ավար, -
Հովիվներն ազատ հեռու սարերում
Կըրակ են անում - կանչում են իրար...»:

...Վահան Տերյանի ստեղծագործության մեջ առկա է բարոյական մի այն-
պիսի կատարելատիպ, որ գրականության մեջ արտահայտում են ամենախոշոր
ստեղծագործողները իրենց ներշնչանքի պահին: Տերյանական արվեստում

Անցած մի օրվա

Մեջ առն ե, մեջ առն... Այսինքն մեջ
Պարսկ ինչ ցանցալ... Պարսկ միայնակ
Մեջ առն ե, մեջ առն...

Անցած օրվա մեջ առն...
Անցած օրվա մեջ առն...

Տերյանի ձեռագիրը

Հայոց լեզվի ամենագեղեցիկ ձևերի մեջ բյուրեղացած է այդ հազվագյուտ մաքրությունը:

Տերյանը սիրերգակ...

«Մութն ընկավ... մութն ընկավ... հնչյունները մեռան,

-Իմ անգին, քեզ որտե՞ղ կը գտնեն

Չգտա, չգտա ցանկալի հանգրվան,

-Չգիտեմ, ես ոչինչ չգիտեմ...

Արտին մոտ, դաշտի մեջ դու քնել ես հավետ,

-Իմ անգին, դաշտի մեջ, արտի մոտ,

Արտի մոտ, դաշտի մեջ... ես հիշում եմ մի գետ...

-Դու չկաս... իմ սիրող, իմ գթոտ:

Ո՛չ մի հույս, ո՛չ մի լույս իմ ծամփան մենավոր,

-Քո արցունքն ամոքիչ քո ժպիտը չկա.

Դու մեռար, քաղցր մայր... ամեն օր, ամեն օր

-Իմ հոգին քո շշուկը կը զգա...»:

Տերյանական սեր մոր հանդեպ, կնոջ հանդեպ, մերժվածի՝ հանդեպ, Հայրենիքի՝ հանդեպ: Այնքա՛ն մեծ և այնքա՛ն անպարփակ է սարերում կրակ վառող հովիվների, տխրության սովոր հայ գեղջուկների, իլիկ շարժող մայրերի, տխուրաչյա ու համեստ մաիրուհիների հանդեպ և, իհարկե, որպես աղոթք հնչող Հայոց «արքայական լեզվի» հանդեպ...

Հայրենիքի հանդեպ նրա սերը նրան թելադրեց առաջին անգամ գեղեցկորեն բանաստեղծությունների մեջ ներառել **Նաիրի, Նաիրյան, Նաիրուհի** արտահայտությունները, որոնք հետո որդեգրվեցին ամբողջ հայ գրականության կողմից:

«Երկիր Նաիրի» շարքը նա գրել է 1912 թվականից մինչև 1919 թվականը: Գրել է Հայոց համար ամենածանր, ամենաեղբերական թվականներին, երբ «Մեզ խաչ են հանում ամեն օր», երբ «Մեր ուղեղում սարսափ է և մահ...»: Եվ «Մի՞թե վերջին պոետն եմ ես» հարցը, որ տալիս է ինքն իր սրտին՝ այնքա՛ն ողբերգական է.

«Ինչպե՞ս չըսիրեմ, երկիր իմ կիզված,
Պարզված վերջստի սրերին սուրսայր.
Ինչպե՞ս չըսիրեմ, հեգությամբ լցված
Դու յոթնապատի՛կ խոցված Տիրամայր...

Որքան որ ելան՝ արյունիդ ագահ
Դու կամավոր զոհ – բոլորը տվիր.
Դու հավետ եղար անարատ վրկա –
Չարերի կոխան, խաչվա՛ծ իմ երկիր:

Հրկեզ քո հոգին, որպես առատ խունկ,
Աշխարհի համար պարզեցիր անպարտ,
Հեզ ընդունեցիր երդում ու երկունք,
Դու, արքայաբար՝ վեհ ու անհպարտ:

Ժամն է, ե՛լ նորից, իմ ծիրանավառ,
Ջրահավորվի՛ր խինդով խնդագին,
Վառի՛ր երկունքի գիշերում խավար
Հրով մկրտված նաիրյան հոգին...

Եվ նորից՝

«Երկիր Նաիրի, երա՛զ հեռավոր,
Քնած ես քնքուշ թագուհու նըման,
Մի՞թե ես պիտի երգեմ քեզ օրոր
Եվ արքայական դնեմ գերեզման:
Եվ մի՞թե, մի՞թե, սիրտըս ավերված
Ավերակներիդ լոկ պիտի պարզեմ,
Քո տեղ փայփայեմ ըստվերդ մեռած,
Քո սուրբ խոսքի տեղ իմ լացը լըսեմ...»:

«...Դրեք սիրտըս դարավոր
Հարազատ օրրան,
Օրորեցեք վիրավոր
Սիրտըս նաիրյան...
Նվազներով պարզ ու նուրբ
Գգվեցե՛ք նրան,
Հայրենական երգով սուրբ
Սրգացեք վրան...
Ոսկե թևեր ուներ նա
Ուներ բոցեր բորբ,
Արյունաներկ է հիմա
Ու երկրիս պես որբ:
Դրեք սիրտըս դարավոր
Հարազատ օրրան,
Օրորեցեք վիրավոր
Սիրտըս նաիրյան...»:

Եվ նրա հոգու աղաղակը, որն այնքան հարազատ է յուրաքանչյուր ճշմարիտ հայի.

«...Մի՛ խառնեք մեզ ձեր վայրի արջի ցեղերին,
Մեր երկիրը ավերված, բայց սուրբ է և հին:
...Գերված ենք մենք, - ո՛չ ստորուկ - գերված մի արծիվ,
Չարության դեմ վեհսիրտ միշտ, վատի դեմ ազնիվ:
Բարբարոսներ շատ կը գան ու կանցնեն անհետ,

Արքայական խոսքը մեր կրմնա հավետ:
Չի հասկանա ձեր հոգին և՛ ծուլ, և՛ օտար,
Տաճար է մեր երկիրը՝ սուրբ է ամեն բար:
Եգիպտական բուրգերը փոշի կը դառնան,
Արևի պես, երկիր իմ, կը վառվես վառման:
Որպես փյունիկ, կրակից կելնես, կելնես նոր
Գեղեցկությամբ ու փառքով վառ ու լուսավոր:
Արիացի՛ր, սիրտ իմ, ե՛լ հավատով տոկուն,
Կանգնի՛ր հպարտ, որպես լույս, լեռն է մեր կանգուն»:

1913 թվականին, Մոսկվայի համալսարանը չավարտած՝ մեկնում է Պետերբուրգ և ընդունվում տեղի համալսարանի արևելագիտական բաժին և խորանում հայագիտության, արաբերենի, վրացերենի, պարսկերենի ուսումնասիրության մեջ: Նաև այս շրջանում չափազանց օգտակար աշխատանքներ է կատարում ռուս հանրաճանաչ գրող և բանաստեղծ Վալերի Բրյուսովի «Հայաստանի պոեզիան» և Մաքսիմ Գորկու խմբագրած «Հայ գրականության ժողովածու» գրքերը կազմելիս: Ռուսերեն է թարգմանում Րաֆֆու «Կայծերը», Շիրվանզադեի «Չար ոգին», Սունդուկյանի «Պեպոն»:

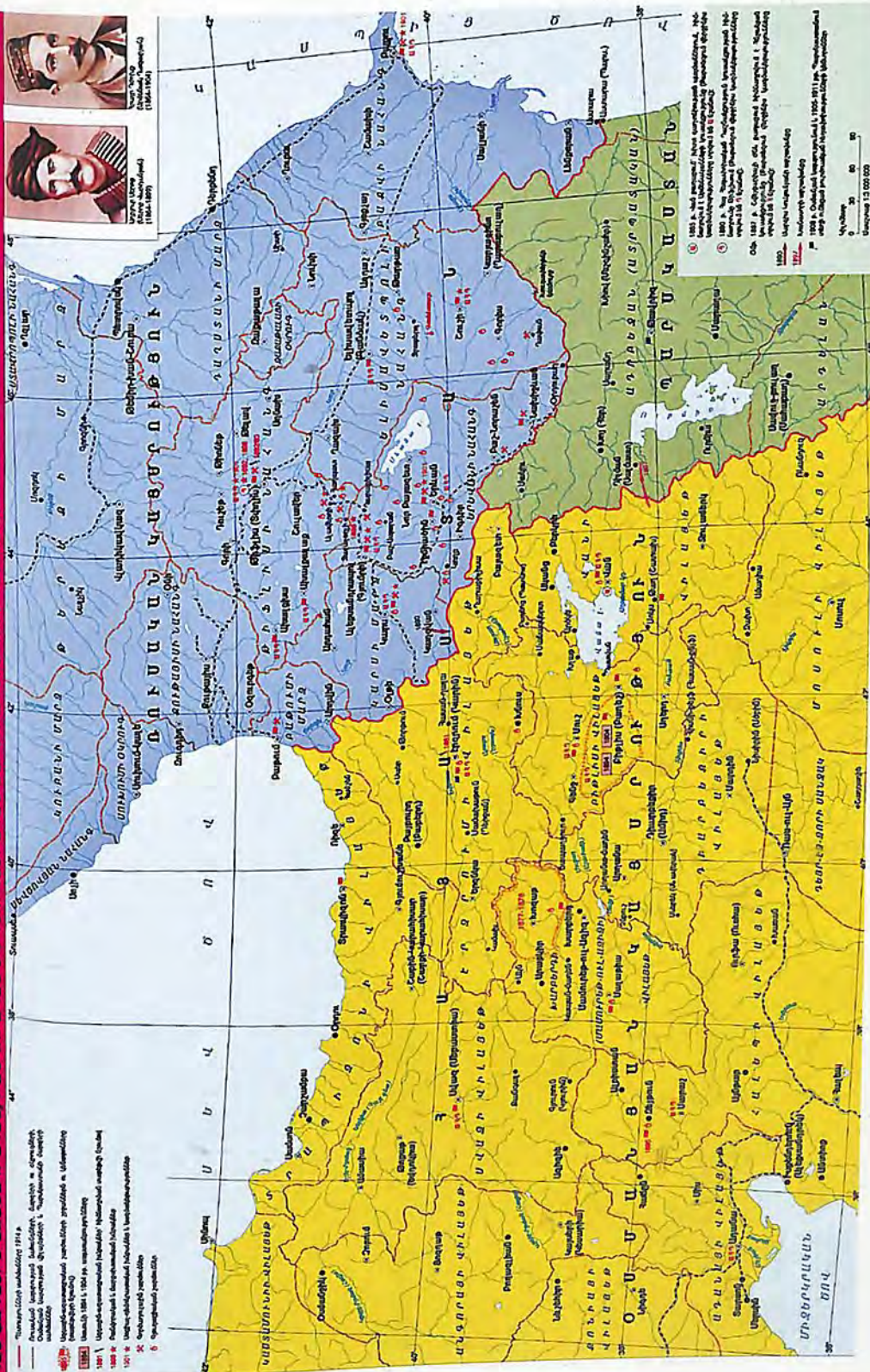

Նաև օտար լեզուներից թարգմանում է Վ. Բրյուսովի, Զ. Հայնեի, Շ. Ռուսթավելու, Պ. Վեռլենի, Է. Վերիառնի, Շ. Բոդլերի, Օ. Ուայլդի և այլոց ստեղծագործությունները: Նրան նույնպես թարգմանում են, չնայած նրան թարգմանելը անասելի դժվար էր: Թարգմանում են ռուս տաղանդաշատ բանաստեղծներ Վալերի Բրյուսովը, Աննա Ախմատովան, Վսեվոլոդ Ռոժդեստվենսկին, Նիկոլայ Չուկովսկին, Վերա Ջվայգինցևան և էլի շատերը: Ժամանակից բիչ առաջ անցնելով ասենք, որ 1980 թվականին «Սովետսկի պիսատել» հրատարակչությունը լույս ընծայեց Վահան Տերյանի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն երեք հարյուր վաթսուներկու բանաստեղծությամբ երեսուն տաղանդավոր թարգմանիչների թարգմանությամբ:

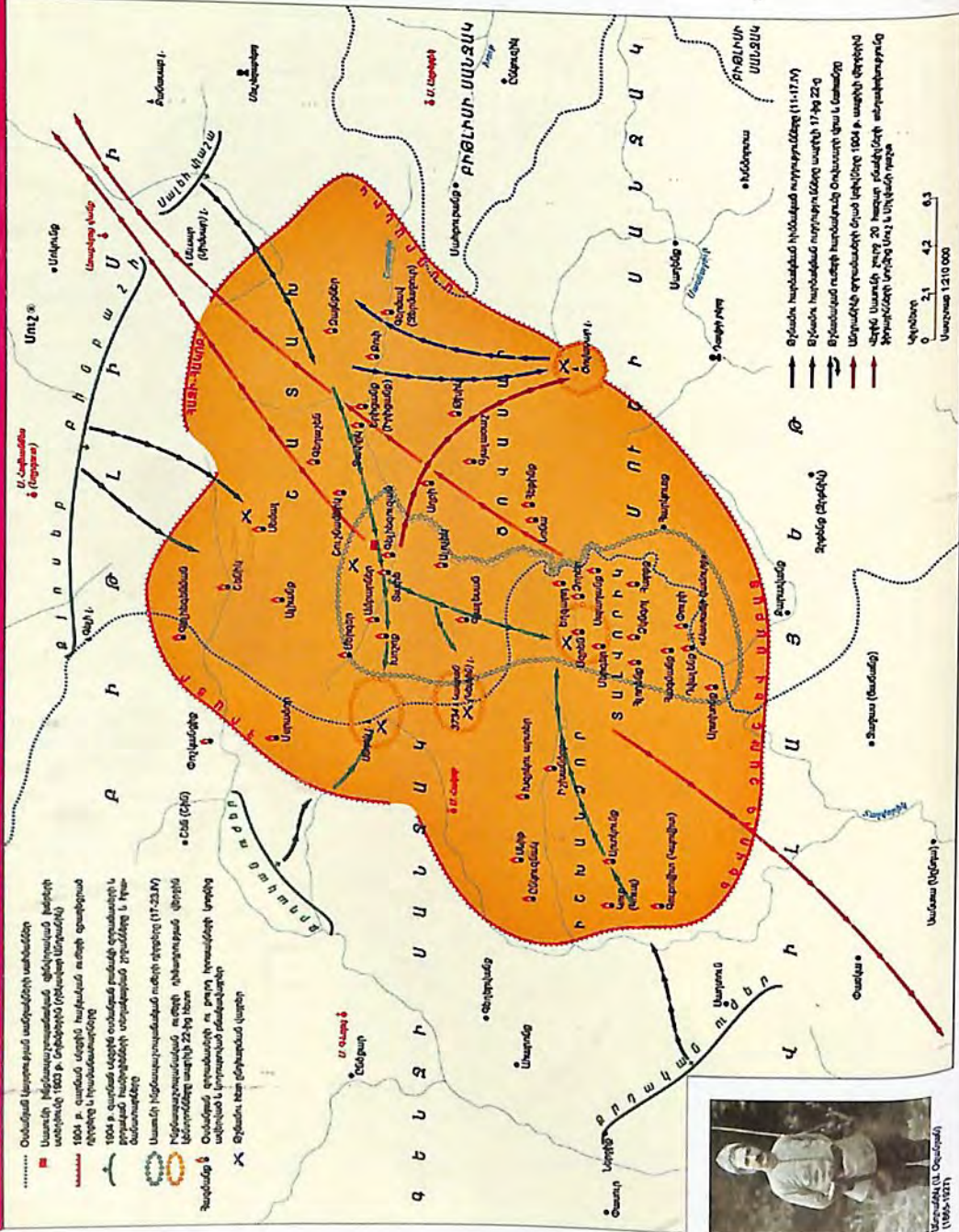
1917 թվականից սկսած «Երկիր Նաիրի» շաբթի հետ միաժամանակ գրում է «Հոկտեմբերյան երգեր» շաբթը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավերումների, Հայոց դեռ շարունակվող ցեղասպանության և նրա հողի վրա չդադարող անագորույն կռիվների ողբերգական թոհուրեռի մեջ Տերյան Բանաստեղծի՝ իր երկրի դժբախտություններից արյունոտված հոգին, որպես փրկության կանչ ընդունեց ռուսաստանյան հեղափոխությունը, անվերապահորեն հավատաց նրա ղեկավար Լենինի գաղափարներին և ընդունվեց բոլշևիկյան կուսակցության շարքերը՝ հուսալով իր տանջահար երկրի փրկությունը նրանից: Ավելին. նա ընտրվեց Համառուսաստանյան կենտգործկոմի անդամ և աշխատանքի անցավ Ազգությունների ժողովրդական

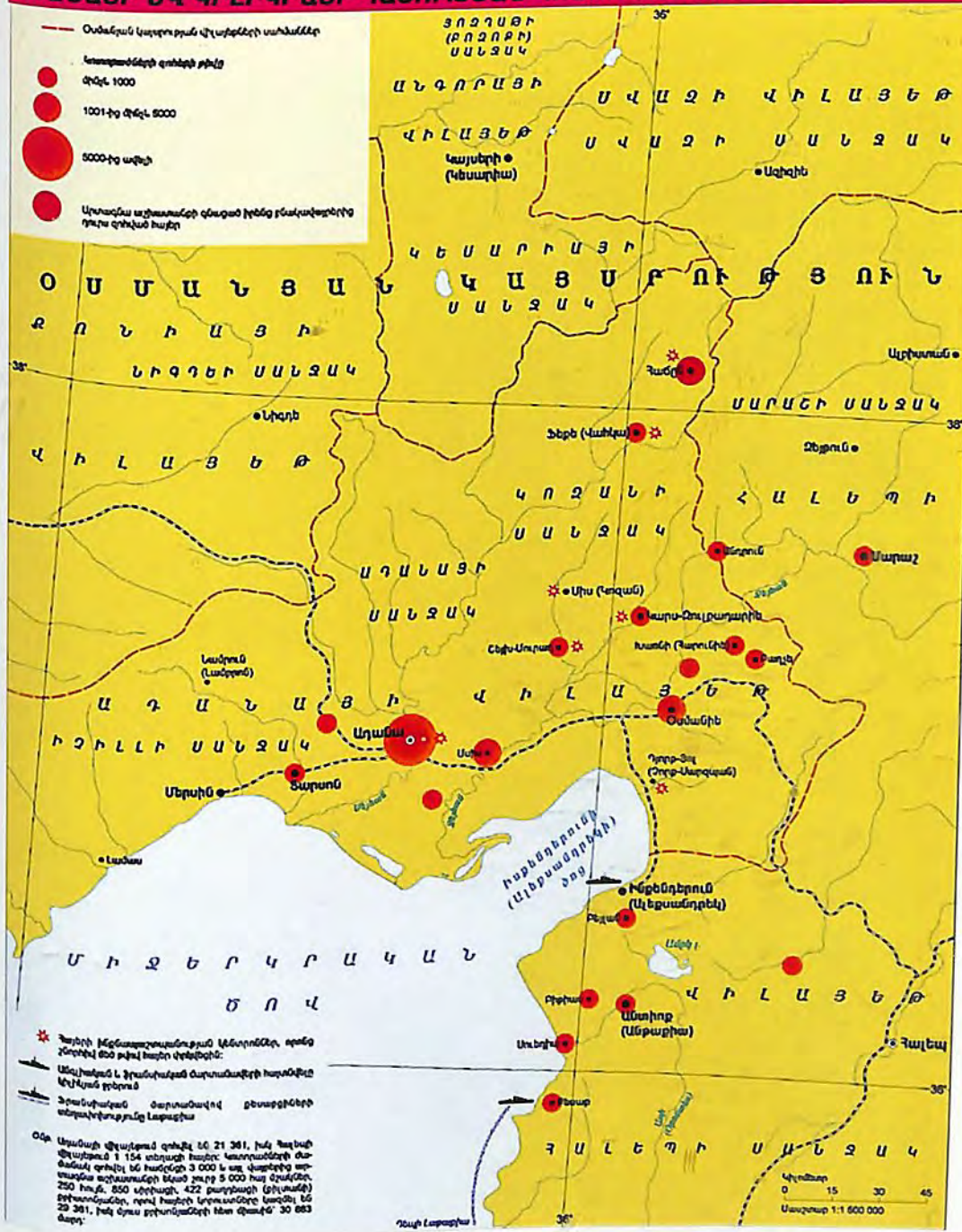
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ-ՄԱՍՏԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՆ-ՊՈՐՏԱԿԱՆ ԺԱՐՄԱՆՈՒՄԵՐ 1878-1914 թթ.

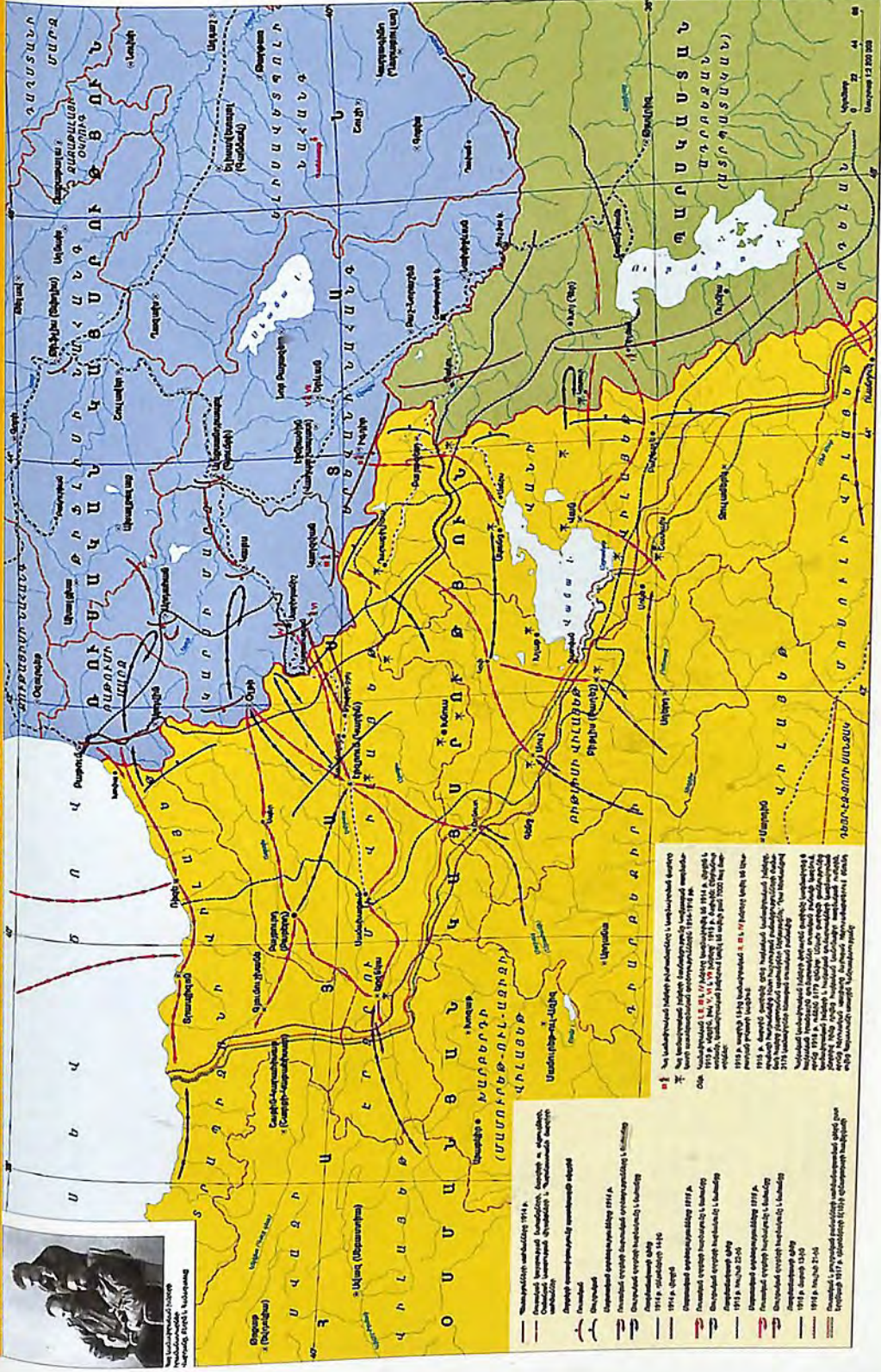
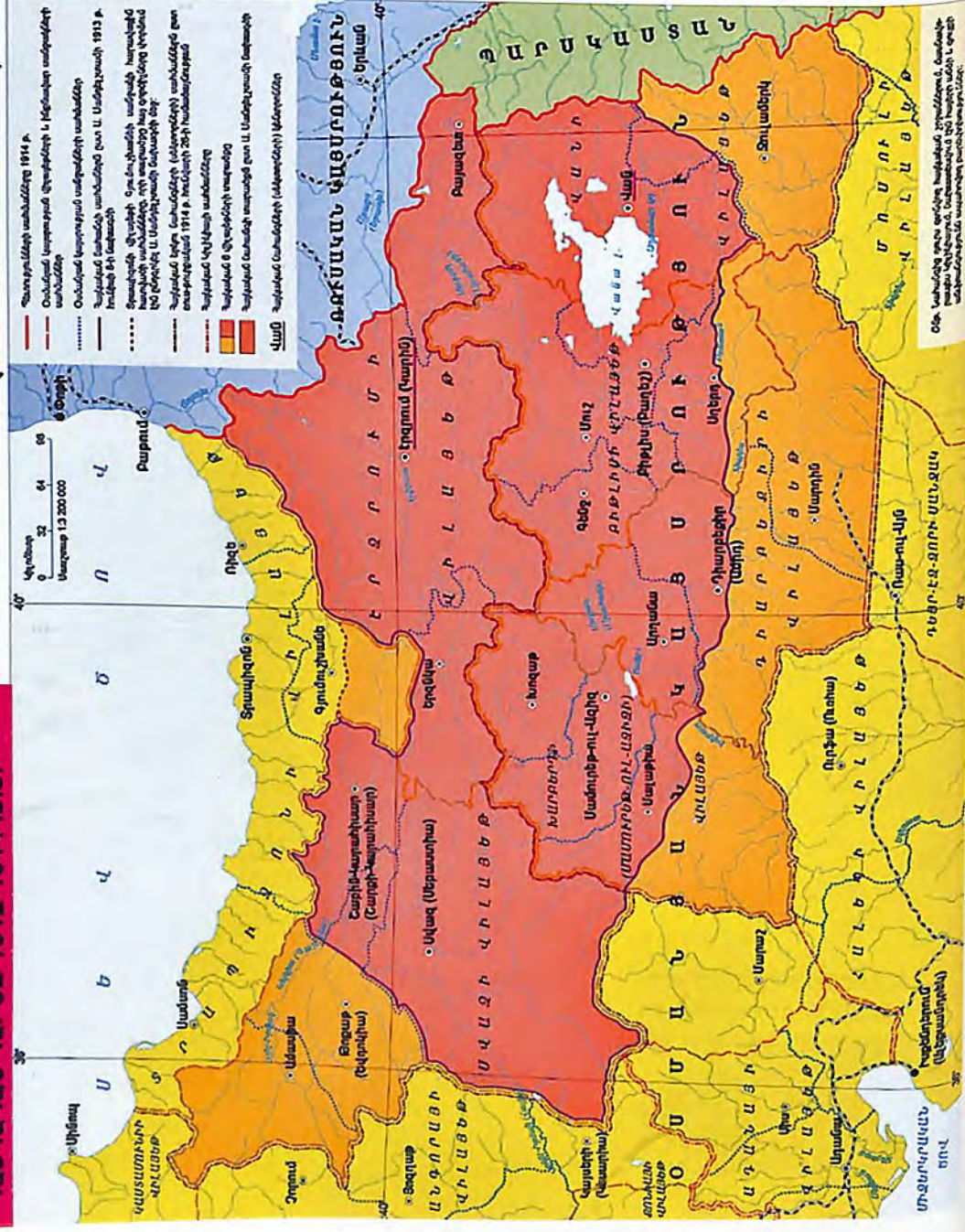
ՄԱՍՈՒՆԻ 1904 թ. ԱՊՐԱՍՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

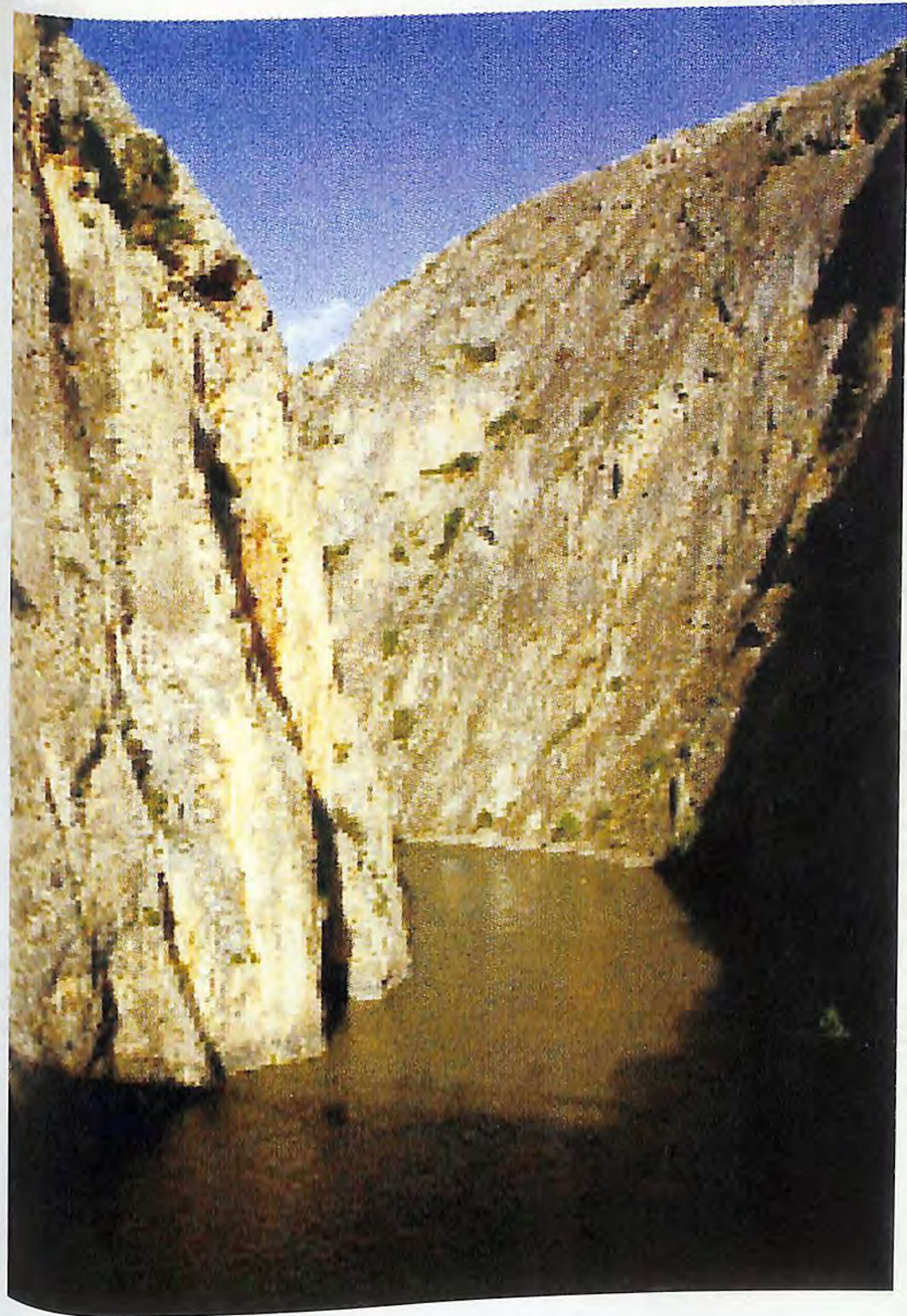

ԱՊՐԱՆԱՅԻ ԵՎ ԿԻՆԵՄԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ 1909 թ.

3034444 3030 1912-1914 100.

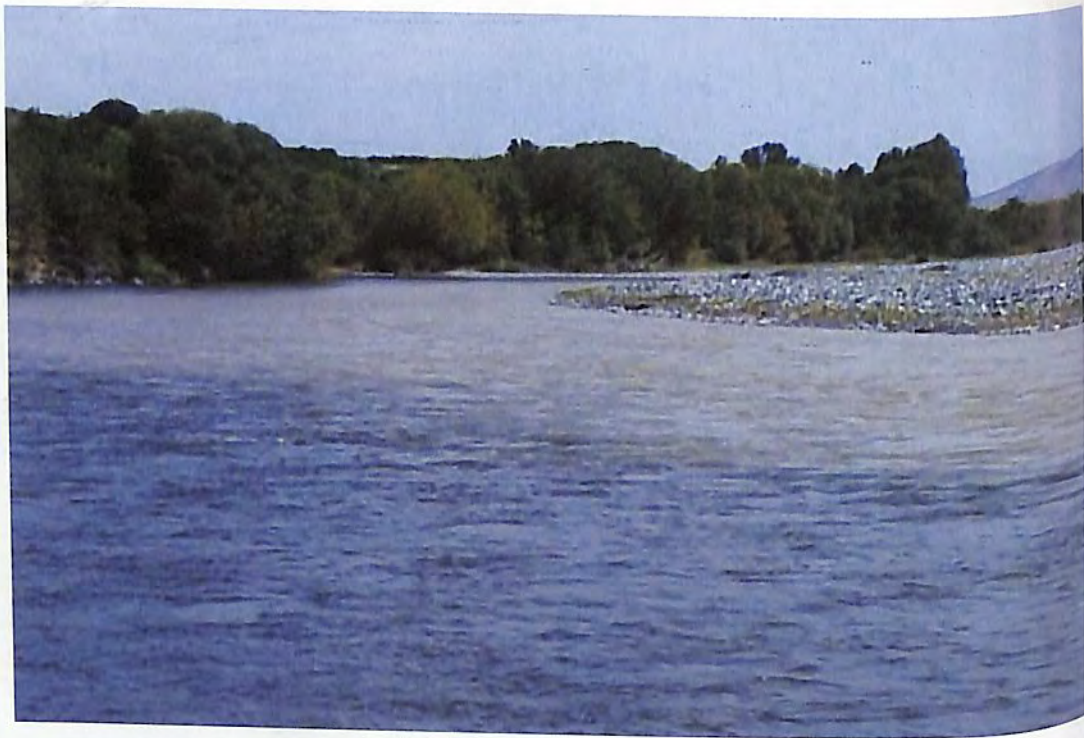

Կամախ բողազ. սարսափի անդունդ

Հայրենի կործանված մասունքներ՝

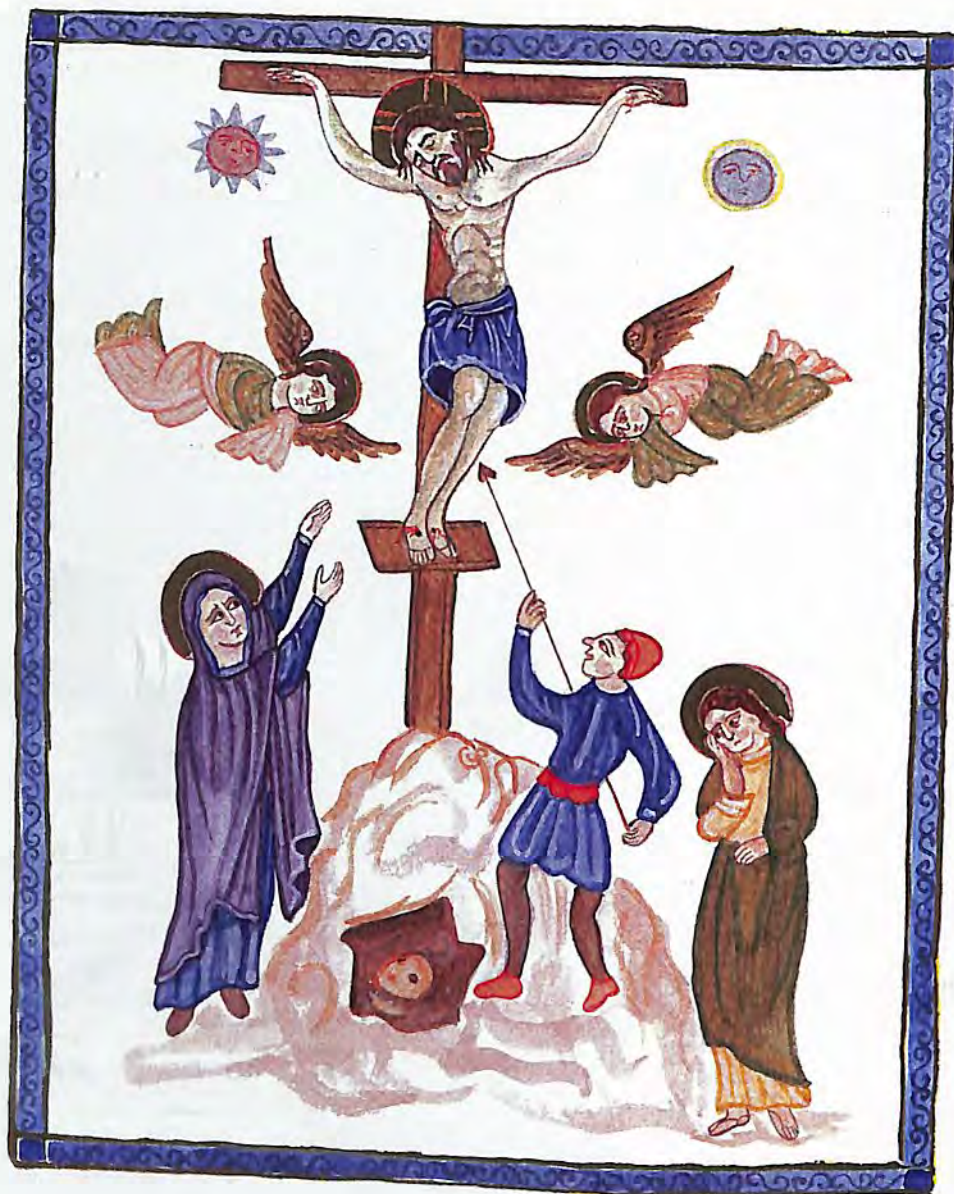
այնտեղ... գերի

Խաղաղ ջրեր, որ զոհերի առատությունից ելման դարձան...

Մեր հավատի արժիքը՝ փառված Արարատին

Ո՛վ մատնված Հիսուս,
Դու, որ փռչապատ գլուխ մ'ունեցար՝
Գըթա՛ իմ գըլուխս.-
Դերաներդ գայն քարկոծեցին հար
եկեղեցիին սալաքարերով:
Վերքերես բըղխող ըղեղս կերան
Իշամեղուններն ամբարըշտության:
Տե՛ս, մագերուս վրա եղյամն է նըստեր,-
ես չա՛տ եմ տանջվեր:

Դանիել Վարուժան

կոմիսարիատում՝ վարելով հայկական գործերի բաժինը:

1917 թվականի վերջին նա խորհրդային կառավարությանը զեկուցագիր է ներկայացրել Արևմտյան Հայաստանի մասին, ապա մի քանի անգամ հանդիպելով Լենինին, գրուցել Հայոց ծանրացած խնդիրների շուրջը: Եվ որպես Հայկական հարցերի խորհրդական մասնակցել Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության բանակցություններին: Հիշո՞ւմ եք. ըստ Բրեստ-Լիտվսկի հաշտության պայմանագրի Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերը տրվեցին Թուրքիային:

Ինչևէ, նորից չջլատվեմք ժամանակի քառսի ներսում: Հետևեմք միայն **Վահան Տերյանի** կյանքի վերջին տարիներին...

Նա արդեն հիվանդ էր հետզհետե սաստկացող թոքախտով:

1908 թվականից մինչև 1916 թվականը **Տերյանը** նամակներ էր գրում **Անթառամ Միսկարյանին** և պատասխաններ ստանում նրանից: Ցավոք, **Անթառամի** նամակները չեն պահպանվել, բայց բանաստեղծի գրած նամակները բացահայտում են երկու կողմերի զգացմունքների հազվագյուտ անկեղծությունը... Նրա բանաստեղծական աշխարհի գլխավոր տրամադրություններից մեկը՝ տխրությունը, գրականագետները համարել են իր հիվանդության կամ 1905 թվականի ռուսական հեղափոխության պարտության, հասարակության մեջ տիրող բռնադատումների արդյունք:

Անթառամ Միսկարյան

Սակայն **Անթառամ Միսկարյանին** գրած նամակներում բանաստեղծն ինքը խոստովանում է, թե.

«Դա սարսափելի թախիծ էր: Պատճառ չունեցող, անել, խոր ու ծանր թախիծ: Դուք հասկանո՞ւմ եք: Այն գրեթե ֆիզիկական ցավ է պատճառում: Նա ամենուրեք է, հասկանո՞ւմ եք, ամենուրեք՝ իմ մեջ, իմ շուրջը, իմ վերևում, իրերը կորցնում են իրենց նշանակությունը... Բայց նա, այնուամենայնիվ, անցնում է»:

Անթառամին ութ տարվա ընթացքում գրած 62 նամակները անվերապահորեն բացահայտում են նրա տխրության ապրումները խորին փիլիսոփայությամբ:

«Հոգումս մի տեսակ լուսավոր խոնարհություն կա և խաղաղ ուրախություն: Դա նման է այն ուրախությանը, որը մարդ ապրում է որևէ մեծ գեղեցկություն դիտելիս: Դա աղմկոտ ուրախություն չէ: Ոչ, դա, եթե կարելի է ասել, «տխուր ուրախություն» է, որը չի խուսափում առանձնացումից ու մենությունից, այլ ավելի շուտ որոնում է դրանք»:

Այսպես. տերյանական թախիծը հենց իր՝ **Տերյան** բանաստեղծի էության ներսում էր, որը ոգեշնչումի թելադրանքով և բացառիկ տաղանդով այնքան ընդունելի բանաստեղծական թելադրանք էր դառնում:

Բայց մի՞թե միայն «թախծի ու տխրության» մասին խոսե՞րն են նրա «Նամականի»-ում: Ոչ, իհարկե: Նա իր սիրտն է բացում Անթառամին, անսահման սիրով ներկայացնելով «հասարակ հայ ժողովրդին».

«Այն խելացի ու հեզաբարո ժողովուրդ է, որը միշտ կարողանում է սրտագին ու ազնիվ վերաբերմունք ցույց տալ ամեն մի վեհ բանի նկատմամբ»:

Իսկ Հայոց լեզվի, Հայոց հին գրականության և այդ գրականության լեզվի՝ գրաբարի մասին նրա հիացմունքը, ոգևորությունն այնքան ինքնաբերական է:

«Ոսկի է... Դա ոչ թե լեզու է, այլ երկնային երաժշտություն: Շքեղություն, հարստություն, ուժ, ճկունություն, նրբություն, խորություն... Ինչպե՞ս են կարողացել մեր հին հեղինակները խոսել, հրաշալի ստեղծագործել...»:

Սուսաննա Պախալովա

Եվ վերջապես մարդու ու նրա տաղանդի մասին իր զգայուն վերլուծությունը:

«Տաղանդավոր գրողները զարդարում են գրականությունը, տաղանդավոր մարդիկ՝ կյանքը»:

Նա 1911 թվականին ամուսնացավ Սուսաննա Պախալովայի հետ, որին տեսել էր Մոսկվայի հայկական եկեղեցում կիրակի օրերին երգչախմբում երգելիս:

Սուսաննային նա սիրում էր: Կարծում էր, թե նրա հետ պիտի ապրի իր ողջ կյանքը առանց բաժանումների և գեղեցիկ երեխաներով շրջապատված:

Սակայն Սուսաննան հիվանդ էր թոքախտով և ստիպված երկար ժամանակով մեկնում է Ստավրոպոլ՝ հեռու մոսկովյան և պետերբուրգյան անմապաստ եղանակներից:

*«Երբ վարդ ամպերի հրդեհն է դողում,
Իրիկնադեմին նստում եմ մենակ
Կանաչ առվի մոտ, ուռիների տակ,
Եվ հոգնած սիրտըս էլ չի դժգոհում...
Անցած օրերիս հուշերն են թերթում
Եվ խաղաղ հոգով, անխռով, մենակ,
Երազ-հուշերից հյուսում եմ մանյակ –
Եվ համբուրում եմ աչքերըդ տրտում...
Եվ իմ մութ կյանքի սևերում դժկամ,
Ես գիտեմ՝ պիտի ժպտաս, լուսավոր,
Պիտի ողջունես ուղիս դարավոր
-Սրբազան երազ, կարոտալի ժամ...»:*

Սուսաննայի առաջին ծննդաբերությունը ծանր և անհաջող է անցել: Երեխան մեռած է ծնվել: Սա շատ որոշակի, շոշափելի վիշտ էր, բուլորովին ոչ նման ներքին վերացարկված տխրության ու թախծի զգացողություններին:

Երկրորդ երեխան, որը նույնպես աղջիկ էր, մահացավ Սուսաննայի հերթական Ստավրոպոլ մեկնելու ճանապարհին:

«Իմ բալիկին» փոքրիկ շարքից այս տողերը.

*«Ես արդեն երբեք չեմ մոռանալու
Աչերըդ անզոր և անօգնական,
Ձեռնիկներդ թույլ և թափված հլու
Մեռնող թռչնակի թևերի նըման...»:*

Քաղաքացիական կռիվները ոչ մի հնարավորություն չէին տալիս ամուսիններին Ստավրոպոլ-Մոսկվա ճանապարհն անցնելով միանալ և երեխային կորցնելու վիշտը միմյանց հետ կրել և միմյանց մխիթարել: Ստավրոպոլը հայտնվել էր ռազմաճակատի գծից այն կողմ, դարձել արյունոտ խռովությունների ասպարեզ:

Բայց դեռ 1918 թվականն էր: Սուսաննան դեռ Ստավրոպոլում էր: Հյուսիսային Կովկասում հայ գաղթականների ճակատագրով զբաղվելիս՝ Տերյանը փորձում էր կապ հաստատել Սուսաննայի հետ: Սակայն ապարդյուն:

Վահան Տերյանը Սուսաննա Պախալովայի հետ

Նրանց այլևս վիճակված չէր հանդիպել:

Հետզհետե առաջացող թոքախտը, երեխայի կորուստը, իր կամքից անկախ կնոջից անջատված լինելու հանգամանքը, մենության ահավոր սրտամաշ զգացողությունը, նրա կյանքի թախծալի դատարկությունն ավելի ու ավելի էր խորացնում:

*«Ի՞նչ մնաց ինձ - ոսկյա մի ցանց, ուրիշ ոչինչ,
Մարգարտաշար հուշերի գանձ, - ուրիշ ոչինչ:
Տրտում գիշեր և մենություն անօգնական,
Սիրտ կեղեքող կարոտ անանց, - ուրիշ ոչինչ:
Երազներից իմ հրավառ - մնաց փոշի -
Սին անուններ կորած կանանց, - ուրիշ ոչինչ:
Ջինջ իմ հոգում - մնաց մշուշ, ծանր ու մթին,
Եվ իմ այգում քամու կաղկանձ, - ուրիշ ոչինչ:
Պարի՛ր, քամի, այգում այս մերկ, ոռնա՛ ու լա՛ց,
Տա՛ր, մի՛ թողնիր, քամի անսանձ – ոչի՛նչ, ոչի՛նչ...»:*

Բայց նրան դեռ մնացել էր հավատը ռուսական հեղափոխության նկատմամբ: Որպես Համառուսաստանյան Կենտգործկոմի անդամ 1919 թվականի աշնանը, Արտաքին գործոց կոմիսարիատի հանձնարարությամբ, Տերյանը ուղևորվում է Թուրքեստան:

Իսկ կինը, որի հետ բանաստեղծը ճամփա ելավ քաղաքացիական կռիվների թոհուրթոհի միջով՝ **Անահիտ Շահինջանյանն** էր:

Իճ՛ բա՛ղըր է նստել այստեղ,
Ժպտալ քո խոսքին սեթևեթ...
Իսկ ներսում իմ, ներսում մի ասեղ
Ասղնտում է՝ ճնջե՛լ առհավետ...
Պարում են, երգում վետերում,

**Սահուն ենք եթեր առ եթեր,
Գուցե վաղն իսկ կարդաս թերթերում
եվ ժպտաս՝ «հանգա՛վ ի տեր»...**

Վերջապես ռազմա-սամիտարական մի գնացքով հիվանդ բանաստեղծը և նրան անհուն քնքշությամբ խնամող **Անահիտը**, որն իր կրծքի տակ կրում էր իր սիրելի գավակին՝ դուրս են գալիս Սամարայից: Գնացքը Օրենբուրգով պիտի հասներ Թուրքեստան: **«...Ամբողջ գիշեր Վահանը խիստ ջերմության մեջ էր...»:**

Ամբողջ ճանապարհին նա իրեն շատ վատ էր զգում: Երբ Օրենբուրգ հասան՝ **Տերյանը** 40,8° ջերմության մեջ էր: Գնացքը չէր կարողանում շարունակել ճանապարհը... Մի քանի օր գնացքում մնացին: Նրան իջեցրին գնացքից և տեղափոխեցին Օրենբուրգում ապրող հայկական մի ընտանիք՝ **Օհանյան-Վեբիլյանների** ընտանիքը:

1920 թվականի հունվարի 7-ին իր մահկանացուն կնքեց 35-ամյա **Բանաստեղծը**:

Մարգարիտ Վեբիլյանը, որի հարկի տակ իր կյանքի վերջին օրերն էր ապրել բանաստեղծը, իր հուշերում գրում է.

«Թաղեցին Տերյանին այնպես, ինչպես խնդրել էր նա իր բանաստեղծության մեջ՝ «Ինձ թաղեք, երբ կարմիր վերջալույսն է մարում», հունվարյան կարծ օրվա վերջում, երեկոն իջնելուց առաջ: Շատ հայեր էին եկել, նրանք ծաղիկներ էին բերել՝ այն ամենը, ինչ կարելի էր ծարել ձմեռային քաղաքում: Հավաքվել էին նաև ինձ անծանոթ մարդիկ, բանակի շտաբից, նահանգագործկոմից, հարևան տների բնակիչներ՝ ռուսներ, թաթարներ, լեհեր...»:

Ինչպե՞ս էր նա 1905 թվականին ճշտությամբ գրել իր թաղման կտակը...

1919 թվականի դեկտեմբերի 22-ի գիշերը **Անթառամ Միսկարյանը** երազ է տեսնում և արթնանալով գրում է օրագրում. **«Երազումս տեսա, թե Վահանը մահացել է»:**

1920 թվականի ապրիլի 28-ին ծնվեց Բանաստեղծի Նվարդ դուստրը:

Օրենբուրգի հին գերեզմանոցը քաղաքի շինարարական բուռն ընթացքի մեջ անհետացել է: Սակայն նրա գերեզմանից, մինչև երկրի երեսից անհետանալը, հող բերվեց ամփոփվեց Երևանի պանթեոնում: Այն տան պատին, ուր իր մահկանացուն էր կնքել բանաստեղծը՝ հուշատախտակ է փակցված.

**«Այս տանն են անցել վերջին օրերը հայ բանաստեղծ
ՀԿԿ(բ) և ՀԿԳԿ-ի անդամ
Վահան Տերյանի
1885-1920»:**

Վ. Տերյանի արձանը
Օրենբուրգում

Երևանում հայտնի է նրա անվան փողոցը և դպրոցը, Գանձայում՝ դպրոցը և տուն-թանգարանը:

Բայց, անկախ այս ամենից, անկախ և այն բանից, որ մյուս մեծերի հետ դպրոցներում դասավանդվում է **Տերյան Բանաստեղծը**՝ նա մեզ հետ է... Մեր արյան, մեր էության մեջ իր սքանչելի տխրաթախիծ երգերով, այո՛, երգերով, որովհետև նրա բանաստեղծությունները մեր լսողության ներսում, եթե նույնիսկ մտքում են կարդում, մեղմորեն զրնգում են այնքան հարազատ, այնքան մտերիմ, ինչի մասին էլ խոսելիս լինի՝ մշուշների, մայրամուտի, թաղման արարողության, թե **Երկիր Նաիրիի...** Բացեք պատահական էջ և կարդացեք առանց ընտրության, ինչպես, ահա, ես եմ հիմա անում:

Վ. Տերյանի տուն-թանգարանը Գանձայում

**«Այսօր գթանք իրարու, -
Խեղճ լինենք ու չամաչենք,
Բախտ չըտենչանք ու հեռու
Տարիները չըհիշենք:**

**Լռենք միայն մի մեղմող
Լռությունով ու հանգչենք, -
Բանանք սրտերըս մեռնող, -
Որք լինենք ու չամաչենք:
Սիրենք իրար ու ներենք, -
Չընախատենք մեկմեկու,
Էլ չար սիրով չըսիրենք,
Անչար լինենք ես ու դու:**

**Այսօր գթանք իրարու,
Այսօր իրար չըտանջենք,
Լինենք անչար ու հլու, -
Հեկեկանք ու չամաչենք...»:**

Մեղմ և միաժամանակ վեհորեն հանդիսավոր քնարերգություն, կարծես անցյալի խորհրդավոր պատկեր և երբեք չխամրող հույսի ելևէջներ... Լուսավոր մթնոլորտը, որ անկախ թախծոտ տխրության ներկայությունից, իր գիրկն է տանում ընթերցող անհատին՝ երիտասարդ թե տարեց՝ միևնույն է:

Սիրո, կարոտի, երազանքի թափանցիկ և միաժամանակ մահվան խորհրդավոր պաշտական ընկալումների միաձուլումը թվում է որոշակի, բայց նաև ընդհանրացված այն իմաստով, որ հնարավոր չէ գտնել մարդկային մի սիրտ, որն ապրած չլինի հոգին անորոշության մեջ ընկղմող տրտում այս թախիծը: Ի՞նչ հարստություն մամ **Բանաստեղծի** ներկայությունը **Հայոց Ոգեղենի** տաճարում: Խատուրություն իր հոգուն և... ողորմի:

*«Ես ձեզ ասում եմ՝ կըգա ոգու սով,
եվ դուք կըքաղցեք ճոխ սեղանի մոտ,
կընկնեք մուրալու հափրած որկորով՝
Հըրեղեն խոսքի, վեհ խոսքի կարոտ:
Լըրբենի ծաղրով արհամարհեցիք
Ոգու վառ զեղմունք - միտք ու երազանք,
Նյութի տաճարում արբած պարեցիք՝
Մոռացած անմահ, անհունի տենչանք:
Դուք, որ հեզնեցիք ուժն ստեղծագործ՝
Ձեր նյութի հանդեպ կըգա ոգու սով,
եվ մուրացկի պես փշրանքի համար
Ծարավ ու նոթի կանցնեք ծովե ծով...»:*

Ավետիք Իսահակյան

Նա ապրել է 82 տարի, 1875 թվականից մինչև 1957 թվականը՝ պատգամ թողնելով իմաստունի իր խոսքը:

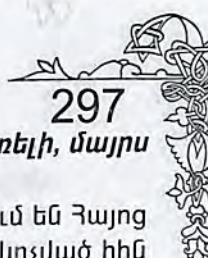
«80 տարին բնության կողմից մեծ զիջողություն է արված մարդուն: Պետք է, որ այս շնորհը լավագույն ձևով օգտագործվի: Իհարկե, մարդ չպետք է մտածի աշխարհից բան տանելու մասին, այլ աշխարհում բան թողնելու մասին: Մնացածը ունայնություն է...»:

Հայոց մեծ նա այն մեծերից էր, որ հիրավի թողեց մեզ իր շենշող Ոգու արարումները:

Իսահակյան գերդաստանը շատ գերդաստանների հետ Բայազետից Շիրակի դաշտավայր են գաղթել 1828 թվականի ռուս-թուրքական պատերազմից հետո: Նրանք հաստատվել էին Գյումրիից ոչ հեռու Ղազարապատ գյուղում: Երբ Կոստանդնուպոլսից եկած մի տիկին, որին Վարպետ էին կոչում, Ղազարապատում դպրոց բացեց, յոթ տարեկան Ավետիք տղային նույնպես գրաճանաչ դարձրեց: Իսկ Շիրակի «ճոխ ու շռայլ» բնությունը, ավանդական ազգային կյանքը, խոսքն ու զրույցը, երգն ու խաղը զգալուն, տպավորվող երեխայի հուզական աշխարհը մեկընդմիջտ կապեցին հայրենի եզերքին, չնայած ստիպված եղավ օտար ափերում երկար տարիներ հանգրվանել:

«Ահա՛ մեր հանդերը, ուր աղջիկների և տղաների հետ բանջար էինք քաղում. ահա լեռները, ուր գիշերել եմ ոչխարների հոտերի հետ, երբ ընկերներիս հետ հովիվ էի...»

Նվիրակա՛ն վայրեր, ուր անցան իմ մանկությունը և պատանեկության առաջին տարիները, ուր խաղացի ընկերներիս հետ և մենակ թափառեցի երազներով բևա՛վոր, ուր զգացի առաջին սիրո սրբությունը և նրա քաղցր վիշտը...

Ահա՛ հայրս, և մայրս: Հայրս լուրջ դեմքով, բարի և պատկառելի, մայրս սրբուհու պատկերով, անուշ, վշտոտ և գթառատ...»:

Պոլսահայ տիկնոջ մոտ գրաճանաչ լինելուց հետո նրան տանում են Հայոց հոգևոր դպրոց, ռուսաց թագուհի Ալեքսանդրիայի անունով վերակոչված հին Գյումրի, որին հայերը կրճատ կոչում էին Ալեքպոլ:

Հիշո՞ւմ եք. պատմել ենք այն մասին, թե ինչպես ցարիզմը մի զարկով փակեց բոլոր հայկական դպրոցները, որոնք Մակար կաթողիկոսի ջանքերով նորից բացվեցին: Բայց մինչ այս՝ Ավետիքը ստիպված էր ուսումը շարունակելու Ալեքպոլի ռուսաց դպրոցում: Այս դպրոցին հաջորդում է Հառիճա վանքի նախակրթարանը:

1889 թվականից տասնչորսամյա Ավետիքը Գևորգյան ճեմարանում էր:

Նա արդեն սիրահարված էր իրենց հարևան Ջարո անունով աղջնակին և Բանաստեղծություններ էր գրում, ոգևորության ու ներշնչանքի աղբյուր ունենալով իր այդ առաջին, պատանեկան սիրո զգացումը:

*«Աղոթանեն ցուաց արև,
Սուսան սարի հովն ընկավ.
Արտուտն երգով սուրաց վերև,
Շաղախ վարդի հոտն ընկավ:
Փրփուր կտրած առուն կուգա՝
Այրին, ժայռին ձեն տալով.
Եղնիկ Ջարոն ձորը կուգա՝
Ծիլ-ծաղկունանց շողք տալով...»:*

Հետո այս պատանեկան խոստովանությունները միաձուլվեցին Հայրենիքի, նրա հեքիաթային ընկալումների, ժողովրդի կյանքի ու ոգու, ծիսային պատկերների, խնդության ու վշտի, անաղարտ սիրո զգացողությունների հետ և դարձան «Ալագյազի մանիներ» պոեմի առանցքը, որի Նախերգը ավելի քան բանաստեղծական պատկերների, շքեղաշուք ապրումների սքանչելի միահյուսում է:

*«Դու, Արագա՛ծ, ալմաստ վահան,
Կայծակեղեն թրերի,
Գագաթներդ՝ բյուրեղ վրան,
Թափառական ամպերի:
Սեզ ժայռերդ՝ արծվի բույն,
Լծակներդ՝ լույս-փերուզ,
Առուներդ՝ մեջքիդ փայլուն,
Պերճ գոտիներ ոսկեհյուս:
Աղբյուրներդ գիշեր ու զօր
Խոսքի բռնված իրար հետ,
Վտակներդ՝ գիլ ու գլոր
Աբրեշումե փեշերեդ...»*

Արագածի գագաթները

**Ծիրանավառ դու'ն թագուհի,
Բուրմունքների դու'ն աղբյուր,
Ծաղիկներդ հազար գույնի,
Հազար անու'ն, հազար բույր»:**

Եվ, իհարկե, Ռաֆֆի:

Զարոյի հանդեպ մանուկ հովվերգական սերը մոռացվել էր: Զարոն մնաց նրա քերթվածքների տողերում միայն: Հիմա 1892 թվականն էր, և նա բուռն սիրով սիրում էր **Շուշանիկ Մատակյան** օրիորդին, իր մորաքրոջ թոռնուհուն...

Մի տարի դեռ չէր անցել, ինչ վերադարձով էլ արմատաւաճով, սրբորոյ
Ջանոււմ ձերբակալվեց նաև 20-ամյա **Ավետիք Իսահակյանը**, տեղափոխվեց

ՇՈՒՀԱՆԻԿ Մատակյան

Երիտասարդ Ավետիք Իսահակյանը

Բայց ահա այդ ժամանակ էր, որ **Հովհաննես Թումանյանի** տանը հիմնվեց «**Վերնատուն**» գրական խմբակցությունը: Հիմնվեց հերքելու համար գրողների

Կամ Տեկորի, Երերույքի, Յոփսիմեի տաճարներին, թվում է, թա լուսնվա
տեսիլքի մեջ ես տեսնում նրանց: Ուրիշ ազգերի արվեստների գեղեցկու
թյունը հուզիչ է, հաճախ գրգռող և խռովիչ, իսկ մեր արվեստի գեղեցկու
թյունը անդորրոտ է, հանգստացնող, հայեցության տանող»:

...Հետո տասնամյակներ անց «Մեծ ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանի հիշատակին» պիտի նվիրեր «Հայ ճարտարապետությունը» բանաստեղծությունը:

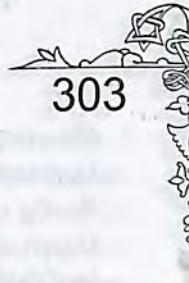
Ահա մի հատված.

*«Հայրենի դաշտում քայլում եմ մենակ,
Աշուն է արդեն, և ձյունը նորեկ
Ծածկել է լանջքը սեզ Արարատի.
Հողմը սաստկաշունչ՝ հսկա մի բարդի
Կորաթեթել է աղեղի նման
Հայկ նահապետի:*

*Սակայն իմ առաջ՝ կանգնել է ահա՝
Պատմության ահեղ հողմերին ընկճած,
Սյուններն հոյակապ հին ավերակի:
Դու՛ք դարերի մեջ՝ դժար ու դաժան,
Երբ ամենայն ինչ ընկած էր տապաստ,
Դու՛ք, որ երկնախոհ գմբեթներ ու վեմ,
Մնացիք ըմբոստ, մնացիք անսաստ
Բռնակալների չարության ընդդեմ:
Իմ ժողովուրդը՝ զարկված շղթայի,
Նշխարներդ սուրբ, քարերդ մամռոտ
Պաշտեց, գուրգուրեց հավատով անշեջ:
Դու՛ք, հզոր որմեր, կամարներ խորխտ,
Նրա հոգու հետ խոսեցիք հոգով,
Մեր քաջակորով նահատակների
Խոսեցիք լեզվով անհուն գեղեցկի,
Ե՛վ ներդաշնակի, և՛ բացարձակի:
Դու՛ք, վեհ վկաներ մեր անմար փառքի...»:*

Այս նույն ժամանակ էր, որ Երզնի քնարը, որը «*Կարծես լարված էր սիրո և կարոտի մորմոքներ շնչալու համար*», հաշվի չառնելով Կովկասում փոխարքա Գուլիցինի խստացող հայահալած քաղաքականությունը, և այն, որ արդեն մեկ անգամ արժանացել էր բանտի և աքսորի, արտասահմանից վերադառնալուց հետո, շիկացած հոգով «*Ազատության զանգի*» վսեմ կոչը հնչեցրեց.

*«Ազատության Ձա՛նգ, դու վե՛հ դողանջե՛
Կովկասյան վսեմ, վես բարձունքներից,
Ինչպես մըրրիկ՝ շաչե՛, շառաչե՛,
Մինչև սիգապանծ ազատն Մասիս:
...Ըմբոստ ոգիներ՝, թև առե՛ք, հասե՛ք,
Եվ զանգահարեք ամու՛ր, միահամուռ,
Ձանգն ազատության զանգահարեցե՛ք,*

Կովկասի համար հանու՛ր, ընդհանու՛ր:

*...Եվ բավական է՝ անարգ լըծի տակ
Մենք ստրուկ մնանք՝ ձեռքերըս շղթա,
Կապանք փշրելու մեզ թուրն ու կըրակ,
Մեզ ուժ և կորով, վրեժ որոտա...»:*

1908 թվականն էր: Հակապետական մեղադրանքով նորից ձերբակալվեցին և տարվեցին Թիֆլիսի Մետեխի բանտ **Հովհաննես Թումանյանը և Ավետիք Իսահակյանը:**

Վեց ամիս Մետեխի բանտում մնալուց հետո դրամական երաշխավորությամբ երկու բանաստեղծներին էլ ազատեցին բանտից՝ պայմանով, որ մինչև դատավարությունը նրանք չպետք է հեռանան Կովկասից: Երկու տարի է տևում, մինչև ցարական իշխանությունները կազմում են մեծաթիվ ամբաստանյալների մեղադրական գործը: Այս երկու տարիները, ոստիկանության հսկող աչքի ներքո, իզուր չի անցնում:

Նախ գրվեց «**Աբու-Լալա-Մահարի**» իր գլուխգործոց պոեմը, ապա Անիի Մայր տաճարի կամարների տակ ծոց պոեմը, ապա Անիի Մայր տաճարի կամարների տակ կատարվեց նրա և օրիորդ **Սոֆյա Քոչարյանի** ամուսնության ծեսը, որին, հարազատներից բացի, ներկա էին **Թորոս Թորամանյանը, Նիկողայոս Մառը, Վրույրը...**

Սոֆյա Քոչարյան

Հիմա «**Աբու-Լալա-Մահարի**» պոեմի մասին, որը բացառիկ տեղ է գրավում ոչ միայն իր՝ բանաստեղծի ստեղծագործության մեջ, այլև, առհասարակ, Հայոց բերթողական արվեստի անդաստանում, որպես բանաստեղծական տաղանդի հզոր փայլատակում:

«**Աբու-Լալա-Մահարի**»-ի մեծ մի գործ կարող էր գրվել միայն խոհերի ու տրամադրությունների խտացման ու ծայրաստիճան լարման, հոգեվիճակների բուռն պոռթկումների ու բացահայտումների պայմաններում միայն:

Պոեմի հերոսը 10-11-րդ դարերի արաբ բանաստեղծ **Աբու-լ-Ալյա-ալ-Մահարին** է, որը քիչ մամուլությունի ունի **Իսահակյանի** ներդաշնակած կերպարին: Փաստորեն այն և՛ պատմական անձ է, և՛ ոչ: Արաբ բանաստեղծը մանուկ հասկում գրկվել է արևի լուսից և իր ամբողջ կյանքը գրեթե անց է կացրել Սիրիայի Մահարա փոքրիկ քաղաքում, Բաղդադում ապրելով ոչ թե «**տասնյակ տարիներ**», այլ ընդամենը 18 ամիս, և երբեք նույնիսկ չստացել կարճ ժամանակով, չի հեռացել անապատ: Միջնադարի և 20-րդ դարի բանաստեղծների տրամադրությունները եզրեր ունեն: Բայց **Աբու-լ-Ալյա-ալ-Մահարիի** այս բանաստեղծությունը, որը թարգմանել է **Իսահակյանը**, նույն 1909 թվականին, դրա վկայությունն է.

*«Ես տեսնում եմ՝ մարդկանց տարված կռիվներով, վեճերով,
Աղանդավոր, մուկերոն, ապուշ ամեն կողմերով:*

**Թագավորներ, որ խորհում են միայն ուտել, շվայտել,
Նախարարներ, որ հոգում են հարկ ու տուգանք սուկ կապտել:
Որոնց անհոգ ցանկությունն է՝ հպատակի տները
Ավար առնել, ավեր անել, բռնաբարել կիները:
Կա՞նվիրված արդյոք մի վայր իրավունքին երկրիս մեջ,
Այս խավարում ման գամ, գտնեմ՝ ձեռքիս լապտեր մի անշեջ»:**

Արաբ բանաստեղծի այս տրամադրության արդյունքն է նաև նրա շիրմաքարին փորված **«Իմ հայրը իմ դեմ մեղանչեց, սակայն չմեղանչեցի ես ոչ ոքի դեմ»** խոսքերը, որը կարդում ենք պոեմում:

Ընտրելով արաբ բանաստեղծին որպես իր ստեղծագործության հերոս՝ **Իսահակյանը** բնավ նպատակ չի ունեցել վարքագրական կամ կենսագրական պոեմ գրել: Այս գործի գաղափարը և նպատակը ավելի քան հասարակական երևույթներից բխող անձնական մտածմներն են, նրա սեփական կենսափորձը կյանքի մասին: Այս պոեմը զգայուն բանաստեղծի հոգու ընդերքից ժայթքող մի ահռելի ողբերգական մեմախոսություն է. բողոք, ընդվզում, էության աղաղակ համայն աշխարհակարգի, հասարակական նախապաշարումների, կեղծ ու պատիր բարոյական չափանիշների, օրենքի ուժով պարտադրված բռնության դեմ:

**«Ատում եմ, ինչ որ սիրել եմ առաջ, ինչ որ տեսել եմ մարդկային հոգում,
Մարդկային հոգում՝ զագիր ու նանիր՝ համբեմ հազար զարշանք ու նողկում:
Բայց ամենից շատ ատում եմ հազար ու մեկերորդը՝ կեղծիքը հոգու,
Որ զարդարում է անմեղ սրբերի լուսապսակով երեսը մարդու,
Մարդկային լեզու, դու որ երկնային բույրով ու թույրով, շղարշով պայծառ
Ծածկում ես մարդու դժոխքը հոգու, ոգե՛լ ես արդյոք ծշմարիտ մի բառ»:**

Թվում է ծշմարիտ կարող է օրենքը լինել, որի առաջ բոլորը պետք է հավասար և պատասխանատու լինեն: Սակայն...

«Ի՞նչ է օրենքը. մարդկանցից օրհնված, բիրտ ուժեղների այդ սուրբ դաժան

Անգորի գլխին կախված հավիտյան, խեղճին խողխողող, հզորին պաշտպան:

**...Ոգիս ազատ է, ես չեմ հանդուրժում իմ վրա իշխող ո՛չ մի զորություն,
Ո՛չ օրենք, սահման, ո՛չ ծակատագիր, ո՛չ չար ու բարի, և ոչ դատաստան:
Իմ գլխի վերև չպետք է լինի ոչ մի հովանի, ոչ մի իրավունք,
Եվ իմ կամքից դուրս ամեն ինչ բանտ է, և՛ ստրկացում, և՛ բռնադատում...»:**

Եվ սիրո սքանչելի երգիչը, որ գիտեր իր քնարով աստվածացնել կնոջը և

ծշմարիտ տառապանք ապրել սիրո տխուր վերջաբանից, որ կարող էր անհուն խանդաղատանքով երգել **«Հավերժական սերը»** էլ-Սամանի և հավաստել թե՛ ամեն բան կարող է վերանալ, ապարանքներ կործանվել, պուրակներ չորանալ, խարխված սյունից սյուն սարդոստայն հյուսվել և անապատի դեղին քղանցքը փռվի և ծածկի ապարանքը՝ սերը մնում է **«հաղթապանծ... անանց, հավերժող, հզոր, անմահ, մահից հետո էլ... ոչ թե սիրո, որովհետև սերն անմահ է, այլ սիրո տեր մարմնի մահից հետո...»:**

Բայց ահա այստեղ **«Աբու-Լալա-Մահարի»** պոեմի էջերում կինն արժանա-նում է ամենադաժան արհամարհանքի.

«Քայլի՛ր, քարավա՛ն, ի՞նչ ենք թողել մենք, որ կարոտանքով ցանկանք մեր դարձը», –

Այսպես էր խոսում իրեն սրտի հետ Աբու Մահարին, մեծ բանաստեղծը,

«Թողել ենք այնտեղ կի՞ն–աստվածային, սե՛ր–երջանկություն, անհուն երազա՞նք, –

Քայլի՛ր, կանգ մի՛ առ, թողել ենք միայն շղթա ու կապանք, կեղծիք ու պատրանք:

Եվ կինն ի՞նչ է որ... խորամանկ, խաբող, առնախանձ մի սարդ, հավերժ ցանրամիտ,

Որ հացդ է սիրում, համբույրի մեջ սուտ և քո գրկի մեջ գրկում ուրիշին:

Խարխուլ մակույկով հանձնվիր ծովին, քան թե հավատա կնոջ երդումին.

Նա՛ կավատ, վարար, մի չքնաղ դժոխք, նրա բերանով Իբլիսն է խոսում:

...Ատում եմ սերը՝ մահի պես անգութ, հավիտյան այրող, խոցող

Գաղտնաբար,

Այդ քաղցր թույնը, որով արբողը ստրուկ է դառնում և կամ բռնակալ...»:

Եվ եզրակացությունը՝

«Սրիկա է նա, ով հայր է լինում, ով երանավետ ծոցից ոչնչի՝

Գոյության կոչում թշվառ հյուլեին և գլխին վառում գեհենն այս կյանքի»:

Հետո իր խոստումը, որ արձանագրված է նաև **Աբու-լ-Ալլա-Ալ-Մահարի** բա-նաստեղծի շիրմաքարին:

«Իմ հայրը իմ դեմ մեղանչեց, սակայն՝ չմեղանչեցի ես ոչ ոքի դեմ,

Իմ այս կտակը թող գրվի շիրմիս, եթե լուսնի տակ մի խորշ պիտի գտնեմ...»:

Ազգային, համամարդկային, անձնական վշտերի պոտիոլի հեղեղների հորդու-մը դառնում է անսանձելի... Բանաստեղծն ապրել էր Հայոց առաջին համաշխարհային պատերազմի սարսափը և 1909 թվականին երիտթուրքերի՝ Ադանայում կազմա-կերպած ջարդերի ահռելի վիշտը...

Բանաստեղծն ապրում էր ցարական իշխանությունների բռնարարքների պատճառով բանտերը նետված **«լուսավոր լավերի»** և իր սեփական

ազատագրկումի ցավը՝ «մի բուռ լավերի ցավը»...

Բանաստեղծը կարծես բառեր չի գտնում իր հոգու բովանդակ ատելությունը, արգահատանքը արտահայտելու համար ոչ միայն կնոջ, այլև առհասարակ մարդու մասին.

«...Ապիրատ աշխարհ, ուր հզոր ոսկին դարձնում է գողին՝ ազնիվ, բարեհույս,

Ապուշին՝ հանձար, վախկոտին՝ կտրիճ, տգեղին՝ չքնաղ, և պոռնիկին՝ կույս:

Մարդկային աշխարհ, արյան բաղանիք, ուր թույլն՝ հանցավոր և հզորն՝ արդար.

Ուր մարդիկ տխեղծ՝ ինչ որ անում է այս գարշ աշխարհում՝ սոսկ նյութի համար:

...Փախի՛ր քարավան, այդ պոռնկության լպիրշ ու արբշիռ ցովի խնջույքներից.

Կեղծի, կեղեքման հրապարակներից և վաճառանքի պիղծ շուկաներից:

...Խփե՛մ վըրանս, օձ-կարիճների բըների գլխին վըրանս խփեմ,

Այնտեղ բյուր անգամ ես ապահով եմ, քան թե մարդկանց մոտ, կեղծ ու ժպտադեմ»:

Մարդկային հասարակության այս ժխտումի ներսում կա միայն մի պայծառ հանգրվան, ուր «**հալածական ամենատյաց**» հոգին հանգիստ է գտնում. սահման չունեցող ամենավսեմ պաշտամունքի ենթակա մայրական սերն է դա:

«Դու միակ բարի, դու միակ իմ սեր, դու միայն սուրբ մայրական դու գիրկ,

Դու հավետ գթոտ, մահը խորտակող, դու գերահրաշ միակ գեղեցիկ...»:

Մենք գիտենք, որ մայրական սերը բանաստեղծի ստեղծագործության առանցքային զգացմունքներից մեկն է: Եվ ինչպիսի ժխտողական արհամարհանք ունենա մա աշխարհի, կնոջ, ընկերոջ, հոր, օրենքի, իրավունքի հանդեպ՝ մոր սիրո առաջ այն ընկրկում է...

Աբու-Լալա-Մահարու ձգտումը դեպի ազատություն, կյանքը չափելուց և կշռելուց հետո, խալիֆաների հոյակապ քաղաք Բաղդադում փառքի ու վայելքի մեջ ապրելուց հետո, հզորների ու մեծատուների հետ սեղան նստելուց հետո, գիտունների և իմաստունների հետ վեճի մտնելուց հետո, երբ դիտեց մարդկանց և օրենքները՝ «**Նրա խորաթափանց ոգին ծանաչեց մարդուն, ծանաչեց մարդին ատեց մարդուն և նրա օրենքները**»:

«Եվ որովհետև չունեի կին ու երեխաներ, Բուլոր իր հարստությունը բաժանեց աղքատներին,

Առավ իր ուղտերի փոքրիկ քարավանը՝ պաշարով և պարենով, եվ մի գիշեր, երբ Բաղդադը քուն էր մտել Տիգրիսի նոճիացած ափերի վրա, - Գաղտնի հեռացավ քաղաքից...»:

Եկեք փորձենք մենք էլ հեռանալ... Հեռանալ՝ ծամփորդելու համար բանաստեղծի մեզ ընծայած տողերի միջով... Բնության նմանօրինակ շռայլ գեղեցկություն այլևս ոչ մի տեղ չենք հանդիպելու: Հանդեպ այդ բնությունը նման սիրո, նման գերմարդկային պաշտամունքի և տիեզերական գեղեցկության ընկալման չենք հանդիպելու... Եվ զարմանալի՞ է, արդյոք, որ այդ գեղեցկությունը, բնությունը ինքը ամբողջությամբ և ազատությունը տարրալուծվում են միմյանց մեջ, դառնում անբաժանելի միասնական, անպարփակ, անպարագիծ ընկալում, արարչական սկիզբ և օրհնություն... Կարդանք այս տողերը...

«...Գոհար աստղերի քարավանները թափառում էին երկնի ծամփեքով, եվ դողանք էր ողջ երկինքն անհուն՝ աստղերի շքեղ, անչեղ դաշնակով»:

Երբ տխուր կլիմեք, երբ բզկտված կլիմեք կյանքի պարտադրած ինչ-ինչ դաժանություններից՝ մայեք գիշերային երկնքին... Երկար մայեք. կխաղաղվեք, հավատացնում եմ, փորձված է... Երբ ապրեք տիեզերքի դաշնության հարազատությունը՝ պիտի խաղաղվեք... Երջանիկ զգալ, անհմար է, բայց կարելի է խաղաղվել... Իսկ ճնշված հոգու համար դա մեծ բան է:

«...Եվ քարավանը մեղմիկ կարկաչով չափում էր ուղին ոլոր ու մոլոր, Դեպի երազուն և կապույտ հեռուն հոսում էր առաջ հանգիստ ու անդորր, Չանգակներն, ասես, հեկեկում էին և ծորում հատ-հատ հնչում արցունքներ, Քարավանն, ասես, լալիս էր անուշ, ինչ որ Մահարին սիրել, լքել էր...: ...Մեխակի բույրով հով էր շնչում հեքիաթներն հազար ու մի գիշերվա, Արմավն ու նոճին անուշ քնի մեջ՝ օրորվում էին ծամփեքի վրա: Հովի զրույցին ունկն դնելով Աբու Մահարին խոսում էր անծայն, - «Աշխարհն էլ, ասես, մի հեքիաթ լինի՝ անսկիզբ, անվերջ հրաշք դյութական:

Եվ ո՞վ է հյուսել հեքիաթն այս վսեմ, հյուսել աստղերով, բյուր հրաշքներով: Եվ ով է պատմում բյուր-բյուր ծանրով՝ անդուլ ու անխոնջ՝ այսպես թով-չանքով:

Ազգեր են եկել, ազգեր գնացել և չեն ըմբռնել իմաստը նըրա, Բանաստեղծներն են հասկացել դույզն ինչ՝ և թոթովում են հնչյուններն անմահ:

Ոչ որ չի լսել սկիզբը նորա, և չի լսելու վախճանը նորա,
Ամեն հնչյունը դարեր է ապրում ամեն հնչյունին վերջ, սկիզբ չկա

Բայց ամեն մի նոր ծնվածի համար նորից է պատմվում հեքիաթն այս
չքեղ,

Նորից սկսվում և վերջանում է ամեն մի մարդու կյանքի հետ մեկտեղ:

Կյանքը՝ երազ է, աշխարհը՝ հեքիաթ, ազգեր, սերունդներ – անցնող
քարավան,

Որ հեքիաթի մեջ, վառ երազի հետ, չվում է անտես դեպի գերեզման:

Կույր ու խուլ մարդի՛կ, առանց երազի, առանց լսելու հեքիաթն այս
վսեմ,

Իրար կոկորդից պատառ եք հանում և դարձնում աշխարհը՝ ահավոր գե-
հեն...»:

Բնությունը: Ով խորին պաշտամունքով ծնրադրում է նրա առջև և լսում նրա
խոսքը իր սրտի, իր արյան, իր էության ներսում, ով կարող է ասել, թե հզոր
Արարչագործության արդյունք է Բնությունը և անաղարտ է կատարյալ իր բոլոր
ծների մեջ, ով իր տառապանքի խորքից կարողանա **տեսնել, հասկանալ** նրա և
իր կապը, ծուլվել նրա էությանը՝ կարող է վստահ լինել, որ ապրում է: Ձուլվել
Մեծ Բնությանը և Արևին զգացումների անաղարտությամբ:

«Տիեզերական հազարահանդես դու մեծ խրախճանք բարի՝ արեգակ,
Ահա իմ հոգին մի ծարավ բողբոջ, թափի՛ր նրա մեջ գինիդ անապակ:

...Դեպի արևը դարեր ու դարեր թռիր, սլացիր, ազնիվ քարավան,
Նրա լուսեղեն, բոցեղեն գրկում, որ արևանամ և հավերժանամ...

...Եվ ոսկեփրփուր ծիրանին ուսին Աբու Մահարին, Մեծ բանաստեղծը
Թռչում էր անդուլ՝ հաղթական ու վեհ, դեպի արևը, անմահ արևը...»:

Խորհրդապաշտությունն ակներև է:
Դեպի Արև գնալու համար բնավ էլ պար-
տադիր չէ հեռանալ այն միջավայրից,
որտեղ ապրում ես: Եթե խեղաթյուրված այդ
միջավայրը ատելի է, ուրեմն պիտի փա-
խուստ տաս դեպի քո ներսը, դեպի քո
հուսահատության անապատը, որը գեղեցիկ
է, որովհետև իր խորքերում գաղտնորեն
ջրհորներ է թաքցնում... Սա նույնպես
խորհրդապաշտություն է... Կարդա «Աբու-
Լալա-Մահարին» և փնտրիր քո ամայացած, անապատի վերածված հոգու
խորքում թաքնված Ջրհորը, Աստղերը, Արևը, Ազատությունը:

«Աբու-Լալա-Մահարին» երգ է Ազատության մասին:

1911 թվականի հուլիսի 13-ին **Իսահակյանը** չսպասելով դատավարությանը՝

կարողացավ անցնել պետական սահմանը և որպես քաղաքական վտարանդի
հայտնվել արտասահմանում: Երկու տարի Կոստանդնուպոլսում ապրելուց
հետո անցավ Եվրոպա և հանգրվանեց Շվեյցարիայում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից երկու
ամիս առաջ **Ավետիք Իսահակյանը** հրավիրվում է
Բեռլին՝ գերմանա-հայերեն ամսագրի խմբագրակազմի
մեջ մտնելու համար: «**Գերմանա-հայկական**» ընկե-
րությունը հրատարակում էր գերմաներեն ու հայերեն
լեզուներով «**Մեսրոպ**» անվանումով շաբաթաթերթը:
Ընկերությունը ղեկավարում էր մեծ հայասեր **Լեփ-
սիուսը**: Ընկերության մեջ էին հայագետ **Մարկվարտը**,
ուրիշ հայ և գերմանացի գործիչներ, ապա նաև **Ավետիք
Իսահակյանը**:

Յոզեֆ Մարկվարտ

Բայց մի՞թե ժողովուրդների ճակատագիրը տնօրի-
նել են հումանիստներն ու բանաստեղծները:

Մենք այս հատորի սկզբում պատմել ենք և՛ Առաջին համաշխարհային
պատերազմի, և՛ Հայոց Ջարդի մասին: Հիմա լռում ենք: Միայն հիշենք, որ այս
շրջանում աշխարհը արյունախեղդ անող հրեշների բուն միջավայրում գործում
էին նաև մարդկության ծանր վշտերն իրենց ուսերին վերցրած, համամարդկային
արժեքները պահպանող ու զնահատող Նրանք, առանց որոնց մարդկությունը
վաղուց ընկղմված կլիներ Նախաստեղծ Քաոսի ընդերքները:

...Գերմանական պառլամենտի անդամ **Կարլ Լիբկնեխտը** 1916 թվականի
հունվարի 14-ին Ռայխստագում արտասանած իր ճառում ասաց.

«**Թուրքական կառավարությունը սարքեց հայկական զարհուրելի կոտո-
րածները: Ամբողջ աշխարհն այդ գիտի, և ամբողջ աշխարհն այդ ոճրագոր-
ծության համար հանցավոր է համարում Գերմանիային: Ուրիշ կերպ
բացատրել հայկական կոտորածները՝ անկարելի է, քանի որ Թուրքիան
կառավարում են, իբրև միահեծան տերեր, գերմանական սպաները: Միայն
Գերմանիան այդ մասին տեղյակ չէ, որովհետև կառավարությունը ծածկում
է, իսկ մամուլը կատարելապես ծնշված և ստրկա-
ցված է**»:

Անատոլ Ֆրանս

...Փարիզում, Սորբոնի համալսարանում հայասի-
րական հանդես կայացավ, ուր ի պաշտպանություն
«**Համաշխարհային մշակույթի մեջ հայերի պատվա-
վոր, անուրանալի տեղի ու դիրքի**» մասին խոսեցին
Սենատի նախագահ **Դեշանելը** և գրող **Անատոլ
Ֆրանսը**:

... Փարիզում հայ ժողովրդի երախտավոր զավակ
Արշակ Չոպանյանը լույս ընծայեց հայ պոեզիայի
ֆրանսերեն ժողովածուն, որն առաջացրեց ֆրանսիացի
հայտնի գրողների ու գիտնականների հիացմունքը և

նրանք իրենց հողվածներում և ակնարկներում խոսքեր չխնայեցին փաստելու նահատակ ժողովրդի հոգևոր հարստության մեծագույն արժեքը:

...Իտալիայում լույս տեսավ **Կոստան Ջարյանի** պոեմի թարգմանությունը և իտալական հայտնի նկարիչները պատկերազարդեցին այն, իբրև **«Սիրո, հավատի և հույսի մի նշան քրիստոնյա թշվառ ազգին, որ հեծում է դաժան շղթաների մեջ»**:

...Պետրոգրադում լույս տեսավ **«Հայ գրականության ժողովածուն» Մաքսիմ Գորկու** խմբագրությամբ: Ռուս մտավորականության կողմից գիրքը բացառիկ ընդունելության արժանացավ:

...Մոսկվայում լույս ընծայվեց նաև **«Поэзия Арменуса»** կոթողային հատորը: **Վալերի Բրյուսովը** էր ղեկավարել գրքի ստեղծման գործը, խմբագրել այն և գրել առաջաբան հայ բազմադարյան պոեզիային տալով արժանի գնահատական:

Հետո **Վալերի Բրյուսովը** եղավ Կովկասում: Բաքվում, Թիֆլիսում, Երևանում դասախոսություններ կարդաց հայ պոեզիայի մասին: **Հովհաննես Թումանյանն** այդ դասախոսությունների մասին գրեց.

«Էս օրերին, երբ մեր ազգային աղետի տակ ծնշված, զգում ենք մեզ ֆիզիկապես անզոր ու տկար, էս օրերին հեռու Հյուսիսից մեզ մոտ է գալիս ռուս հռչակավոր բանաստեղծը՝ Վալերի Բրյուսովը և խոսում է մեր բարոյական-հոգեկան ուժի ու մեծության մասին՝ «Հայոց բանաստեղծության մասին»: Էս բարձր ու գեղեցիկ գործի համար Հայոց Գրողների Ընկերության անունից հայտնում ենք Ձեզ մեր լիասիրտ շնորհակալությունը»:

Ալեքսանդր Բլոկ

Ի դեպ, **Ալեքսանդր Բլոկի** թարգմանած **«Ուռենի»** բանաստեղծության համար **Սերգեյ Ռախմանինովը** գրել է սքանչելի երաժշտություն...

Վալերի Բրյուսով

Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծական աշխարհը շատ հարուստ էր ներկայացված այս հատորում: **«Աբու-Լալա-Մահարին»** տպագրվեց **Բրյուսովի** թարգմանությամբ, իսկ բանաստեղծություններից մի քանիսն էլ թարգմանել էր **Ալեքսանդր Բլոկը**:

Հետո, շատ տարիներ անց **Իսահակյանը Բրյուսովի** հիշատակին նվիրված իր խոսքը պիտի գրեր.

«...Նա եկավ ցույց տալու Ռուսաստանին և «քաղաքակիրթ» կոչված Եվրոպային, թե բարբարոս թուրքերը ի՞նչ անուղղելի, ի՞նչ սարսափելի ոճիք են գործում կոտորելով մի հին, դասական ժողովուրդ, որ կուլտուրական դեր է կատարել աշխարհում և ընդունակ է կատարելու»:

Սրանք ընդամենը մի քանի օրինակներ են:

Բանաստեղծներն ու հումանիստները ազնվորեն կատարում էին իրենց գործը մշակույթի, գիտության ասպարեզում: Նրանց ձեռքին էր **Ոգեղենի բանալին**: Սակայն ի դժբախտություն մարդկությանը՝ նրանք չէին ուղղություն տալիս քաղաքականությանը, պետությունների դիվանագիտական խաղերին, որոնց համար ոչինչ էր համաշխարհային սպանդի երախ նետված որևէ ժողովրդի շահը: Իսկ նա՝ **Բանաստեղծը**, իր ընտանիքի հետ թափառում էր Եվրոպայում, հայրենիքից հեռու՝ հոգու խորքերում անթեղած Արարատի ու Հայաստանի կարոտը.

**«Արարատի ծեր կատարին
Դար է եկել, վայրկյանի պես
Ու անցել:**

**Անհուն թվով կայծակների
Սուրն է բեկվել ադամանդին,
Ու անցել:**

**Մահախուճապ սերունդների
Աչքն է դիպել լույս գագաթին
Ու անցել:**

**Հերթը հիմա քոնն է մի պահ,
Դու էլ նայիր սեզ ճակատին,
Ու անցիր:**

Բանաստեղծությունը կոչվում է **«Ռավեննայում»**, սակայն այն այդ հիմնավորց փոքրիկ քաղաքի հետ ոչ մի կապ չունի, թերևս այնքանով, որ երբեմնի շուրջն ու շքեղությունը կորցրած քաղաքը, այնուամենայնիվ, դեռ պահում էր անցած-գնացած փառքի հուշարձանները և ի տես նրան, բանաստեղծը ապրել է Հայոց Աշխարհի անխորտակելի հուշարձանի վսեմության հիշողությունն ու կարոտը:

...Արդեն խորհրդային իշխանություն էր Հայաստանում: 1921 թվականի հոկտեմբերին **Հովհաննես Թումանյանը** գրում է Եվրոպա՝ **Իսահակյանին**, ի պատասխան նրա նամակի.

«Ստացել եմ նամակդ: Ասում ես՝ եթե հարմար ժամանակ է՝ կանչի՛ր, ես կգամ:

Հարմար ժամանակը՝ ես չգիտեմ դու որ ժամանակն ես ասում, բայց ասում եմ. արի՛: Արի՛, Ավո ջան:

Սեզ համար հարմար ժամանակ չեղավ ու գուցե չլինի էլ, բայց արի՛:
**Կգաս, կտեսնես մեր աշխարհը ավերված, մեր ժողովուրդը կոտորված, կենդանի մնացածն էլ կոտորված, ջարդված, մեր հարազատների ու ընկերների շրջանները նոսրացած: Կտեսնես, թե աշխարհիք էս ծով վշտից
հնչ ահագին բաժին է ընկել առանձնապես ինձ ու քեզ, բայց արի՛:**

Մեր այժմյան կառավարությունը շատ ավելի լավն է՝ քան կարող ես երևակայել: Մանավանդ՝ գրականությունն ու գեղարվեստը երբեք էսքան ուշադրության առարկա չեն եղած մեր աշխարհքում: Մի շարք գրողների ու գեղարվեստագետների կենսաթոշակ են նշանակել: Նրանց թվում կա քո անունը:

...Կարոտով սպասում ենք ամենքս: Թերևս այժմ կազմենք մեր Վերնատունը, մեր երկրում ու վերջին օրերս միասին անցկացնենք: Բոլորն այժմ կարող են լիովին իրենց գործով զբաղվեն: Եվ էս բոլոր թշվառությունների ու դժվարությունների մեջ էս ահագին բանը»:

Այս նամակը գրելուց մեկ ու կես տարի անց՝ չկար այլևս Յովհաննես Թումանյան մեծագույն հայը, հազար կյանքով Հայոց վիշտն ապրող հոյակապ մարդը:

...Տասնմեկ տարի էր արդեն անցել այն օրից, երբ Իսահակյանը հեռացել էր հայրենիքից.

«...Կարոտը խեղդում է ինձ, ոչ մի երկիր չի քաշում ինձ, ո՛չ Փարիզը, ո՛չ Բեռլինը, ո՛չ Գահիրեն... Ո՛չ մի երաժշտություն, ո՛չ բալետ, միայն մեր թաղը, շվին, զուռնան, մեր աղջիկների պարերը... Տեսնեմ Հայաստանը, ցորենի արտերը, մեր ոչխարները, աշըղները, գեղացիները, մեր մեծասքանչ լեզուն լսեմ, փոշոտ ուղիներով ոտքով քայլեմ գյուղե-գյուղ... Ինձ թվում է, հավատում եմ, թե Հայաստան գնալով կուժեղանամ, կլցվեմ, կկրկնապատկիմ»:

Կարոտախտ: Ընկերական մտերիմ շրջապատի, գրական միջավայրի մարդը իրեն օտարության մեջ զգում է ամայության երախտում:

Բայց նա գրում էր: 1912 թվականից գրում էր «Ուստա Կարո» վեպը: Հատկապես Վենետիկում ապրելու շրջանում, ճիշտ է, գրում էր սակավաթիվ բանաստեղծություններ, բայց «տքնում էր այս վեպի վրա»:

1926 թվականն է: Վճիռը վերջապես ընդունված է. վերադառնում է հայրենիք: Սակայն, տունդարձի ուրախության հետ անպակաս է կասկածանքը: Ինչո՞ւ: Հարցին պատասխանում է ինքը:

«Եղել եմ տոլստոյական, սիցչեական, Գերմանիայում, ռուսաճող ժամանակս՝ սոցիալ-դեմոկրատ: Հուսահատված դարձել եմ անիշխանական, պեսիմիստ: Տարվել եմ Բուդդայով: Ոգևորվել եմ հայկական մարտական ազգայնությամբ, դաշնակցական ոչ երկրորդական գործիչ՝ աշխատել եմ անձնավորաբար, բանտեր եմ նստել, աքսորվել, փախել հայրենիքից»:

Հոկտեմբերին՝ 15 տարվա բացակայությունից հետո, նա արդեն երևանում էր:

Երևանը փոխվել էր:

«...Եռուզեռ, կենդանի, բազմամարդ: Անվերջ քանդում են ու շինում, մեծ աշխատանք են թափում: Ձարմանալի ժողովուրդ է հայը. ապրելու ընդունակ. լալիս է, բայց նորից շինում ու ստեղծում, քարից հաց է հանում...»:

Ամենուրեք նրան ընդունում էին գրկաբաց:

Գրում է Ստեփան Զորյանը.

«...Ամեն տեղ, քաղաքներում թե գյուղերում, նրան ընդունում էին ջերմորեն, եղբայրական սիրով, հրավերքները հետևում էին մեկը մյուսին... Լինելով շատ զգայուն մարդ՝ հին ծանոթ վայրերը տեսնելիս կամ պարզապես հին ծանոթների հանդիպելիս՝ արտասվում էր հաճախ, հիշելով հին դեպքեր ու գրույցներ»:

Սակայն եկավ վերստին արտասահման մեկնելու ժամանակը՝ 1930 թվականի գարունը: Պետք է Փարիզ մեկնել ընտանիքը, ձեռագրերը բերելու:

«Իմ արտասահմանում մնալը կլինի ժամանակավոր, մի տարվա չափ, և նորից կդառնամ Հայաստան ու կհաստատվեմ: Հայրենիքից դուրս չկա կյանք և բախտավորություն»:

Փարիզում Իսահակյանը խրվում է անհամար գործերի մեջ: Հասարակական գործերի: Նա դառնում է **Հովհաննես Թումանյանի** հիմնադրած «Հայաստանի օգնության կոմիտեի (ՀՕԿ)» փոխնախագահը: Փարիզում: Պետք էր կազմակերպել գաղութահայության հասարակական միտքը հօգուտ Սովետական Հայաստանի, գլուխ բերել միջոցների հանգանակություն՝ մոխիրների միջից բարձրացող հայրենիք ուղարկելու համար: Վերստին **Իսահակյանը** դառնում է հասարակական գործիչ:

Բանաստեղծը նորից Հայաստան է վերադառնում 1936 թվականի հոկտեմբերին: Եվ նորից հանդիպում համաժողովրդական ցնծագին ընդունելության:

Բայց տարբեր էր այս ժամանակը առաջինից: Անհատի պաշտամունքի բռնարարքների ահավոր ժամանակը թափ էր առել, որ 1937 թվականին հասնի գագաթնակետին: Հայաստանի մտավորականներից, գրողներից շատերն արդեն կամայականությունների զոհ էին դարձել և դեռ պիտի դառնային **Իսահակյանի** աչքի առջև:

Իսահակյանը բռնարարքների չենթարկվեց: Գուցե պատճառը «Մեծ Ստալինին» բանաստեղծությունն էր.

«Բարձրացրել ես դու պատմության սուրն ահա
Եվ տանում ես հաղթանակից հաղթանակ
Հայրենիքը մեր անեզերք, աննկուն.
Քեզ անսպառ կամք ու կորով, երկար կյանք
Ո՞վ մեծ գործի մեծ առաջնորդ իմաստուն...»

Ինձ իրավունք չեն տալիս բացելու փակագծերը: Միայն թե, եթե նա էլ զոհ գնար, ինչպես **Չարենցը** և մյուսները՝ մեր վիշտն ավելի խորն ու անտարրոգունակ պետք է լիներ:

Իսահակյանը
ընտանիքի հետ

1937 թվականին նա ավարտեց դեռ արտասահմանում սկսած «Սասնա Մհեր» պոեմը՝ «Սասնա ծռեր» դյուցազներգության չորրորդ ճյուղի մշակումը:

Նա գրեց նաև «Մեր պատմիչները և մեր գուսանները» բանաստեղծությունը, որպես նվեր 1939 թվականին մեծ շուքով տոնված «Սասունցի Դավիթ»-ի հազարամյակին:

Բոլորը նրան անվանում էին Վարպետ: Նա այս կոչումը ստացել էր ժողովրդից:

Նրա 65-ամյա հորեղբայրը տոնվեց մեծ հանդիսություններով Երևանում, Լենինականում, Թիֆլիսում... Ըստ արժանվույն խոսքեր ասվեցին և հորեղբայրի կողմից էլ ըստ պատշաճի պատասխաններ լսվեցին:

Միայն այս մի քանի տողը նրա պատասխաններից, որը հնչում է խոստովանության նման.

«Հայաստանը ես միշտ և հանապազ կրել եմ իմ հոգում: Ուր որ եղել եմ ես, Հայաստանը տարել եմ ինձ հետ: Նայել եմ Մոմբլանին, բայց տեսել եմ Մասիսը, կանգնել եմ Աթենքի Պարթենոնի առաջ, բայց զգացել եմ Երեբունյքը և Հռիփսիմեի տաճարը: Լսել եմ Նեապոլի ժողովրդական երգերը, բայց հուզվել եմ մեր ժողովրդի երգով:

...Սիրելագույն Շիրակն ինձ համար տիեզերքի կենտրոնն է եղել, որովհետև այստեղ է, որ սկսել է բաբախել իմ սիրտը: Այստեղ եմ զգացել աշխարհը: Այս կենտրոնում է սկիզբ առել իմ աշխարհաճանաչումը: Այստեղ եմ լսել ու սովորել մեր հոյակապ մայրենի լեզուն...

Հայկական անցյալ փառավոր կուլտուրայի այս վայրում՝ նվիրական Շիրակում եմ հյուսել իմ շքեղ երազները՝ նրա զմրուխտե Մանթաշում, Ալազյազի աղամանդե կատարի վրա, բյուրեղ աղբյուրների զրնգոցի մեջ, Արփաչայի ափերում, բոստաններում, ջրաղացներում և Անիի ներշնչող պարիսպների և առյուծաբաշ բուրգերի տակ...»:

65 տարեկան էր, երբ զարմանալի ներշնչանքով գրեց «Բինգյոլ» բանաստեղծությունը: Սա Բինգյոլին նվիրված նրա երկրորդ բանաստեղծությունն էր: Առաջինը գրել էր 18 տարեկան հասակում:

«Շընկշընկալով հովն է փչում

Չով Բինգյոլի լանջերից...»:

Եվ հիմա, ահա, այս «Բինգյոլը», որ գրել է 65-ամյա բանաստեղծը պատանուն արժանի սիրավառ ներշնչանքով:

«Երբ բաց եղան գարնան կանաչ դռները,

Քնար դարձան աղբյուրները Բինգյոլի,

Շարվե-շարան անցան զուգված ուղտերը,

Յարս էլ գնաց յայլաները Բինգյոլի:

Անգին յարիս լույս երեսին կարոտ եմ,

Իսահակյանի արձանը Երևանում

**Նազուկ մեջքին, ծով-ծամերին կարոտ եմ,
Քաղցր լեզվին, անուշ խոսքին կարոտ եմ,
Սև աչերով էն եղնիկին Բինգյոլի:**

**Պա՛ղ-պա՛ղ ջրեր, պապակ շուրթըս չի բացվի,
Ծուփ-ծուփ ծաղկունք, լացող աչքս չի բացվի,
Դեռ չտեսած յարիս, – սիրտըս չի բացվի,
Ինձ ի՛նչ, ավա՛ղ, բլբուլները Բինգյոլի:**

**Մոլորվել եմ, ծամփաներին ծանոթ չեմ,
Բյուր լճերին, գետ ու քարին ծանոթ չեմ,
Ես պանդուխտ եմ, էս տեղերին ծանոթ չեմ,
Քույրիկ, ասա, ո՞րն է ծամփան Բինգյոլի»:**

Այս քնարական տողերը գրելուց մի քանի ամիս անց նա գրեց «Ռազմակոչ» բանաստեղծությունը: Սկսվել էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Թշնամին անցել էր Խորհրդային Միության սահմանը...

Մենք կպատմենք այս պատերազմի պատմությունը: Հիմա պիտի ավարտենք Վարպետի մասին գրույցը:

Քնարական նրա տողերը իրենց տեղը գիշել էին ռազմակոչի խրոխտ տողերին:

**«...Դեպի ռազմի դաշտ, դեպ հերոսացում,
Դեպի բարձունքը մեծ հաղթանակի»:**

Նա ապրել էր Գերմանիայում: Նա սիրում էր կլասիկ Գերմանիան, «բանաստեղծների ու փիլիսոփաների հայրենիքը»: Նա սիրում էր Գյոթեի՝ Վայմարի մեծ հունամիստի Գերմանիան: Նա ատում էր ազգատյացության մոլուցքով շնչող Գերմանիան, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թև ու թիկունք դարձավ Թուրքիային հայերի բնաջնջման գործում: Եվ հիմա նորից «Գերմանիան բոլորից բարձր» կարգախոսով Եվրոպան և Խորհրդային Միությունը ճորտացնելու մոլուցքով համաշխարհային նոր պատերազմ սկսեց հիտլերի հայտարարությամբ, թե «ո՞վ է հիշում հայերի կոտորածները»:

Երբ 1943 թվականի աշնանը բացվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան, Իսահակյանը նրա առաջին իսկական անդամներից էր:

Պատերազմն ավարտվեց, շատ բանաստեղծների նման Վարպետը նույնպես հաղթանակի օրվան իր գեղեցիկ բանաստեղծությունը նվիրեց՝ «Մեծ հաղթանակի օրը»:

Ամենուրեք խնդություն է... Սակայն այս խնդությունը քաջերի շնորհիվ նվիրվեց, և այն բազմահազար զոհվածների, որոնց շիրիմները իրենց ծնողների սրտերում է...

«...հմում են խինդով, ցնծում երջանիկ,
եվ զարկում նորից գավաթներն իրար:
Նրանց մեջ մի հայր ասում է մեղմիկ, –
է՛ս էլ իմ որդու հանգստյան համար:
Գլխարկներն իսկույն հանում են նրանք,
և որ ակնածանքով լռում են մի պահ,
հմում են անծայն զոհվածի համար
եվ հեղում գինին սուրբ հացի վրա»:

Մենք դեռ կպատմենք այս պատերազմում հաղթած քաջերի մասին...
Հիմա ավարտենք **Ավետիք Իսահակյան** բանաստեղծի մասին այս պատումը
և:

...Ժողովուրդը և կառավարությունը մեծապես գնահատեցին **Վարպետին**:
Կառուցեցին և նվիրեցին նրան առանձնատուն-թանգարանը որտեղ նա ապրեց
իր կյանքի վերջին տասնամյակը: Վախճանվեց 1957 թվականին, հոկտեմբերի
17-ին:

Ողորմի **Բանաստեղծին**, որի հոգին՝ իր երգերով, իր մեջ ներառեց ժողովուրդը:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ոչ: Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը դեռ չէր զիջել իր դիրքերն
անբողջությամբ: 1921 թվականի փետրվարի 13-ին, հավաքելով վերջին ուժերը,
իր բանակը բերելով Ձանգեզուրից, գրավեց Եղեգնաձորը, Նոր Բայազետը,
Բաշգյառնին, Ախտան, Աշտարակը, Ապարանը, Էջմիածինը՝ վերացնելով
բոլշևիկների իշխանությունը, հաստատեց նորից իր կառավարումը:

Երևանը նույնպես բոլշևիկները ստիպված եղան զիջել:
Բայց «**Օգնության հասան Խորհրդային Ռուսաստանի զինված ուժերը**»:
Կարդանք «**Հայկական Սովետական Հանրապետության**» «**Սովետական**
Հայաստան» հատորի 168 էջից մի քանի տող.

«**1922-ի դեկտեմբերի 30-ին սովետական հանրապետությունների լիազոր**
ներկայացուցիչները Մոսկվայում ստորագրեցին ՍՍՀՄ-ի կազմակերպման
մասին Դեկլարացիան և Պայմանագիրը, որը հաստատվեց սովետների համա-
միութենական 1-ին համագումարում: Սովետական հանրապետությունները
միութենական 1-ին համագումարում: Սովետական սկզբունքով միավորվեցին մեկ
իրավահավասարության և կամավորության սկզբունքով միավորվեցին մեկ
ընդհանուր պետության՝ ՍՍՀՄ-ի մեջ: ՀՍՄՀ Անդրֆեդերացիայի միջոցով մտավ
Բազմազգ սովետական ժողովուրդների ընտանիքի մեջ:»

Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն՝ ՍՍՀՄ

Սովետական Ռուսաստանի և մյուս հանրապետությունների եղբայրական, անշահախնդիր փոխօգնությամբ տեղի ունեցավ Հայաստանի ժողովրդական վերականգնումը»:

Սովետական պատմագիտությունն ուներ իր բառապաշարը, որն օգտագործում էր պատեհ և անպատեհ առիթներով: Հատկապես «եղբայրական անշահախնդիր օգնություն» բառակազմությունը չափից ավելի էր շահարկվում: Այն, որ սա կեղծ էր իր ողջ ընկալումով, ներքին անհավասարակշռությամբ՝ ավելի քան հասկանալի էր: Սակայն այս ճշմարտությունը իր ողջ խորությամբ՝ պիտի պարզվեր հիմնադրումից 70 տարի անց, երբ այն փլուզվեց՝ իր փլատակների տակ առաջին հերթին կործանելով «անշահախնդիր եղբայրության» կեղծ հավատամքը:

Բայց նախ փորձենք ամենակարճ դրվագներով հասկանալ ի՞նչ էր այս սոցիալիստական կոչված հեղափոխությունը, որը տապալեց Ռուսական անասան թվացող կայսրությունը:

«Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի» 11-րդ հատորի 28 էջ.

«...Սոցիալիզմը մի հասարակություն է, որտեղ վերացված է մասնավոր սեփականությունը և հաստատված է արտադրության միջոցների հասարակական (պետական և կոոպերատիվ) սեփականությունը: Սոցիալիզմը վերջ է տալիս հասարակական բարիքի յուրացման մասնավոր եղանակին և հաստատում հանրային եղանակը՝ կենսական բարիքները բաշխելով «Յուրաքանչյուրից՝ ըստ ընդունակությունների, յուրաքանչյուրին՝ ըստ աշխատանքի» սկզբունքով...»:

Ի՞նչ է Կոմունիզմը: «Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի» 5-րդ հատորի 551-րդ էջ:

«Ինչպես նշված է ՍՄԿԿ ծրագրում՝ Կոմունիզմն անդասակարգ հասարակարգ է, որտեղ մարդկանց համակողմանի զարգացման հետ մեկտեղ, շարունակ զարգացող գիտության և տեխնիկայի հիման վրա, կաճեն նաև արտադրողական ուժերը, հասարակական հարստության բոլոր աղբյուրները լիառատ կհորդեն, և կիրագործվի «Յուրաքանչյուրից՝ ըստ ընդունակությունների, յուրաքանչյուրին՝ ըստ պահանջի» մեծ սկզբունքով...»:

Գիտական կոմունիզմի հեղինակները ևս Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսն էին:

Ովքե՞ր էին:

Կարլ Մարքսը ծնվել է Գերմանիայի Տրիր քաղաքում 1818 թվականին, փաստաբանի ընտանիքում, Բոննի և Բեռլինի համալսարաններում ուսումնասիրել է իրավագիտություն, պատմություն, օտար լեզուներ, փիլիսոփայություն:

Մեր խնդրից դուրս է մանրամասնել նրա կյանքի

Կարլ Մարք

դրվագները, նրա բազմաթիվ աշխատությունների գաղափարական վերլուծությունները և նույնիսկ այդ աշխատությունների վերնագրերը: Կարիք չկա: Դրանք այնքան շատ են և այնքան շատ է գրվել դրանց մասին: Ասենք միայն, որ 1844 թվականին Մարքսը և Էնգելսը հանդիպելով Փարիզում՝ հիմք են դնում իրենց մեծ բարեկամությանը և համատեղ աշխատանքին: Այսինքն՝ միասին գրքեր են գրում:

Ֆրիդրիխ Էնգելս

Ֆրիդրիխ Էնգելսը, նույնպես ծնվել է Գերմանիայում, Բարմեն քաղաքում, արդյունաբերողի ընտանիքում: 17 տարեկանում գիմնազիան ավարտելուց հետո, Բեռլինի համալսարանում հետևում է փիլիսոփայության բաժնի դասերին... Էնգելսը ավարտել է Մարքսի հետ՝ պարզվում էր համատեղությունը: Երկուսն էլ մտերմանալով Մարքսի հետ՝ մասին Էնգելսը գրում է. «Գերմանական լրագրերից ոչ մեկը, ոչ առաջ, ոչ էլ հետո, օժտված չէր այնպիսի ուժով և ազդեցությամբ, չէր կարողանում այնպես լինչպես «Նոր Հռենոս»:

Էլեկտրականացնել պրոլետարական մասսաներին, ինչպես «Նոր Հռենոս»-ի լրագիրը»:

Բացի միասնական գործեր գրելուց, որոնցից մեկն էլ «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստն» էր, Մարքսը գրում է հսկայածավալ երեք հատորանոց «Կապիտալ» աշխատությունը:

«Հայկական Սովետական Հանրագիտարան» 4-րդ հատոր, 52 էջ.
«Համաշխարհային բանվորական շարժման մեջ Մարքսի և Էնգելսի հեղափոխական ու գիտական վիթխարի գործունեության արդյունքը եղավ՝ բանվորների միջազգային ընկերությունը՝ Առաջին ինտերնացիոնալի ստեղծումը: Էնգելսը Մարքսի մերձավորագույն օգնականն էր բանվոր դասակարգի այդ անդրանիկ մասսայական և հեղափոխական կազմակերպության հիմնադրման ու ղեկավարման գործում»:

Հանրագիտարանը ստեղծվել է սովետական պատմաբանների կողմից և հրատարակվել 1978 թվականին:

Իսկ Վլադիմիր Իլյիչ Լենինը մեծ հեղափոխականը և մտածողը Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի գործի հաճախակի շարունակողը եղավ, Սովետական Միության Կոմունիստական Կուսակցության ստեղծողը, աշխարհում առաջին սոցիալիստական պետության հիմնադիրը, ողջ աշխարհի աշխատավորների առաջնորդը և ուսուցիչը:

Վլադիմիր Իլյիչ Լենին (Ուլյանով)

«Խաղաղ սոցիալիստական շինարարությանն անցնելը կատարվում էր միջազգային բարդ պայմաններում, իմպերիալիստական երկրների կառավարող շրջաններում նյութվում էին սովետական երկրի դեմ նոր հարձակման պլաններ: Իսկ սովետական երկրի ժողտնտեսությունն ավերված էր, խիստ կրճատվել էր արդյունաբերության տարբեր ծյուղերի արտադրությունը: Խախտվել էր գյուղի և քաղաքի միջև տնտեսական կապը: Ամբողջովին

քայքայված էր տրանսպորտը: 800 անգամ ընկել էր դրամի կուրսը: Քայքայված էր և գյուղատնտեսությունը, որը չէր բավարարում բանվոր դասակարգի և արդյունաբերության պահանջները: Իր հերթին արդյունաբերությունը չէր բավարարում գյուղի պահանջները»:

...Դաժան սով էր տիրում Ռուսաստանում, հատկապես Պոլովոժիեում: 30 միլիոն մարդ գտնվում էր մահաբեր քաղցի ճիրաններում...

Որպես **Ազգերի լիգայի** գլխավոր կոմիսար նորվեգացի նշանավոր ծանապարհորդ, բևեռախույզ և մեծ մարդասեր **Ֆրիտյոֆ Նանսենը** մեծ օգնություն կազմակերպեց և Պոլովոժիեի սովյալները փրկվեցին:

...Սովը վերացնելու նպատակով բռնագրավվեցին նաև եկեղեցական արժեքները, օգնություն կազմակերպեցին մի շարք հանրապետություններում, այդ թվում նաև Հայաստանում:

Սակայն ընդհանուր ճգնաժամից դուրս գալու համար **Սովետները** պետք է կիրառեին Նոր տնտեսական քաղաքականություն՝ **Նեպի** քաղաքականությունը: Ի՞նչ էր նշանակում սա:

Սկզբում կիրառվող պարենային բռնագրավումների վերացում և այն պարենահարկով փոխարինելու քաղաքականություն: Նվազեցվում էր հարկը և թույլ էր տրվում գյուղացուն իր մթերքների ավելցուկը վաճառքի հանել: Չբավոր-տկլորներն առհասարակ ազատվում էին հարկից, որովհետև ընդհանրապես հացի կարոտ խրոնիկական քաղցի մեջ էին: Միջակ տնտեսությունները հարկը վճարում էին ցածր դրույթով: Անենաբարձր հարկատուները **կուլակներն** էին:

Ովքե՞ր էին սրանք:

Որպես դասակարգ Ռուսաստանում նրանք ի հայտ եկան 1861 թվականին ճորտատիրությունը վերացնելու ռեֆորմից հետո և **«թալանով, վաշխառու-թյամբ, չարաշահումներով»** կամ աղքատացած ազնվականության հաշվին հարստացած մարդիկ էին, որոնք տեր ու տնօրինություն էին անում գյուղերում:

Հեղափոխությունն ընդունեցին թշնամաբար: Հեղափոխությունն էլ իր հերթին թշնամաբար էր վերաբերվում սրանց: Իսկ հողի ազգայնացումը այդ փոխադարձ թշնամությունն ավելի սրեց:

Նեպի ժամանակ, կուլակային տնտեսությունները աշխուժացան, որովհետև սահմանված հարկը վճարելուց հետո, նրանք իրավունք ստացան վաճառել իրենց գյուղատնտեսական արտադրանքը և հողը մշակելու համար վարձակալել աշխատողների:

Նեպը նաև իրավունք տվեց մանր ձեռնարկությունները կապալով տալ մասնավոր անձանց, որով երևան եկավ նոր բուրժուազիա՝ մասնավոր ձեռնարկատերեր, առևտրականներ, կապալառուներ, որոնք ստացան **նեպմաներ** անունը:

Հետո **Լենինը** հայտարարեց. **«Մենք մի տարի նահանջում էինք: Այժմ մենք պետք է կուսակցության անունից ասենք՝ բավական է: Մենք հասել ենք այն նպատակին, որն հետապնդում էր այդ նահանջը»:**

Եվ ահա երբ եկավ ժամանակը, **«լայն ծակատով գրոհ սկսվեց կապի-տալիստական տարրերի դեմ»:**

Այս պայքարը նույնպես դաժան էր ու անխնա:

Վերացվեց կուլակությունը: Այս վերացումը կոչվեց **կուլակաթափություն**, որն իրականացվեց նրանց ունեցվածքը բռնագրավելով, քաղաքացիական իրա-վունքների զրկումով, աքսորով, նույնիսկ մահվան դատապարտելով:

Նեպի շրջանի ավարտումը ազդարարեց գյուղատնտեսության **կոլեկտի-վացումը**: Սա նշանակում էր, որ հանրայնացվում էին հողը և արտադրության միջոցները, աշխատանքը: Գյուղացին կարող էր սեփական ունենալ իր ձեռքի միջոցները, **աշխատանքը**: Գյուղացին կարող էր սեփական ունենալ իր ձեռքի միջոցները, աշխատանքը, մի բուռ տնամերձ հողամաս, մեկ-երկու անասուն: Բահն ու փոցխը, իր խրճիթը, մի բուռ տնամերձ հողամաս, մեկ-երկու անասուն:

«...Եթե կալվածատերերից հողի բռնագրավումը Հոկտեմբերյան ռևոլյուցիայի առաջին քայլն էր գյուղում, ապա կոլտնտեսություններին անցնելը երկրորդ և, ըստ որում, վճռական քայլն է, որը ՍՍՌՄ-ում սոցիա-լիստական հասարակության հիմքի կառուցման գործում կարևորագույն էտապն էր բնութագրում»:

Հայաստանում, ինչպես նաև ՍՄՀՄ-ի մեջ մտած մյուս հանրապետություն-ներում և՛ Նեպը, և՛ կուլակաթափությունը, և՛ կոլեկտիվացումը նույն սցենարով կատարվեցին:

ԱՊՐԵԼՈՒ, ՍՏԵՂՃԱԳՈՐԾԵԼՈՒ, ԿԱՌՈՒՅԵԼՈՒ ՀԱՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքացիական պատերազմը հաղթած Ռուսաստանը և մյուս երկրները մտան Սովետական Սոցիալիստական Միության կազմի մեջ վերին աստիճանի քայքայված ու աղքատացած, անհուսալի կարիքի մեջ:

Հայաստանն առավել ևս:

Ծանր էր և ֆինանսական վիճակը: Շուկան ողող-ված էր արժեզրկված թղթադրամներով: Պարենային սուր ճգնաժամ էր և համաճարակ: 234 հազար սովյալ գաղթականներ անելանելի վիճակի մեջ էին և դատապարտված ոչնչացման:

Բայց այս ժողովուրդը համառ էր: Նա որոշել էր ապրել՝ ինչ ջանք էլ որ պահանջվեր, ինչ գին էլ որ պահանջվեր...

Եվ 1921 թվականի սեպտեմբերին երևանում հիմնվեց **Հայաստանի օգնու-թյան կոմիտե՝ ՀՕԿ:**

Ո՞րն էր այս կոմիտեի խնդիրը, որի ինը մարդուց բաղկացած նախագա-հության անդամներից էին բանաստեղծ **Հովհաննես Թումանյանը** և պատմաբան **Լենին**:

ՀՕԿ-ի խնդիրն էր օգնել Հայաստանում աղքատության վերացման գործին: Կոմիտեն Հայաստանում և Սփյուռքում պետք է նվիրատվություններ հավաքեր՝ դրամ, հագուստ, մթերք: Բուժ Հայաստանից բացի ամենատարբեր հայկական

Սովետական Հայաստանի գինանշանը

գաղութներում 304-ի վարչության կոչով ստեղծվեցին տեղական մասնաճյուղեր, որոնց թիվը հասնում էր 200-ի, իսկ անդամները՝ 10.000-ի:

304-ի և սփյուռքահայ նրա մասնաճյուղերի օգնությամբ 1922 թվականից մինչև 1938 թվականը Հայաստան ներգաղթեց մոտ 60 հազար հայ:

304-ը լուծարվեց 1937 թվականին, Հայաստանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության ժողովրդավետի հրամանով: Պատճառաբանությունն այն էր, որ նա այլևս դրսի օգնության կարիք չէր զգում: Բայց գուցե նաև այն, որ **1937 թվականն էր:** Ինչևէ: Դառնանք նորից այն թվականներին, երբ երկիրն իր համառ ժողովրդի հետ փորձում էր ապացուցել իր ապրելու իրավունքը:

Խոսքը մինչև 2-րդ համաշխարհային պատերազմը՝ 1941 թվականն ընկած ժամանակաշրջանի մասին է:

«Հայաստանում կառուցվեցին արդյունաբերական ձեռնարկություններ, հիմնադրվեցին քիմիական, շինանյութերի և արդյունաբերության այլ ճյուղեր: Գործարկվեցին երևանի, Լենինականի, Չորագետի հեկերը, ծավալվեց Սևան-Յրազդան կասկադի առաջին հերթի՝ Քանաքեռի հեկի շինարարությունը, որը նշված կայանների մեջ ամենահզորն էր, իսկ Անդրկովկասում... ամենախոշոր շրջանային հիդրոէլեկտրակայանը: Երևանի հեկը ՍՍՀՄ-ում ավտոմատ գործող առաջին կայանն էր... Շարունակվում էր պղնձարդյունաբերության վերականգնումը, Ալավերդում կառուցվում էր պղնձածուլական գործարան, Ղափանում՝ հանքահարստացուցիչ ֆաբրիկա:

Երևանի կարբիդի, Ալավերդու ծծմբաթթվի ու պղնձարջասպի և Կիրովականի կալցիումի ցիանամիդի գործարաններով, Կիրովականի քիմիական կոմբինատի կառուցմամբ հիմք դրվեց քիմիական արդյունաբերությանը: Քիչ ավելի ուշ կառուցվեց Երևանի Կիրովի անվան գործարանը, որը թողարկեց արհեստական կաուչուկի աշխարհում առաջին արտադրանքը: Կիրովականի մոթու և մուշտակի ֆաբրիկաները, Լենինականի մանվածքների և գործվածքների ֆաբրիկան, Երևանի ալրադաց կոմբինատը, Այրումի պահածոների գործարանը: Արթիկում կազմակերպվեց տուֆի արտադրությունը, կառուցվեց Լենինական-Արթիկ երկաթուղագիծը: Տուֆը ծանաչում գտավ Փարիզի միջազգային տոնավաճառում:

...Լենինականում հիմնադրվեց Տեքստիլ գործարան...

Երևանում շահագործման հանձնվեց Մեխանիկական գործարանը:

...Բարձր տեմպերով էր զարգանում ինչպես խոշոր, այնպես էլ թեթև արդյունաբերությունը»:

Իսկ գյուղատնտեսությունը:

Գիտենք. հնուց անտի հայը սիրել է մշակել հողը, այդ հողը բարեբեր դարձնելու համար անցկացրել է բազմաթիվ ջրանցքներ, որոնցից շատերը գործում են մինչև այսօր և որոնք կառուցվել են մոլորիսկ 3000 տարի առաջ, ինչպես Մինուայի, Ռուսայի ջրանցքները: Կառուցվել են Հին Սարգարապատի,

Էջմիածնի, Դալմայի, Աշտարակի և այլ ջրանցքներ: Եվ իհարկե, նաև Շիրակի ջրանցքը:

Նեպ-ից հետո՝ 30-ականներից սկսվեց համատարած կոլտնտեսացումը: Գյուղացին աշխատասեր էր և կամաց-կամաց բոլոր արհավիրքներից սթափվելով նորից թեքվեց հողին, այնտեղից վերցնելու համար առավելագույնը:

Հանրագիտարանում կարդում ենք.

«Գյուղատնտեսության համատարած կոլեկտիվացման շնորհիվ սոցիալիստական սեփականություն դարձավ հիմնական տնտեսական հարաբերությունը գյուղում. գյուղատնտեսությունն սկսեց զարգանալ սոցիալիստական ուղիով, որը հեղափոխություն էր գյուղացիական կյանքի բոլոր բնագավառներում:

...Երկրորդ հնգամյակի տարիներին, 1937-ին, ավարտվեց կոլեկտիվացումը»:

Հսկայածավալ Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության Կոմունիստական Կուսակցության քարտուղարը **Իոսիֆ Վիսարիոնովիչ Ջուղաշվիլի-Ստալինն** էր: Ծնվել է կոշկակարի ընտանիքում 1879 թվականին Վրաստանի Գորի քաղաքում, որտեղ և ավարտել է հոգևոր ուսումնարանը, ապա գնացել ուսանելու Թիֆլիսի ուղղափառ սեմինարիայում, որտեղից հեռացվել է ոչ հոգևոր վարքագիծ ցուցաբերելու համար: Հետո դարձել է հեղափոխական:

Մինչև 1917 թվականի հոկտեմբերյան հեղափոխությունը մի քանի անգամ ձերբակալվել է: Հեղափոխության ակտիվ մասնակիցներից է եղել և հաղթանակից հետո Կուսակցական բարձր պաշտոններ է վարել:

1922 թվականի ապրիլին Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի պլենումում ընտրվել է Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար և այդ պաշտոնում մնացել է մինչև մահը:

Հետաքրքիր է Լենինի կարծիքը **Իոսիֆ Վիսարիոնովիչի** մասին: Նրա «Երկերի լիակատար ժողովածուի» 45 հատորի 407 էջում կարդում ենք Ստալինին տրված բնութագիրը:

«Ընկեր Ստալինը, դառնալով գլխավոր քարտուղար, իր ձեռքում կենտրոնացրել է ամսահաման իշխանություն, և ես վստահ չեմ, թե արդյոք նա միշտ կկարողանա՞ բավականաչափ զգուշորեն օգտվել այդ իշխանությունից...

...Ստալինը չափից դուրս կոպիտ է, և այդ թերությունը, որը լիովին հանդուրժելի է մեր՝ կոմունիստների շրջանում և հարաբերություններում, անհանդուրժելի է դառնում գլխավոր քարտուղարի պաշտոնում: Ուստի ես ընկերներին առաջարկում եմ մտածել Ստալինին այդ պաշտոնից տեղափոխելու եղանակի մասին»:

Իոսիֆ Ստալին

«Ստալինի գործունեության մեջ դրական կողմերի հետ եղել են նաև տեսական և քաղաքական սխալներ: Սկսեց հեռանալ դեկավարության լենինյան սկզբունքներից և կուսակցական կյանքի նորմերից, գերազնահատեց սեփական ծառայությունները ժողովրդի և կուսակցության ընդհանուր հաջողությունների մեջ: Աստիճանաբար ձևավորվել է Ստալինի անձի պաշտամունքը»:

Անհատի պաշտամունքն ուներ իր հավատարիմ կատարածուներին, որոնք ի կատար էին ածում նրա ընծեռած խելքից-մտքից դուրս հալածանքը ժողովրդի հանդեպ, որևէ ժամանակ, որևէ բանով չնեղանալով, անմեղ ու ազնիվ մարդկանց հանդեպ: Պատկերացրեք հսկա մի բուրգ, ասենք, այնպիսին, ինչպիսին եգիպտական բուրգերն են: Գագաթին նա է՝ **Ստալինը**՝ ժողովուրդների միակ «հայրը»:

մարշալ **Տուխաչևսկու** կողմից ղեկավարվող «**դավադրությունը**»։ Իսկ «**դավադրության**» էությունը այն էր, որ Տուխաչևսկին կարծիք էր հայտնել, թե

գալիք պատերազմում կարևորվելու են զինվորական տեխնիկան, տանկային զորքերը, և որ հին մարտավարությունը՝ հեծելազորն, անզոր կլինի վարելու ժամանակակից պատերազմ:

Զինվորականների այս խումբը պատրաստվում էր բարձրացնել ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմ Վորոշիլովին պաշտոնաձև անելու հարցը: Տուխաչևսկին և շուրջ 40 հազար բարձր, միջին ու ստորին աստիճանի հրամանատարներ ենթարկվեցին բնաջնջման:

Ի դեպ, անընդհատ «հայտնաբերում էին» Ստալինի դեմ մահափորձ կազմակերպող ամենատարբեր «ահաբեկչական խմբեր» և գնդակահարվում:

Գրում է Ղազախեցյանը.

«Ստալինի և նրա կամակատար շրջապատի համար իշխանությունը պահելը դարձավ կյանքի ու մահվան հարց: Ուստի դրա համար ձեռնարկվեցին բոլոր կարելի ու անկարելի միջոցները, առաջին հերթին իրենց համար անցանկալի ու հնարավոր վտանգավոր մարդկանց ու կադրերին շարքից հանելու կամ ֆիզիկապես վերացնելու համար: Այդ նպատակով Ստալինին պատրաստ էին ծառայելու պատժիչ և մյուս համապատասխան մարմինները (ներքգործօժոկոմատ, դատախազություն, դատարան, կուսկենտկոմ և այլն)»:

Հենրիխ Յագոդա

Կիրովը սպանվեց 1934 թվականի դեկտեմբերի 1-ին:

1930-1953 թվականների ընթացքում ԽՍՀՄ համակենտրոնացման ճամբարներով ու գաղութներով անցել է 18 միլիոն մարդ:

«Տեղի էր ունենում ներհամակարգային ջարդ՝ «մեծ ահաբեկչություն», ի տարբերություն դասակարգային թշնամու նկատմամբ գործադրված «կարմիր ահաբեկչության»: Ահաբեկչության կազմակերպիչը և գլխավոր պատասխանատուն պետության գլուխ Ստալինն էր, իշխանության մեջ իր ամենամոտիկ շրջապատով՝ հանձինս Մոլոտովի,

Կազանովիչի, Վորոշիլովի, Ժդանովի, Միկոյանի, Մալենկովի և այլոց: Բռնաճնշումների անմիջական գործադրողներն էին Ներթին Գործերի ժողովրդական Կոմիսարիատի ղեկավարներ Յագոդան, Եժովը, Բերիան, երկրի գլխավոր դատախազ Վիշինսկին և ուրիշներ»:

ԻՆՉՊԻՍԻՆ ԷՐ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1936 թվականի հուլիսի 9-ին Թիֆլիսում սպանվեց Խորհրդային Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեի Առաջին քարտուղար

Կլիմենտ Վորոշիլով

Լեվ Տրոցկի

Ամատունու, Ծատուրովի միջոցով, որոնք մույնպես «գործուղվել» էին Թիֆլիս, այնտեղ իրենց սև գործը կատարելու:

Ի դեպ, հավաստի տեղեկությունները վստահեցնում են, որ Բերիան մուսավաթական գործակալ է եղել:

Ժողովուրդը չհավատաց **խանջյանի** ինքնասպանության վարկածին: 20 տարի անց մահացածի դիակնում աման ժամանակ հաստատվեց նրան գնդակահարելու փաստը:

Հետո, այս Մուղդուսու և իր խմբի ջանքերով, որպես «Ազգային թեքում» ունեցողներ՝ դատաստանի առաջ կանգնեցին շատ կուսակցական աշխատողներ:

Ի՞նչ էր «Ազգային թեքում» կոչվածը: Նորից դիմենք պատմաբան Վ. Ղազախեցյանի գրքին.

««Ազգային թեքում» ասելով պատմական տվյալ ժամանակաշրջանում, և հանգամանքներում հասկացվում էր ազգայնամոլություն (նացիոնալիզմ), որն օգտագործվում էր կուսակցական և քրեական մեղադրանք սարքելու համար:

Հայաստանում շատ մարդկանց գործերում էր կրկնվում նաև այդ կեղծ մեղադրանքը, «ՆԳԺԿ մարմինները Հայաստանում բացահայտել և վերացրել են հակահեղափոխական, աջ-տրոցկիստական, ազգայնական

Աղասի Խանջյանը, որը մեկնել էր Թիֆլիս մասնակցելու Անդրերկրյան բյուրոյի նիստին:

Այստեղ **Բերիան Խանջյանին** մեղադրել է, որ նա Հայաստանում անբավարար զգոնություն է հանդես բերում Կենտկոմի այն անդամների հանդեպ, ովքեր տրոցկիստական, ազգայնական, ահաբեկչական հայացքների տեր են, որոնցից է Կենտկոմի անդամ, Լուսժողկոմ, Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն **Ներսիկ Ստեփանյանը**:

Ի՞նչ է առհասարակ տրոցկիզմը, որի դեմ **լենինիզմը** բազմամյա պայքար է մղել: **Տրոցկին** հանդես է եկել առաջին հնգամյա պլանի, երկրի ինդուստրացման, գյուղատնտեսության կոլեկտիվացման դեմ և 1929-ին արտաքսվել է արտասահման:

Խորհրդային Միությունում տրոցկիզմի մեջ մեղադրվողը դատապարտվում էր մահվան: Արտասահման արտաքսված Տրոցկին բնակվում էր Մեքսիկայում: Ստալինը 1940 թվականին, երկրից երկիր, կազմակերպեց նրա սպանությունը...

Բերիան, որն Ստալինի աջ թևն էր, նրա պատվերով պետք է ազատվեր **Աղասի Խանջյանից** և ազատվեց տխրահռչակ հայ դրածոներ **Մուղդուսու, Ակոպովի**, խիստառաջիկա «գործուղվել» էին

Լավրենտի Բերիա

(նացիոնալիստական) կազմակերպություն, որը նպատակադրել էր խորհրդային իշխանության գինված տապալում, Հայաստանի անջատումը խորհրդային Միությունից և, այսպես կոչված, «անկախ» ազգային-բուրժուական հայկական պետության ստեղծումը կապիտալիստական մեկի հովանավորության տակ»: Ընդ որում, երբեք չի նշվել, թե որն է հովանավորող պետությունը»:

Աղասի Խանջյան

Այսպես, շատ անմեղ մարդիկ ստացան «ազգային թեքման» մեղադրանք. Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանը, Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Կենտգործկոմի քարտուղար Ռուբեն Դաշտոյանը, Ներսիկ Ստեփանյանը, Աղասի Գալոյանը, գրողներ Եղիշե Չարենցը, Ակսել Բակունցը, Վահան Թոթովենցը, Գուրգեն Մահարին, Մկրտիչ Արմենը, Ալազանը, Ազատ Վշտունին, Վաղարշակ Նորենցը, Մկրտիչ Ջանանը, Վախթանգ Անանյանը, Վալտեր Արամյանը, Հայկ Գյուլիքոսյանը, Ջաբել Եսայանը... և ուրիշներ, որոնք գրողներ էին, երաժիշտներ, ճարտարապետներ ու ճարտարագետներ, նկարիչներ ու քանդակագործներ, բժիշկներ, դասախոսներ, գիտության կարկառուն ներկայացուցիչներ, գյուղերի լավագույն, աչքի ընկնող մարդիկ, ուսուցիչներ, նույնիսկ բարձր դասարանների աշակերտներ, ուսանողներ:

1937 թվականի հուլիսի 8-ին միաժամանակ գնդակահարվեցին Ակսել Բակունցը, Ներսիկ Ստեփանյանը, գրականագետ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը, և էլի ու էլի լուսավոր մարդիկ՝ հանիրավի ամբաստանված հալ ժողովրդի պանծալի զավակները:

Մանրամասները նրանցից մի քանիսի կյանքը:

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ

(Մեղադրական գործ 1914, ֆոնդ 837, 198 թերթ)

«Իմ մահվան օրը կիջնի լռություն,
Ծանր կնստի քաղաքի վրա,
Ինչպես ամալ մթին կամ հին տրտմություն,
Կամ լուր աղետի՝ թերթերում գրած:
Ծանր՝ կնոջ պես այրի կամ դժբախտ,
Բարեկամուհու նման տխրատեսք,
Լուրը կշրջի փողոցները նախ,
Ապա կմտնի դուռ-դարպասից ներս...
...Այդ բոլոր մարդիկ իմ մահվան բոթից
Որպես ընդհանուր աղետից սարսած՝
Չարմացած կզգան ինձ այնքա՜ն մոտիկ
Եվ հանկարծ այնքա՜ն թանկ ու հարազատ»:

Ո՞վ էր նա, որ եկավ, ապրեց, տառապեց, ոգևորվեց, հիասթափվեց, խնդաց ու լացեց, ապա հեռացավ՝ թողնելով աշխարհին իր շիկացած մտքից, իր զարմա-նահիրաշ ապրումներից ծնված քերթությունը:

Եղիշե Չարենց

Իր տողերի մեջ պիտի փնտրենք նրա ծշմարիտ կենսագրությունը:

Անհատներ կան, որոնք իրենց հանճարի լույսով կուրացնում կամ հավկուր են դարձնում նրանց մոտենալ ցանկացող ոմանց, որոնք իրենց ուղեղի և զգացմունքների ծալքերում նրանց հանդեպ ունեն չպատճառաբանված քինոտ չարություն, կամ, լավագույն դեպքում, անվստահություն: Նման դեպքերում նրանք իրենց կույր մտքով և հավկուրի զգայնությամբ տանջահարել ու տառապանքի են ենթարկել **հանճարներին**, որոնք, սակայն, անկախ այդ ամենից՝ լուսավայել են որպես ճշմարտության անմարելի փարոս, որը ճառագայթելով ճշմարտության անմարելի փարոս, որը ճառագայթելով իր ժամանակի ընդերքից դեպի գալիք ժամանակները՝ օգնում է մեզ՝ մահկանացուներին, խուսանավել բարոյականը կործանող խութերից:

Հանճարները ճերմակ զգեստներ հագած նստած չեն բարձրաբերձ լեռան գագաթին և ոտքերն ամպոտ, ձեռքերը աստղոտ՝ երգում են աշխարհի **Բանը**: Այնտեղից չէ, որ մայում են լեռան ստորոտում խմբված ամբոխի կյանքին, նրա՝ երբեմն զարհուրելի, երբեմն խղճալի կամ սովորական կենցաղին, ապրուստին ու վարքին:

Ոչ, իհարկե: **Հանճարը** նրանց մեջ է, նրանց կյանքի լավ ու վատ օրերի հետ, նրանց ցավի ու տառապանքի հետ: Մի տարբերությամբ միայն: Ամեն մեկն ապրում է նախախնամությամբ իրեն բաժին ընկած կյանքի վայրիվերումները՝ հաճախ իր սեփականի հետ, ապրում է նաև բոլորին բաժին ընկած խինդն ու լացը, սերն ու ատելությունը, որով և դառնում է հավերժության ճամփորդ:

Չարենց բանաստեղծը նույնպես հավերժության ճանապարհորդ է հայի գոյության մշտնջենական ժամանակի ներսում:

Ռուսական կայսրության հարավային սահմանի բերդաքաղաքներից մեկն էր **Կարսը**, որն ուներ 35.000 բնակչություն գումարած 15 հազար ռուսական կայա-գորայիցները: Քաղաքն ուներ տղաների և աղջիկների գիմնազիաներ, ռեալական դպրոց, հյուրախաղերի էին գալիս թատերական խմբեր Կոստանդնուպոլսից ու Թիֆլիսից:

Քաղաքը հայտնի էր իր ամրոցով, Առաքելոց եկեղեցով, Վարդանի կամրջով, հինգ հարկանի պաշտոնական մի շենքով և երկաթուղու կայարանով: Տները մասամբ միհարկանի էին, տափակ կտուրներով, որոնց մեջ «**վեր էին խոյանում**» երկհարկանի թիթեղե կարմիր կամ կանաչագույն տանիքներով տներ ու խանութներ:

Կարս քաղաքի Ալեքսանդրովսկի փողոցի վրա էր գտնվում գորգի վաճառական **Աբգար աղա Սողոմոնյանի** տունը, ուր ապրում էր բազմամարդ ընտանիքը: Աբգար աղան և տիկին Թելլին ունեին երեք աղջիկ և չորս տղա: Տղաներից մեկի անունը **Եղիշե** էր, ծնված 1897 թվականի մարտի 13-ին: Աբգար աղայի զավակները սկզբում սովորում էին հայկական ապա ռուսական ռեալական դպրոցներում: Այսպես նաև Եղիշեն: 7 տարեկանից սկսելով իր ուսումնառությունը՝ այն ավարտեց 1912 թվականին:

Կարսի ամրոցը

Բոլոր երեխաների նման երեխա էր և բոլոր պատանեկան խենթությունները նաև իր խենթություններն էին:

...Քաղաքային այգու հեռավոր ծառուղու վերջում

էր գտնվում դարավոր, հաստաբուն ծառը՝ մի տեսակ առանձնացած, մենավոր: Նրա խորշն էլ ահա պատանու **մենաստանն** էր, ուր նա գալիս էր, որպեսզի խաղաղության մեջ զբաղվի ընթերցանությամբ:

Նրա զարմանալի, արտասովոր պաշտամունքը դեպի գիրքը սահմաններ չէր ճանաչում:

Նա արդեն ծանոթ էր օտար բանաստեղծների ստեղծագործություններին, բայց 1912 թվականին հանդիպումը **Վահան Տերյանի «Բանաստեղծություններ»** գրքի հետ մեծ իրադարձություն էր:

«Ասես անհուն մի գանձ նվիրեցին ինձ, զարմանալի հայտնություն եղավ ինձ համար այդ գիրքը...»:

Իսկ նա արդեն **Բանաստեղծ** էր: Դպրոցական ծեռագիր **«Գարուն»** թերթում՝ հրատարակել էր իր առաջին գիրքը **«Երեք երգ տխրադալուկ աղջկան»** վերնագրով՝ **Չարենց** գրական անունով: Գրքույկը բաղկացած էր վեց էջից, և նվիրված էր **Աստղիկ Ղոնդախյանին**: Ասում են այս օրիորդը 15, թե՛ 16-ամյա պատանու առաջին սերն է եղել:

**«Օրորվելով կառքն էր վազում սրընթաց,
Դաշտի միջին, ծանապարհով ցեխապատ:
Թոնն էր մաղում միապաղաղ, ցուրտ ու թաց:
Օրն էր մարում հիվանդոտ ու մեղմ-վիատ:
Օրորվում էր կառքը, վազում ու վազում:
Կառապանը երգում էր մի ինչ-որ երգ:
Թոքախտավոր կինն էր մոտիս դռն հագում:
Մութն էր գրկում արևմուտք ու արևելք:
Թոնն էր մաղում միապաղաղ, ցուրտ ու թաց:**

**Ագռավները անցնում էին քրքջալով:
Թոքախտավոր կինը տխուր հեծկլտաց:
Քամին անցավ՝ մեկի մասին ողբալով:
Եվ, կառապանն, օրորվելով դեռ երկար
երգում էր իր օրերի երգն անգույն:
Գնում էինք: Ո՞ւր - չգիտեմ: Վերջ չկար:
Գնում էինք: Անխոս: Անծայն: Ու անքուն...»:**

1914 թվական: Համաշխարհային պատերազմ: Մարդկությունը մեծ դեպքերի և հզոր, արյունաթաթավ աղետների հորձանուտում: Բացվել էր **ազգի երակը** և թանկագին արյունը գոչգոչումով դուրս էր մղվում նրա լլկանքներին տրված մարմնից:

Ձևավորվում էին հայկական կամավորական բանակներ: Տասնութամյա բանաստեղծը այդ բանակի զինվորներից մեկն էր:

Հայրենասեր բանաստեղծը հայկական կամավորական բանակի հետ անցնում է ահարկու **«դանթեական ծանապարհով»**: Կամավորական բանակի զինվորները ի տես իրենց հոշոտված հայրենիքի՝ լալիս էին: Բանաստեղծ-զինվորը՝ նույնպես:

Այս նույն թվականին էր, որ նա գրեց նախ իր **«Կապուտաչյա հայրենիքը»**, ապա իր՝ զինվորի բանաստեղծական օրագիրը՝ **«Դանթեական առասպել»** պոեմը:

Առանց սարսռալու չի կարելի կարդալ այն:

Սա գրել է 18-ամյա մի պատանի: Այս պոեմը **գլուխգործոց** է, մի անհատի, մի ամբողջ ազգի և սրանցով՝ ողջ մարդկության կյանքի ներդաշնակության խաթարումի մասին:

**«Ինչո՞ւ է երազն այս աշխարհավեր,
Կախվել մեր գլխին այսքան կուրորեն:
Ինչո՞ւ է փռված այսքան ցավ, ավեր,
Հողմերը այս չար ե՞րբ պիտի լռեն:
Եվ ո՞վ է լարում այսպիսի դավեր -
Կյանքը դարձնում նզովյալ գեհեն»:**

Ապականված արդարություն, ապականված աշխարհ, դանթեական դժոխքի նուրբ գնացող մարդկություն և այդ դժոխքի բավիղներում մոլորված տասնութամյա մի պատանի, որը կնքված էր հանճարի լույսով: Հայրենիքը կորցրած բանաստեղծ, որը դառնալի իր զգացմունքների խորքից խոստովանում է.

**«Բայց ես գիտեմ, որ սիրեցի քեզ մի օր,
Երբ հասկացա, որ աշխարհում դու չկաս,
Բայց երազի ուղիներով հեռավոր
Դու մի գիշեր պիտի իջնե՞ս, պիտի գաս»:**

Այս տողերը «Կապուտաչյա հայրենիք» պոեմից են: «Աշխարհում դու
չկաս... Բայց պիտի գաս...»: Իսկ հետո «Դանթեականի» մուք տողերի ներքո
խտանում է կորցրած հայրենիքի մորմոքը, ծյունոտ դաշտերում անթաղ մնացած
զինվոր ընկերների կորստի ցավը, պարտության մղծավանջը...

«Եվ առօրյա է հիմա մեզ համար

Մարդկային անթաղ այլանդակված դին:

Ահաբեկիչի քրքիջով համառո

Մենք կեր ենք նետում անկուշտ անդունդին:

Եվ իմաստ չունի այլևս հիմար

ճակատագրի որոշած Անդին...»:

Տեղի էր ունեցել մտքի և զգացմունքի ահռելի կոտակում. ողբերգական միջավայրում իր Հայրենիքը ապրում էր ֆիզիկական ու բարոյական կորուստների ծանր վիճակ, արագընթաց վայրէջքի մութ սոսկում... Եվ բանաստեղծի ոգու շիկացումից ծնվում էին նոր գլուխգործոցներ:

1916 թվական: «Վահագն»:

«Հրդեհի աստված, հրդեհ ու կրակ,

Օ, Վահագն, արի: - Տեսնում եմ ահա,

Որ ծիծաղում ու քրքջում են նրանք

Արճաքան ընկած դիակիդ վրա:

Թե մի՞ջ էիր դու... Եկան, երգեցին

Մի հին իրիկուն գուսանները ծեր.

Որ հզոր ես դու, հրոստ հրաժի՛ն,

Որ դու՝ կբերես փրկությունը մեր:

Եվ հավատացինք հարբած ու գինով.

Որ դու կաս՝ հզոր, մարմնացում Ուժի՝ -

Իսկ նրանք եկան՝ արյունով, հրով

Մեր երկիրը հին դարձրին փոշի...

Եվ երբ քարշ տվին դիակդ արնաքամ,

Որ նետեն քաղցած ուսմականերին կեր -

Մեր կյանքի հիմներն անդուճողը ընկան

Եվ արնոտ միգուլմ ճարձատուում են դեռ...»:

Ատելության, աշխարհավերման հզոր կիրքն է խտացել **Չաթենց** բանաստեղծի նույն թվականին գրած «**Աթիլա**» պոեմի հերոսի ներսում, որը հառնել է նորից իր ոսկե դագաղից և ավերումի, կործանումի մի ահեղ զարհուրանքով անցնում է աշխարհի վրայով որպես «**արքա՜, աստված՜, տե՛նդ, դժո՛խք ու մահ՜... Ճշմարտության խարազան մերկ... Անհերքելի ու հավերժական...**»:

Հավերժական դաժանության ոգին, վրեժի ոգին, կործանման ոգին աշխարհավերման:

Գաղթի խառնարանում էրգրունից փախչելիս կոտորածի զոհ է դառնում **Չարենցի** քույր **Մարիամը**, իր բազմանդամ ընտանիքի հետ միասին: Հարազատ

Քրոջ և նրա ընտանիքի սպանողը գումարվում է **Հայրենիքի** հետ կատարված և
դեռ չադրույնակվող ռանթեական զարհուրանքին:

1916 թվականին Արևմտյան Հայաստանից հայկական կամավորական բանակի վերադարձից հետո, կարճ ժամանակով **Զարենցը** լինում է Կարսում, ապա մեկնում է Մոսկվա և սկսում է հաճախել Շանյավսկու համալսարանի բանասիրական բաժինը որպես ազատ ունկնդիր: Նա ընկնում է բանաստեղծական մի միջավայր, ուր իշխում էին ռուս **սիմվոլիստները**, հայերեն թարգմանված՝ **խորհրդապաշտները**:

Այս ուղղության ջատագովները գտնում էին, որ արտաքին գործերի նախարարությունը չէր օգտագործում իր լիարժեք հնարավորությունները՝ իրենց հնարավորությունները օգտագործելու համար:

Եղիշե Չարենցը մոսկովյան իր փոքրիկ սեմյակումն սկիզբ է դրել «Ծիածան» ժողովածուին, որը հրատարակեց 1917 թվականին Մոսկվա քաղաքում Աբգար աղայի այստեղ ուղարկված գորգերի վաճառքից՝ Եկամուտների հաշվին:

[illegible]

Ետ են բաշվում և զգալի է դառնում տխուր հոգու տոխտը:

Մոսկվայում նա հանդիպել էր Կարսի իր պատմության հիմա բանաստեղծություններ էր նվիրում Կարինե Զոթանջյանին, որին հարկում էր իր անցյալը:

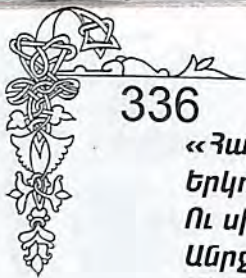
«Ծիածան» ընդհանուր վերնագրի տակ ըստյապիմաց

«Կարիքն Քոթանջյանին 155 աստղային է թույր...»:

Դու իմ պերջի՛ն, իրիկնայի՛ն, աստղայի՛

«Ես երգել եմ քո հոգին, քո ժպիտը լուսավոր,
Քո աչքերի, քո դեմքի տխրությունը սրբազան,
Կյանքս թողած անհունում - ես երգել եմ սերը խոր,
Ու կարոտը թևերիս, որ երբեք թեզ չհասան...
Մոտենում է, քույր իմ, ախ, իրիկունս միգամած.
Ես ի՞նչ անեմ, որ հոգիս չհեծկլտա կարոտից.
Ինչպե՞ս, ինչպե՞ս ընդունեմ կյանքիս բաժակը քամած.
Որ ձեռքերս չդողան, որ օրերս ներե՞ն ինձ:
Գուցե հանկարծ կասկածեմ, չհավատամ ինքս, ես,
Ու սուտ թվա իմ հոգուն քո կարոտը սրբազան...
-Ի՞նչ էլ լինի, քույր իմ, քույր, հեռանալիս չանիծե՞ս
Խեղճ կարոտը թևերիս, որ երբեք թեզ չհասան...»:

1917 թվականին Ռուսաստանում բարձրացավ հեղափոխական փոթորկուն ալիք-
Չարենց բանաստեղծը դեռ չէր մխրձվել հեղափոխական փոթորկուն ալիք-
 ների մեջ, երբ հասցրեց գրել իր թախծոտ, իր անսահման տխուր ու անսահման
 պայծառ, կարծես էության խորքում կուտակված գաղտնի արցունքներից ծնված
«Չարդագողի ճամփորդները»: Բանաստեղծությունը մենախոսություն է.
 մենամտող հոգիների երգ:

*«Յարդագողի ճամփորդներ ենք մենք երկու,
երկու ճամփորդ պատառոտված շորերով:
Ու սիրել ենք տրտմությունը մեր հոգու՝
Անըջական կարոտներով ու սիրով:
Մենք սիրել ենք տրտմությունը մեր հոգու՝
Անըջական ինչ-որ կարոտ, ինչ-որ սեր:
Ու սիրում ենք առավոտից-իրիկուն,
ճամփա երթալ ու հավիտյան երազել:
Աչքերիս մեջ մենք պահել ենք երկնային
ճամփաների հեռուները դյութական –
Ու անցնում ենք ուղիներով երկրային
Ուր բյուր մարդիկ երազեցին ու չկան»:*

«Յարդագողի ճամփորդները» նվիրված է իր մտերիմ ընկերոջը՝ **Անուշավան Զեղեջյանին՝** Կիվանին: Յարդագողի ճամփորդները երկուսն են՝ **Չարենցը և իր ընկերը...** Բայց այն կարդալիս, թվում է, թե ինքդ ես բանաստեղծի հետ ճանապարհ ընկել աշխարհի մոլոր բավիղներում գտնելու համար սեփական երազները, սեփական կարոտներն ու սիրո բռնկումները: **Նրա տխրությունը ծնվում է Ոգու կարոտից:**

Սքանչելի, գեղեցիկ քերթվածք, որը և՛ բանաստեղծի կենսագրությունը, և՛ ճանապարհներին թափառող իր հոշոտված, մտազար դարձած ժողովրդի խլկանքների կենսագրությունն է, որի համար դեգերումների վախճանը աներևակայելիորեն անհայտ է, հեռու, ինչպես երազային **Ծիր Կաթինն** է հեռու, որն իր սառը, կաթնագույն մշուշոտ լույսն է հղում **Ճամփորդին:**

Հայոց եղերական ճանապարհի Հայոց եղերական ժողովրդի բախտի համար որոնումների մասին է այս երգը, բայց որքան մաև բացահայտ համամարդկային... Երկու ճանապարհ ելած ընկերների մասին է այն և մարդկության այն հատվածի մասին մաև, որ դեգերում է դանթեական բավիղներում դուրս գալու ելք չգտնելով: Իր օրերի մասին է պատմում բանաստեղծը, բայց նրա պատմությունը ժամանակ չունի... Այդ պատմությունը բոլոր այն սերունդների կենսագրությունն է, որը դեռ **Յարդագողի ճանապարհին** փնտրում է տունդարձի ուղին...

Բայց ամենաողբերգականը բանաստեղծի համար թերևս այն է, որ խաթարվել էր իր հոգու երգը:

*«Ես ուզեցի երգել գովքը աստծու,
երգել փառքը պայծառ սիրո ու հացի.
Սիրտս լցվեց... բայց չգիտեմ, թե ինչու –
Գորշ օրերի տաղտկությունը երգեցի...
Թաղված մնաց իմ աչքերում մի անհուն,
Կապուտաչյա երջանկության առասպել.
Մի երկնային առնչության պատմություն –
Ու կարծրացավ սիրտս՝ անլույս ու անբեր:
Չէ՞ որ կյանքում չհասկացավ ոչ ոք մեզ, -*

*Ու խնդացին լուսավոր մեր աչքերին,
Բուք հեգնեցին մեր կարոտները հրկեզ –
Ու հեռացան: Ու ոչ մի լույս չբերին:
Քույրը խնդաց, բարեկամը ծիծաղեց,
Օտար մարդիկ հայիոյեցին ու անցան:
Միայն պոռնիկը մշուշում համբուրեց
Եվ խելագարը բարևեց կիսածայն»:*

Ճամփեքին միայնակ դեգերող ազգի ողբերգությունն է փոխանցվել բանաստեղծին... Միայնակ ազգ, միայնակ հոգի, որ համառորեն մաքառում է իր ազգի, գոյատևելու զարհուրելի ճիգով: Բանաստեղծը այնքան հարազատ է իր ազգի, իր սերնդի, իր հայրենիքի հետ, այնքան անդավաճան... Նրա խոր, ողբերգական իր տեսլիկ, իր հայրենիքի հետ, այնքան անդավաճան ու արյան խտացումներից են հառաչանքը իր եության խորքերից, իր ավիշներից ու արյան խտացումներից են **ազգի բնադեպի** դուրս ժայթքում... Եվ այս վերջին տողերը, որը կարծես իր **ազգի բնավորության** այնքան զարմանալի, դարերի կենսափորձից ծնված մեծ գաղտնագիր ու խորհուրդ լինի՝ անհասկանալի օտարներին, այն ուրիշներին, որոնք փորձեցին խրախճանել նրա դիակի շուրջը...

*«Հոգ չէ, որ մեր օրերն անցան տենդի պես,
Կյանքը դարձավ անմխիթար զառանցանք.
-Մենք կժպտանք, գո՞հ կժպտանք մենքնեխս,
Որ երազում երազեցինք ու անցանք...»:*

1917 թվականին առաջին հեղափոխությունից հետո մա վերադառնում է Անդրկովկաս՝ Կարս, Էրզրում, Թիֆլիս... Նա քաղաքական խառնաշփոթ մթնոլորտում կարծես փորձում էր գտնել իր տեղը: Հեղափոխության գերխտացում ապրող տրամադրությունները չէին կարող անտարբեր թողնել Հայրենիքի տառապանքով ապրող գերզգայուն **Բանաստեղծին:**

Եվ քաղաքացիական կռիվների, գաղափարների բախումների շիկացած մթնոլորտում մա իր համակրանքն ուղղում է կոմունիստների կողմը:

Քաղաքացիական կռիվները բուռն թափով ընթանում էին հատկապես Ցարիցինում: Եվ մա, որպես հասարակ գինվոր, **կարմիր զորքերի** շարքերում է: Հետո այդ բանակի հետ մա անցնում է ռուսական տափաստաններով, կարծես գտել էր իր **«բարձր ու հին երազների ճանապարհը»** և անվարան գնում էր դեպի մա՝ հոգեբանական բացառիկ վերելքով... Տառապանքի քառուղիներով անցած բանաստեղծի համար ազգերի հավասարության և եղբայրության մասին

Էրզրում. համայնապատկեր

շաղկապատանքը մա ընդունում է բացառիկ հավատով, թե իր հայրենիքն, ահա, իր ժողովրդի մնացորդներն, ահա, եղբայրության և հավասարության այդ ընտանիքում պիտի գտնեն արժանի մի տեղ:

Դեռ 1918 թվականն էր:

Եվ մա գրեց իր հեղափոխական «Սոմա» և «Ամբոխները խելագարված» պոեմները:

Այս պոեմներից առաջ, մույն թվականին, մա գրել էր «Հատված» բանաստեղծությունը.

«Եվ ի՞նչը,
Էլ ինչը
Պիտի փոթորկի քո
Հին սիրտը - իմ սիրտը հիմա.
Էլ ո՞ւմ նետե՛մ ես
Անգոր իմ այս ծիչը,
Երկիր իմ, մորմոք իմ ու մահ...
Մենք լուռ շվարե՛լ ենք,
Լույսերս
Մարել ենք -
Հույսերս էն ո՞ւմ ենք տվել...
Եվ ո՞վ մեզ,
Էլ ո՞վ մեզ,
Էն ով պիտի տա -
Երկիր իմ, թռիչք ու թևեր...»:

«Հատվածից» հետո գրում է «Սոմա» պոեմը.

«Խելա՛գար Սոմա...
...Քո դենքը տեսա, որպես սրբազան
Մի զոհաբերում.
Քո դենքը տեսա աշխարհասասան
Այս հրդեհներում:
Եվ քեզնով հարբած՝ կանչեցի՝ նրանց
Հրդեհի պարին, -
Եվ կյանքս տվի պարզ ու սրտաբաց,
Վառվող աշխարհին...»:

Հին հնդկական առասպելում Սոման աստվածային խմիչք է և այդ խմիչքի աստվածուհին միաժամանակ: Սոման մարդկանց պարզում է ստեղծագործելու կարողություն և հովանավորում է նրանց, օգնում գտնելու ճանապարհը դեպի Նիրվանա, այսինքն՝ ճանապարհի դեպի ներքին ազատության, հանգստի և երանության զգացողության: Հին հնդկների մոտ Սոմա խմիչքը գնահատելի էր, որովհետև, ի վերջո, այն խմողին նետում էր պատրանքների, զգայախաբությունների ու ցնորքների գիրկը:

«Ամբոխները խելագարված» պոեմը, ինչպես մա «Հատվածը» և «Սոման» Չարենցը գրել էր կարմիր բանակի շարքերում-կռվելիս:

«Խելագարված» բառը, թերևս, հեղինակի համար ոգևորության իմաստն ունի: Նա իր ապրած բոլոր հուսալքություններից հետո կարիք ուներ բացառիկ հոգեբանական շրջադարձի՝ արտաքին թե ներքին, միևնույնն է:

«Հեռու՛, մոտիկ ընկերներին, - աշխարհներին, արևներին, -

Հրանման հոգիներին:

- Բոլո՛ր նրանց, ում որ հոգին վառվում է վառ, -

Բոլոր նրանց հոգիներին արևավառ: -

Կյանքի՛, մահի՛, այս ամենի աղջամուղջում՝

Ողջակիզվող հոգիներին - ողջու՛յն, ողջու՛յն»:

Այս ստեղծագործությունները գրված են որոշակի ժամանակի ընթացքում, որոշակի խնդիրների բացահայտումով: Բայց իրականում նրանք դուրս են իրենց ժամանակից...

1919 թվականին Չարենցը վերադառնում է Կարս: Ձևավորվել էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Բանաստեղծը, որն արդեն վեց գրքի հեղինակ էր, որոշում է կռիվներից ու պայքարներից հետո օգտակար լինել իր ժողովրդին: Խաղաղ մի ասպարեզում: Եվ Կարսի մի քայքայված գյուղում դառնում է ուսուցիչ: Նա հիմա երեխաների հետ էր... Սովահար, ցրտահար երեխաների, որոնց անունները դասամատյանում օր-օրի նոսրանում էին...

...1919 թվականի հոկտեմբերի 18-ին, Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի դահլիճում տեղի է ունենում գրական ընկերության երեկո՝ նվիրված Լամենտի դահլիճում տեղի է ունենում գրական ընկերության երեկո՝ նվիրված Եղիշե Չարենցին: «Մի նոր բանաստեղծ» խորագրով բանախոսություն է կարդում Նիկոլ Աղբալյանը, վերլուծելով «Երեք երգը», «Ծիածանը» և «Դանթեական առասպելը»:

Մի քանի խոսք Նիկոլ Աղբալյան հայրենապաշտ մարդու մասին.

Ծնվել է Թիֆլիսում 1875 թվականին: Վախճանվել 1947 թվականին Բեյրութում: Նա ոչ միայն գրական-գեղարվեստական, բարձր մտավորական էր՝ այլ և՛ հասարակական-քաղաքական գործիչ էր: Բարձր կրթություն էր ստացել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, Գևորգյան ճեմարանում, Մոսկվայի, Լոզանի, Սորբոնի համալսարաններում: Ապա որպես ուսուցիչ աշխատել Կաղզվանում, Ագուլիսում, Շուշիում, Թիֆլիսում: Հետո իրավիքվել է Պարսկաստան, որպես տեղի ազգային վարժարանի տնօրեն: Մի քանի տարի անց վերադարձել է Թիֆլիս և իրատարակել «Հորիզոն» թերթը:

«Հայկական Հարց» հանրագիտարանում կարդում ենք.

Նիկոլ Աղբալյան

«1914-ին, Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից դարձել է Ազգային բյուրոյի և կամավորական զորքերի կարգադրիչ մարմնի անդամ, զբաղվել հայ գաղթականների տեղափոխման հարցերով: 1917-ի փետրվարյան հեղափոխության օրերին և հետո հայտնել է այն կարծիքը, որ հայերը պետք է ապավինեն միայն իրենց սեփական ուժին և ավելորդ հույսեր չկապեն Ռուսաստանի հետ: 1918-ին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության հռչակումից հետո ընտրվել է խորհրդարանի անդամ, 1919-ին նշանակվել լուսավորության նախարար... Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո 1921-ի փետրվարի 9-ին բանտարկվել է և ազատվել փետրվարյան հակախորհրդային ապստամբության օրերին: 1921-ի ապրիլին տարագրվել է Պարսկաստան, այնտեղից Եգիպտոս, ապա ապրել Բեյրութում մինչև իր մահը՝ 1947 թվականը, եղել Նշան Փալանջյան ձեմարանի տնօրենը»:

Բացառիկ զարգացած այս անձնավորությունը սքանչելի ուսուցիչ էր և նրա ձեռքի տակով անցած սաները ավելի քան բանիմաց ու կրթված էին: Այն ամենը, ինչ **Նիկոլ Աղբալյանը** իր երկարամյա գործունեության ընթացքում կատարեց մանկավարժության ասպարեզում, անթերի էր: Ինչպես և անթերի բարձր ու նշանակալից երևույթ է նրա «Պատմություն Հայոց գրականության» ուսումնասիրությունը:

Որքան բարիք կարող էր բերել նա իր հայրենիքի կրթության գործին, սակայն այդ հայրենիքը, որը խորհրդային էր, մերժեց նրան, ավելին՝ մեծ մտավորականին փորձեց պահել բանտի պատերի ներսում, չհասկանալով, որ նմաններից իրաժարվելը նշանակում է իրաժարում հայ ժողովրդի մշակույթի կարևոր ձեռքբերումներից: Նա մինչև հիմա համարվում է հայ մտավորականության փայլուն դեմքերից մեկը...

Այս կցկտուր խոսքերն, անշուշտ, չեն բացահայտում **Նիկոլ Աղբալյան** մարդու ներքին ողջ հարստությունը և նրա հայրենասիրությունը, նրա ապրումները, հիասթափությունները և ապրած կյանքն ընդհանրապես:

Հայաստանի Հանրապետության լուսավորության նախարարը երեկո է նվիրել **Եղիշե Չարենցին**, որտեղ նա մեծարվում է որպես բանաստեղծական տաղանդի նոր երևույթ:

Տարօրինակն այն էր, որ ոչ ոք չգիտեր, թե որտեղ է Չարենցը, ի՞նչ է անում, ո՞րը է արդյոք, թե՞ մեռած...

Չարենցի հին օրերի ընկերուհին՝ **Կարինե Քոթանջյանը**, որ ներկա էր այդ երեկոյին, պատասխանում է բանաստեղծի շուրջն առաջացած բոլոր հարցերին:

Չարենցը կանչվում է Երևան: Լուսավորության նախարարությունում **Աղբալյանը** նրան տալիս է իր անձնական քարտուղարի պաշտոնը:

...Նա 23 տարեկան էր, երբ Հայաստանը դարձավ խորհրդային, այս անգամ մտնելով արդեն նոր կայսրության՝ ԽՍՀՄ կայսրության հսկայածավալ տարածքի մեջ:

Արդեն գիտենք, որ Ռուսաստանյան քաղաքացիական կռիվների ժամանակ

նա կռվում էր **կարմիրների** կողմից և համակրում էր **բուլշևիկներին**: Եվ նրա համար այս «Կարմիր երթը» իր հեռանկարներով մոտ էր իր հայրենիքի ելույթանը, վերածնության նրա գաղափարին:

Գրականագետ **Հրանտ Թամրազյանը** իր «Եղիշե Չարենց» գրքում գրում է. «**Չարենցի** ստեղծագործական վերելքին բնորոշ է մի ցայտուն հատկանիշ: Նա մշտապես եղել է ծանապարհ բացողի և գրական շինարարի դերի մեջ: Նրա գեղարվեստական միտքը անվերջ, անդադար եփվել է շարժման վերելքի տենդագին մթնոլորտում:

Հրանտ Թամրազյան

...Հեղափոխական երգի փոխակերպությունը և հարստացումը երևան են գալիս 1920-1922 թվականներին, մասնավորապես երկու նշանավոր պոեմների՝ «Չարենց-Նամեի» և «Ամենապոեմի» մեջ: Նոր և ազդեցիկ երևույթ էր «Չարենց-Նամեն» որպես Չարենցի քսանհինգամյա կյանքի գեղարվեստական ուրույն պատմություն:

Ամեն անգամ նա կանգնում էր կյանքի նոր շերտերի անվերջ փոփոխվող և հարստացող երևույթների առջև: Եվ եթե նախասովետական շրջանում Չարենցը գործ ուներ քաղաքական ծանր բախումների ու ծայրաբևեռների, կյանքի սպառնության և բարձրացող հեղափոխության հետ, ապա նոր շրջանում նա կանգնած էր կյանքի վերածնության, հայրենիքի ստեղծման և հոգեկան վերածնունդի առջև: Այս երևույթները բարդ խնդիրներ էին դնում...»:

...«**Տաղարանը**» նա գրել է 1920-1921 թվականներին, այսինքն այն օրերին, երբ ի մի էին հավաքվում վիրավոր, ընկճված, հալածական հայերը: Հայաստանը սկսում է մի նոր կյանք: Հեղափոխական ռոմանտիզմի ոճը այլևս չէր կարող լինել սկսվող և գերիշխողը, բարձր ոգևորությունը այլևս չէր բավարարում հասարակության գեղագիտական պահանջները:

Այս իմաստով «**Տաղարանը**» գտարյուն քնարերգություն է: «Ես իմ անուշ Հայաստանի» վերջին բանաստեղծությունն է «Ես իմ անուշ Հայաստանի...» աղոթքը, երգումը, ահռելի սիրո հավաստումն ու խոստովանությունը:

«Ես իմ անուշ Հայաստանի արևահամ բարն եմ սիրում,
Մեր հին սագի ողբանվագ, լացակումած լարն եմ սիրում:
Արնանման ծաղիկների ու վարդերի բույրը վառման,
Ու նաիրյան աղջիկների հեզաճկուն պա՛րն եմ սիրում:
Սիրում եմ մեր երկինքը մուգ, քրերը ջինջ, լիճը լուսե,
Արևն ամռան ու ձմեռվա վիշապածայն բուրք վսեմ,
Մթնում կորած խրճիթների անհյուրընկալ պատերը սև,
Ու հնամյա քաղաքների հազարամյա բա՛րն եմ սիրում:

Ուր էլ լինեն – չե՛մ մոռանա ես ողբածայն երգերը մեր,
 Չե՛մ մոռանա աղոթք դարձած երկաթագիր գրերը մեր,
 Ինչքան էլ սուր սիրտս խոցեն արյունաքամ վերքերը մեր
 էլի՛ ես որք ու արնավառ իմ հայաստան – յա՛րն եմ սիրում:

Իմ կարոտած սրտի համար ո՛չ մի ուրիշ հեքիաթ չկա,
 Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ծակատ չկա,
 Աշխարհ անցի՛ր, Արարատի նման ծերմակ գագաթ չկա,
 Ինչպես անհաս փառքի ծամփա՝ ես իմ Մասիս սա՛րն եմ սիրում»:

Այս բանաստեղծության համար Չարենցին մեղադրել են ազգային սնապարծության ու չափազանցությունների մեջ: Ինչ-որ մի Դաբաշյան գրել է. «...ես իմ անուշ»-ի «Իմ կարոտած սրտի համար ոչ մի ուրիշ հեքիաթ չկա» և հաջորդ տողերում բացարձակապես հանդես է գալիս մանրբուրժուական հղկված ազգայնական հոգեբանության ու աշխարհայեցողության մի վարիանտը»:

Գրաքննադատ Գուրգեն Վանանդեցին նույնպես վրդովված էր այս բանաստեղծության դեմ և մեղադրում էր Չարենցին, թե «հեղափոխության դրոշակի կտորով փաթաթվելով՝ ուզում է թաքցնել իր ազգասեր ոգին»:

Իսկ Հրանտ Թամրազյանը գրում է.

«Ավանդական և ամբողջովին նորարարական մի զարմանալի շարք է «Տաղարանը»: «Տաղարանը» հայ բանաստեղծության օրինաչափ ծնունդն էր, որ դարձավ պայծառ ու իմաստուն հոգևոր ուղենիշ»:

1921 թվականին բանաստեղծը սկսեց գրել իր արձակը՝ «Երկիր Նաիրի» վեպը:

Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը՝ սովետական կուսակցական և պետական գործիչ էր, լրագրող, հրապարակախոս: Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը եղել է նաև Հայաստանի գրողների միության նախագահը: Նա իր գրականագիտական հոդվածներից մեկում «Երկիր Նաիրի» բնութագրում է որպես «Անողորմ սատիրա՝ ուղղված Հայաստանի ոչ հեռավոր անցյալին: Գրողը կարողացել է դիմակազերծ անել համաշխարհային իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ հայ բուրժուազիայի մութ գործերը և ազգային հերոսությունների գարշելիությունները: Նա ցույց է տվել դաշնակների և նրանց մանկլավիկների ամբողջ քաղաքական սնանկությունը... Գրքի հետագա թերություններից է այն, որ հետագայում Խորհրդային Հայաստանն ստեղծած հեղափոխական ուժերի մասին հեղինակը ոչ մի խոսք չի ասում»:

Սովետահայ հայտնի գրականագետ, գրականության պատմության մասնագետ Սուրեն Աղաբաբյանը «Երկիր Նաիրի» վեպը համարում էր պամֆլետ:

«Օտար ափերում ծվարած «ազգասեր» հայ բուրժուազիան՝ իր հավատարիմ թիկնապահ դաշնակցության հետ միասին, օգնության կանչելով

Սուրեն Աղաբաբյան

պատմության անթափանց մշուշում կորած նախապատմական անուններն ու նախապաշարմունքային նշանագրերը, դրանք դարձնում են օրվա լոգունգ՝ իբրև թե ժողովրդի «ընդհանուր ազգային իդեալը»՝ համընդհանուր իդեալը քարոզելու համար...»:

Դավիթ Գասպարյան բանասերը բոլորովին այլ կերպ է մեկնաբանում «Երկիր Նաիրի» վեպը:

«1920-ական թթ. առաջին կեսին ձևավորվեց գրական երկու հիմնական խումբ, որոնց մեջ ծավալված սուր ու անգիշում գրապայքարն էր որոշել այդ տարիների գեղարվեստական զարգացման ուղղությունը: Այդ ուղղություններից մեկը, ժամանակի համար միակը, պրոլետկուլտն էր, որը վայելում էր պետական հովանավորություն և աստիճանաբար ձևավորեց իր ստեղծագործական մեթոդը՝ նախ պրոլետարական հորջորջված, այնուհետև սոցիալիստական անվանված ռեալիզմը:

...Արյունոտ հաշվեհարդարով հաստատվեց սոցիալիստական ռեալիզմի բռնատիրությունը: Մերժելով, ժխտելով, հալածելով՝ այն հասավ մեծիշխանության, փակելով բազմազան գրական ուղղությունների ու հոսանքների ազատ գործունեության հնարավորությունը:

Այս պայմաններում ստեղծվեց Չարենցի «Երկիր Նաիրի»:

...Ինչո՞ւ Չարենցը գրեց այս վեպը: Գրեց, որովհետև իր ծննդավայրի կորստյան կարոտի կսկիծը տանջում էր նրան, որովհետև մի քանի անգամ, ձեռքից ձեռք անցնելուց հետո, Կարսը մնաց դարավոր ոսոխին... եվ ահա, Չարենցը շարադրեց իր հայրենի քաղաքի վիպասը և մեր պատմության ու ժողովրդի հոգեբանության բեկումնային փուլում ստեղծեց նրա հիշատակների այս դառնաթախիծ մատյանը»:

Կարդանք «Երկիր Նաիրի» իր վեպի համար Չարենցի գրած «Առաջաբանը» մասնակի կրճատումներով.

«Վաղու՛ց, վաղու՛ց մտորում է իմ մեջ մի անհուն ցանկություն: Վաղուց ելք է փնտրում կուտակված մի կարոտ: Մթի մեջ, գիշերի կեսին, կամ ցերեկը, երբ ես զբաղված եմ լինում առօրյա հոգսերով, կամ անգամ, երբ ես տարված եմ լինում գինու կամ կնոջ հմայիչ հայացքով, - ներսը, սրտիս խորքում գողի պես զգույշ, կամաց շարժվում է նա:

Ինչպես վաղուց տրված մի խոստում, կամ ինչպես ժամանակին չվճարված պարտամուրհակ - ծանրանում է սրտիս, անողորմ ուտում է սիրտս: Հաճախ պատկերանում է նա ինձ որպես մի վաղեմի բարեկամ. վաղուց ծանոթի նման, որին ես շատ առաջ եմ հանդիպել, բայց կորցրել եմ հետո - օրերի մշուշից ելնում է նա հաճախ, օրերի մշուշից նայում է ինձ: Երկա՛ր-օրերի մշուշից ելնում է նա հաճախ, օրերի մշուշից նայում է ինձ: Երկա՛ր նայում է աչքերիս: Ասում է՝ չե՞ս ծանաչում: Մոռացե՞լ ես, - ասում է նա: Ու սահում է էլի, թաղվում է օրերի մշուշում - կորչում է օրերում:

Հագա՛ր-հագա՛ր տեսքով ու կերպարանքով պատկերանում է նա: Ապրում է, աներևույթ, մեր ամեն ինչում:

Բայց ո՞վ է, կամ ի՞նչ է նա - ահա ամենաէականը: Գուցե մեծ լինի զարմանքդ, սիրելի ընթերցող, եթե ասեմ ե՛ս էլ չգիտեմ: Գիտեմ, որ նա կա, եղել է և հին է, որպես իմ արյունն է հին: Կա, - զգում եմ, շոշափում եմ սրտով, տեսնում եմ, - բայց հենց որ ուզում եմ բռնեմ, տեսնեմ մարմնավոր, կանգնեցնեմ հաստատ, կորչում է, դառնում է աներևույթ, ցնդում է, որպես ծուխ, կամ թե ցնորք:

Գորշ, ամենօրյա, առօրյա մեր կյանքում, կենցաղում, մորմոքում է նա մութ, աներևույթ, կանչում է - ո՞ւր... Երբ իրիկնադեմին, մեղմ, հատ-հատ դողանքում է զանգը հին, խարխուլ զանգակատնից կանչում է նա: Ո՞վ է լսում: Ով էլ որ լսում է - շա՛տ բան է հասկանում: Ես էլ, որ մանկությունից լսել եմ նրա կանչը - շա՛տ բան եմ հասկացել: Բայց էլ ինչո՞ւ է խեղդում ինձ, ինչո՞ւ է կարոտը խեղդում: Ինչո՞ւ է կանչում մտերիմ, կանչում - անվերջ: Եվ ես ինչո՞ւ եմ ուզում, ինչո՞ւ եմ կամենում փնտրել, գտնել նրան, խոսել նրա հետ, սրտով սիրել նրան:

Ինչքա՛ն, ինչքա՛ն անգամ հարցրել եմ ես ինձ, թե ի՞նչ է վերջապես - Նաիրին: Գուցե քեզ տարօրինակ թվա այս հարցը, սիրելի ընթերցող: Բայց դա նույնքան է բնական, որքան այն հարցը, թե ո՞վ ենք մենք, վերջապես - մահիթիներս: Ի՞նչ ենք մենք և ու՞ր ենք գնում: Ի՞նչ ենք եղել երեկ և ի՞նչ պիտի լինենք վաղը:

Գուցե սուտ է Նաիրին, Նաիրին - չկա... Գուցե հուշ է միայն, - ֆիկցիա, միֆ: - Ուղեղային մորմոք, սրտի հիվանդություն...

Իսկ նրա փոխարեն կա այսօր մի երկիր, որ կոչվում է Հայաստան, և այդ հին երկրում ապրել են երեկ և ապրում են այսօր շատ սովորական մարդիկ՝ սովորական մարդու սովորական հատկություններով: Եվ ուրիշ - ոչինչ: Ոչ մի «երկիր Նաիրի» - այլ Հայաստան, որը հիմա դարձել է Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետություն, իսկ 1917-ից առաջ ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ ռուսական իմպերիայի մի հետամնաց ծայրամասը - և ուրիշ ոչինչ...

Ուրիշ ոչինչ:

Մնացածը - վեպում»:

...Վերցրեք «երկիր Նաիրի» սքանչելի վեպը և նորից կարդացեք և նորից այնտեղ հայտնաբերեք այն ահռելի Սերը, Կարոտը և... Խղճահարությունը, որ թաքնված էր նրա տողերի ներսում: Հեղինակը ծիծաղում է, որ լաց չլինի... Կարդացեք և կզգաք նրա գաղտնի արցունքները, Հայրենիքի կարոտից նրա մորմոքող սրտի հառաչը:

1922 թվականի հունիսի 14-ին «Խորհրդային Հայաստան» լրագրում լույս տեսավ «Երեքի դեկլարացիա» հոդվածը: Հեղինակներն էին Եղիշե Չարենցը, Գևորգ Աբովը և Ազատ Վշտունի: Նրանք խոսում էին դարի գրական պահանջների անունից՝ մերժելով մախորդների վաստակը, որը դատապարտված է

մահվան, որովհետև նրանք երգում են «հայրենիք», «սեր անբիծ», «անապատ ու մենություն», «մոռացում ու երազներ», «մթնշաղ նրբակերտ», որոնցից առաջանում է նացիոնալիզմ, ռոմանտիզմ, պեսիմիզմ, սիմվոլիզմ: Բանաստեղծության երիտասարդ ասպետները փորձում էին պսակազերծ անել Իսահակյանին, Թումանյանին, Տերյանին և դարասկզբի արևմտահայ բանաստեղծներին:

Չարենցը, ժամանակին անչափ տարված լինելով Վահան Տերյանի բանաստեղծական աշխարհով, այժմ նրան համարում էր մանրբուրժուական տրամադրու-
նրան համարում էր մանրբուրժուական տրամադրու-
թյունների ու ապրումների արտահայտիչ: Աբովը ավելի տգեղ արտահայտություններ էր թույլ տալիս Դով-
«Անցել են հաննես Թումանյանի հասցեին. «Անցել են
թումանյանները իրենց կիսաֆեոդալական, կիսա-
գյուղացիական միամիտ ապրումների հետ, կանցնեն
նաև տերյանները»: Իսկ Իսահակյանը համարվում էր
քաղքենի ինտելիգենտի ավագ երգիչ, որ «ժնկում
նստած երագում է Ալագյազի փերիները»:

Գևորգ Աբով

Նոր արվեստաբանները պահանջում էին «արմա-
տապես մերժել հին աշխարհի հոգեբանության ու
կյանքի գեղարվեստական ընկալումները և ստեղծել նոր նյութ ու ձև, նոր
սկզբունք ու եղանակ, նոր լեզու և տաղաչափություն»:
Հասկանալի լինելու համար, թե ինչ է նշանակում սա՝ մատուցենք փոքրիկ
նմուշներ:

Ազատ Վշտունի.

«Վեր, զանգահար,
վեր զանգատան կըտուր
ու զանգը
տուր...
Հուր հևանքով
եւ հանգով
դու
զանգը
զարկ
զանգը
զարկ...»:

Գևորգ Աբով.

«Աբովն էր՝ ով էր
Որ ձեզ հերքեց,
երգեց գոռ -
Ռաբ
Կո -

Լաք

Տասնինը թվին էր դեռ՝

երբ տպեց իր «Կինը»:

Բերում էր իր հետ ռուսը ու պրոպետներ,

Բերում էր գոռակ, կոռակ

Բերում էր

«Գ»-եր

«Կ»-եր

«Կիներ», կոնք ու «կառք»...

Աբովը ներբողում էր կնոջ մարմինը և սեռական կիրքը: Իր «Դանակը բկին» գրքի առաջաբանում Աբովը գովերգում էր հայ գրականության հանդեպ իր ծառայությունները. «Աբովը Տերյանի ստատիկ ու ածականներով մշուշվող լեզվին հակադրեց կոնկրետ ու չոր լեզու, բերեց հատու ռիթմ»:

Ծաղրելու համար այս շարժումն ու ոճը՝ Ակսել Բակունցը յուրահատուկ եղանակ ընտրեց. նա իր «Եղբայրության ընկուզենիներ» երկը գրեց Ազատ Վշտունու նոր լույս ընծայած փառագարդ գրքի էջերի վրա, ծաղրելով բարձրորակ թղթի գրեթե ամայի, սպիտակ այն բազում էջերը, ուր տողերը շատ հաճախ բաղկացած էին միավանկ, անիմաստ բառերից կամ հնչյուններից... Ավելի սպանիչ ծաղր հնարավոր չէ պատկերացնել:

Իսկ Չարենցը...

Չարենցը գրեց «Կապկազ թամաշան», «Պոեզոգուռնան», «Կոմալմա-նախը», որոնց մեջ փորձում էր կիրառել դեկլարացիայի առաջադրած սկզբունքները, ծախս տեսությանը տալով գեղարվեստական երանգ:

«Երեքի» գրական խմբակը տրոհվեց ստեղծումից ընդամենը երկու ամիս անց, տարբեր դիրքորոշումների վրա կանգնեցնելով Չարենցին, Վշտունուն և Աբովին:

1925 թվականի սեպտեմբերի 12-ին Երևանում Չարենցի նախաձեռնությամբ հիմնվեց «Նոյեմբեր» գրական միությունը, որի շուրջը համախմբվեցին Գուրգեն Մահարին, բանաստեղծ Գեղամ Սարյանը, մոտ տասնհինգ գրողներ, որոնք ստորագրեցին այս նոր գրական միության դեկլարացիան: «Նոյեմբերը» ցանկանում էր համախմբել գրական ուժերը, առաջ էր քաշում գրական ազատ մրցության խնդիրը, դեմ էր վարչարարությանը: «Նոյեմբերը» գոյատևեց մինչև 1926 թվականի դեկտեմբերի վերջը:

Չարենցը հզոր ինտելեկտի տեր ստեղծագործող էր: Եվ զարմանալի չէ, որ նրա «ձախ» շեղումները արագ հաղթահարվեցին և շրջադարձ կատարվեց դեպի արվեստի այն հոգեբանական ընդգրկումները, որտեղից, ի վերջո, եկել էր նա: Բանաստեղծի շրջադարձային ազդարարը եղավ 1925 թվականին գրած «Պոեմ հերոսական», «Խմբապետ Շավարշը» երկերը, «Էպիքական

Գեղամ Սարյա

լուսաբաց», «Լիրիկական անտրակտ» բանաստեղծությունների շարքը, «Անակնկալ հանդիպում Պետրոպավլովյան ամրոցում», «Գանգրահեր տղան», «Ներբողներ և խոհեր», «Տաղեր և խորհուրդներ» և էլի ուրիշ սքանչելի գործեր: Սրանց հետ մաս «Երևանի Ուղղիչ տնից» հուշ ակնարկը: սքանչելի գործեր: Սրանց հետ մաս «Երևանի Ուղղիչ տնից» հուշ ակնարկը: Այս մասին Չարենցը գրում է. «Իրերի դժբախտ բերումով ես առիթ ունեցա մոտ վեց ամսվա ընթացքում բավական ծանոթանալ Երևանի Ուղղիչ տան կյանքին: 1926թ. սեպտեմբերի 5-ի գիշերը, ժամը 12-ին, քրեական բավական ծանր մի հանցանքի համար ես ձերբակալվեցի...»: Նա Ուղղիչ տանն էր, երբ մահացավ նրա անսահման սիրելի կինը՝ Արփենիկը: Կարելի է պատկերացնել, թե որքան դժբախտ էր բանաստեղծը...

Նրա ամեն մի գործը իր տաղանդաշատ քանքարի աներկբա հաստատումն է: Բայց մամուլը լցված էր բնադատների առարկություն չհանդուրժող կարծիք-ներով: «Չարենցը խաչ է քաշում մի ողջ պոեզիայի ու գրականության վրա, նսեմացնում այն կլասիկների մեծության առջև», «իրապես առաջ է հրում հասակարգային թշնամու առջև զինաթափվելու պարտվողականության օպորտունիստական տեսությունը...», «հանգում է մետաֆիզիկայի» և այլն... և այլն:

Այս վայրահաշություններին մեծ ուշադրություն չէինք դարձնի, եթե նրանք հնչեին ու անցնեին: Սակայն նրանք բորբոքվելով, ավելի զարհուրելի մեղա-դրանքներ հորինելով՝ Բանաստեղծի մահը պիտի նյութեին:

Բայց մինչ մահը դեռ ժամանակ կար: Մինչև մահը նա դեռ պետք է գրեր իր վերջին մատյանը՝ «Գիրք ճանապարհին», որը հասցրել էր հրատարակել, և բազմաթիվ այլ գործեր, որոնք մնացին ձեռագիր, և որոնցից շատերը չհասան մեզ: Բայց, փառք Աստծո, այսօր կարող ենք կարդալ նրա կենդանության օրոք ձեռագիր, և որոնցից շատերը չհասան մեզ: Բայց, փառք Աստծո, այսօր կարող ենք կարդալ նրա կենդանության օրոք ձեռագիր, և որոնցից շատերը չհասան մեզ:

«Մի ամայի վայրում, չգիտեմ որտեղ» «Նավգիկե», «Իմ լերան աղոթքը», «Սի ամայի վայրում, չգիտեմ որտեղ» «Նավգիկե», «Իմ լերան աղոթքը» չափածո թատերգությունը, «Դոֆին և Գիտեմալով», թե ինչպես է ավարտվելու ժամանակի ներսում կուտակվող ավերիչ փոթորիկների դեմ պայքարի իր համառությունը՝ Չարենցի կենդանության օրոք:

Նրա ներսում, բնականաբար, կուտակված էր մեծ, ահռելի մի անհանգստություն: Սակայն ապրելով իր ժողովրդի տառապանքը՝ նրա անհանգստու-թյունը ծավալվում էր համամարդկային ճակատագրի հանդեպ ընդհանրապես:

Նրա երգը երբեք չի դառնում լացակումած, թեև իր ժողովուրդը արցունքով էր ողողված: Նրա երգը չի դառնում չար, թեև իր ժողովուրդը Չարի ճիրանների մեջ էր հոշոտվում: Ո՛չ, նրա երգը իմաստունի երգն է, որը ջանում է ճանապարհի հարթել կյանքի համար: Նրա մարգարեական տեսիլներից ծնված մահերգությունը ցավագին արծազանքելով յուրաքանչյուր նրբամիտ ընթերցողի սրտում, այնուամենայնիվ, նրան, այդ ընթերցողին չի ընկղմում հուսահատության մեջ, այլ, ընդհակառակը, հույսի ծառագայթով է լուսավորում: Որովհետև բանաստեղծական տողերից առնում է **մեծ մարդասերի** ծայնը:

Ահա նրա «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը, ուր նա խորհրդանշաներով բացում է քաղաքական վերջին ահավոր դրվագները, ուր իշխում է մեռնող կյանքի ծանր ներկայությունը, սեփական զոհողության, նահատակության զգացումը, որով և ծնվում է մարդասիրությամբ օրհնված հույսը:

Եկեք կարդանք միասին, և խորհենք առանձին.

«Որպես լքված թավջութակի ձգված մի լար՝
Դողում է սիրտս կարոտով մի ահարկու.
Կարոտներիս գագաթն է այն՝ վերջին քնար. —
Մի պիրկ պարան ու երկնուղեշ փայտեր երկու:
Որպես բախտիս մութ քամահրանքը, կամ որպես
Մի հին խոստում, որ անկատար, դժած թողի —
Կախաղանի փայտերն ահա քաղաքի մեջ
Կանգնել են սեգ, ու սպասում են կախվողի:
Կանգնել են լուռ, իրար կքած, փայտեր երկու,
Ու մեջտեղում դողում է, մեղկ ու երերում,
Մի գորշ պարան, ինչպես տխուր այս օրերում,
Անբոց մորմոքը նաիրյան իմ ո՛րք հոգու:
Իջել է շուրջը մի անհուր իրիկնաժամ,
Ու լռություն մի անստվեր, անդուռ, անդող,
Ինչպես մորմոքը օրերի, ինչպես դաժան
Մահվան թախիծը՝ իմ անլուր սիրտը բանտող:
Ու խանութները գորշ կքած, ու այն մարդիկ,
Որ հավաքվել են փայտերի շուրջը հիմա,
Մահվան բեկուն այդ քնարին այդքան մոտիկ —
Ի՞նչ են ուզում՝ այդքան տխուր ու ակամա:
Եվ արդյոք ո՞վ է երազել այդքան դաժան —
Ու լուսավոր առավոտները իմ հոգու,
Ո՞վ դարձրեց — մի անկրակ իրիկնաժամ,
Ու գորշ պարան, ու երկնուղեշ փայտեր երկու:
Գուցե այդ ե՛ս եմ, որ սրտով իմ լուսնահար
Ո՛չ մի կրակ հեռուներից ձեզ չբերի,
Ու ցանկացա, որ չօրհներգե ո՛չ մի քնար
Լուսապսակ պայծառ գալիքը Նաիրի...»

Երթամ հիմա: Ու կարոտով անմխիթար,
Իմ երգիչի երազներով ու հրերով.
Անհրապույր իմ օրերի երգով մթար
Ու նաիրյան իմ երազի վերջին սիրով, —
Երթամ մարող ու մարմող իրիկվա մեջ,
Որպես ուրու հալածական, որպես տեսիլ, —
Տա՛մ պարանոցս կարոտին այն երկնուղեշ
Ու օրորվեմ՝ եղերական ու անբասիր...
Թող ո՛չ մի զոհ չպահանջվի ինձնից բացի,
Ուրիշ ոտքեր կախաղանին թող մոտ չգան.
Ու թող տեսնեն ի՛մ աչքերի մեջ կախվածի
Իմ բո՛րբ երկիր, լուսապսակ քո ապագան:
Թող դուրս ընկած իմ աչքերի մեջ կախվածի
Նոքա տեսնեն պայծառ օրերդ ապագա, —
Թող ո՛չ մի զոհ չպահանջվի ինձնից բացի,
Ո՛չ մի ստվեր կախաղանին թող մոտ չգա...»:

Սեկ ուրիշ «Մահվան տեսիլ» է գետեղված նրա 1934 թվականի ժողովածուի՝ «Գիրք ճանապարհի» մատյանում: Այստեղ ամփոփված են նաև «Պատմության քառուղիներով», «Դեպի լյառը Մասիս», «Նորք» պոեմները, «Տաղեր և խորհուրդներ», «Արվեստ քերթության», «Չանազան բանաստեղծություններ և թարգմանություններ» շարքերը, ինչպես նաև «Պատգամ» բանաստեղծությունը, որի երկրորդ տառերի զաղտնագրով հեղինակը պատգամում է. «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»:

«Մահվան տեսիլը» նվիրված է Ալեքսանդր Թամանյանի հիշատակին... Անուշ թախիծով տողեր՝ գրված մեծ ճարտարապետի մահվան օրը...

Նրա «Չեփկոնը մեր երգի ողջը տարան թիարան» քննում է անհատի ու ժողովրդի ճակատագիրը, հայ գրականության անցած ուղին, ստալինյան հալածանքների մեծ ողբերգությունը... Նա առաջիններից էր, որ գրեց Ստալինի իրական կերպարի մասին, որպես «Կացին արեգնացյալ», որն իջնում է ժողովրդի գլխին:

«Վաղ աղջամուղջը այնքան ըղձյալ Այգաբացի
Մայրամուտի փոխվեց արյունալի՜,
Ուր մեր Ա՛րևն է նոր սուզվում արյունալի,
Որպես կարմիր գլուխ գլխատվածի...»:

«Գիրք ճանապարհի» ժողովածուն, ստեղծագործող անհատի փիլիսոփայական խորհրդածությունների, ապրումների, իր ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ զրույցի նստած Մեծ Բանաստեղծի ներշնչանքն է, հանճարի առանձնահատուկ իմաստասիրությունը, անվերապահ մի պատասխան բոլոր տեսակի հավատաքննիչներին:

Ես հիմա պետք է բացեմ այս ահարկու գիրքը, որ կոչվում է «Փակ դռների գաղտնիքը» և պիտի այնտեղ փնտրեմ նախ **Եղիշե Չարենցի**, ապա նաև մյուսների տանջամահության պատմությունները:

Այս գրքի հեղինակն է մեր ժամանակների գրականագետ ու քննադատ, մանկավարժ, «**Հայոց լեզու և գրականություն**» գիտամեթոդական ամսագրի գլխավոր խմբագիր, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի ռուս և արտասահմանյան գրականության ամբիոնի վարիչ **Դավիթ Գասպարյանը**:

Դավիթ Գասպարյանի
«Փակ դռների
գաղտնիքը» գրքի կազմը

Ես բացում եմ 1994 թվականին հրատարակված «Փակ դռների գաղտնիքը» գիրքը և կարդում Մուտքը: Մեջքերում եմ մասնակի կրճատումով.
«**Եղիշե Չարենցի, Ալսեյ Բակունցի, ընդհանրապես 1920-1930-ական թթ. ապրած և ստեղծագործած գրողների կյանքն ու վաստակը ուսումնասիրելիս անընդհատ փայփայում էի այն հույսը, թե գուցե երբևէ հնարավորություն ներկայանա թափանցել փակ դռներից ներս և սեփական աչքերով տեսնել այնտեղ պահվող վավերագրերը: Փակ դռում Ազգային Անվտանգության պետական վարչությունն էր՝ նախկին Արտակարգ հանձնաժողովը (ՀԵԿԱ), Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատը (ինչպես ժողովուրդն է հռչակում ռուսական հապավումը՝ Էնկավեդեն), Պետական անվտանգության մինիստրությունը, ապա և՛ Պետական անվտանգության կոմիտեն (հայտնի ՊԱԿ-ը): Երևանի Նալբանդյան փողոցում գտնվող այս հաստատության կողքով անցնելն իսկ սարսափ է ներշնչում: Հայացքդ ականա ընկնում է շենքի առաջին հարկի երկաթաձաղերով ու ցանցերով պատված պատուհաններին և մտածում ես՝ քանի՞ մարդ է տառապել այս նկուղներում, քանի՞ մարդ է այստեղից քշվել գնդակահարության և աքսորի... Այս հաստատության կողքով երևանցիները միշտ էլ անցել են լուռ ու ահաբեկված. չլինի հանկարծ ինչ-որ բանում իրենց կասկածեն ու տեղն ու տեղը ձերբակալեն:**

Ի վերջո, աշխատավայրից համապատասխան գրություն ներկայացնելով, որով խնդրվում էր թույլատրել ուսումնասիրելու գրողներից և մշակույթի գործիչներից մի քանիսի դեմ հարուցված դատական-մեղադրական գործերը, համարձակվեցի այդ հարցով դիմել նշված հաստատության ղեկավարությանը: Գրությունը տեղ հասնելուց որոշ ժամանակ անց ստացվեց նաև թույլտվությունը:

...Գործերը թերթելիս, որոնք ամբողջովին հետաքննչական արձանագրություններ ու մեղադրական եզրակացություններ էին, նաև կից այլ

վավերագրեր, երբեմն քիչ էր մնում, որ մարդ կորցնեի հավասարակշռությունը և ուշակորույս լինեի: Ծանր, ահավոր ծանր էր այդ բոլորի միջով անցնելը: Մի կողմից՝ մոտիկ ու հարազատ դեմքեր՝ Չարենց, Բակունց, Մահարի, մյուս կողմից՝ այն քննիչները, ովքեր հարցաքննել են նրանց, երբեմն նույնիսկ նրանց ուղղած դուր-ը, ձեր-ը, ձեզ-ը գրել մեծատառ (ինչպիսի՝ «բարեկիրթ» վերաբերմունք) և ապա կայացրել վճիռներ ու մահավճիռներ, գրել ձերբակալման ու գնդակահարության տեղեկանքներ:

...1937-ի հավատաքննությունը կազմակերպված ձևով ընդգրկել էր բոլոր բնագավառները: Որոշակի խմբավորումներով դա ներառել էր Գրական-մշակութային, գիտական-դասախոսական, կուսակցական-տնտեսական, մտավորական և աշխատավորական շրջանները: Ամեն ինչ սակայն, մտավորական և աշխատավորական մաղով վերից վար ծրագրված էր այնպես, որ ստալինյան հալածանքների մաղով վերից վար անխտիր անցնեին բոլորը՝ սկսած երկրի ղեկավարներից, վերջացած շարքայիցիները, անգամ՝ հալածանքներն իրականացնողներն ու նրանց իսկ շարքայիցիները, անգամ՝ հալածանքներն իրականացնողներն ու նրանց իսկ ղատաքննության ենթարկողները: Երկիրը տանջամահ անող կասկա-ծամտության քաղցկեղը բազմաձյուղ ու բազմատարած շոշափուկներով ախտահարել էր բոլորին:

1915թ. ապրիլի 24-ից հետո սա հայ մտավորականության երկրորդ եղեռնն էր, որ նախաձեռնել ու իրականացնում էր Ստալին-Բերիա ջարդարար մեքենան: Այն թեև գործում էր ամբողջ երկրի ընդգրկումով, բայց առավել ծանր ու կործանարար հետևանքներ ունեցավ հատկապես **Հայաստանում**»:

Այսպես: Չակերտների մեջ առնված բոլոր հատվածները պիտի կրճատվեն ու վերցնեն **Դավիթ Գասպարյանի «Փակ դռների գաղտնիքը»** գրքից:

«Մեղադրական գործ 19114, ֆոնդ 837, 198 թերթ:

Այս թղթապանակում ըստ էության մեկտեղված է երկու գործ, որոնք վերաբերում են ա) 1935թ. Չարենցի դեմ հարուցված մեղադրանքին, բ) 1936թ. տնային կալանքին, հարցաքննություններին, ձերբակալությանը և մահվանը:

Առաջին գործը Չարենցի դեմ հարուցվել է 1935-ի փետրվարին: Որպես վկա հարցաքննվել է կուս-հրատի վարիչ Նշան Մակինցը (ծնված 1896թ., ՀամԿ(բ)Կ անդամ): Դա այն շրջանն էր, երբ Ս. Տեր-Պապիկյանին ՀԽՍՀ ժողովմիտրիի Գաբրիելյանին հարցաքննություններից ազատելու կապակցությամբ խզվել նախագահի պարտականություններից: Չարենցը մտավո-ւնականորեն և խանջյանի հարաբերությունները: Չարենցը մտավո-ւնականորեն մի խմբի հետ պաշտպանում էր Տեր-Գաբրիելյանին, քանի որ

Եղիշե Չարենց. նկար Մ. Սարյանի

նա լավ գիտեր հայ իրականությունը՝ տնտեսությունը, պատմությունը, մշակույթը, գրականությունը և կարող էր օգտակար լինել հանրապետությանը: Տեր-Գաբրիելյանին աշխատանքից ազատելը Ստալինի կադրային քաղաքականության հետևանք էր, որ Անդրֆեդերացիայում իրականացնում էր Բերիան:

Չարենցի և Խանջյանի հարաբերությունների վատթարացման վկայությունն են «Մեր նոր ճորտերին» բանաստեղծությունը և «Երկու ղեկավար մենք ունենք» էպիգրամը:

...Երկու ղեկավար ասելով՝ Չարենցը նկատի ուներ Խանջյանին և Կենտկոմի ագիտարոպ բաժնի վարիչ Լևոն Արիսյանին, որոնց երկուսի կանայք էլ, ինչպես գրում է Չարենցը, «խորայելցիներ» էին: «Կարո՞ղ է վեհ մի բան Այս դաշինքը ծնել», - երգիծաբար հարցնում է նա նշված էպիգրամում (տե՛ս Գաթ, ՀՖ, N14): Արիսյանը բացասական դեր է խաղացել Չարենցի կյանքում. նա էր դադարեցրել «Գիրք ծանապարհի» տպագրությունը: 1935թ. սկզբներին լուրեր էին շրջում, թե Չարենցն, իբր, մտադիր է սպանել Արիսյանին: Այդ պատրվակով Կենտկոմի պահակատանը նրան խուզարկում են, ինչը խորապես վիրավորում է Չարենցին: Արիսյանին Չարենցը չորս էպիգրամով ծաղկել է նախ 1933թ. և ապա, դարձյալ չորս երգիծական գործով 1935-ին:

Սքոլորտն ավելի հստակ պատկերացնելու համար վկայակոչենք նաև «Մեր նոր ճորտերին» բանաստեղծության առաջին վեց տողը.

«Կոչված եմ այսօր ահա ես ՉեկԱ...
Կարծես թե ուրիշ հերյուրանք չկա,
Որով «օրենքից դուրս» համարեն ինձ...
Մատնում է մի «հին բարեկամ» Մակինց,
«Գրողները» ինձ դուրս են շարտում
Դրաստամատյան «Գրական Տնից»...»:

Ն. Մակինցին 1935թ. փետրվարի 20-ին հարցաքննում են ՆԳՎ վարչության պետի տեղակալ Հարությունովը և չորրորդ վարչության պետ Նիկողոսյանը (թերթ 2-5):

Հարց. Երբվանի՞ց եք դուք ծանաչում գրող Եղիշե Չարենցին, նրա անձնավորության ձեր գնահատականը, ինչպես սուբյեկտիվ տվյալների հայեցակետից, այնպես էլ քաղաքական բնութագրության:

Պատասխան. Համեմատաբար մոտիկից Չարենցին գիտեմ 1927 թվականից: Սուբյեկտիվ տեսակետից ես նրան համարում եմ արտասովոր մարդ... Քաղաքական տեսակետից Չարենցի մեջ ես նկատել եմ նացիոնալիստական տրամադրությունների տարրեր:

Հարց. Ե՞րբ, որտե՞ղ և ո՞ւմ ներկայությամբ է Չարենցը Ձեզ ասել իր տեռորիստական մտադրությունների մասին. կոնկրետ՝ ընկ. Արիսյանին սպանելու իր մտադրության մասին:

Մակինցը պատասխանել է, որ Չարենցը այդպիսի բան է ասել հարբած

վիճակում: Այդ պահին նա Մակինցի ներկայությամբ սրսկվել է երեք սրվակ մորֆին: Ըստ այդ վկայության՝ Արիսյանին նա իբր ցանկացել է սպանել, որպեսզի «արթնացնի ժողովրդին» և այդ կապակցությամբ 1935թ. փետրվարի 10-ին, այսինքն հարցաքննությունից 10 օր առաջ, ասել. «Մակինց, մի՞թե խորհրդային ծանապարհը միակն է հայ ազգի զարգացման համար»:

Հարց. Ո՞ւմ եք դուք ծանաչում որպես Չարենցի անձնական ընկերներ և նրա քաղաքական համախոհներ:

Պատասխան. Բակունցին, Ալազանին, Ներսիկ Ստեփանյանին: Մի քանի օր անց՝ 1935թ. փետրվարի 25-ին, Չարենցին հարցաքննել են հիշյալ Հարությունովը և Գևորգովը (թերթ 7-8): Հարցաքննության արձանագրությունը, որի տակ դրված է Չարենցի ստորագրությունը, սկսվում է այսպես. «Ձգուշացված լինելով, որ կեղծ ցուցմունքների համար կկրեմ սահմանված պատիժ, ինձ տրված հարցերի կապակցությամբ ըստ էության վկայում եմ»:

Հարց. Ե՞րբ և որտե՞ղ եք դուք արտահայտվել տեռորի և Ձեր տեռորիստական մտադրությունների մասին:

Պատասխան. Ես դա համարում եմ իմ դեմ ուղղված գայրացուցիչ զրպարտություն:

Հարց. Փետրվարի 10-11-ին որտե՞ղ եք դուք եղել և Ձեր հրավերով ո՞վ է եղել Ձեր տանը:

Պատասխան. Վերջին ամսին ինձ մոտ եղել են իմ հետևյալ ծանոթները՝ Ալազանը, Ակսել Բակունցը, Ներսիկ Ստեփանյանը, Նշան Մակինցը, Մամիկոն Գևորգյանը, բժիշկ Ասոյանը, Վահան Թոթովենցը և Վիվանը: Մայրքանից հետո Չարենցն ասում է, որ Մակինցի հետ ինքը տեռորի մասին չի խոսել: Քննիչները պնդում են.

Հարց. Մակինցի ցուցմունքներից երևում է, որ դուք կոնկրետ մտածել եք տեռորի ենթարկել ընկ. Արիսյանին: Ինչո՞ւ: Դուք չե՞ք կամենում ասել ճշմարտությունը:

Պատասխան. Հնարավոր է, որ խոսակցության ընթացքում ես կարող էի թույլ տալ արտահայտություններ այն իմաստով, թե՛ տաս սատկացնես, բայց կոնկրետ ո՞ւմ և ինչպե՞ս, չեմ ասել:

Հարց. Այդ օրը Ձեզ համար անցանկալի անձանցից կոնկրետ ո՞ւմ հասցեին եք դուք թույլ տվել այդ արտահայտությունը:

Պատասխան. Կարող էի թույլ տալ նույն Արիսյանի, Վշտունու, Դաբաշյանի հասցեին:

Հարց. Ինչո՞ւ են Ձեր հարաբերությունները այդքան սրված այդ ընկերների հետ:

Պատասխան. Որովհետև նրանք ամեն կերպ ջանում են վարկաբեկել ինձ և իմ գրական ընկերներին: Կոնկրետ Արիսյանը ամբողջ երեք ամիս տանջում էր ինձ իմ վերջին «Գիրք ծանապարհի» ժողովածուի հրատարակության

Ժամանակ, չնայած նրան, որ ընկ. ընկ. Խանջյանը և Տեր-Գաբրիելյանը կողմ էին գրքի տպագրությանը, բայց Արիսյանը համառորեն արգելում էր գիրքը և ամեն կերպ ինձ քամահորում:

Հարց. Ձեզ մեղավոր համարո՞ւմ եք տեռորիստական տրամադրություններ արտահայտելու մեջ:

Պատասխան. Մակինցիի հետ ունեցած իմ կիսալուրջ, գրգռված խոսակցությունը ես չեմ համարում տեռորիստական տրամադրությունների արտահայտություն, բայց ինձ մեղավոր եմ ճանաչում նրանում, որ թեկուզ գրգռված և կիսահարբ վիճակում ամենամտերիմ մարդու հետ կարելի է խոսակցություն վարել, որը օբյեկտիվորեն կարող է ընկալվել հակառակ իմաստով:

Հարց. Էլ ի՞նչ կարող եք ավելացնել Ձեր ցուցմունքներին:

Պատասխան. Կարող եմ ավելացնել միայն մի բան, որ ինձ անհրաժեշտ է թողնել խմելը, լուրջ գործով զբաղվել և ոչ ոքի հետ չհանդիպել:

Ահա այսքանից հետո, հուսահատված ու բոլորից հուսախաբված, 1935թ. մարտի 8-ին Չարենցը դիմում է Հայաստանի գրողների միության վարչությանը և հայտարարում, որ այդ օրվանից «ինքը դուրս է գալիս գրողների կորպորացիայից»...

Չարենցը հարցաքննվում է այս կապակցությամբ նաև 1935թ. մարտի 22-ին և 23-ին (թերթ 19-20, 24):

«Չարենցի «հասարակական կյանքի սխալների հիմքը» համարվում է այն, որ նա քննադատել է «կենտրոնացված քաղաքական իշխանության համակարգն ու կուսակցական ապարատը»: Այդ ամենը նա վերագրել է Լենինի մահից հետո առաջացած գործերի դրվածքին՝ կապված կուսապարատը ընկ. Ստալինի միանձնյա ղեկավարության տակ անցնելու իրողության հետ:

Գործին կցված են նաև Չարենցի հետ զրույցների առանձին պատառիկներ՝ «Հրույց Չարենցի հետ» վերնագրով: Բախտի ի՞նչ ծաղր-Գյոթեի հետ զրուցում էր էբերմանը և դրանք գրի առնում հետնորդների համար, իսկ Չարենցի հետ զրուցել է ծալոված լրտեսը, քսու մատնիչը և այդ զրույցի շարադրանքը կցել դատական գործին: Տարբեր դատողություններ են դրանք, որոնց մեջ Չարենցը դժգոհում է հանրապետության ղեկավարներից և հայտնում այսպիսի մտքեր (մտքերը համարակալված են, բերում ենք մի քանիսը):

7. Մշակույթի հարցերում մեր ղեկավարությունը ծախլիկ է:

11. Ես կթողնեի, կգնայի Մոսկվա, բայց դժբախտաբար, ես ռուսերեն գրել չեմ կարող, իսկ այդ դեպքում ես ստիպված պիտի լինեմ թողնելու գրական աշխատանքը:

28. Հարց. Եթե ղեկավարությունը փոխվի, կգնա՞ք, թե՞ ոչ:

Պատասխան. Լավ լինի՝ չեմ գնա (թերթ 26-28):

Այստեղ են նաև Չարենցի ահավոր ծանր ու ողբերգական այս խոսքերը՝

«Ոչ ոքի հետ չեմ հաղորդակցվում: Ես ոչ ոք չունեմ: Ես միայնակ մարդ եմ»:

Հայտնի է, որ 1935թ. այս հետքննչական փորձանքից Չարենցը բարեհաջող դուրս եկավ: Համենայնդեպս, չկալանավորվեց, թեև աշխատանքից ազատված էր և մեկուսի կյանք էր վարում տանը»:

Չարենցը 1928 թվականի հուլիսից մինչ 1935-ի մարտն աշխատել է Հայպետհրատում: Խոսքն այս աշխատանքից ազատված լինելու մասին է:

«1936թ. մայիսից սկսվեց հայ մտավորականության ձերբակալությունը:

Առաջինը մեկուսացվեց ժամանակի ամենապայծառ գործիչներից մեկը՝ Ներսես Ստեփանյանը (ծնվել է 1898թ.), որը 1917-ից մինչև իր ձերբակալությունը՝ 1936թ. մայիսի 21-ը, եղել է ՀամԿ(բ)Կ անդամ, աշխատել ՀԽՍՀ լուսժողկոմ, ՄԼԻ տնօրեն, համալսարանի պրոֆեսոր: Հուլիսի 9-ին Բերիան Թիֆլիսում սպանեց Խանջյանին: Այն, որ նա կանխամտածված սպանություն է եղել, և ոչ ինքնասպանություն, հաստատում են շատերը... Ինչքան էլ Խանջյանը երբեմն տեղի տար ժամանակի անցանկալի միտումներին, այնուամենայնիվ նա ազգային դեմք ու դիմագիծ ունեցող գործիչ էր: Նրա մահը շատ ծանր տարավ Չարենցը: Նրա մահն ազդեց նաև դեպքերի հետագա ընթացքի վրա, որից անմիջապես հետո արդեն սկսվում են մեկը մյուսի ետևից ձերբակալել գրողներին ու հասարակական-քաղաքական գործիչներին: Մեկուսացվում են Ա. Բակունցը, Գ. Մահարին, Դ. Տեր-Սիմոնյանը, Վ. Ալազանը, Վ. Նորենցը և շատ ուրիշներ»:

Չարենցը դեռ ազատության մեջ էր, բայց նրանից երկու անգամ տեղեկանք են վերցրել քաղաքից չբացակայելու մասին: Նրան 1936 թվականին հարցաքննում են նոյեմբերի 16-ին՝ ՆԳԺ վարչության պետ, անվտանգության մայոր Խ. Մուղդուսին և նրա օգնական, պետանվտանգության կապիտան Գևորգովը: Այս գործին կցված են նաև քաղվածքներ նախապես ձերբակալված գրողների ու գործիչների հարցաքննություններից, որոնք վերաբերում են Չարենցին:

Մահվան սպառնալիքով հետաքննիչները «մերկացնում» էին կալանքի մեջ գտնվողների եղած ու չեղած կապերը, կորզում հնարավոր ամեն ինչ և հետո դրանք ցույց էին տալիս նրանց, ում մասին կարծիքներ էր հայտնվում:

Հայտնի է, թե ինչ միջոցներով էին քննիչները ցուցմունքներ կորզում՝ գործի դնելով ամեն տեսակի մարմնական կտտանքների և հոգեկան տանջանքների քաղաքար մեքենան: Հայտնի է նաև, որ շատ դեպքերում «մեղադրյալներին» ուժով ստիպել են ստորագրել նախապես կազմված «մեղադրյալներին» ուժով ստիպել են ստորագրել նախապես կազմված ցուցմունքների տակ: Այնպես որ, հիմա, թերթելով այդ ամենը, ծանո-

Կատաղության ինչպիսի մոլուցք...

թանալով մեկը մյուսի մասին ասված կարծիքներին, պետք է ժամանակի բարբերը նկատի ունենալ, որը ոչ մի բարոյական ըմբռնում չէր ընդունում: Ի՞նչ միջնադար, ի՞նչ հավատաքննություն: Սա ավելին էր: Բայցև ամենախորին հարգանքով ու կարեկցանքով բոլոր այդ ողբերգական ծակատագրերի հանդեպ, փորձենք մի հայացք նետել հիշյալ հարցաքննությունների քաղվածքներին: Այլ կերպ հնարավոր էլ չէ, քանի որ դրանք արտացոլվել են Չարենցի պատասխանների մեջ:

Թողնելով մի կողմ այդ հարցաքննությունների քաղվածքները, անդրադառնանք Չարենցի հարցաքննությանը, որը կատարվեց Մուղդուսում և Գևորգովի միջոցով 1936թ. նոյեմբերի 16-ին:

«Հարց. Դուք մեղադրված եք նրանում, որ լինելով գրողների հակահեղափոխական նացիոնալիստական խմբի ղեկավարներից մեկը, տարիների ընթացքում ՀամԿ(բ)Կ-ի խորհրդային իշխանության դեմ տարել եք հակահեղափոխական աշխատանք: Ընդունո՞ւմ եք Դուք դա:

Պատասխան. Ոչ: Ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում: Ես եղել եմ գրողների «Նոյեմբեր» միության կազմակերպիչն ու ղեկավարը, որի մեջ ես ունեցել եմ իմ խումբը հետևյալ կազմով՝ Ես ինքս, Ա. Բակունցը, Մ. Արմենը, Աժեմյանը (Մահարին): Վճռականապես պնդում եմ, որ՝ այդ խումբը ոչ մի հակահեղափոխական նացիոնալիստական աշխատանք չի տարել և այդպիսին չի համարվել:

Հարց. Դուք տալիս եք կեղծ ցուցմունք: Ձեր մասնակցությունը հակահեղափոխական խմբի գործունեությանը ապացուցված է ձերբակալված հակահեղափոխական գրողների ցուցմունքներով:

Պատասխան. Գրողների հակահեղափոխական խմբի անդամների ցուցմունքները չեն համապատասխանում իրականությանը... Ես կարծում եմ, որ ձերբակալվածը հետաքննության առջև աղավաղում և կեղծ ձևով է ներկայացնում փաստերը:

Հարց. Հետաքննության կողմից պարզվել է, որ Ձեր երկերում անց եք կացրել Ձեր հակահեղափոխական նացիոնալիստական հայացքները: Դրանում Դուք Ձեզ մեղավոր ճանաչո՞ւմ եք:

Պատասխան. Դրանում ես ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում:

Հարց. Ձեր «Գիրք ճանապարհի» «Պատգամ» բանաստեղծության մեջ ակրոստիքոսով Դուք անց եք կացրել հետևյալ բովանդակությամբ հակահեղափոխական նացիոնալիստական լոզունգը. «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»: Ընդունո՞ւմ եք այդ լոզունգի հակահեղափոխական, դաշնակցական լինելը:

Պատասխան. Ընդունում եմ, որ «Գիրք ճանապարհիում», հրատարակված 1934-ին, «Պատգամ» բանաստեղծության մեջ երկրորդ տառերի ակրոստիքոսով ես ասել եմ. «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»: Բայց ես դա ամենևին չեմ համարում հակահեղափոխական, դաշնակցական լոզունգ, որովհետև ժողովուրդ

հասկացությունը ես կիրառել եմ սկզբունքորեն հակադիր ազգ տերմինին, որը օգտագործում են դաշնակցականները: Այդ բանաստեղծությունը գրված է 1933 թվականին, երբ, ինչպես հայտնի է, Հայաստանի լեռնային շրջանների դրությունը աղետալի էր, դա օբյեկտիվ նախադրյալ է հանդիսացել իմ որոշ չափով հոռետեսական տրամադրության համար, ինչը և արտահայտվել է իմ գրքի մի քանի էջերում, հատկապես այդ լոզունգի մեջ:

Հարց. Ումի՞ց եք Դուք ցանկանում փրկել հայ ժողովուրդին:

Պատասխան. Այն ղեկավարներից, ովքեր մեղավոր են Հայաստանի վերը նշված վիճակի համար»...

...Եվ ահա, 1937թ. հունվարի 27-ին «Պատգամ» բանաստեղծության մասին Մոսկվայից ստացվում է Ամատունուն հասցեագրված մի նախազգուշացնող տեղեկանք, ինչը վկայում է, որ Չարենցի կյանքն ու նախազգուշացնող տեղեկանք, ինչը վկայում էր նաև միութենական նշանակություն ունեցող գործունեությունը գտնվում էր նաև միութենական ոլորտում: Տեղեկանքն այս է.

27 հունվարի, 1937թ. ՎԿԵՄԼՈՒՄԻ քարտուղար ընկ. Ամատունուն Հայտնի հայ բանաստեղծ եղիշե Չարենցի «Գիրք ճանապարհի» գրքում

Հայտնի հայ բանաստեղծ եղիշե Չարենցի «Պատգամ» վերնագրով (լույս տեսած 1933 թվականին) գետեղված է «Պատգամ» բանաստեղծություն: 269-270 էջերում գտնվող այդ բանաստեղծության առաջին տառերից հետո երկրորդ փոքրատառերը եթե կարդացվեն վերևից ներքև (բանաստեղծությունը սկզբից մինչև վերջ) կստացվի հետևյալ նացիոնալիստական լոզունգը. «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»:

Խնդրում եմ շտապ պատասխանել այդ գրքի առթիվ ձեռնարկված միջոցառումների մասին:

Մամուլի ռազմական գաղտնիքների պահպանման ԽՍՀՄ ԺԿԽ լիազոր և ՌԽՍՖՅ գլավլիտի պետ Ս. Ինգուլով»:

Ամատունին տեղեկանքի վրա մակագրել է՝ «Կցել գործին»: Չարենցի վիճակը օրըստօրե ծանրանում է: Նա միտումնավոր Հայաստանի է ենթարկվում հայ գրողների 1937թ. ապրիլի 17-21-ի բնադատության է ենթարկվում հայ գրողների 1937թ. ապրիլի 17-21-ի ընդհանուր ժողովում: Բնադատողը մոսկովյան հյուրն էր՝ Վ. Կիրպոտինը: Չարենցի վրա հարձակվում են նաև տեղական խղճուկ հացկատակները...»:

1937 թվականի հուլիսի 26-ին Չարենցը ձերբակալվում է:

«Ընկած ես, դու հոգի՛ս, - գբոսանքի համար,
«Բարեկամի» կանչով անտառ տարված -
Եվ - լկվելուց հետո - դաշունահար արված,
Մի մոլորված մանկան մեռած մարմնի նման...»:

Չարենցին մեղադրեցին ըստ ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 67-րդ, 68-րդ, 78-րդ, 17-65-րդ հոդվածների:

«Եղիշե Աբգարի Սողոմոնյանը (Չարենց) լինելով գաղտնի հեղափոխական, նացիոնալիստական խմբի ղեկավար և կապված լինելով

Հայաստանի հակահեղափոխական, տրոցկիստական, մացիոնալիստական, տեռորիստական կենտրոնի ղեկավար Ներսես Ստեփանյանի հետ, տեղյակ է եղել նրա տեռորիստական մտադրություններին՝ ուղղված ընկերներ Ստալինի ու Բերիայի դեմ, բազմիցս լսել է նրա տեռորիստական կարծիքները և չի մերկացրել նրան, այդ մտադրությունները հաղորդել է գրողների հակահեղափոխական մացիոնալիստական խմբի մյուս անդամներին, դրանով իսկ կանգնել է Ստեփանյանի դիրքերի վրա, այսինքն՝ տեռորի դիրքերի վրա՝ ուղղված ընկերներ Ստալինի ու Բերիայի դեմ»:

Վերը հիշված հոդվածների մասին պատկերացում կազմելու համար ասենք, թե դրանք ինչ են նշանակում. 67-րդ, 68-րդ՝ հակահեղափոխական, մացիոնալիստական գործունեություն, 78-րդ՝ Անդրկովկասի ժողովուրդների եղբայրական համագործակցության վերացման նպատակով ազգային թշնամանքի բորբոքում, 17-65-րդ՝ ղեկավարության դեմ տեռորիստական գործունեությունների նախապատրաստում:

Իզաբելա Չարենց

Բանտում Չարենցի վիճակը է՛լ ավելի է ծանրանում 1937թ. սեպտեմբերի 25-ից հետո, ամենայն հավանականությամբ՝ հոկտեմբերի կեսերին, երբ ձերբակալում են կնոջը: Հոկտեմբերի 6-ի թվագրությամբ Չարենցը բանտից վերջին նամակն է հղում Իզաբելային:

«Ողջույն: Ինչպես եմ ես կարոտում քեզ, Բոժիկին, Ադոկին... Է՛, լավ է չգրեմ: Աստծով կհանդիպենք իրար:

Ամուր եղիր, հարազատս, - եթե նույնիսկ փողոց գցեն: Հէ՞ որ միայն մենք չենք տառապում, այլ շատ շատերը, նույնպիսի մարդիկ, ինչպես մենք ենք: Միայն աշխատիր պահել քեզ ու երեխաներին, - ես

քեզանից պահանջում եմ միայն դա: Թող Աստված ձեզ պահապան լինի, - չէ՞ որ մենք, հարազատս, ոչ ոք չունենք:

Համբուրում եմ ձեզ շատ, բյուր միլիոն անգամ և ավելի...»:

Իսկ 1937թ. սեպտեմբերի 25-ը նշակետ է, որովհետև այդ օրը Չարենցին ազատագրելու հույսով նրա կինը նամակ է հղում ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Անաստաս Միկոյանին: Հույսն այն էր, որ տապալվել էր Ամատունու վարչակարգը, իսկ Մուղդուսին և նրա համհարզները ընդամենը մի քանի օր հետո «հատուկ կարգով» պիտի գնդակահարվեին: Բայց Չարենցին ազատելու փոխարեն՝ կնոջն էլ են ձերբակալում: Իզաբելա Չարենցը արքայազն Ղազախստան՝ ամուսնու գործը թաքցնելու մեղադրանքով: Նրա երկու որբացած դուստրերին ուղարկեցին մանկատուն:

1937թ. նոյեմբերի 17-ի թվագրումով պահպանվել է բանտի բժիշկ Օկուլի այս տեղեկանքը.

«Չարենցը հիվանդ է սուր էնտերոկոլիտով: Հիվանդը գտնվում է բանտի

հիվանդանոցում: Նոյեմբերի 16-ին նայել եմ նրան: Չարենցին՝ 120... Նշանակված է դեղորայքային բուժում... Չարենցին անհրաժեշտ է դիետիկ սնունդ... Սպիտակ հաց կամ բուլկի, մածուն, կիսել, շաքար և կոնյակ՝ թեյի գդալով... (թերթ 153)»:

...Չարենցը վախճանվեց 1937թ. նոյեմբերի 27-ի առավոտյան ժամը 7-ին, երևանի բանտի հիվանդանոցում: Վախճանվեց հիվանդ ու հյուծված, ասպետորեն վեհ ու անբասիր...

Հետո...

Հետո, 1954 թվականի դեկտեմբերի 31-ին ԽՍՀՄ գինվորական դատախազ, արդարադատության գնդապետ Վիտիկասկին կազմում է Չարենցի դեմ ուղղված մեղադրական N 9348 արխիվային հետաքննչական գործի ընդհանուր տեղեկանքը և հանգում հետևյալ եզրակացության. «Թվարկված փաստաթղթերից և ոչ մեկը չեն կարող Չարենցի մեղավորության ապացույց լինել» (գործ N 4131, հ. 8, ք. 3036):

Եղիշե Չարենցի գործը կարճվեց՝ նրա գործունեություններում հանցակազմի բացակայության պատճառով: 1955թ. մայիսի 25-ն էր:

Չարենցը դուստրերի՝ Անահիտի և Արփենիկի հետ

Մի՛ փնտրեք նրա շիրիմը՝ չեք գտնի: Ինչպես չեք գտնի եղեմնորեն զոհված ՆՐԱՆՑ շիրիմները, որոնց մասին գրուցել ենք, երբ թափառում էինք Հայոց վերջին ողբերգության զարհուրելի բավիղներում: Մենք կարծում էինք, թե դա Հայոց վերջին եղեմն էր: Սակայն այդպես չէր: Մենք դեռ ինքներս մեզ պիտի «պարզեցինք»՝ անհայտ շիրիմների ցավի տառապանքը: Ինքներս մեզ: Որովհետև այս անգամ դահիճները մեր ավիշներից էին ծնունդ առել, որպես Հայոց խաթարված բնավորության արգասիք... Մենք պետք է մահու տայինք մեր լուսավոր գավակներին, որ հետո փնտրեինք նրանց անհայտ շիրիմները և ուշացած ողբայինք՝ ապարդյուն փորձելով հասկանալ դահիճի և զոհի հոգեբանությունը, ապարդյուն փորձելով կռահել ժամանակի պարտադրված «անհրաժեշտությունը»: Բայց կարող ենք խոստովանել, չէ՞, որ մարդն է ժամանակի պատկերը ստեղծում իր բնավորության զարհուրելի աղավաղումների ենթատեքստում: Մա՛րդը: Եվ ահա, մարդ դահիճները չարչարանքների գեհենի միջով անցկացրին նրան՝ անմեղության տիպար Մեծ Բանաստեղծին զոհ տալով բռնապետության մահաբեր կամքին:

Գերեզմանափորները մի սառնաշունչ խավար գիշեր անհայտ մի տեղ մի փոս փորեցին և այնտեղ նետեցին Բանաստեղծի դիմ: Դահիճները հայեր էին, գե-րեզմանափորները՝ նույնպես: Նրանք խնամքով հավասարեցրին հողի երեսը և հեռացան՝ գործը փայլուն կատարածի գոհունակությամբ: Խավար գիշերն ավելի խավարեց ծյունախառն անձրևի հեծկտանքից:

Գնաս բարով **Բանաստեղծ:**

Դու **հայ էիր** և մենք նույնպես **հայեր ենք**, որ չենք վերածվել դահիճների... Մենք փորձում ենք որևէ տրամաբանություն փնտրել այս ողբերգության մեջ: Տրամաբանություն չգտնելով՝ **ա-հա-բեկ-վում** ենք սարսափից՝ իսկ եթե այն հանկարծ կրկնվի՞: Կրկնվի ուրիշ մի ձևով, ուրիշ հոգեբանությամբ, որպես խաթարված գիտակցության, աղավաղված բնավորության շարունակություն:

Տե՛ր, փրկիր այս մի բուռ ժողովրդին բնավորության հետագա աղավաղումներից... Տե՛ր, օգնիր նրան գտնելու ինքն իրեն, որ արժանի լինի այն հայրենիքին, որը հազարամյակներ առաջ կոչվել է **Արդարների երկիր**... Հետո, Տե՛ր, այնպես արա, որ **Բանաստեղծի** պատգամը, որի համար նրան տառապանքի խաչին գամեցին, և նա հատուցեց իր կյանքով՝ յուրաքանչյուր հայի հավատամքը դառնա. **«Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկությունը քո հավաքական ուժի մեջ է»:**

Ես նորից ու նորից եմ կարդում 1936-1937 թվականներին գրած նրա բանաստեղծությունները: Ես կրկնում եմ նրա տողերը, և իմ ցավոտ հուսահատությունը հույսի երանգներով է պայծառանում:

**«Հնարավո՞ր է, արդյոք, մի ամբողջ
ժողովրդի երգ դատարան տանել,
եվ որպես խեղճ, հանցապարտ ամբոխ
Ե՛վ խարազանել, և՛ ամբաստանել...
Կարո՞ղ է արդյոք մի ժողովրդի
երգն ամբողջովին, դպրությունը ողջ
Լինել հանցավոր, որպես տմարդի
Ինքնադատաստան կատարած ամբոխ...»:**

Ո՛չ, իհարկե: Հանճարը իր ահռելի տագնապների ծովածավալ խորքերից նայելով մթամած աշխարհին և ինքն իրեն տալով ահավոր ճակատագրական հարցը՝ գիտեր նաև իր պատասխանը, որը ճառագում էր իր էության խորքում ապրող իր ժողովրդի գալիքի հանդեպ տածած հավատից:

Կարո՞ղ ենք գուշակել, թե նա ի՞նչ է ապրել իր վերջին գիշերներին, ի՞նչ է մտածել մարմնական ահռելի ցավերի տնքոցը սեղմած սրտի խռոչում... Միայնակ, բոլորովին միայնակ, գիտակցության ինչ տրոփներ է ունեցել **Մարդը** այլևս անխուսափելի մահվան ցուրտ ներկայությունից: Չգիտեմք: Չենք կարող իմանալ: Մենք կարող ենք միայն բացել նրա գիրքը և կարդալ նրա **«Ի խորոց սրտի խոսքը ընդ Աստծու»** կամ **«Վերջին աղոթքները...»:**

**«...Շնորհակա՛լ եմ, Տե՛ր, այն ամենի համար,
Որ տվեցիր դու ինձ կյանքում իմ խեղճ, -
Ե՛վ տքնությամբ ազնիվ իմ վաստակած հացի,
Ե՛վ կանացի մարմնի՝ հացի՝ պես սուրբ -
Ե՛վ պարտությանց համար այս բիրտ մարտում,
Ե՛վ հաղթությանց համար երբեմնակի: -**

**եվ - վերջապես ձեռքով քո շնորհած
Ամենամեծ բախտի և բերկրանքի համար՝
Մուսաների՝ անեղծ մտերմության,
Որ քչերի՛ն է այս կյանքում տրվում,
Իբրև բարիք վերին՝ անգրտնելի ընծա...»:**

Հ. Գ.

Հանճարները և տաղանդները Արարչի կողմից ժողովրդին տրված ընծայումներն են...

Մենք դա ընդունեցինք և բազմաթիվ անգամ հրատարակեցինք եղերորեն իր վախճանը գտած բանաստեղծի գրքերը: Նրա անունով կոչեցինք Զարենցավան քաղաքը, դպրոցներ, փողոցներ, Գրականության և արվեստի թանգարանը: Հիմնեցինք նաև նրա տուն-թանգարանը: Երևանի օդակաձև զբոսայգում կանգնեցրինք նրա հուշարձանը... Սակայն վայ այն ժողովրդին, որ շարժանը... անփութ գտնվեց մեծերին տրված այդ ընծայումների հանդեպ նրանց ողջության ժամանակ: Որովհետև որքան էլ հետո սերունդները հպարտ լինեն նրանցով՝ նրանց հանդեպ **ինչ-որ ժամանակ կատարված մեղքը մշտապես ծանրանալու է Ազգի բարոյական նկարագրի վրա:**

Եվ հետո.

«**Գիրք ճանապարհի**» մատյանում զետեղված **«Դեպի լյառը Մասիս»**, պոեմը՝ ընծայագրված հեղինակի **«պայծառ բարեկամ Ակսել Բակունցին»**, նվիրված է **Խաչատուր Աբովյանին**, որի անհայտացումը Հայոց համար մինչև նվիրված է **Խաչատուր Աբովյանին**, որի անհայտացումը Հայոց համար մինչև այժմ ծանր գաղտնիք է: Եղել են հազար ու մի, մեկը մյուսին հակասող ու մերժող ենթադրություններ: **Չարենց բանաստեղծը** գիտեր ճշմարտությունը: **Չարենց բանաստեղծը** գուշակել էր նրա վերջին ուղին: Ահա ապացույցը՝ պոեմի վերջին տողերը.

**«Դեմը - դաշտն էր անծայր, իսկ հեռվում Մասիսը.
Լյառն այն վսեմ, որի ճանապարհով մի օր
Բարձրացել էր ինքը և սառցանիստ
Գեղեցկությամբ գերվել: - Եվ այժմ, մենավոր
Նա գնում էր կրկին դեպի հեռուն այն լուրթ,
Դեպի լյառը անհաս ու վեհանիստ, -
Դեպի գագաթը բարձր, որ իր ժողովուրդը,
Համարել էր հավետ իր գոյության խորհուրդը, -
Որ ծաշակե այնտեղ հավերժական հանգիստ...»:**

Հիշո՞ւմ եք. **Վկայագրքի** առաջին հատորում վերապատմել են **Տիբեթի Դալայ-Լամաների՝ Արարատի** մասին պատմած առասպելը: Հիշո՞ւմ եք. առասպելը **Իմաստության Քարի** մասին էր, որ տիեզերքից առաքվել է Տիբեթ, սակայն մի պահ միայն մնալով այնտեղ՝ սլացել է դեպի **Արարատ**, և ընդմիջտ հանգրվանել նրա գագաթին:

Ասացեք, խնդրեմ, ո՞ր պիտի իրենց վերջին հանգրվանը գտնեն **Արարչի** կնիքով կնքված **Մեծերի Ոգիները**:

Չարենց Բանաստեղծը Տեսանողի մարգարեությամբ **Խաչատուր Աբովյան** Հայոց մեծերից մեկի վերջին ուղին տալու է դեպի **Սրբազան Լեռ: Չարենցը** չէր լսել **Իմաստության Քարի** մասին առասպելը: Բայց ահա նրա էության թելադրանքը իր պաշտելի հերոսին տարել է դեպի այդ Քարը, **«որ ճաշակի այնտեղ հավերժական հանգիստ»:**

Արարատը սրբազան է ոչ միայն այն պատճառով, որ Հայոց Ամենամայրը հնագույն աստվածներին իր տիեզերածին էությունն է պարզել այս լեռան գագաթին, ոչ միայն, որ այստեղ **Իմաստության Քարն** է իր տեղը գտել, և ոչ այն պատճառով, որ այստեղ է հանգրվանել նախ շումերացի **Ութնափիշտինը**, ապա աշխարհաքաղաքացի **Նոյը**, այլ նաև այն պատճառով, որ **Արարատ սրբազան Լեռը Հայոց բոլոր մեծերի Ոգիների հանգրվանատեղին է՝** հեռավոր ժամանակներում ապրած **Մեծերի** և ավելի նոր ժամանակներում ապրած մեծերի, որոնք ճշմարիտ սիրով են սիրել իրենց Հայրենիքը և այնտեղ ապրող ժողովրդին: **Այդ սերը անխոցելի է և հա-վա-տա-րիմ:**

Հավատով են ասում. **Եղիշե Չարենց բանաստեղծի ոգին այնտեղ՝ Արարատի սրբազան գագաթին միացել է իր սիրելի հերոսների՝ Աբովյանի, Կոմիտասի և մյուս Մեծերի Ոգիներին:**

Այդ **Ոգիները** պահապան մեզ, որ այնքան հաճախ գործում ենք անուղղելի սխալներ:

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆԳ

(Մեղադրական գործ 4131, ֆոնդ 3036, ութ հատորով, 384 վավերագիր)

Նա **բնապաշտ** էր այս բառի ամենատարողունակ իմաստով: Նրա երկերում մշտապես ապրող բնապաշտությունը ընթերցողին խորասուզում է ոչ միայն հերոսների հոգեկան լայնածավալ աշխարհը, այլ նաև բնապատկերների հուզական, անսահմանորեն ընդգրկուն միջավայրը: Հեղինակի հետ ապրում են հիացմունքի, դառնության, սիրո և նույնիսկ սարկազմի դառն զգացումներ, որոնք անցնելով նրա հոգու ընդերքով, իր հայրենիքը բացում են նույնիսկ մեր՝ հայ մարդու առջև կարծես բոլորովին նոր կերպարանքով... Նոր կերպարանքով մի աշխարհ՝ իր լեռներով, մթին անտառներով և խորախորհուրդ վիհերով, իր շառաչող ջրերով... Շքեղ, առատաբուխ **Բնություն** և ընչազուրկ, նահապետական վարք ու բարքի տեր, զարմանալի դյուրահավատ ու միամիտ, օրնիբուն քրտինքը ճակատին բանող **Մարդն** այդ բնության մեջ՝ և **Ստեղծագործողը** իր տաղանդաշատ ոգու ընծայումներով...

Նա՝ **Ակսել Բակունց** գրողը, բանասերը, թարգմանիչը, կինոդրամատուրգը՝ ծնված 1899 թվականի հունիսի 13-ին Ջանգեզուր աշխարհի Գորիս գյուղաքաղաքում:

Վեց տարեկան էր, որ ընդունվեց Ծխական դպրոց և տասնմեկ տարեկան, երբ գնաց սովորելու Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: **«Աղբյուր»** մանկական ամսագրում լույս է տեսնում տասներկուամյա տղայի **«Հիմար մարդը»** հեքիաթը: Մանկական այս ստեղծագործության մեջ արդեն առկա են ապագա գրողի երկու կարևոր հատկանիշը՝ քնարերգությունն ու երգիծանքը:

1915 թվականին, սկսված պատերազմի և Հայոց եղեռնի ահռելի թոհուրեռի պատճառով, Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանի սանը կիսատ թողնելով ուսումը, որպես ռուսական բանակի շարքային զինվոր, գնում է կռվելու Արևմտյան Հայաստանում:

Խուսափելու համար ուսումնասիրողների և հանրագիտարանային միմյանցից տարբեր կարծիքների խառնաշփոթից՝ հատվածաբար օգտվեց **Ակսել Բակունց** գրողի ծեռքով գրված **«Իմ համառոտ կենսագիրը»** գործից, որը գրվել է նրա կոմունիստական կուսակցության շարքերը որպես անդամության թեկնածու անցնելու կապակցությամբ:

Բակունցը նախ վկայում է, որ իր ծնողները եղել են **«ընչազուրկ քաղաքացիներ»**՝ ապա իր ուսումնառության մասին Գորիսում և Էջմիածնում:

«...1917թ. փետրվարյան հեղաշրջումից հետո մինչև 1917թ. նոյեմբերը եղել են Ջանգեզուրում, դաշնակցական կոմիտեի անդամ, շրջիկ-հրահանգիչ, կոմիտեի քարտուղար. Ջանգեզուրի կողմից մասնակցել են 1917թ. ապրիլի վերջին Բաքվի դաշնակցական կոմիտեի ռայոնական ժողովին: Ղեկավարել են Սահմանադիր ժողովի ընտրությունները Ղափանի շրջաններում: Այդ ժամանակաշրջանում (1915-17թթ.) աշխատակցել են «Հորիզոնին» և «Աշխատավորին»: 1917թ. վերջին եկել են Երևան, ապա Էջմիածին (ճեմարան), ուր կուսակցության հրահանգի համաձայն, ծանապարհվել են Էրզրում, որպես կամավոր: Սովորել են Էրզրումի *Учебная команда*–ում, մասնակցել Էրզրումի դաշնակցական կոմիտեի աշխատանքին՝ մանավանդ բանակի մեջ: Էրզրումից անցել են Մամախաթում և Բայբուրդ, մասնակցելով բոլոր կռիվներին:

Մինչև 1918թ. հոկտեմբերը եղել են բանակի շարքերում, որպես զինվոր մասնակցել են Էրզրում-Սարիղամիշ-Ղարս-Սելիմ-Արդահան և մինչև Սար-ղարապատ եղած կռիվներին և ապա հայ-տաճկական առաջին հաշվետվությունից հետո (1918թ.) ենթարկվել են զորացրման ու փոխադրվել Երևան»:

Այնուհետև **Բակունցը** գրում է դաշնակցական պառլամենտում իր մասնակ-

Ակսել Բակունց

Նա խզում է իր կապերը դաշնակցության հետ: Իսկ 1930 թվականին դառնում Կոմունիստական կուսակցության անդամ:

Ակսել Բակունցը պատկերելով տառապանքով ապրող, մշտական ճնշումների ենթակա հայ գեղջուկին՝ նրա կյանքի ամենատարբեր դրսևորումների մեջ, ընթերցողի առջև պարզում է **առաքինի մարդու հոգեկերտվածքը**, կենսահաստատ նրա էությունը, որը երբեք չի կորցնում **Յույսը**: Նա իր մեջքին դեռ զգում է մտրակի շառաչը, կեղեքված հոգու մեջ պահվող ահն ու սարսափը, սակայն իր կիսաքաղց գոյությունը սատարող հույսը՝ բարու, ճշմարտի հաղթանակի իր հույսը երբեք չի լքում նրան: Ինչո՞ւ, միամիտ է, հիմա՞ր է, չի՞ տեսնում իրեն չարչարանքի ենթարկողի իրավունքի ուժը: Ոչ: Որովհետև ինքը, այդ հայ գեղջուկը, լինելով Աստծու ամենաարդար արարածը՝ հավատում է արդարության հաղթանակին, բարության հաղթանակին... Եվ, սիրելի են նրանք՝ աշխարհի այս խուլ անկյունում ապրող բակունցյան բարի ու միամիտ այս հերոսները:

Անցնում ժայռից ժայռ, իսկ կատաղած վարձագետը ազդուեց մեզ վաղա՛մու մեզ...
Կարդացեք «Մթնաձորը», «Սև ցեղերի սերմնացանը», «Անձրևը»
Ժողովածուների պատմվածքները և նրանց հերոսների հետ մխրճվեք ահալի
անտառների խորքը և տեսեք, թե ինչպես են նրանք գուպարի մտնում վայրի,
գազազած կենդանու հետ... Լեռնաշխարհի քաջարի, միամիտ ու բարի
բնակիչները: Նախրապանի ու հովվի հետ բարձրացեք բարձր սարերի
արոտավայրերը և այնտեղից ընթռշխնեք արարչագործված հզոր բնության
փոթորիկներն ու խաղաղությամբ շնչող հանդարտությունը, արշալույսների ու
մայրամուտների բռնկումները... Ջրվորի հետ քայլեք ջրի հոսանքն ի վար և առվի
զգայուն խոխոջը թող խաղաղեցնի ձեր վրդովված հոգին... 21-րդ դարի մարդուն
են՝ ասում... որովհետև բակունցյան գյուղերի մարդիկ այլևս այն չեն, ինչ որ բան
անշուշտ հիմա փոխվել է նրանց կենցաղում, բայց բնությունը մնացել է նույնը,
որից այսօր էլ կարող ենք ստանալ մեր ներքին պակասող էներգիայի լրումը:
Խոսքն, իհարկե, բնության այն տեղերի մասին է, որոնք դեռ անարատ են մնացել

և չեն հռչակվել դեպի 21-րդ դար եկող մարդու անփույթ կամեցողությամբ:

Իսկ սերն ինչպե՞ս... Սերը հիշողության ներսից ծաղկող մի **Ալպիական Մանուշակ**, քնքուշ ու այնքան խոցելի, վերհուշի տաք զգայությամբ ելևեղող մաքուր ու ընդմիշտ երազելի... Աշնան տաք հնձանից թևին տվող **Միրհավ** ու մի **Խոնարհ աղջիկ**... Ոչ թե սիրով հագեցված պատմություններ, այլ միայն սիրո խորհրդանշաններ, սակայն այնքան տարողունակ: Յուրաքանչյուր պատմությունը մի-մի բանաստեղծություն՝ արծակ տողերով ծավալված...

Քնարական շնչով գրված պատմվածքների հետ միասին՝ նրա գրական ժառանգության մեջ հանդիպում ենք նաև երգիծական էջերի: Երգիծական տաղանդը անուրանալի է նրա մի քանի վեպերում և վիպակներում: Կարդացեք **«Յովնաթան Մար»**, **«Կյորես»**, **«Պրովինցիայի մայրամուտը»** գործերը և կհամոզվեք:

Կյորես. համայնապատկեր

Բակունցը մեզ ժառանգություն է թողել նաև երկու անավարտ վեպ. **«Խաչատուր Աբովյան»** և **«Կարմրաքար»**: Նա չհասցրեց ավարտել այս վեպերը, որովհետև 38 տարեկան հասակում կնքեց իր մահկանացուն: Այս մասին դեռ կպատմենք:

Եվ **«Կարմրաքարը»**, և՛ **«Խաչատուր Աբովյանը»** վարպետի ձեռքով գցված **«անավարտ շենքի»** տպավորություն են թողնում, որը, սակայն, գուշակել է տալիս, թե որքան գեղեցիկ ու շքեղ էին լինելու, եթե ավարտի հասցվեին:

Խորհրդային Հայաստանում պատմավեպ գրելու անդրանիկ փորձը **Բակունցը** կատարեց **«Խաչատուր Աբովյան»** վեպով, որը, դժբախտաբար, ոչ իր կամոք, մնաց անավարտ:

Այս վեպը գրելու համար **Բակունցը** երկարատև ուսումնասիրություններ է կատարել և այնքան նյութ կուտակել, որ գրել է բանասիրական մի աշխատություն **Մեծ Լուսավորչի** մասին:

Բանասեր, պատմաբան, լեզվագետ **Ռաֆայել Իշխանյանը** գրում է.

Կյորեսը՝ Գորիսն է, Ջանգեզուրի կենտրոնը, հեղինակի ծննդավայրը, ինքնամփոփ գավառի ինքնամփոփ իրականությամբ:

Սա մի գյուղաքաղաք էր մեկուսացված աշխարհից և ոչ մի հույս, թե երբևէ այն կարող է դեպի ապագա թռիչք գործել: Ջգացմունքային գունագեղությունը միացած հեզմանքի ու ծաղրի հետ՝ այս վիպակը դարձնում են հիրավի հայ գրականության արժանահիշատակ ստեղծագործություններից մեկը:

«Գեղարվեստական գրականության նյութական ատաղձը, առանց որի չի կարող ստեղծվել այդ գրականությունը, լեզուն է...»

Ռաֆայել Իշխանյան

...Ակսել Բակունցն իր ստեղծագործության գեղարվեստական բարձր արժանիքներով, գրավիչ ինքնատիպությամբ հաստատուն տեղ ունի հայ գրականության մեջ: Հայ գեղարվեստական գրականության լեզվի զարգացման խնդրում նույնպես Բակունցը ամենաառաջատար ստեղծագործողներից է... Այդ լեզու չէր, այլ կարոտ, տխրություն, զայրույթ, այդպես Ղաթրինի ծորում երգում էր կաթավը և մթնում կարկաչում էր Ցուրտ աղբյուրը:

Լեռնային աղբյուր է Բակունցի ստեղծագործությունը և այդ աղբյուրի անուշ խոխոջը՝ բակունցյան սքանչելի խոսքը, իր մեջ առել է այն ամենը, ինչ հրաշալի է ժողովրդական լեզվում»:

Ակսել Բակունց ստեղծագործողի մեծագույն ծառայությունը հայ գրականությանը նաև այն էր, որ նա հակադրվեց **պրոլետկուլտի** գռեհկարարներին: **Մարտնչող պրոլետկուլտը** չպետք է ներեր նրան: 30-ական թվականների մարտնչող բռնատիրությունը՝ նույնպես:

Ես նորից բացում եմ **Դավիթ Գասպարյանի «Փակ դռների գաղտնիքը»** գիրքը, այս անգամ **Ակսել Բակունցին** վերաբերող 4131 Մեղադրական գործի էջերը և գրառում կրճատումներով, որովհետև անչափ հետաքրքիր լինելով էջերը և գրառում կրճատումներով, մենք հնարավորություն չունենք ընդարձակվել վավերագրի սահմաններում:

Չակերտների մեջ առնված բոլոր տողերը **Դավիթ Գասպարյանի** գրչին են պատկանում:

«Սա ամենամեծ գործն է, որն սկսվել է 1936թ. մայիսի 21-ին, ավարտվել նույն թվականի նոյեմբերի 6-ին: Սա նաև խմբակային գործ է՝ մարդկային հոն ճակատագրի ողբերգությամբ...»

...Դատական մարմինները խմբի պարագլուխ են համարել Ն. Ստեփանյանին (Լուսժողկոմ), իսկ առավել եռանդուն ղեկավարներ՝ Ա. Բակունցին ու Ե. Չարենցին:

Այս գործի մեջ կան վավերագրեր նաև Ե. Չարենցի, Վ. Թոթովենցի, Զ. Եսայանի և այլոց մասին, որոնց ևս կանոնադաշտանք:

Այս գործից կառանձնացնենք Ա. Բակունցին ու Ն. Ստեփանյանին վերաբերող մանրամասները: Իսկ մյուսները ի մի կբերենք ընդհանուր շարադրանքով:

Ամենալուսավոր, ամենապայծառ, «արցունքի պես քինջ» գրողը, արծակի նուրբ քնարերգուն, ամենադրամատիկական կերպարը ամբողջ 1930-ական թթ. գրական-հասարակական կյանքի անցուդարձի մեջ:

Պատասխան. Այո, ես ընդունում եմ, որ եղել եմ մինչև 1927 թվականը «Նոյեմբեր» անունը կրող, իսկ հետագայում իր գործունեությունը առանց հատուկ անվան շարունակող Հայաստանի գրողների խմբի ղեկավարներից մեկը: Մեր այդ խումբը, իր ստեղծագործությունների մեջ կատարելով նացիոնալիստական մի քանի սխալներ, հետագա զարգացմամբ, հատկապես 1933 թվականից հետո, դուրս եկավ գրական-ստեղծագործական խմբի

Դատաստիսան. Իմ այդ ցուցմունքը ես պնդում եմ:
Հարց ձերբակալված Բակունցին. Ընդունո՞ւմ եք, որ այդ մարդասպանի

անունը տվել էք Ստեփանյանին՝ կապված հատկապես Բերիային սպանելու Ստեփանյանի առաջարկի հետ:

Պատասխան. Ո՛չ, չեմ ընդունում:

Հարց ձերբակալված Ստեփանյանին. Բակունցին հիշեցրեք ե՞րբ և որտե՞ղ է տեղի ունեցել այդ խոսակցությունը:

Պատասխան. Այդ խոսակցությունը տեղի է ունեցել 1933 թվականին, Արովյան փողոցում: Ա. Բակունցի հետ մեկտեղ քննարկում էինք Հայաստանի լեռնային գյուղերի և ընդհանրապես Հայաստանի դրությունը: Գալով այն եզրակացության, որ այս ծանր կացության մեղավորը Բերիան է, ես չարությամբ ասացի նրան. «Հայաստանի համար Բերիային սպանելն ավելի կարևոր է, քան ձեր հարյուր գիրքը»: Ա. Բակունցը, որն ավելի պակաս չարացած չէր Բերիայի և Անդրերկրյանի դեմ, ասաց, որ ինքը մի մարդու է ծանաչում, որն ի վիճակի է դիմելու այդ քայլին, այսինքն՝ տեռորի, այդ ընթացքում հիշատակելով Ջեմալ փաշային սպանողին, որի ազգանունն ինձ չասաց:

Հարց ձերբակալված Բակունցին. Այսինքն հետո դուք կժխտե՞ք, որ տվել էք Ջեմալ փաշային սպանողի անունը հատկապես Բերիային սպանելու Ստեփանյանի առաջարկից հետո:

Պատասխան. Դա ես կտրականապես ժխտում եմ:

Հայտնի չէ, թե որքանով է առերեսման պատկերը ճիշտ արձանագրված, բայց այն, որ ծայրագույն հոգեկան տառապանք է պատճառել նախկին ընկերներին ու համախոհներին, ակնհայտ է:

1937թ. հուլիսի 6-ին Մուղղուսին հաստատում է Նիկողոսյանի, Կոստիկյանի և Գևորգովի կազմած «Մեղադրական եզրակացությունը».

«1. Հանդիսանում է հակահեղափոխական, տրոցկիստական, նացիոնալիստական կազմակերպության անդամ, որը 1934 թվականի դեկտեմբերի 1-ին սպանեց Կիրովին և հետագայում նախատեսում էր այդպիսի տեռոր ընդդեմ ՀամԿ(բ)Կ-ի և Խորհրդային իշխանության:

2. 1930թ. Չարենցի հետ կազմակերպել է հակահեղափոխական գրողների կազմակերպություն: 1933 թվականից գլխավորել է կենտրոնը, որը նպատակ ուներ սպանելու Ստալինին, նախապատրաստում էր մահափորձ Բերիայի դեմ:

3. Կազմակերպությունը կապված էր Մոսկվայի կենտրոնի հետ (Տե՛ր՝ Վահանյան և ուրիշներ)»:

...Ակսել Բակունցը դատապարտվում է պատժի առավելագույն չափի՝ գնդակահարության, անձնական ունեցվածքի բռնագրավումով: Դատավճիռը ի կատար է ածվում հաջորդ օրը՝ 1937թ. հուլիսի 8-ին:

Ավարտվում է մեծ ու լուսավոր կյանքը, մարում է հայ արձակի ամենաշողուն աստղը...

Մեծագույն գրողն ու անբասիր քաղաքացին, հայրենիքի նվիրյալ որդին ու անմեղ նահատակը արդարացվեց 1955 թվականի մարտի 2-ին»:

Մինչ թերթերը մյուս տառապյալի կյանքի մատյանը՝ հրաժեշտ տանք Ակսել Բակունց սքանչելի գրողին իր մի քանի տողը կարդալով:

«Կաքավաբերդի գլխին տարին բոլոր ամառ է նստում: Բերդի ատամնածև պարիսպները կորչում են սպիտակ ամպերի մեջ, միայն սևին են անում բարձր բուրգերը:

Ակսել Բակունցի հուշարձանը Գորիսում

...Լռություն կա Կաքավաբերդի ավերակներում: Միայն ձորի մեջ աղմկում է Բասուտա գետը, քերում է ափերը և հղկում հունի կապույտ որձաքարը: Իր նեղ հունի մեջ գալարվում է Բասուտա գետը, ասես նրա սպիտակ փրփուրի տակ ռռնում են հազար գամփռներ և կրծում քարե շղթաները:

Պարիսպների գլխին բուն են դրել ցինը և անգղը: Հենց որ բերդի պարիսպների տակ ոտնածայն է լսվում, նրանք կռնչումով աղմկում են, թռչում բներից և ահարկու պտույտներ անում բերդի կատարին: Ապա բարձրանում է քարե արծիվը, կտուցը կեռ թուր, մագիլները՝ սրածայր նիզակներ, փետուրները որպես պողպատե զրահ:

Կաքավաբերդի բարձունքի միակ ծաղիկը Ալպիական մանուշակն է, ցողունը կաքավի ոտքի պես կարմիր, ծաղիկը ծիրանի գույն: Քարի մոտ է բսնում Ալպիական մանուշակը, պարիսպների տակ: Արևից քարերը տաքանում են, և երբ ամպերը ծածկում են քար ու պարիսպ, մանուշակը թեքվում է, գլուխը հենում քարին: Ծաղկափոշու մեջ թաթախված գունավոր բզեզին մանուշակը ծոծք է թվում, աշխարհը ծիրանագույն բուրաստան:

Ներքևում, ձորում Բասուտա գետի մյուս ափին, քարածայրերի վրա, թառել են մի քանի տներ: Առավոտյան ծուխ է ելնում երդիկներից, ծուխը ձգվում է կապույտ երիզի նման և հալվում ամպերի մեջ:

...Կաքավաբերդի գլխից ամպը հսկա խխունջի պես սողաց դեպի վրանները, խոնավություն կաթեց քարերի վրա, մամուռների վրա, և մակաղած ոչխարների բրդի վրա նստեց գիշերային խոնավությունը:

Տող կաթեց Ալպիական մանուշակի ծաղկաթերթերի վրա: Բուրմունքից արբեցած մի բզեզ քնել էր առեջների մեջ, և նրան այնպես էր թվում, թե աշխարհը հոտավետ բուրաստան է, ալպիական մանուշակ...»:

Կաքավաբերդ

(Մեղադրական գործ 19114, գործ 1189, ֆոնդ 23, երկու հատորով, 85 թերթ, 41 թերթ)

Ահա մի գրողի խաթարված կյանք ևս: Տանջահարությունից բանտի հիվանդանոցում վախճանվեց **Եղիշե Չարենցը**, գնդակահարվեց **Ակսել Բակունցը**, 17 տարի շարունակ սիբիրյան աքսորավայրերում իր դաժան կյանքն ապրեց **Գուրգեն Մահարին**՝ ինքն իրեն ու աշխարհին փաստելով, թե «մարդն ավելի դիմացկուն է, քան քարը»:

Գուրգեն Մահարի

Թերթելով «Ինքնակենսագրականը», հատվածներ կարդանք նրա սկզբի էջերից:

«...Ես 1903 թվականի օգոստոսի 1-ին բարեհաճել եմ աշխարհ գալ այն ժամին, երբ հայրս՝ Վանի միջնակարգ դպրոցներից մեկի տեսուչ պարոն Գրիգոր Աճեմյանը բարեհաճել է իր ուսուցչական խմբով Վարազա վանքի զովաշունչ պուրակում քեֆի նստել...»

...Եվ այդ օրից էլ սկսվել է իմ մանկությունը:

Իսկ ի՞նչ է մանկությունը, եթե ոչ ամենամեծ արևը երկնքի վրա, բաց պատուհանից նայող ամենահսկա լուսինը, վիթխարի բարդու գագաթին կանգնած արագիլի արևի տակ փայլող կտուցը, մորդ ժպիտը

արցունքների միջից և արցունքները ժպիտով ողողված, ապա և կանաչ ծյուղերի մեջ վառվող մրգերն ու փակ պատուհանի ապակու վրա բզզացող բզեզի արծաթե թևերի զնգոցը, առաջին մանկական գրքի զարմանալիորեն հաճելի բուրմունքը, ձմերուկի բուրմունքը, թարմ հացի բույրը և աստղոտ երկնքի տակ փռված այգիների բուրմունքը և բուրմունքը մեղ փողոցով անցնող փոշոտ նախիրների և հոտերի...

Քաղաքը, ուր անցել է իմ մանկությունը, տներ է ունեցել տափակ տանիքներով և ամեն տան առաջ տնամերձ մեծ այգի՝ ամեն միդ ու բարիքով: Հողը հարուստ էր ցորենով ու ծաղիկներով, հողը պարարտ էր, որովհետև տարիներ շարունակ հոսել էր մարդկային արյունը, և մարդկային արյունից ծաղիկներն ու խնձորները ավելի վառ կարմիր էին: Այսպես, այսպես:

Փոքր էի, երբ կորցրի հորս, մի քիչ ավելի մեծ, երբ կորցրի ծննդավայրս: Ծննդավայրիս հետ կորցրի առմիշտ տատիս և մորս ժամանակավորապես, չքացավ քարտեզի վրայից այն, ինչ կոչվում էր Արևմտյան Հայաստան, և մեկուկես միլիոն հայերի արյունից մի անգամ էլ ծաղիկները կարմրեցին և վերջալույսները արյուն հագան: 1915 թվականին ես էջմիածին ընկա, հետո Դիլիջան, հետո Երևան, քաղաքից քաղաք, փողոցից փողոց, մայթից մայթ, որբանոցից որբանոց, մահճակալից մահճակալ:

Դիլիջան, երրորդ որբանոց, շատ մեծ պատճառներ ունեն քեզ չմոռանալու: Այնտեղ գրեցի իմ առաջին բանաստեղծությունը «Հայրենիք» վերնագրով...

...1920 թվականին, երբ Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր, ես 17 տարեկան էի, «ապագա խոստացող» բանաստեղծ, արդեն արժանացած մեծ բանաստեղծ եղիշե Չարենցի բարի ուշադրությանը...

Կազմակերպվեց Հայաստանի պրոլետարական գրողների ասոցիացիա, որին զինվորագրվեցի նաև ես: Հետագայում պարզվեց, որ ես իմ գրական խառնվածքով պրոլետարական գրող չեմ: Ես տպեցի բանաստեղծությունների մի ժողովածու, որը հայտարարվեց մանրբուրժուական, թյունների մի ժողովածու, որը համար և վտարվեցի ասոցիացիայից: Այս բոհեմային և էլի շատ բաներ, որի համար և վտարվեցի ասոցիացիայից: Այս մասին պաշտոնապես հայտարարվեց մամուլում: Իմ միակ և մեծ միջոցառումն այն էր, որ Չարենցը նույնպես ասոցիացիայի անդամ չէր... միջոցառումն այն էր, որ Չարենցը նույնպես ասոցիացիայի անդամ չէր...

...Ստեղծվեց «Պրոլետարական գրողների Նոյեմբեր միությունը», որին հարեցին Ա. Բակունցը, Վ. Նովենցը և ուրիշներ: Չարենցը ընտրվեց վարչության նախագահ:

...1936 թվականի օգոստոսի 9-ի գիշերը ես ձերբակալվեցի: Ինձ տարան «Ինտուրիստ» ռեստորանից: Վահրամ Փափագյանի և Հրաչյա Ներսիսյանի հետ կոնյակ էինք խմում և ձմերուկով թարմացնում կոկորդներս:

Դ. Գասպարյանի «Փակ դռների գաղտնիքը».

«Գուրգեն Մահարի

(Մեղադրական գործ 19114, գործ 11897, ֆոնդ 23

2 հատորով, 85 թերթ, 41 թերթ)

«Մահարու դեմ մեղադրանք է հարուցել քննիչ Ինայեկյանը՝ Չարենցին մեղադրողն ու ձերբակալողը: Կա ձերբակալության օրդերը Մուղդուսու ստորագրությամբ (թերթ 4): Խուզարկության ժամանակ, ըստ պահպանված ցուցակի, նրանից վերցրել են օրագիր, գրքեր, ամսագրեր, լուսանկարներ, ցուցակի, նրանից վերցրել են օրագիր, գրքեր, ամսագրեր, լուսանկարներ, կոմերիտական տոմս N 5508100, գրառումներով նոթատետրեր, նշումներով տետրեր, երկու թերթի վրա գրված բանաստեղծություն: 1936թ. նոյեմբերի 11-ի թվագրումով կա բժշկական տեղեկանք, ըստ որի Մահարին տառապում է «նեվրոսթենիայով և սրտի ներդողով»:

Ձերբակալվելուց առաջ Մահարին աշխատել է որպես «խորհրդային Հայաստան» թերթի արվեստի բաժնի վարիչ:

Գրողը նախապես մեղադրվել է ՀԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 67-րդ, 68-րդ հոդվածներով, որոնք նշանակում են հակահեղափոխական, մացիոնալիստական գործունեություն: 1937թ. դեկտեմբերի 3-ին դրան ավելացել է նաև 58-րդ հոդվածը՝ հակահեղափոխական ագիտացիա և պրոպագանդա մեղադրանքով:

«Հարց. Ներկայացված մեղադրանքով ձեզ մեղավոր ճանաչում եք: Պատասխան. Ինձ մեղավոր ճանաչում եմ նրանում, որ ժամանակին Հայաստանում ներքաշվելով գրողների հակախորհրդային աջ տրոցկիստական, մացիոնալիստական կազմակերպության մեջ, մի քանի տարիների ընթացքում գաղափարական պայքար եմ մղել գրական ճակատում: Մեր

կազմակերպության մյուս անդամների հետ միասին կազմակերպական պրոպագանդիստական գործունեություն են ծավալել խորհրդային իշխանության տապալման, ԽՍՀՄ-ի քաղաքական ու ազգային հիմքի խարխլման ուղղությամբ, դրանով իսկ կանգնել են հայրենիքի դավաճանության ուղու վրա»:

Այս փաստաթղթի տակ թեև կա Մահարու ստորագրությունը, բայց ակնհայտ է, որ դա արդյունք է հոգեկան ու ֆիզիկական բռնությունների, ինչի մասին գրողը շատ որոշակիորեն խոսում է իր երկրորդ ձեռքակալության հարցաքննություններից մեկի ժամանակ...

...1938թ. հուլիսի 20-ին, Մահարու ձեռքակալությունից շուրջ երկու տարի անց, Երևանում ժամը 16.10-ին գումարվում է դատական նիստ: Մահարուն վերջնական մեղադրանք է ներկայացվում ըստ ՀԽՍՀ Քրեական օրենսգրքի 17-65-րդ և 68 հոդվածների (թերթ 79-80)...

Տասնհինգ րոպե տևող դատավարությունը այսպիսի եզրակացության է հանգում.

Դատավճիռ

«ԽՍՀՄ գերագույն դատարանի 10 տարի ժամկետով Գ. Գ. Աճեմյանին (Մահարի) դատապարտել բանտային կալանքի, քաղաքացիական իրավունքների սահմանափակումով 5 տարով, նրա անձնական ունեցվածքի բռնագրավումով: Բանտային կալանքի ժամկետը հաշվել 1937թ. օգոստոսի 9-ից (պետք է լիներ 1936թ. օգոստոսի 9-ից. այս վրիպակի համար Մահարին մեկ տարի ավել է նստել, ինչի մասին ցավոք ինքնակարեկցանքով է գրել «Ինքնակենսագրականի» մեջ՝ Գ. Գ.): Դատավճիռը վերջնական է և ենթակա չէ բողոքարկման»:

Մահարին աքսորվում է»:

Կարդանք աքսորականի «Ճամփորդական» պատմությունը նրա «Ինքնակենսագրական»-ում:

«Հետզհետե հավաքվեցին դատապարտվածները, հաշվեցինք. 40 հոգի: Դրանցից երկուսը՝ ծարտարապետ, երեքը՝ գրող, չորսը՝ ինժեներ, մեկը՝ ժողովրդական կոմիսար, մնացյալը պետական և պարտիական աշխատողներ: Պատասխանատու աշխատողներ:

1938 թվականի աշնանը մեզ գիշերով ապրանքատար ավտոների մեջ լցրին, կայարան հասցրին, դեպի վագոնները:

Եվ այսպես, յոթերորդ օրը մեզ հրամայվեց վերցնել մեր իրերը և դուրս գալ գնացքից: Մենք գտնվում էինք Վոլոգդա կայարանում:

Վոլոգդայի քաղաքական մեկուսարան... Մեզ մտցնում են մի տախտակամած շենք. հրամայում են մերկանալ: Մոտենում է ըստ ձևի մի բժիշկ, իսկ ըստ բովանդակության մի խուզարկու: Նա խուզարկում է և ոչ մի ատրճանակ չի գտնում: Զինված պահակները, հրացանները ձեռքներին, մեզ բռնում են մի բացվող դռնից ներս: Ամբողջ արարողությունը գնում է շուրջով: Իրենք էլ են շշուկով խոսում: Երբ լսվում է բարձր հնչյուն, սաստում

են՝ «սը»: Բաղնիք է՝ ցնցուղներով: Երկու զինված պահակներ մեզ հետ են: Խշշում են ջրերը առանց մեր միջամտության:

— Այստեղ էլ մեզ պիտի գնդակահարեն, — շշնջում է ծարտարապետ Քոչարը:

Ո՛չ, մեզ չգնդակահարեցին: 3-4 րոպեից ջուրը կտրվեց առանց մեր միջամտության և մեզ դուրս հանեցին մի ուրիշ դռնից: Խոնավ հատակին կողք-կողքի դրված էին շորերի կույտեր:

— Հագնվե՛լ, — հրահանգեց զինված պահակներից մեկը:

Գևորգ Քոչար

Ամեն մեկը մի կույտի մոտ կանգնեց և սկսեց հագնվել: Ծերմակեղենները գորշավուն էին, բանտային ծանր հոտով ներծծված, իսկ վերնաշորերը բամբակամած էին, ծանր ու անդուրեկան, գլխարկները ականջակալերով, իսկ կոշիկները... Նրանցից ամեն մեկը երևի տասը կիլոգրամ կքաշեր:

Երբ վերջացրել էինք հագնվելու արարողությունը, մենք նայեցինք իրար և չիմացանք լա՞նք, թե՞ ծիծաղենք. այնքան ողբալի էինք մենք և միաժամանակ այնքան ծիծաղելի: Կարծառասակ ծարտարապետ Գևորգ Քոչարը կորել էր իր մեծ չափսերի շորերում, իսկ երևանի կոմիտեի քարտուղար Աբել Օրդուխանյանի շորերը կպել էին նրա մարմնին, և

նա բանտային շորերով նման էր մի վիթխարի բզեզի: Մեզ բռնաթափեցին Կրասնոյարսկ քաղաքից մի քանի կիլոմետրի վրա փոխված բաժանման ծամբարում:

Այստեղ խժժում էր կալանավորական ամբողջ մի բանակ: Սրանք էլ ինձ նման սարսափելի «տեռորիստներ էին ու դեռ լրտեսներ, վնասարարներ, ընդհատակյա կազմակերպությունների ահեղ անդամներ, հեղափոխական բարոզիչներ»: Ուզում էմ բարձրանալ և ամբողջ ծայնով կանչել, — Լսե՛ք, դա հրեշավոր նուտ է ու բամբասանք: Սովետական իշխանությունը այսքան հրեշամիներ չունի: Բժշկական խիստ քննությունը որոշեց, թե ով պիտի գնա ԲՆՃԱՄԻՆԵՐ չունի: Բժշկական խիստ քննությունը որոշեց, թե ով պիտի գնա ԲՆՃԱՄԻՆԵՐ Նարիսկը և ով պիտի մնա սիբլագ, որ թարգմանի սիբիրյան լագեր: Ես սիբլագին բաժին ընկա և ահա ինձ նմանների հետ բշվեցի Մարինսկ՝ մի նոր ծամբար:

...Օգոստոսի վերջերին մոտ երկու հարյուր հոգի հանեցին լագերից և ասացին, որ երկու շաբաթով գնում ենք մոտակա կոլխոզ բերք հավաքելու: Եկել էինք երկու շաբաթով, բայց մեր էտապից շատերը մահացան այնտեղ, իսկ ես ապրեցի մինչև 1947 թվականը...

Թուղթ ու մատիտ չտեսա ես այդ ութ տարիների ընթացքում, բայց անաշխատ էլ չմնացի: Աշխատեցի ես բահով, սղոցով, կացինով, եղանով, երկաթե ձողով, աշխատեցի կոմբայնի և սերմնազտիչի վրա և երբ ձեռներս թուլացան, բրուտների համար ոտքով ցեխ հունցեցի: Այդ ութ տարիների ընթացքում ես հասկացա, որ մարդն ավելի դիմացկուն է քան, քարը:

...Չնայած, որ ես դատապարտված էի տասը տարվա ազատազրկման (և հինգ տարվա ծայնազրկման...), այնուամենայնիվ ինձ բաց թողին միայն տասնմեկ տարի հետո: Պատճառը. պատճառը զարմանալի է, ինձ ուղեկցող վճռի փաստաթղթում մեքենագրուհին բաց էր թողել մի վրիպակ-ժամկետի վերջը 1946 թվականի փոխարեն (1936-1946) տպված էր 1947... Ես մի տարով գերակատարեցի ինձ բաժին ընկած դառը պլանը:

1947 թվականի օգոստոսի 10-ին ես ազատվեցի: Ինձ հայտնեցին, որ կարող եմ վերադառնալ հայրենիք: Հայրենիք՝ միևնույն երևան: Ես խնդրեցի տալ ինձ քանաքեռ: Տվին:

1947 թվականի օգոստոսի 20-ին ես երևան մտա:

Իմ տասնմեկ տարիների, ինչպես նաև այդ չորս հարյուր քառասունչորս օրերի մասին, որ ես ապրեցի երևանում, ես պիտի գրեմ անպայման, եթե ապրեմ ևս մի քանի տարի: Չորս հարյուր քառասունչորս օր ես ապրեցի տազնապներով, կարճատև ժպիտներով և օղիով:

...Նոյեմբերյան մի գիշեր երկրորդ անգամ ինձ ձերբակալեցին: Ինձ ընդունեց Ներսեսը, նա որ ինձ ընդունել էր 1936 թվին:

– Նորի՞ց եկար, – հարցրեց նա շշուկով:

– Ես չեկա, բերին, – պատասխանեցի ես:

Նույն ներքնահարկը, նույն խոնավ, բանտային, փտած կաշվի հոտ հիշեցնող հոտը, տարբեր կամերա: Երբ ինձ ներս խոթեցին և դուռը աղմուկով փակեցին ետևիցս, հատակի վրա պառկած մի քանի հոգի զարթնեցին և բարձրացրին գլուխները: Չինվորական գերիներ էին, երիտասարդներ, որոնք մեղադրվում էին հայրենիքի դավաճանության մեջ: Դրսում անձրև էր մաղում, ներսում՝ արցունք»:

«Փակ դռների գաղտնիքը».

«1948թ. նոյեմբերի 18-ին կատարված հարցաքննությունից, տևել է 15.40-ից մինչև 16.40-ը (թերթ 15-16):

«Հարց. Առաջին արքայից վերադառնալուց հետո դուք սկսել եք դժգոհություն հայտնել: Բացատրեք դրդապատճառները:

Պատասխան. Վերադարձից հետո ես ինձ համարում էի երջանիկ մարդ: Դժգոհություն հայտնել ես չէի կարող և չեմ էլ հայտնել, այլ որոշեցի օգտակար լինել, ինչը և արել եմ:

(Պատասխանը չի բավարարում քննիչին: Հարցը կրկնում է):

Պատասխան. Չեմ ժխտում, որ գրական կյանքին մոտ կանգնած մարդկանց ես ասել եմ, որ իմ ստեղծագործությունները չեն հրապարակվում

Սիբիրյան ծամբար

և անհանգստություն եմ հայտնել, որ իմ երկերի հրատարակությունը ձգձգվում է: Օրինակ իմ «Տաղարան» ստեղծագործության մասին շատերը դրական կարծիքի էին, և ես այն պատրաստում էի տպագրության:

Հարց. Ի՞նչը խանգարեց հրատարակելու ձեր այդ ստեղծագործությունները:

Պատասխան. Ես գրողների միության անդամ չեմ, իսկ իմ երկերը հրատարակելու համար պիտի լինեի գրողների միության անդամ: Գրողների միության մեջ ինձ ընդունելու (թերևս պետք է լինի վերականգնելու՝ Գ. Գ.) հարցը ինձ անհայտ պատճառներով ձգձգվում էր»:

...Մահարին մեղադրվում է որպես «Հայաստանում գործող տրոցկիստական, տեռորիստական կազմակերպության ակտիվ անդամ»: Նա տալիս է այսպիսի բացատրություն.

«Չեմ ժխտում, որ երբ 1936թ. ինձ ձերբակալեցին, ես ցուցմունք տվեցի «Իրենք էին կազմում իմ հարցաքննության արձանագրությունը և համոզում էին ստորագրել: ...Ես համաձայնեցի և ստորագրեցի, քանի որ թմարեցի Նիկողոսյանը ինձ ասում էր, որ դա պետք է գործի և կառավարության համար: Ես հիմա չեմ կարող ապացուցել իմ հայտարարության ճշմարտացիությունը, իսկ գլխավորն այն է, որ քննիչ Նիկողոսյանը ինձ համոզում էր զրպարտել ինձ և մյուսներին»...

...1949թ. փետրվարի 13-ին ԽՍՀՄ պետանվտանգության մինիստրի ղեկավարությամբ անցկացված հատուկ խորհրդակցությունը կայացնում է այսպիսի որոշում.

«Գուրգեն Գրիգորի Աժենյանին (Մահարի) աջ տրոցկիստական կազմակերպությանը հարելու համար արքայազնությանը (թերթ 40)»:

Հատված Գուրգեն Մահարու «Ինքնակենսագրականից».

«1949 թվական: Ապրիլ: Էտապ: Տաճանակիր, դաժան էտապ ինը քաղաքների, ինը բանտերով: Կրասնոյարսկ երկրամասի Կանսկ քաղաքում մեզ բռնեցին ապրանքատար ավտոներում և բռնեցին երկաթգծից արևելք: Մենք բաժին ընկանք Կուռայ գյուղի կոլխոզին, որի նախագահն էր Անդրեյ Դիմիտրովիչ Սալավարովը, շեկ մագերով և շեկ թարթիչներով, կապույտ աչքերով, թույլ բնավորությամբ, բայց բարի մի անձնավորություն, որին չեմ կարող երախտագիտությամբ չհիշել: Կիսագրագետ էր և հարգում էր գրագետներին:

Ցմահ արքայազններ - այս էր մեր սոցիալական դրությունը: Մենք ազատ էինք տվյալ գյուղում և ամսական երկու անգամ ենթակա ստուգման: Աշխատել կոլխոզում, աշխօր վաստակել և ապրել, ահա խնդիրը:

հնձ վստահեցին կոլխոզի 323 գոծիները. ես նրանց հովիվն էի և խնամատարը: Վաղ առավոտյան ես մոտենում էի խոզանոցներին, երբ նրանք սպասում էին բաց օդ դուրս գալու և նախաճաշելու: Զգալով իմ գալը, դեռ հեռվից նրանք բարձրացնում էին մի խանդավառ, տիեզերական օվա-ցիա: Մինչև հիմա էլ, երբ ես շուկայում կամ այլուր տեսնում եմ մի գոծի կամ լսում նրա ձայնը, իմ սիրտը խփում է ուրախությունից, ինձ թվում է, թե հանդիպել եմ մի հարազատի և լսում եմ նրա ձայնը:

...Զերծինսկից մի խումբ քսորական-ներ էին բերել մեր կոլխոզի տնտեսու-թյանը օգնելու համար բերքահավաքի աշխատանքներում: Նրանց մեջ երկու կանայք կային՝ հայուհի և լիտվուհի: Ալեխառն մազերով հայուհին Մոսկվայի հայերից էր:

Անտոնինա Պավիլայտիտե, Վիլնյուսի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի երրորդ կուրսի ուսանողուհի...

...Նրանք նշանակվեցին հորթարածներ...

Գուցե այս մասին կարիք չլիներ այսքան երկար խոսել, եթե... Դիմա, երբ նստած եմ երևանում, իմ բնակարանում, իմ աշխատանոցում և գրում եմ իմ կյանքի համառոտ պատմությունը, վերոհիշյալ լիտվուհին, Անտոնինան, նստած իմ դեմ կարդում է լիտվական սոխակ, բանաստեղծուհի Սոլոմեյա Ներիսին, և նրա աչքերը թաց են: Այո՛, մեզ միացրին դժվար օրերը, զրկանքն ու տառապանքը, չլինե՞ր նա, իմ ոսկորները կմնային այնտեղ, Սիբիրում:

...Ի՞նչ կարող եմ ասել իմ գրական կենսագրու-թյան մասին: Գիրն ու գրականությունը սիրել եմ վաղ մանկությունից:

Ապրված է 60 տարի: Ստեղծված է մի համեստ գրականություն: Եթե հաշվենք, որ գիտակցական կյանքն սկսվում է յոթ տարեկանից, այդ յոթ տարիներին ավելացնելով գաղթի, փողոցի, որբանոցների յոթ տարիները և այս տասնչորս տարիներին ավելացնելով 1936-1954 թվականների ժամանակաշրջանը, ինձ կմնա 28 տարի...»:

Գրում է գրականագետ Դ. Գասպարյանը.

«Այս էր նրան վիճակված՝ տրորված կյանք, խաթարված գրական ծակատագիր: Այս ամենի հրաշալի վավերագիրն է «Ծաղկած փշալարեր» վիպակը, այն լրացնող մի քանի պատմվածքներ: 1937-ին բանտում նա նաև բանաստեղծություններ գրեց՝ «Տենդ», «Ծանոթ ծամփաներով», «Կա-

«Մնաք բարով, դաշտ, անտա՛ռ, իմ չար գոծիներ, չա՛ր, կայտա՛ռ...»

Անտոնինա Պավիլայտիտե

րոտ», չափածո տողեր հյուսեց 1947-1948թթ. ազատության օրերին ու դրանից հետո՝ քսորի ծանապարհներին, պահակակետերում՝ գիշերային հերթափոխություն անելիս, օտար խրժիթներում ու հյուղակներում՝ ցրտից պատսպարվելիս: «Բարդիներից» ու «Մրգահասից» հետո միանգամայն այլ էր բնաշխարհը, այլ եմ պատկերները, կյանքին ուղղված հայացքը:

Մի կողմից ծիրանավառ արևելք՝ «Հոգու հայրենիք», մյուս կողմից մառախլապատ հյուսիս՝ քսորականի հանգրվան, մի կողմից կյանքի տոնահանդես, արևի ու արբեցման խրախճանք, մյուս կողմից մահվան հոգեհանգիստ, ամենօրյա վախճանի տագնապներ: Վերնագրերն իսկ ասում են ամեն ինչ՝ «Ուսուկա գետի ափին», «Զմեռ», «Նորից աշուն է», «Բալլադ սիբիրյան ծնծղուկների մասին», «Բալլադ երկու կեչիների մասին», «Աշնուտ», «Ռոբինզոն Կռուզո», «Երկու կեչի»:

Այս տարիներին Մահարին գրեց նաև քնարական բանաստեղծու-թյուններ: Աքսորականի սիրո խոստովանություններ են դրանք՝ բռնկված անհուսության մեջ ապրելու, հոգեկան հենակետեր գտնելու պարզ երջանկությամբ...

...Սկսած Վանի հերոսամարտին հաջորդած դեպքերից՝ գաղթ, եղեռն, որբանոցներ, գրական պայքար, հերթական քսորներ, մի անտես ձեռք Մահարուն անընդհատ հրել է դեպի անդունդը: Բայց նրա տառապանքների ուղին պսակվեց կյանքի հաղթանակով: Վերջին քսորից հետո նա ապրեց բուռն ստեղծագործական կյանքով լեցուն 15 տարի»:

Այսպես.

Նա թողեց մեզ իր ազնիվ գրականությունն իբրև ժառանգություն, բանաստեղծությունների ժողովածու-ներ, պատմվածքների ժողովածուներ, «Մանկություն և պատանեկություն» երկատորյակը, ապա «Երիտա-սարդության սեմին» վեպը, ապա նորից բանաս-տեղծությունների ու պատմվածքների ժողովածուներ, «Ծաղկած փշալարեր» վիպակը և, իհարկե, «Այրվող այգեստաններ» մեծածավալ զարմանալի վեպը:

«Վերջաբան՝ որպես նախաբան». նախքան վեպի բուն նյութին անցնելը, հեղինակը այս վերնագրի տակ բացահայտում է «Այրվող այգեստաններ» վեպը գրելու իր դրդապատճառները:

«...Ո՛չ, մի նոր մոլորակ հայտնաբերելու մարմա-ջով չի տառապել այս վիպերգի հեղինակը և ո՛չ էլ ցանկացել է երկնքից աստղեր վար բերել:

...Թող ներեն ինձ դեռ ապրող կամ մեռած կուսակցությունները, եթե ես նրանց կարկառուն ներկայացուցիչների գլուխները չգարդարեցի լուսա-կսակով, և ներկայացրի նրանց այնպես, ինչպես եղել են նրանք: Առարկություններ կարող են լինել, որ այսինչ գործին այդինչ էր մասնակցել,

Մահարու վերջին լուսանկարը

կամ այնինչը. բայց չէ՞ որ գործն է կարևոր, և ոչ թե այս, այդ և այնինչը: Ու թող ներեն ինձ աշխարհի չորս ծագերում ապրող և Վանի կարոտով այրվող վանեցիները, եթե իմ վեպի մեծ ու փոքր կերպարները ներկայացվել են ոչ որպես սրբեր: Նրանք մարդ են եղել, և այն, ինչ մարդկային է, խորթ չի եղել նրանց: Ես սիրով, մեծ սիրով նրանց մեղքերը վերցնում եմ իմ վզին, որպեսզի իմ հանցանքների և պատժի նժարները հավասարվեն:

...Եղել է մի քաղաք (ես ասեմ՝ Եղեմ, դու ասա՝ Դրախտ) բազմահազար բնակիչներով, որոնք սիրել են իրենց ծննդավայրի հողն ու ջուրը, հնամենի վանքերն ու հուշարձանները: Ու մի օր ավերվել է այդ նախրյան կախարհական ուստանը, իսկ նրա խաղաղասեր ժողովուրդը ցրվել է աշխարհով մեկ: Այս է եղած-չեղածը: Այս եմ ես երգել, երգել ի խորոց սրտի: Իմ երկարամյա տքնության ընթացքում ես չեմ սնել իմ գործը արխիվների փոշով և ոչ էլ ջանացել եմ բութ ասեղներով ծակծկել քո սիրտը, ընթերցող: Հաճախ, շատ անգամ ես ծիծաղել եմ, երբ պետք է արտասվել, քո սիրտը չկոտրելու համար:

Այսպես է բանը:

Ու եթե ինձ հաջողվել է իմ այրվող այգեստանների ծուխը հասցնել իմ մեծ նախնիների ստեղծած փառապանծ կոթողների բարձրությանը... այն ժամանակ, այո, այն ժամանակ ես հանգիստ սրտով կարող եմ... ապրել »:

Գուրգեն Մահարի Գրողը այրվող այգեստանների ծուխը հասցրեց կորցրած հայրենիքի մորմոքով ապրող յուրաքանչյուր հայի սրտին: Եվ իր բնիկ ժողովրդից դատարկված Վանը նրա գրչի տակ դարձավ այն Հայաստանի խորհրդանիշը, որը դեռ օտարի սմբակների տակ է և ծխում է մեր մղձավանջներում:

Գուրգեն Մահարի անսահմանորեն տառապած մարդը, ճակատագրից ու մարդկանցից խցված, սակայն հազար թելերով կյանքի պայծառությամբ կապված մեծամուն գրողը վախճանվեց 1969 թվականի հուլիսի 7-ին:

Հրաժեշտ տանք նրան իր իսկ տողերով.

«Արցունքով, արցունքով ես հարթեցի
ծաղիկներով եզերված իմ արահետը,
Իսկ դուք ինձ մաղձոտ ու չար կարծեցի՞ք,
Ուղղեցիք սրտիս ձեր նետը...»

...Ես տարա իմ դարի և՛ խիռը, և՛ ցավը,
Իմ հզոր, հոգևոր ուսերին,
Դրանով հպարտ եմ, դրանով պայծառ եմ,
Արևով եմ կապված իմ երկրին»:

ԵՎ ՄՅՈՒՍՆԵՐԸ...

Մի քանի էջով փակեցինք Երեքի եղերական պատմությունը... Մնացին տասնյակ հազարավորները, որոնք անցան չարչարանքի նույն **Գողգոթայով**, սակայն որոնց ճակատագրերից անտեղյակ ենք: Մենք կարող ենք դեռ նորից թերթել «Փակ դռների գաղտնիքը» գրքի էջերը և կարդալ շատերի ողբերգորեն

խաթարված կյանքի պատմությունները, որոնք հանված են հայտնի հիմնարկության գաղտնի գրողներից և ուղղակի թվարկենք նրանցից մի քանիսի անունները հպանցիկ մի քանի նախադասությամբ կամ պարբերությամբ՝ բոլոր փաստերը վերցնելով **Դավիթ Գասպարյանի** նույն այդ գրքից, նույնիսկ առանց օգտվելու չափերտներից:

Նախ՝

ՆԵՐՍԵՍ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

(Մեղադրական գործ 4131, ֆոնդ 3036, ութ հատորով, 384 վավերագիր)

Ներսես (Ներսիկ) Ստեփանյանը քաղաքական աշխատանքի լուրջ ճանապարհ անցած խոշոր գործիչ էր: Նրա անունը հոլովվում էր ոչ միայն հանրապետության շրջանակներում, այլև՝ Անդրֆեդերացիայի և ամբողջ խորհրդային Միության:

Ներսես Ստեփանյան

Նա ազգային ոգու տեր մտավորական էր և ազգային շահի խորագույն ըմբռնումն ուներ: Հանրապետության մշակութային կյանքի հիմնադիրներից էր և մեծ հեղինակություն էր վայելում գրական, գիտական և մշակութային աշխարհի ներկայացուցիչների մոտ: Նրա պայքարը հասարակական և կուսակցական կյանքում օրըստօրե ամրապնդվող բռնությունների դեմ էր: Այս իսկ պատճառով Ստալինն ու Բերիան ամեն կերպ աշխատում էին ասպարեզից հեռացնել նրան, սակայն հանդիպում էին **Աղասի Խանջյանի** դիմադրությանը:

Որոշ գրող **Անատոլի Ռիբակովը** «Երեսուհիին» և **Մյուս թվականները**՝ գրքում գրում է. «Ադրբեջանում Բերիան իր մարդն ուներ՝ Բադիրովը: Իսկ Հայաստանն, ահա, Բերիայի համար դժվար պատառ էր: Լուսժողկոմ Ստեփանյանին... երբ սա քննադատեց Բերիայի «Անդրկովկասում բուլշևիկյան կազմակերպությունների պատմության հարցի մասին» գիրքը՝ Բերիան պահանջեց Ստեփանյանի գնդակահարությունը, որպես ժողովրդի թշնամու: Խանջյանը թույլ չտվեց: Դատապարտեց Ստեփանյանին, բայց թույլ չտվեց»:

Ստեփանյանը դեռ 1926 թվականից սկսած այն կարծիքն է հայտնել, որ Ղարաբաղն ու Ախալքալաքը պետք է լինեն Հայաստանի կազմում, ինչպես նաև Հայաստանին պետք է միացնել Կարսի մարզը և Նախիջևանը: Եթե առաջիկա տասը տարիների ընթացքում Կարսի մարզը չմիացվի Հայաստանին և չկազմակերպվի ներգաղթ, ապա արտասահմանի հայությունը կծուլվի:

Անդրֆեդերացիային **Ստեփանյանը** դեմ էր, որովհետև ՀամԿ(բ) Կենտկոմի 1931թ. հոկտեմբերի 31-ի որոշումը Անդրֆեդերացիայի մասին, որի ղեկավարը Բերիան էր, չի ապահովել **Երեք** հանրապետությունների հավասարաչափ զարգացումը, ընդհակառակը՝ Հայաստանը հարստահարվել է:

Որպես Լուսժողկոմ **Ստեփանյանը** ունեցել է շատ որոշակի ծրագիր և ամեն կերպ աշխատել է այն իրականացնել:

Նա ըստ ամենայնի, պաշտպանում է ժողովրդի ստեղծած հոգևոր արժեքների ժառանգորդական ավանդույթը: Նրա հորդորով **Հարո Ստեփանյանը Դերենիկ Դեմիրճյանի** բեմագրով ստեղծում է «**Սասունցի Դավիթ**» օպերան: **Խանջյանի, Չարենցի** և ուրիշների հետ մեկտեղ նա ներգրավված էր «**Հայ պոեզիայի անթոլոգիան**» ռուսերեն հրատարակելու կոչված խմբագրական հանձնաժողովի կազմում...

Իր հողվածներում և առանձին ելույթներում նա իրականությանը ներկայանում էր ամենայն ճշմարտությամբ, առանց ներքին վախի: Բերիայի միահեծան փառքի և իշխանության տարիներին **Ստեփանյանը** նրան համարում էր ոչ միայն «**պատահական**», այլև՝ «**վտանգավոր**» մարդ: Նա ուղղակի Բերիայի անունը դրեց սուլթան Համիդի անվան կողքին՝ որպես հայ ժողովրդի դահիճ:

1936 թվականի մայիսի 21-ին **Ներսես Ստեփանյանը** ձերբակալվում է: Նա մեղադրվում է տրոցկիզմի և նացիոնալիզմի մեջ: **Խանջյանը** այլևս չէր կարող պաշտպանել նրան: **Խանջյանը** սպանված էր:

Ստեփանյանին հարցաքննել են անմիջապես ձերբակալման օրը (հ. 2, թերթ 5-8): Բոլոր հարցերին տվել է ժխտական պատասխան: Նացիոնալիզմի մեջ մեղադրանքին պատասխանում է. «**Հայաստանի ազգային-մշակութային շինարարության հարցում իմ ունեցած ճիշտ կողմնորոշման համար, ինչպես օրինակ՝ Ե. Չարենցի խնդրում, Կենտկոմում հայտնած իմ զայրույթի, «Կռունկ», «Ծիծեռնակ» հայկական երգերը արգելելու կապակցությամբ, Մոսկվայի հայ կուլտուրայի տունը Անդրֆեդերացիային հանձնելու՝ Հակոբովի և Մուղդուսու առաջարկության դեմ իմ ունեցած ելույթի առթիվ իմ դիրքորոշումը որակվեց որպես նացիոնալիստական**»:

Հուլիսի 4-ի հարցաքննության ժամանակ արձանագրվել է.

«**Ես այն կարծիքին էի, որ կուսակցության մեջ բացակայում է դեմոկրատիան: Ես չեմ հավատացել Ստալինի ղեկավարությանը: Ես գտնում էի, որ կուսակցության մեջ չկա կոլեկտիվ ղեկավարություն, որ բոլորը փաստորեն կախված են Ստալինի անձնական կամքից, որ, ըստ էության, գոյություն ունի միայն նրա անձնական դիկտատուրա և որ կուսակցության լենինյան գիծը, երկրի սոցիալիստական վերակառուցումը Ստալինը տանում է կոպտորեն և մեծ ծախսերի գնով: ...Բացասական վերաբերմունք ունենալով ներկուսակցական ռեժիմի նկատմամբ, ես գտնում էի, որ ներկուսակցական դեմոկրատիան անհրաժեշտ է ապահովել ոչ թե խոսքով, այլ՝ գործով և դրանով որոշել կուսակցությանը ղեկավարելու հարցը՝ մեզ ղեկավարությունը ընտրելով ներքևից (հ. 2, թերթ 30-32)**»:

Ներսես Ստեփանյանը հարցաքննվել է բոլորից շատ: Օր-օրի վրա ավելի ծանր, դաժան, հոգեբանական ու մարմնական կտտանքների ենթարկվելով: Շրջանառության մեջ են դրվել նրա գրառումները, որոնք ամբողջությամբ ի մի են բերված 4131 մեղադրական գործի 7-րդ հատորում: Քննիչները կառչել են այդ

գրառումների ամեն մի տառից, ամեն մի մտքից. «**Իմ ժողովուրդը քաղաքական երեխա է: Իմ ժողովուրդը հարստահարված է և մեռած: Նրան պետք է արթնացնել, դարձնել քաղաքական ազգ: Մեզ պետք չէ այսպիսի ֆեդերացիա: Ի՞նչ է Անդրերկրկոմը**»:

Այս գրառումներում տողեր կան այն մասին, որ վրացիները քանդում են **Խոջիվանքը**: Վրաստանում կառուցվող մեկ մանկապարտեզի համար Բերիան այնքան գումար է հատկացնում, որքան Հայաստանում կառուցվող մանկապարտեզների մեկ տարում: Այստեղից էլ ընդդիմադիր բողոքը վրացական շովինիզմի դեմ:

Ավերված Խոջիվանք...

Նաև՝ Երևան-Աղստաֆա երկաթգիծը կառուցելուն ամեն կերպ խոչընդոտել են վրացիները: Նույն վրացիները Բերիայի գլխավորությամբ Վրաստանում ոչնչացնում են հայկական մշակույթի հուշարձանները, Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների պատերից տաշելով քերում են հայկական վիճակագրերը, նույնիսկ **Հովնաթանյանի** կտավի տակից կտրել են նրա ստորագրությունը՝ կորցնելով նկարի հայկական ծագումը և կորստյան մատնելով հեղինակի անունը: Նույն Բերիան Անդրֆեդերացիայի հատկացումներից կրճատում է Հայաստանի բյուջեն՝ հօգուտ Վրաստանի...

Ջարդարարները չկարողացան իրենց ահարկու կտտանքներով նսեմացնել **ազնվագույն մարդու Ոգին**: Նա մնաց հավատարիմ իր դավանանքին ամենազորեղ տանջահարության մեջ անգամ: Բայց նրա անունից հարցաքննությունների թերթիկների մեջ արձանագրեցին. «**Այո՛, խոստովանում եմ, որ հայկական ռազմաշունչ հակահեղափոխական նացիոնալիզմի ղեկավար եմ**»:

...Նրան զնդակահարեցին 1937 թվականի հուլիսի 8-ին, Երևանում: Նա 39 տարեկան էր:

Ներսես Ստեփանյանը արդարացվել է 1956 թվականի հունիսի 1-ին...

Նրա անունն ու գործը մեր օրերում մոռացվել է: Սակայն նա այն հերոսներից է, որ մութ աշխարհի բավիղներից լույս է կորզել ու նվիրել իր ժողովրդին:

ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ

(Մեղադրական գործ 19144, ֆոնդ 2526, 267 էջ)

Ծնված 1894 թվականին Արևմտյան Հայաստանի Մեզիրե քաղաքում: Արտասահմանյան համալսարաններում գրականության, պատմության և փիլիսոփայության դասընթացներն ավարտած մտավորական, 1915 թվականից հայ փառաբանական բանակի զինվոր, բանաստեղծական ժողովածուների, վիպակամավորական բանակի զինվոր, բանաստեղծական հողվածների հեղինակ, որ 1922 ների, բանասիրական ու գրականագիտական հողվածների վերադարձով Հայաստան՝ թվականին արտասահմանյան թափառումներից վերադարձավ Հայաստան՝

նրան ծառայելու հաստատ մտադրությամբ: Եվ իր 44-ամյա կյանքի ընթացքում հասցրեց գրել սքանչելի գործեր... Հիշենք «Կյանքը Հին Հռոմեական ճանապարհի վրա», որը մի քանի լեզուներով հրատարակված նրա ինքնակենսագրականն է, գեղեցիկ ու հուզիչ մի պատմություն: Նրա պատմվածքների հիման վրա ստեղծվել են կինոֆիլմեր...

Վահան Թորոպենց

Վահան Թորոպենց պայծառ մարդուն ծերբակալեցին 1936 թվականի հուլիսի 20-ին: Նրան մեղադրեցին, որ նա որպես կամավոր կռվել է Արևմտյան Հայաստանում, որ Թիֆլիս վերադառնալուց հետո որպես թարգմանիչ աշխատել է անգլիական օգնության «Լորդ Մետի» կոմիտեում, որ նացիոնալիստ է և **Ներսես Ստեփանյանի** հակասովետական խմբի անդամ:

Սոսկալի ծեծից ջախջախված մարմնով, սեփական արյան մեջ թաթախված, մարմնող գիտակցության վերջին բռնկումների միջոցին նրա արյունոտ եզրակացությունը...

«Թորոպենցի հակախորհրդային գործունեությունը համարժեք էր Հարենցի, Բակունցի գործունեությանը»:

...Նրան գնդակահարեցին 1938 թվականի հուլիսի 18-ին Երևանում: Այս ոճրից հետո **Գլավկիտի** կարգադրությամբ **Թորոպենցի** ստեղծագործությունները հանվում են շրջանառությունից:

Երեք տարի անց միակ, քսանամյա որդին՝ **Լևոն Թորոպենցը** զոհվում է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմում: Նրա տան դռները փակվեցին որդու մահով: Արդարացվեց 1956 թվականի փետրվարի 11-ին: Բանից պարզվեց, որ բռնարարքի ենթարկված մյուսների նման իզուր են ծեծ ու ջարդով «խոստովանություններ» կորզել, մահվան դատապարտել և ի կատար ածել: Նրանք բոլորն անխտիր անմեղ են եղել... Նրանք չեն եղել նացիոնալիստներ, տրոցկիստներ, հակահեղափոխականներ, լրտեսներ:

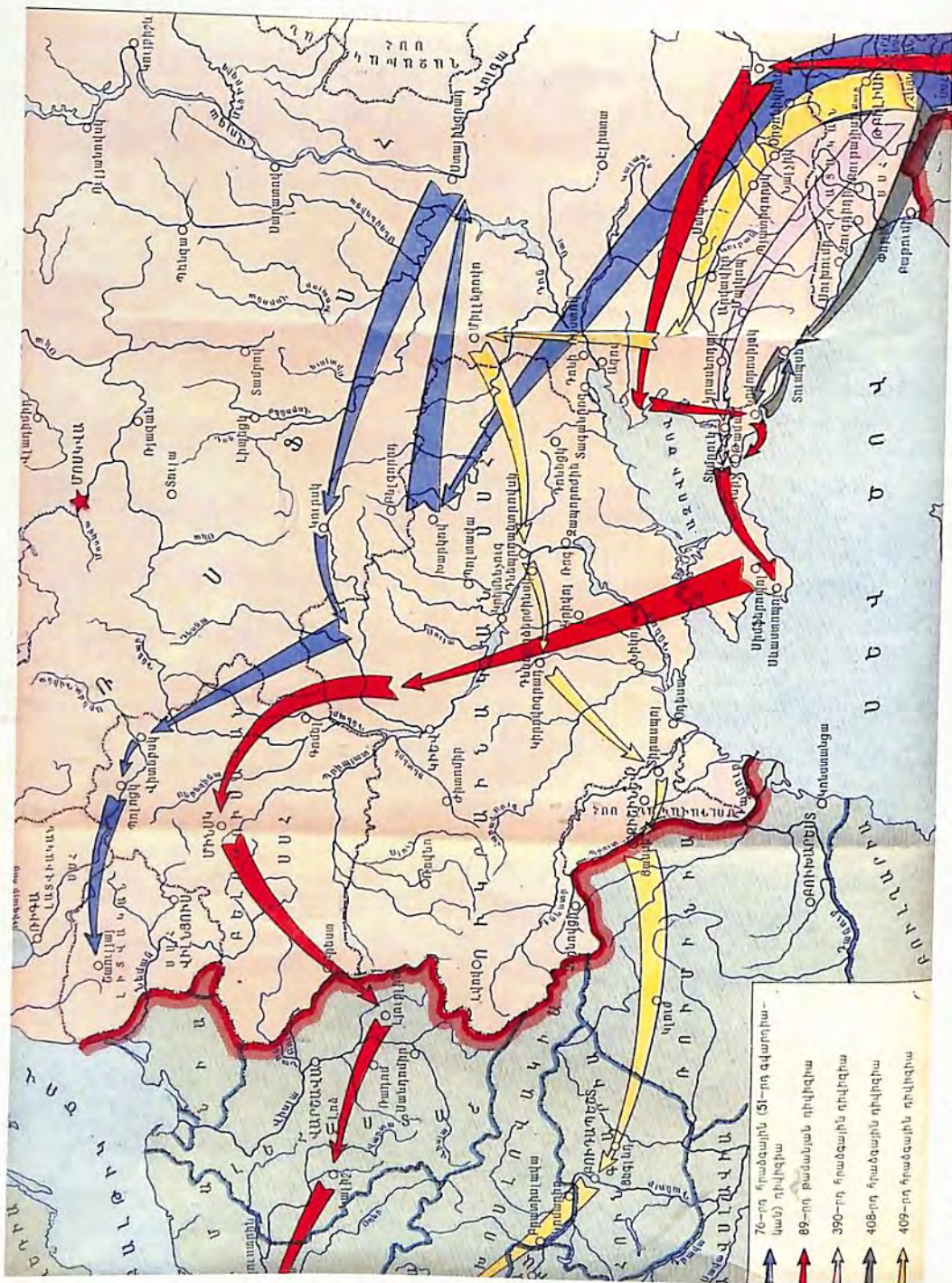
Նրանք պարզապես եղել են հայրենասերներ:

ԶԱՊԵԼ ԵՍԱՅԱՆ

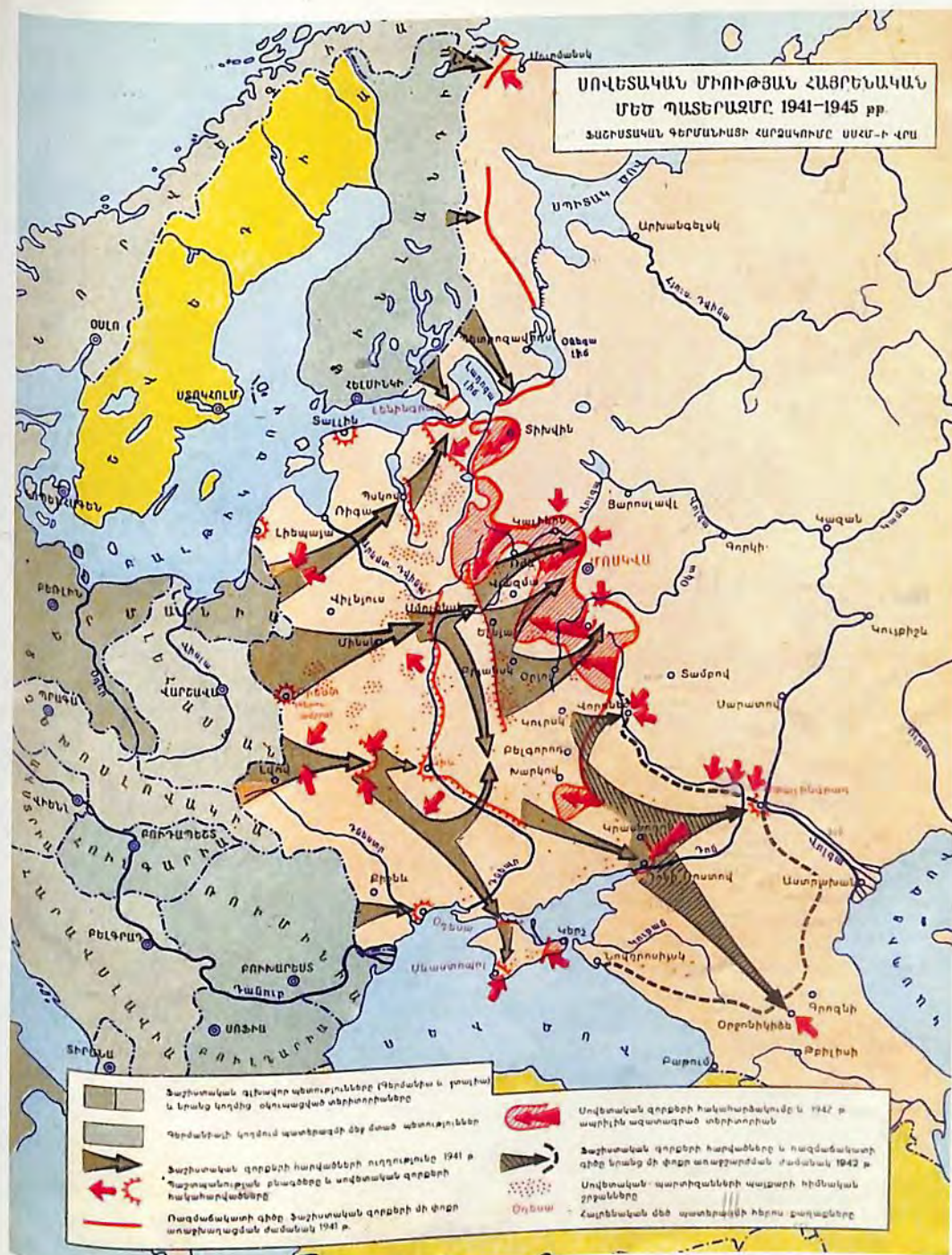
(Մեղադրական գործ 18798, ֆոնդ 3743, 97 էջ)

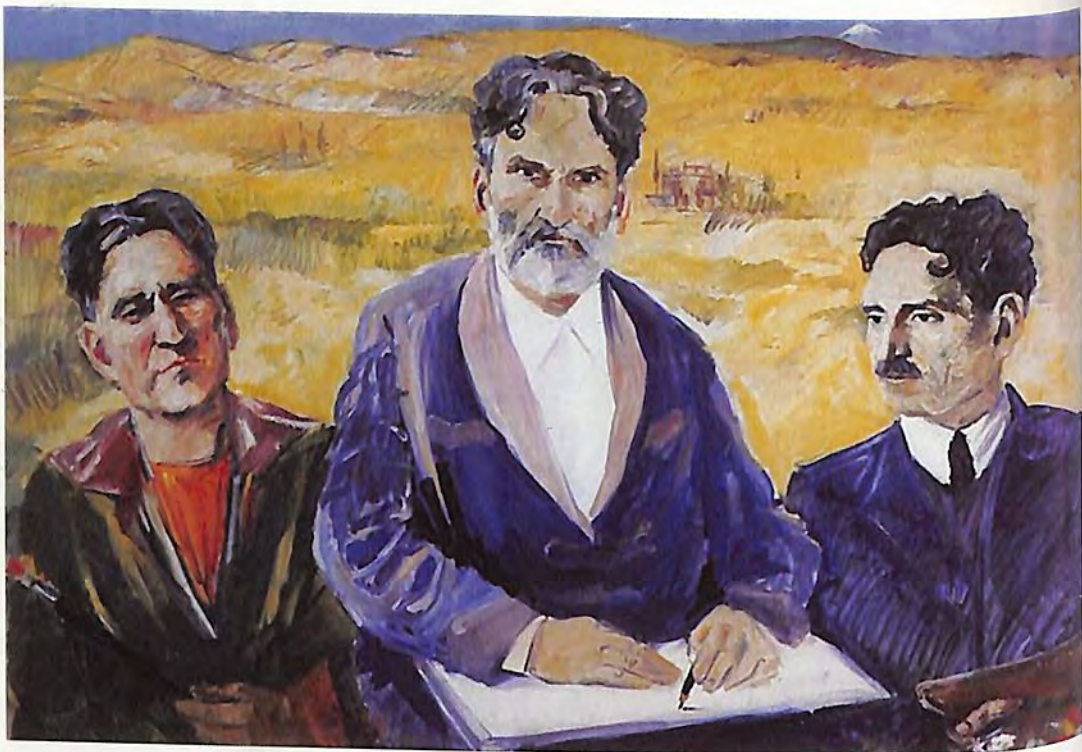
Նա Փարիզից տեղափոխվեց Երևան, որովհետև երազում էր ապրել իր հայրենիքում, թող որ դեռ աղքատ, եղեմից, պատերազմներից, աղքատությունից դեռ աչք չբացած, սակայն իր սիրասուն Հայաստանի հող ու ջրի հետ, ամենուրեք լսվող իր սքանչելի Հայոց խոսքի հետ... Եվ 1933 թվականին տեղափոխվեց Երևան իր Սոֆյա և Հրանտ զավակների հետ: Նա 55 տարեկան էր, Սփյուռքում ու հայրենիքում վաղուց ճանաչված գրող էր, հրապարակախոս:

Հայկական դիվիզիաների մարտական ուղին 1941 – 1945թթ. Հայրենական մեծ պատերազմում

Մարտիրոս Սարյան. Երեք հասակ

Մարտիրոս Սարյան. Եգիպտական դիմակներ

Մարտիրոս Սարյան. Լուսիկ Սարյան

Մարտիրոս սարյան. Արմավենի

Մարտիրոս Սարյան. Ծաղիկներ Քալակից

Մարտիրոս Սարյան. Նատյուրմորտ

Երվանդ Քոչար. Կոմիտաս

Երվանդ Քոչար. Ի խորոց

Երվանդ Քոչար. Ինքնադիմանկար

Երվանդ Քոչար. Բանալիով կինը

Երվանդ Քոչար. Նկարչություն տարածության մեջ

Երվանդ Քոչար. Սասունցի Դավիթ

Հակոբ Կոջոյան. «Հագարան բլբուլ» հեքիաթի նկարազարդումներից

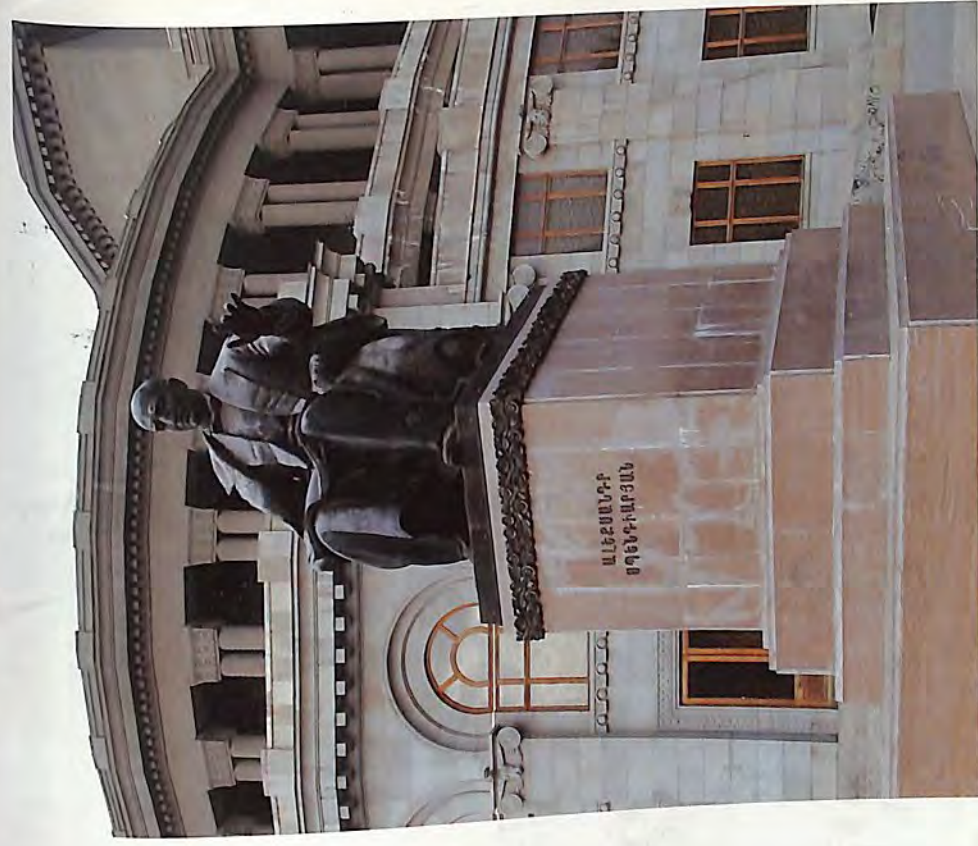
Հակոբ Կոջոյան. Հովհաննես Թումանյանի «Փարվանա» պոեմի նկարազարդումներից

Հակոբ Կոջոյան. «Սասունցի Դավիթ» էպոսի նկարազարդումներից

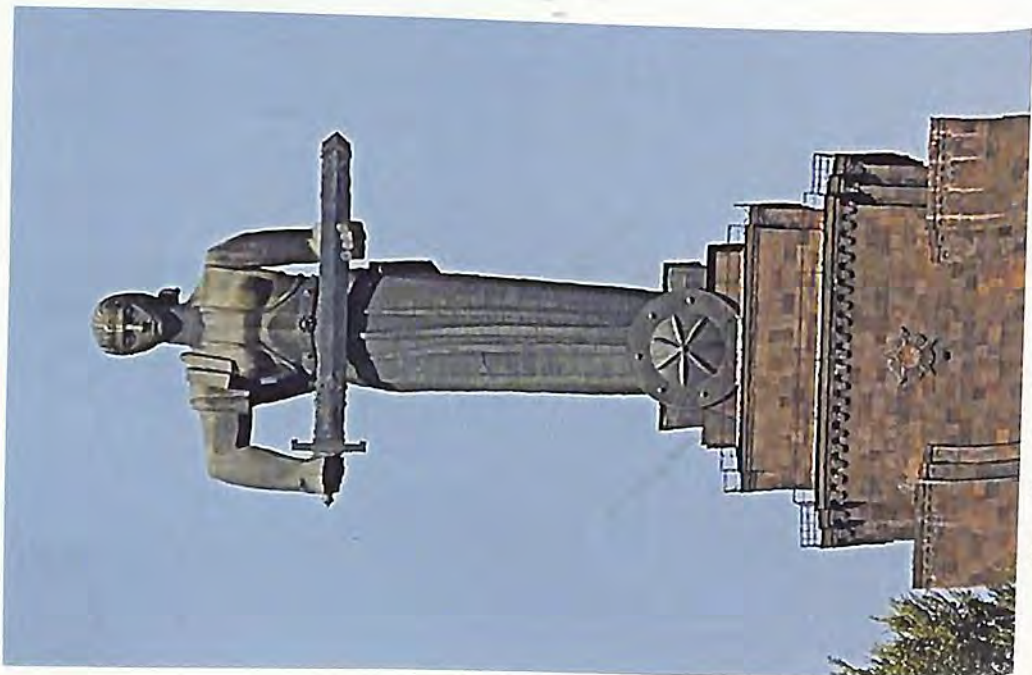
Արա Սարգսյան. Հովհաննես Թումանյան

Արա Սարգսյան. Ալեքսանդր Սպենդիարյան

Արա Սարգսյան. Մեսրոպ Մաշտոց և Սահակ Պարթև

Արա Սարգսյան. Մայր Հայաստան

Ավարտել էր Սորբոնի համալսարանը, աշխատակցել հայկական պարբերականներին, գրել հոգեբանական վերլուծությունների խորությամբ շարադրված իր վեպերը, վիպակներն ու պատմվածքները. «Սկյուտարի վերջալույսներ»,

«Կեղծ հանճարներ», «Հլուներ և ըմբոստներ»... Նա ծնվել է Կոստանդնուպոլսում և իր բարձրագույն կրթությունը Փարիզում ստանալուց հետո վերադարձել էր ծննդավայր։ Կիլիկիայի ջարդերի ողբերգությունը նկարագրել է հոգվածներում, պատմվածքներում ու վիպակներում...

Զապել Եսայան

էր:

Մեջբերում արձակագիր և լրագրող Կլարա Թերզյանի «Մահվան քավառանեն կուգամ, աղջիկս...» ակնարկից՝ նվիրված Զապել Եսայանին:

Երևանում հաստատվելուց հետո Զապել Եսայանը Թերզյան ընտանիք հաճախ այցելած բարեկամներից է եղել:

«Զապել Եսայանը մեծ ոգևորություն էր ապրում, խանդավառված էր հայրենիքով:

Եսայանն ամենուրեք էր՝ գրողների միությունում, համալսարանում, վեպեր էր գրում, ելույթներ ունենում, զեկուցումներ կարդում, եռանդուն մասնակցում էր գրական վեժերին, հալածանքից պաշտպանում տաղանդավոր գրողներին: «Եղիշե Չարենցը մեր ամենամեծ բանաստեղծն է, այդ անուրանալի է բոլորի համար, նրա տաղանդը շողշողում լույսի պես շլացնում է մեզ... Մեզանից շատերի անուններն անհետ կկորչեն, բայց գալիք սերունդները չեն մոռանա Չարենցին»:

Զապել Եսայանը պաշտոնական մի անձնավորության, որ եկել էր գրողների տուն, հերթական միջոցառման՝ հաստատելու, որ իբր Ակսել Բակունցը ժողովրդի թշնամի է, զայրությամբ ասում է. «Ես չգիտեմ, թե դուք ո՞վ եք կամ ի՞նչ կաշխատիք, բայց իրավունք չունիք Բակունցին վերաբերյալ այդ կերպ արտահայտվելու: Ակսել Բակունցը Մոպասանին քով դրվելու արվեստագետ մըն է»:

Եվ այս բոլորը անհատի պաշտամունքի տարիներին»:

Հատված «Փակ դռների գաղտնիքը» գրքից.

«1937 թվականի հունիսի 26-ին ՆԳ ժողովրդական կոմիսար Խաչիկ Մուղդուսին հաստատում է երրորդ բաժնի պետի կազմած տեղեկանքը:

«Տեղեկանք

Զապել Եսայան, հայկական ԽՍՀ գրողների միության անդամ: Հաստատվել է, որ Զապել Եսայանը «դաշնակցություն» կուսակցության նախկին անդամ է և դրա եռանդուն գործիչ: Փարիզում Եսայանը մշտապես գտնվում էր դաշնակցական և հակահեղափոխական-տրոցկիստական միջավայրում՝ սերտ կապեր պահպանելով հաստատված արտասահմանյան հետախուզության հետ:

ԽՍՀՄ վերադառնալուց հետո՝ Երևան քաղաքում կապի մեջ է եղել ներկայումս մերկացված տրոցկիստ լրտեսների հետ:

Նյութերով հաստատված է, որ Եսայան Զապելը մասնակից է եղել լրտեսական գործունեության:

Քաղաք Երևան գալուց հետո՝ իր հակահեղափոխական գործունեության մեջ Եսայանը թեմատիկորեն զբաղվել է ՀամԿ(բ)Կ և խորհրդային իշխանության դեմ ուղղված քարոզչությամբ:

Վերոհիշյալ հիմամբ Զապել Եսայանը ենթակա է ձերբակալման Հայկական ԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 67 և 68 հոդվածներով:

Հայկական ԽՍՀ ՆԳ Պետական անվտանգության վարչության երրորդ բաժնի պետ, պետական անվտանգության կապիտան Չիթունի»:

Նույն օրը՝ 1937 թվականի հունիսի 26-ին, Զապել Եսայանը ձերբակալվում է: Առաջին անգամ հարցաքննվել է ձերբակալությունից յոթ ամիս անց՝ 1938 թվականի հունվարի 26-ին: Այդ ամիսների ընթացքում, ինչպես հարկն է, ահաբեկել ու հոգեպես ջլատել են նրան, վաթսուամյա կնոջը և ստիպել ստորագրել, որ արտասահմանյան հետախուզության գործակալ է, որի հանձնարարությամբ էլ եկել է ԽՍՀՄ»:

Ես անգոր եմ այստեղ մեջ բերել այն ահավոր հարցաքննությունների գրառումները, որոնք զետեղված են «Փակ դռների գաղտնիքը» գրքի 89-112 էջերում:

Ասեմք միայն, որ «հաշվի առնելով դատապարտյալի անկեղծ խոստովանությունները»՝ փակ դատական նիստը նրան դատապարտում է պատժի առավելագույն չափի՝ «զնդակահարության և անձնական ունեցվածքի բռնագրավման»:

Նորից պիտի անդրադառնամ Կլարա Թերզյանի «Փրկված մասունքներ» գրքի վերոհիշյալ ակնարկին:

«Երևանի պետական պատկերասրահի աշխատակցուհի Աշխեն Սիմոնյանը այն դժնդակ տարիներին եղել է Զապել Եսայանի հետ նույն բանտախցում: Նրա խոսքը մասամբ լրացնում է Եսայանի կյանքի վերջին տարիների սպիտակ էջերը:

Սիմոնյան. — 1937-ին ինձ ձերբակալեցին, բերեցին ներկայիս ՊԱԿ-ի շենքը, որ այն ժամանակ ՆԳԺ-ինն էր... Երբ բերեցին հարցաքննության ՆԳԺ-ի բանտախցում հանդիպեցի Զապել Եսայանին: Գիտեի, որ անվանի գրող է, հասարակական գործիչ,

Կլարա Թերզյան

արտասահմանից եկել է Հայաստան, որ ուժերի ներածի չափով օգտակար լինի իր ժողովրդին... Տիկին Զապելին անընդհատ կանչում էին հարցաքննության: Վերադառնալուց հետո դառը հումորով ասում էր. «Այնպիսի անհեթեթ հարցեր են տալիս, որ զարմանում եմ, թե ինչպե՞ս են հորինում»:

Շատ էր զարմանում, ինքը ինչ նպատակով է եկել Հայաստան, և իրեն ինչ են վերագրում՝ անվանելով ֆրանսիական լրտես: Շատ էր մտահոգված իր զավակների ծակատագրով, ոչ մի տեղեկություն չունեց նրանցից, թույլ չէին տալիս ոչ տեսակցություն, ոչ նամակագրություն:

Մի անգամ էլ նրան տալիս հարցաքննության, բայց վերադարձավ երկու օրից միայն: Ոտքերը սարսափելի այտուցված էին: Երկու օր նստեցրել էին մի բարձր տեղ և ստիպել ոտքերը կախ գցել: Այսպես տանջել էին պահանջելով ստորագրել, որ լրտես է: Հերոսաբար դիմացել էր: Այնպիսի վիճակում էր, որ չէր կարողանում անգամ նստել: Մենք նրան պառկեցրինք անկողին կոչվածի վրա: Օրերի ընթացքում աստիճանաբար ուշքի եկավ:

Մի անգամ էլ եկան ու նրան ասացին. «Ձեզ կանչում են իրերով»:

Դա նշանակում էր, որ կամ աքսորում էին, կամ ազատում: Նման դեպքերում պայմանավորվում էինք կալանավորի հետ, որ եթե ազատվել է, մեզ որևէ բան ուղարկի, ասեմք՝ սանր: Զապել Եսայանին իրերով տարան, բայց քանի որ պայմանավորված առարկան չստացանք՝ ենթադրեցինք, որ աքսորել են:

Անցան ամիսներ, ինձ տարան քաղաքային բանտ: Մեր բանտախուցը գտնվում էր երկրորդ հարկում...

...Երբ մեզ զբոսանքի էին տանում, կես ժամ պահում էին բակում... Երբ արդեն ուզում էի բակ իջնել, տեսա տիկին Զապելին՝ աստիճաններով բարձրանալիս: Հերարձակ էր:

— Տիկին Զապել, — հարցրի, — ո՞ւր էիք, ինչպե՞ս հայտնվեցիք:

Ասաց.

— Մահվան քավարանեն կուգամ, աղջիկս: Մահվան քավարանեն:

...Եվ նա պատմեց: Երբ իրեն ասել են. «Եկեք իրերով», տարել են զին-տրիբունալ, որ եկել էր Մոսկվայից: Տրիբունալը նրան մեղադրել էր լրտեսության մեջ, դատապարտել զնդակահարության: Մահվան դատապարտվածների խցերը գտնվում էին բանտում: Եվ ահա նրան տանում են այդ խցերից մեկը, միաժամանակ իրավունք են տալիս Մոսկվա դիմում գրելու, որպեսզի մահվան դատավճիռը փոխարինվի տասը տարվա աքսորով:

Եվ նրա դիմումը, իսկապես, ուղարկում են Մոսկվա:

Զապել Եսայանը արագ-արագ պատմում է, որ հասցնի ասելիքը:

Ավարտել (մինչև «կլյուչնիցա» հսկիչ Վարդուշի հայտնվելը):

Մի անգամ հսկիչը նկատում է, որ տիկին Զապելն ընկած է գետնին արյան մեջ կորած. արյունը հոսում է քթից, բերանից, ականջներից: Ճնշում էր բարձրացած եղել, և արյունահոսությունը նրան կաթվածից փրկել էր: Անմիջապես փոխադրում են հիվանդանոց: Այդ ժամանակամիջոցում Մոսկվայից գալիս է դիմումի պատասխանը, ուր մահվան դատապարտ-

վածությունը փոխարինվել էր տասը տարվա աքսորով: Եվ հիմա նրան տանում էին այդ բանտախուցը, որտեղից պետք է գնար աքսոր: Փառք Աստծո, որ այս ամբողջը տիկին Ջապելը հասցրեց պատմել: Մեկ էլ «կյուլենիցա» վարդուշը ներս ընկավ.

– Ես ի՞նչ բան է...

Բանտարկյալին մենակ թողնելու համար ինքը պատասխան էր տալու: Իսկույն Ջապելի ձեռքից բռնեց, տարավ իր բանտախուցը: Ինձ էլ երկու օրով կարցեր նստեցրին՝ մեր խուցը բերելու և հետը խոսելու համար: Այլևս տիկին Ջապելի մասին լուր չունեցա: Մեկ էլ լսեցի, որ աքսորի ծանապարհին մահացել է...»:

Ասում են, իբր Բաքվում նրան տեսնող է եղել, երբ նավով պետք է փոխադրեին Կրասնովոդսկ, և որ նավի վրա փորհարությանը է տառապել և նրան Կասպից ծովն են գցել: Կա մահվան մեկ ուրիշ վարկած. Բաքվում պարկի մեջ են մտցրել և գազանաբար ծեծել...

...«Մենք կալանավոր կանայքս, – շարունակում է իր պատմությունը Աշխեն Սիմոնյանը, – համոզված էինք, որ ֆաշիզմը մեր երկրում հաղթանակել է, և սովետական իշխանություն այլևս գոյություն չունի, և այդ պատճառով էլ մեզ բանտարկել են: Երբ բանտարկում էին կոմունիստներին, բանտարկում էին նաև նրանց կանանց: Ինձ հետ նստած էր Չարենցի կինը՝ Իզաբելան: Նա շարունակ ասում էր. «Չեմ հասկանում, ինձ ինչու՞ են բանտարկել: Ես Չարենցի մի բանաստեղծությունն անգամ չեմ կարդացել»: Ի միջի այլոց, առաջինը նրան աքսորեցին:

...Տարբեր ժամանակահատվածներում մեզ հետ նստած են եղել տարբեր կանայք, բայց հետո բոլորիս միացրին, Թոխմախ գոլ էին ասում, ախոռի նման մեծ շենք էր, որտեղ մի կողմում քրեական բանտարկյալներն էին, մյուսում՝ քաղաքականները: Հողե հատակ: Խցերում մեծ լվեր կային, որ թռչելիս բվվոցը լսվում էր: Արթնանալիս բոլորիս մատները այտուցված էին, կուչ եկած խոնավությունից ու ցրտից: Էլեկտրականություն չկար, մի հատ նավթե լամպ էր վառվում: Ահա այդտեղ բոլորիս միացրին, այդտեղ էին նաև Իզաբելա Չարենցը, Մարիցա Վշտունին, Մարո Ալազանը, Լյուսյա Թոթովենցը, Ռոզա Խանջյանը, Արաքսյա Տեր-Սիմոնյանը, Սերիկ Թուրունջյանը, Ռոզա Եսայանը, Ամատունու, Ստյոպա Ակոպովի կանայք, Եղիա Չուբարի կինը՝ Մանյա Չուբարը... Շատերը կային...»:

Ջապել Եսայանը արդարացվել է 1957 թվականի հունվարի 9-ին:

Ես փակում եմ Կլարա Թերզյանի գիրքը և փորձում պատկերացնել այդ կանանց լվերով լեցուն զարհուրելի բանտախուցը, հարցաքննությունների ժամանակ չարչրկված մարմինները, հավիտենության չափ երկարող նրանց հոգիների զարհուրանքը: Դա ինձ այնքան էլ չի հաջողվում: Եվ թողնելով երևակայությունը բզկտող այդ ժանր աշխատանքը՝ ես մորից եմ բացում «Փակ դռների գաղտնիքը» գիրքը, ի մի բերելու համար մյուս դատապարտվածների դատավճիռները:

ՊՈՂՈՍ ՄԱԿԻՆԵՅԱՆ

(Մեղադրական գործ 19144, ֆոնդ 2805,305 թերթ)

Պետական գործիչ, գրաքննադատ, թարգմանիչ, հրապարակախոս: Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը:

1936 թվականի նոյեմբերի 24-ին Թիֆլիսի իր բնակարանում ձերբակալեցին Պողոս Մակինցյանին, որպես «Երևանի հակահեղափոխական, աջ տրոցկիստական, նացիոնալիստական գաղտնի կազմակերպության անդամ, կողմ է եղել ԽՍՀՄ-ի տապալմանը: Տեղորիստ է և լրտես»:

Հարցաքննությունների ժամանակ նրան տանջահարում են:

«Արյունը հոսում էր նրա մարմնից, ցավից չէր կարողանում շարժել գրիչ բռնած ձեռքը, ծաղրից ու ստորագումից մղկտում էր հոգին: Այդ պահին երագում էր միայն մի բան՝ հնարավորին չափ շուտ ազատվել այս ամենից և ընդունել վերահաս մահը. որպես գերագույն պարգև: Իր վերջին խոսքում Մակինցյանն ասում է, որ ամեն մի դատավճիռ «կընդունի հանգիստ և անվրդով»:

Նախապես կազմված և հոգեպես ու ֆիզիկապես բզկտված Մակինցյանին ներկայացված փակ միստի արձանագրությունն ավարտվում է դատավճռով, որի ճակատին գրված է՝ «Հանուն Խոհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միության», իսկ տակը լրացված է. «ԽՍՀՄ գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիայի արտագնա հանձնաժողովը ԽՍՀՄ Քրեական օրենսգրքի 59, 63, 65, 68 հոդվածներով մեղավոր է ծանաչում Պողոս (Պավել) Մկրտչի Մակինցյանին և նրան դատապարտում պատժի առավելագույն չափի՝ զնդակահարության»:

Նույն օրը 1938 թվականի հուլիսի 18-ին Երևանում իրականացվել է գնդակահարությունը:

1955 թվականի նոյեմբերի 23-ին Մակինցյանն արդարացվում է:

ՎԱՀՐԱՄ ԱԼԱԶԱՆ

(Մեղադրական գործ, 2 հատորով, հ. 1՝ 19144,

118 էջ, հ. 2՝ 11898, 78 էջ, ֆոնդ 20)

Հայ սովետական գրող, գրական-հասարակական գործիչ, ՄԱԿԿ անդամ 1925 թվականից, Հայաստանի պրոլետգրողների ասոցիացիայի նախագահ, Անդր-Ֆեդերացիայի կենտրոնական գործադիր կոմիտեների անդամ, Հայաստանի գրողների միության նախագահ 1933 թվականից:

Հատված «Փակ դռների գաղտնիքը» գրքից.

«Ալազանը պրոլետարական գրական անշեղ ուղղվածությունն ապացուցեց բազմաթիվ բանաստեղծություններով ու պոեմներով, որոնք

Պողոս Մակինցյան

առատորեն լույս էին տեսնում ոչ միայն մամուլի էջերում, այլև՝ առանձին գրքերով: Վերնագրերն իսկ հուշում են ամեն ինչ, «Հրաբխապոեզիա. ժայթքում առաջին», «Աշխատանքային», «Երգեր կառուցման և

Վահրամ Ավազան

հաղթանակի», «Պոեմ պատերազմի, խաղաղության և հնգամյա պլանի մասին»: Նույն բոլշևիկյան դիրքերից Վ. Անդոբ կեղծանունով նա խստորեն ծաղկում էր իր ժամանակակից գրողների (նացիոնալիստական), «անցյալի իդեալականացման», «անհատապաշտական» շեղումները: Նաև հանդես էր գալիս քաղաքական մերկացումներով, որոնց վկայությունը «Եռագույնի և մահի երկրում», «Հալ ֆաշիստների գրական անդաստանում» գրքերն են: (Նա գրել է նաև «Դասալիքը» վիպակը և «Վաթսուներորդ հորիզոնում» վեպը): Որպես իշխող վարչակարգի համար վստահելի անձ խՍՀՄ պատվիրակության կազմում 1935-ին Փարիզում մաս-

նակցել է մշակույթի պաշտպանության միջազգային առաջին համաժողովի աշխատանքներին: ...Այնուամենայնիվ 1920-ական թթ. կեսերից Ավազանն ազգային ավանդույթներին վերադառնալու միտումներ դրսևորեց և այդ նպատակով Վ. Նորենցի հետ մեկտեղ 1930-ին հրատարակեց «Արևմտյան բանաստեղծները» ժողովածուն: Այն տարիների համար սա բավականին համարձակ քայլ էր և անհետևանք պիտի որ չմնար: Այս տարիներին նա նաև շրջահայաց գտնվեց երիտասարդների հանդեպ և նպաստեց Շիրազի առաջին գրքի տպագրությանը: Արտասահմանում չխորշեց հանդիպել գրողների ու գործիչների հետ, որոնք անցանկալի անձ էին խորհուրդների երկրի համար:

Այս շեղումները չվրիպեցին ժամանակի հավատաքննիչների աչքից, և մի օր նրանք բախեցին նաև Ավազանի դուռը: Դա 1936 թվականի օգոստոսի 9-ն էր: Այդ օրը ձերբակալվեցին բազմաթիվ գրողներ ու գործիչներ:

Ավազանը մեղադրվել է Ներսես Ստեփանյանի «խմբին» մասնակցելու մեջ: Հարցաքննությունները վարել են Մուղդուսին, Ստեպանովը, Մալկովը, Նիկողոսյանը, Մոսյանը, Այվազովը...»:

Մի հատված Վահրամ Ավազանի «Տառապանքի ուղիներով» հուշապատումից.

«Նրանք սկսեցին իմ նկատմամբ ֆիզիկական զարմանալի ու անդիմադրելի տանջանքներ կիրառել. ցավին չդիմանալով, որոշ չափով գիտակցության կորստի տակ, ես հաճախ տալիս էի նրա ցանկացած պատասխանները, որոնք իրականությանը չէին համապատասխանում: Մի անգամ նրանք ինձ 48 ժամ պատի տակ կանգնեցրին ու ծեծեցին: Ծեծում էին բռունցքներով, հետո փայտերով, երկաթյա ծողերով, մտրակներով և իրենց սապոգների կրունկներով: Մի քանի անգամ ուշագնաց ընկա հատակին,

ուշքի բերին և նույն տեմպով էլի սկսեցին ծեծել ու ջարդել. (էջ 33-34)»:

«Փակ դռների գաղտնիքը» գրքից.

«Վերջնական ձևակերպումով նա մեղադրվել է 17-65, 68 հոդվածներով. դա նշանակում է, թե Ավազանը աջ-տրոցկիստական, նացիոնալիստական, տեռորիստական կազմակերպության եռանդուն անդամ է, որ պիտի ստեղծվեր խՍՀՄ-ից Հայաստանի անջատմանը և առանձին հայկական նպաստեր խՍՀՄ-ից Հայաստանի անջատմանը, որ գրողների հակահեղափոխական, բուրժուական պետության ստեղծմանը, որ գրողների հակահեղափոխական նացիոնալիստական խմբի ղեկավարներից է, տեղյակ էր Ստեփանյանի կազմակերպած ահաբեկչական գործունեությանը:

...Ավազանը դատապարտվում է տասը տարվա բանտարկության, պատիժը պետք է կրեր աշխատանքային ուղղիչ ծամբարում, հինգ տարով պետք է կասեցվեին քաղաքացիական իրավունքները և պետք է բռնագրավվեր անձամբ իրեն պատկանող գույքը»:

...Միջանկյալ ավելացնենք, որ 1937 թվականին ձերբակալվել և 1938 թվականին բանտում մահացել է Ավազանի եղբայրը՝ բանաստեղծ և նկարիչ Ե. Դանչոն (Եղիազար Գաբուզյանը), ձերբակալվել և բանտային հալածանքների է ենթարկվել նաև նրա կինը՝ Մարո Ավազանը:

Գնդակահարվածներն ու աքսորավայրերում մահացածներն այլևս հոգս չէին: Հոգս էին աքսորից վերադարձաները, որոնք իրենց ավելորդ ներկայությամբ լրացուցիչ զգոնություն էին պահանջում: Ուստի անհրաժեշտ էր վերստին ազատվել նրանցից: Գաղափարական խստացումների հետևանքով այս մտայնությունը հատկապես ուժեղացավ պատերազմից հետո և գործի դրվեց 1948-1949թթ.: Անհուսալի էին համարվում ոչ միայն առանձին անձինք, այլև ամբողջ ժողովուրդներ, ժողովրդի առանձին հատվածներ: Այսպես աքսորավայրերի ժողովուրդները, ժողովրդի առանձին հատվածները քարավան-ճանապարհները նորից աշխուժացան տարբեր ազգությունների քարավաններով, պատերազմի տարիներին գերի ընկածներով, պատերազմից հետո հորհրդային Միություն ներգաղթածներով, այդ թվում՝ բազմահազար սփյուռքահայերով: Նորից աքսորի ճանապարհը բռնեցին նաև նախկին աքսորականները:

Վաղարշակ Նորենց

Երկրորդ անգամ Ավազանին ձերբակալեցին 1948 թ. նոյեմբերի 12-ին: Թե՛ 1936 թվականին, թե՛ 1948-ին Ավազանն ու Մահարին ձերբակալվել են նույն օրը: Նույնն էին նաև մեղադրանքները՝ 67 և 68 հոդվածներ: Նրանց հետ մեկտեղ կրկնակի աքսորի դատապարտվեց նաև Վաղարշակ Նորենցը:

Իսկ հայագետ, գրականագետ, պատմաբան, բառարանագետ, հրապարակախոս Թադևոս Ավդալբեկյանը և տնտեսագետ, հրապարակախոս, լրագրող, կուսակցական, պետական գործիչ, Հայաստանի գրողների միության առաջին

նախագահ «Հայկական խորհրդային հանրագիտարանի» գլխավոր խմբագիր Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանը գնդակահարվեցին...

Նրանք բոլորը՝ և՛ կրկնակի աքսորյալները, և՛ բանտերում մեռածները, և՛ գնդակահարվածները արդարացվել են...

ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ

(Մեղադրական գործ 7224, ֆոնդ 670, 84 թերթ)

...1938 թվական:

Մարդատյաց հրեշների ծանկերի մեջ էր մեծանում գիտնական Հրաչյա Աճառյանը: Նա, որին այնքան շատ ենք պարտական իր հզոր գիտական մտքի մվիրաբերումների համար: Նրան հարցաքննում էին անխնա ծեծելով, արյունլիկ անելով, որ նա խոստովանի... Բայց ի՞նչ, ի՞նչ պետք է խոստովաներ Արարչից մտքի փառահեղ ընծայում ստացած գիտնականը...

Հրաչյա Աճառյան

Լեզվաբան, բանասեր, ակադեմիկոս, Փարիզի լեզվաբանական ընկերության անդամ, Չեխոսլովակիայի արևելագիտական ինստիտուտի գիտական բաժնի թղթակից անդամ: Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1876 թվականին, ավարտել Կեդրոնական վարժարանը, դարձել ուսուցիչ Գատը գյուղի Արամյան դպրոցում, Կարինի Սանասարյան վարժարանում, ապա սովորել Սորբոնի, Ստրասբուրգի համալսարաններում հայտնի հայագետներ Ա. Մեյյեի և Զ. Դյուբշմանի մոտ: Ավարտելուց հետո ուսուցիչ է եղել Էջմիածնում, Շուշիում, Նոր Բայազետում, Նոր Նախիջևանում, Թեհրանում, Թավրիզում: 1923 թվականին հրավիրվում է խորհրդային Հայաս-

տան՝ Երևանի համալսարանում դասախոսելու:

Նա 200 գիտական աշխատության հեղինակ է, ուսումնասիրել է հայագիտության բոլոր բնագավառները: Նա հիմնադրել է հայագիտության մինչ այդ գոյություն չունեցող ճյուղեր, որոնցից են Հայոց լեզվի պատմությունը, Բարբառագիտությունը... Նա զբաղվել է հայերեն բարբառների քննությամբ, նրանց պատմության ու դասակարգման խնդիրներով ու ստեղծել բառագիտական հետազոտությունների իր տեսությունը. «Հայ բարբառների դասակարգումը», սա իր ատենախոսությունն էր, որը ներկայացրել էր Փարիզի Սորբոնի համալսարանին: Գրել է նաև «Հայ բարբառագիտություն», «Հայերեն գավառական բառարան» 30 հազար գավառական բառով:

Նա ապացուցել է, որ ժամանակակից հայերեն բարբառներն առաջացել են գրաբարից, որ 5-րդ դարում եղել են ընդամենը 4 բարբառներ, որոնք միմյանցից չնչին տարբերություն են ունեցել: 5-րդ դարից նրանց տարբերությունն աստի-

ճանաբար խորացել է, իսկ 10-11-րդ դարերում արդեն գոյացել է այժմյան բարբառների հիմնական մասը:

40 տարիների անդուլ աշխատանքով մի քանի հատորով նա ստեղծել է «Հայերենի արմատական բառարանը», որի մասին Ա. Մեյյեն ասել է. «Ոչ մի լեզվի համար չկա այսքան ճոխ, այսքան կատարյալ ստուգաբանական բառարան»:

Նա մեզ ժառանգություն է թողել նաև «Հայոց անձնանունների բառարան» հինգ հատորով, «Հայոց լեզվի պատմություն» երկու հատորով, «Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների» բազմահատոր աշխատությունը, որը եզակի երևույթ է լեզվաբանության գրականության մեջ և հանրագիտարան է: Այս աշխատության մեջ անհրաժեշտ բոլոր տեղեկությունները կան աշխարհի բազմաթիվ լեզուների և, մանավանդ, հայերենի քերականական կառուցվածքի զարգացման ընթացքի մասին...

Նա երեք մասից բաղկացած մեծագրություն է գրել Մեսրոպ Մաշտոցի մասին. «Ս. Մեսրոպի և գրելու գյուտի պատմության աղբյուրներն ու անոնց քննությունը», «Հայոց գրերը»:

Նա քննել է Հայոց հին ձեռագրերը և կազմել տարբեր վայրերում պահվող ձեռագրերի ցուցակները:

Նա գրել է Եզնիկ Կողբացու պահպանված միակ ձեռագրի մասին. «Քննություն և համեմատություն Եզնիկ նորագյուտ ձեռագրի», «Պատմություն Հայոց նոր գրականության», «Տաճկահայոց հարցի պատմություն», «Հայ գաղթականության պատմություն», «Հայ լեզվաբանական մատենագիտություն», «Հավաքածու պոլսահայ ֆոլկլորի»:

Նա գրել է... ուրիշ աշխատություններ ևս, որոնց անունները չտվեցինք:

Նա՝ Մեծ գիտնականը: Մեծ հայրը: Պաշտամունքի արժանի սքանչելի մարդը:

...Նրան հոշոտում էին հարցաքննությունների ժամանակ, որ նա խոստովանի իր չգործած մեղքերը, հետո կիսամեռ, արյունոտ տանում նետում էին այն բանտախուցը, որտեղ փակված էին համալսարանի դասախոս ընկերները. Հայկ Գյուլիքեխյանը, Աշխարհբեկ Բալանթարը, Զաքար Բաշինջադյանը:

Հայկ Գյուլիքեխյան

Հայկ Գյուլիքեխյան...

Գրաքննադատ, փիլիսոփա, հասարակական գործիչ, Կոմունիստական կուսակցության հավատավոր անդամ 1906 թվականից: Ծնվել է Շուշիում, իսկ բարձրագույն կրթությունն ստացել է Եմայի և Լայպցիգի, Ցյուրիխի, Հայզելբերգի համալսարաններում, դարձել այդ ժամանակ Եվրոպայում շրջող «Կոմունիզմի ուրվականի» հավատարիմ աշակերտը...

Հեղափոխության հաղթանակից հետո՝ կատարել է ամենատարբեր կուսակցական աշխատանքներ, խմբագրել կուսակցական թերթեր ու ամսագրեր,

դարձել Երևանի պետհամալսարանի պրոռեկտոր, միաժամանակ մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն, Ակադեմիայի գրականության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող: Հետո դասավանդել է նաև Երևանի Գեղարվեստա-թատերական և Վ. Բրյուսովի անվան ռուսական մանկավարժական ինստիտուտներում: Գրել է գրականության, թատրոնի, կերպարվեստի, մարքս-լենինյան գեղագիտության և փիլիսոփայության հարցերի մասին:

Ահա այս երդվյալ լենինյանը և հավատարիմ կոմունիստը 1938 թվականին նույնպես հայտնվել էր բանտախցում:

Աշխարհաբեկ Քալանթար...

Հայագետ, հնագետ, պատմաբան, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո սովորել է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների բաժնում, աշակերտելով հայտնի արևելագետ **Ն. Մառին**:

Աշխարհաբեկ Քալանթար

Մասնակցել է Անիի պեղումներին և, երբ ստիպված է եղել հեռանալ Անիից, փրկել է քաղաքի հնագիտական հավաքածուների մի մասը, որն այժմ պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանում: Պատմաբան **Նիկողայոս Ադոնցի** հետ եղել է նաև Վանում և նրա շրջակայքում սեպածև արծաճագրություններ ուսումնասիրելու և նորերը հայտնաբերելու համար: Փրկել է գիտական կարևոր նշանակության նյութեր:

Երբ նորից 1920 թվականին հնարավորություն է ստեղծվել գնալ Անի՝ նրա գլխավորած արշավախումբը չափազորել և լուսանկարել է Անիի, Տեկորի շատ հուշարձաններ, ընդօրինակել շատ վիմագիր արծաճագրություններ:

Հետո 1921 թվականից մինչև 1937 եղերական տարիները դասավանդել է Երևանի համալսարանում հնագիտություն, Հայոց պատմություն՝ հին դարաշրջան, Հին Արևելքի պատմություն:

Նա բազմաթիվ ուրիշ աշխատանքներ է կատարել, ուսումնական ձեռնարկներ գրել հնագիտության մասին, ապա աշխատություններ Հայաստանի հին քարե դարաշրջանից մինչև միջնադար ներառյալ, արվեստի և ճարտարապետության հուշարձանների, վիմագիր արծաճագրությունների, ժայռապատկերների մասին, կատարել հնագիտական պեղումներ, որոնց արդյունքները հրատարակել է գրքերով... Մի խոսքով. մարդն իր հին հայրենիքի բացահայտումներով, երիտասարդ սերնդի դաստիարակությամբ էր զբաղված համալսարանում, իր ժողովրդի ոգեղենի շերտերը պեղելով էր զբաղված: Հիմա նա նետված էր այն նույն բանտախուցը, որտեղ նրա բախտակիցներն էին հանձարեղ լեզվաբան **Հրաչյա Աճառյանը**, փիլիսոփա **Հայկ Գյուլիքեխվյանը** և հայտնի նկարիչ **Գևորգ Բաշինջաղյանի** որդի, տնտեսագետ **Զաքար Բաշինջաղյանը**:

Զաքար Բաշինջաղյան...

Ավարտելով Մոսկվայի «Կարմիր պրոֆեսուրայի» ինստիտուտի տնտեսագիտական և Պետրոգրադի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետները՝ դասավանդում է Մոսկվայի, Թիֆլիսի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում, ապա Երևանի պետական համալսարանում, որտեղ դառնում է քաղաքատնտեսության ամբիոնի վարիչ: Հետո նշանակվում է Վ. Բրյուսովի անվան ռուսաց և օտար լեզուների մանկավարժական ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական աշխատություններ է գրել կապիտալիզմի և սոցիալիզմի քաղաքատնտեսության հարցերի շուրջը և գրքեր Կ. Մարքսի, Ֆ. Էնգելսի կյանքի ու գործունեության մասին: Երկու անգամ պարգևատրվել է Լենինի շքանշանով: Բոլոր առումներով երդվյալ կոմունիստ էր և սոցիալիզմի ջատագովը, բայց, ահա, հայտնվել էր եղերական այս բանտախցում, նույնպես ծեծված ու ջարդված, որ արյունագեղված իր ընկերների կողքին: Բայց միայն այս երեքը չէին, որ հայտնվել էին բանտախցում... Այնքան շատ էին նրանք... գիտնական-դասախոսները... Բոլորի մասին հնարավոր չէ պատմել:

...Ահա նրանք, այս երեքն էին դահիճների ձեռքից ընդունում տանջահարված **Հրաչյա Աճառյանին**, որին մեղադրում էին համալսարանում դաշնակցական գաղտնի կազմակերպությանը անդամագրվելու, աշխարհի ամենատարբեր երկրների լրտես լինելու, այդ թվում նաև Թուրքիայի, որը հատկապես խոցում էր նրա հոգին: Մարմինը հոշոտում էին, որ նա խոստովանի, իսկ նա... դիմանում էր և չէր խոստովանում... Պարզապես խոստովանելու բան չուներ... Նրան դատապարտեցին 6 տարվա ազատազրկման, բայց գլխավոր զինվորական դատախազի օգնական **Գյուլեջյանի** օգնությամբ գիտնականին ազատեցին բանտից խուսափելու համար համաշխարհային համբավի տեր գիտնականի հետ կատարվածի եվրոպական արձագանքներից:

Հրաչյա Աճառյանը մահացավ 1953 թվականի ապրիլի 16-ին, 43 օր անց **մեծ դահձապետ Իոսիֆ Ստալինի** մահից հետո: Նա տեսավ այդ մարդու վախճանը: Պա մխիթարություն չէր, բայց այնուամենայնիվ...

Մեծ մարդու ոգին արդեն բզկտվել էր 1915-ի եղեռնի իր ժողովրդի ահարկու ճակատագրին ի տես և հիմա, ահա, տարիներ շարունակ խտանում էր զարհուրանքը բռնապետության ճիրանների մեջ, ուր նողկալիորեն ոտնահարվում էր մարդկային արժանապատվությունը:

Ֆիզիկապես և հոգեպես ոչնչացվեցին որքան լուսավոր անձինք, որոնց առաքելությունն էր կրթել, դաստիարակել, նորից կարգավորել եղեռնի, պատերազմի, հեղափոխության միջավայրում Հայոց ինչ-որ տեղ աղճատված բնավորությունը: Եվ միայն գիտնականներն ու Հայաստանի բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների դասախոսները չէին, որ բզկտվեցին: Ամայանում էին դպրոցները ուսուցիչներից... Միայն 1938-ին 854 ուսուցիչ ձերբակալվեցին կամ

հեռացվեցին դպրոցներից: Նրանք իբր թե *«դժգոհ են կոմունիստական կուսակցությունից և խորհրդային իշխանությունից, կապեր ունեն հակահեղափոխական դաշնակցության հետ: Այդ ամենը անհամատեղելի է կարմիր ուսուցչի հետ»*, նրանք աշակերտների մոտ արտասանում են բանաստեղծություններ, որոնց մեջ կան *«երանի նրան, ով իր ազգի ազատությանը կզոհվի»* խոսքերը:

Սարսափելին այն էր, որ ուսուցիչները մատնում էին ուսուցիչներին, նույնիսկ իրենց բարձր դասարանների աշակերտներին, որոնք *«խասփուշական-դաշնամուլիստական խմբակի»* անդամներ էին... Եվ նրանց դուրս էին նետում դպրոցից՝ զրկելով ուսում ստանալու հնարավորությունից: Բայց դա չարիքներից փոքրագույնն էր... Նրանց նետում էին բանտ... և տանջամահությամբ սպանում: Այդ 16-17 տարեկան պատանիներին...

Հանրապետությունում տիրող այս պաթոլոգիկ վիճակից օգտվում էին մարդիկ, որոնց ուղղակի մեղք է մարդ կոչելը: Բազմաթիվ դեպքերից միայն մեկ օրինակ:

Ստեփանավանի շրջանի Շահնազար գյուղի դպրոցի ուսմասվարը չի հանդուրժել, որ իրեն իջեցրել էին տնօրենի պաշտոնից: Վրեժը բավական յուրօրինակ էր: Նա հակախորհրդային բովանդակության թռուցիկներ գրելով ցրել էր ողջ գյուղով մեկ, ապա հայտնել միլիցիա, թե տնօրենի ղեկավարությամբ դպրոցում գործում է գաղտնի հակախորհրդային կազմակերպություն, որը *«պայքար է մղում կոմկուսի և սովետական իշխանության դեմ և տարածում հակասովետական թռուցիկներ»*:

...Դպրոցի տնօրենը, մեկ ուսուցիչ և գյուղսպառկոոպի նախագահը գնդակահարվեցին, 10 տարով ազատագրվեց մեկ ուսուցիչ, 10-րդ դասարանի 2 աշակերտ և 8 տարով՝ 2 կոլտնտեսական, 7-րդ, 9-րդ, 10-րդ դասարանների 5 աշակերտ:

Հետաքրքիր է. այդ խեղճած հոգով զրպարտիչը ինչպես ապրեց իր մնացած կյանքը...

ՎԱՀԱՆ ՉԵՐԱԶ

Հիմա պիտի պատմենք մի ճշմարիտ ուսուցչի մասին, որ նույնպես եղավ գոհը դահիճների:

Մարդը ծնվել էր, մեծացել ու ապրել ենթարկվելով միայն մի գաղափարի. ծառայել Հայաստանին, իր կյանքի ամեն մի ակնթարթը համարելով նրա սեփականությունը, որովհետև Հայրենիքը կարոտ է հարատև պաշտպանության և մեկ սերնդի թերացումը համարժեք է դավաճանության:

Եվ ահա **Վահան Չերազ** մարդը, որ ծնվել էր ուրիշներից առավել հնարավորություն ունենալով Եվրոպայի կամ Ամերիկայի շքեղաշուք բաղաձայնում հարուստ և միանգամայն անհոգ կյանք ապրելու՝ իր անձի ողջակեզը բերեց տառապած ու չարչրկված ազգի խլակներին ապրեցնելու համար նախկին Ալեքսանդրապոլ քաղաքի որբանոցներում:

Վահան Չերազը ազգային գործիչ և մեծ մտավորական **Մինաս Չերազի** եղբոր, Կոստանդնուպոլսում հայտնի իրավաբան **Գասպար Չերազի** որդին էր, երկուսի հատուկ հոգածության առարկան: Նա սովորել էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի համալսարաններում, դարձել փայլուն իմացությունների, ազգային նկարագրին արժանի դաստիարակության տեր: Սիրում էր նաև մարմնակրթությունը՝ հատկապես լողի և ֆուտբոլի ասպարեզում: Ի դեպ, ժամանակի համար արտառոց մի երևույթ. **Վահան Չերազը** Ֆրանսիայից Անգլիա էր անցել լողալով Լամանշը: Առաջին ֆուտբոլի գնդակը Կոստանդնուպոլիս բերեց նույն ինքը և հաստատեց այնտեղ ֆուտբոլի խաղը: Հետո նույնն արեց Ալեքսանդրապոլում, երբ աշխատում էր տեղի ամերիկյան որբանոցում:

Իր սերնդից շատ շատերը իրենց իսկ խոստովանությամբ պարտական են **Վահան Չերազին** Հայոց մեջ հիմնադրած օտարազգի **Փեյտն Փաուլի** սկաուտական շարժման բարոյական բոլոր կատարելությունները ճաշակած լինելու համար, որի կարգախոսն էր. *«Առողջ միտք առողջ մարմնի մեջ»* բանաձևը:

Հայ ժողովուրդը, նրա ողջ մնացած զավակների խլակները անցել էին գեհեհի գարիուրելի բավիղներով և սարսափելի ընկճված էին ու հուսախաբ:

Եվ նա՝ **Վահան Չերազը**, իր ներքին ուժեղ բնազդով հասկանում էր, որ այդ խլակներին ամուր և ինքնավստահ դարձնելու համար պետք է դժվարին վարժանքներով կոփել նրանց մարմինն ու ոգին:

Նրա ամենօրյա խոսակցությունները իր սկաուտների հետ Հայաստանն ու նրա ազատությունն էր:

Բայց դեռ կռիվը չէր ավարտվել: Եվ **Վահան Չերազը** Չորավար **Անդրանիկի** թարգմանիչն էր ու զինվորը, որը բոլոր կռիվներում միշտ առաջին դիրքերում էր, առաջինը կրակը նետվողներից:

Հետո **Առաջին Հանրապետության** օրերին հրավեր ստացավ Հայաստանի Լուսավորության նախարար **Նիկոլ Աղբալյանից**՝ նպաստել սկաուտական դաստիարակության գործին: Որբանոցներում տասնյակ հազարներով որբեր կային՝ անամուն, անգույն, անժպիտ, սակայն թանկագին: Ընդամենը չորս հոգով պիտի հսկեին ողջ Հայաստանի դպրոցների մարմնակրթական դասավանդությունը, գույք, զգեստ պիտի հայթայթեին մի երկրում, ուր ոչինչ չկար... Չորսը՝ **Վահան Չերազը, Տիգրան Խոյանը, Օսնիկ Յազմաճյանը, Եզնիկ Բաջունին**:

Նրանք բնակարան չունեին, քնում էին պատահական տեղերում, վարժառանգների կեղտոտ հատակներին: Սնունդ չկար, եղածն էլ ահռելի թանկ: Սակայն Հայաստանի **Մարմնակրթական Ընդհանուր Միության** առաքելու-

Վահան Չերազ

թյան անդամները անկարելին կարելի էին դարձնում, համախմբում ու մարզում էին հայ երկսեռ պատանեկությանը Ալեքսանդրապոլում, Երևանում, գավառներում, նույնիսկ այն օրերին, երբ քաղաքական մութ ուժեր էին կուտակվում:

Վահան Չերազը երբեք որևէ կուսակցության չի պատկանել: Իբրև հայ մարդ նրա համար կարևորը հայրենիքի պաշտպանությունը և բազմաազար որբերին նվիրվելն էր, նրանց քայքայված առողջությունը և խաթարված բարոյականը բուժելն ու վերականգնելն էր: Այս ասպարեզում քաղաքական ըմբռնումները տեղ չունեին, «...բանգի մոխիրի վրա նստած ժողովրդի մը պարագան է խնդրո առարկան»:

Հայ պատանի սկաուտներ

տանիք, եղեռնի ահարկու ճանապարհին անցած մանուկներն... Կծկված, սեղմված, մահամերձ Հայրենիքի մանուկներին:

Հաղթել էր 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ը:

Շատերը համոզեցին **Վահան Չերազին** թողնել որբերին և հեռանալ բոլշևիկյան Հայաստանից: Իսկ նա պատասխանեց.

«Այսքան անխառն երջանկություն չեմ կարող երևակայել ուրիշ տեղ մը... Ոչ ես, ոչ իրենք, ոչ ուրիշներ, այս փառավոր պատանիներուն նայելով չեն կրնար կոր երևակայել, թե առաջվան վտիտ, կեղտոտ, սրիկայաբարր, անառակ տղաքն են: Եվ մեծ է գոհունակությունս: Տղաքս հունական արձաններու շարք մըն են: Անոնց մարմնին, մկաններուն կավը իմ ձեռքս է: Կավելցնեմ, կը պակսեցնեմ, կը ձևավորեմ, կը կոփեմ: Այս տարի արշավանքներ պիտի կատարենք դեպի շրջակա գյուղերը և Արագած: Թերևս մինչև Էջմիածին՝ երդում ընելու... Ամեն տեղ այս կերպով պետք է կերտենք մեր կոտորակված հայրենիքին վերելքը:

Ամերիկան աղվոր տեղ է: Բարձր շենքեր կան, լայն բանթալոններ կը հագնին, տոլար կու տան, խտացած կաթը աժան է, մահանջ չըլլար, և այլն: Բայց այս բոլոր առավելությունները, իմ կոչմանս բով հիչ են: Որբերուն

Վահան Չերազ մարդը Հայոց բոլոր չարաքններին և տառապանքների, Հայոց բոլոր պարտությունների, աշխարհի հզորների կողմից անիրավված, բզկտված իր հայրենիքի պաշտամունքը սեղմած մարդասերի ու հայրենասերի իր վիրավոր սրտին, փորձում էր փրկել ազգի խլակները, որք, անըն-

արցունքը չորցնել, անուշ, համբուրելի, անխառն ժպիտը գծել կողպած շրթունքներուն վրա, կարմիր ներկել դալուկ այտերը, ջլապնդել բարակ թևերն ու սրունքները. և ահա կընեն կոր:

Իմ տղոցս ո՞վ որք կրնա ըսել: Փաշա են, իշխան են, հրեշտակ են, առյուծ են, բայց ոչ որք: Ե՛ս ըրեցի, մեկ հոգիս: Ամերիկա երթալի՝ տոլար «խսթեֆ» ընելու համար: Հարստություն, հանգստություն ձեզի համար էրիկ, ինձի համար կնիկ: Հետո ի՞նչ: Սիրտդ կմնա հոս, և օր մը դիակդ կը մնա հոն, նույն հոտով ինչպես որ այստեղ:

Մենք լավ ենք: Մենք կապրինք:

Մեր երկիրը մեր հողն է, մեր ճանապարհն է, մեր երեխաներն են...

այսքանը»:

Այս նամակը գրել է այն ժամանակ, երբ արդեն կատաղի հալածանքը արա-

գությանը թափ էր առնում նրան կործանելու համար:

1925 թվականի հունվարի 12-ին Սբ. Էջմիածնի տաճարում տեղի է ունենում **Վահան Չերազի** և հեռուներից վերջապես նրան հասած **Վարդանուշի** պսակադրության արարողությունը: Նրանք տառապանքների մեջ սրբագործված սերը, Հայոց և սեփական չարչարանքների միջով բերել հասցրել էին ահա այստեղ, որպեսզի...

Պսակադրությունից 15 օր հետո **Վահան Չերազը** ձերբակալվեց Լենինականի օրովհետև ոչ ոք չպիտի կարողանար մեղադրանք բարդել բյուրեղի նման մաքուր մարդու վրա, տարիուկես հետո ազատվում է և վերադառնում:

Վահան Չերազի վերջին լուսանկարը

Նրան անջրպետել էին իր սիրելիներից, մերժել էին սկաուտական շարժումը՝ որպես անհարիր պրոլետարական վարչաձևին ու ապրելակերպին:

Այժմ, սակայն, մինչև ճամփորդությունը Սիբիր, նա փորձեց իրականացնել իր մի երազանքը՝ Սարդարապատում կառուցել **Արիաշեն** անունով գյուղը, որտեղ պիտի բնակվեին արդեն հասակ առած և ընտանիք կազմելու պատրաստ որբերը: Կառուցել նրանց ձեռքերով, ովքեր պիտի լինեին **Արիաշենի** բնակիչները, նրա տները:

Երբ նրան քչեցին Սիբիր՝ բոլշևիկյան կառավարությունը քարուքանդ արեց կիսակառույց

Արիաշենը:

Սակայն նա համոզված էր. **«Ինչ որ ալ պատահի ինձի հետ, Հայրենիքս մեղավոր չէ...»:**

Իսկ պատահեց ամենաահավորը:

Վահան Չերազին ետ բերեցին Սիբիրից, որ մեկ տարի ևս ահարկու տառապանքներով չարչարելուց հետո, 1927 թվականի դեկտեմբերի 21-ին

Թիֆլիսի Մետեխի բանտում գնդակահարեն միայն այն պատճառով, որ ազգասեր էր ու ազգամկեր իր ողջ էությանը, իր մտածումներով ու սրտով:

...**Վահան Չերազն** իր ողջ կյանքը նվիրել էր որբությանը, նրան դուրս քաշելու համար թերաբժեքության ահավոր ճիրաններից: Բայց ահա, իր միակ սիրասուն զավակը ճաշակեց որբության ամենամեծ դառնությունը, որովհետև նրա կին **Վարդանուշ Չերազն** 1937 թվականին, բրածեծ, պիտի հոգին ավանդեր Երևանի բանտում, միայն այն բանի համար, որ կինն էր **Վահան Չերազն** և համարձակություն ունեցավ չեկայի նկուղներում չիրաժարվել իր ամուսնուց:

Վահան Չերազն ու իր նմանները, որոնց մասին պատմեցինք, մինչև վերջ մնացին տառապանքի պատմեչի վրա այն խորին հավատով, թե **«Ինչպես ջուրերը չխեղդեցին Արարատը, արյունն ալ չխեղդե հայ ժողովուրդը»:**

Պայծառ դավանանք, որով եթե ապրենք, չպիտի տառապենք թերաբժեքությունից... Եվ եթե կրկնենք Վահան Չերազնի ևս մեկ կարգախոսը. **«Ես հայ եմ, ես մարդ եմ...»**, որքա՛ն պիտի շահենք բարոյականության ազգային մեր գիտակցությամբ ու բացահայտումներով:

ՄՅՈՒՄՆԵՐԸ

Բայց, այնուամենայնիվ, կային նրանք, որոնք իրենց գիտակցության ներսում հպարտորեն կրում էին **«Ես հայ եմ, ես մարդ եմ...»** կարգախոսը... Կային նրանք, որոնք չէին հանդուրժում բռնատիրության համընդհանուր հոգեբանական խեղաթյուրումը...

Նրանք խորապես գիտակցում էին այն հակասությունը, որ գոյություն ունի խորհրդային գրված օրենքների և իրականության միջև: Նրանց հատկապես հուզում էր ազգային հարցը, որը Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միությունում համարվում էր լուծված:

1940 թվականն էր:

...Նրանք համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ուսանողներ էին. **Ռուլանդ Լիսիցյանը, Ռաֆայել Ավագյանը, Պարետ Վիրաբյանը, Շավարշ Սմբատյանը:** Նրանք համոզված էին, որ ազգային հարցը բնավ էլ լուծված չի կարելի համարել, եթե Հայոց Լեռնային Ղարաբաղը և տնտեսապես ու ֆիզիկապես Հայաստանի հետ կապված Նախիջևանը գտնվում են Սովետական Ադրբեջանի կազմում: Խմբին հետզհետե միանում էին նոր համակիրներ: Եվ միմյանց շուրջ հավաքված ընկերները որոշում են այդ հարցի առթիվ նամակ գրել և ուղարկել ժողովուրդների մեծ առաջնորդ **Ստալինին**, իսկ **Ռուլանդ Լիսիցյանը** գրում է նաև **«Դրությունը ԽՍՀՄ-ում»** երկրորդ նամակը, որտեղ համոզիչ փաստերով ներկայացնում էր ԽՍՀՄ-ում խոսքի և իրականության հակասությունը և որտեղ անխնա քննադատվում էր նաև ստալինյան **«սահմանադրությունը»:**

Միամի՞տ էին նրանք, թե՞ գլխից ձեռք վերցրածներ...

Նրանք լավ ճանաչելով բռնատիրության մեջ տիրող խեղաթյուրված հոգեբա-

նությունը, չգիտեի՞ն, որ իրենց բազմամարդ դարձած խմբում կհայտնվի **մատնի՛չը:**

...1941 թվականի կեսերին խումբը ձերբակալվեց: Նրանք 30-ն էին: Ձերբակալվեցին նաև նրանք, որոնք խմբի հետ ոչ մի առնչություն չուներին, ուղղակի մի քանի խոսք էին փոխանակել 30-ից որևէ մեկի հետ:

Նրանցից վեցը **Ռուլանդ Լիսիցյանի** հետ գնդակահարվեցին, մյուսները դատապարտվեցին տասը և ավելի տարիների ազատազրկման:

Այսօր մենք չենք հիշում **Ռուլանդ Լիսիցյանին** և իր ընկերներին, որոնք բռնատիրության ահավոր տարիներին քաջություն ունեցան բարձրաձայնելու Արցախը և Նախիջևանը Հայոց երկրին միացնելու հարցը՝ և զոհվեցին: Ողորմի՛ այդ դեռ քսան տարին հազիվ բուրրած քաջերին: Ողորմի՛ իսկական զավակներին:

ԻՍԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆ...

Ինչպիսի՞ն էր եկեղեցու վիճակն այդ տարիներին: Կարո՞ղ էր նա համատարած հալածանքների պայմաններում ազատ լինել բռնություններից:

Միայն 1937 թվականին Հայաստանում փակվեց 800 եկեղեցի:

Պատմաբան **Վլադիմիր Ղազախեցյանը** իր **«1937-ը Հայաստանում»** գրքում վկայում է.

«Եկեղեցու սպասավորների դեմ պայքարում մինչև 1930-ական թվականների կեսը շեշտը դրվում էր տնտեսական ճնշման, առաջին հերթին Բյուրակյան քահանաներին բարձր հարկադրման ենթարկելու («կուլակա-թափության») վրա, որը վերջանում էր նրանց բանտարկությամբ, որպես խորհրդային օրենքների ծախողների: Տասնամյակի երկրորդ կեսին հերթը հասավ բարձր հոգևորականությանը»:

Նամակ նամակի ետևից էր Հայոց կաթողիկոս **Խորեն Մուրադբեկյանը** նամակ նամակի ետևից էր ուղարկում ներքգործող կոմ Մուղդուսուն և խնդրում **«ներողամիտ լինել հանդեպ մեր միաբան եպիսկոպոսները և առաջին հերթին, ըստ հնարավորության, շուտ կարգադրել ազատ արձակել»:**

«Վերջին գրությունը շոշափում էր էջմիածնի անշարժ գույքերի (Մայր Տաճար, Վեհարան և այլն) հարկային հարցերը: «Մայր Տաճարը, – ասված է գրության մեջ, – 1600 և ավելի տարիներ պատմական հնադարյան հուշարձան է, որ բնականաբար ազատ պիտի լինի հարկից: Նա ծիսական եկեղեցի չէ, այլ ընդհանուր համահայկական սրբավայր և հայության կենտրոն, իր կենտրոնածիփ գործունեությամբ աշխարհի ամեն կողմը կենտրոնող, իր կենտրոնական բեկորները կապել ու միացրել է իր հետ՝ ցաքուցրիվ ընկած հայության բեկորները կապել ու միացրել է իր հետ՝ պահպանելով նրա ազգային միությունը և այսօր հանձնել նրա իսկական տիրոջ՝ Հայկական Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետությանը»...

Կաթողիկոսին մեծ ցավ է պատճառում նաև Աշտարակի և Օշականի հետ պատահած միջադեպը, և մանավանդ Օշականի **Սուրբ Մեսրոպի** դամբարանն իր մեջ ամփոփող եկեղեցին, որ «**համահայկական նշանակություն ունի որպես սրբավայր**»:

Խորեն Առաջին
Սուրադբեկյան

Կաթողիկոսը ոչնչի չհասավ, միայն նորից ու նորից էջմիածնի պատասխանատուները դատարան էին կանչվում հարկեր չվճարելու համար...

1938 թվականի ապրիլի 5-ի լույս 6-ի գիշերը վեհարանի իր սենյակում խեղդամահ արվեց Հայոց Հայրապետ **Խորեն Առաջին Սուրադբեկյանը**:

Վանք են մտնում երկու տղամարդ և երիտասարդ մի կին՝ ֆանատիկ բոլշևիկուհի, ծայրահեղ հակա-կրոնական անասոված: Ուղեկիցներից մեկը շրջափակում էր նախագահին էր, մյուսը՝ ավտոգարաժի վարիչը:

Իբր եկել էին վեհափառից օգնություն խնդրելու Վաղարշապատի կարիքավորների համար:

Երբ «**հյուրերը**» հեռացան՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս **Խորեն Առաջին Սուրադբեկյանին** գտան խեղդամահ արված: Իշխանությունները հայտարարեցին, թե վեհափառը մահացել է սրտի կաթվածից: Կառավարության կողմից Երևանից եկան բժիշկներ: Նրանք նույնպես հաստատեցին «**սրտի կաթվածից**» նրա մահանալու վարկածը:

Ներքին գործերի մարմինները արգելեցին չափից ավելի ինքնիշխան հայրապետին թաղել Մայր տաճարի մուտքի առջև, մյուս կաթողիկոսների շիրիմների հարևանությամբ: Վանքում ընդամենը մի քանի վաղարշապատեցի վանականներ էին: Ոչ ոք չգիտեր, թե որտեղ է հանգչելու կաթողիկոսի մարմինը: Ներքին գործերի մի քանի «**ուժեղ տղաներ**» ուզում էին տանել և ինչ-որ անհայտ տեղ թաղել, բայց հանկարծ բախվում հայտնված վանեցի ծեր կանայք հետ հրեցին նրանց, ուսերին առան իրենց պաշտելի հայրապետի դագաղը և քայլեցին դեպի Սբ. Գայանե վանքը: Դագաղը տանող ծեր կանանց հետևում էին ժամկոչ Սիմոնը և ընդամենը մի քահանա, ապա թափորը «**պաշտպանող**» չեկայի մի քանի աշխատողներ:

...Նրան թաղեցին Սբ. Գայանե վանքի գերեզմանոցում: Քահանան հապճեպ կատարեց հոգեհանգստի արարողությունը, տարուբերելով ծխացող խունկով բուրվառը:

Թարմ շիրիմի մոտ մնացին միայն սգացող ծեր կանայք:

Հայոց կաթողիկոս ընտրվեց արքեպիսկոպոս **Գևորգ Չորեքյանը**:

Հոգևորականությունը շարունակում էր մեղադրվել և բռնարարների ենթարկվել այն հնարովի պատճառաբանությամբ, թե՝

«**Կենտկոմի տրամադրության տակ եղած նյութերը մերկացնում են**

կաթողիկոսության հակասովետական գործունեությունը և Հայաստանում դաշնակցական կազմակերպություններ ստեղծելու ուղղությամբ կատարած աշխատանքը»:

Թե՝

«**Հայ հոգևորականությունը, քողարկվելով խորհրդային իշխանության նկատմամբ լոյալության մասին իր որոշումները, Հայաստանում մշտապես մղել է քայքայիչ, լրտեսական աշխատանք՝ կապված լինելով դաշնակցականների, ռամկավարների կուսակցությունների ու արտասահմանում գտնվող այլ ընկերությունների ու կենտրոնների հետ**»:

Թե՝

«**Հանգուցյալ կաթողիկոս Խորեն Սուրադբեկյանն անձամբ եղել է դաշնակցականների կուսակցության ակտիվ անդամ և հակահեղափոխական աշխատանքի գծով կապված է եղել Խանջյանի, Տեր-Գաբրիելյանի և Հայաստանում աջ-տրոցկիստների կենտրոնի մյուս անդամների հետ**»:

Թե՝

«**1937 թվականին էջմիածնի կաթողիկոսությունում գործող 70-75 հոգևոր անձանց մեծամասնությունը ձերբակալված է ակտիվ հակահեղափոխական աշխատանքի համար: Կաթողիկոսությունում մնացել են կրոնական խական աշխատանքի համար: Կաթողիկոսությունում մնացել են և պաշտամունքի յոթ սպասավորներ, որոնք ևս դաշնակցականներ են և հակասովետական ոգով տրամադրված տարրեր**»:

Սա էլ այսպես:

ՈՉ ՄԻԱՅՆ ԿՅԱՆՔԸ

Մահաբեր խորշակը խլելով գրողների, գիտնականների կյանքը չէր հագնում միայն այդքանով: Բռնատիրությունը ժողովրդից խլում էր նրանց ստեղծագործություններին առնչվելու հնարավորությունը:

Կուսակցական որոշումներով վաճառքից ու գրադարաններից հանվեցին ձերբակալված գրողների բոլոր գրքերը, խուզարկությունների ժամանակ ոչնչացվեցին ձեռագրերը: Սա քիչ համարելով՝ «**նացիոնալիզմի**» և «**հակահեղափոխականության**» մեջ մեղադրվեցին խորհրդային ժամանակներում երբեք չապրած Հայոց Ոգեղենի սքանչելի գավակներ **Րաֆֆին, Ռաֆայել Պատկանյանը, Ղևոնդ Ալիշանը, Մկրտիչ Պեշկեպաշյանը, Ծերենցը...** Նրանց ստեղծագործությունները հակացուցված համարեցին սոցիալիզմ կառուցող և դեպի կոմունիզմ գնացող հայ ժողովրդի համար և արգելվեցին: Վայ նրան, ում տանը կհայտնաբերվեր այդ «**նացիոնալիստների**» գրքերից մի էջ անգամ... Տնով-տեղով կաքսորվեցին Միջին Ասիայի իրաշուկն անապատները կամ Սիբիրի սառնաշունչ խորքերը:

Գևորգ Վեցերորդ
Չորեքյան

Որքան լուսավոր մարդիկ ձերբակալվեցին սուտ մեղադրանքներով, որպես «Հայաստանի հակահեղափոխական տրոցկիստական մացիոնալիստական ահաբեկչական կենտրոնի» անդամներ...

Միայն մեկ օրինակ, հասկանալու համար, թե ինչպես էին տեղի ունենում մատնությունները և, ի վերջո, ինչ վախճանի էին հանգեցնում նրանք:

Խոսքը Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ Արամայիս Երզնկյանի անվան հետ կապված մի փաստաթղթի մասին է:

1935 թվականի օգոստոսին Ժողկոմխորհրդի նախագահի տեղակալ Երզնկյանը մի ընդարձակ նամակ է ուղարկում Ստալինին, նույն նամակի պատճենն ուղարկելով Բերիային:

Երզնկյանը իր նամակում գրում է գյուղում կուսակցության քաղաքականության աղավաղումների մասին, հակապետական միտումների մասին, «գաղափարական ճակատում» Խանջյանի երկդիմի քաղաքականության մասին, որ Խանջյանը իրականում հովանավորում է ազգայնական մտավորականությանը, իսկ «հրապարակային ելույթներում պահանջում է ջախջախել մացիոնալիզմը»:

Երզնկյանը հայտնել է նաև, թե ինչպես է Խանջյանը հովանավորում եղիշե Չարենցին:

««Գիրք ճանապարհի» գիրքը հեղինակը նախապես կարդացել է Խանջյանին: Վերջինս այն հավանել է որպես հանձարեղ ստեղծագործություն: Գրքի մասին Խանջյանը գրել է նույնիսկ Փարիզում գտնվող հալկադետների Կենտկոմի նախագահ Արշակ Չոպանյանին, որը Խանջյանի նամակը հրապարակել է իր ամսագրում: Նամակում Խանջյանը Չարենցի գիրքը գնահատել է որպես «հայ գրականության գագաթ»: Սակայն տպագրությունից հետո գրքին տվել է բացասական գնահատական մացիոնալիստական գաղափարներ արտահայտելու համար»:

Երզնկյանը խնդրում է Ստալինին միջամտել Հայաստանի կուսկազմակերպության գործերին կամ հանձնարարել Բերիային «անձամբ և բազմակողմանիորեն հետազոտել ստեղծված կացությունը և անել համապատասխան եզրակացություն»:

Սա ամենախիսկական ողբերգությունն էր: Ողբերգություն-զավեշտը սկսվում է քիչ անց:

...Երզնկյանին ազատում են աշխատանքից, իր կարևոր պաշտոնից՝ Կենտկոմի բյուրոյի կազմից, այն պատճառաբանությամբ, որ ինքն էլ է «խառնված հակահեղափոխական, մացիոնալիստական, տրոցկիստական գործի մեջ»:

Եվ Երզնկյանը «ընդունեց, որ իր մեղքի բաժինն ունի այն հարցերում, որոնցում մեղադրվում են Ժողկոմխորհի նախկին նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և Աղասի Խանջյանը»:

Այսինքն, Արամայիս Երզնկյանը նույնպես մյուս մացիոնալիստ, հակահեղափոխական խմբի հետ «հայ մարտնչող մացիոնալիզմի դիրքերից» կազմա-

կերպված պայքար է մղել ազնիվ, նվիրված կոմունիստների և անձամբ Բերիայի դեմ: Քննության ժամանակ քննիչները կարողացան «կարգերում» նստած Արամայիս Երզնկյանից «խոստովանությամբ կորզել դավադիր խմբի մյուս անդամների անունները»:

1937 թվականի օգոստոսին Երզնկյանն այլևս կենդանի չէր: Խմբի մյուս անդամների՝ որոնց անունները տվել էր նա, մի մասը գնդակահարվեց, մյուսները աքսորվեցին: Իսկ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին դուրս նետեցին 3-րդ հարկի պատուհանից՝ հայտարարելով, որ նա ինքնասպան է եղել:

Կային նաև «Ճապոնա-գերմանա-տրոցկիստական գործակալներ», հատկապես ծանր արդյունաբերության և հաղորդակցության ճանապարհների գծով մասնագետների և ղեկավարների մեջ, որոնք կատարում են «վնասաբարություն, դիվերսիա և լրտեսություն»: Այս մեղադրանքով ձերբակալվածների թիվը հասնում էր 18 հազարի:

Մեր ժամանակներում ապրող մարդը դժվար թե կարողանա հասկանալ, թե ինչ է նշանակում նախօրոք «պլանավորել, լիմիտավորել գնդակահարությունների չափը»: Հայաստանում, օրինակ, այդ տարի 1937թ. հուլիսի 11-ի թյունների չափը: Հայաստանում, օրինակ, այս առաջադրանքը կատարողմամբ 500 մարդ էր նախատեսված, սակայն այս առաջադրանքը կատարելուց հետո նույն թվականի սեպտեմբերի 22-ին Մալենկովի, Միկոյանի և Լիտվինովի ստորագրությամբ Ստալինին և Եժովին նամակ ուղարկվեց հետևյալ բովանդակությամբ. «Հայաստան, իրոք, մաքրելու համար խնդրում ենք թույլատրել լրացուցիչ գնդակահարել 700 մարդ՝ դաշնակներից և այլ հակախորհրդային տարրերից: Առաջին կատեգորիայի թույլտվությունը, տրված 500 մարդու համար, արդեն սպառվել է»:

Հայաստանին նույնիսկ թույլատրվեց գերակատարել պլանը և գնդակահարությունների թիվը հասցնել 1500-ի:

Ողջ Խորհրդային Միության տարածքում քաղաքական մեղադրանքով միայն 1937 թվականին գնդակահարվեցին 350 հազար մարդ և բռնաճնշումների ենթարկվեցին շուրջ 1,4 միլիոն մարդ:

1937 թվականը «բուլշևիկների կատաղության» մոր նուպայի սկիզբն էր միայն:

1936 թվականի հոկտեմբերի 1-ից մինչև 1938 թվականի նոյեմբերի 1-ը «Մեծ ահաբեկչություն» կոչվածի զոհերի թիվը կազմում էր 1 միլիոն 565 հազար 41

մարդ (1.565.041), որոնցից 668.805-ը գնդակահարվեցին: Բայց դեռ այնքան բան կա ես ուզում եմ ավարտել այս պատմությունը, հատուկեմտ փաստեր միայն ասելու: Համեմայնդեպս, կաշխատեմ սեղմել, հատուկեմտ փաստեր միայն ասելու: Համեմայնդեպս, կաշխատեմ սեղմել, հատուկեմտ փաստեր միայն ասելու: Գերկայացնելով, որովհետև այդ հատուկեմտը իր ներսում ամփոփում է ամբողջը:

Հնարավոր դժգոհությունները բացառելու համար՝ Ստալինի կուսակցական կոմիտեների քարտուղարներին «Բաց ցուցադրական դատավարություններ կազմակերպելու մասին» դիրեկտիվ հռչակեց:

Գրում է պատմաբան Ղազախեցյանը.

«**«Ժողովրդի թշնամիների», «վնասարարների» մասին հորինվածքները և բաց դատավարությունների կազմակերպումն ուներ մեկ գլխավոր նպատակ, այն է՝ նրանց ընդունել ու ծանաչել որպես պարենային ու մյուս դժվարությունների պատճառ, ժողովրդի դժգոհության սլաքն ուղղել կեղծ ուղղությամբ, չեղել իսկական հանցավորներից»:**

400 ցուցակ, 44 հազար մարդու անունով առաքվեց Կենտկոմի քաղբյուրո, որպեսզի թույլ տրվի սրանց բաց դատավարությունները: Թույլտվությունն ստորագրել են **Ստալինը, Մոլոտովը, Վորոշիլովը, Կազանովիչը, Ժդանովը, Եժովը, Միկոյանը:**

«**Վնասարարության**» դեմ խանջյանի փոխարեն Կենտկոմի առաջին քարտուղար դարձած **Ամատունու** կողմից մեղադրվեցին **«ազգային թեքման»** մեջ հանրապետության բոլոր նախկին ղեկավարներ **Լուկաշինը, Աշոտ Յովհաննիսյանը, Հայկ Յովսեփյանը, Աղասի Խանջյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը**, որոնց մասին արդեն ասել ենք: Նրա կեղտոտ բամբասանքից չի ազատվել նույնիսկ **Ալեքսանդր Մյասնիկյանը:**

Ամատունին հպարտությամբ զեկուցում է **Ստալինին** ու **Բերիային**, որ իր ղեկավարության 10 ամիսների ընթացքում Հայաստանում ձերբակալվել է 1365 մարդ, որոնցից 900-ը դաշնակ-տրոցկիստներ: Ամատունին հավաստիացնում էր **«Մեծ առաջնորդին»**, որ **«Հայաստանում դեռևս կան թշնամական բներ, որոնց հարկավոր է արմատախիլ անել»:**

Հիմա հպանցիկ պատմենք **Ամատունու** և **Մուղդուսու**՝ ներքին գործերի նախարարի մասին:

Մուղդուսին անչափ սիրում էր ներքին գործերի շենքի նկուղներում տեղավորված պատժարաններում անձամբ կտտանքների ենթարկել ձերբակալվածներին:

Մուղդուսու անմիջական ջանքերով 1937 թվականի կեսերին Մոսկվայում ձերբակալվեց և Երևան բերվեց ԽՍՀՄ թեթև արդյունաբերության ժողկոմի տեղակալ, Հայաստանի ժողկոմխորհի նախկին նախագահ **Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը**, որին ցած նետեցին երրորդ հարկի պատուհանից:

Ստալինը առնելով **Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի** մահվան լուրը՝ գրում է, թե նրան դուրս են շարտել՝ որպեսզի **«չկարողանա մերկացնել խորհրդային իշխանության թշնամիներին»:**

Եվ նա՝ **Ստալինը**, ձերբակալել է տալիս Հայաստանի ժողկոմխորհի նախագահ **Գուլոյանին** և ներքին գործերի ժողկոմ **Մուղդուսուն**: Ապա տեղում գործը բացահայտելու համար Երևան է ուղարկում **Մալենկովին, Միկոյանին, Բերիային:**

Մուղդուսու և այլոց **«հակահեղափոխական կազմակերպության մեջ ունեցած դերի մասին»** մեղադրվեց նաև **Ամատունին**: Նրան անմիջապես

հանեցին իր գրաված շատ կարևոր պաշտոնից: Կոմունիստական կուսակցությունից հեռացվեցին ուրիշ կարևոր պաշտոնյաներ:

Հայաստանի Կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց **Գրիգոր Հարությունյանը:**

Այսպես իրենց վերջը գտան **Մուղդուսին** և **Ամատունին**, նրանք, որոնք եղել էին դահիճների դերում: Բայց նրանք այնքան շատ էին և այնքան արյունարբու այդ դահիճները, որ մինչ 1953 թվականը ժողովուրդների գլխին ծանրացած ահարկու պատիժ էին դարձել... այն ժողովուրդների, որոնք պիտի պատերազմեին գերմանական ֆաշիզմի դեմ, պիտի հաղթեին և հետո, ողջ մնացածներից շատերը, շարան-շարան հայտնվեին աքսորավայրերում... նրանց հետ նաև հայերը...

Ես չեմ պատրաստվում նկարագրել այն հոշոտումները, որոնց ենթարկվում էր մարդ արարածը խորհրդային կալանավայրերում և Հայաստանի բանտերում: Ես դրանց նկարագրել եմ Եղեռնի պատմությունը գրելիս: Միայն մի տարբերություն. այն ժամանակ թուրքերն էին հեղինակները Հայոց տանջահարության, իսկ այժմ **Ստալինյան բռնատիրությունը**... Դեռ տասնամյա մի շրջան եղեռնից ու պատերազմներից հազիվ աչք բացած հայությունը հոշոտում էր ինքն իրեն:

ՎԻՊԱՍԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպե՞ս բարի, աշխատասեր, իմաստուն ժողովուրդը կարողացավ ծնել հրեշային այդ բարքերը և իրեն ընկղմել սարսափի մեջ...

Ամենաազնիվ, քաջ, սքանչելի մտայնությունների տեր մարդկանց հոգիներն անգամ սեղմված էին սարսափից, անպաշտպանվածության զգացումից: Ահռելի այս մարդատյացությանը դիմագրավելու անգորությունից արժանապատվության կորուստ էր տեղի ունենում:

Ես հիմա պետք է գրուցեմ ժամանակի այս զարհուրանքի միջով անցած **Անահիտ Սահինյան** վիպասանի և փայլուն հրապարակախոսի տարբեր ժամանակներում գրած և հրատարակած հոդվածների միջոցով: Սկսեմ այս գրույցը հեղինակի ծանր խոստովանությամբ.

«Մեր ամբողջ կյանքը ապրեցինք՝ վախից կուչ գալով, վախից դողդողալով, ու չզգացինք, թե որքան ենք նեղմիտ դարձել, հալած յուրի տեղ ընդունել, թե ծշմարտությունը մեկն է լինում, և այդ մի հատիկ ծշմարտությունից ամեն մի շեղում «պետք է բնում խեղդել»...

Պատերազմական տարիներին, թիկունքն ամրացնելու անվան տակ նոր բռնություններ, աքսոր, հերթը հասավ նույնիսկ անկողնուն գամված, բանաստեղծ Ժերունի Վեսպերին և մեր խեղճ, աղավանկերպ Հուսիկ Խանդամուրին... Ապա 1949 թվին, գնացքների էշելոնները լցրած, անհաշիվ ընտանիքներ բշվեցին հեռուները...

Անահիտ Սահինյան

...Ինձ ամեն օր համալսարան տանող տրամվայն անցնում էր ազատության մեծ նահատակ Միքայել Նալբանդյանի անունը կրող փողոցում բազմած այն վարդագույն շենքի առջևով, որի նկուղներում խոշտանգվում էին հայ ժողովրդի բազում զավակները, գրեթե ժողովրդի ողջ ընտրանին, նրանց հետ էլ, ծակատագրի ի՞նչ խաղ, այդ շենքը նախագծող ծարտարապետը՝ Հայաստանի ծարտարապետների միության նախագահ Գևորգ Զոչարը:

Միքայել Նալբանդյանի արձանը Երևանում

Նալբանդյանի անունը կրող փողոցում, այդ շենքը կանգնեցնելուց հետո, ճիշտ այդ շենքի առջև, ձեռքերը մեջքին շղթայակապ կանգնելու դատապարտվեց ազատության բանաստեղծը, որը եթե Հարենցի ու Բակունցի ժամանակակիցը լիներ, կգտնվեր նրանց կողքին, կունենար նրանց վախճանը:

Այդ շենքի կողքով անցնելիս, ես (հավանաբար ուրիշները նույնպես) հայացքս երկյուղով փախցնում էի նրանից և մտածում՝ արդյո՞ք մեկնումեկը դուրս էր նայում լուսամուտներից, չնկատե՞ց ինձ, չգզա՞ց վախս, չասա՞ց. «Գող՝ սիրտը դող... մի բերենք պարզենք իր ու լինելը»։ Իսկ ում ներս էին տանում, այնտեղից այլևս դուրս թողնել չկար:

Տարիներ անց, սերնդակիցներիս հետ այդ ժամանակները վերհիշելիս, պարզվեց, որ մեզնից յուրաքանչյուրը նույն սարսափն է թաքցրել իր մեջ:

Տարեցտարի, շերտ-շերտի վրա իջած վախի զգացումը կաղապարեց մարդկանց այնպես, որ ինչո՞ւ զարմանալ, Ստալինի մահին ընդունվեց իբրև բոթ, այլ ո՛չ իբրև ավետիս: Ողբում էր երկիրը, այն էլ ինչպե՞ս: Թաղման արարողության ժամանակ անգամ նա իր հետ տարավ, ոչ ստույգ տվյալներով, 700-900 մարդ, որոնք ճգնվեցին խցանված փողոցներում: Եվ թող զարմանալի չթվա նաև այն, որ ամենից բարձր ու հուսահատ ողբում էին նրանք, որոնց ընտանիքները առավել էին տուժել բռնություններից: Բռնապետն իր մահով հետը չտարավ այն ահուսարսափը, որի մեջ պահում էր ժողովրդին: Աչքերը վախեցած մարդիկ ցուցադրաբար ողբում էին, ցանկանալով հեռացնել իրենցից այն դամոկլյան սուրը, որը կախված էր ամեն մեկի գլխին և ամեն վայրկյան կարող էր իջնել, եթե թվար, թե ծուռ մտքեր ես թաքցնում քո մեջ, հարկավոր չափով նվիրված չես «գաղափարին» ու առաջնորդին»:

Իսկ երբ խորտակվեց անհատի պաշտամունքը Ստալինի մահից հետո...

...«Ծռված ողնաշարը մեկեն չէր շտկվի, աղավաղված հոգին ինքն իրեն մեկեն չէր վերականգնվի, կաղապարված միտքը չէր կարող մեկեն ելնել կաղապարից և ազատ ու անկաշկանդ գործել: Շատ-շատ մենք թոթա-

փեցինք մեր մեջ կարծրացած վախի վերին մի բարակ շերտը...

Երկիրն այնպես չէր խրվել ճահճի մեջ, որ ինքնամաքման կոչերը բավական լինեն վերականգնվելու, ինքնամաքվելու համար: Մեկ օրում, մեկեն ինչպե՞ս կմաքրես ստի ու կեղծիքի այն ավայան ախոռները, որ գոյացել են մեր ամբողջ կյանքի ընթացքում: Մեկ օրում, մեկեն ինչպե՞ս ձերբազատվես վախի զգացումից, որ ենթարկել են քեզ քո՝ ամբողջ կյանքում»:

...«Դեռ երկար է մարդկանց մտատանջելու այն հարցը, թե որտե՞ղ փնտրել ստալինիզմի արմատները, արդյոք նրա հրեշավոր անձի մեջ միայն: Այդ անձի հրեշավորությունն էլ է անըմբռնելի չափերի, խելքից մտքից դուրս: Ասենք նա ոչնչացնում էր ժողովրդի բոլոր խավերի մտածող մասին, նկատի ունենալով, որ ստեղծել է կառավարման մի մեխանիզմ, որի համար «վինտիկներ» էին հարկավոր, ոչ թե մտածող մարդիկ, ինչո՞վ բացատրել, որ հետո սկսեց ազգերի զանգվածային ոչնչացում, տեղահանություն՝ արտաքսում իրենց բնօրրանից, տաք գոտիներում ապրողներին՝ քշելով արտաքսում սառնամանիքները, ցուրտ գոտիներում ապրողներին՝ արևա-սիբիրյան սառնամանիքները, համոզված, որ դատապարտում է ոչնչացման: Հայ խանձ տափաստանները, համոզված, որ դատապարտում է ոչնչացման: Հայ ժողովրդին նա կրծոտել է ամեն կողմից, ինչպես փարախ մտած գայլն է կրծոտում, կիսախեղդ անում ձեռքն ընկած զոհին, որ հետո ետ դառնա և առանձին-առանձին խժռի»:

30-ական թվականներից մինչև 50-ական թվականները երկարող նոր եղեռնի պատմությունը ավարտենք այս հետգրությամբ:

Արդյոք պիտի մխիթարվենք, որ Հովհաննես Թումանյան Հայոց Մեծ Բանաստեղծը չապրեց մինչև 1937 թվականը, երբ կարող էր ապրել իր տարիքի բերումով, եթե Արարիչը նրան շուտափույթ չտաներ դեպի հավերժական օթևանը: Եթե չլիներ այդպես՝ նա 1937 թվականին պիտի ապրեր իր սքանչելի որդի Մուշեղ Թումանյանի՝ Արևելյան Սիբիր քստրովելու և այնտեղ 1938թ. սպանվելու լուրը... Իր սքանչելի որդի Մուշեղի, որ 1916 թվականին մյուս որդու՝ Արտավազի հետ կամավորական ջոկատներում ոչ միայն կռվում էր Արևմտյան Հայաստանի չարչրկված հողում, այլև զբաղվում որբերի ճակատագրով: Արտավազը զոհվեց Կանում 1918 թվականին: Հայտնի է բանաստեղծի խորագույն վիշտը այս որդու կորստի առթիվ: Հիշո՞ւմ եք նրա խոսքերը. «Արտիկը կյանքս խորտակեց»: Իր այս որդին իր մատաղ կյանքը զոհաբերել էր Հայրենիքի խորանին... և սակայն... Իսկ եթե ապրեր մինչև 1937 թվականը և տեսներ իր անմեղ, իր պայծառ, հայրենասեր որդու դաժանորեն ամբաստանվելը և հետո առներ լուրը հեռու սիբիրներից, թե նա սպանվել է վասն ոչնչի...

Մուշեղ Թումանյան

...Բայց չէ որ **Մեծ Բանաստեղծի** միայն այս զավակը չէր 1937 թվականի զարհուրելի զոհը: **Համլիկ Թումանյան** որդին նույնպես զոհաբերվեց... Նա ճակատագրի երկդիմի խաղով կոմունիստ էր: Նրա մահվան վայրն անհայտ է:

Ապա մահ մյուս զավակը՝ **Արեգ Թումանյանը**, որը 1917 թվականին ընդունվել էր կոմկուսի շարքերը և 1937-ին աքսորվել ու իր մահկանացուն կնքել 1939 թվականին: Նրա մահվան վայրը նույնպես անհայտ է:

**«Երազումըս մի մաքի,
Մոտըս եկավ հարցմունքի,
Աստված պահի քո որդին,
Ո՞նց էր համը իմ ծագի...»:**

Աստված իմ, ի՞նչ թախիծ, ողբերգության ի՞նչ զգացողություն, այս անշուք թվացող ընդամենը չորս տողի մեջ:

Համլիկ Թումանյան Բանաստեղծի մահից հինգ տարի անց 29 տարեկան հասակում ինչ-որ հիվանդությունից վախճանվեց նրա սիրելի **Անուշ** դուստրը:

Հզոր, սքանչելի, պաշտամունքի արժանացած, Մեծերից Մեծ իր ազգի վշտերով դժբախտ, իր Արտիկ որդու զոհվելով անմխիթար գգայուն, վշտաբեկ այս մարդը ինչպես պետք է տաներ 1937 թվականի զարհուրելի հունձը իր ընտանիքի ներսում, իր սիրասուն զավակների, իր անմեղ զավակների, իր խորապես հայրենասեր ու մարդասեր զավակների անագորույն մահերը: Ինչպե՞ս:

Արեգ Թումանյան

Անուշ Թումանյան

**«Ո՞ր աշխարհքում ունեմ շատ բան, միտք եմ անում՝ է՛ս, թե էն...
Մեջտեղ կանգնած միտք եմ անում, չեմ իմանում՝ է՛ս, թե էն.
Աստված ինքն էլ, տարակուսած, չի հասկանում ինչ անի.
Տանի՜, թողնի՜, ո՞րն է բարին, ո՞ր սահմանում՝ է՛ս, թե էն»**

Արդյոք **Արարիչը**, որը նրան հանճարի լույսով էր օծել՝ խնայե՞ց նրա առանց այն էլ բզկտված հոգին՝ տանելով իր Տիեզերական անհուն տիրույթները գալիք չարչարանքներից ազատելու համար...

**«Տիեզերքում աստվածային մի ծամփորդ է իմ հոգին.
Երկրից անցվոր, երկրի փառքին անհաղորդ է իմ հոգին.
Հեռացել է ու վերացել մինչ աստղերը հեռավոր,
Վար մնացած մարդու համար արդեն խորթ է իմ հոգին»:**

...Բայց մենք գիտենք. այստեղ, մեզ հետ է և Հայոց գալիք ժառանգների հետ է **Նրա ճաճանչափայլ Ոգին**: Հավիտյան... Անբաժան:

Սոսականաչ մյուռոն ու ողորմի նրա ու իր ողջակիզված զավակների հիշատակին: Սոսականաչ մյուռոն ու ողորմի բոլոր անմեղ **Ձոռների** հիշատակին՝ այսօր, վաղը և ընդմիշտ:

ՈՓԵՂԵՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Ասել և բազմաթիվ անգամ կրկնել են. հայը ինչ տիրապետության տակ էլ գտնվելիս լինել՝ պիտի իր գործը կատարեր: Եվ գործը, բացի նյութական բարիքներ ստեղծելուց, պիտի ստեղծեր նոր հոգևոր ու մտային արժեքներ:

Թվում էր այդ բոլոր եղեմներից, պատերազմներից, հեղափոխություններից ժողովրդի իրոք հոգնած էությունը երկար ժամանակ անլանալու էր:

Սակայն, երբեք այդպես չի եղել նույնիսկ ամենածանր հոգեվարքի պահերին, երբ թվում էր, թե ուր որ է մարելու է ժողովրդի կյանքը: Ամենամվազ դադարից հետո՝ նա **Ոգի** է առել, հառնել է և ստեղծագործել:

Ահա, հիմա էլ. ծայրահեղ կարիքի, դաժան աշխատանքով տնտեսությունը վերականգնելու ընթացքը ուղեկցվում էր **Ոգեղենի** պահանջներով, որն ընդգրկում էր մշակույթի բոլոր ասպարեզները:

Նախ՝ Հայագիտության մասին:

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Առանց լիարժեք ներկայացնելու հավակնությունն ունենալու՝ փորձենք կարծիք ակնարկով հիշել **Հայագիտության** կատարած դերը, որպես հայ ժողովրդի պատմությունը, մշակույթը, լեզուն, եկեղեցին ու դավանանքը, աշխարհագրական միջավայրը, քաղաքակրթությունը, ազգային բնավորությունը և Հայոց հետ կապված բազում այլ իրողություններ ուսումնասիրող գիտություն:

...Դեռ 13-17-րդ դարերի ընթացքում, այլևայլ առաքելությամբ Հայաստան այցելած եվրոպացիներից **Ռուբրուքը, Մարկո Պոլոն, Կլավիխոն, Շիլդերգերը, Տավերնիեն, Շարդենը, Շիլինգերը, Տուրնեֆորը** և այլք՝ կատարել են գրառումներ հայերի մաստ ու կացի, վարչական կազմավորումների, լեզվի ու դավանանքի մասին: Նրանց հաղորդած տեղեկությունները, նրանց առաջին հրապարակումները բավականին նպաստել են եվրոպական երկրներում **Հայագիտության** ծնավորմանը:

Սա տվել է իր արդյունքը. հրատարակվել են **Ֆրանչեսկո Ռիվոլայի «Հայերենի քերականություն»**, ապա **«Բառարան»** աշխատությունները, քիչ անց, **Կղենոս Գալանոսի, Հակոբ Վիլոյի, Անդրեաս**

Ժան Շարդեն

Ակոլուբոսի, Յոհան Շրյոդերի հայագիտական երկերը:

18-րդ դարից սկսած՝ **Հայագիտությունը** իր ընդարձակ ծավալով, գիտական խորին ընդգրկվածներով և բացահայտումներով՝ դարձավ Սուրբ Ղազարի, հետազայում նաև Վիեննայի, Մխիթարյան միաբանությունների գիտնականների կարևորագույն խնդիրը:

Այդ նույն ժամանակ նրանց ուսումնասիրություններին միացան նաև

եվրոպական գիտական կենտրոններում գործող պայծառամիտ հայագետներ **Ա. Մեյեն, Վ. Լանգլուան, Ֆ. Մակլեյը, Հ. Հյուբշմանը, Ֆ. Կոնիբերը, Յո. Մակլարտը...** Իսկ 19-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներին **Նիկողայոս Մառի** և նրա աշակերտների գիտական գործունեությամբ ռուսական արևելագիտության մեջ վերջնականապես ձևավորվեց Հայագիտության բազմաբնույթ առարկան, որի կարևորագույն նվաճումներից էին Անիի, Գառնիի, Դվինի և այլ ինքնավայրերի պեղումները, նաև հայկական հին ձեռագրերի ուսումնասիրությունները: 1919 թվականին Հայոց Ազգային համալսարանի հիմնադրամով դրսի և ներսի բոլոր գիտնականների համար Հայաստանը դարձավ **Հայագիտության** անուրանալի կենտրոն՝ իր գիտնականների հզոր կոհորտայով:

Հայացիկ մի քանի խոսք **Մեծերից** մի քանիսի մասին:

Հայնրիխ Հյուբշման

ՄԱՆՈՒԿ ԱՐԵՂՅԱՆ

Բանահյուսության, գրականության առանձին բնագավառների ուսումնասիրությունների և այս ասպարեզների բազմաթիվ աշխատությունների հեղինակ, վաստակաշատ գիտնական **Արամ Ղանալանյանը** նրա մասին գրում է.

«Արեղյանը եղել է և մնում է հայագիտության կարևոր մարզերի ամենակարկառուն և ամենից ավելի հեղինակավոր դեմքը, դասական հայագիտության վիթխարի, դիմակայուն ու անհողողոտ կաղնին, որի արմատները ձգվում են մեր մշակույթի պատմության խորքերը, դեպի Մեսրոպ Մաշտոցն ու Մովսես Խորենացին:

Արեղյանը կես դարից ավելի պեղեց, ուսումնասիրեց և մեկը մյուսի ետևից հրապարակեց ժողովրդի հոգևոր ստեղծագործության հազարամյա գանձերը, և իր ինքնուրույն ու ծանրակշիռ խոսքն ասելով դրանց մասին, նոր աստիճանի բարձրացրեց հայագիտությունը...»:

Մանուկ Արեղյան

1944 թվականին **Արեղյանի** մահվան կապակցությամբ, Հայաստանի կառավարության որոշմամբ Հայաստանի ակադեմիայի Բյուրոյի, Հայաստանի կառավարության որոշմամբ Հայաստանի ակադեմիայի Գրականության ինստիտուտը և Երևան քաղաքի դպրոցներից մեկը կոչվեց նրա անունով և հրատարակվեց նրա երկերի բազմահատորյա ժողովածուն:

Իսկ ծնվել էր 1865 թվականի մարտի 17-ին Նախիջևանի Աստապատ գյուղում տոհմիկ հողագործ **Խաչատուր Արեղյանի** բազմանդամ ընտանիքում: 1885 թվականին **«հույժ գովելի»** գնահատականներով ավարտելով

Գևորգյան ճեմարանը իբրև Հայոց լեզվի ու գրականության ուսուցիչ պաշտոնավարում է նախ ճեմարանում ապա՝ Շուշվա թեմական դպրոցում, այնուհետև՝ Թիֆլիսի Հովնանյան օրիորդաց դպրոցում:

Աբեղյանի գիտական կենսագրության առաջին էջը նշանավորվում է «Սասունցի Դավիթ» երկրորդ պատումի հայտնաբերումով, որը նա գրի է առնում Էջմիածնում, մոկացի պանդուխտ **Նախո քեռուց** և գիտական վերլուծության ենթարկում:

28 տարեկան էր, երբ մեկնեց Եվրոպա բարձրագույն մասնագիտական կրթություն ստանալու: Ուսանեց Եմայի, Լայպցիգի, Բեռլինի, Փարիզի համալսարաններում: Եմայի համալսարանում հանձնում է ավարտական քննությունները, փայլուն կերպով պաշտպանում է իր ավարտական ատենախոսությունը՝ նվիրված հայ ժողովրդի հավատալիքներին և ստանում փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան: Այս ուսումնասիրությունը գերմաներեն լույս է տեսնում Լայպցիգում:

Աբեղյանը վերադառնում է Էջմիածին և ստանձնում կարևոր հայագիտական մի քանի առարկաների դասավանդումը Գևորգյան ճեմարանում:

Այս նույն տարիներին ճեմարանում դասախոսում էին նաև բանաստեղծ **Հովհաննես Հովհաննիսյանը**, մանկավարժ **Սեդրակ Մանդինյանը**, պատմաբան **Հակոբ Մանանդյանը**, լեզվաբան **Հրաչյա Աճառյանը**, բանասեր **Ստեփան Կանյանը**, հրապարակախոս և գրականագետ **Մինաս Բերբերյանը**, արվեստաբան **Գարեգին Լևոնյանը**, բանասերներ **Գարեգին Հովսեփյանը**, **Կարապետ Տեր-Սկրտչյանը**, **Կոմիտասը**...

1914 թվականին **Աբեղյանը** հրավիրվում է Թիֆլիս՝ Ներսիսյան դպրոցում գրաբար և Հայոց հին գրականությունը դասավանդելու:

Հինգ տարի անց տեղափոխվում է Երևան, ուր պատրաստում է Հայոց լեզվի նոր ուղղագրությունը՝ նպատակ ունենալով դյուրացնել մասսայական ուսուցման գործը: Խորհրդային Հայաստանի լուսժողկոմատը հաստատում է այն:

Աբեղյանը դասախոսում է Երևանի պետական համալսարանում և ղեկավարում Գիտության և արվեստի ինստիտուտը որպես խորհրդի նախագահ: Անհնար է մեր այս կարծ խոսքի մեջ թվարկել այն բոլոր աշխատանքները, որ բացի գիտական աշխատանքներից կատարում էր նա...

Պիտի փորձեմ պարզապես թվարկել նրա գիտական աշխատանքները:

Ահա դրանք. ընտրությունը ընթերցողին է:

«Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմության մեջ», «Հայ ժողովրդական վեպերը», «Ժողովրդական խաղեր», «Շարականների մասին», «Հին գուսանական երգեր», «Հայոց լեզվի տեսություն», «Գրիգոր Նարեկացի», «Աշխարհաբարի շարահյուսություն», «Հայոց լեզվի շարահյուսություն», «Հայոց միջնադարյան առակները և սոցիալական հարաբերությունները նրանց մեջ», «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը», «Հայոց հին գրականության պատմություն», «Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» բաղադրական բնագիրը»

«Ռուս-հայերեն ռազմական բառարան», «Սասնա ծռեր», «Կորյունի» «Վարք Մաշտոցի» բաղադրական բնագիրը»...

Կոմիտասի աշխատակցությամբ լույս է ընծայել «Ժողովրդական խաղիկներ»՝ գյուղական փոքրիկ երգեր իրենց փոփոխակներով, «Գուսանական ժողովրդական տաղեր»՝ ուրախության, սիրո, հարսանիքի, օրորոցի, լացի...

Նշենք նաև 1951 թվականին բժշկագիտության պատմաբաններ **Լևոն Հովհաննիսյանի** և **Ավետիք Տեր-Պողոսյանի** հեղինակակցությամբ լույս տեսած նրա «**Լատին-ռուս-հայերեն բժշկական բառարան**»-ը:

Մանուկ Աբեղյան ակադեմիկոսի բազմաժանր աշխատությունները դասական հայագիտության կոթողներից են:

ՀԱԿՈԲ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ

Հայագիտության ասպարեզում կատարած նրա հսկա աշխատանքը նորից մի քանի նախադասության մեջ ամփոփելը, ինչպես վարվեցինք **Մանուկ Աբեղյանի** դեպքում, պարզապես հանրագիտարանային ոչ ամբողջական, սեղմ տեղեկություններ տալու խնդիրն ունի՝ և ոչ ավելի:

Ծնվել է 1873 թվականի նոյեմբերի 10-ին Ախալ-ցխայում: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Եմայի, Լայպցիգի, Ստրասբուրգի համալսարաններում, ապա էքստեռն ավարտել է Պետերբուրգի և ապա Էքստեռն ավարտել է Պետերբուրգի Հայրենասիրական համալսարանները, վերադարձել Հայրենիք, դասավանդել Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, հետո Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, արական գիմնազիաներում, Բաքվի ժողովրդական համալսարաններում: Հիմնադիրներից է Երևանի պետական համալսարանի և ռեկտորը 1921-22 թվականներին, համալսարանի և պատմագրության ֆակուլտետ-արևելագիտության և պատմության ամբիոնիների ղեկան, հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ, Գիտության և արվեստի ինստիտուտի անդամ:

Հայագիտության ասպարեզում **Հակոբ Մանանդյան** ակադեմիկոսի հետաքրքրության շառավիղները ամփոփվել են հարյուրից ավելի կոթողային ուսումնա-քրության շառավիղները ամփոփվել են հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն:

Կիրությունների մեջ, որոնք գրվել են հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն: 1902 թվականին **Հրաչյա Աճառյանի** աշխատակցությամբ երկու հատորով հրատարակվել են 7-19-րդ դարերի հայկական վկայաբանական գրականության հայտնի բոլոր բնագրերը: Զբաղվել է հունական իմաստասիրական երկերի հայտնի բոլոր բնագրերը: Զբաղվել է հունական իմաստասիրական և ժառանգության ուսումնասիրությամբ, **Դավիթ Աճառյանի** իմաստասիրական ժառանգության ուսումնասիրության բացահայտել է մ.թ.ա. 5-ից մինչև մ.թ. 15-րդ դարերում Հայաստանի քաղաքների բազմազան, զարգացման ու անկման պատմությունը, նրանց դերը համաշխարհային առևտրում: Գիտական կարծիքով Հայաստանը ստրկատիրություն խարհային առևտրում: Գիտական կարծիքով Հայաստանից հետո՝ տիրապետել են չի ապրել. տոհմատիրական կարգերի քայքայումից հետո՝ տիրապետել են

Հակոբ Մանանդյան

ավատատիրական հարաբերությունները: Փաստագրական և աղբյուրագիտական հարուստ նյութերի հիման վրա, շարադրել է **Տիգրան Բ-ի** ժամանակաշրջանի գիտական քննական պատմությունը և ժխտել օտար պատմագիտության մեջ իշխող այն սխալ կարծիքը, թե **Տիգրան Բ-ի** պայքարը **Հռոմի** դեմ «բարբարոս Արևելքի» պայքարն էր «քաղաքակիրթ Արևմուտքի» դեմ, ցույց տալով, որ **Տիգրան Բ-ն** պայքարել է ընդդեմ **Հռոմի** արևելյան նվաճողական քաղաքականության, որ **Տիգրան Մեծը** ինքնուրույն քաղաքականություն վարող խոշոր գործիչ էր:

Գիտնականը ձեռնարկել էր գրել «**Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության**» բազմահատոր աշխատությունը: Սակայն նրան հաջողվեց ավարտել միայն Առաջին և Երկրորդ հատորները: Վախճանվել է 1952 թվականին, կիսատ թողնելով վերջին իր աշխատանքը:

Պատմաբան, բանասեր, աղբյուրագետ մեծ գիտնականի աշխատությունները յուրօրինակ հանրագիտարաններ են:

«**Խորենացու առեղծվածի լուծումը**», «**Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնուրույնության համար**», «**Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները**», «**Արմավիրի հունարեն արձանագրությունները նոր լուսաբանությամբ**», «**Գառնիի հունարեն արձանագրությունը և Գառնիի հեթանոսական տաճարի կառուցման ժամանակը**», «**Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում**», «**Հայաստանի առևտրի և քաղաքների մասին**», «**Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում**», «**Տիգրան Բ-ն և Հռոմը**», «**Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության**» բազմահատորյակի երկու հատորները:

Հարյուր աշխատություններից միայն այսքանը...

ԵՐՎԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆ

Հանրագիտարանային մի քանի տեղեկություններ հիշենք նաև անգուգական ազգագրագետի կենսագրությունից:

Երվանդ Լալայան

Երվանդ Լալայանը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում 1864 թվականի մարտի 13-ին: Ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը: Գրեթե տասը տարի որպես ուսուցիչ աշխատել է Ախալցխայում, Ախալքալաքում, հայրենի քաղաք Ալեքսանդրապոլում:

Ապա մեկնել է ուսանելու ժնկի համալսարանում, որն ավարտել է 1894 թվականին՝ ստանալով հասարակական գիտությունների թեկնածուի աստիճան և, վեց ամիս աշխատելով Վիեննայի Մխիթարյանների մոտ՝ վերադարձել հայրենիք և սկսել աշխատել Շուշիի թեմական դպրոցում:

1895 թվականն էր:

Շուշիի թեմական դպրոցում դասավանդելիս՝ համախմբելով ժամանակի հայ գիտական լավագույն ուժերին՝ **Մ. Աբեղյանին**, **Հ. Թումանյանին**, **Հ. Աճառյանին**, **Ս. Լիսիցյանին**, **Լեոյին** և էլի շատերին, հրատարակեց «**Ազգային հանդես**»-ը:

«**Ազգային հանդես**»-ում պարբերաբար հրատարակվել են **Լալայանի** «**Ջավախք**», «**Վարանդա**», «**Միսիան**», «**Ղափան**», «**Գանձակի գավառ**», «**Բորչալուի գավառ**», «**Վասպուրական**», «**Գողթան գավառ**», «**Վայոց Ձոր**», «**Նախիջևան**», «**Ջանգեզուր**», «**Ծիսական կարգերը հայոց մեջ**» աշխատությունները, բազմաթիվ հոդվածներ, արժեքավոր բանահյուսական նյութեր:

Անցել է գրեթե մեկ դար, և մինչև այժմ այս աշխատությունները անկրկնելի են իրենց կարևորությամբ, իրենց հայաշունչ վերլուծումներով ու բացահայտումներով:

Ազգագրությունը թերևս այն գիտությունն է, որը մեծ ուժ ունի մշտապես կենդանի պահելու ազգային հիշողությունը, սովորույթները, բարքերը և սրանցով, անշուշտ, **ազգային բնավորությունը**:

Լալայանն առանձին գրքերով հրատարակել է «**Ջավախքի բուրմունքները**», «**Հոբոս**», «**Պառավաշունչ**», «**Մարգարիտներ հայ բանահյուսության**»՝ երեք հատորով գործերը, գրի առել հազարավոր հեքիաթներ, առակներ, առածներ:

Երվանդ Լալայանը պեղումներ է կատարել Շարուր-Ղարալագյազի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի գավառներում, Շրեշ բլուրում, Էլարում, Նուխի գավառի Նիժ և Վարդաշեն գյուղերում և այլուր:

Նրա հնագիտական ուսումնասիրություններն ամփոփված են «**Դամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում**» գրքում: Հրատարակել է **Վայոց Ձորի**, **Վասպուրականի**, Նոր Բայազետի հուշարձաններին նվիրված նկարազարդ երեք ալբոմ՝ հայերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն բացատրություններով: Հրատարակել է նաև «**Արձանագրություններ**»-ի ժողովածու:

Լալայանը հայերեն է թարգմանել ֆրանսիացի և ռուս ազգագրագետներ **Շ. Լենտուրնոյի**, **Ա. Պոգոդայի**, **Գ. Կանեստրինի**, **Ե. Չվյագինցեվի** մի շարք աշխատություններ:

1900 թվականին Թիֆլիսում հիմնել է **Ազգագրական հրատարակչական ընկերություն**, իսկ 1906 թվականին՝ **Հայոց ազգագրական ընկերություն**ը:

Ընկերության կազմակերպած թանգարանը նրա ջանքերով 1921 թվականին փոխադրվել է Երևան, որի առաջին տնօրենը դարձել է ինքը:

Լալայանը վախճանվել է 1931 թվականի փետրվարի 24-ին և թաղված է Երևանում:

Նրանք շատ էին՝ **Հայագիտության** բոլոր ասպարեզների նվիրյալները, որոնք Հայաստանը դարձրին **Հայագիտության** կենտրոն:

1943 թվականի պատերազմի ծանր օրերին, հիմնադրվեց Հայաստանի **Գիտությունների Ակադեմիան**, հայագիտական մի քանի ինստիտուտներով: Երևան տեղափոխվեց Էջմիածնի վանքի ձեռագրերի հավաքածուն, որի հիմքի

Ապա լույս տեսավ ոչ միայն Հայագիտության՝ այլև գիտության բոլոր ճյուղերը

1921 թվականին նշանակվեց Խորհրդային Հայաստանի Ժողկոմխորհի նախագահ և ռազմական ժողկոմ: Նա նշանակվեց Հայաստանի ղեկավար և աշխատեց շատ կարճ... Նրա առաջին գործերից մեկը եղավ նոր իշխանության

շուրջը համախմբել հայ մտավորականությանը, աշխարհով մեկ ցրված նրանց հրավիրել իրենց ժառանգական երկիր՝ ի նպաստ այդ երկրի մտավոր և ոգեղեն վերելքի: Նա գիտեր, որ Սփյուռքում հավաքված հայ մտավոր ուժի շնորհիվ կարելի է Հայաստանում հասնել ցանկալի արդյունքի: Եվ, իրոք, այդպես էլ եղավ: Որքան պայծառ անուններ հավատալով նրա կոչին եկան **Հայրենիք**, բզկտված, դեռ սովի ծիրաններից չազատված **Հայրենիք**, որպեսզի միասնաբար **Վերելի ուղի** նվիրեն նրան...

...**Ալեքսանդր Մյասնիկյանի** կանչով մի քանի տարվա ընթացքում նախ երևան փոխադրվեցին և այստեղ բնակություն հաստատեցին **Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Սպիրիդոն Մելիքյանը**... մոտ քսան երաժիշտ մասնագետներ:

Խորհրդային Հայաստանում **Ռոմանոս Մելիքյանի** ջանքերով հիմնադրվեց առաջին երաժշտական հաստատությունը՝ **Երևանի երաժշտական ստուդիան**: 1921 թվականի դեկտեմբերի 22-ին նրա բացումը վերածվեց համազգային իսկական տոնի:

Հայոց Ազգային Կոնսերվատորիան բացվեց 1923 թվականին՝ նվագախմբի, խմբերգի, օպերային դասարաններով...

Իսկ **Հայկական սիմֆոնիկ նվագախմբի** ծննդյան օրը համարվում է 1924 թվականի դեկտեմբերի 10-ը:

Ալեքսանդր Սպենդիարյանը երիտասարդ կատարողներ հավաքեց և իր կազմակերպած սիմֆոնիկ նվագախմբով դեկավարեց առաջին համերգը: Տպավորությունը ցնցող էր:

Կազմակերպվեց նաև **Կամերային նվագախումբ** և **կվարտետ**, որն ստացավ **Կոմիտասի** անունը: Կվարտետի առաջին մասնակից կատարողներն էին Մուսկվայի Կոնսերվատորիայի հայ ուսանողներ **Ա. Գաբրիելյանը, Լ. Օհանջանյանը, Մ. Տերյանը և Ս. Ասլամազյանը**:

1924 թվականին Լենինականում **երաժշտական ստուդիա** ստեղծվեց **Դանիել Ղազարյանի** ղեկավարությամբ:

20-ական թվականներին ստեղծվեցին նաև բազմաթիվ ժողովրդական երաժշտական խմբեր: Թերևս դրանցից ամենակենսունակը **Ռադիոյի ժողովրդական գործիքների անսամբլն** էր՝ **Արամ Մերանգուլյանի** ղեկավարությամբ:

Ալեքսանդր Մյասնիկյանը կոմունիստ առաջնորդի ջանքերով և բարի կամեցողությամբ կատարեց այս ամենը:

Բայց.

Ձոռվեց 1925 թվականին Թիֆլիսի օդանավակայանում օդանավի վթարի ժամանակ: Վթարը կազմակերպված էր: Նա պետք է անհետանար կոմունիստների տեսադաշտից, որովհետև **հայ** էր կոմունիստ լինելուց առաջ:

Մենք դեռ շատ անգամ կհիշենք **Մյասնիկյան** հայրենասերի պայծառ անունը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍՊԵՆԴԻԱՐՅԱՆ

Իր էությանը և հոգեբանությամբ ամբողջությամբ հայ էր, չնայած ծնվել էր Հայաստանից հեռու Ղրիմի Տավրիկյան նահանգում: Ծնվել է 1871 թվականի նոյեմբերի 1-ին բարգավաճ ընտանիքում: Բազմաշնորհ պատանին արտակարգ ընդունակություններ ուներ երաժշտության և նկարչության բնագավառներում միաժամանակ:

Նույնիսկ արժանացել է ընտանիքի բարեկամ **Հովհաննես Այվազովսկու** խրախուսանքին:

Բայց դաշնամուր ու ջութակ էր նվագում նաև:

Սովորում է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական բաժնում՝ միաժամանակ ուսանողական սիմֆոնիկ նվագախմբի ջութակահար և կոնցերտմայստեր լինելով: Այստեղ սկսում է ստեղծագործել:

Հիշո՞ւմ եք **Ալեքսանդր Ծատուրյանի** բանաստեղծական տողերով գրված նրա առաջին «**Այվարդ**» երգ-ռոմանսը:

Հետո գնում է Պետերբուրգ՝ ռուս մեծ կոմպոզիտոր **Ռիմսկի-Կորսակովի** դատին հանձնելու իր ստեղծագործությունները: **Ռիմսկի-Կորսակովը** համաձայնվում է դառնալ նրա ուսուցիչը: Հինգ տարի անց՝ ավարտում է ուսումը սիմֆոնիկ նվագախմբի համար գրած իր «**Կոնցերտային նախերգանք**»-ով, որը մեկ տարի անց կատարվում է՝

արժանանալով պետերբուրգյան հասարակության խանդավառ ընդունելությանը:

Նա գրում էր խմբերգեր, ռոմանսներ, երգեր, բալլադներ, պիեսներ, անսամբլների տարբեր գործիքների համար: Մինչ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում՝ նրա ստեղծագործությունները երեք անգամ արժանացել են **Գլինկայի** անվան մրցանակի:

Նրա ամբողջ ստեղծագործությունը տոգորված է մարդասիրությամբ, խորին ժողովրդայնությամբ և հայրենասիրությամբ:

Իր ժողովրդի զարիուրելի կոտորածների ողբերգական օրերին նա մի պահ անգամ չի հավատացել նրա կործանմանը, ընդհակառակը, հավատում էր նրա վերակենդանացման հրաշքին: «**Այնտե՛ղ, այնտե՛ղ, դեպ վեհ այն դաշտը**», «**Առ Հայաստան**» վոկալ-սիմֆոնիկ գործերը նրա հայրենասիրական զգացումների արտահայտություններն են, որոնք իրենց լիակատար մարմնավորումը պիտի գտնեին «**Ամաստ**» օպերայում:

...Թիֆլիսի **Հայոց երաժշտական ընկերության** հրավերով **Ալեքսանդր Սպենդիարյանը** համերգային հյուրախաղերի է մեկնում Թիֆլիս:

Համերգը տեղի ունեցավ 1916 թվականի մարտի 27-ին: Այն վերածվեց ամենաիսկական տոնահանդեսի:

Ալեքսանդր Սպենդիարյան

Հովհաննես Թումանյանը գրեց.

«Ահա էսօր գալիս է եվրոպական երաժշտական աշխարհում անուն հանած հայ մշակավոր երաժշտագետը, Ալեքսանդր Աֆանասևիչ Սպենդիարյանը, արևմտյան երաժշտությունից դեպի արևելյան երաժշտությունը, մեծ ու գեղեցիկ ծրագրերով, որոնց գործ դառնալուն առիավատյա են իր խոշոր տաղանդն ու փայլուն պատրաստությունը... Առաջին անգամն է դուրս գալիս մեր հասարակության առջև և առաջին անգամից ողջունում ենք հրճվանքով ու ծափերով»:

Շփումը հայ մտավորականության հետ, նրան ավելի սիրելի դարձրեց հայ մշակույթը և ցանկությունն առավել դարձավ մտերմանալու Հայոց ժողովրդական երաժշտության հետ:

Նա որոշեց օպերա գրել: Հովհաննես Թումանյանի «Թմկաբերդի առումը» պոեմն այն էր, որով կարող էր իրագործել իր երազելի գաղափարը:

Տեսարան «Ալմաստ» օպերայից

Ստեղծագործությամբ և կերտել գեղարվեստական մեծարժեք գործեր: Ինչպես «Երեք արմավենի» սիմֆոնիկ պատկերը և «Ղրիմի էսքիզները»:

Նրա վաստակն անուրանալի է նաև կամերային ստեղծագործության ասպարեզում. դաշնամուրի, ջութակի, թավջութակի պիեսներ, գործիքային անսամբլներ՝ գրված լարային կվարտետի և տրիոյի համար:

Այսպես. նա դեռ մինչև խորհրդայնացումը հայ դասական երաժշտության գանձարանը հարստացրեց տաղանդավոր գործերով և հայկական երաժշտության համար նվաճեց ճանաչման իրավունք Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում, ինչպես իր ժամանակ նման ճանաչման իրավունք էր նվաճել տիեզերածավալ հոգու և տաղանդի տեր Մեծն Կոմիտասը:

Երբ նա 1924 թվականին եկավ Հայաստան և որոշեց մեկընդմիջտ ապրել Երևանում՝ գիտեր սարսափի բավիղներով անցած իր ժողովրդի ոչ միայն ծանր կենցաղային պայմանները, այլ նաև նրա դեռ չամռված հոգու խեղաթյուրումների մասին: Նրանք բոլորը, որ Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հրավերով աշխարհի տարբեր ծայրերից եկան Հայաստան գիտեին այս:

Այն մտավորականները, որոնք եկան և բացեցին համալսարանը, կոմսեր-

Օպերան գլխավոր հերոսուհու անունով կոչվեց «Ալմաստ»:

«Ալմաստ» օպերան Սպենդիարյանն ավարտեց, երբ արդեն Հայաստանում խորհրդային կարգեր էին և ինքն էլ 1924 թվականից ապրում էր Երևանում:

Սպենդիարյանը հայ կոմպոզիտորներից առաջինն էր, որ իր ամբողջ գործունեության ընթացքում հետևողականորեն զբաղվել է սիմֆոնիկ

վատորիան, մյուս բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները, մասսայական, երաժշտական, նկարչական դպրոցները, ժողովրդի հետ ապրելով կիսաբազմ, դեռ չկառուցված քաղաքի կավաշեն խոնավ բոլոր հարմարություններից զուրկ տներում՝ երբեք չեն կասկածել իրենց գործի կարևորության մասին, երբեք չեն մտածել վերադառնալ դեպի այն լիառատ կյանքը, որտեղից եկել են: Նրանք իրենց Հայրենիքում էին և իրենց ժողովրդի հետ: Նրանք նորից ու նորից պիտի ապացուցեին, որ այս ժողովրդին մահ չկա, եթե ամեն քանդումից հետո նա նորից հերկում է իր Ոգեղեն դաշտը:

Կոմսերվատորիան արդեն գործում էր, և ուներ նվագախմբի, խմբերգի, օպերային դասարաններ: Կազմակերպչներն ու խմբի ղեկավարներն էին Արշակ Աղամյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Ի. Ա. Օգանեզովը, Ալեքսանդր Սպենդիարյանը:

Կոմսերվատորիայից առանձին Ալեքսանդր Սպենդիարյանը Հայաստանյան սիմֆոնիկ նվագախմբի կազմակերպումը վերցրել էր իր ձեռքը: Այս ընթացքում էր, որ նա գրեց «Երևանյան էտյուդները» սքանչելի ստեղծագործությունը հայ ժողովրդական երաժշտության ոգու խորունկ զգացողությամբ, գունագեղ ու հնարամիտ...

Իսկ 1927 թվականի մայիսին Կոմսերվատորիայի օպերային դասարանի ուսանողների ուժերով տեսարաններ բեմադրվեցին «Աիդա», «Եվգենի Օնեգին», «Դև» օպերաներից: Ժողովուրդը խանդավառությամբ ընդունեց դասական օպերաների այս ելույթները:

Ալեքսանդր Սպենդիարյանը գրեց.

«Մայիսի 18-ին դրվեց ապագա հայկական օպերայի հիմքը: Սա կարևոր իրադարձություն է մեր հանրապետության երաժշտական կյանքում: Այդ պատճառով էլ մեծ խրախուսանքի է արժանի հիմնադրող անծանց օպերային դասարանի ղեկավար և նվագախմբի դիրիժոր Ի. Ա. Օգանեզովի, ներկայացման ռեժիսոր Ա. Ս. Բուրջալովի և առողջ եռանդով տոգորված ուսանողների՝ ներկայացման մասնակիցների աշխատանքը»:

Սրբուհի Լիսիցյան

1933 թվականի հունվարի 20-ին բացվեց Հայաստանի պետական օպերային թատրոնը: Բացվեց Ալեքսանդր Սպենդիարյանի «Ալմաստ» օպերայով, դիրիժոր՝ Գ. Բուրջալյանի, նկարիչ Մ. Սարյանի միացյալ աշխատանքով:

Նա չտեսավ իր «Ալմաստը» պետական օպերային թատրոնի բեմում: Նա 1928 թվականի մայիսին կնքել էր իր մահկանացուն: Եկար ժամանակ հիվանդ էր, սրտի հետ կապված խնդիրներ ուներ, ուրբերն այտուցվել էին և մեծ դժվարությամբ էր քայլում: Հարազատները՝ կինը և վեց զավակները մնացել էին Ղրիմում: Տնային և կենցաղային անբարենպաստ պայմանները հմարավորություն չէին տալիս ընտանիքը բերել Երևան: Նա միայնակ էր տանում օր օրի ծանրացող վատ առողջությունը: Նա գիտեր, որ մի օր հանկարծակի կարող էր կտրվել իր կյանքի թելը և չտապում էր ավարտել իր «Ալմաստը», որով պիտի երաժշտական մի հուզիչ հուշարձան կանգնեցներ հայ ժողովրդի արիության, հայրենասիրության, ազատատենչ անկախության հավերժական պատվանդանին: «Ալմաստ» օպերայի էպիկական վեհությունը նրան դասեց համաշխարհային լավագույն օպերային նվաճումների շարքում...

Ալեքսանդր
Սպենդիարյանի վերջին
լուսանկարը

Բայց նա չտեսավ իր «Ալմաստի» բեմականացումը: Նա չտեսավ ժողովրդի ցնծությունը հասցեագրված իր «Ալմաստին»: Նա բոլոր ցավերից ազատված՝ 1928 թվականի մայիս ամսից խաղաղորեն հանգչում էր իր շիրիմում:

Իսկ շիրիմը գտնվում է Երևանի օպերային թատրոնի շենքի մերձակա պուրակում... Եթե պատահաբար կանցնեք այդ կողմով՝ հիշեք նրա վաստակը և մի պահ խոնարհվեք նրա շիրիմի առջև: Նա մեծ դեր է խաղացել հայկական ազգային երաժշտական դպրոցի, նրա գեղագիտության, ոճական առանձնահատկությունների ձևավորման գործում և հիմք դրել հայկական ազգային սինֆոնիզմին:

Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անունն է կրում

Երևանի օպերայի և բալետի թատրոնը, թիվ 1 երաժշտական դպրոցը: Երևանում է գտնվում նրա տուն-թանգարանը...

...**Ալեքսանդր Սպենդիարյանի** անունը կրող Երևանի օպերայի և բալետի թատրոնի մերձ հրապարակում վեր են խոյացել երկու մեծերի՝ **Հովհաննես Թումանյանի** և **Ալեքսանդր Սպենդիարյանի** արձանները, որոնց համատեղ ստեղծագործությամբ՝ «**Թմկաբերդի առումը**» պոեմի հիման վրա գրված «**Ալմաստ**» օպերայի բեմադրությամբ բացվեց **Ալեքսանդր Թումանյանի** կառուցած հոյակերտ թատրոնը:

Ողորմի մեծերին, որոնք մեզ ժառանգություն թողեցին ոգեղեն հրաշալիքներ:

ԱՐՄԵՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

1879 թվականի դեկտեմբերի 26-ին ծնվել է Ալեքսանդրապոլ քաղաքում: Դպրոցական պարապմունքների հետ միաժամանակ սովորում էր ֆլեյտա նվագել...

Երաժշտական կանոնավոր կրթություն ստացավ Թիֆլիսում, ուր 1894 թվականին տեղափոխվել էր ընտանիքը:

Արմեն Տիգրանյան

Ընդունվելով Թիֆլիսի երաժշտական ուսումնարան՝ շարունակում է կատարելագործել իր ֆլեյտայի նվագը **Մակար Եկմալյանի** մոտ, առանձին պարապում հարմոնիա և կոմպոզիցիա, երգում՝ **Կարա-Մուրզայի** երգչախմբում...

Ավարտելով երաժշտական ուսումնարանը՝ վերադառնում է Ալեքսանդրապոլ: Դպրոցում դասավանդելուց բացի՝ կազմակերպում է երգչախումբ, սովորեցնում **Կարա-Մուրզայի, Եկմալյանի** և իր մշակած ժողովրդական երգերը:

Գրում է նաև **Ավետիք Իսահակյանի** բանաստեղծություններով իր գեղեցիկ երգերը. «**Հովերն առան սար ու դարեր**», «**Ախ, իմ ծամիեն**», «**Սև աչքերից շատ վախեցիր**»՝ հուզական մեղեդիներով

չափազանց հարազատ ժողովրդի էությանը:

Բայց նրա երազանքն այլ էր: Նա պիտի ստեղծեր **ժողովրդական ոճի ազգային օպերա**:

Արմեն Տիգրանյանի համար **Թումանյանի «Անուշը»** եղավ ստեղծագործական հափշտակության առարկան:

Օպերայի վրա սկսեց աշխատել 1908 թվականից և ավարտեց 1912 թվականին: Նույն թվականի օգոստոսի 4-ին «**Անուշը**» բեմ հանվեց Ալեքսանդրապոլում, ուր գոյություն չունեին ոչ օպերային թատրոն, ոչ երգիչ դերասաններ, ոչ նվագախումբ, ոչ դեկորացիաներ, ոչ էլ բեմական հագուստ: Երաժշտագետ **Ալեքսանդր Շահվերդյանը** այսպես է բնորոշել «**Անուշ**» օպերայի առաջին ներկայացումը. «**Հիրավի դասական օպերան ծնվեց ցնցոտիների մեջ**»:

Ամեն ինչ արված էր սիրողների ուժերով: Այդ օրը մեծ տոն էր, տոնախմբություն և պարծանքի մի առիթ մինչև այժմ՝ Ալեքսանդրապոլ-Լենինական-Գյումրի քաղաքի հարգարժան քաղաքացիների համար: Մինչև այժմ քաղաք մտնող որևէ ոչ գյումրեցու պարտադիր տրվում է «**Իսկ դու գիտե՞ս, որ «Անուշը» առաջին անգամ մեր քաղաքում է բեմադրվել**» հարցը:

...Հետո «**Անուշ**» օպերան հեղինակի ղեկավարությամբ բեմադրվեց Անդրկովկասի շատ քաղաքներում՝ ամենուրեք գտնվող բացառիկ ընդունելություն:

Տեսարան «Անուշ» օպերայից

Ի դեպ. Սարոյի դերերգի առաջին կատարող **Շարա Տալանը** քառասուն տարի շարունակ մնաց այդ դերի չգերազանցված կատարողը:

«**Անուշը**» **Արմեն Տիգրանյանի** գլուխգործոցն էր, որը երևանի օպերային թատրոնի կառուցումից հետո մշտապես եղավ նրա խաղացանկում: Այն ներկայացվեց նաև Մոսկվայի մեծ թատրոնի բեմում 1939 և 1956 թվականներին կազմակերպված հայկական արվեստի տասնօրյակներին, և արժանացավ մոսկովյան երաժշտասեր հասարակության բացառիկ ջերմ ընդունելության:

...1913 թվականին **Արմեն Տիգրանյանը** հաստատվեց Թիֆլիսում և այստեղ շարունակեց իր ստեղծագործական և մանկավարժական կյանքը: Գրեց գործեր սիմֆոնիկ նվագախմբի համար, կատարեց բազմաթիվ երգերի խմբերգային մշակումներ և ստեղծեց «**Լեյլի և Մեջնուն**» դրամայի երաժշտությունը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ահեղ օրերի արդյունք էր **Արմեն Տիգրանյանի** ազգային հայրենասիրական «**Դավիթ Բեկ**» օպերան:

Առաջին անգամ «**Դավիթ Բեկը**» բեմադրվեց Երևանի օպերային թատրոնում 1950 թվականին՝ **Արմեն Տիգրանյանի** մահից հետո... Իսկ 1956 թվականին խաղացվեց Մոսկվայում Հայկական տասնօրյակի օրերին և, ինչպես «**Անուշը**» «**Դավիթ Բեկը**» նույնպես բարձր գնահատվեց...

ԵՎ ՆՐԱՆԵ...

Նրանք, որ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակների և 20-րդ դարի առաջին կեսին Հայոց երաժշտական կյանքի առաքյալները եղան:

Ռոմանոս Մելիքյան

Ռոմանոս Մելիքյան ազգային գեղարվեստական ռոմանսի չգերազանցված վարպետը, որը դեռ պատանի Ռուսաստանի հայաշատ վայրերում երգչախմբեր էր կազմակերպում և ազգային ու հայրենասիրական երգերով խանդավառում ունկնդիրներին:

Հետո **Սպիրիդոն Մելիքյանի** ղեկավարությամբ **Ռոմանոս Մելիքյանը**, **Ազատ Մանուկյանի** և մի խումբ հայ երաժիշտ-մանկավարժների հետ 1908 թվականին կազմակերպում է «**Երաժշտական լիգա**» ընկերությունը, որն իր առջև խնդիր էր դրել երաժշտական դասավանդումը դպրոցներում, ստեղծել մանկական նոր երգեր և շարունակել հայ երաժշտության տարածման **Կարա-Մուրզայի և Եկմալյանի** հայրենաման գործը:

Շարա Տալան

Հրատարակվում էին **Ռոմանոս Մելիքյանի** մանկական երգերի ժողովածուները և ձեռնարկները, կատարվում նոր սքանչելի երգերն ու ռոմանսները. «**Աշնան տողեր**», «**Ջնրուխտի**», «**Շափաղ կուտաս**», «**Մանուկն ու ջուրը**», «**Օրոր**», «**Ծիլ-ծիլ**»: Սրանք անուրանալի ներդրումներ են հայկական դասական երաժշտության գանձարանում:

Նրա անունով է կոչվում **Երևանի երաժշտական ուսումնարանը**, որովհետև նա կոմպոզիտոր, խմբավար, երաժշտա-հասարակական գործիչ լինելուց բացի՝ **ճշմարիտ մանկավարժ** էր:

Ազատ Մանուկյան

Ազատ Մանուկյանի ստեղծագործական գործունեությունը հիմնականում կապված էր մանուկների երաժշտական, գեղագիտական դաստիարակության հետ: Որովհետև նա համոզված էր. կիրթ հասարակություն ստեղծելու համար պետք է սկսել մանուկների գեղագիտական համապարփակ դաստիարակությունից: Նրա մանկական երգերը ամփոփված են «**Փնջիկ**»-ների 10 ժողովածուներում: Հիշենք մեծին ու փոքրին ծանոթ ու սիրելի «**Ծիծեռնակը բույն է շինում**», «**Արագիլ բարով եկար**», «**Ոսկե ձվիկ**» երգերը, մանկական օպերաներ «**Չարի վերջը**», «**Ոսկե ձկնիկը**»:

Հիշենք նաև մանկական օպերաներով և մանկական երաժշտական գործերով մանուկներին սիրելի դարձած **Անտոն Մայիլյանի** «**Գյուլնազ տատը**», **Սիբայել Սիրգոյանի** «**Ճպուռն ու մրջյունը**», **Դանիել Ղազարյանի** «**Հաղթված բազեն**», **Երվանդ Սարգսյանի** «**Պոչատ աղվեսը**», **Սարգիս Մուրադյանի** «**Շունն ու կատուն**»:

Անուշավան Տեր-Ղևոնդյան

Հիշենք **Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանի** «**Մանկական երգեր**» ժողովածուները, ինչպես նաև ժողովրդական երգերի մշակումները. «**Ալագյազ**», «**Մեր դռանը խնկի ծառ**», «**Ճախարակ**», «**Կայնել են, գալ չեն կարող**» և ինքնուրույն «**Ուռենի**», «**Կալի երգ**», «**Հրաժեշտ**», «**Ծաղկոց մտա**» ստեղծագործությունները, «**Շիրակի էտյուդներ**» սիմֆոնիկ շարքը, «**Ախթամար**» սիմֆոնիկ պոեմը, «**Վահագնի ծնունդը**», «**Արեգակի ցուլերում**» մանկական օպերան՝ «**Երաժշտության տարրական տեսություն**» դասագիրքը:

Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը, **Սպիրիդոն Մելիքյանի**, որը կազմակերպել էր «**Երաժշտական լիգա**» ընկերությունը մի խումբ կոմպոզիտորների հետ, տարբեր գիտական արշավախմբեր էին կազմակերպում տարբեր գավառներում, ձայնագրում ժողովրդական երաժշտության նմուշներ: Արշավախմբի ֆոնո-

գրաֆով ձայնագրած ժողովրդական երգերը վերծանում ու նուագարում էր **Սպիրիդոն Մելիքյանը**:

Սպիրիդոն Մելիքյանի գրչին են պարտական մի շարք երաժշտագիտական ուսումնասիրություններ:

Բազմիցս խոստովանել են, որ անհնար է բոլորի մասին լիարժեք գրել... Մեկիկ-մեկիկ հիշատակել բոլորին: Բայց նրանց կյանքին ու երաժշտությանը նվիրված երաժշտագետների բազմաթիվ վերլուծական գրքերով կարող եք մանրամասնել ձեր իմացությունը: Հայոց երաժշտական կյանքի ասպարեզում նրանց կատարած անուրանալի նվիրումների մասին:

Ավելացնենք միայն. ինչ տաղանդի ու շնորհքի տեր էլ որ լինեն նրանք՝ **Ուսուցիչ** են: **Ուսուցիչ** խորին հավատով հանդեպ մատաղ սերունդը՝ իրենց հուզական աշխարհով և հայրենասիրությամբ, ազգային գեղագիտական դաս-տիարակության առաքյալներ:

ԱՐԱՍ ԽԱՉԱՏՈՒՅԱՆ

Նա համաշխարհային համբավ ձեռք բերեց հայ ժողովրդական երաժշտության անսպառ ակունքներից սնելով իր ոգևորությունը, իր ներգործումն ու տպավորիչ, լայնահուն, խորին ընդհանրացումները:

Օգտագործելով հայ ժողովրդական երգ-երաժշտության երանգավորումները, **Խաչատուրյանը** կարծես սանձազերծում է նրանց ներքին թաքնված եռանդը:

Արամ Խաչատուրյան

Ծնվել է Թիֆլիսում, 1903 թվականի հունիսի 6-ին, գողթների **Եղիա Խաչատուրյանի** ընտանիքում: **Եղիան** կազմարար էր: Ընտանիքը Նախիջևանից եկել էր Թիֆլիս՝ մտահոգված զավակների կրթությամբ: Եղիան չորս որդի ուներ, որոնցից երեքը՝ նվիրվեցին արվեստի ասպարեզին՝ **Արամը, Սուրենը և Լևոնը**...

Իսկ **Վաղինակը**՝ ոչ: **Եղիան** և իր կին **Ղումաշը** սիրում էին երգել ամենատարբեր ժողովրդական և գուսանական երգեր: Նրանք երգում էին անչափ սրտալի, և զավակներն իրենց առաջին երաժշտական տպավորություններն ստացան ծնողների ընտանեկան երգեցողությունից:

Եղիայի և Ղումաշի որդիներից առաջինը **Սուրենը**, Մոսկվա բարձրագույն կրթություն ստանալու գնաց և, ավարտելով տեղի պետական համալսարանը, աշխատանքի ընդունվեց Մոսկվայի Գեղարվեստական թատրոնում, սկզբում՝ որպես բեմադրական մասի վարիչ, ապա՝ որպես բեմադրիչ՝ 1910 թվականից մինչև 1934 թվականը, իր մահը:

1918 թվականին Մոսկվայում, Գեղարվեստական թատրոնում աշխատելուն

Սպիրիդոն Մելիքյան

գուզընթաց **Սուրեն Խաչատուրյանը** հիմնադրել է **Հայկական դրամատիկական ստուդիան**, որը ղեկավարել է մինչև 1923 թվականը և այնուհետև հանձնել **Ռուբեն Սիմոնովին**:

Կրասնոդարի հայկական թատրոնում բեմադրել է **Շանթի «Հին աստվածները»**, Լենինականում՝ **Լուսա-ձարսկու և Դեթյի «Նապոլեոնի արշավանքը»**...

Վախճանվել է ուժերի ծաղկման շրջանում, 45 տարեկան հասակում՝ 1934 թվականին:

Հայտնի է նրա որդին՝ կոմպոզիտոր **Կարեն Սուրենի Խաչատուրյանը**:

Եղիա Խաչատուրյանի մյուս որդին՝ **Լևոնը** Մոսկվայի ռադիոյի երգչախմբի մենեջերից էր: Նրա որդին էր հայտնի **Էմին Խաչատուրյանը**: Նրա մասին կխոսենք առանձին:

Սուրեն Խաչատուրյան

Եղիա Խաչատուրյանի Արամ որդին էր, որը հռչակվեց ոչ միայն Հայաստանում և ԽՍՀՄ-ում, այլև աշխարհում՝ որպես մեծագույն տաղանդի ահռելի փայլատակում:

1921 թվականին **Արամը** մեկնեց Մոսկվա և ընդունվեց համալսարանի կենսաբանական բաժին... Բայց նա երաժշտության հանդեպ ուներ մի առանձին հոգեզգացում, որը նրան տարավ **Գեեսիների** անվան տեխնիկում: Նա 19 տարեկան էր և չուներ նույնիսկ երաժշտական տարրական կրթություն:

26 տարեկան էր, երբ ընդունվեց կոմսերվատորիա և ուսանելու տարիներին ստեղծեց գունագեղ տոնական տրամադրությամբ առլեցուն վիրտուոզային գործեր:

Գերազանց ավարտեց կոմսերվատորիան, և նրա անունը ոսկե տառերով փորագրվեց պատվո մարմարե տախտակի վրա՝ ռուս անվանի երաժիշտների անունների կողքին:

Որպես դիպլոմային աշխատանք նա ներկայացրել էր իր **«Առաջին սիմֆոնիան»**՝ հորդաբուխ, վիթխարի տաղանդի, ստեղծագործական կատարյալ հասունության վկայությունը:

«Առաջին սիմֆոնիան» ձոնված էր Խորհրդային Հայաստանի 15-ամյակին: Խստաշունչ ու առնական իր ժողովրդի հերոսական խիզախ ոգին է սլացք առել վերիուշի, սակայն մահ պայքարի ու հաղթանակի հաստատականությամբ:

Ռուս մեծ կոմպոզիտոր **Դ. Դ. Շոստակովիչը** գրել է. **«Ես չառ լավ եմ հիշում այն մեծ ու ուժեղ տպավորությունը, որ գործեց ինձ վրա Խաչատուրյանի սիմֆոնիան: Ես ապշեցի այդ ստեղծագործության արտակարգ մեղոդիկ հարստությունից, սքանչելի ու վառ օրկեստրա-**

Երիտասարդ Արամ Խաչատուրյանը

վորումից, երաժշտական նյութի խոր բովանդակությունից և ընդհանուր տոնական ու հրձվալի կողորհտից: «Առաջին սիմֆոնիայի» երաժշտության մասին կարելի է ասել, որ դա գունեղ ու խնդուն կյանքի արբեցում է: Հիշում եմ, որ «Առաջին սիմֆոնիայի» առաջին կատարման ժամանակ շատ երաժիշտներ կային, որոնք մոտավորապես զգում էին նույն բանը, ինչ որ ես՝ հրձվանք մի շատ մեծ ու տաղանդավոր կոմպոզիտորի երևան գալու առթիվ»:

...Ասպիրանտուրայում սովորելիս Խաչատուրյանը գրում է «Դաշնամուրի կոնցերտը»: Առաջին անգամ այն կատարվեց 1937 թվականին: Հետո մեծ սիրով մշտապես կատարվեց դաշնակահարների կողմից:

Արվեստագետ Գ. Շ. Գյոդակյանը «Դաշնամուրի կոնցերտի» մասին գրում է. «Ամբողջ ստեղծագործության հերոսական-պաթետիկ բնույթը որոշվում է կոնցերտի առաջին մասի հիմնական թեմայի երևան գալով, որ առաջին իսկ տակտերից հմայում է իր կամային, հզոր հնչումով: Դա իր գործերի ու երազանքների մեջ խիզախ՝ ժողովրդի ուժի կերպարն է: Զգացմունքի այդ աստիճանական և անշեղ աճումը... անջնջելի տպավորություն է թողնում ունկնդիրների վրա»:

«Դաշնամուրի կոնցերտում» նույնպես հեղինակն օգտագործել է ժողովրդական մեղեդի և այս առիթով ասել. «Ես ավելի բարձր եմ գնահատում ժողովրդական մեղեդիի հետ համարձակորեն ու ստեղծագործաբար վարվելու սկզբունքը, երբ կոմպոզիտորը ղեկավարվելով իր մտահղացմամբ ու գեղարվեստական հոտառությամբ, ժողովրդական մեղեդին օգտագործում է որպես կենարար հատիկ, որպես այն սկզբնական ինտոնացիոն բջիջը, որը կարելի է ազատ ու համարձակ զարգացնել, մշակել ու ծոխացնել»:

Մյուս ականավոր ստեղծագործությունը «Սիմֆոնիկ պոեմն» է եզրափակիչ խմբերգերով, որն առաջին անգամ հնչեց Մոսկվայում 1938 թվականի նոյեմբերին: Այստեղ ժողովրդական «ճախարակի երգը» սկզբում խստաշունչ ու թախծալի, աստիճանաբար փոխվում է և ավարտվում եզրափակիչ հիասթափ խմբերգով: Այստեղ ևս իր ժողովրդի դժվարին ուղին է... Պայքարի բովով անցած, սակայն մշտապես ապագայի պայծառ հավատով ապրող իր ժողովրդի ուղին:

...Հետո աշխարհահռչակ Դավիթ Օյստրախը կատարեց նրա «Զուբակի կոնցերտը»: 1940 թվականն էր: Աշխարհի մեծագույն ջութակահարները նույնպես շտապեցին կատարել այն...

Երբ ջութակահար Լ. Կաուֆմանը կատարեց այն Նյու-Յորքում, «POST» թերթի գրախոսը գրեց. «Ահա մի նոր ու թարմ բան. մի կոնցերտ, որ օժտված է լայն ընդգրկումով, թափով, հրավառ ավյունով: Եթե լույսը՝ մաքուր լույսը, իր ամբողջ փայլով, հնարավոր լիներ հալել, դարձնել հնչյուն (իսկ մեր էլեկտրոնային դարում դա հավանորեն հնարավոր է), ապա հենց այդ էլ արել է Խաչատուրյանը իր գլուխգործոցում»:

1941 թվականին «Զուբակի կոնցերտն» արժանացավ Պետական մրցանակի:

Հայկական բալետային երաժշտության մեծ հաջողությունը նույնպես Արամ Խաչատուրյանի անվան հետ է կապված: Նա գրեց «Երջանկություն» բալետը, որ 1939 թվականին բեմադրվեց Երևանի Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում և Հայաստանի երաժշտական կյանքում նշվեց որպես իրադարձություն:

1939 թվականին գրված «Երջանկություն» բալետը նոր լիբրետոյով Խաչատուրյանը վերամշակեց և «Գայանե» վերնագրով մատուցեց իր ժողովրդին: Այն վաղուց համաշխարհային հռչակ է ձեռք բերել: Ինքնաբուխ զգացմունքների, հուզական, սակայն նաև որոտընդոստ ավյունով, անսպառ երևակայությամբ ու սքանչելի գունագեղությամբ երաժշտությունը լսողին և դիտողին ընկղմում է սարսուռների մեջ: Հիշենք միայն «Սուսերով պարը», «Վարդագգեստ աղջիկների պարը»:

Տեսարան «Գայանե» բալետից

«Գայանեն» բեմադրվեց 1947 թվականին Երևանի օպերայի և բալետի թատրոնում:

Նա գրեց նաև «Դաշնամուրի, ջութակի և կլառնետի տրիոն», «Պարեր Դաշնամուրի և ջութակի համար», «Երգ-պոեմ»... և այլն:

1944 թվականին, երբ դեռ պատերազմը մոլեգուն էր աշխարհում, Թիֆլիսում տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան հանրապետությունների արվեստի տասնօրյակ:

«Հայ երաժշտական մշակույթի գործիչները այդ ստուգատեսին ցույց տվեցին իրենց խոշոր և ակնբախ նվաճումները: Միահամուռ ծանաչման արժանացավ Ա. Խաչատուրյանի «Երկրորդ սիմֆոնիան», Գ. Եղիազարյանի ունեցան Դ. Ստեփանյանի «Առաջին սիմֆոնիան», Գ. Եղիազարյանի «Հայաստան» պոեմը, Ա. Բաբաջանյանի «Դաշնամուրային կոնցերտը», Ա. Հարությունյանի «Սիմֆոնիկ ուվերտյուրան», Ա. Տեր-Ղևոնդյանի «Անա-հիտ» բալետի սյուիտը, Է. Միրզոյանի «Հայրենական պատերազմի հերոսներ» սիմֆոնիկ պոեմը, Գ. Զեբոտարյանի «Դաշնամուրի սոնատը» և այլ գործեր»:

Բայց Արամ Խաչատուրյանի 1943 թվականին գրված «Երկրորդ սիմֆոնիան» առանձնահատուկ էր:

Երաժշտագետ Գ. Խուրովը իր «Երաժշտության և երաժիշտների մասին» ուսումնասիրության մեջ գրեց.

«Այս ստեղծագործության մեջ մենք լսում ենք պայքարի մի ողբերգական պոեմ, պայքարի, որը տոգորված է ազատության, բարու, գեղեցկության ու մարդկայնության վեհ իդեալները կոպտորեն ոտնակոխ արած Թշնամու նկատմամբ սրբազան ատելությամբ: Մենք լսում ենք վրեժի կոչող

վիշտ և մի հուզիչ երգ այն հերոսության հոգևոր վեհության մասին, որը հաղթահարում է տառապանքը և հենց մահը՝ չարի մռայլ ուժերի վրա տարվող հաղթանակի դժվարին, փշոտ ծանապարհին...»:

Երկրորդ սիմֆոնիան կոչվում է նաև **Ձանգերով սիմֆոնիա...**

Ահազանգի դողանք է **Ձանգերի ձայն-մեղեդին**: Որպես ընկած հերոսների, պատերազմի զոհերի «ռեքվիեմ» է հնչում ժողովրդական «**Որսկան ախպեր**» երգի անսահման վշտալի մեղեդին: Երաժշտությունը զարգանում է սգո թափորի ռիթմով. անխուսափելի վիշտ, որը ոչ մի բանով չի կարելի խլացնել, սակայն խորալի ահեղ թեման սրբազան պայքարի ու արդար հատուցման է տանում ժողովրդին, իսկ վերջին պահին հնչող զանգերն արդեն տագնապալի ահազանգ չեն: Նրանք հնչում են հանդիսավոր ու ահեղ, որպես ժողովրդի հզորության, նրա տարած դժվարին հաղթանակի հուզիչ վերջաբան:

Խաչատուրյանի «Երկրորդ սիմֆոնիան» կատարվում է աշխարհի ամենատարբեր երկրներում՝ հավաստելով հեղինակի համծարի մասին: Այդ համծարի մասին է վկայում նաև «**Թավջութակի կոնցերտը**»: Դաշնամուրի, ջութակի կոնցերտների հետ հեղինակը «**Թավջութակի կոնցերտով**» լրացրեց գործիքային կոնցերտների երրորդությունը: «**Թավջութակի կոնցերտը**» գրվել է 1946 թվականին:

Նա իր տաղանդաշատ բոլոր գործերի հետ ստեղծեց նաև **Հայաստանի հիմնը Սարմենի** խոսքերով, որն առաջին անգամ հնչեց 1944 թվականին:

Տեսարան «Սպարտակ» բալետից

«**Սպարտակի դարաշրջանը մի հուզիչ էպոսա է մարդկության կյանքում: Այժմ՝ երբ աշխարհի բազմաթիվ ծնված ժողովուրդներ պայքար են ծավալում իրենց ազատագրության և ազգային անկախության համար, Սպարտակի անմահ կերպարը առանձնակի հմայք է ստանում: Եվ իմ բալետի երաժշտությունը հորինելիս, ձգտելով մտովի հասու լինել Հին Հռոմի մթնոլորտին, վերստեղծել հեռավոր անցյալի պատկերը, ես միշտ զգում եմ Սպարտակի հոգևոր մոտիկությունը մեր դարաշրջանին, ամեն տեսակ բռնակալության դեմ մղած մեր պայքարին, իմպերիալիստական ագրեսորների դեմ ծնված ժողովուրդների մղած պայքարին»:**

Հետո «**Սպարտակ**» բալետն էր: Հնագույն Հռոմի պատմության մի դրվագ է ներկայացնում «**Սպարտակը**», որն այնքան ընդհանրություններ և եզրագծեր ունի մեր՝ 20-րդ դարի ժամանակների հետ: Հռոմում առասպելական Սպարտակի ղեկավարությամբ ստրուկների հզոր ապստամբության պատմության ժամանակակից հնչեղության մասին շեշտել է ինքը՝ հեղինակը:

Խաչատուրյանն իր այս բալետն ավարտեց 1954 թվականին: Երկու տարի անց 1956 թվականի դեկտեմբերի 27-ին այն ներկայացրեց Լենինգրադի օպերայի և բալետի թատրոնը՝ ամերևակայելի հաջողության, մեծ ժողովրդականության արժանանալով:

Արամ Խաչատուրյանի ամենակատարյալ ստեղծագործություններից մեկը՝ «**Սպարտակ**» բալետը, հեղինակի համծարի պոռթկումն էր զգացմունքների հրաբորբոքությամբ և գեղեցկությամբ, հոյակապ հակադրությունների միջոցով ծավալվող իրադարձությունների լարվածությունը բարձրակետի հասցնող կրքերի դրամատիկական շիկացումով, և, ընդհանրապես, ամբողջ ստեղծագործության վայելչագեղությամբ և ոգեշնչությամբ:

Երաժշտագետ **Գ. Շ. Գյոդակյանը** հավաստում է.

«**«Սպարտակի» երաժշտությունը մի երաժշտություն է, որ գրել է հայ ազգային երաժշտական արվեստի հատկանշական առանձնահատկությունների տեր կոմպոզիտորը»:**

Չմոռանալով նաև խորհրդային տարիներին ծնունդ առած բոլորովին նոր բնագավառի՝ **կինոերաժշտության** մասին:

1935 թվականին էկրան բարձրացավ հայկական առաջին հնչուն ֆիլմը՝ «**Պեպոն**»: Երաժշտությունը՝ **Արամ Խաչատուրյանի**: Եվ ֆիլմի, և երաժշտության հաջողությունը ակնբախ էր: Այն մինչև այժմ էլ դիտվում է մեծ հետաքրքրությամբ: Գլխավոր հերոսի՝ **Պեպոյի երգը** իր սրտառուչ հուզականությամբ դարձավ համաժողովրդական:

Հայկական կինոյում նրա հաջորդ աշխատանքը «**Ձանգեզուր**» ֆիլմի երաժշտությունն էր:

Արամ Խաչատուրյանը նաև հրավիրվեց հեղինակելու «**Ստալինգրադյան ճակատամարտ**», «**Օթելլո**», «**Ծովակալ Ուշակով**», «**Վ. Ի. Լենին**», «**Ռուսական հարց**» և այլ ֆիլմերի երաժշտությունը:

Կինոյից բացի՝ **Խաչատուրյանը** երաժշտություն գրեց «**Վալենտինայի ալյրին**» և «**Դիմակահանդես**» դրամատիկական ներկայացումների համար:

Ամփոփենք:

Արամ Եղիայի Խաչատուրյանը ծնվել է Թիֆլիսում, ապրել ու ստեղծագործել Մոսկվայում և թաղվել Երևանի **Կոմիտասի** անվան զբոսայգու պանթեոնում:

Նա կոմպոզիտոր, դիրիժոր, մանկավարժ և հասարակական գործիչ էր: Նրան կարելի է որակել **համճար** բառով: Նա Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս էր, ԽՍՀՄ կոմպոզիտորների միության քարտուղար, դասավանդում էր Մոսկվայի կոնսերվատորիայում և զենսինների անվան երաժշտական մանկավարժական ինստիտուտում: Խորհրդային Հայաստանի և ԽՍՀՄ-ի Գերագույն խորհրդի պատգամավոր էր:

Նրա արվեստը սերտորեն առնչվում էր հայ ժողովրդական երաժշտությանը: Հեղինակային համերգներով հանդես է եկել ԽՍՀՄ տարբեր քաղաքներում և ավելի քան 30 արտասահմանյան երկրներում: Լատինական Ամերիկայի

երկրների հետ Բարեկամության և մշակութային համագործակցության խորհրդի ասոցիացիայի պրեզիդենտ էր, Խաղաղության պաշտպանության խորհրդի անդամ: Իտալիայի «Սանտա Չեչիլիա» երաժշտական ակադեմիայի պատվավոր անդամ, Մեքսիկայի կոնսերվատորիայի պատվավոր պրոֆեսոր, ԳԴՀ ԳԱ թղթակից անդամ:

Արամ Խաչատուրյանի շիրիմը պանթեոնում

Երևանում **Խաչատուրյանի** անունով են կոչվում Հայֆիլիարմոնիայի մեծ դահլիճը, թիվ 10 երաժշտական դպրոցը և փողոցներից մեկը:

1984-ին Երևանում բացվել է **Խաչատուրյանի** տուն-թանգարանը: 1993-ից անցկացվել է «Արամ Խաչատուրյան - 93» փառատոնը:

Նա չէր ապրում հայրենիքում, սակայն ամբողջությամբ նրա հետ էր, նրա ժողովրդի ոգեղեն հարստության հետ:

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ

Նրան կոչում էին «Թափառական Հայրենի ավերակաց»:

Ճարտարապետ Վարազդատ Հարությունյանը ասում էր.

«Երբ խորհում ես այդ մեծ գիտնականի բեղմնավոր գործունեության մասին, թվում է, թե նա և մեծ Կոմիտասը նմանօրինակ ծառայություն մատուցեցին իրենց ժողովրդին: Ինչպես Կոմիտասը հավաքեց ու աշխարհով մեկ ներկայացրեց հայ գեղջուկի հոգեկան գանձերից մեկը՝ երաժշտությունը, այնպես էլ Թորամանյանը՝ «Թափառականը Հայրենի ավերակաց», Անհի ավերակներում, Շիրակի, Արագածոտնի ու Բազմաթիվ այլ վայրերի հուշարձաններն ուսումնասիրելով՝ գիտական աշխարհին ներկայացրեց հայ ժողովրդի ստեղծագործ մտքի մի այլ նշանավոր բնագավառ՝ ճարտարապետությունը»:

Թորոս Թորամանյան

Նա եղավ հայ ճարտարապետության հավաքական հանրագիտարանն ու մեկնաբանողը: Հետախույզի նրա աչքից չի վրիպել հայ ճարտարապետության ոչ մի բնագավառ: Հզոր խորաթափանցությամբ տվել է գիտական անառարկելի մեկնաբանություններ հայ ժողովրդի շինարարական հանճարի բոլոր ասպարեզներում:

Հայ ժողովուրդը սիրում է նրա անունը, ինչպես **Հովհաննես Թումանյանի** և **Կոմիտասի** անունները:

Արևմտյան Հայաստանի Շապին Գարահիսար քաղաքի հողագործի ընտա-

միքում 1864 թվականին ծնվեց **Թորոս** մանուկը, որ շուտով գրկվելով ծնողներից՝ որբացավ: Բարեկամների օգնությամբ մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, որովհետև այնտեղ միայն կարող էր տեր դառնալ այն մասնագիտությամբ, որի մասին երազում էր: Նա որոշել էր ընդունվել Կոստանդնուպոլսի **Գեղարվեստից ճեմարանի** ճարտարապետական բաժին: Սակայն գավառում ստացած կրթությունը բավարար չէր նպատակին հասնելու համար: Նյութական միջոցներից զուրկ պատանին պիտի կարողանար հոգալ իր գոնե չնչին ապրուստը և լրջորեն նախապատրաստվել քննություններին:

Գործազուրկ պանդուխտներով լեցուն Կոստանդնուպոլսում վերջապես նրան հաջողվում է աշխատանք գտնել նախ քարակոփի, ապա՝ հյուսնի մոտ, ապրելու մի փոքրիկ անկյունով... Նա իր վաստակածի մեծ մասը տալիս էր մասնավոր ուսուցիչներին՝ իրեն պահելով մի կտոր հացի գինը միայն:

Վերջապես 1888 թվականին ընդունվում է Կայսերական գեղարվեստի ճեմարանի ճարտարապետական բաժին, որը և ավարտում է առաջին կարգի նրբանակով:

Նա փնտրված ճարտարապետ էր և մեծահարուստների պատվերով Կոստանդնուպոլսի շրջակայքում կառուցում էր մենատներ ու ապարանքներ:

Բայց նա շուտով ստիպված է լինում թողնել Կոստանդնուպոլիսը և փախչել Բուլղարիա: Պատճառը 1895 թվականի «Բաբը Ալի» դեպքերն էին, երբ Թուրքիո մայրաքաղաքում երկու օր տևող հայ բնակչության արյունահեղ կոտորածը կատարվեց:

Վառնայում Համիդյան ջարդերից որբացած և այստեղ հասած երեխաների համար բացված դպրոցում՝ նկարչության դասեր է տալիս: Այսպես երեք տարի:

Վերջապես իրավունք է ստանում իր մասնագիտությամբ աշխատելու Բուլղարիայի քաղաքներում:

Նա Սոֆիայում և Վառնայում սկսում է կառուցել սքանչելի մենատներ և հասարակական շինություններ, որոնցից մեկի մասին «Բյուզանդիոն» թերթի 1898 թվականի 386 համարում կարդում ենք.

«**Քաղաքի կենդրոնն ամենեն շեն ու բանուկ պողոտային բերանը բարձր լայնանիստ ամրակուռ շենք մը, որ իսկույն ուշադրություն կգրավե օտարականին և որ կրնամ ըսել, թե Վառնայի շենքերուն ներկայացուցիչ միօրինականությանը մեջտեղ գողտր ու հակուցիչ այլազանություն մը կդնե հոս, նոր ճարտարապետություն է ասիկա և ուշադրության ու համակրանքի առանցք մը կդառնա**»:

Նա Բուլղարիայում կառուցեց Հայ Ազգային վարժարանի շենքը: Իսկ հետո իր սքանչելի կառուցումների համար արժանացավ մաս Վառնայի քաղաքապետարանի կողմից 1899 թվականի ապրիլի 1-ի պաշտոնագրով տրված հատուկ պատվոգրին:

Մի քանի տարի անց Թորամանյանը ցանկանալով խորացնել ճարտարապետական տեսության ու պատմության մասին իր գիտելիքները՝ 1902 թվականին մեկնում է Փարիզ, որտեղ նրան հաջողվում է լսել ժամանակի ականավոր

գիտնականների՝ արվեստի մասին կարդացած դասախոսություններ և հաճախել թանգարաններ:

Կարապետ Բասմաջյան

Փարիզում **Թորամանյանը** հանդիպում է «Բանասեր» հանդեսի խմբագիր և հրատարակիչ **Կարապետ Բասմաջյանին**:

Վիմական արձանագրություններ հավաքելու և «Բանասեր» հանդեսում տպագրելու համար, ինչպես նաև մի քանի հուշարձանների ճարտարապետական ալբոմ պատրաստելու նպատակով, նրանք պայմանավորվում են միասին գիտական արշավ կատարել դեպի Անի: Ալբոմի պատրաստումը ստանձնում է **Թորոս Թորամանյանը**: Սա միայն առիթ էր, որով պիտի իրականանար նրա վաղեմի երազանքը՝ լինել Անիում, սեփական հայացքով շոշափել միջնադարյան Հայաստանի հռչակավոր մայրաքաղաքի ճարտարապետությունը:

19-րդ դարում հայկական ճարտարապետության մասին թյուր տեսակետներ կային: Եվրոպական մասնագետներից ոմանք այն համարում էին «**ինքնատիպությունից զուրկ, օտար ոճերի ընդօրինակություններից կազմված արվեստ**»:

Թորամանյանը չէր կարող հաշտվել հայ ինքնուրույն ճարտարապետության նման մերժման հետ, որը պարզապես չգիտության արդյունք էր:

Այնուամենայնիվ, 18-19-րդ դարերի ընթացքում Հայաստան այցելած օտարազգի գիտնականներ **Շարդենը, Տեքսին, Շաուզին** և ուրիշներ իրենց ճանապարհորդական նոթերում խոսում էին Հայաստանի ճարտարապետական հուշարձանների քանակի, վիճակի, ձևի, կառուցման ժամանակի և գեղարվեստական ոճի մասին: Եվ, իհարկե, Անիի ճարտարապետական մնացորդների մասին, որոնք ավեր ու կիսավեր վիճակով անգամ, դիտողի վրա թողնում էին անջնջելի տպավորություն, հիացական զարմանք:

Մինչ Անի մեկնելը **Թորամանյանը** հեռավոր ճամփորդություն էր կատարել դեպի Հռոմ, Հունաստան, Եգիպտոս: Նա պիտի ծանաչեր աշխարհահռչակ ճարտարապետական կոթողներ, որպեսզի ճշմարտորեն կարողանար գնահատել իր ազգային ճարտարապետության տարբերությունը ուրիշներից, նրա բացառիկ ինքնությունը:

«**1903 թվականին... հուլիս ամսի մեջ մտա Հայոց հին մայրաքաղաք Անի... Անականկալ նորություն էր ինձի համար տեսնել այնքան գեղարվեստական**

Թորոս Թորամանյանը Անիում

գոհարներով լեցուն անկյուն մը, ուր իբր օվասիս, Արևելքի հնադարյան խավարի մեջ ծլած ու ծաղկած էր... Իրարու հաջորդող զանազան զգացումներու՝ հուզումի, տխրության մեջ երկար տարուբերվելե հետո, սիրով փարեցա մեր պապերեն մեզի ժառագություն մնացած այդ տխուր և սրբազան հիշատակներուն: Ուխտեցի մնալ այնտեղ, տքնիլ, մեկ կողմեն աշխատությանս արդյունքը հայ ժողովրդին ներկայացնելու անխառն ուրախությունը վայելել, մյուս կողմից մեր ցեղի հանձարին չնաշխարհիկ բեկորները փլատակներու և գերեզմանական տխուր հողակույտերու տակեն ազատելով՝ ցույց տալ նաև ամբողջ գիտական աշխարհին»:

Մարդը տասը տարի Կոստանդնուպոլսում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում գրադվել է գործնական ճարտարապետությամբ, որն այսպես թե այնպես՝ ապահովել է իր ապրուստը, նույնիսկ կարողացել է ճամփորդել... Հիմա նա հրաժարվել էր գործնական նախագծումներից և ամբողջությամբ դարձել **թափառականը հայրենի ավերակաց**: Նա մտել էր հեքիաթային մի աշխարհ և դյուքվել: Հմայված հոգով փորձում էր ավերակների լռության ընդերքից հանել շքեղորեն կենդանի իր հին մայրաքաղաքի ամբողջական կերպարը...

Այնքա՞ն ազնիվ էր նրա նպատակը և այնքա՞ն դաժան այն իրագործելու պայմանները:

Նա զուրկ էր որևէ նյութական օժանդակությունից: **Կարապետ Բասմաջյանի** խոստացած ապրուստի ամենատարրական չափն անգամ չստացավ: Եվ ոչ էլ կանոնավոր բնույթ կրեց թիֆլիսաբնակ հայ հարուստներից մեկի նշանակած ամսական 30 ռուբլի նպաստը:

Վկայել է **Նիկողայոս Մառը**.

«**Ապրելով ցուրտ, չտաքացվող և մինչև ծնկները անձրևաջրով լցված սենյակում, Թորոս Թորամանյանը հասավ ծայր աղքատության, նա օրերով սովի էր մատնված, ծածկված էր ցնցոտիներով**»:

Ի՞նչն էր այս մարդուն ստիպում տանել այդ տառապանքը. քաղցի ու ցրտի ճիրաններում հոշոտվել, երբ կարող էր նույնիսկ շատ լավ պայմաններում ապրել կատարելով հարուստների պատվերները՝ նրանց համար գեղեցիկ ապարանքներ կառուցելով:

Դժվար է սովորական, առօրեական մարդուն հասկանալ Թորամանյան Դժվար է սովորական, առօրեական մարդուն հասկանալ Թորամանյան երևույթը, մարդկային այդ տեսակը: Նրանք քիչ են, բայց նրանցով արդարանում է, պայծառանում է Աստծո Արարչագործական էությունը աշխարհի վրա: **Թորոս Թորամանյանը** տեսել էր Անին իր պայծառատես մտքի փայլատակումով: Այս կործանված քաղաքը պիտի ինչ-որ կերպ հառներ, գուցե որպես խրատ, գուցե նախատիմը դառնալու համար մեր հոգիներին որպես մեծ, ահռելի մի սփոփանք:

Նա տանում էր անմարդկային տառապանքը և, վստահաբար կարող եմ ասել, **օրհնված էր Արարչից...**

...Դաժան ծնունդ ամիսները Անիում անցկացնելուց հետո, 1904 թվականի ...Դաժան ծնունդ ամիսները Անիում անցկացնելուց հետո, 1904 թվականի Գարնանը գալիս է Էջմիածին, հույս ունենալով Անիի մասին խոսել վանական

Դժբախտ մարդ էր, բայց վերջիվերջո երջանիկ՝ հատուցել էր մայր ժողովրդին իր պարտքը, հատուցել մի, տասը, հարյուր մարդու ուժերից վեր իր հանճարեղ աշխատանքով»:

Գիտնականը մանրագնին ուսումնասիրել է եղիշեի, եզնիկ Կողբացու, Ղազար Փարպեցու, Մխիթար Գոշի, Մովսես Խորենացու, Անանունի՝ Սեբեոսի,

Հովհաննես Կոզեռնի, Շոթա Ռուսթավելու և այլոց երկերը, նրանց նվիրել հոգվածներ ու մենագրություններ:

Մառը բացահայտել է հայ մատենագիտության նշանակությունն ասորական և հունական հուշարձանների նախնական խմբագրությունները վերականգնելու գործում:

Նոր էր ու ճշմարիտ հայ-վրացական պատմամշակութային ընդհանրությունների լուսաբանությունը և հաստատումը Անդրկովկասի ժողովուրդների Արևելյան քրիստոնեական մատենագիտությամբ հայերենի միջնորդավորությամբ հաղորդակցվելը:

Մառը հետախուզական պեղումներ է կատարել Հայաստանի հնավայրերում՝ Ակներում, Շիրակավանում, Դվինում, Չվարթնոցում, Գառնիում: Հիմնավորապես զբաղվել է նաև Անիի պեղումներով:

...**Նիկողայոս Մառի** հիմնադրած «**Խրիստիանսկի Վոստոկ**» ակադեմիական հանդեսն իր հեղինակությամբ ու կարևորությամբ եզակի հրատարակություն էր:

Իսկ Անիի պեղման արդյունքը եղավ մեռյալ քաղաքում մի հրաշալի քանդարանի ստեղծումը, որը, սակայն, կործանեցին ու ոչնչացրին թուրքերը 1918 թվականի իրենց արշավանքների ժամանակ: Այս թվականին էլ ընդհատվեցին Անիի պեղումները:

Հայ ժողովուրդը պարտական է **Նիկողայոս Մառին** Անիում կատարած պեղումների համար, որն ընդհատվեց պատերազմի և դարավոր թշնամիներ ռուսների և թուրքերի նոր բարեկամության պատճառով: Սակայն միևնույն է. **Մառի** անունը կապված է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի հայագիտության զարգացման հետ՝ մեր մյուս հայագետ գիտնականներ **Նիկողայոս Ադոնցի, Հովսեփ Օրբելու, Գրիգոր Ղափանցյանի, Հակոբ Մանանդյանի, Մանուկ Աբեղյանի, Հրաչյա Աճառյանի, Թորոս Թորամանյանի** անունների հետ, որոնք **Հայոց Ոգեղենի** ջահերը եղան...

Չվարթնոց տաճարը և
հատակագիծը

...**Խրիմյան Հայրիկի** և գիտնական միաբան **Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի** խրախուսանքին հետևելով՝ **Թորոս Թորամանյանը** ընդունեց **Խաչիկ Վարդապետ Դադյանի** հրավերը մասնակից լինելու **Չվարթնոց տաճարի** պեղումներին, որոնք սկսվել էին մի քանի տարի առաջ վարդապետի նախաձեռնությամբ: Գիտելիքների պակասի և անփորձության պատճառով՝ նա լուրջ վտանգ էր հասցրել պեղվող հուշարձանին:

Թորամանյանն այս առիթով գրում է.

«**Եթե պատահաբար ես վրա չհասնեի, և ըստ կանոնի չհետևեի յուրաքանչյուր բեկորի ընկած տեղին, դիրքին և չափերին և մնար Խաչիկ**

վարդապետի հասկացողության և ամեն ինչ ոչնչացնելու ուղղությամբ առաջ տարվեին մնացած պեղումները, պարզապես պետք է միանգամայն կորած լինեի Չվարթնոցի ընդհանուր կառուցվածքն ու ներքին և արտաքին տեսքը:

...**Միայն Չվարթնոցը չէ, որ Խաչիկ վարդապետի բրչի տակ կորցրել է իր բոլոր ցանկալի առանձնահատկություններն՝ ի վնաս գեղարվեստի պատմության. կան նաև ուրիշ տեղեր, որոնք ավերված են ու ոչնչացված են անկարգ ու անգիտակից փորումների պատճառով: Միևնույն ձևով պեղվել է Գառնին, Դվինը, Եղվարդը և ուրիշ կարևոր վայրեր»:**

Ի դեպ, Խաչիկ վարդապետի կարգադրությամբ Չվարթնոցի քարուկրից մեծ բեկորները, որոնց հնարավոր չէր տեղից շարժել՝ վառողով պայթեցրել են:

...7-րդ դարում **Հովհան Ծարտարապետի** կառուցած հույակերտը ավերակների խառնիճաղանջ կույտից դուրս բերվեց, վերակենդանացավ ու վեր խոյացավ և այսօր տեսանելի դարձավ մեզ **Թորոս Թորամանյան** սբանջելի ճարտարապետի խորաթափանց ու հմուտ հետազոտության շնորհիվ:

Թորամանյանի վերակազմությամբ Չվարթնոցը ներկայանում է եռաստիճան, ուղղաձիգ առանցքի նկատմամբ համախմբված միասնական ծավալով: Այն ունանց կողմից ընդունվեց թերահավատությամբ:

Էջմիածնի որոշ հոգևոր գիտնականներ **Մեսրոպ Մագիստրոս Տեր-Մովսիսյանի** գլխավորությամբ նվիրյալ գիտնականի անվան շուրջը ստեղծեցին նվաստացուցիչ մթնոլորտ: Այդ շրջանից պահպանվել է մի աղավաղված գծագիր: Խաչիկ վարդապետ Դադյանը իր անտեղյակության պատճառով, Չվարթնոցի եռահարկության հարցի շուրջը եղած վիճաբանությունները հօգուտ Մեսրոպ Մագիստրոսի վերջ տալու նպատակով... մկրատով կտրել է երրորդ, գմբեթային հարկաբաժինը:

Ինչո՞ւ այսպես: Գուցե սա էլ ազգային բնավորության անընդունելի ու մերժելի հավելումն է:

Ինչո՞ւ էր Մեսրոպ Մագիստրոսը, գործից անտեղյակ լինելով, հեղինակավոր մասնագետների միջոցով փորձում վարկաբեկել մեծ գիտնականի հետազոտության արդյունքները:

Միայն մի օրինակ: Ճարտարապետ **Քրիստափոր Տեր-Սարգսյանը** Մեսրոպ Մագիստրոսի հրավերով եկել էր Էջմիածին Չվարթնոցի ավերակները ուսումնասիրելու:

Թորամանյանի հետ վեճի ընթացքում նա ամեն առիթով հիշեցնում էր իր կրթական ցենզը, արտասահմանում լինելու հանգամանքը, իր տաղանդավոր ճարտարապետ լինելը... Եվ այսպես շարունակ: **Թորամանյանը** այլևս չհամբերելով նրա մեծախոսությամբ՝ պատասխանում է.

«**Պարոն, վրաս այլուրտ տեսնելով, զիս ջրաղացյան մի կարծեք, թերևս ես ալ ունեմ ձեզ պես պարծենալու առիթներ: Պահ մը ենթադրենք, թե ես ոչ ուսում առած եմ, ոչ ալ արտասահման տեսած: Երբ տեղին վրա գոյություն ունին իրական փաստեր և ըսածներս ապացուցանող որոշ բեկորներ, ինչպե՞ս կարող եմ ձեր ուզածին պես մտածել»:**

443
ան հուշար-
ի թորաման-
անի՝ Անիուն

Պետերբուրգի Կայսերական հնագիտական ինստիտուտի պատմա-հետազոտության ինստիտուտի ղեկավար Վ. Գրիշինը ասել է.

«Ճարտարապետության պատմության մեջ Թորամանյանը առաջ բերեց մի ամբողջ հեղաշրջում: Մինչև նրա աշխատությունների երևան գալը եվրոպական գիտությունը չէր ընդունում հայ ճարտարապետությունը, որը համարվում էր 5-12-րդ դարերում տիրող բյուզանդական նմանողություն: Միայն շնորհիվ Թորամանյանի աշխատությունների, որոնք արևելյան գեղարվեստի պատմության մեջ մի առանձին շրջան են կազմում, եվրոպական գիտությունը ծշտում է իր սխալը և նրանում բացվում է ինքնուրույն էջ հին հայ ճարտարապետության համար»:

...Վիեննայի համալսարանի արվեստագիտության ամբիոնը գլխավորող **Իոզեֆ Ստրիգովսկին** իր հետազոտությունների մեջ առաջ էր քաշում համամարդկային մշակույթի մեջ Արևելքի, այդ թվում հայերի ունեցած կարևոր ներդրումների մասին և վստահորեն վերանայում էր շատ գիտնականների, հատկապես բյուզանդագետների ոչ ճիշտ դիրքորոշումը:

Իոզեֆ Ստրիգովսկի

Ստրիգովսկու համար **Թորոս Թորամանյան** հայ ճարտարապետի ուսումնասիրությունները պարզապես իր վարկածներն ապացուցելու անսահման հնարավորություններ էին: Եվ նրա երազանքն էր հանդիպել **Թորոս Թորամանյանի** հետ... և նրան հրավիրում է Վիեննա:

Վիեննայում **Ստրիգովսկին** ծանոթանալով **Թորոս Թորամանյանի** նյութերին՝ նրանք համարեց թանկարժեք: Սակայն մեծ աշխատանք և ժամանակ էր պահանջվում այդ նյութերը հրատարակության պատրաստելու համար: **Թորամանյանին** նյութերը գերմաներեն թարգմանելիս օգնում էր **Լևոն Լիսիցյանը**:

Նույն 1913 թվականի աշնանը **Ստրիգովսկին** այցելում է **Հայաստան** նորից հանդիպելու **Թորամանյանին**: Նրա հետ էին **Հենրիխ Գլուկը** և **Լևոն Լիսիցյանը**: Նրանք **Թորամանյանի** առաջնորդությամբ այցելում են Շիրակի, Արագածոտնի, Արարատի մի շարք կարևոր հուշարձաններ և հանգամանալից ուսումնասիրություններ կատարում:

Վերադարձի ճանապարհին **Ստրիգովսկին** Թիֆլիսում հանդես եկավ դասախոսությամբ, որը պարբերական մամուլը գնահատեց որպես նոր էջ հայ գեղարվեստի պատմության ուսումնասիրման գործում:

Հանձին **Թորոս Թորամանյանի՝ Ստրիգովսկին** ծեռք բերեց հայ ճարտարապետության գիտակի բարեկամությունը, որի ուսումնասիրություններն ու նյութերը համաշխարհային նշանակություն ունեին: Նրանք համամարդկային մշակութային գանձարանում հաստատեցին այն տեսակետը, թե **Հայաստանը Արևմտյան մեծ տերություններին՝ Բյուզանդիային և ընդհանրապես Արևմուտքին տվել է և ոչ թե առել**:

Հաջորդ տարի **Թորամանյանը** պիտի վերադառնար Վիեննա **Ստրիգովսկու** հետ համատեղ գրելու և հրատարակելու հայ ճարտարապետության մասին աշխատությունը:

Սակայն սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Կտրվեց կապը երկու գիտնականների միջև: Իսկ **Ստրիգովսկու** մոտ էին մնացել **Թորամանյանի** գիտական նյութերը:

Ստրիգովսկին օգտվելով ստեղծված դրությունից ամբողջությամբ օգտագործեց **Թորամանյանի** չափագրություններն ու լուսանկարները, անշուշտ, ամենուր նշելով նրանց հեղինակի անունը, ինչպես նաև նրա դրույթները հայ ճարտարապետության վերաբերյալ, շարադրեց և 1918 թվականին հրատարակեց իր նշանավոր երկհատոր գերմաներեն աշխատությունը՝ «**Հայերի ճարտարապետությունը և եվրոպան**», որն ընդունվեց բացառիկ հետաքրքրությամբ և որոշ գիտնականների ստիպեց հիմնովին վերանայել իրենց սխալ տեսակետները հայ ճարտարապետության վերաբերյալ:

Աշխատության իրական արժեքն այն էր, որ **Ստրիգովսկին** հենվում էր **Թորամանյանի** կողմից բարեխղճորեն հավաքած նյութի, ճարտարապետական հուշարձանների մանրակրկիտ ուսումնասիրությունների միջոցով կազմված գիտական ընդհանրացումների վրա:

Աշխատության առաջին հատորի սկիզբը **Եվրոպայի** գիտական աշխարհին է ներկայացնում **Թորամանյանին**, համառոտ պատմում նրա աշխատանքների մասին, մեծ գովեստով խոսում նրա անձնավորության շուրջ, **Թորամանյանին** համարելով **Հայաստանի «քրիստոնեական արվեստի հուշարձանների նահատակ»**:

Նա հավաստում է նաև, որ **Թորամանյանի** աշխատանքների համեմատ բոլոր ուսումնասիրությունները հայտնվում են ետին պլանում: Եվ կարծես արդարանալով, որ երկհատորը գրել է առանց իսկական հեղինակի հետ համագործակցելու, ավելացնում է.

«**Ես բաց եմ թողնում այս գիրքը գիտական աշխարհում որպես նախնական աշխատություն, ցանկանալով հետագա աշխատանքի ճանապարհ բացել նրա համար, ով ամենամեծ ներդրումը կատարեց այս առաջին քայլերի համար**»:

Թորամանյանը իրեն խաբված էր զգում և սաստիկ վշտացած էր: Եվրոպական անվանի գիտնականի այս վերաբերմունքը, մեղմ ասած, պատշաճ չէր:

Այս երկհատորը պետք է հրատարակվեր, ոչ թե առաջաբանում **Թորամանյանի** մասին կարճ տեղեկություններով, այլ նրա անունը **Ստրիգովսկու** անվան հետ պիտի լիներ գրքի ճակատին:

JOSEF STRZYGOWSKI
DIE
BAUKUNST DER ARMENIER
UND EUROPA

BAND II

KUNSTVERLAG ANTON SCHROLL & CO.
G. M. B. H. IN WIEN I

«Հայերի
ճարտարապետությունը
և եվրոպան» գիրքը

Իր հետազոտությունների արդյունքում նա ստեղծեց այն անվիճելի տեսությունը, որով հնարավոր եղավ պայքարել հայ ճարտարապետության բազմաթիվ աղավաղումների ու խեղաթյուրումների դեմ, որոնք կատարել են Հայաստան եկած նույնիսկ ականավոր եվրոպացի գիտնական ճարտարապետ ճանապարհորդները:

...Զկա մի ազգ պատմության մեջ, որ բոլորովին կղզիացած ապրելով, հասներ քաղաքակրթության գագաթնակետին և ինքը միայն ներգործեր ուրիշ ազգերու վրա, առանց ուրիշեն ազդվելու... Արվեստ, գիտություն, լեզու, գրականություն ամեն ազգի մեջ զարգացել են միշտ մեկըզմեկե ազդվելով, և այս է քաղաքակրթության զարգացման բնական օրենքը... Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի նենգավոր քաղաքականության մշտապես զոհ դառած բուռ մը հայ ժողովուրդը ծանր հարկերի և տուրքերի տակ ճնշված կկանգնե Զվարթնոցի նման մի գլուխգործոց և զուգընթացաբար մեծագործություններ համարվելու չափ ուրիշ բազմաթիվ գեղարվեստական կոթողներ, եթե Բյուզանդական կայսրության գանձարանն ուներ յուր ձեռքին մեջ շատ Ս. Սոփիաներ, կարող էր կանգնել, որովհետև Զվարթնոցը մենակ չէ մնացած Հայաստանի մեջ, ինչպես միայնակ է մնացել Սբ. Սոփիան Բյուզանդական բովանդակ կայսրության մեջ...»:

A black and white photograph of the ruins of the Temple of Apollo in Side, Turkey. The temple is a large, rectangular structure with a prominent pediment. The pediment is supported by four standing columns. The roof of the temple is partially collapsed, and the upper part of the pediment is missing. The temple is surrounded by a low wall, and there are steps leading up to the entrance. The ground in front of the temple is covered in rubble and debris. The sky is clear and blue.

Սանահինի կամրջի խելերի ամրացումը, հնագիտական մի շարք արշավանքներ և պեղումներ Վաղարշապատում և Գեղարդաձորում:

Նա մասն **Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի** ճարտարապետական բաժնի վարիչն էր և ընդամենը երկու տարում կազմեց հայկական ճարտարապետական շատ հուշարձանների համառոտ նկարագիրը:

Այս ամենին զուգընթաց նա մինչև իր կյանքի վերջը աշխատում էր վերականգնել կորսված նյութերը և նորերի հետ ամփոփել իր 30-ամյա գիտական ուսումնասիրությունների «**Նյութեր հայ ճարտարապետության պատմության**» երկհատորանոց սովորածավալ գրքում: Գրքի առաջին հատորը հրատարակվեց իր մահից հետո, 1942 թվականին, իսկ երկրորդը 1948 թվականին:

Վերջին շրջանի նրա գործերից էին «Շինանյութերը և նրանց գործածության կերպը հին Հայաստանում», «Գեղարդաձորում կատարած պեղումների տեղեկագիրը», «Ակնարկ հայ հին ճարտարապետության վրա» և այլ աշխատություններ ու հոդվածներ:

Ի դեպ. Երևան քաղաքը կառուցելիս, նրա հատակագիծը գծելիս **Թորոս Թորամանյանը** մեծատաղանդ ճարտարապետ **Ալեքսանդր Թամանյանի** մշտական խորհրդատուն էր:

Վկայուն է Վարազդատ Յարությունյանը.

«Թամանյանը չափազանց բարձր էր գնահատում Թորամանյանին, որպես պատմական հայ ճարտարապետության մասնագետի, մեծ գիտնականի: Թորամանյանի և Թամանյանի, հայ ճարտարապետության այդ երկու կարկառուն գործիչների ու հզոր սյուների ստեղծագործական բարեկամության մեջ փայլուն կերպով նշանավորվեց տեսության և գործնական այն սերտ կապը, որը նպաստում է ինչպես ճարտարապետական գիտության զարգացմանը, այնպես էլ նրա իրականացմանը կյանքում»:

...1934 թվականն էր, և **Թորամանյանն** արդեն ծանր հիվանդ էր: Նա 70 տարեկան էր, երբ նշվեց մեծ վաստակյալի գիտական գործունեության 30 ամյակը: Հիվանդությունը հնարավորություն չտվեց նրան մասնակցել իր մեծարանքի երեկոյին և լսել իրեն ուղղված շնորհակալական ջերմ խոսքերը, լինել ժողովրդի սրտից բխած երախտագիտությամբ շրջապատված և վայելել, վերջապես, իր տառապանքների ու չարչարանքների գնով **Հայրենիքին** ընծայած նրա իսկ զարմանալի ու սքանչելի, մոռացության վիհերից հառնող **անգնահատելի հարստությունը**:

Նրա վախճանով իր ժողովրդից հեռացավ բարի, անկաշառ, լույս ճառագող Մարդը, որին փողոցում հանդիպելն անգամ ինչ-որ անբացատրելի ուրախությամբ էր լցնում մուսնիսկ անծանոթի հոգին:

Գիտենք արդեն, ինչպիսին են **Աստծո բարեհաճությանը հանձարի կնիքով կնքված մեծ առաքյալները**: Արարչագործելու ընդունակ **Նրա՛նք**: Հազար ողորմի նրանց, որ զնացել են... հազար օրինություն նրանց, որ գալու են:

Նա կնքեց իր մահկանացուն 58 տարեկան դառնալու նախօրյակին՝ 1936 թվականի փետրվարի 20-ին: Նա չկարողացավ իրականացած տեսնել իր նախա-
 զօներուն և իր մտապատկերում ապրող մեծ կառույցները: Երբ Օպերայի և
 Բալետի թատրոնի շենքի շինարարությունը նոր էր միայն
 սկսվել, նա իր քրոջն ասաց. **«Գուցե ես բախտ
 չունենամ սրա կողքով անցնելու»**: Եվ իրոք, չանցավ.
 նրա դագաղը բերեցին ու դրեցին շենքի պատի մոտ, որը
 դեռ մի մետր էլ չէր բարձրացել:

Թամանյան ընտանիքը Նոր Նախիջևանի հարգարժան ընտանիքներից էր: Հայրը՝ **Հովհաննեսը**, ուներ մի փոքրիկ, բայց ճաշակավոր ու գեղեցիկ արդուզարդի խանութ, իսկ մայրը՝ **Մարիամը**, զբաղվում էր տասնմեկ երեխաների բարեպաշտ ընտանիքի հոգսերով:

ԱԼԵՔՍԱՆՈՐԸ տեր և տիկին **ԹԱՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻ**

Ընտանիքի հայրը կարողանում էր իր բազմանդամ
ընտանիքը պահել պատշաճ ապրուստով, բոլոր
երեխաներին բարձրագույն կրթության տալ:

Ալեքսանդրը ավարտելով տեղի ռեալական դպրոցը և մեկնելով Պետեր-բուրգ՝ ընդունվում է Գեղարվեստի ակադեմիայի բարձրագույն գեղարվեստական դասընթացին, որտեղ 1871 թ. հունիսի 1-ին ավարտում է իր ուսումը և արժանանում է արվեստագետի կոչման։

Ակադեմիայում սովորելու տարիներին **Ալեքսանդր Թամանյանը** ամենայն լիջուքյամբ տարվում է թատրոնով և օպերայով: Երևի այս սերն էլ նրան թելադրեց տարիներ անց նախագծվող իր **օպերայի և բալետի թատրոնի** անգլուգական կերպարը:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆ

դարձրեց երկու մեծ մայրաքաղաքների՝ Մոսկվայի և Պետերբուրգի փնտրված ճարտարապետներից մեկը:

Մասնակցում է մրցանակաբաշխությունների և իր ներկայացրած նախագծե-
րի համար մրցանակներ ստանում: Հետո՝ մեծահարուստ **Շչերբատովը** նրան
հրավիրեց կառուցելու իր առանձնատունը: Նա հին ազնվականներից էր և չափա-
զանց հարուստ լինելուց բացի գեղարվեստասեր էր: Մի քանի տասնյակ սեն-
յակներից բաղկացած նրա նոր առանձնատունը զարդարվեց փարթամորեն ու
ճաշակով:

Այս նույն՝ 1914 թվականի սեպտեմբերին, **Ալեքսանդր Թամանյանն** ընտրվում է Պետերբուրգի գեղարվեստի ակադեմիայի **ակադեմիկոս**: Նա 36 տարեկան էր և բոլոր ակադեմիկոսներից ամենաերիտասարդը:

Այդ տարիներին նա նախագծում և իրականացնում է Յարոսլավլի ցուցահանդեսի, Մոսկվա-Կազան երկաթգծի ծառայողների ավանի, հիվանդանոցի և առողջարանի շենքերի, երկաթգծի վարչության միստերի դահլիճի, Մուսին-Պուշկինի, Իլովնա և Բորիոզլեբ կալվածքներում առանձնատների կառուցումը:

Ռուսաստանում հեղափոխության հաղթանակից հետո, ռուս դերասան և բեմադրիչ **Յուրի Յուրևի** նախածնունդով, ստեղծվեց **Ողբերգության Քատրոնը**:

Ստֆոկլեսի «Էդիպ արքայից» հետո հաջորդ ներկայացումը **Շեքսպիրի «Մակբեթն»** էր, որը նույնպես կրկեսում պետք է կայանար: Եվ քանի որ նմանօրինակ բեմադրության համար պահանջվում էր ոչ միայն գեղանկարչական, այլև ճարտարապետական ձևավորում, ուրեմն,

«Մեր ընտրությունը կանգ առավ ակադեմիկոս Ալեքսանդր Իվանովիչ Թամանյանի վրա, ականավոր, խոշորագույն մի ճարտարապետի, որը ակնառու տաղանդի տեր լինելուց բացի, հազվագյուտ հմայք ունեցող մարդ էր և գեղարվեստական աշխարհում վայելում էր մեծ հեղինակություն, բացառիկ սեր ու վստահություն»:

Եվ ԹԱՄԱՆՅԱՆՆ ԻՐԵՆ ԽԱՏՈՒԼ ԽԱՓԶՏԱԿՈՒԹՅԱՆՔ ՁԲԱՂՎԵՑ ՄԻԱՆԳԱՄԱՅՆ
ԱՌԱՆՃՆԱԽԱՏՈՒԼ ՃԱՐՏԱՐԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՄԻՋՎԱՅՐԻ ՆԱԽԱԳԾՈՒՆՈՎ,
ՈՐՁ ԽԱՄԱԿԱՏԱՍԽԱՆՈՒՄ ԷՐ ՎԻՅԻՏԱՐԻ ԲԵՄԱՂՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՏՐՈՆԻ ԱՎ-
ԽԱՆՑՆԵՐԻՆ:

«...Կրկեսը հասարակության առաջ երևաց անձանաչելի տեսքով, նա ամբողջովին դեկորների մեջ էր, նրա նախկին տեսքից հետք անգամ չէր մնացել:

Նախկին ցարական օթյակի տեղում, ինչպես և նրա դիմաց, ուր կրկեսային ներկայացումների ժամանակ սովորաբար տեղավորվում էր նվագախումբը՝ գրեթե բնական մեծությամբ կառուցված էին երկու մռայլ միջնադարյան բերդ, իրենց առջևի լայն տերրասածն հրապարակներով: Այդ ամենը նախատեսված էր ողբերգության գործողության ընթացքի համար և արված էին Ալ. Թամանյանի ձեռքով: Ամեն ինչ ստացվել էր այնպես հիմնավոր ու վեհաշուք և միաժամանակ՝ այնքան ծավալուն:

Ամեն անգամ, երբ մթության միջից համակարծ ռադիոազդու ալիքներ ենթարկվում են փորձերի՝ այդ պահին միշտ լսվում էին համերաշխ ծափահարություններ»:

Յուզմներ»: Հեղափոխությունից հետո **Թամանյանն** ընտրվում է Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիայի փոխպրեզիդենտ և ձեռնամուխ լինում Ակադեմիայի վեստի ակադեմիայի փոխպրեզիդենտ և ձեռնամուխ լինում Ակադեմիայի

աշխատանքների վերակառուցմանը: Նա արդեն ամուսնացած էր և երեք զավակների հայր:

...Ռուսաստանում մեծագույն հարգանքի ու գնահատանքի արժանացած ճարտարապետը ձգտում էր դեպի հայրենիք, ուր երբեք չէր եղել...

1919 թվականի ամռանը նա արդեն Երևանում էր իր տիկնոջ, երկու դուստրերի և որդու հետ:

Առաջին Հանրապետության օրերն էին: Հետո Կարմիր բանակը մտավ Հայաստան և այստեղ ևս, ինչպես Ռուսաստանում, հաստատվեց խորհրդային կարգը: Թե ինչ է դա՝ **Թամանյանը** ծանոթ էր Ռուսաստանից: Նա չգիտեր, թե նոր իշխանությունները ինչպես կվերաբերվեն իրեն, որն, այնուամենայնիվ, եղել է «**Նորին մեծության կաբինետի**» ճարտարապետը:

Եվ **Թամանյանը** ընտանիքի հետ հեռացավ, գնաց Պարսկաստան. Թավրիզ, որտեղ նրա նախաձեռնությամբ քաղաքի հատակագծային մի շարք աշխատանքներ կատարվեցին:

Թավրիզում, մեկ տարի անց, նա կորցրեց 12-ամյա իր դստերը, որը ցնցեց նրան մինչև հոգու խորքը: Այդ կորուստը մշտապես իր հետ էր լինելու, որպես զգայուն արվեստագետի էության մեջ մխացող մշտամորմոք ցավ:

1923 թվականին խորհրդային Հայաստանի կառավարության ղեկավար **Ալեքսանդր Մյասնիկյանի** հրավերով նա իր ընտանիքով վերադարձավ Երևան:

Ղանթար՝ հին Երևանի շուկան

Նա եկավ Հայաստան որպես արժանի հռչակի տեր ճարտարապետ:

Նա եկավ մեր աղքատ, ավեր երկիրը, որը սակայն անչափ հարուստ էր դեռ կանգուն, կամ կիսականգուն կոթողներով, որպես Հայոց ազնիվ ներշնչանքի վկայություններ: Նա եկավ, որպեսզի այդ հին գանձերը համադրելով իր տաղանդի, իր ներշնչանքի հետ՝ դարձնի նոր ժամանակների, Հայոց նոր, անուրանալի կառուցողական հանձարի նվիրումներ Հայրենիքին և Աշխարհին:

1885 թվականից մինչև դարավերջ՝ Երևանում գործում էր **Թալիսի, Աֆրիկյանի, Գյոզալյանի, Սարաջևի** զինու, օղու, սպիրտի, կոնյակի հինգ գործարաններ, որոնց մեծ մասը հետագայում անցան ռուս խոշոր կապիտալիստ **Շուստովի** ձեռքը:

Երևանում գործում էր նաև **Տեր-Ավետիքյան** եղբայրների մեխանիկական գործարանը: Գործում էին նաև պահածոների, բամբակազտիչ, գարեջրի, համաքային ջրերի և այլ գործարաններ, ձիթհաններ, տպարաններ՝ ընդհանուր առմամբ 129 գործարան: Երևանի տնտեսական կյանքում մեծ նշանակություն ձեռք բերեց Ալեքսանդրապոլ-Երևան երկաթուղու կառուցումը:

Երևանում արդեն կային ծիաքարշ տրամվայներ, քաղաքը լուսավորելու հիդրոկայան, խմելու ջուր մատակարարող ջրմուղ, հեռախոսային ընդարձակ ցանց, բաղնիքներ, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, դեղատներ: Այս ամենը ստեղծվեց Երևանում ապրող մեծահարուստների ջանքերով: Ցարական կառավարությունը ձեռնպահ էր գավառների զարգացման գործում:

1856 թվականին հաստատվեց Երևանի առաջին գլխավոր հատակագիծը: Յոթ տարի անց բացվեց **Աստաֆյան** փողոցը: Մինչև դարավերջ՝ դրան զուգահեռ և

Վասիլի Միրզոյան

Բորիս Մեհրաբյան

ուղղահայաց փողոցներ բացվեցին: Կառուցվեցին սև տուֆից երկհարկ և եռահարկ բնակելի ու հասարակական շենքեր: Մինչև խորհրդայնացումը Երևանում հրատարակվում էր 30 ամուն մամուլ:

Ճարտարապետներ **Վ. Միրզոյանը** և **Բ. Մեհրաբյանը** կառուցում էին Երևանը, դանդաղ, բայց, այնուամենայնիվ, զարգացման միտումով:

Այս այսպես էր: Սակայն Երևանը, ի վերջո, այգիների մեջ խրված խղճուկ մի գավառաքաղաք էր՝ կավածեփ, առավելապես միհարկանի կիսաասիական տիպի իր տներով, ներքին բակերով, նեղլիկ փողոցներով և անհամար ծուռումուռ նրբանցքներով ու փակուղիներով:

...Հետո **Ալեքսանդր Մյասնիկյանը** ծայն տվեց **նրանց**, աշխարհի տարբեր ճայրերում գտնվող **նրանց**, և շատերի հետ իր բզկտված ու տառապած հայրենիքում հայտնվեց նաև **Ալեքսանդր Թամանյան** ճարտարապետը:

Նա եկավ, որ ամբողջությամբ նվիրվի իր երկրի վերակառուցմանը, որպես ճարտարապետ, որպես հասարակական գործիչ, որպես շինարարական-տեխնիկական գործերի կազմակերպիչ, հնությունների պահպանության, շինանյութերի արդյունաբերության, ճահիճների չորացման, ջրանցքների, հիդրոկայանների կառուցման հարցերին փայլուն լուծումներ տվող և մեծ ջանքերի գնով այդ լուծումներն իրականացնող մասնագետ:

Դա նրա մեծագույն առաքելությունն էր, որին նվիրել էր իր կյանքը «**խելահեղ շռայլությամբ**», զերծ փառասիրությունից, արտակարգ համեստ իր նկարագրով:

«**Մեզ մոտ Հայաստանում, հատուկ բարեհաջող պայմաններ կան մեր ճարտարապետության զարգացման համար, – ասում էր նա, – բնությունն առատորեն տվել է մեզ շինարարական նյութեր՝ բազմատեսակ տուֆեր, գրանիտ, բազալտ, մարմարի, օնիքսի, յաշմատի, կոնգլոմերատների Գրանիտ, բազալտ, մարմարի, օնիքսի, յաշմատի, կոնգլոմերատների Թանկագին տեսակներ և այլն, որոնք հարստացնում են վարպետի գեղատախտակը շենքերի գեղարվեստական ձևավորման համար, թե**

ներքուստ և թե արտաքուստ: Այդ նյութերը մեզ հնարավորություն են տալիս ստեղծելու իսկական ճարտարապետություն: Այն ժամանակ, երբ այլ երկրներում ճարտարապետները ստիպված են արհեստական նյութերով միայն տալ քարի ձևերի նմանությունը՝ մենք կարող ենք տալ ճարտարապետական ձևերը բնական շինանյութերով: **ճարտարապետության, քանդակագործության և նկարչության երեք արվեստի փոխազդեցությունը կտանի շինարարական արվեստը դեպի ծաղկում»:**

Նա աշխատում էր մի շարք ճարտարապետական խնդիրների վրա, որոնցից երևանի հատակագծումը, Կառավարական տունը, Օպերայի և բալետի թատրոնը առանձնահատուկ տեղ էին գրավում նրա ստեղծագործական ոգորումների մեջ:

«Իմ բոլոր աշխատանքներում, սկսած 1929 թվականից, ես ջանացել եմ օգտագործել անցած դարերի մշակութային ժառանգությունը: Ես ձգտել եմ գտնել այնպիսի ձևեր, որոնք համապատասխանեն երկրի կլիմայական պայմաններին և բնությանը, ինչպես և արտացոլեն Հայաստանի ժողովրդական ստեղծագործությունը»:

Հայաստան վերադառնալու առաջին իսկ ամիսներից սկսած **Թամանյանը** զբաղվում է հայ հին ճարտարապետության ուսումնասիրությամբ: Եվ այդ գործում նրան մեծագույն խանդավառությամբ օգնում էր անգլագական ու հանճարեղ **Թորոս Թորամանյան** ճարտարապետը:

Դեռ Հայաստան իր առաջին այցի ժամանակ **Թորամանյանի** հետ 1920 թվականին եղավ Անիում: Պատերազմը և հետագա դեպքերը թույլ չտվեցին երկար ժամանակ տրամադրել նրա ուսումնասիրությանը: Սակայն **Թորամանյանը** այդ օրերից սկսած մշտապես մնաց **Թամանյանի** մեծագույն բարեկամը և իր իսկ խոստովանությամբ՝ ուսուցիչը: Ի դեպ, նրանք երկուսն էլ ծնվել էին մարտի 4-ին, որով անչափ ուրախանում էին ու հպարտանում: Մարտի 4-ին էր ծնվել նաև **Թամանյանի** մյուս մտերիմ ընկերը՝ նկարիչ **Տարագրոսը**, որը նույնպես ավարտել էր Պետերբուրգի Գեղարվեստի ակադեմիան, Ռուսաստանում արժանացել պրոֆեսորի կոչման և **Մյասնիկյանի** կանչով վերադառնալով հայրենիք՝ ծավալել ոչ միայն գեղանկարչական, այլև գիտական մեծ գործունեություն: **Տարագրոսը** զբաղվել է մանրանկարչությամբ, տպագրել բազմաթիվ հոդվածներ, կազմել հայկական կերպարվեստում օգտագործված աշխատանքների, կատարողական հնարքների, ինչպես նաև մագաղաթի, բուսական ներկերի պատրաստման նկարագրությունը:

Թամանյանը մեծագույն վստահությամբ նրան էր հանձնարարել շենքերի քանդակագործություններով զբաղվող արվեստանոցի ղեկավարումը:

Կառավարական տան և Օպերայի թատրոնի զարդաքանդակների մեծ մասը **Տարագրոս** նկարչի էսքիզներով է կատարված: Երբ կանգնեք այդ շենքերի

Տարագրոս. գորգի էսքիզ

մոտով՝ ուշադիր նայեցեք և մեծ բավականություն պիտի ստանաք:

Հայոց հնագույն կառուցումները անքակտելի կերպով կապված են շրջապատի բնության հետ: Հայոց երկրում ժողովրդական շինարարական գործի մեծ ավանդները զգացվում են նույնիսկ փոքր շենքերում, սքանչելի խաչքարերում՝ ճարտարապետ, քարգործ վարպետների ստեղծագործություններում, որոնց ձեռքերի հպումներից քարը **ոգի է առել:**

Հայ ճարտարապետության պարզ, հստակ ձևերը ծուլված են երկրի լեռնային խիստ բնությանը: Անգուգական համաչափությունները, շինանյութ քարի հիանալի տիրապետումը, ամրակուռ պատի և ծավալների համադրությունը նուրբ զարդաքանդակի հետ, լույսի և ստվերի ճիշտ օգտագործումը, վկայում են հայ ճարտարապետների բարձր վարպետությունը, նրանց անուրանալի հանճարը:

Հնագույն դասական արմատների ավիշից էր սնվել այս վարպետությունը, հետագայում նաև **Ալեքսանդր Թամանյանի** վարպետությունը:

Թամանյանը սոսկ ճարտարապետ չէր: Նա չափի գերագույն զգացումով օժտված բարձրաճաշակ արվեստագետ էր, ճշմարիտ բանաստեղծ իր գործում: Նա խոշոր գյուտարար էր: Նա 20-րդ դարում վերագտավ հայ ճարտարապետության ազգային, ինքնատիպ ոճը և նորի համադրությամբ այն տեղադրեց իր ժամանակի մեջ՝ տալով նրան սքանչելի գեղեցկություն ու պայծառություն:

Նա շարունակ շրջում էր երկրում և ծանոթանում հին հուշարձաններին: Այս շրջագայություններին նրան ուղեկցում էին **Թորոս Թորամանյանը, Տարագրոսը...** Նա կարծես ուխտի էր գնում իր ժողովրդի բարձր մշակույթի վկայություններին:

Նա ասում էր.

«Չի կարելի անտեսել հայկական ոճը, քանի որ դա մի, թեկուզ և հանճարեղ, արվեստագետ-ճարտարապետի երևակայության պտուղը չէ: Այդ ոճը ստեղծվել է դարերի ընթացքում: Նա ներդաշնակ է քարի բնույթին, մեր երկրի առանձնահատկություններին. լույսին, գույնին, կլիմային, ինչպես և ժողովրդի հոգևոր կերտվածքին: Ժողովուրդը դարեր շարունակ զարգացրել ու ազնվացրել է այդ ոճը ըստ իր ծաշակի ու պահանջ-մուրքների: Ուստի և չկա վերացական ոճ ճարտարապետության մեջ:

Այժմյան հայ ճարտարապետների խնդիրն է՝ արդիականության առանձնահատկությունների համեմատ, ստեղծագործական վերամշակմամբ օգտագործել հին մեծարժեք ժառանգությունը»:

...Նա դեռ նոր էր հաստատվել Հայաստանում, երբ մի խումբ հնագետների և արվեստագետների հետ Լուսժողովրդատին կից կազմակերպեց **Հայաստանի հին ճարտարապետության հուշարձանների պահպանման և ուսումնասիրության կոմիտե**, որի անփոփոխ նախագահը մնաց մինչև իր մահը:

Թամանյանի և Թորամանյանի ջանքերով Հայաստանի Պետական թանգարանում բացվեց ճարտարապետական հատուկ բաժին:

Մեծ բարեկամության վսեմ օրինակ էր մեր ճարտարապետության երկու երախտավորների փոխադարձ հարգանքն ու սերը:

Պատմում է ճարտարապետ **Գևորգ Մուշեղյանը**.

«Արվեստանոցի մշտական այցելուն էր Թորոս Թորամանյանը: Սովորաբար դեռ արվեստանոց չմտած՝ նա մեզանից տեղեկանում էր, թե արդյոք շա՞տ է զբաղված իր բարեկամը և, դրական պատասխան առնելով, խնդրում էր, որ Թամանյանին չհայտնեն, թե եկել է: Նստում էր և համբերությամբ սպասում մինչև Թամանյանն ազատ միջոց ունենա: Այն էլ ասեմ, որ Թորամանյանի նման հանձնարարությունը մեզ էժան չէր նստում, որովհետև Թամանյանը իմանալով, որ բարեկամի այցելության մասին իրեն անմիջապես չենք հայտնել, մեզ կշտամբում էր անխնա»:

Նա եկավ կառուցելու իր **Հայրենիքը**:

Կառուցելու ոչ այնպես, ինչպես կառուցում էին Եվրոպայում: Նա չէր եղել այնտեղ, սակայն քաջատեղյակ էր նրա արվեստի, ընդհանրապես ճարտարապետության ժամանակակից ուղղություններին և բարձր էր գնահատում այն, ինչ գնահատելի էր և մերժում էր այն, ինչ մերժելի էր՝ ելնելով միմիայն արվեստագետի իր զգացողություններից:

Նա եկավ կառուցելու իր **Հայրենիքը**, նույնիսկ ոչ այնպես, ինչպես կառուցել էր ինքը Ռուսաստանում, և գնահատվել այնտեղ:

Հայաստանն ուրիշ էր: Հայաստանն առանձնահատուկ վերաբերմունք էր պահանջում: Լավ ու վատի, արժանիի ու անարժանի հարցը չէր անշուշտ, այլ նրա կերպարը անխաթար պահելու կարևորությունը, անցյալ հազարամյակների ոգորումները գնահատելու և ամրագրելու պահանջը: Նոր ժամանակի ներսում հնագույնը մտային և զգացմունքային զուգորդումներով նորովի վերծանված տեսնելու տենչանքը:

Նա գործ չուներ Աշխարհի և ոչ մի առաջարկի հետ, որ վերաբերում էր կառուցմանը կամ, ընդհանրապես, արվեստին: Թող նրանք լինեին հանճարեղ, թող նրանք լինեին հիացմունքի արժանի... Հիանալ նրանցով՝ պարտադիր չէ ընդօրինակելը: Եվ, ի վերջո, ինչ է ընդօրինակությունը. տաղանդի բացակայություն, ավելին՝ հայրենասիրության բացակայություն և առավելից առավել արժանապատվության բացակայություն, սեփականը մերժելու տգիտություն:

Նա եկավ կառուցելու իր **Հայրենիքը** այնպես, որ իրենից հետո եկողները անվարան գնան նրա բացած ճանապարհով: Ազնիվ, լուսավոր ճանապարհով:

Նրա կազմած քաղաքի հատակագծման նախագիծը հաստատվեց Ժողովրդախորհի կողմից 1924 թվականին:

Մի՞թե հնարավոր էր, որ կավաշեն Երևանը մի օր վերակառուցվի այնպես, որ դառնա կառուցող Ժողովրդին արժանի մայրաքաղաք: Շատերը չէին հավատում:

Երբ նա ցուցափայտը ձեռքին երկար բացատրում էր ապագա մայրաքաղաքի պատկերը, ներկաները ընկնում էին տեսողական պատրանքի մեջ և տեսնում ապագա քաղաքը, նրա փողոցները, նրանց զուգահեռ կանաչ գոտիները, որոնց նա անվանում էր **«քաղաքի թոքեր»** և զբոսայգիները՝ երախտավոր գործիչների արձաններով, ավազաններով, շատրվաններով...

Մեծ վարպետն ապրում էր իր ապագա քաղաքում:

Քաղաքի վերակառուցման նախագծով հաշվի են առնված երկրի կլիմայական և աշխարհագրական պայմանները, որոնցից ելնելով էլ քաղաքը առատորեն ծածկվելու էր ծառատունկերով, օդի ջերմությունն ու չորությունը մեղմելու համար՝ ջրի ավազաններով, ջրանցքներով, իսկ երկրաշարժերից քիչ թե շատ անվտանգ դարձնելու համար բնակելի շենքերը պիտի կառուցվեն չորս հարկից ոչ բարձր: Շինություններին հատկացված հողամասերի միայն 25-30 տոկոսն էր նախատեսված օգտագործել շենքեր կառուցելու համար, իսկ մնացած մասը հատկացված էր պարտեզներին, ծաղկանոցներին:

Նա իր քաղաքում սքանչելի կերպով դասավորել էր փողոցների ցանցը, հրապարակները, Հրազդանի արհեստական լիճը, համալսարանական մշակութային և կրթական թաղամասերը, Հրազդանի ծորի հանգստի գոտին, մարզադաշտը... Նույնիսկ ստորերկրյա կոյուղին՝ կենտրոնական բիոլոգիական կայանով և ջրմուղը, որը պիտի մատակարարեր բացառիկ որակի խմելու ջուր:

Նա Երևան քաղաքի հատակագիծը կազմել էր առանց վարձատրման և երկար տարիներ աշխատելով նրա վրա՝ հատուցման ոչ մի պահանջ չէր ներկայացրել:

Հայաստանի համար անհրաժեշտ կառուցման էությունը հին քաղաքին նոր տեսք տալու խնդիրը չէր միայն, այն թելադրված էր Հայաստանի մշակութային ու տնտեսական հզոր վերելքի ակնկալությամբ:

Թամանյանի նախագիծը միայն հիացմունք ու ոգևորություն չէ, որ առաջացնում էր: Հաճախ էին լսվում նաև դժգոհ քննադատների բողոքները առ այն, որ քաղաքը նախագծվում է մեծ չափերով, որ երբեք Երևանի բնակչությունը չի կարելի կարողանա հասնել 150 հազարի, որ նախագծված լայն փողոցները չի կարելի իրականացնել նման մեծությամբ ու շքեղությամբ, որ... և էլի ինչ-որ առարկություններ, որոնց **Թամանյանը** ուշադրություն չէր դարձնում: **Առարկողները** Թյուրքներ, որոնց **Թամանյանը** ուշադրություն չէր դարձնում: **Նոր քաղաքը** հին, խղճուկ, **պարզապես չէին կարողանում տեսնել Նոր քաղաքը** հին, խղճուկ, գավառական քաղաքի ներսում, որտեղ ապրում էին նրանք: Նրանք երևի մեղավոր չէին, որ գուրկ էին **հանճարեղ կառուցողի պայծառատեսությունից**:

Առանց պայքարի չէր կենսագործվելու նրա նախագիծը: Նա սա շատ լավ գիտեր: Կուսակցական աշխատողների մեջ ևս կային շատերը, որոնք **Նոր նախագիծը** անհարիր էին համարում Երևանին: Նրանց հատկապես վախեցնում էր փողոցների ու պողոտաների լայնքը... Եղան մարդիկ, որ հատակագիծը համարում էին **«պետերբուրգյան ճարտարապետական լուծումների տեղադրում հայկական համեստ իրականության մեջ, առանց պայմաններն ու հնարավորությունները հաշվի առնելու»:**

Եվ նորից **Թամանյանը** համբերությամբ բացատրում էր կամ... լռում: 1924 թվականին **Սարգիս Լուկաշինի** նախագահությամբ կայացած Ժողովրդախորհի նիստում **Թամանյանը** զեկուցեց Երևանի նոր հատակագծման մասին:

Երևան քաղաքի
գլխավոր՝
Թամանյանական
հատակագիծը

Մի քանի խոսք **Լուկաշինի** մասին:

Ծնվել է Նոր Նախիջևանում 1883 թվականին և արդեն 23 տարեկան հասակում ընդգրկվել բոլշևիկյան կազմակերպության շարքերը: Ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական բաժինը: Ծառայել է ցարական բանակում, հեղափոխության ժամանակ մասնակցել քաղաքացիական կռիվներին: Հեղափոխության հաղթանակից հետո պատասխանատու աշխատանքներ է տարել այս ու այնտեղ: 1921 թվականից նշանակվել է Խորհրդային Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության քարտուղար և ժողովրդական տնտեսության խորհրդի նախագահ, նաև աշխատել է մի քանի ժողովների պաշտոնում: 1934 թվականից ծանր արդյունաբերության ժողովնախարարի նախագահ... և այլն... միշտ շատ պատասխանատու պաշտոններում Խորհրդային պետությանը ապացուցել է իր հավատարմությունը և ազնիվ կոմունիստի իր կեցվածքը:

Սարգիս Լուկաշին

Սակայն իր հավատարմությունը և ազնվությունը նրան չազատեցին զարհուրելի 1937 թվականից: Նա, ինչպես և շատ ազնիվ կոմունիստներ, բռնադատվեց և սպանվեց:

Բայց հիմա դեռ խոսքը 1924 թվականի մասին է, երբ նրա նախագահությամբ քննարկվում էր Երևանի նոր հատակագիծը...

Քննարկմանը ներկա էին **Արամայիս Երզնկյանը** և **Ասքանազ Մռավյանը**:

Մի քանի խոսք նաև նրանց մասին:

Արամայիս Երզնկյանը, ծնված Հաղպատում 1879 թվականին, նույնպես Կոմունիստական կուսակցության անդամ էր 21 տարեկան հասակից, ազնվորեն վարել էր իրեն վստահված պաշտոնները: Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո նշանակվել էր սկզբում հողժողովում, ապա Երևանի քաղխորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահ: Նա նույնպես անհիմն բռնադատվեց և վախճանվեց բանտում, ավելի ճիշտ՝ սպանվեց բանտում:

Ասքանազ Մռավյան

Ասքանազ Մռավյանը, ծնված 1886 թվականին Ելիզավետպոլում, նույնպես կուսակցական աշխատող էր: Բարձրագույն կրթությունը ստացել էր Պետերբուրգի ինստիտուտներից մեկում: 1921 թվականից Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործերի ժողովում էր, իսկ ապա Լուսավորության ժողովում և ժողովնախարարի նախագահ: Հեղինակ է բազմաթիվ հոդվածների՝ նվիրված Հայաստանի լուսավորության և մշակույթի հարցերին: Մահացել է 43 տարեկան հասակում 1929 թվականին:

...Ինչպես **Ալեքսանդր Մյասնիկյանը**, նրանք՝ կոմունիստական կուսակցության այս հավատարիմ զինվորները, ամեն կերպ ջանում էին օգտակար լինել իրենց հայրենիքին: Երբ **Սարգիս Լուկաշինի** նախագահությամբ կայացած ժողովնախորհի նիստում **Թամանյանն** ավարտեց իր զեկույցը Երևանի նոր հատակագծի մասին և **Լուկաշինի** առաջարկությամբ հատակագիծն ընդունվեց՝ **Երզնկյանը** և **Մռավյանը** անսքող բավականությամբ հաստատեցին **Լուկաշինի** առաջարկությունը:

Ոչ մի վիճաբանություն: Դժգոհները լռեցին: Կողմնակիցները ցնծացին:

Երևանի այս նախագիծը ողջ խորհրդային քաղաքաշինության առաջին նշանակալի երևույթներից է: Այն Երևանի հետագա բոլոր հատակագծերի հիմքն է դարձել, որով և փաստվում է Թամանյանի քաղաքաշինական գաղափարների անսահման կենսունակությունը: Նա 1934 թվականին սկսեց նախագծել 500 հազար բնակչի համար «**Մեծ Երևանի**» հատակագիծը, որը դժբախտաբար անավարտ է մնացել: 1925 թվականից մինչև 1933 թվականը նախագծել է նաև Լենինականի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի, Ախտալի և այլ բնակավայրերի հատակագծերը, որոնցից ոչ բոլորն են իրականացվել:

Ալեքսանդր Թամանյանը միայն Երևանի մասին չէր հոգում: Նա օրերով, հաշվի չառնելով իր հոգնությունը, ձիով շրջում էր Հայաստանի տարբեր շրջաններում, որպեսզի անձամբ ծանոթանա և անձամբ հասկանա, թե ինչպես կարելի է լուծել յուրաքանչյուր տեղի կառուցման և բարեկարգման խնդիրները:

Դժվար էր նրա գործը:

Երեսնական թվականների սկզբներին Հայաստանում շինարարական գործը կատարվում էր բազմաթիվ դժվարությունների հաղթահարման գնով: Երբեմն, տառաջիկորեն դատարկ տեղում ստիպված էին կազմակերպել շինարարական աշխատանքները: Դյուրին չէր խարխուլ խրճիթները փոխարինել ժամանակակից շենքերով: Չկային ճարտարապետական և շինարարական ազգային որակյալ մասնագետներ: Շարքային արհեստավորները ևս՝ հյուսներ, ծեփագործներ և այլն, նույնպես պակասում էին: Չկային շինարարական հազվագյուտ նյութեր, իսկ շինարարական տեխնիկայի մասին կարելի է ասել. բացակայում էր ընդհանրապես:

Մոսկվայից, Պետերբուրգից, որտեղ նա ժամանակին աշխատել էր, հրավիրում էր մասնագետների, մեծ մասամբ՝ հայերի: 1923 թվականին, իբրև քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ, իր միջնորդությամբ Երևան հրավիրվեցին հմուտ ճարտարապետ **Ն. Բունիաթյանը**, ինչպես նաև ինժեներ-սանտեխնիկներ **Գ. Մաղաքյանը**, **Գ. Հակոբջանյանը** և էլի ուրիշ շատերը, որոնք բացի իրենց մասնագիտությամբ աշխատելուց՝ առաջ էին տանում երիտաւար դասնագետներ պատրաստելու գործը:

Նրա կանչով Ռուսաստանից եկան բազմաթիվ հայ արհեստավորներ. ատաղձագործներ, հյուսներ, ծեփագործներ:

...Հարմարություն, ամրություն, գեղեցկություն՝ որպես կառուցման կարևոր պահանջ:

Նրան մի քանի անգամ հրավիրեցին տեղափոխվել Մոսկվա և այնտեղ աշխատել:

«Մոսկվան առանց ինձ էլ կկառուցվի, ես ուզում եմ Երևանը կառուցել»:

Նախ քաղաքում սկսվեց քաղաքացիական շենքերի շինարարությունը, բարձրագույն դպրոցների թաղամասը՝ Բժշկական ինստիտուտը, Գինեկոլոգիական ինստիտուտը, Ֆիզիո-թերապևտիկ ինստիտուտը, Հայկական գիտահետազոտական ինստիտուտը, Աստղադիտարանը, Հանրային գրադարանը։ Նախագծեց նաև ու կառուցեց Այդր լճի ջրիան կայանը, Երևանի առաջին հիդրոկայանը։

Կատարեց Թամանյանը:

Այս հիդրոկայանը Հայաստանի խոշոր կառույցներից է և նմանատիպ կառույցների առաջնեկը: Կարելի է պատկերացնել, թե դա ինչ էր նշանակում 1925 թվականի Հայաստանի համար:

Քիչ է ասել, թե ամբողջ քաղաքում տոնական տրամադրություն էր տիրում:

«Այնտեղ, որ մի տարի առաջ շինարարական եռուզեռ էր, այժմ գետնի միջից վեր էր խոյացել բազալտաշեն, կամարակապ խոշոր լուսամուտներով, պարզ ու գեղեցիկ հիդրոկայանի շենքը:

Մուսթը սկսում էր ընկնել, որոտընդոստ ծափերի ու թնդանոթների ողջույնի որոտի տակ լսվում էր տուրբինների հռնդյունը և մենք, ճեղքելով ամբողջը, անպաարում ենք քաղաք:

Քաղաքը տոնում էր լույսի հաղթանակը...»:
Նրա աչքից ոչինչ չէր վրիպում: Ճարտարապետների միության խորհրդակ-
 ցություններից մեկի ժամանակ ասված նրա խոսքը դրա ապացույցներից մեկն է.
 «Գուրդուկներից մեկը երևա՞րդ, երևա՞րդ, կայարանային գորշ ու

«Երբ ինձ վիճակվում է ծամփորդել երկաթուղով, վայարահայր զորիչ ու անձաշակ շինությունների տեսքը տրտմեցնում է ինձ: Զուր չէ, որ ծարտա-
րապետների մեջ տարածում է գտել քաղաքացիական վատ շենքերը երկա-
թուղային շինությունների հետ համեմատելու սովորությունը: Մեր,
թուղային շինությունների հետ համեմատելու սովորությունը: Մեր,
սովետական ծարտարապետներիս խնդիրը առաջիկա ռեյդի ընթացքում
պետք է հենց այն լինի, որ դաշտային կայարաններում ստեղծվեն կու-
լտուրական շենքերի իսկական նմուշներ, որպեսզի շրջակա գյուղերի
սովետական շենքերի իսկական նմուշներ, որպեսզի շրջակա գյուղերի
բնակիչներն օրինակ առնեն: Մենք պետք է ցույց տանք նրանց, թե ինչպես
պետք է կուլտուրական ապրել... Ուրեմն անպայման երկաթուղային
գործարանները պետք է փոխարինել գեղեցիկ ու բարեկարգ շենքերով»:

Հիդրոէլեկտրակայանը և Երևան քաղաքում այլևայլ շենքեր նախագծելուց ու կառուցելուց հետո, 1926 թվականին միաժամանակ սկսեց աշխատել **Կառավարության շատրոնի** նախագծերի վրա:

Իսկան տան և Օպերայի և բալետի թատրոնի մալսադոսի վրա:
Կան կոթողներ, որոնք հազարամյակների քննությունը բռնելով՝ վստահաբար
հավերժության մեջ ապրելու ճակատագրին են արժանանում... Այսպես Հայոց
կոթողներից շատերը՝ կիսականգուն թեկուզ, տապալված թեկուզ... Այսպես նաև,
Օպերայի և բալետի թատրոնի շենքը:

Երևանի Կառավարական տունը և Օպերայի և բալետի թատրոնը, Համբարձումյանի Կառավարական տունը և Բազմաբնակարան խանութի Ոգու սրբազան ավագանուն և

[illegible]

Օ՛, մենք տարօրինակ մի ժողովուրդ ենք, որի բնագիտությունը վերջին հարյուրամյակում փեղեկտվել է, և մենք հայտնվել ենք միմյանց դեմ ծայրահարյուրամյակում փեղեկտվել է, և մենք հայտնվել ենք միմյանց դեմ ծայրահեղորեն անգիջում, անհաշտ: Շատերս կարող ենք հանճարի առաջ խոնարհվել, իսկ ոմանք կարող են գոռոզությամբ ցեխ շարտել նրա լուսավոր անձի վրա՝ առանց չնչին իսկ խղճի խայթի: Ջնջել նրա վաստակը, բերանի ծամոն դարձնել ստեղծագործ մարդու վսեմ անունը և հպարտ լինել իրենց չնչին անձով, որ կարողացան իրենց անտաղանդության վրեժը լուծել նրանից, որին Արարիչը որ կարողացան իրենց անտաղանդության վրեժը լուծել նրանից, որին Արարիչը օրհնել է՝ ներշնչանքի լույսը պարգևելով նրան:

...երբ սկսվեց **Կառավարական տան** կառուցումը, մի խումբ ճարտարապետներ, որոնք անգոր էին հազարամյակների Հայոց ժառանգությունից իրենց սեփական ոճն ստեղծելու և նմանակելով Եվրոպայում մոդայիկ դարձած **«Կոնստրուկտիվիստական»** ճարտարապետությանը՝ հալածանք սկսեցին ակադեմիկոս **Թամանյանի** դեմ՝ այնպիսի մի մեղադրանքով, որ եթե դա լիներ չարաբաստիկ 1937 թվականը, իրենց կատաղի վրեժը կհասցնեին մինչև ողբերգական ավարտ:

Իսկ սրանցից շատերը երիտասարդներ էին: Նրանք անդամակցում էին մոր կազմակերպված **«Պրոլետարական ճարտարապետների համամիութենական միավորումի»** հայաստանյան բաժանմունքին և անպարտելի էին համարում իրենց, քանզի պաշտպանված էին պրոլետարիատի **«մուրճ ու մանգաղով»**:

«Թամանյանը սովետական օրով սովետական երկրում եկեղեցի է կառուցում»: Սա ամենամեղմ մեղադրանքն է, որոնցով լցնում էին նրանց հողվածների էջերը:

Նիկոլոս Բունիաթյան

Նույնիսկ լույս ընծայվեց մի հոդված, որի ճակատը զարդարված էր վարդապետական վեղարներով, իսկ վեղարների տակ՝ **Թամանյանի և Բունիաթյանի** կառուցած շենքերի ձևերը, իբրև պերճախոս վկայություն կղերական ճարտարապետության օգտագործման:

Այնքան աղմուկ բարձրացրին իրենց այս հոդվածներով, ելույթներով ու ծաղրանկարներով, որ **Արամայիս Երզնկյանը**, որն այդ ժամանակ Հոլոթոկոմն էր և **«Կառավարական տան»** շենքի պատվիրատուն, ստիպված եղավ **«Մեր շինարարության հիմնական խնդիրները»** վերնագրով հոդվածով ելույթ ունենալ 1928 թվականի **«Խորհրդային Հայաստան»** թերթում

և հարկը հարկին պատասխանել իրենց **«Ժամանակակից»** արվեստի ջատագով համարող ճարտարապետներին:

Երզնկյանի այս պատասխանն ավարտվում էր **«Դուք ինքներդ մի կարգին գոմ չիներ՝ հետո քննադատեք»** նախադասությամբ:

Կոնստրուկտիվիզմը եկել էր Եվրոպայից: Բայց, զավեշտն այն է, որ հայերի՝ նրանով ոգևորվելու այս նույն ժամանակ՝ Եվրոպան արդեն հրաժարվել էր այդ ոճից:

Մեծ ճարտարապետը երագում էր, որ մեր քաղաքը լինի, ըստ ամենայնի, արդիական, ինքնատիպ և մեր ժողովրդի ոգուն հարազատ:

Եվ նա օր օրի ձև էր տալիս իր երազին:

Այդ երազն, ահա, կերպարանավորեց նաև **Օպերայի և բալետի թատրոնի** հոյակերտ կառույցով:

1926 թվականի վերջում նա սկսել էր **Օպերայի և բալետի թատրոնի** նախագծումը երկու հանդիսասարահով՝ 3000 մարդու համար:

Կառավարական տունը և Օպերայի և բալետի վիթխարի թատրոնը բազմամյա որոնումների, ստեղծագործական պրպտումների, անքուն գիշերների, մտքի հզոր լարումների, զգացումների շիկացումների քուրայում ծնվեցին: Ծնվեցին նրա անսպառ գիտելիքներից, քիչ միջոցներով ապշեցուցիչ արդյունքների հասնելու կարողությունից: Այս երկու, ճարտարապետությամբ խորապես ազգային շենքերում **Ալեքսանդր Թամանյանը** դրեց Հայաստանի ապագա ողջ ճարտարապետության հիմքը՝ ստեղծելով **Հայկական վերածննդի նոր, ինքնատիպ ոճ**:

Օպերայի և բալետի թատրոնի շենքը

Մի զավեշտական պատմություն...

Բանն այն էր, որ ժողկոմխորհի նախագահ **Տեր-Գաբրիելյանը**, իբրև մեծ հայրենասեր, ոչնչով չէր ուզում ետ մնալ Խորհրդային Միության առաջընթացից և ցանկություն հայտնեց, որպեսզի թատրոնն ավելի վերասլաց կերպարանք ստանա՝ պետք է այն պսակել **Լենինի** վիթխարի արձանով: **Թամանյանը** նույնիսկ նկարեց առաջնորդի արձանը թատրոնի տարբերակ նախագծերից մեկի վրա... Այնքան արտառուց էր և ամրնդունելի: Նա, իհարկե, չէր պատրաստվում Լենինի արձանը դնել իր պաշտելի շենքի վրա: Պարզապես ցույց տալու համար, թե որքան անհեթեթ է այն թատրոնի գլխին:

Քննարկման ժամանակ ճարտարապետ **Միքայել Մազմանյանն** ասաց.

Միքայել Մազմանյան

«Սահակ Միրզոնիչ, մեր թատրոնը կենտրոնական առանցք ունեցող առաջին շենքն է ողջ միության նորագույն ճարտարապետության մեջ և ճիշտ լուծված ֆունկցիոնալ առումով, դիտելի բոլոր կողմերից ու կապված է իր շրջապատի հետ: Եթե դրան արհեստականորեն ավելացնենք ավելորդ ծավալներ, նախ շենքն ինքը կտուժի և ապա կլինի կրկնություն ճարտարապետական հղացման տեսակետից»:

...Լենինի արձանի պատկերը արագ ջնջվեց նախագծի տարբերակի վրայից:

Օպերայի և բալետի թատրոնի հիմնադրումը կատարվեց 1930 թվականի նոյեմբերի 29-ին: Օրը պայծառ էր ու արևոտ... Ի՞նչ բազմություն էր հավաքվել ականատես լինելու համար, թե ինչպես է դրվում թատրոնի առաջին քարը: Դա համաժողովրդական ցնծության օր էր, և օրը բարի էր:

Երևանում այդ ժամանակ բոլոր շինարարական աշխատանքները գրեթե ձեռքով էին կատարվում: Եվ **Թամանյանի** մեծ հոգսերից մեկն էլ շինարարությունը մեքենայացնելն էր: Առաջին անգամ թատրոնի շինարարության վրա

սկսեցին աշխատել վերամբարձ մեքենան, ավագ ու խիճ լվացող սարքավորումը, մարմարի սարքեր սղոցող արհեստանոցը, որը հետագայում Երևանի մարմարի գործարանի հիմքը հանդիսացավ: Վիթխարի շենքի հրակայունությունը, սեյսմակայունությունը ապահովելու համար գրանիտով երեսապատվող պատերի հիմնական շինանյութը ընտրվեց բետոնն ու երկաթ-բետոնը, որոնք այն ժամանակ դեռ լայն կիրառում չուներին: Շենքի շինարարության փոստրակի հողային աշխատանքների համար տեղադրված էր երկու կռան, իրենց ինքնաթափ արկղերով և նեղգիծ երկաթուղով: Սրանով շինաքարը փոխադրվում էր շինարարություն:

Համրային գրադարան

Երկաթուղին ուներ շրջապատյուններ՝ վագոնիկների ուղղությունը փոխելու, շինաքարը համապատասխան վայր հասցնելու համար: Նույն վագոնիկները հարյուր հազարավոր խորանարդ մետր հողը տանում-թափում էին հեռու: Այստեղ աշխատում էր նաև քար ջարդող մի հզոր մեքենա՝ իր տեսակավորող մաղերով և անընդհատ բետոն մատակարարող բետոնախառնիչ մեքենա: Կար նաև բետոնի մի ամբողջ գործարան, իր հատուկ բաժիններով՝ ձմեռային պայմաններում բետոն պատրաստելու համար: Տարբեր բաժիններում, առանձին-առանձին տաքացվում էին ցեմենտը, քարը, խիճը, ջուրը՝ շաղախ պատրաստելու համար:

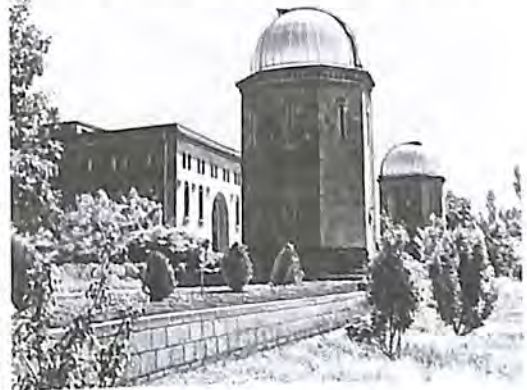
Հիմա մենք չենք զարմանում շինարարական հրապարակներում ավելի հզոր կառուցող մեքենաներ տեսնելով... Բայց երբ կառուցվում էր Երևանը՝ 20-30-ական թվականներն էին: Գոռ պատերազմներից հետո երկրի վերականգնման առաջին տասնամյակը: Մի փոքրիկ միջադեպի և մի մեծ խրատի մասին: Թատրոնը կառուցելիս պատերի մեջ թողնվում էին բազմաթիվ անցքեր՝ ուղղահայաց և հորիզոնական, օդափոխության, ջերմամատակարարման, ջեռուցման, էլեկտրականության և այլ նպատակների համար: Այդ անցքերից մեկը մոռացել էին թողնել: **Թամանյանը** սաստիկ զայրանալով հանցավորին ազատեց աշխատանքից: Մյուսների հարցին, թե կարելի էր պատը ծակել, ինչո՞ւ իրենց այդքան բարի ղեկավարը այդպիսի խստությամբ վարվեց մեղավորի հետ՝ **Թամանյանը** պատասխանեց.

«Պատը շարելուց հետո չի կարելի ոչ միայն նոր անցք բացել, այլև մուրճով անգամ հարվածել...»:

Մենք զարմանում ենք ճարտարապետի այս պնդումի վրա: Զարմանում ենք, որովհետև չենք զլանում շենքերը, որտեղ ապրում ենք, ենթարկել զարհուրելի փորձության... Որովհետև շատերը, որոնք ապրելու հնարավորություն ունենալով այդ շենքերում, ահռելի դիլիդներով քանդել են միջնորմները, նույնիսկ հիմնական պատերը, սանհանգույցները, խոհանոցները, իրենց կասկածելի ճաշակին համապատասխան հարմարություններ ստեղծելու համար, մոռանալով

կամ բանի տեղ չդնելով, որ իրենց քանդիչ այդ կրքով՝ խախտում են շենքի ամրությունը: Դրա զարհուրելի հետևանքներին ականատես եղանք 1988 թվականի ահռելի երկրաշարժի ժամանակ: Կարելի է վստահ ասել, **Հայոց բնավորության**

մեջ ինչ-որ բան խաթարվել է: Մենք դարձել ենք եսամոլ՝ ապրելով **«ինձ այսպես է հարմար»** կարգախոսով: Եվ չկա մեկը, որ սեփական տունը քանդող ձեռքը բռնի: Որովհետև այդ բռնող ձեռքը նույնպես քանդող է: Բայց այս մասին հետո, երբ կհասնենք 1988 ողբերգության մահահոտով շնչող թվականին: Հիմա միայն նորից կրկնենք Մեծ կառուցողի կարևոր խրատը. **«Պատը շարելուց հետո չի կարելի ոչ միայն նոր անցք բացել, այլև մուրճով անգամ հարվածել...»:**

Աստղադիտարան

Ի՞նչ ահռելի աշխատանք կատարեց նա էլեկտրաֆիկացման, ճահիճների չորացման, շինարարության մեքենայացման և էլի ուրիշ ամենատարբեր գործերում, որոնք թվում է, թե ոչ մի կապ չունեն ճարտարապետության հետ:

«Չկան կողմնակի գործեր, – ասում էր նա, – բոլոր խնդիրներն այժմ սերտորեն կապված են իրար հետ: Ի՞նչ եք կարծում, հնարավո՞ր է Երևանի բարեկարգումը առանց էլեկտրաֆիկացման, և կամ գյուղերի բարեկարգումը՝ առանց ճահիճները չորացնելու...»:

Եվ նրա սիրտը իր վրա վերցնելով այս ահռելի աշխատանքի բեռը՝ հայտնվում էր ցավոտ կծկումների մեջ:

Այնպիսի արտառոց վերաբերմունք ուներ իր շրջապատի, իր հետ աշխատող մարդկանց, բանվորից սկսած մինչև իր ամենամոտ բարեկամի հանդեպ: Նա ոչ մեկին չէր զլանում իր օգնությունը՝ բարոյական և նյութական աջակցությունը: Եվ իր օգնությունն այնպես էր կազմակերպում, որ կարիք ունեցողը երբեք չէր զգում, թե օգնությունն ումից է ստացել:

Բացարձակ ճշմարիտ ու բարի մարդը անհանդուրժող էր միայն այն մարդկանց հանդեպ, որոնց բնավորության գծերն էին կեղծիքն ու երեսպաշտությունը:

Նա հիասքանչ մարդ էր:

Հագնվում էր համեստ, ապրում ավելի համեստ: Աբովյան փողոցի վրա էր նրա երկու սենյականոց փոքրիկ բնակարանը, ուր ապրում էր իր կնոջ, երկու զավակների և երեք քույրերի հետ... Այս փոքրիկ տան դուռը մշտապես բաց էր այցելուների առաջ: Բոլոր հինգշաբթիներին հավաքվում էին նրա մտերիմներն ու ընկերները, մշակույթի խոշորագույն դեմքերից շատերը. **Թորոս Թորանյանը, Մարտիրոս Սարյանը, Ալեքսանդր Սպենդիարյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Ավետիք Իսահակյանը, Հակոբ Խաչատրյանը, Շիրվանզադեն, Մոսկվայից Երևան ժամանած ճարտարապետները, նկարիչները, արվեստագետները...**

Արմյան փողոցի վրա այդ երկու սենյականոց փոքրիկ տունը ինչպիսի մագնիսական ուժով էր ձգում այցելող **մեծերին**, որոնք առանց **Թամանյանի** տան հինգշաբթի երեկոների, առանց միմյանց հանդիպելու չէին պատկերացնում իրենց կյանքը, դեռ չբարեկարգված, սակայն բուռն թափով առաջ ընթացող Երևան քաղաքի, Հայաստան Աշխարհի բարգավաճումը, որի մասնակիցներն էին նաև իրենք՝ ամեն մեկն իր կարևոր բնագավառում:

Ալեքսանդր Թամանյան.
նկար Մ. Սարյանի

Այդ փոքրիկ տունը... Ի դեպ, կառավարությունը առաջարկել էր իր օգնությամբ նրա համար մենատուն կառուցել: Նա հրաժարվել էր: Նա ժամանակ չունեցրա՞ր զբաղվելու այդ մենատնով: **Նա զբաղված էր Հայաստանը կառուցելու հոգսերով:**

Իսկ արվեստանոցը:

Արվեստանոցը երկար ու լայն մի սրահ էր, որտեղ դասավորված էին գծագրական սեղաններ, և որտեղ **Թամանյանի** հսկողության տակ աշխատում էին երիտասարդ ճարտարապետներ: Այդ սրահից բացի կար մի ավելի փոքրիկ սենյակ, ուր աշխատում էին **Տարագրոսը** և **Սուրեն Ստեփանյանը**՝ նախապատրաստելով քանդակների նկարներն ու մոուլձօրինակները:

Այս արվեստանոցը սրբատեղի էր վարպետի և սաների համար: Արվեստը պաշտամունքի, պայծառ ոգևորության աղբյուր էր այստեղ աշխատող և նորից նոր սովորող երիտասարդների համար:

Հիշում է ճարտարապետ **Գևորգ Մուշեղյանը**.

«Թամանյանի արվեստանոցում երիտասարդները գծագրություն էին սովորում: Եվ մարդը, որ Խորհրդային Հայաստանի ճարտարապետության հիմնադիրն էր, իր գլուխգործոցների ստեղծման պահին, ժամանակ էր գտնում ամեն օր, երբեմն օրական մի քանի անգամ, մոտենալ և ամենայն ուշադրությամբ սովորեցնել մեզ՝ ինստիտուտն ավարտած սկսնակ աշակերտներին»:

Իսկ **Հովհաննես Մկրտչյանը** հավաստում է.

«Ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանի ճարտարապետական արվեստանոցում, ինչպես և արտադրության մեջ, նրա գործը շարունակող ու զարգացնող տաղանդավոր ճարտարապետների, շինարար բանվորների, և ինժեներական կադրերի մի ամբողջ սերունդ է դաստիարակվել...

Թամանյանի ճարտարապետական ժառանգության նշանակությունը շատ ավելի է, քան զգում ենք մենք՝ ժամանակակիցներս»:

Եվ իրոք. նա բազմաթիվ հետևորդներ ունեցավ:

Մի խոստովանություն ևս, որին սիրով միանում եմ ես.

«Մեծ ճարտարապետի հիշատակը այն ճառագայթն է, որ մինչև օրս էլ լուսավորում է Հայաստանի շինարարների ուղին, նրանց ամենօրյա գործունեության մեջ...»:

Այո: Բայց դժբախտաբար միշտ չէ, որ նրա ուղիով գնացին: Նորից հիշենք 1988 թվականը և լռենք: Լռենք նաև ի տես այն բոլոր ահավոր կառույցների, որոնք իրենց անճոռնի ներկայությամբ, նմանակողների անտարբերությամբ և փողատերերի անճաշակ մեծամտությամբ՝ փորձում են գրավել 20-րդ դարի վերջին տասնամյակի Երևանը:

Կարդում ենք մի հատված 20-րդ դարի մեծ նկարիչ **Մարտիրոս Սարյանի**՝ **Թամանյանին** նվիրված ակնարկից.

«Արծվահայացք, սլացիկ հասակով, միշտ անհանգիստ, արագաշարժ, դյուրաբորբոր, խանդավառ՝ ահա այսպիսին էր Ալեքսանդր Թամանյանը, երբ առաջին անգամ ես հանդիպեցի նրան 1911 թվականին «Мур и Кукучева» ցուցահանդեսում, որին մենք երկուսս էլ մասնակցում էինք: Հենց այդ հանդիպումից էլ սկիզբ առավ իմ բարեկամությունը մեր ժամանակի այդ հանճարեղ մարդու հետ, որին վիճակված էր մի ամբողջ դարաշրջան նշանավորել մեր ճարտարապետության մեջ»:

Ռուս ակնավոր ճարտարապետ **Շչոսևը** գրում է.

«Ճարտարապետական ողջ աշխարհը զարմանում ու հիանում էր նրա ճարտարապետական ու շինարարական արվեստով, քաղաքը հատակագծելու կարողությամբ, այսպես կոչված՝ հատակագծման վիրահատումով, այսինքն, արդեն բնակեցված և կառուցապատված տեղամասերում նոր փողոցներ ու հրապարակներ ստեղծելու հմտությամբ: Պատկառելի ճարտարապետը շատ աշխատանք ու տաղանդ է դրել իր հայրենի երկրի վերածննդի համար, որ ծնվում էր մոխիրների միջից, իր իսկ աչքերի առջև: Թամանյանի լավագույն ստեղծագործություններում զգացվում է արվեստագետի այդ վսեմ սերը դեպի ժողովուրդը»:

..Բացի իր հայրենիքը կառուցված տեսնելու ցանկությունից, նա երազում էր վերականգնել ճարտարապետական հնագույն մի քանի կոթողներ: Հատկապես **Երեւույքը**: Սակայն Խորհրդային Միության ողջ տարածքում անխնա քայլարշավ էր սկսել աստվածուրացությունը, Հայաստանում՝ նույնպես: Երևան քաղաքում էր հողին էին հավասարեցվում եկեղեցիները: Եվ ոչ միայն Երևան քաղաքում: Դեռ 37 թվականը չէր մտել իր զարհուրելի իրավունքների մեջ, երբ սկսվել էին արդեն հալածանքները հոգևորականության և հավատի քարեղեն վկայությունների դեմ: 1930 թվականին... բայց ավելի լավ է այս փաստաթուղթն ամբողջությամբ կարդանք, ինչպես որ այն կա:

«ՀՍԽՖ Լուսժողկոմատ. Հայաստանի հնությունների պահպանման կոմիտե

N1935/226, «2» 3. 1930թ. Երևան

Լուսժողկոմ ընկ. Եղիազարյանին

Պողոս-Պետրոս եկեղեցու քանդման ընթացքում Հնությունների Պահպանության կոմիտեի կողմից կատարվող հետազոտական աշխատանքների միջոցին պարզվեց, որ այդ շենքն ունի իր մեջ մի շարք կարևոր պատմահնագիտական արժեքներ, բարեխեֆներ, արձանագրություններ, և մանավանդ

Եկեղեցին վերաշինվում է 17-

Սբ. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին
20-րդ դարի սկզբին

Այս գործը ներկայումս բոլորովին հնարավոր չէ այն հապճեպ աշխատանքների հետ միաժամանակ, որով կատարվում է նրա քանդումը, ուստի Կոմիտեն խնդրում է Ձեզ միջնորդել ժողկոմխորհի առաջ՝ կարգադրելու դադարեցնել քանդման աշխատանքները և հնարավորություն տալու Կոմիտեին կատարել այդ հուշարձանի ուսումնասիրությունը՝ օգտագործելով տեխնիկական և գիտական բոլոր հնարավորությունները:

(Հայկական ՍՍՌ, ՀՈՊԿԱ, Ծ. 113, ց. 1, գ. 647, թ. 3-4»:

...Կերջին նկարը

Այդ ընթացքում կառուցվում էր Թատրոնի շենքը: Նա այլևս չէր հեռանում չինարարությունից: Նա կարծես կառուցման դղիրդների մեջ փորձում էր խեղդել:

իր վիշտը: 17 ամիս էր ընդամենը անցել իր սիրելի դստեր մահվանից: Եվ կինը հաճախ էր լսում նրա մրմունջը. **«Մի՞թե ես արդեն 17 ամիս է ապրում եմ առանց նրա...»:**

Եվ մի օր շենքի վրա եղած պահին նա մրսում և հիվանդանում է: Անկողնում պառկեց ընդամենը երկու օր: Նրա մաշված սիրտը չդիմացավ: 1936 թվականի փետրվարի 20-ին, երեկոյան ժամը 8-ին նա ընդմիշտ փակեց աչքերը և շտապեց հասնել իր վաղամեռիկ զավակների ետևից:

Կարելի է պատկերացնել, թե որքան բազմամարդ էր մահվան թափորը և որքան թախծոտ էր այն:

Նրան թաղեցին հին գերեզմանատանը, մշակույթի գործիչների պանթեոնում և գրանիտյա հղկված մի պարզ սալ դարձավ նրա տապանաքարը:

Գևորգ Թամանյան

Ալեքսանդր Թամանյանի մահից հետո, նրա որդին՝ ճարտարապետ **Գևորգ Թամանյանը** ստանձնեց հոր, ծավալով մեծ, իմաստով նշանակալից, կիսատ մնացած շենքերը ավարտելու դժվարին գործը: **Գևորգ Թամանյանը** ճշտությամբ պահպանեց հոր մտահղացումները, եղավ բացառիկ խնամքոտ և ուշադիր: Սա մեծ ծառայություն էր **Գևորգ Թամանյանի** կողմից հոր պայծառ հիշատակի և թե հայ ժողովրդի հանդեպ:

Ալեքսանդր Թամանյանը, ինչպես արդեն ասել ենք, իրենից հետո եկող ճարտարապետներին կտակեց Հայաստանի նոր ազգային ճարտարապետության ստեղծագործական վերելքի ոգևորությունը: Այդպես նաև իր որդուն՝ ճարտարապետ **Գևորգ Թամանյանին**, որը բացի հոր գործերը ավարտին հասցնելուց՝ նախագծեց և կառուցեց 70-ից ավելի բնակելի և հասարակական շենքեր:

Ալեքսանդր Թամանյանի ստեղծագործական ազդեցությամբ ստեղծվեց ճարտարապետական այն դպրոցը, որն իրավամբ կոչվում է **Թամանյանական**: Վերջին տեղեկությունները գրանցենք՝ հրաժեշտից առաջ:

Կառավարական տան համար նրան ետմահու 1942 թվականին շնորհվել է **ԽՍՀՄ պետական մրցանակ**:

Օպերայի և բալետի թատրոնի նախագիծը Փարիզի 1937 թվականի համաշխարհային ցուցահանդեսում շահեց **Մեծ Ոսկե մեդալ (Grand prix)**:

...**Նա մեծագործ էր**: Եվ եթե հավատում ենք, թե **Արարիչն է ընտրում անմահներին**, ուրեմն նա Աստծո ընտրյալներից մեկն էր և սա սքանչելի մի բարեբախտություն էր Հայոց համար:

Նա նաև իր Հայրենիքի պաշտպանն էր, որպես մի զինվոր, որի գործն ավելի դյուրին չէր, քան ռազմիկի գործը, որ անագորույն կռվում պաշտպանում էր իր հայրենիքը օտար թշնամու ոտնձգությունից:

Նա պաշտպանում էր իր Հայրենիքը նրա իսկ ներսում թշնամու նման գործող անճաշակությունից, օտարամուտ սնոթիզմից, փքուն ինքնասիրահարվածու-

թյունից, լկտի ինքնավստահությունից, ստահող բամբասանքներից, բարձրամտությունից, արշավող միջակությունից: Նա քաջարի զինվորի նման պաշտպանում էր Հայրենիքը այն բոլորից, որոնք կարող էին կործանել Հայրենիքի մշակույթը, որը մեծագույն արժեքներով պահպանվել է իր ժողովրդի կեցության ու կենդանության հավերժության մեջ:

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԱՐՅԱՆ

...Մերձագույն տափաստանում, եղեգնապատ Սամբել գետակի ափից մի փոքր հեռու, բլրակի վրա հայրը ջրհոր էր փորել, հում աղյուսներից տնակ կառուցել և ծածկել եղեգնով: Եվ **«մի մեծ ընտանիք ապրում էր այդտեղ, ինչպես պալատում...»:**

Մարտիրոս Մարյան

Մոտակայքում ոչ մի տուն չկար: Չորս կողմը հորիզոններ, անծայրածիր տափաստանը՝ գեղեցիկ իր ամայի ու խիստ բնությամբ:

Բայց ինչո՞ւ էր այս հայ ընտանիքը հայտնվել այս տափաստանում...

Հիշո՞ւմ եք. ես այս մասին պատմել եմ **«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»** վկայագրքի հատորներից մեկում: 18-րդ դարի վերջին Ռուսաստանի **Եկատերինա Երկրորդ** կայսրուհու հրամանով հայերին իրենց աշխատանքով բարգավաճ ու հարուստ դարձած Ղրիմի թերակղզուց գաղթեցրին ամայի տափաստան... Հայերը մեծ տառապանքներով և նույնքան մեծ աշխատասիրությամբ Դոն գետի շրջակայքում հիմնեցին

նոր գյուղեր իրենց թողած նախկին գյուղերի անուններով, ապա և **Նոր Նախիջևան** քաղաքը:

Այսպես, տափաստանով ցրվեցին հայ ընտանիքները հող ունենալու ակնկալիքով և փորելով իրենց ջրհորը՝ հիմնեցին իրենց հում աղյուսից և եղեգնից կառուցած մենավոր **«պալատը»:**

Ահա, Սամբել գետակից քիչ հեռու **Սարգիս Մարյանի** կառուցած **«պալատում»** 1880 թվականի փետրվարի 16-ին ծնվեց նրա ինը զավակներից մեկը՝ ապագայի մեծ նկարիչ **Մարտիրոսը**:

Այս էլ քանի հազարերորդ անգամ առիթ ենք ունեցել մեր պատմության ընթացքում հանդիպել աշխարհով մեկ ցրված հայերի, որոնք կարողացել են անենադաժան պայմաններում նույնիսկ՝ նվաճել իրենց **ապրելու և ստեղծելու իրավունքը**:

...Յոթ տարեկան **Մարտիրոսին** և նրա եղբայր ինը տարեկան **Սերոբին** սայլով տանում են Նոր Նախիջևան՝ հայ-ռուսական հանրակրթական ուսումնա-

րանում սովորելու համար: Այնքան գեղեցիկ է մատուցված այդ ճամփորդությունը **«Գրառումներ իմ կյանքից»** գրքում, այնքան տեսանելի միրաժային հեռաստաններն ու բազմա-

...Մենք բարեհաջող սկսեցինք

Ջրի մոտ խմբվել էին սայլերը, որոնց վրա գեղեցիկ դարսված էին Չալթըրյան ցորենի ոսկյա խրճերը: Չալթըրյան և դրիմյան հայերը հայտնի էին որպես լավ հողագործներ: Նրանց ցորենը (գարնովկա) իր որակով հայտնի էր նույնիսկ փարիզյան հացավաճառներին: Սրանք իրենց արենդներն ու շոգենավերն էին ուղարկում Տագանրոգ՝ հայկական ցորեն գնելու համար»:

Կատարելագործվելով ռուս հանրաճանաչ նկարիչներ **Վ. Ա. Սերովի** և **Կ. Ա. Կորովինի** դիմանկարի արվեստանոցում՝ Կապերը անցած դպրոցի հետ՝ ստեղծելով իր արվեստի բոլորովին առանձին գեղագիտությունը: Այն ինչ-որ տեղ հատվում էր 20-րդ դարի սկզբի համաշխարհային գեղանկարչության ավանգարդային միտումներից մեկի՝ ֆանտաստիկ արվեստի հետ, որի փայլուն ներկայացուցիչը դարձավ նա:

անցման փուլի արդյունք լինելով հանդերձ՝ գլուխգործոցներ են:

«Իմ կյանքի բոլոր ժամերին ունեցել եմ այն զգացումը, ինչը կարելի է անվանել տիեզերքի զգացում, ապրել եմ տիեզերքի մասին մտորումներով: «Չեքհաթներում» և «Երազներում» ես դա արտահայտել եմ տեսիլքների, բնության տարրերի ֆանտաստիկ կոմբինացիաների մեջ: Հիշի՛ր մեր բանահյուսությունը՝ ինչքան տիեզերական, անհուն և միաժամանակ պարզ է, մանկան երկակայությանը ներծծված»:

Մարտիրոս Սարյանը Աճիի ավերակներում

Անիից նրա ստացած տպավորությունների մասին խոսել ենք **Թորոս Թորանյանի** աշխույժ ես: Յուրապուրի մասին նրա տպավորությունն այսպիսին է.

«Արդեն իրիկնամուտ էր, երբ անտառի կանաչ ֆոնի վրա սկսեց հուրհրալ արևի վերջին ճառագայթներով լուսավորված Հաղպատը: Կարծես ինքն իրեն, առանց մարդու միջամտության, բուսել էր այդ հարմարավետ տեղում: Ապշեցուցիչ են գծային ուղիները և պարզագույն ձևերը: Անսովոր աչքի, էսթետիկական ցածր ճաշակ ունեցողի համար այդ ձևերը կարող են հետաքրքրություն չներկայացնել: Ինչպես Հաղպատը, ձևերը կարող են հետաքրքրություն չարտարապետական հուշարձանները այնպես էլ առհասարակ հայկական ճարտարապետական հուշարձանները՝ դիտողից պահանջում են խորաթափանց հայացք և ճաշակի բարձր տակտ՝ միայնակ, լեռներում ծնված ու ծվարած, անսահմանորեն համեստ, բայց հանճարեղ այդ կոթողների իմաստը հասկանալու համար: Իմ ծամփոր-դությունը Ռազմավիրական ճանապարհով դեպի Անդրկովկաս՝ Թիֆլիս, դուրսունը Ռազմավիրական ճանապարհով դեպի Անդրկովկաս՝ Թիֆլիս, Լոռի, Երևան, անջնջելի հետք թողեց կյանքիս հետագա ընթացքում...

**Բանաստեղծ Ալեքսանդր
Ծատուրյանի դիմանկարը**

Ուրեմն այդ առարկաներից դու պետք է վերացարկես, կտավի վրա երևա-
կաբար դնես գծեր, գույներ, ձևեր, ռիթմեր, հարաբերություններ, որոնք
ներշնչեն դիտողին ուզածդ իդեալը: Այդ գծերը, գույները, ձևերը, ռիթմերը,
հարաբերությունները արդեն կլինեն քո հոգու,

Ինքնանկար

ինտելեկտի պտուղները, կլինեն ինքնաարտա-
հայտման սիմվոլներ, երևակայումներ, և ոչ թե
բնության սուրոգատ: Դրանք կլինեն քո եսով
իմաստավորված ձևերն ու գույները, կլինեն
արվեստի իրականությունը, և ոչ թե սոսկ բնական
իրերի ներկայացումը»:

1910-1911 թվականների ծնեռը Սարյանի
հաջողությունների և իսկական ճանաչման շրջանն
էր: Կոստանդնուպոլիսյան նկարներով մասնակցեց
Մոսկվայում կազմակերպված մի քանի ցուցահան-
դեսների: Այս ցուցահանդեսներից Տրետյակովյան

պատկերասրահը գնեց նրա «Գլիցինա», «Մրգավաճառանոց» և «Կեսօր:
Փողոց: Պոլիս» գործերը:

Եգիպտական թեմաներով նկարները նույնպես մեծ հետաքրքրություն առա-
ջացրին մոսկովյան ցուցադրումներում: Գրվեցին բազմաթիվ հոդվածներ:

Իսկ պարսկական տպավորությունների արդյունքը «Պարսկաստան»
պաննոն էր:

1913 թվականի աշնանը Մարտիրոս Սարյանը նկարիչ Եղիշե Թադևոս-
յանից նամակ ստացավ առ այն, որ Էջմիածնի տաճարը վերակառուցման է
ենթարկվում տգետների ձեռքով: Սարյանն անմիջապես նամակ-թղթակցություն
է ուղարկում «Մշակ» թերթին՝ դատապարտելով հանձնաժողովի այդ թեթևամիտ
վերաբերմունքը:

Սարյանի նամակը դրական արդյունք ունեցավ:

Տաճարի վերակառուցումն սկսվեց գործին գիտակ մասնագետների ղեկավա-
րությամբ:

Իսկ 1914 թվականին նա երրորդ անգամ մեկնեց Հայաստան: Ճանապարհին
անցնում էր Թիֆլիսով: Նա շատ էր ուզում հանդիպել Հայկական ազգագրական
ընկերության նախագահ Երվանդ Լալայանին: Մենք արդեն գիտենք, որ հայ-
կական բոլոր մշակութային ընկերություններն ու կազմակերպությունները
գտնվում էին Թիֆլիսում, կարծես այն ոչ թե Վրաստանի, այլ Հայաստանի մայրա-
քաղաքն էր և ռուսական կայսրության փոխարքայի նստավայրը: Այսինքն՝ ողջ
տարածքի և՛ տնտեսական, և՛ մշակութային կենտրոնն էր և՛ ամեն իմաստով,
ծեռներեց հայերի համար հարմար մի վայր:

Ինչևէ: Հայկական ազգագրական ընկերությունը նույնպես այս քաղաքում էր
հիմնվել և նրա ղեկավարն էր սքանչելի գիտնական-ազգագրագետ, բանահա-
վաք, հնագետ Երվանդ Լալայանը:

Սարյանի և Լալայանի հանդիպման նպատակն էր մշակել որոշակի միջո-
ցառումներ՝ ճարտարապետական հուշարձանները տեղերում վերահսկելու
համար:

Գործերը Թիֆլիսում ավարտելուց հետո նա մեկնեց Երևան:

«Վեհափառ Արարատն ուղղակի կախված էր երկնքում՝ Երևանի գլխին,

չնայած գտնվում էր քաղաքից
այդքան հեռու: Պարզ օրերին
տեսանելի էին ոչ միայն նրա
ծյունածածկ գագաթը, այլև
փեշերի ծյունը, խորդուբորդու-
թյուններն ու փոքրիկ լեռները՝
փարված նրա ոտքերին: Մասիսը
մի հրաշակերտ բնական մոնու-
մենտ է, որի ծնունդը տարածվող
հովտից ամեն անգամ կարող է
տեսնել հետամուտ դիտողը...

«Արարատ»

... Դեպի Ջուլֆա տանող ճա-
նապարհին... մոտիկից տեսա

ժպտացող Արարատի լանջերին ակոսված կիրճերը:

Ստանում էր փոքրիկ Արարատը՝ կիսաբաց հովանոցի նման ուղղա-
հայաց ծալքերով իջնում է հիմքին: Կապված է իր մեծ քրոջը՝ հավերժական
ու անբակտելի կապով: Փոքր Արարատի շարժման հետ ավելի ու ավելի
համոզվում էի, որ նրանց կապը իսկապես օրգանական, գեղեցիկ ու
ներդաշնակ է բոլոր դիտակետերից: Երևի մեզ համար անտեսանելի երեսը
նույնպես...

Ջուլայում նայեցինք Հին Ջուլայի հանձարեղ խաչքարերը: Եվ

խաչքարերի այդ անտառի միջով անցնում էր երկաթուղին...

Խաչքարերն ինձ ապշեցրին իրենց անկրկնելի գեղարվեստական
արժեքով, մոտիվների զարմանահրաշ բազմազանությամբ ու ռիթմով:
Միաժամանակ ցնցվում էի՝ տեսնելով, որ նրանց մեծ մասը ոչնչացվել էր
երկաթուղին անցկացնելու ժամանակ...»:

Իսկ ի՞նչ կմտածեք, կամ ավելի ճիշտ ինչ ապրումներ կունենար համաշ-
խարհային համբավի տեր գեղանկարիչը, որի սրտին մոտ է Արարչի ստեղծած
բնության անգամ ամեն մի ծեղր և մարդու հանձարի հոյակերտումները, եթե
ապրեր 21-րդ դարում և ականատես լիներ, թե ինչպես ադրբեջանցի կոչվող
թուրք ցեղի բարբարոսները Հայոց հետքը Գողթնում վերացնելու խնդիրն ունե-
ցալով՝ իրենց բանակի զորախաղերն անցկացնում են Ջուլայի այդ տարածքում
և որպես դիպուկ կրակի թիրախ օգտագործում հոյակերտ խաչքարերը՝ փշուր-
կործանելով հայ մարդու դարերով ստեղծած մշակույթի անկրկնելի
կոթողները:

Պատերազմ էր... Իսկ հետո Հայոց Մեծ եղեռնն էր: Սարյանն սկսեց

աշխատել «Հայերին օգնող մոսկովյան կոմիտեում»։ Մեկնեց Էջմիածին Ղովհաննես Թումանյանի և այլոց հետ, մոլեգնող համաճարակի պայմաններում օգնելու, մահից փրկելու համար թշվառ հայ գաղթականներին։

Կարդում ենք նրա «Գրառումներ իմ կյանքից» գրքի այս ահասարսուռ տողերը.

«Դժվար էր օգնության կազմակերպումը։ Ցարական չինովնիկները խանգարում էին մթերքների, դեղորայքի արագ փոխադրմանը, որ առանց այն էլ մեծ դժվարությամբ էր ձեռք բերել Մոսկվայի մեր կոմիտեն։ Ցարիզմը վարում էր իր վաղեմի քաղաքականությունը՝ «Հայաստան՝ առանց հայերի»։

...Այդ ահռելի ֆոնին տեղ-տեղ ծանրորեն ծռնչում էին մեռելներով բեռնավորված սայլերը։ Հաճախ չէինք կարողանում օգնել կիսակենդան, ուշագնաց մարդկանց։ Ի՞նչ անեինք։ Աշխատում էինք գիշեր-ցերեկ, անդադրում։ Կոմիտեի անդամներն անձնագրի պայքարում էին մահվան դեմ, բայց մահը հաղթում էր...

Մա'հ, մա'հ՝ անխուսափելի և ահավոր...»։

...Ծանր տպավորություններից նկարիչն այնպիսի հոգեկան ցնցում ստացավ, որ Ղովհաննես Թումանյանի հանձնարարությամբ նրան տեղափոխեցին Թիֆլիս՝ հիվանդանոց։

Երբ նա նորից կարողացավ վրձին բռնել՝ արյունահեղ կոտորածների տառապանքն ունենալով իր հոգու և սրտի վրա, սկսեց նկարել... պայծառ, հրճվալից գույներով ամլեցուն ծաղիկներ ու մրգեր...

Դաժան իրականությունը անդրադարձում չունեցավ նրա արվեստում։ Իր տարեկից հայ գրողների, նկարիչների, երաժիշտների երկերում այս կամ այն կերպ արծագանքվեց Հայոց ապրած զարհուրանքը։

Իսկ նա նկարում էր ծաղիկներ և մրգեր... Ի՞նչն էր այս տարօրինակության պատճառը։

Այս հարցին պատասխանում է իր ժողովրդին անհունորեն սիրող մեծ վարպետը։ Նա բացասում էր մահը իր ծաղիկների և մրգերի պայծառ գույներով։ Նա գիտեր, ավելին՝ վստահ էր. գեղարվեստական երկը պետք է մարդուն ներշնչի պայքարի կամք, ժխտի չարիքն ու անկումը, հաստատի երջանկության ու ազատության ծգտումը բնության անսահմանության և ժողովրդի անմահության գաղափարով։

«Մարդը թափանցում է տիեզերքի անհունը, գիտակցում նրա անվերջությունը։ Եվ քանի որ ինքն իրեն անընդհատ հաստատում է տիեզերքի,

Հ. Թումանյանը և Մ. Սարյանը մի խումբ մտավորականների հետ

կյանքի, բնության մեջ, ապա հասկանալի է, թե որտեղից է գալիս անմահության նրա իդեալը։ Այս իդեալը մարդը դրսևորում է իր գործունեության տարբեր ոլորտներում։ Բայց ոչ մի ասպարեզ այնպես անմիջական հնարավորություն չի տալիս բնագրի, զգացումի, բանականության միասնությամբ կերպավորելու անմահության իդեալը (ավելին՝ անմահության իսկ ապրումը), ինչպես արվեստը։ Արվեստը մարդկային ոգու անմահության պտուղն ու սնունդն է, մարդկային հոգու ազատության տենչանքն ու իրագործումը՝ անկախ բոլոր հանգամանքներից»։

Ահա սա է։ Ապրել։ Անկախ որևէ դժոխքից՝ ապրել։ Նա վստահ էր, որ իր ժողովուրդը պիտի ապրի։ Նա վստահ էր նրա անմահությանը։

Այս վստահությունն էր, որ նրան դուրս քաշեց հոգեկան մղձավանջից և մղեց բուռն գործունեության։ 1916 թվականին մասնակցեց Հայ արվեստագետների միության ստեղծմանը, Վարդգես Սուրենյանցի հետ ձևավորեց Վալերի Բրյուսովի կազմած «Հայ պոեզիայի անթոլոգիան»։ Նույն թվականի ապրիլի 17-ին ամուսնացավ Լուսիկ Աղայանի՝ մեծանուն գրող Ղազարոս Աղայանի դստեր հետ։ Հետո Նոր Նախիջևանում հիմնեց Գավառագիտական թանգարան։

1921 թվականին Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հրավերով, մյուս մտավորականների հետ եկավ և հաստատվեց Երևանում, և նշանակվեց նոր կազմակերպվող Հայաստանի պետական թանգարանի ղեկավար։ Օգնեց Երևանի գեղարվեստի ուսումնարանի հիմնադրման տնօրեն։ Օգնեց Երևանի հետ ստեղծեցին ՀԽՍՀ պետական գերբը, աշխատանքներին։ Հակոբ Կոջոյանի հետ ստեղծեցին պահպանման կոմիտեն, և աշխատակցեց Հայաստանի հնությունների պահպանման կոմիտեին, և իհարկե, Հայաստանի կերպարվեստի աշխատողների ընկերությանը։

Ինչպես յուրաքանչյուր մտավորական, որը եկել էր Հայաստան և անմնացորդ, սեփական անձը չխնայելով լծվել քարուքանդ եղած երկրի ֆիզիկական, թե հոգևոր վերականգնման աշխատանքներին՝ այնպես էլ Մարտիրոս Սարյանը նկարիչը ստեղծագործելու հետ միասին ծավալել էր հասարակական բազմազբաղ գործունեություն։ Նրանք բոլորը, որոնց անունները տվել ենք արդեն, և նրանք, որոնց մասին դեռ պիտի պատմենք, ունեին գերագույն մի նպատակ. վերաստեղծել Հայաստանը նրա դարավոր ստեղծագործ էությանն արժանի։

1924 թվականին Մարտիրոս Սարյանը հրավիրվեց մասնակցելու Վենետիկի միջազգային Բիենալեի ցուցահանդեսին։

Կնոջ՝ Լուսիկ Սարյանի դիմանկարը

Հ. Սարյան
1928

Ավետիք Իսահակյանը, որը գտնվում էր Վենետիկում, այդ ցուցահանդեսի մասին գրեց.

«**Երբ նայում եք նրա նկարներին, մի անհուն սիրով ու կարոտով լցվում է ձեր հոգին դեպի հայ աշխարհը՝ «արևի տակ պարզված հեքիաթ», մի խորին քնարերգություն իր չքնադ լեռներով ու գետերով, արտերով ու եղնիկներով, պաշտելի հայ գյուղացիով և իր նվիրական գութանով... Եվ մտածում եք, ինչքա՜ն է սիրում հեղինակը այս երկիրն ու նրա հերկողին, ինչքան շատ, որ նույնաբուխ զգացումով է վարակում ձեզ: Երբ մոտենում եք նրան, ծանոթանում եք նրա մտքերի ու զգացումների հետ, դուք տեսնում եք, որ իրավ այդ նկարները նրա հոգուց են դուրս բխել, այդ նկարների նախատիպերը, Հայաստանը, գուրգուրված, սիրված են նրա հոգում այնքա՜ն կաթոգին, այնքա՜ն գեղեցիկ...»:**

Իտալիայում, արվեստների այդ երազային երկրում, երկու ամիս շարունակ համաշխարհային ցուցահանդեսում վայելելով իր նկարների շուրջը առաջացած մասնագետների և սովորական դիտողների հիացմունքը՝ Սարյանը վերադարձավ Հայաստան:

«**Որպես լուսեղեն երազ, մեր երկիրը նորից սկսվեց գծագրվել իմ աչքերի առաջ՝ ետ վանելով այն տպավորությունների տարափը, որ իմ գլխին տեղաց կլասիկ երկիրը՝ Իտալիան...»:**

1928 թվականի հունվարի 20-ին, իտալական ցուցահանդեսներից չորս տարի անց, վաղուց արդեն Վարպետի անուն վաստակած նկարիչը իր անհատական ցուցահանդեսը բացեց Փարիզում:

«**Բացման օրը սալոնը լեփ լեցուն էր՝ ֆրանսիացիներ, հայեր, ռուսներ, հրեաներ և այլ ազգի ներկայացուցիչներ: Բոլորն էլ շնորհավորում էին, խրախուսում: Ինձ հետ ուրախանում էին նաև ընկերներս՝ Արշակ Չոպանյանը, Հակոբ Գյուրջյանը, Էդգար Շահինը, որոնք շատ էին օգնել ցուցահանդեսը կազմակերպելու գործին...»:**

...Վերադարձի ճանապարհին նրա քառասուն կտավները ոչնչացան մավի վրա ծագած հրդեհից, որն առաջացել էր Կոստանդնուպոլսի մավահանգստում՝ «**չգիտես ինչ պատահականությամբ կամ գուցե միտումնավորությամբ...»:**

Մի քանի տարի անց Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսի ԽՍՀՄ տաղավարի պաննոյի համար արժանացավ **Մեծ Մրցանակի**:

Իր ստեղծագործական երկարատև կյանքի ընթացքում նա իր հայրենիքի սքանչելի կերպարը հանճարեղ վրձնով անընդհատ ու անընդհատ բացահայտեց բազմաթիվ ու բազմապիսի բնանկարներով, մատյուրմորտներով, պաննոներով, դիմանկարներով, հայ գրողների գրքերը և օպերային և դրամատիկ թատրոնների ներկայացումները ձևավորելով: Երևանի Առաջին պետական թատրոնին նվիրեց հայ ժողովրդի կենսունակությունը խորհրդանշող **վարագույր**:

«**Իմ հայրենիք»** նկարաշարի համար նա արժանացավ Լենինյան մրցանակի, որն ամենամեծ ու ամենապատվաբեր մրցանակն էր Խորհրդային Միությունում: Նա Խորհրդային Միության և Հայաստանի ժողովրդական նկարիչ

էր, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, Սոցիալիստական աշխատանքի հերոս: Տարիներ շարունակ Հայաստանի նկարիչների միության նախագահն էր:

Սարյանը նորագույն շրջանի հայկական գեղանկարչության ազգային դպրոցի հիմնադիրն է:

Մի քանի տող Հանրագիտարանից.
«**1955 թվականից Հալեպում գործում է Սարյան ակադեմիան: Սարյանի գործերը հիմնականում կենտրոնացված են ՀԱՊ-ում և նրա մասնաճյուղերում, պահվում են Մոսկվայի Տրետյակովյան պատկերասրահում, ԱՊՀ, ԱՄՆ, Ֆրանսիայի և այլ երկրների Քանգարաններում, մասնավոր հավաքածուներում: 1901 թվականից մասնակցել է ցուցահանդեսների, 1907-65-ին Մոսկվայում, Ս. Պետերբուրգում, Թբիլիսիում, Փարիզում, Երևանում 65-ին Մոսկվայում, Ս. Պետերբուրգում, Արժանացել է Բրյուսելի և այլուր՝ շուրջ 30 անհատական ցուցահանդեսի: Արժանացել է Բրյուսելի և այլուր՝ շուրջ 30 անհատական ցուցահանդեսի ոսկե մեդալին, Հայաստանի պետական միջազգային ցուցահանդեսի ոսկե մեդալին, Հայաստանի պետական մրցանակի...»:**

Եվ այլն:

1967 թվականին Երևանում, նկարչի արվեստանոցին կից, կառուցվեց Սարյանի Տուն-Քանգարանը: Սքանչելի նվեր հայությանը: 2001 թվականի դրությամբ Քանգարանը 224 ցուցանմուշ ունի: Այն գործում է իր անունը կրող փողոցի վրա, Զաղաթի կենտրոնում: Այցելեք և ըմբռնեք **Ճշմարիտ արվեստի ոգեղեն զգայնությունը**, նրա մատուցած անսահման հաճույքը: Հավատով եմ ասում. այնտեղ մտնողն իրեն օրհնված է գգում: Նկարները մայելուց հետո մտքը նաև նրա արվեստանոցը, ուր նա աշխատել է երկար-երկար տարիներ, և ինչը ցուցադրության մասն է կազմում նրա մահից հետո... Ձգույշ մտքը, լուռ մտքը և մտովի լսեք իմաստուն **Ծերունու ձայնը**.

«**Արվեստի միջոցով ստեղծվում է բազմահազար մարդկանց հոգևոր շփումը: Արվեստի միջոցով մարդիկ հասկանում են իրենք իրենց ու միմյանց: Մեծ արվեստագետն իր մեջ ներառում է մասսաների բազմազանությունը և հարստությունը: Ահա թե ինչու մարդիկ մեծարում ու սիրում են անհատների, որոնք կարողանում են բացահայտել այն անսահմանը, որը միլիոնավոր մարդկանց մեջ է ամփոփված: Այստեղ է և մարդու երջանկության զգացումը: միշտ ստեղծագործող, միշտ առաջ ձգտող մարդու երջանկության զգացումը: Եվ շատ բան պայմանավորված է հենց ստեղծագործող անհատով, ապա շատ բան էլ պայմանավորված է նրան շրջապատող պայմաններով: Ստեղծագործական ակտիվ մտածողությունը, առանց միջավայրի առողջ**

Մարտիրոս Սարյանը իր արվեստանոցում

սնուցման, շուտափույթ կարող է խեղճանալ ու... մեռնել»:

Լսեցի՞ք. անհատ և միջավայր: Բայց, դժբախտաբար, որքան հաճախ չեն հանդիպում ստեղծագործող անհատն ու միջավայրը:

Բայց շարունակենք ունկնդրել իմաստուն Օերունու ծայրը:

Մարտիրոս Սարյանի
մակագրությունը
համար նրա իմաստուն
գրույցները... Եվ մի օր,
մի պայծառ ու արևոտ օր,
նա ինձ
նվիրեց իր «Գրառումներ
իմ կյանքից» սքանչելի
գիրքը իր մակագրությամբ:

Մարտիրոս Սարյանի
մակագրությունը

...Ես՝ «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի հեղինակս, երբեմն այցելում էի նրան լսելու համար նրա իմաստուն գրույցները... Եվ մի օր, մի պայծառ ու արևոտ օր, նա ինձ նվիրեց իր «Գրառումներ իմ կյանքից» սքանչելի գիրքը իր մակագրությամբ:

ՀԱԿՈՐ ԿՈՋՈՅԱԼ

Հիշո՞ւմ եք. Մսրա Մելիքի դեմ պատերազմ գնալուց առաջ իր հորեղբայր Ջենով Օհանի հետ Դավիթի հանդիպումը.

«Դավիթ գնաց հորեղբոր մոտ

Իր ձեռ էթալ ու հորեղբոր փողպատ բռնեց

Պինդ թափ էտու, էնոր ոտքեր հողից կտրեց:

Ասաց. - Ես կուզեմ իմ հոր թուրն Կեծակին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Քուռկիկ Ջալալին՝

Վեր ոտին Նալն պողպատի.

Ես կուզեմ քենե Սա՛նձը պողպատի,

Որ դենե Քուռկիկ Ջալալու բերնին:

Ես կուզեմ իմ հոր Թա՛մբը սադաֆի՝

Վրան կախուկ զանգուներ ոսկի.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Գուտն իր գլխին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Կապա՛ն դադիֆե,

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Քամա՛րն մեջքին,

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Շալվա՛րն ի ոտին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Կոշի՛կն ի ոտին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Խա՛չ Պատերազմին.

Կըտա՛ս՝ տուր խաթրով -

Չե՛ս ի տա՝ կը կայնեն, զոռովեն կառնեն»:

Իսկ հիմա հիշենք Հակոբ Կոջոյան սքանչելի նկարչի Հայոց դյուցազնավեպի երրորդ ճյուղին նվիրված «Սասունցի Դավիթ» ստեղծագործությունը:

Հակոբ Կոջոյան

Երեսուն ինքնուրույն դրվագներ ամփոփելով մեկ ընդհանուր հորինվածքի մեջ Կոջոյանը ստեղծեց չափսերով փոքր, բայց մտահղացման ընդգրկումով և ոճով հոյակերտ մի պատկեր: Սկիզբ-վերջ որոշակի հաջորդականությամբ Կոջոյանը կոթողային իր նկարում վերարտադրում է ժողովրդական պատումի գեղարվեստական փորձը: Այս նկարը կարծես հայկական որմնանկարչության, մանրանկարչության, ոսկերչության, փորագրական, կիրառական արվեստների դարավերջերի խտացումը լինի, որտեղ կարևորվում է վոր ավանդների խտացումը լինի, որտեղ կարևորվում է ավելի շատ գիծը, իսկ գույնը կատարում է օժանդակ դեր: Համապատասխանաբար գծային և գունային փոխհարաբերումները նկարը օժտել են այնպիսի զեղում էներգիայով, որ զարմանալի չէ նրա թողած հուզական ազդեցությունը դիտողի վրա և հիրավի անմահության արժանի գործ է, ինչպես Հայոց դյուցազնավեպը ինքն առհասարակ, իր դարերի մեջ շահած հավերժությամբ:

Կոջոյանի «Սասունցի Դավիթ» նկարը նայելիս մի ակնթաթ անգամ չես կասկածում, որ հենց այդպես էլ եղել է՝ և՛ սլացքը, և՛ թափը, և՛ զարկը...

«Սասունցի Դավիթ» կտավը Հակոբ Կոջոյանը ստեղծեց 1922 թվականին:

Իսկ ծնվել է 1883 թվականի դեկտեմբերի 13-ին, հայաբնակ Ախալցխա քաղաքում, ոսկերիչ Կարապետ Կոջոյանի ընտանիքում: Կոջոյան ընտանիքը երգում էր գաղթել այստեղ դեռ 1830-մից էր գաղթել այստեղ դեռ 1830-ական թվականներին: Տոհմիկ ոսկերիչներ էին, և բարձր գնահատված Ռուսաստանում, Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում:

Կարապետը և իր եղբայրները, Աստված գիտի, թե արդեն քանի հարյուր տարի գոյություն ունեցող Կոջոյան գերդաստանի տոհմիկ ոսկերիչների փայլուն վարպետներից էին:

Գործունեության ավելի լայն ասպարեզ ձեռք բերելու համար վարպետ Կարապետը ընտանիքով տեղափոխվում է Վլադիկավկազ, որտեղ բացելով մի մեծ արհեստանոց՝ աշխատում է եղբայրների ու ավագ որդիների հետ: Սակայն ալագ եղբայրների խնամքին:

Յոթ տարեկան Հակոբն իրենց արհեստանոցում ոսկերչություն սովորելու

...Տ'էլնի ձեր դեմ Թուր Կեծակին...

սնուցման, շուտափույթ կարող է խեղճանալ ու... մեռնել»:

Լսեցի՞ք. անհատ և միջավայր: Բայց, դժբախտաբար, որքան հաճախ չեն հանդիպում ստեղծագործող անհատն ու միջավայրը:

Բայց շարունակենք ունկնդրել իմաստուն Ծերունու ձայնը:

ԴՆԱՅԻՆ - ԳԻՆԵՅԻՆ
Հայրենիքում
Անհայտ
Հիմա ԳԻՆԵՅԻՆ
Հայրենիքում
Հայրենիքում
1968 10-IV Երևան

Մարտիրոս Մարյանի
մակագրությունը

համար նրա իմաստուն գրույցները... Եվ մի օր, մի պայծառ ու արևոտ օր, նա ինձ նվիրեց իր «Գրառումներ իմ կյանքից» սքանչելի գիրքը իր մակագրությամբ:

ՀԱԿՈՐ ԿՈՋՈՅԱՆ

Հիշո՞ւմ եք. Մարա Մելիքի դեմ պատերազմ գնալուց առաջ իր հորեղբայր Ջենով Օհանի հետ Դավիթի հանդիպումը.

«Դավիթ գնաց հորեղբոր մոտ

իր ձեռ էթալ ու հորեղբոր փողպատ բռնեց

Պինդ թափ էտու, էնոր ոտքեր հողից կտրեց:

Ասաց. - Ես կուզեմ իմ հոր Թուրք Կեծակին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Քուռկիկ Ջալալին՝

Վեր ոտին Նալն պողպատի.

Ես կուզեմ քենե Սա՛նձը պողպատի,

Որ դնեմ Քուռկիկ Ջալալու բերնին:

Ես կուզեմ իմ հոր Թա՛մբը սադաֆի՝

Վրան կախուկ զանգուներ ոսկի.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Գուտն իր գլխին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Կապա՛ն դադիֆե,

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Քամա՛րն մեջքին,

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Շալվա՛րն ի ոտին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Կոշի՛կն ի ոտին.

Ես կուզեմ քենե իմ հոր Խա՛չ Պատերազմին.

Կըտա՛ս՝ տուր խաթրով -

Չե՛ս ի տա՝ կը կայնեմ, գոռովեն կառնեմ»:

Իսկ հիմա հիշենք Հակոբ Կոջոյան սքանչելի նկարչի Հայոց դյուցազնավեպի երրորդ ծյուղին նվիրված «Սասունցի Դավիթ» ստեղծագործությունը:

Հակոբ Կոջոյան

Երեսուն ինքնուրույն դրվագներ ամփոփելով մեկ ընդհանուր հորինվածքի մեջ Կոջոյանը ստեղծեց չափսերով փոքր, բայց մտահղացման ընդգրկումով և ոճով հոյակերտ մի պատկեր: Սկիզբ-վերջ որոշակի հաջորդականությամբ Կոջոյանը կոթողային իր նկարում վերարտադրում է ժողովրդական պատումի գեղագիտական փորձը: Այս նկարը կարծես հայկական որմնանկարչության, մանրանկարչության, ոսկերչության, փորագրական, կիրառական արվեստների դարավոր ավանդների խտացումը լինի, որտեղ կարևորվում է ավելի շատ գիծը, իսկ գույնը կատարում է օժանդակ դեր: Համապատասխանաբար գծային և գունային փոխհարաբերումները նկարը օժտել են այնպիսի զեղում էներգիայով, որ զարմանալի չէ նրա թողած հուզական ազդեցությունը դիտողի վրա և հիրավի անմահության արժանի գործ է, ինչպես Հայոց դյուցազնավեպը ինքն առհասարակ, իր դարերի մեջ շահած հավերժությամբ: Կոջոյանի «Սասունցի Դավիթ» նկարը նայելիս մի ակնթաթ անգամ չես կասկածում, որ հենց այդպես էլ եղել է՝ սլացքը, և՛ թափը, և՛ զարկը...

«Սասունցի Դավիթ» կտավը Հակոբ Կոջոյանը ստեղծեց 1922 թվականին:

Իսկ ծնվել է 1883 թվականի դեկտեմբերի 13-ին, հայաբնակ Ախալցխա քաղաքում, ոսկերիչ Կարապետ Կոջոյանի ընտանիքում: Կոջոյան ընտանիքը երգում էր գաղթել այստեղ դեռ 1830-ական թվականներին: Տոհմիկ ոսկերիչներ էին, և բարձր գնահատված Ռուսաստանում, Եվրոպայում և Մերձավոր Արևելքում:

Կարապետը և իր եղբայրները, Աստված գիտի, թե արդեն քանի հարյուր տարի գոյություն ունեցող Կոջոյան գերդաստանի տոհմիկ ոսկերիչների փայլուն վարպետներից էին:

Գործունեության ավելի լայն ասպարեզ ձեռք բերելու համար վարպետ Կարապետը ընտանիքով տեղափոխվում է Վլադիկավկազ, որտեղ բացելով մի մեծ արհեստանոց՝ աշխատում է եղբայրների ու ավագ որդիների հետ: Սակայն շուտով վախճանվում է՝ յոթնամյա Հակոբին թողնելով մոր, հորեղբայրների և ավագ եղբայրների խնամքին:

Յոթ տարեկան Հակոբն իրենց արհեստանոցում ոսկերչություն սովորելու

...Տ'էլնի ձեր դեմ Թուր Կեծակին...

հետ միաժամանակ հաճախում է տեղի Արիեստավորաց քաղաքային միջնակարգ վարժարանը:

Նա 10 տարեկան էր, երբ հարազատները նրան վստահեցին ինքնուրույն գործեր: **Հակոբ** տղան սիրում էր նաև նկարչությանը զբաղվել...

17 տարեկան էր, երբ մեկնեց Մոսկվա և երեք տարի սովորելով հանրահայտ ոսկերչա-փորագրիչ **Պրուսովի** արհեստանոցում՝ մեկնեց Մյունխեն նկարչական կրթություն ստանալու համար և ընդունվեց տեղի **Գեղարվեստի Ակադեմիան**: Արձակուրդներին ճամփորդելու էր գնում Իտալիա, Իսպանիա, Ֆրանսիա, Անգլիա՝ երկրներ, որոնք հայտնի էին արվեստի սքանչելի ավանդներով և նկարչական հարուստ հավաքածուներով: Նա նկարում է «**Ինքնադիմանկարը**», որը իր մի քանի վաղ շրջանի գործերի հետ, փաստում է նրա կատարողական վարպետության և ընդհանուր զարգացման բարձր մակարդակը:

Մյունխենի ակադեմիան ավարտելուց հետո մեկնում է Փարիզ՝ արվեստի համաշխարհային կենտրոն, ուր ոչ միայն Լուվրի հռչակավոր թանգարանում ուսումնասիրում է՝ անցյալի արվեստի սքանչելի կոթողները, այլև ֆրանսիական նկարչության նորագույն ուղղությունների ձևավորմանն է ականատես լինում:

Իսկ նորագույն ուղղություններն էին **պոստիմպրեսիոնիզմը** և **էքսպրեսիոնիզմը**, որոնք հաջորդեցին **իմպրեսիոնիզմին**:

Լատիներեն **պոստ** բառը նշանակում է **հետո**: **Իմպրեսիոնիզմը** ելնում է արևից և առարկաների վրա նրա ունեցած ազդեցությունից: Արևային լույսը նրանք դիտեցին մարդու զգացումների արտահայտման հնարավոր միջոց:

Պոստիմպրեսիոնիզմի ներկայացուցիչները փորձում էին **իմպրեսիոնիզմի** անմիջական սևեռում ընկալումների շրջանակից անցնել ավելի տևական վիճակների մարմնավորման: Նրանք ձգտում էին ստեղծել գաղափարական իմաստով կայուն արժեքներ: Այս ուղղության փայլուն ներկայացուցիչները եղան **Սեզանը, Վան Գոգը, Գոգենը, Թուլուզ-Լոտրենը**, որոնց ստեղծագործություններով սկզբնավորվեց 20-րդ դարի կերպարվեստի պատմությունը:

«Հայկական մունետիկ»

Պոստիմպրեսիոնիզմի ներսում առաջացան նաև այլ ուղղություններ՝ **նեոիմպրեսիոնիզմ, սիմվոլիզմ, մոդեռնիզմ** և այլ «**իզմեր**», որոնք առավել 20-րդ դարի առաջին քառորդում գտան իրենց գեղանկարիչներին: Հնարավոր է, որ սրանց ևս հանդիպենք, երբ ներկայանա առիթը:

էքսպրեսիոնիզմը ձևավորվեց 20-րդ դարի նախաշեմին: Աշխարհագրագողության խոր անհատականությունը և խորհրդապաշտությամբ առեղծվածին տուրք տալու միտումը տարերային բնույթ էր հաղորդում այս ուղղությանը: Սակայն անպայմանորեն տուրք էր տալիս նաև բանականությանը և հոգեբանությանը:

Ավելի ուշ շրջանի **էքսպրեսիոնիզմը** իր մերձեցման շրջանակներն ունեցավ **սյուրռեալիզմի** և

աբստրակցիոնիզմի հետ:

Ի դեպ, **Վան Գոգը**, որ **պոստիմպրեսիոնիստ** էր՝ համարվում է նաև **էքսպրեսիոնիստ**:

Ինչևէ: Բացատրությունն ինչպես տեսաք, բավական մակերեսային էր: Գոնե քիչ ընկալելու և հասկանալու համար հարկավոր է նայել 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի առաջին կեսի կերպարվեստի վարպետների գործերը: Եթե հնարավոր չէ նայել վարպետների վրձնի տակից դուրս եկած կտավները՝ կարելի է նայել նրանց վերատպությունները:

«Սասունցի Դավիթ» դրվագ

Վերադառնալով **Հակոբ Կոջոյանին**: Ավարտելով Մյունխենի Գեղարվեստի ակադեմիան՝ նա մեկնեց Փարիզ, արվեստների այդ մեծ խառնարանը, որի միջով համարձակ անցնելուց հետո՝ ստեղծեց իր գույտ **Կոջոյանական արվեստը**: Վկա իր «**Սասունցի Դավիթ**» գրաֆիկական ստեղծագործությունը, որը հազարամյակներ շարունակ հանում ազատության հայ ժողովրդի մղած պայքարի, կենսունակ ուժի հանդեպ խանդավառ հավատի սքանչելի գլուխգործոց է:

1909 թվականին **Կոջոյանը** վերադառնում է Վլադիկավկազ, գորակոչվում, գլխավոր շտաբում ծառայում որպես քարտեզագիր-գծագրիչ: Ծառայում մինչև հեղափոխություն: Ինչպես ամեն մի հայ մարդ, անչափ ծանր է փոխություն: Ինչպես ամեն մի հայ մարդ, անչափ ծանր է տանում **Հայոց եղեռնի** ողբերգությունը: Այս տարիները չափազանց աննպաստ էին նրա ստեղծագործության համար:

Հետո նա մասնակցում է **Մառի** ղեկավարությամբ Անիում տարվող հնագիտական աշխատանքներին: Անին **Կոջոյանի** համար դարձավ ոգևորության այն աղբյուրը, որի շնորհիվ ստեղծվեց **Անիական բնապատկերների** շարքը: Միջնադարյան հայկական կոթողային արվեստի և որմնանկարչության գեղագիտական սկզբունքներին հարող գործ է հատկապես «**Անիի ավերակները**», որը դիտողի վրա ազդում է իր զգացմունքային, խորապես **Կոջոյանական** արվեստի անհատականությամբ:

1920 թվականին նա Պարսկաստանում էր: Մինչև 1922 թվականը պարսկական թեմաներով ստեղծում է «**Քնած պարսկուհին**», «**Ճաշարան Թավրիզում**», «**Հեծյալներ**» և մի շարք այլ գործեր:

Ալեքսանդր Մյասնիկյանի հրավերով 1921 թվականին Պարսկաստանից Երևան ժամանեց նաև **Հակոբ Կոջոյանը**՝ մխրճվելով այստեղ բուռն թափ առած մշակութային բարերար հորձանուտի մեջ: Արդեն բացվել էր **Գեղարվեստի մշակութային բարերար հորձանուտի** մեջ: Արդեն բացվել էր **Գեղարվեստի ուսումնարանը**՝ նկարչության, քանդակագործության, կիրառական արվեստի բաժիններով: Հիմնադրվում է **Հայաստանի կերպարվեստի աշխատողների**

ընկերությունը: Կազմակերպվում են ցուցահանդեսներ, ստեղծագործական երեկոներ, քննարկումներ, բանավեժներ: Նկարիչները, նրանց հետ մաս **Կոջոյանը**, ներգրավվում են **Հայպետհրատի, Պետքատրոնի, մամուլի** աշխատանքներին:

Ահա, այս ժամանակ է, որ մա ստեղծում է իր վեհատեսիլ **«Սասունցի Դավիթը»:**

Ամուսնանում է, զավակների տեր դառնում, դասավանդում Գեղարվեստի ուսումնարանում, Պետհամալսարանի տեխնիկական ֆակուլտետում, Պոլիտեխնիկական ինստիտուտում, հետագայում մաս Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտում՝ որպես գրաֆիկայի ամբիոնի վարիչ և պրոֆեսոր:

«Գիրք ճանապարհին» գրքի ձևավորում

Ստեղծում է մաս գրաֆիկական գործեր, որտեղ փայտագրման վիրտուոզ տեխնիկայով **Կոջոյանը** լուծել է սև-սպիտակի, լույսի ու ստվերի, գծի ու տոնի փոխհարաբերման խնդիրներ:

Տասնամյակներ շարունակ **Կոջոյանը** զբաղվում է մաս գրքերի ձևավորմամբ. **Ստեփան Զորյանի «Հազարան բլբուլ»** հեքիաթը, **Եղիշե Չարենցի «Գիրք ճանապարհին»** ժողովածուն և շատ այլ գործեր կատարված են նկարիչ-մեկնաբանի բացառիկ հմտությամբ, միջնադարյան հայ վարպետների ծաղկած ձեռագրերի նորովի և ինքնատիպ կիրառումով, հեղինակների լավագույն գաղափարների նկարչական կերպավորումներով:

Կոջոյանի գրքային գրաֆիկան խոր ազդեցություն է թողել երիտասարդ նկարիչների ստեղծագործությունների վրա, դառնալով, փաստորեն, այս ասպարեզի նոր դպրոցի հիմքը:

1939 թվականին Մոսկվայում կայացավ Հայկական արվեստի տասնօրյակը: Բացված մեծ ցուցահանդեսում **Հակոբ Կոջոյանի** գործերը գնահատվեցին ըստ արժանվույն: Նկարիչը պարգևատրվեց Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով: Նրան շնորհվեց մաս Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական նկարչի կոչում:

Մեկ տարի անց Մոսկվայում ռուսերեն հրատարակվեց **«Հայկական պոեզիայի անթոլոգիա»** ժողովածուն **Հակոբ Կոջոյանի** ձևավորմամբ, որն ընդգրկում էր վաղ հեթանոսական ժամանակների քնարերգությունից մինչև 20-րդ դարի բանաստեղծությունը: Գրքի ձևավորումը **Կոջոյանը** կատարել էր՝ օգտագործելով հայ հին մանրանկարչության սկզբունքները:

Մինչև 1958 թվականը, մինչև իր մահվան տարին, **Հակոբ Կոջոյանը** ստեղծեց

իրական ու պատմական, բանահյուսական, գրական, կենցաղային թեմաներով բազմակերպար պատկերներ՝ հորինողի ու պատմողի բացառիկ տաղանդով:

Հակոբ Կոջոյանը հայ մշակույթի այն խոշորագույն անհատներից է, որն անգնահատելի դեր կատարեց նորագույն շրջանի արվեստի ձևավորման ու հետագա առաջընթացի խնդիրները լուծելիս:

Նա ստեղծեց իր անկրկնելի **Կոջոյանական ոճը**, որով խոսում է դիտողի հետ որպես **մեծ ժողովրդասեր ու մեծ հայրենասեր**: Նրա անհատական ցուցահանդեսները՝ բացված Երևանում, Թիֆլիսում, Բաքվում, Մոսկվայում, Լենինգրադում, մեծ գնահատանքի էին արժանանում:

Վերջին մեծ ցուցահանդեսը կազմակերպվել էր նրա 75-ամյակի առթիվ: Մի շարք քաղաքներում ցուցադրվելուց հետո այն հասել էր Լենինգրադ: Ցուցահանդեսը դեռ չէր ավարտել իր հաղթական երթը, երբ **Հակոբ Կոջոյանը** վախճանվեց: 1959 թվականի ապրիլի 24-ն էր:

Վերջին լուսանկարը...

Նրա անունով հիմնադրվում է Երևանի **Հակոբ Կոջոյանի անվան նկարչական դպրոցը**: Իսկ հետո բացվում է նրա Տուն-Թանգարանը: Այն գտնվում է Պուշկինի փողոցի 70 հասցեում: Հայաստանի պետական պատկերասրահում է **Կոջոյան նկարչի** ստեղծագործությունները, որոնք հազեցած են անսահման երևակայությամբ, զգացումներով, ապրումներով, սրտի թրթիռով ու հոգու ջերմությամբ...

ԵՐՎԱՆԴ ՔՈՉԱՐ

Նրա բազմաթիվ քանդակները տեղադրված են մեր երկրի բազմաթիվ տեղերում, իսկ գեղանկարչական գործերը գտնվում են Հայաստանի, մոսկվյան, Խորհրդային Միության, Եվրոպայի թանգարաններում և անհատական հավաքածուներում:

Երվանդ Քոչար

Ծնվել է Թիֆլիսում 1899 թվականին, ստեղծագործական բուռն կյանքով ապրել 80 տարի և իր մյուս սքանչելի գործերի հետ մեզ ժառանգություն թողել **Սասունցի Դավիթի** պղնձակոփ արձանը... Այն, որ դրված է Երևանի կայարանամերձ հրապարակում:

Հիշո՞ւմ եք. այս արձանի և վիպասաց սասունցի **Խազալ Տոնոյանի** մասին պատմությունը: Այն կգտնեք **«Քոլոր ժամանակների Հայաստանը»** վկայագրքի երկրորդ հատորում:

Երվանդ Քոչարը Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո սովորում է Կովկասյան ընկերության նկարչական դպրոցում, որտեղ դասավանդում

եր եղիշե **Թադևոսյանը**: Հետո սովորում է նաև Մոսկվայի Ազատ գեղարվեստական արվեստանոցների վերջին կուրսում և մեկ տարվա ընթացքում ավարտելով ուսումը 1919 թվականին վերադառնում է Թիֆլիս, սկսում նկարչություն դասավանդել հայկական դպրոցներում, Թիֆլիսի բարձրագույն պետական տեխնիկական արվեստանոցներում՝ գեղանկարչության պրոֆեսորի կարգավիճակով:

Մանկավարժական գործունեությունը չի խանգարում ստեղծագործական բուռն աշխատանքին: Այդ տարիներին նա ստեղծում է կոնստրուկտիվ գծանկարով գույնի տոնային նուրբ զգացողությամբ «**Կշռաքարերով նատյուրմորտ**», «**Ջութակ**», «**Չվաձև նատյուրմորտ**», «**Ըմպանակով կինը**», խորը հոգեբանությամբ շնչող, հուզական «**Նկարչի մոր դիմանկարը**» և ողբերգական «**Դե պրոֆունդիա**», որը թարգմանվում է՝ «**Ի հորոց**», գործերը:

Որպեսզի հասկանալի դառնա **Երվանդ Քոչարի** ստեղծագործական ելությունը՝ փորձենք հասկանալ տիրող ուղղություններից ևս մի քանիսը:

«Տեսիլք»

Կոնստրուկտիվիզմը ձգտում էր իմաստավորել նորագույն ձևաստեղծման հնարավորությունները, կենցաղի շքեղությունը հակադրելով պարզությանն ու օգտապաշտությանը:

Սակայն նրանք և՛ տեսության մեջ և՛ գործնականում թույլ տվեցին բավական լուրջ սխալներ:

Այս հոսանքը պիտի մտներ նաև Հայաստան, պիտի արտահայտվեին գեղանկարչության ու քանդակագործության մեջ և պետք է դառնար **ավանգարդիստական** ուղղություններից մեկը:

Ավանգարդիզմը իր ներսում կրում էր խռովարարական կիրք, որով, ինչպես կոնստրուկտիվիզմը, մերժում էր ավանդականը և նորարարական էր իր

ընթերցումներով, փորձարարական էր իր ջանքերով, տարբեր միտումների արտասովոր զուգորդումներով, որը գրականության, կերպարվեստի ու քանդակագործության ասպարեզում տվեց աշխարհի կողմից անվերապահորեն ընդունված մեծություններ, ինչպես բանաստեղծ **Ապոլինների**, նկարիչ **Պիկասսոյին** և ուրիշներին նույնպես:

Մոդեռնիզմը խիստ սահմաններ չունեցող, պայմանական հավաքական իմաստ է, չնայած որ այս բառը ֆրանսերեն շատ որոշակիորեն նշանակում է նորագույն, այսինքն՝ արդիական: Մոդեռն ոճը 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի եվրոպական և ամերիկյան արվեստի ոճական ուղղության անվանումներից մեկն է: Սա նույնպես բողոքի մի տարատեսակ էր ընդդեմ գոթական, քաղբենիության, հակագեղագիտության դեմ:

Մոդեռն ոճն իր ազդեցությամբ հավակնում էր դառնալ նոր ձևավորվող

հասարակության կյանքի ոճը: Նոր, ոչ ավանդական ձևերով ու հնարներով օժտված արվեստների համադրումով՝ պիտի արտահայտեր դարաշրջանի հոգևոր բովանդակությունը: **Մոդեռնիզմը** կերպարվեստում դրսևորվեց **կուբիզմ**, **ֆուտուրիզմ**, **էքսպրեսիոնիզմ**, **աբստրակտ արվեստ**, **էքզիստենցիալիզմ**, **դադաիզմ**, **սյուրռեալիզմ** և նորից ինչ-որ իզմերով:

Յուրաքանչյուր արվեստագետ իր անհատականությամբ ստեղծում էր յուրատեսակ գեղարվեստական իրականություն: Սա ազատ ինքնաարտահայտում էր, անհատական ներընթերցում:

Այս ուղղություններից մի քանիսը, հատկապես **Սյուրռեալիզմը**՝ գերիրապաշտությունը և **Սիմվոլիզմը**՝ խորհրդապաշտությունը, որպես փիլիսոփայական-գեղագիտական և գրական-գեղարվեստական հոսանքներ աշխարհի երևույթների հիմքում դնում են սիմվոլը՝ խորհրդանշանը: Առօրյայից հեռանալու, աշխարհի արտաժամանակյա գեղեցկությունը, անցյալի մշակույթի բարձրագույն նպատակը և մաքրությունը գտնելու, ապա արդիականության հետ խորհրդապաշտական համահնչյունություն ստեղծելու ձգտում՝ երբեմն միստիկական այլաբանությունների միահյուսումով և գեղագիտական մտածողությամբ: Սիմվոլիստներից ոմանք իրենց տաղանդով այս արվեստը դարձրին 20-րդ դարի կենդանի ժառանգություն:

Երվանդ Քոչարը ստեղծագործելիս

20-րդ դարը արվեստի բազմազան հոսանքները տաղանդաշատ վարպետներ տվեց համամարդկային մշակույթին և նրանցից մեկն, ահա, **Երվանդ Քոչարն** էր:

Այն տարիներին, երբ նա ձևավորվել էր որպես նկարիչ և քանդակագործ, նրա խառնվածքին խորթ չէին ուժեղ զգայական ձգտումը դեպի **սիմվոլիզմը**՝ խորհրդապաշտությունը, որի ծավալային ձևերը ուղեկցեցին նրա ստեղծագործության երկարատև ընթացքին:

«Նկարչություն տարածության մեջ»

1922 թվականին Քոչարը մեկնեց արտասահման, նախ այցելեց Կոստանդնուպոլիս, ապա Վենետիկ: Մի քանի դիմաքանդակների համար, որ 23-ամյա արվեստագետը կատարեց Վենետիկում՝ արվեստների այդ շքեղ անդաստանում, արժանացավ արծաթե մեդալի:

Նա ճամփորդեց նաև Ֆլորենցիա և Հռոմ քաղաքներով և իտալական շքեղ, անկրկնելի մշակույթի ընձեռած ոգևորությամբ աշխատեց, կերտեց, ապա հասավ Փարիզ,

Այս նկարազարդումները էպոսի ոգուն միանգամայն հարազատ են, սակայն

Ձևավորել է Երևանի գ. Սունդուկյանի
անվան, Հ. Պարոնյանի անվան երաժշտական կոմեդիայի թատրոնների
բենադիրություններ: Նա նաև բազմաթիվ արվեստաբանական հողվածների
հեղինակ է: Նրա անհատական ցուցահանդեսները կայացել են Երևանում,
Մոսկվայում, Բաքվում, Թբիլիսիում: Փարիզի Դրուան սալոնում, ապա Պերսի
Սոսկվայում, Բաքվում, Թբիլիսիում գտնվող նրա գործերի հավաքածուները:
Նա իր մահկանացուն կնքեց 1979 թվականի հունվարի 22-ին: Մահից հետո
Երևանում բացվեց նրա թանգարանը և մայրաքաղաքի փողոցներից մեկն
անվանվեց նրա անունը: Պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքա-
նշանով:

Երվանդ Քոչարի արվեստը իր ներսում ներառում է համաշխարհային հին ու նոր արվեստի, ինչպես և ժամանակակից ուղղությունների շատ գծեր ու սկզբունքներ և միախառնվելով հայ արվեստի հետ, անկախ ոճական բազմազանությունից՝ հիմքում մնում է իրատեսական:

...Երբ կգնաք կայարանամերձ հրապարակ և նորից կդիտեք **Սասունցի Դավթի** արձանը՝ այցելեք նաև **Երվանդ Քոչարի թանգարանը**, այն գտնվում է Մեսրոպ Մաշտոցի պողոտայի 39/12 հասցեում: Մեկ անգամ լինելով այնտեղ, նորից ու նորից պիտի ցանկանաք այցելել՝ հեռացած արվեստագետի կենդանի մտերմությանը առնչվելու պահանջով...

ԱՐԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1902 թվականի ապրիլի 7-ին և Մեծ Եղեռնի տարին ընդամենը 13 տարեկան էր, բայց այդ ահարկու ողբերգությունը այնպիսի

Արա Սարգսյանը Վիեննայի իր արվեստանոցում

ծանր նստվածք էր թողել նրա պատանի հոգում, որ երբ ընդունվեց սովորելու Կոստանդնուպոլսի Գեղարվեստի վարժարանում, նրա քանդակները հայկական կոտորածների և Առաջին համաշխարհային պատերազմի ողբերգությունը պատկերող հորինվածքներ էին և դիմաքանդակներ. «**Քաղց**», «**Հուսահատություն**» և այլն... Այս «և այլնը» այն գործերն են, որոնք չեն պահպանվել:

Հետո նա գնաց սովորելու Վիեննայի Գեղարվեստի ակադեմիայի բարձրագույն դպրոցում: Նա 19 տարեկան էր, երբ սովորելու այս շրջանում սկսեց դիմաքանդակներով մասնակցել տեղի նկարիչների ցուցահանդեսներին, որպես հասուն արվեստագետ, որի ստեղծագործությունները կայացած արվեստագետի ստեղծագործություն-

ներ էին՝ հոգեբանական խառնվածքների շեշտվածությամբ, իմպրեսիոնիզմի թեթևակի հակումով:

Վիեննայում ևս չի հրաժարվել եղեռնի ողբերգական թեմաներից. «**Տառապանք**», «**Լուռ վիշտ**» հորինվածքները, որոնք դիմաքանդակների հետ պահպանելով ֆրանսիացի քանդակագործների ծավալներ մշակելու սկզբունքները, 20-րդ դարի հայկական քանդակագործության ինքնատիպ և լավագույն գործեր են:

Վիեննայում նա լսեց, որ հայրենիքը կանչում է աշխարհասփյուռ իր զավակներին միահամուռ ուժով, կամքի մեծ լարումով նպաստելու համար երկրի մշակութային բարգավաճմանը:

Արա Սարգսյան ավյունով լի 22-ամյա երիտասարդի սրտին չափազանց մոտ էր այդ կանչը: Նա նոր ժամանակաշրջանը նոր ձևերով արտահայտելու մղումով դարձավ «**Հեղափոխական Ռուսաստանի նկարիչների ասոցիացիայի**» հայկական մասնաճյուղի կազմակերպիչներից մեկը և նրա նախագահը: Ոգևորված

կերտում էր Երևան ժամանած մտավորականների դիմաքանդակները՝ «**Մ. Աբեղյան**», «**Հ. Աճառյան**», «**Վ. Թոթովենց**», «**Մ. Ասլամազյան**», «**Ն. Տիգրանյան**», «**Ա. Մելիք-Փաշայան**»: Վերջին երկուսը փայտաքանդակներ էին: Հեղինակեց նաև «**Հ. Պարոնյանի**», «**Մ. Նալբանդյանի**» կերպարները:

«**Թ. Թորամանյան**» և «**Ա. Շիրվանզադե**» բազալտից կերտած քանդակներում զգացվում էր արդեն դեպի մոնումենտալություն ձգտող նրա նախասիրությունը: Նրա «**Մայիսյան ապստամբության հերոսներին**» բազալտե հուշարձանը նոր խնդիրներ լուծող քանդակագործի արվեստի առանձնացող երևույթներից է:

Հետո մասնակցեց **Լենինի** մոնումենտի, **Ս. Կիրովի**, և **Հ. Թումանյանի** հուշարձանների համար Երևանում անցկացված միութենական և հանրապետական մրցում-

Ա. Սարգսյան.

Թորոս Թորամանյանի դիմաքանդակը

ներին և շահեց առաջնությունը:

Հայրենական պատերազմը նրան նոր թեմաներ տվեց և նա ստեղծեց հայ ռազմիկների քաջարի կերպարներ՝ պլաստիկ արտահայտչականությամբ և հոգեբանական խորությամբ:

Երևանի պետական համալսարանի առջև դրված **Արա Սարգսյանի «Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց»** խմբաքանդակը համարվում է քանդակագործի գլուխգործոցներից, որտեղ մեծ վարպետությամբ օգտագործված են հայ միջնադարյան պատկերաքանդակի ավանդույթները:

Ի վերջո, նա մոնումենտալ քանդակագործության վարպետ էր: Ա. Սպենդիար-ի վերջո, նա մոնումենտալ քանդակագործության վարպետ էր: Ա. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնի հրապարակում են տեղադրված նրա «**Հ. Թումանյան**» և «**Ա. Սպենդիարյան**» բրոնզե հուշարձան կոթողները: Վերջինը՝ քանդակագործ Ղուկաս Չուբարյանի համահեղինակությամբ: Հայաստանի գյուղերից մեկում է տեղադրված Հայրենական պատերազմում զոհված համազուգուղացիների հուշարձանը, Գյումրիում՝ «**Մայր Հայաստան**» հուշարձան կոթողը: Հիշենք նաև «**Հիրոսիմա**», «**Տաթև**», «**Այգեկուք**» խմբաքանդակները:

Այնքան ահռելիորեն շատ են նրա գործերը, որ պարզապես բոլորը նշել անհնար է:

Ավելացնենք նաև, որ նա հրաշալի բեմանկարիչ էր և Երևանի ու Լենինականի թատրոններում մի շարք է ձևավորումներ է կատարել: Համարվել է **Հակոբ Պարոնյանի** լավագույն բեմանկարիչ-մեկնաբանը:

Նա ճշմարիտ, տաղանդավոր քանդակագործ էր և հասարակական գործիչ: Սակայն նա նաև սքանչելի մանկավարժ էր: Սկզբում քանդակագործություն է

Ա. Սարգսյան. «Հիրոսիմա»

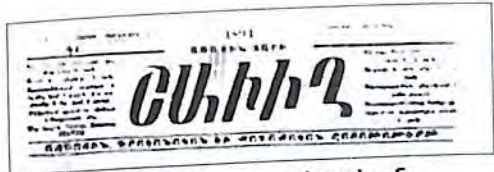
A black and white portrait of a man in a military uniform, looking upwards and to the right. He is wearing a dark beret and a light-colored uniform jacket. The image is a close-up, focusing on his face and upper torso.

տուտուն, որի ղեկավարն էր **Արա Սարգսյանը**:

ՀՈԿԱՆՆԵՍ ՄԱՍԵՅԱՆ

Հովհաննեսի մայրը՝ **ԱՆՆԱՆ**, համբավավոր **Երվանդյանների** գերդաստանից էր: Մասեիյան ընտանիքը կապված լինելով պալատի հետ, բարեկեցիկ ու բարեկայելուհ կյանքով էր ապրում, սակայն կապված էին նաև թեհրանաբնակ հայերի հետ: **Ծերուն**

Վերադառնալով Լոնդոնից՝ 23-ամյա երիտասարդը ընտրվում է **Հայկազյան դպրոցի** տնօրեն, «**Ուսումնասիրաց ընկերության**» նախագահ և հիմնադրում ու խմբագրում է «**Շավիղ**» պարբերականը: Նա իսկապես ջանում էր օգտակար լինել ոչ միայն պարսկահայ համայնքի իր հայրենական հայության հասարակական կյանքի բարոյ խնամարարության համար, այլև հայրենասիրության համար:

«Շապիղ» պարբերական

...Բազմակողմանի զարգացած, արտակարգ ընդունակությունների տեր, մարդկային փայլուն հատկություններով և **հայ մարդու հավատարմության գերագույն զգացողությամբ օժտված Մասեհյանը** թերևս իր տեսակի մեջ միակն էր շահի պալատում:

Նա ոչ միայն իրանի արտաքին գործոց նախարարության գլխավոր թարգմանն էր, նա նաև շահի համար անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից պարսկերեն էր թարգմանում եվրոպական դասական գրականություն: Այսպես նա թարգմանեց 50-ից ավելի հատոր:

Մասեհյանը չէր կարող բավարարվել եվրոպական դասականներին միայն պարսկերեն թարգմանելով: Սկսած 1890 թվականից, նա իր ժողովրդին նվիրեց սքանչելի հայերենով թարգմանած **Շեքսպիրի** և այլոց գործերը, որոնք մինչև այսօր դասագրքային հզոր արժեք ունեն: Բանաստեղծական ոգևորությամբ՝ **Մասեհյանը** Չայոց սքանչելի լեզվին իր թարգմանություններով նոր կերտվածք տվեց:

Այդ ընթացքում նրա նախաձեռնությամբ Թեհրանում բացվում է քաղաքական գիտությունների դպրոց, որտեղ նա միջազգային իրավունքի և ընդհանուր պատմության ամբիոնի վարիչ էր և դասախոս...

Հետո սկսվում է նրա բուռն դիվանագիտական աշխատանքը:

Նա Պարսկաստանը ներկայացրել է Բեռլինում, Փարիզում, Լոնդոնում և այլուր կայացած խորհրդածոյումներում, վարել շահի խնամակալի պաշտոնը...

Եվ վերջապես՝ նշանակվել դեսպան Գերմանիայում, Լոնդոնում, ճապոնիայում: Երեսուն տարի շարունակ նա Պարսկաստանը հավուր պատշաճի ներկայացրել է այս երկրներում, և ընդհանրապես՝ ամենուր, երբ գնում էր որպես Պարսկաստանի պատվիրակության ղեկավար:

Այսպես, 1894 թվականի դեկտեմբերին **Մասեհյանը** շահի արտակարգ պատվիրակության կազմում լինում է Պետերբուրգում: Պարսիկ հյուրերին ռուսական կառավարությունը պարգևատրում է պատվո նշաններով, իսկ

Մասեհյանին շնորհված **Ստանիսլավի 2-րդ կարգի աստիճանի** շքանշան: Այդ օրերին նա հնարավորություն է ունենում ծանոթանալ հայկական համայնքի հետ: Լինում է Մոսկվայում, այցելում է Լազարյան ճեմարան՝ մեծ խանդավառություն առաջացնելով դասախոսական կազմի և ուսանողության շրջանում:

Այս ամբողջ ճանապարհորդության ընթացքում, բազմաթիվ լեզուների իր իմացությամբ, ազնվական կեցվածքով, մարդկանց հետ վարվելու իր գերագույն պահվածքով՝ մեծ համակրանքի է արժանանում անխտիր բոլորի կողմից՝ ուն հետ առիթ է ունենում շփվելու:

1894 թվականի աշնանը Թիֆլիսում լույս է տեսնում նրա շեքսպիրյան առաջին թարգմանությունը՝ «**Համլետ**» ողբերգությունը:

Հաջորդ տարի նա թարգմանում է Շեքսպիրի «**Վենետիկի վաճառականը**», «**Ռոմեո և Ջուլիետ**», «**Լիր արքա**» ողբերգությունները և **Ռիչարդ Ուսթրի**

«**Լեդի Գրվաթ**» ընդարձակ հոդվածը:

Երբ **Մասեհյանը Վիկտորիա թագուհու** թագադրման 60-ամյակի ծիսակատարության հանդեսներին մասնակցելու է ուղեկցում պարսկական պատվիրակությանը որպես առաջին քարտուղար՝ նրան այնտեղ դիմավորում են նաև կորպուսի իրենց ազգային պարծանք **Շեքսպիրի** հայերեն թարգմանի: Նախքան նրա Անգլիա ժամանելը Լոնդոնի «**Standart**» լրագիրը այս մասին ընդարձակ հոդված է հրատարակում:

Լոնդոնից վերադարձի ճանապարհին պարսից պատվիրակությունը հանգրվանում է Թիֆլիսում, և **Մասեհյանն** առիթ է ունենում տեսակցել հայ մտավորական գործիչների հետ:

Անընդհատ մի երկրից մյուսը գործի բերումով ճանապարհորդելու այս խիստ ժամանակացույցը նրան հնարավորություն է տալիս զբաղվել իր անձնական խնդիրներով: Խոսքն ամուսնության մասին է: Նա այդպես էլ չկարողացավ ընտանիք կազմելու ժամանակ գտնել:

Սակայն այս հախուռն ճամփորդությունները և դիվանագիտական խճճված հարցերը, որն, ի վերջո, նա լուծում էր փայլուն կերպով, նրան չկարողացան հրաժարեցնել թարգմանչի իր սքանչելի գործից: Նա առավոտյան ժամը 5-ին արդեն գրասեղանի մոտ էր և աշխատում էր: Ժամը 9-ին գրական աշխատանքն ավարտված էր և սկսվում էր դիվանագետի լարված օրը:

Դարասկզբին Պարսկաստանի քաղաքական իրադրությունները փոխվում են ներքին քայքայիչ ուժերի գործողությունների պատճառով, որին նպաստում են նաև դրսի ուժերը, որոնք ամեն կերպ աշխատում էին երկիրը դնել գաղութային պայմանների մեջ: Եվ **Հովհաննես Մասեհյան դիվանագետի** նրբազգաց վարվելակերպի և քաղաքական խնդիրները իմաստունի աչալրջությամբ վարելու շնորհիվ է, որ լուծումներ են ստանում տարբեր երկրների և Պարսկաստանի միջև առաջացած բարդ խնդիրները:

Ուիլյամ Շեքսպիր

Շուրջ քառասուն տարվա դիվանագիտական իր աշխատանքները նրան նետեցին եվրոպայի ծայր արևմուտքից Ասիայի ծայր արևելքը: Սակայն երբեք չդավաճանեց առավոտյան ժամը 5-ից մինչև 9-ը թարգմանական աշխատանքին նվիրվելու իր սրբազան գործին:

Եվ արդյունքում.

Շեքսպիր. «Համլետ», «Ինչպես կուզեք», «Ռոմեո և Ջուլիետ», «Լիր արքա», «Վենետիկի վաճառականը», «Օթելլո», «Մակբեթ», «Կորիոլան», «Հուլիոս Կեսար», «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Բազում աղմուկ վասն ոչնչի», «Փոթորիկ»: Այս

գործերը բազմաթիվ հրատարակություններ են ունեցել և առանձին գրքերով և ժողովածու հատորներով:

Բայց նա միայն **Շեքսպիրի** թարգմանություններին չէ, որ նվիրել է իր առավելագույն ժամերը: Նա թարգմանել է բոլոր այն գրողներին, որոնք մոտ են եղել իր բանաստեղծական ընկալումներին: Որովհետև նա ոչ միայն թարգմանիչ էր, այլ նաև իր ողջ էությանը բանաստեղծ, ապա թե ոչ՝ նա չէր կարողանա նման բարձունքի հասցնել հայ թարգմանական արվեստը և ազգությանը և ոճական ըմբռնումներով այնքան միմյանցից տարբեր բանաստեղծների գործերով:

Բայրոն, Գյոթե, Շիլլեր:

Եվ Արևելքի սքանչելի քնարերգուներին՝ **Սաադի, Տագոր, Օմար Խայամ:**

Մասեհյանը իր թարգմանություններով կարողացավ մեր բազմադարյան լեզվի հարստությունը մի ընդհանրության մեջ դնել: Հատկապես Շեքսպիրի հարցում նա չափազանց բժախնդիր եղավ: Թարգմանել է արևելահայերենով՝ օգտագործել արևմտահայերենը, ի հարկի դիմել գրաբարին, որի կողքին, միանգամայն անսպասելի, տեղ են գտել խոսակցական հասարակ արտահայտություններ:

Շեքսպիր թարգմանել են **Մասեհյանից** առաջ էլ, սակայն **Շեքսպիրի** հանճարը **Մասեհյանն** է հայտնագործել հայ ընթերցողի համար: Գերմանական Մեյերյան հանրագիտարանում բոլոր լեզուներով կատարված թարգմանությունները գնահատելիս **Շեքսպիրի** թարգմանությունների բաժնում գրված է. **«Իր ճշգրտությամբ և համարժեքությամբ առաջին տեղը գրավում են գերմաներեն և հայերեն թարգմանությունները»:**

Շեքսպիրի գրականությունը հայ գրականության սեփականությունն է դարձել, քանզի բնագրի ազգային հիմքը, ոգին, հոգեբանական և պատմական ողջ համալիրը, **Մասեհյան** թարգմանչի միջոցով, նրա հանճարի գերզգայուն թելադրանքներով փոխադրվել է Հայոց ազգային հիմքի վրա, նրա հոգեբանական և պատմական ողջ համալիրով, Հայոց ոգու խորությամբ, դարձել ընդունելի և հարազատ:

Մասեհյանը Շեքսպիր թարգմանելիս չէր կարող հեռու մնալ Հայոց աշխարհի գլխին թափվող աղետների ահռելի տառապանքներից: Սա հատկապես անգն աչքով և ներքին զգացողությամբ կարելի է ընկալել Համլետի կերպարում:

1915 թվականին **Հովհաննես Մասեհյանը** Պարսկաստանի դեսպանն էր Գերմանիայում:

...Գերմանիայում գտնվող հայ դեսպանի համար բնավ գաղտնիք չէին այն ահարկու խաղերը, որոնք միասնաբար խաղում էին Թուրքիան և նրա դաշնակից Գերմանիան: Նա դեսպան էր և պարտավոր էր ի պաշտոնե հավասարակշռություն և հոգեկան անդորր պահպանել այն ժամանակ, երբ ոչնչացել էր հարազատ ժողովրդի երկու միլիոնը... Մի՞թե դժվար է պատկերացնել ներքին այն վիթխարի լարումը, հոգեկան այն տառապանքը, որ ապրում էր **Մասեհյան հայ մարդը**, որը ոչնչով չէր կարողանում օգնել իր ժողովրդին:

1916 թվականին Թուրքիայի կառավարությունը Գերմանիայից պահանջեց

Մասեհյանին հեռացնել իր երկրի սահմաններից՝ անհամատեղելի համարելով նրա ներկայությունը դիվանագիտական առաքելությունում՝ նկատի ունենալով նրա դիրքորոշումը գրաված պաշտոնում:

Ուրեմն եղել է այդ, թուրքերի նկատմամբ ոչ նպաստավոր դիրքորոշումը՝ անկախ նրանից, որ նա Գերմանիայում ներկայացնում էր չեզոք մի երկրի դիվանագիտություն:

Պետրոս Ադամյանը
Համլետի դերում

Իսկ նրա դիրքորոշումը դեռ 19-րդ դարի վերջին տասնամյակի համիդյան կոտորածների զարհուրանքի բովոյն էր անցել և իր արտացոլումը գտել **«Համլետի»** մասեհյանական մեկնաբանության մեջ: Եթե **Մասեհյանը** Համլետին ընկալում է իբրև ընդվզող անձնավորություն, ապա դա ոչ միայն Շեքսպիրի ողբերգությունը, այլև հարազատ ժողովրդի ողբերգական ճակատագիրը խորագույնս ընկալելու հետևանք է:

Ավելին: Թուրքական թերթերը **հայ դերասանների «Համլետ» խաղալու ցանկությունը մեկնաբանեցին**, թե **«Համլետ»** են ուզում խաղալ, որովհետև ծգտում են վերականգնել Հայոց թագավորությունը, իսկ **Ուրվականը**, որի անունից գործում է գլխավոր հերոսը՝ խորհրդանշում է Հայոց թագավորության անցյալը:

1916 թվականի ապրիլին, երբ **Մասեհյանն** արդեն հեռացված էր Գերմանիայում Պարսկաստանի դեսպանի պաշտոնից, Շեքսպիրի մահվան 300-ամյա հորելյանի առթիվ կազմակերպված հանձնաժողովը նրան հրավիրում է մասնակցելու Շեքսպիրյան համաշխարհային համաժողովին:

Հայ թարգմանչի՝ Լոնդոնում այս կապակցությամբ արտասանած ճառը պատասխանում էր մի էական հարցի, թե **Մասեհյանն** ինքը ինչպես էր հասկանում Շեքսպիրի դերը ազգերի եղբայրություն հասկացության իրատեսական ընկալումներում: Այդ ճառը Շեքսպիրի մեծության բացահայտման, նրա համամարդկային արվեստի բնութագրման մի այնպիսի հոյակապ գնահատական էր, որ կարող է պատիվ բերել համաշխարհային հռչակի որևէ քննադատ-բանասերի:

Լոնդոնյան տոնահանդեսներից **Մասեհյանը** մեկնում է Փարիզ: Պարսկաստան նա չի վերադառնում: 1916-1927 թվականներին Պարսկական կառավարությունը **Մասեհյանին** հեռու պահեց պաշտոններից:

Ինչո՞ւ:

Պարսից կառավարությունը ցանկալի չի համարել **Մասեհյանի** գործունեությունը դիվանագիտության ասպարեզում, որովհետև տեղյակ էր, որ նա

Սիրանուշը Համլետի
դերում

խիստ շահագրգռություն ու հոգատարություն է հանդես բերել **Հայկական դատի** նկատմամբ: Հայտնի էր դարձել նաև, որ 1916 թվականի հունիսից **Մասեիյանը Պողոս Նուբարի** գլխավորած հայկական ազգային պատվիրակության կազմում էր և լիազորված էր բանակցություններ վարելու դիվանագիտական շրջանակներում:

Մասեիյանը նորից թեհրան է հրավիրվում 1926 թվականին, երբ այնտեղ պալատական հեղաշրջումով շահական գահն անցնում է **Փեհլիներին**: 15 տարվա բացակայությունից հետո **Մասեիյանը** նորից պարսից պալատում է, և պարսկահայությունը իր բացութող արված ազգային ինքավարության գործերը նորից նրան է վստահում: Հայության կողմից նա ընտրվում է պարսից մեջլիսի՝ խորհրդարանի պատգամավոր:

Սակայն նա երկար չի մնում թեհրանում: Հրավիրվում է դիվանագիտական պաշտոնի Լոնդոն:

Թերթենք նրա կենսագիր **Գևորգ Դարֆիի** գիրքը.

«**Նա դիվանագետ էր բառի ազնվական իմաստով: Երբեմն զարմանում ենք, այդ մարդը, որ խաբել չգիտեր, կեղծել ու շողոքորթել չգիտեր, ինչպե՞ս կարողացավ իր դժվարին պարտականությունները հաջողությամբ վարել: Ըստ օտարների վկայության, նա ինքն իրեն պարտադրում էր իր արտակարգ իմացականության ու անկեղծության շնորհիվ: Նա երբեք թարգմանի միջոցով չխոսեց... Նա խորացած էր բոլոր խնդիրների մեջ, քաղաքական, տնտեսական, ցեղային, հոգեբանական ու բոլոր կարգի հարցերը շոշափում էր արտակարգ նրբամտությամբ և երբեք չէր դիմում երկդիմության, քաղաքական մարդկանց համար այդ սովորական դարձած զենքին... Նա բոլոր խնդիրները լուծում էր մեծ ձեռնահասությամբ: Կար նաև նրա անձի արտակարգ հմայքը, որով նա կարողանում էր համոզել դիմացինին, այսպես ասած՝ քաղաքականության մեջ էլ արվեստագետ էր: Նրա մեջ կար մի անբացատրելի ուժ, որ հարգանք էր ներշնչում դիմացինին. դա իրատեսությունն էր:**

Բեռլինում և Լոնդոնում օտար դիվանագետների շրջանում նա բոլորից սիրված ու հարգված մարդ էր, իր՝ գիտնականի ու Շեքսպիրի թարգմանի համբավը տիրապետում էր նաև դիվանագիտական սրահներում: Իր հաջողությանը նպաստող պայմաններից էին նաև իր վարվելակերպը, իր բարի, սակայն զուսպ բնավորությունը... Օտարները նրան կոչում էին «դը նոբել արմենիեր»՝ ազնվական հայը: Նա մտավորական էր բառիս լայն իմաստով...

Գեղեցիկը նրա թուլությունն էր: Մի գեղուհի, մի պոեմ, մի նկար, մի արձան, երաժշտական մի գեղեցիկ կտոր, մի շենքի ծարտարապետություն նրա համար հավասար արժեք ունեին: Չէր սիրում փարթամություն ու շքեղություն: Ամեն բանի նայում էր գեղագետի աչքերով: Նրա անձից հմայք էր ծառագոյում»:

Նա Լոնդոնում մնաց երկու տարի: Հետո, երբ առաջին անգամ 1930 թվա-

ճապոնիայի հետ՝ **Հովհաննես Մասեիյանը**, որպես հեղինակավոր և բազմափորձ դիվանագետ գիտնական՝ հրավիրվում է ստանձնելու Տոկիոյում Պարսկաստանի դեսպանի պաշտոնը: Երկու երկրների միջև կնքվում են առևտրական և այլ պայմանագրեր: **Մասեիյանը** այնպիսի գործիմացությամբ է կատարում իր պարտականությունները, որ ճապոնիայի և Պարսկաստանի իշխանությունների կողմից արժանանում է շքանշանների:

Սակայն ճապոնիայի կլիման բարենպաստ չէր նրա առողջության համար: Նա շրջել էր աշխարհով մեկ և վարել լարված ու անհանգիստ մի կյանք: Երբ կարդում ենք նրա զանազան երկրներից ուղարկված նամակները՝ զգում ենք, թե ինչպիսի ֆիզիկական և հոգեկան, գերմարդկային ճիգերով է երբեմն տարել դիվանագիտական աշխատանքի ծանրաբեռնվածությունը, հիվանդությունների հետ կապված անհարմարությունները:

Սակայն մշտապես անընկճելի էր նրա հոգեկան կորովը, երբ առավոտյան 5-ից 9-ը, որպես սրբազան արարողություն, զբաղվում էր իր սքանչելի թարգմանություններով:

Կարդանք մի քանի փոքրիկ հատված իր մի բարեկամուհուն, նկարիչ **Սարգիս Խաչատուրյանի** տիկնոջ **Վավա Խաչատուրյանին** ուղարկած նամակներից: Նա պետք է ճապոնիա հասներ անցնելով Ատլանտյան օվկիանոսով, Ամերիկայով և Խաղաղ օվկիանոսով: Նամակներն այս ճամփորդության տպավորություններից են քաղված.

Նիագարայի ջրվեժը

«...**Երեկ մեկնեցի Նիագարայից. քիչ բնական տեսարան այդքան մեծ տպավորություն է թողել ինձ վրա, ինչքան այդ ամեհի գետը կամ ծովը, որ 60-70 մետրից գահավիժում է ցած, և այնպիսի փրփրալից ուստյուն է անում կրկին, որ իր նախկին մակենության ավելի վեր է բարձրանում: Կարծես թե մարդ կանգնած լինի անհունության առաջ և մտածե իր կարճ կյանքի և փոքրության վրա:**

Ամերիկյան ինձ դուր չի գալիս. այս սարսափելի բարձր տները, անտանելի աղմուկը, շտապ և տենդագին կյանքը, դրամի ետևից վազող մարդիկ, որոնք ժամանակ չունեն գեղեցկության և գեղարվեստի համար, այս բոլորը մի տարբեր հասկացություն է կյանքի, որ մեզ համար մեծ հմայք չունի»:

Հինգ-վեց օր կտրելով երկաթուղային ճանապարհը՝ նա հասավ Խաղաղ օվկիանոս, ապա նավ բարձրանալով՝ ուղևորվեց ճապոնիա, ճանապարհին կանգ առնելով Հավայան կղզիներում:

«...**Հագարավոր մղոններ հեռու ամեն ցամաքից, Խաղաղ օվկիանոսի մեջտեղում, Հավայան կղզիները կարծես բնության բնահաճությամբ, ծովի**

միջից բարձրացել են, որպես հեքիաթային երկրներ. մարդ իր աչքերին չի հավատում, չի կարող հավատալ, որ իրականության մեջ է. ծառերի, ծաղիկների, գույների, վառ, խիստ վառ գույների այնպիսի շռայլություն կա, որ անհավատալի է թվում... Իսկ ձկները, ո՞վ է տեսել թունդ կապույտ, բաց կապույտ, փիրուզի գույն, հրաշալի դեղին, հրաշալի կարմիր, հետո ամեն տեսակ նախշուն ձկներ: Բնությունն այստեղ գույների շռայլություն է ստեղծել...»:

Նա վերջապես հասավ Տոկիո: Դիվանագետ դեսպանի նրա աշխատանքն օր ու գիշեր էր:

Սակայն՝

«...Կայսրին ներկայանալուց հետո վիճակս շատ ծանրացավ, դեղնություն բերեցի: Բժիշկն ասաց, որ եթե ամեն բան չթողնեմ և հիվանդանոց չերթամ՝ ոչ մի պատասխանատվություն իր վրա չի վերցնի: Գնացի հիվանդանոց, ուր ինձ արգելում էր խոսել, կարդալ, շարժվել, ամբողջ օրը դեղեր և լուծություն: Մեկ շաբաթվա մեջ այնքան լավացա, որ բժշկի խորհրդով եկա այստեղ՝ 1200 մետր բարձրության վրա մի ամառանոց, Թոքիոյի խեղդող տապից ազատվելուց հետո գիշերները կարողանում էի քնել: Այստեղ մի քանի օր օդը լավ էր, հիմա խառնվեց, և սկսեց անձրևել: Հեղեղ էր, ո՛չ անձրև, որը Թոքիոյում հազարավոր տներ սրբեց տարավ: Շնորհիվ թայֆունի՝ հազարավոր կյանքեր կորան ծովի և ցամաքի վրա: Ամբողջ երկիրն անտանելի խոնավ է: Բնությունը գեղեցիկ է այստեղ, մարդիկ շատ քաղաքավարի են, նույնիսկ բարի են...»:

Նրա առողջությունը շատ զգայուն էր դարձել: Նա ընդամենը երկու տարի կարողացավ աշխատել Տոկիոյում: 1931 թվականի աշնանը այլևս անկարող լինելով դիմադրել հիվանդությանը՝ հրաժարական է ներկայացնում, որն ընդունվում է:

Տոկիոյից Թեհրան դարձի ճանապարհին՝ Խարբինում նոյեմբերի 19-ին բացարձակ մենության մեջ վախճանվում է Մասեհյանը: Նա 67 տարեկան էր:

Դեկտեմբերի 4-ին Թեհրանի հայ համայնքը նրա թաղման հանձնախումբ է կազմում: Պարսից կառավարության որոշմամբ և հիշյալ հանձնախմբի աջակցությամբ՝ Մասեհյանի աճյունը տեղափոխում են Թեհրան: 1932 թվականի ապրիլի 1-ին, բազմամարդ հուղարկավորությամբ՝ նրա աճյունը հողին է հանձնվում Թեհրանից ոչ հեռու Վանագ գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցու գավթում:

Եկավ և գնաց մարդը:

Խորին երախտագիտության զգացումով է հայ ժողովուրդը պատվում նրա բարի հիշատակը: Արմատից արդեն նրա կյանքի ծառը բաժանված էր երկու հզոր ճյուղերի: Նրանցից մեկը 50 տարի շարունակ փարթամորեն բարգավաճեց օտար

Ի սեր և ի հիշատակ...

մի երկրի անուն պայծառացնելով համաշխարհային դիվանագիտության ասպարեզում: Մյուս ճյուղն իր ժողովրդի ոգեղեն աշխարհին նվիրեց իր կենսատու ափիչն ու բանաստեղծական էությունը:

Նա 19-րդ դարից եկավ 20-րդ դար՝ ապահովաբար հաստատելով իր կարևոր տեղը Հայոց Ոգեղենի անդաստանում, ոգեկոչելով հնագույն մեր թարգմանիչների սքանչելի ավանդույթները, նրանց նոր կյանք ու ավյուն տալով, ապա՝ Հայոց սքանչելի լեզուն նոր շաղախով շաղախելու և նոր գեղեցկությամբ իր ժողովրդին նվիրելու:

Նա երբեք չգրեց իր սեփական ստեղծագործությունները, թեև գրելու համար լիովին ունեւր և բանաստեղծական տաղանդ և բարձր խոհականություն, բառի գեղեցկության հանդեպ լիարժեք զգայնություն: Նա կարող էր գրել բանասիրական և արվեստաբանական տրակտատներ՝ հին ու նոր փիլիսոփաների խոհերի վերլուծումներով՝ բայց մա միայն թարգմանեց: Թարգմանեց փաների խոհերի վերլուծումներով՝ բայց մա միայն թարգմանեց: Թարգմանեց այնպես, որ 21-րդ դարի բնակիչներս, Ոգեղենի ոլորտում թափառելիս՝ խորին ակնածանքով վկայենք, թե մենք նաև նրա թողած հզոր ժառանգության տերն ենք:

Մեր և հիշատակ Մասեհյան պայծառամիտ մարդուն, որ մեզ պարգևեց անկողոպտելի այս հարստությունը: Որքան հարուստ է հայ ժողովուրդը, որ իր մյուս մեծերի հետ ունի նաև Մասեհյան սքանչելի մտավորականին... Հավերժություն նրա հիշատակին և Ողորմի:

ԼԵՎՈՆ ՇԱՆՔ

Հովհաննես Թումանյանի ղեկավարությամբ, Ղազարոս Աղայանի, Ավետիք Իսահակյանի, Նիկոլ Աղբալյանի հետ միասին Վերնատան կազմակերպիչ է եղել նաև Լևոն Շանթը: Վերնատունը, իր իսկ խոստովանությամբ, իր անցած գրական կյանքի քառուղիներում անչափ կարևոր և սիրելի հանգրվան է եղել:

Լևոն Շանթը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում 1869 թվականին գորգի վաճառականի ընտանիքում:

Սովորելով և ավարտելով Սկյուտարի վարժարանը՝ մեկնում է Էջմիածին Գևորգյան ճեմարանում սովորելու: Յոթ տարի ճեմարանում սովորելուց հետո մեկնում է Գերմանիա՝ Լայպցիգի, Եմալի, Մյունխենի, համալսարաններում ուսանելու մանկավարժություն, հոգեբանություն, հունական գրականություն, փիլիսոփայություն:

Ավարտելով կրթությունը Գերմանիայում՝ անցնում է Փարիզ: Այստեղ էլ կարճ ժամանակով սովորելով՝ ստանում է հաշվապահի վկայագիր, դառնում է դրամատան պաշտոնյա, բայց, մերժելով խոստացված ապահով ապագան՝ վերադառնում է Կովկաս:

Լևոն Շանթ

Մինչ վերադարձը նա արդեն գրել էր իր առաջին հայտնի երկերը՝ «Լեռան աղջիկ» պոեմը, «Երազ օրեր» վիպակը, «Դուրսեցիներ», «Դարձ», «Դերասանուհին» արձակ գործերը:

1899 թվականից **Հովհաննես Թումանյանի Վերնատան** անդամ էր: **Հովհաննես Թումանյանի և Ստեփան Լիսիցյանի** հետ կազմում և հրատարակում է «**Լուսաբեր**» հայ մանուկների դասագիրքը, դասավանդում թիֆլիսի Գայանյան օրիորդաց, Երևանի թեմական դպրոցներում, ամուսնանում օրիորդ **Ջավո Ներսիսյանի** հետ, գրում սքանչելի, մինչև այսօր հիացմունքի պահեր ընծայող «**Հին Աստվածներ**» թատերգությունը, որը անմիջապես բեմադրվում է Թիֆլիսում, Բաքվում, թարգմանվում ռուսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, ֆրանսերեն:

Կոստանդին Ստանիսլավսկի

1917 թվականին «**Հին աստվածները**» Ռոստովում բեմադրեց ռուսական նոր թատրոնի առաջատար գաղափարների հեղինակ **Կոստանդին Ստանիսլավսկին**:

Գրվեցին բազմաթիվ գրախոսականներ, սակայն **Նիկոլ Աղբալյան** բանասեր-գրականագետի վերլուծումները քննադատական մտքի գոհարներ էին, որոնցից բաժին ստացավ նաև **Լևոն Շանթի «Հին Աստվածները»**:

Փորձենք պարզել այն առաջին հարցը, թե ինչու է չենք մոռանում «**Հին աստվածները**», ինչպես չենք մոռանում մի քանի այլ ստեղծագործություններ, որոնք մեզ հետ են միշտ, մեր լավ ու վատ օրերի հոլովություն:

Արդյոք «**հազարամյակ մը մեզմե առաջ**» տեղի ունեցած, կամ հեղինակի մտապատկերի ու երևակայության մեջ ծնունդ առած պատմությունը հարազատ ու շոշափելիորեն զգայական ներգործության տպավորության արդյունք է:

«**Ամեն ընթերցող իր հոգիին արժանի ճշմարտություն կգտնի այնտեղ: Իմաստություն, որ ծնվում է սեփական խոհերի ալեծուփ ընդերքներից... ամեն մեկին տարբեր, ամեն մեկին առանձին, երբեմն հակառակ մյուսին, անհարիր շատերին**»:

Կարիք չկա գրական այդ շրջանի «**իզմերի**» մեջ տեղադրել նրա համապարփակ ստեղծագործությունը, ինչպես անում են գրականագետները: Յուրաքանչյուր ստեղծագործողի գործ մեզ հետաքրքրում է զուտ մարդկային զգացմունքների շրջանակներում, նրա էության ներսում գաղտնագրված իր անձին, իր արյանը, իր ավիշներին անծանոթ այն ճշմարտությունը, որ հանկարծ բացահայտվելով՝ շփոթության մեջ է գցում և՛ հերոսին և՛ ընթերցողին:

Ահա **Վանահայրը**, որ կառուցել է եկեղեցին և հանկարծ գիտակցել, թե այն նվիրված չէ Աստծուն:

«**...Այս եկեղեցին նվիրված չէ մեր Աստծուն: Այս եկեղեցին, երբ ես կշինեի, ես դեռ կտրված չէի Աշխարհեն... Ես կկարծեի, թե կտրված եմ: Մենք**

բոլորս ալ, որ թողել ենք աշխարհը ու եկել անապատ, մեր հոգիին խորքը դեռ մեծ կտոր մը աշխարհք էինք բերել մեզի հետ. ներքին վայելքի ծածուկ կարոտ մը, քողարկված հաճույքներու բարակ ծարավ մը, մեր անցած կյանքի կռվի ու հուզումներու ամբողջ նուրբ ու կաշուն ցանց մը. և ականա վերհուշներ: Այս բոլորը դեռ մեզի հետ էր, երբ այս եկեղեցին կշինեինք: Այդ ծածուկ քողարկված հուզումներն են շինեի այս եկեղեցին, աշխարհեն անապատ եկած, մեզ հետ ներս սարդած աշխարհի այս կտորն է շինեի այս եկեղեցին: Աշխարհինն է այդ եկեղեցին, մեր Աստծունը չէ՛: Ատոր կամարներուն տակ մենք այլևս աղոթել չենք կրնա... այդ կամարները պետք է քանդվին... Մարդս ի՛նք միայն կրնա շինել իր Աստծուն նվիրված տաճարը, ի՛ր մեջքով, ի՛ր ձեռքերով, ի՛ր խելքով...:

...Գրանիտ ու մարմար, ործաքար ու ամեն տեսակ քար ես կթողեմ աշխարհի աստվածներուն: Իմ տաճարիս հիմքը իմ բանականությունս պիտի ըլլա, սյուները իմ կամքս է, գմբեթն ալ ըլլալու է հավատքս...»:

Խոսքն արդյոք միայն հոգևորականի հավատի և նրա տվյալող կասկածների մասի՞ն է: Եվ եկեղեցին էլ աղոթքի ու պաշտամունքի տուն՞ն... Անշուշտ, խորհուրդն ավելի ծավալուն է: Այն իր մեջ կարող է ներառել մարդկային հոգու տառապանքը, երբ ձգտում է հասնել կատարյալին, սակայն ինքը՝ մարդը, անձը ամբողջությամբ իր ներաշխարհով կատարյալ չլինելով՝ անգոր է հասնել այնտեղ, ուր թելադրում են գնալ իր երազանքները, մտածումները և մույնիսկ կամքը... Մարդու դժբախտությունը հենց այդ է:

Եվ եթե մի պահ հեռանանք «**Հին աստվածներից**» և նրա հերոսների տվյալ-տանքներից, պիտի ցանկանանք աղոթել **Նարեկացի** հանճարի խոսքերով.

«**...Մեղքերով ապրած օրերիս չափով Տանջանքի տուգանք վճարել մի՛ տա ինձ՝ չարագործիս:**

Փրկի՛ր ինձ, գթած, լսի՛ր ողորմած, Մարդասիրաբար ներիր ինձ, ներող...

...Հայտնի՛ր, գթառատ, քաղցր կամքող ինձ՝ տարակուսյալիս, Որպեսզի այստեղ, երկրի վրա իսկ գորանամ ես,

Եվ երբ որ բացվի երկինքը վերին,

Չլինի՛ որ ես լույսը վայելելու անվարժ, անընտել՝

Մոմի պես հալվեմ, սպառվեմ իսպառ, ջնջվեմ մեջտեղից:

...Սիրտ տուր զրկվածիս, ինչպես ասող է գոչել աղոթքով,

Ուժ՝ թալկացածիս և կյանք մաշվածիս խղճի խայթերից,

Եվ ո՛չ անձկությանմբ ու չարչարանքով քեզ որոնելուց...»:

«**Հին աստվածներ**» թատերգության հերոսների վեճը հին աստվածների ու նորի պաշտամունքների վեճը չէ: Այլ մարդու և ինքնախաբեությունից տառապող

ոգու ընդվզումի պատմություն է, որտեղ չկան հաղթողներ և պարտվողներ, կան միայն տվայտողներ:

1910 թվականին նա նորից անցել է Եվրոպայի մի շարք երկրներով, կապեր հաստատել հայ հեղափոխական կազմակերպությունների հետ: Փարիզում մասնակցել է **Հայ ազգային համագումարի** աշխատանքներին, հետո վերադարձել Կոստանդնուպոլիս և դասավանդել Եսայան և Կեդրոնական վարժարաններում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հրավերով վերադարձել է Երևան և ընտրվել Հանրապետության խորհրդարանի երեք նախագահներից մեկը:

Մեկ տարի անց **Շանթի** գլխավորությամբ պատվիրակություն է ուղարկվել Մոսկվա՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության հետ պայմանագիր կնքելու:

Պատվիրակությունը պետք է հասներ այն բանին, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչի Հայաստանի Հանրապետությունը՝ նրա սահմաններով՝ ներառյալ Լեռնային Ղարաբաղը, սկզբունքորեն ընդունի Արևմտյան Հայաստանի միացումը Հանրապետությանը, չմիջամտի Հայաստանի ներքին գործերին:

Այդ նույն ժամանակ Մոսկվայում էր գտնվում թուրքական պատվիրակությունը **Բեքիր Սամիի** գլխավորությամբ: **Չիչերինը** և **Կարախանը** բանակցություններ էին վարում թուրք պատվիրակության հետ: Թուրքերը... Բայց ինչո՞ւ կրկնել նույն պատմությունը, որին տեղյակ ենք այս հատորի սկզբի էջերից: Թուրքերը չհագեցնալով լակել հայերի արյունը՝ պնդում էին «**դաշնակցական**» Հայաստանի դեմ ռազմական արշավանքի անհրաժեշտությունը:

Արդեն պատմել ենք, թե ինչով վերջացան այս բոլոր բանակցությունները, ինչպես լուծվեց Ղարաբաղի հարցը:

Մի խոսքով. **Լևոն Շանթը** մեծ գրող լինելով հանդերձ, փորձում էր նաև դիվանագետ լինել: Բայց դա նրան չհաջողվեց: Ժամանակներն այն չէին:

Նախքան նորից նրա ստեղծագործություններին անդրադառնալը, ասենք, որ երբ 1920 թվականի նոյեմբերին Հայաստանում հաստատվեց խորհրդային իշխանություն, **Լևոն Շանթը** նախկին կառավարության մյուս անդամների հետ ձերբակալվեց և ազատվեց միայն փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ:

Հետո ստիպված թողնելով հայրենիքը՝ Բեյրութում ստանձնելով **Նշան Փալանջյան** ճեմարանի տեսչությունը, վարեց այն մինչև իր կյանքի վերջը:

Կյանքի առաջադրած բոլոր պարագաների ընթացքում խաղաղ, թե բուռն

քաղաքական, նա գրում էր, որովհետև անկախ որևէ բանից, նա ստեղծագործող էր՝ թատերագիր, վիպասան, բանասեր:

Իր գործը, Աստծո կամեցողությամբ, գրելն էր և մեկ էլ ուսուցիչ լինելը: Մնացածը ժամանակի պարտադրանքն էր:

Բեյրութ

Թողնենք մի կողմ բանաստեղծություններն ու վիպակները և անդրադառնանք նրա թատերգական գործերին, որովհետև հենց նրանք են, որ «**Հին աստվածներից**» հետո, իրենց խորհրդապաշտական փիլիսոփայությամբ՝ պատասխանում են մեր ժամանակների հարցերին, կամ ավելի ճիշտ՝ սերտաճած եզրեր ունեն պատմական իրենց համատեքստում:

Շանթի երկերում արդիականության և պատմության միջև վերանում է սահմանագիծը և այդ պատճառով ժամանակակից մարդը կարող է նույնությամբ և խորությամբ զգալ հեռու ժամանակներում ապրած թատերայնացված կերպարների ամենապարզ զգացողություններից՝ մինչև ամենաբարդ հոգեվիճակների տվայտանքները, տառապանքները, կասկածները:

«**Կայսրը**» բյուզանդական կայսրության պատմական մի դրվագն է կապված հայ կայսրերից **Հովհաննես Չմշկիկի**, թատերգության մեջ՝ **Օհան Գուրգենի** հետ:

Վկայագրքի նախկին հատորներում կգտնեք բյուզանդական կայսրության ոճիրներով ու դավադրություններով լեցուն պատմության մանրամասները:

Այս անգամ էլ, ահա, ուժեղների և թույլերի կյանքի ու մահվան պայքարում հաղթում է զորավար հայազգի **Օհան Գուրգենը**: Սակայն ռազմական փայլուն հաղթանակներ նվաճած զորավարը ապրելու իմաստը տեսնում է կյանքի ու հաղթանակներ նվաճած զորավարը ապրելու իմաստը տեսնում է կյանքի ու մահու դաժան գոտեմարտի մեջ և այն ընդունում է որպես խաղ, որտեղ իմաստ է ստանում միայն, որքան որ զարմանալի է... **պատրանքը**՝ այն, որին հասնել հնաստվածությունում միայն, որքան որ զարմանալի է... **պատրանքը** կարծիքը:

Իավոր չէ: Ահա հերոսի՝ **Օհան Գուրգենի** կարծիքը.

«...**Ինձի համար վաղը չկա: Վաղը իմն չէ՛... Ո՞վ ըսավ քեզի. ամեն փառք ու ամեն գործ ստեղծված է միայն օրվա մը համար... Գրավիչ են միայն այն խաղերը, որոնք վրա մարդ իր կյանքն ու մահը կդնեն... Ըսե՛, խնդրեմ, ի՞նչ հրապույր, ինչ իմաստ կմնա կյանքին մեջ, եթե հանես մեջտեղեն այդ խաղը... եթե հանես կյանքին մեջեն կյանքին, բախտին ու աշխարհին հետ խաղալը... Ուրախություն ունի կռիվ երթալը, ուրախություն ունի կռիվ տալը, ես չեմ սիրեր կռիվ դառնալը... Մարդիկ կը մորթեն իրար ու կիսեն իրար ձեռքեն իրարու ինչքը, հողն ու առիքը, ծակտին քրտինքը, բախտն ու կնիկը... Կյանքը... Մարդիկ եթե ատիկա չընեն, ուրիշ ինչ կմնա իրենց ընելու...»:**

Ապա որպես ամփոփում.

«**Մինա՛կ, ի՞նչ ըսել է մինակ. ո՞վ չէ մինակ, մարդս ե՞րբ չէ մինակ...**»:

Սա գլխավոր հերոսի դառնագին խոհերն են:

Բայց ահա խնդրեմ, մեկ այլ կերպարի՝ **Վասիլ Լեկապեն** ներքինու կյանքի

իր փիլիսոփայությունը.

«**Իսկ անոնք ներքինի չեն. դու չես հասած այդ բարձրությանը, այդ իսկական բարձր մարդուն:** (Նկատի ունի ներքինուն): **Անոնք դեռ մարդ չեն. այլ արու են միայն: Դեռ չեն ըմբռնած, որ մարդ ըլլալու համար նախ պետք է դադրին արու ըլլալը: Անոնք իրենց ուժերուն լավագույն մասը կսպառեն սերնդելու վրա. մնացածն ալ կվատնեն իրենց սերունդին վրա: Էգին ստրուկն են անոնք ու իրենց զավակներու ճորտը: Անոնք անպետք են**

տիրելու համար: Տիրելը մե՛րն է, մե՛ր կոչումը, մե՛ր իրավունքը, ներքիններու՝ իրավունքը»:

Եվ ահա, սիրելով **Հաննային՝ Օհան Գուրգենը** փորձում է կառչել **«վայրի կյանքին»**, որն ստեղծեց ինքը կայսր դառնալով, իսկ **Հաննայի** ձգտումը կյանքի առօրեական գորշությունից դեպի ծյունոտ կատարների բարձունքներին հասնելն է: Պարզ է, որ այս երկու սիրող անձինք երբեք չպետք է հասնեն միմյանց: **Հաննան** հերոսի անհանգիստ հոգու կարոտն է՝ **«հոգիս անվերջ ձգտումը, իմ անհանգիստ, իմ անհագ հոգիս անգուսպ ու թևավոր ձգտումը...»:**

Իր պատրանքները կորցրած կայսեր կյանքը պիտի ընդհատվի մթին անդունդի եզրին: Նա այլևս անելիք չունի: Իշխելու ու տիրելու հավիտենական ձգտումով ապրում են միայն **ներքինները... Օհան Գուրգենի** առջև փակվում են բոլոր ճանապարհները, փակվում են, երբ նվաճել է կայսրությունը, գահը, ծյունոտ լեռների կատարները: Որովհետև ծյունոտ կատարները իր քաջությամբ նվաճելուց հետո՝ այն դառնում է ոգու ձգտումների, հեռավոր, անհասանելի գերաշատում, որին հասնել այլևս անկարելի է... Կյանքի փառահեղությանը հասնելը՝ այլ բան է, Ոգու մաքրամաքուր ծյունոտ բարձունքներին հասնելը՝ այլ բան: Զյունոտ գագաթները դառնում են խորհրդանիշ, ամեն վայրկյան հիշեցնելու համար, թե այն, ինչին հասավ քաջակորով այս մարդը՝ ունայն է...

Մի քանի խոսքով հիշենք **«Օշին Պայլը»** թատերգությունը:

«Օշին Պայլը» մի դրվագ է Կիլիկիո Հայոց թագավորության ծանր օրերի մասին, երբ պետությունը երկփեղկվել էր Հայոց և կաթոլիկ հավատների միջև ընթացող հակասական պայքարի արդյունքում:

Անսալով հայրենասեր իշխանների խնդրանքներին՝ Կոռիկոսի տեր **Օշին իշխանը** համաձայնվում է դառնալ պետության խնամակալ, մինչև մանուկ թագավորի հասունանալը:

Խարխլված պետության հիմքերը ամրապնդելու միտումով **Օշին Պայլը** դիմում է քայլերի, որ բնավ էլ օգտակար չեն դառնում: Թողնում է միակ իր հավատարիմ սերը, ամուսնանում այրի թագուհու հետ, իսկ թագաժառանգին,

լատինասերներից հեռու պահելու համար, ամուսնացնում է իր մատաղահաս աղջկա հետ՝ դատապարտելով նրան դժբախտության:

Նրա գերագույն նպատակն էր ուժեղ և միասնական պետություն ստեղծել, ինչպես կար Կիլիկիո Հայոց իշխանությունը անցյալ ժամանակներում: Սակայն անձնագոհությունը, տարիների անդուլ աշխատանքը, նրա նվիրվածությունը, հավատը, զորավարի և դիվանագետի ունակությունները պետական այս տաղանդավոր մարդուն հասցնում են պարտության: **Օշին Պայլը** ողբերգական բնավորություն է, որովհետև նա միայնակ է... Միայնակ, որովհետև իր համախոհները չհասկացան ուժեղ և ինքնուրույն պետականության անհրաժեշտությունը և կամաց-կամաց ընկրկեցին դժվարությունների և դաժան իրողությունների առջև:

Պետության գոյության հարցը խտանում է անհատների անձնական փոխհարաբերությունների մեջ, մարդկային չնչին հոգեբանության մթնոլորտում տանուլ տալիս **Հայրենիքի** միասնական հզորությունը:

Իր թատերգություններում Շանթը փնտրում էր անցյալի ազատագրական պայքարի հզոր ուժերին, սակայն այնտեղ գտնում էր միայն մեծավոր հոգիների: Նրանք հախուռն կրքերի, քաջության, հերոսականության, անշահախնդիր հայրենասիրության կրողներն էին: Նրանք ծնվել էին առաքինության ու գեղեցկության իրենց երազանքը կյանքի իրական միջավայրում ամբողջացնելու համար: Սակայն նրանք ողբերգական անհատներ էին, որոնք հայտնվում էին **«ունայնության փոսի»** եզրին:

Հաղթելու համար դրսի և ներսի բռնակալությանը և ազատ լինելու համար, ինչպես հեղինակն է հավաստիացնում **«Շղթայվածը»** թատերգության մեջ, պետք է.

«Եթե կուզեք, որ փրթին ձեր բոլոր շղթաները, ընկձեցե՛ք այն բռնակալը, որ կտիրե ձեզմե՛ս ամեն մեկուն կուրծքին տակ, մեռցուցե՛ք ձեր միջի բռնակալը...»:

Սրբազան խոսքեր: Բայց դա ե՞րբ է կատարվելու... Հորիզոնում դեռ այդ հրաշքը չի երևում... 21-րդ դարի հորիզոնին... Գուցե ինչ-որ մի հեռավոր **Գալիք ժամանակ...**

Նա ինքը՝ **Լևոն Շանթ** ստեղծագործողը **Ուսուցչի** առաքինության և գեղեցկության մարմնացում էր: Վերջին վեպն էր... Կարդանք և իմանանք, Նրա վերջին գործը **«Հոգիները ծարավի»** վեպն էր... Կարդանք և իմանանք...

Թե ի՞նչ են այս հոգիները և ինչի՞ են ծարավի... **Լևոն Շանթը** իր մահկանացուն կնքեց 1951 թվականի նոյեմբերի 29-ին Բեյրութում և իր վերջին հանգրվանը գտավ այնտեղ: Ողորմի: Նա մեզ հետ է: Որովհետև մենք դեռ կարդում ենք նրան, բեմադրում և խաղում բեմերում:

Լևոն Շանթի վերջին լուսանկարը

Մինաս Մովսիսյանը, ապագա գրողի հայրը, Շամախի քաղաքում զբաղվում էր բուսական ներկի՝ տորոնի առևտրով, որն ապահովում էր նրա ընտանիքի, եթե ոչ հարուստ, ապա բարեկարգ վիճակը: Սակայն նոր հայտնաբերված քիմիական էժանագին ներկը սնանկության է հասցնում Մինաս Մովսիսյանին, որն ստիպված զբաղվում է դերձակությամբ: Գուցե և ընտանիքը կարողանար գլուխ հանել իր կարիքներից, եթե 1859 թվականի, ապա 1872 թվականի ահռելի երկրաշարժերը քաղաքը չցնցեին՝ հիմն ի վեր քարուքանդ անելով տները և փլատակների տակ ծածկելով հազարավոր զոհվածների:

Շամախին, որը նահանգական կենտրոն էր և բավական բարգավաճ՝ անշքանում է, կորցնում նախկին նշանակությունը: Նրա տեղը, որպես նահանգական կենտրոն, գրավում է Բաքուն:

Ալեքսանդրը ծնվել էր առաջին ավերիչ երկրաշարժից մեկ տարի առաջ՝ 1858 թվականի հուլիսի 4-ին... Ալեքսանդր Շիրվանզադե վերջին երկրաշարժից հետո ընտանիքի դրությունը դառնում է օրհասական: Գրեթե հիմքից ավերվում է տունը:

Եվ տղան, Շամախի Հայոց թեմական և ռուսական գավառական երկդասյան դպրոցներում սովորելուց հետո, չարքաշ դարձած ընտանիքին օգնելու համար մեկնում է Բաքու:

17-ամյա **Ալեքսանդրը** այստեղ դառնում է նոր դարաշրջանի ծնավորման վկան: Սասանվում են տնտեսական ու բարոյական հարաբերությունները, խախտվում են նահապետական սրբազան օրենքները՝ սնանկանում են մանր վաճառականներն ու արհեստավորները: Մի կտոր հաց վաստակելը դառնում է այստեղ եկած հազարավորների առաջնահերթ խնդիրը: **«Թվաց ինձ, որ իջնում եմ մի տեսակ գեհեն, ուր պիտի տանջվեմ այդ թանձր ծխի ու մրի մեջ»:**

Բաքու քաղաքում նա ութ տարի աշխատեց նահանգական վարչության ատյաններում, նավթային գրասենյակներում, ընկերություններում՝ գրագիր, հաշվապահի օգնական և հաշվապահ:

Նա փրկության մի հանգրվան ուներ. ընթերցանությունը: Նա այն բախտավորներից էր, որ սիրում էր կարդալ: Եվ անսպասելի բարեբախտություն էր, որ պատանին Հայոց բարեգործական ընկերության գրադարան-ընթերցարանի գրապահն է դառնում:

Նա սկսում է գրել հոդվածներ, ակնարկներ, այն ամենի մասին, ինչ կատարվում է իր շուրջը:

«Մշակում» լույս են տեսնում նրա առաջին գեղարվեստական «**Հրդեհ նավթագործարանում**» և «**Գործակատարի հիշատակարանից**» գործերը:

Երիտասարդ գրողը նորովի ծնավորված վաճառականությանը տալիս է մի գնահատական, որը նմանություն չունի միանգամայն արժանապատիվ

Ալեքսանդր Շիրվանզադե

զգացումներով ապրող այն վաճառականության հետ, որն իր ազնվության շնորհիվ ընդունվում էր նույնիսկ այն երկրներում, որտեղ արգելված էր մյուս ազգերի վաճառականության մուտքը:

Թերթենք «**Գործակատարի հիշատակարանից**» վիպակի էջերը, ուր կարծիքներ են փոխանակում մի մեծ խանութի գործակատարներ:

«**Ո՞ր մեկը մեզանից կարող է պարծենալ, թե ինքը իսկապես ճշմարիտ մարդ է: Ոչ մեկը: Ամենքս էլ ոտքից մինչև գլուխ թաթախված ենք կեղտի մեջ: Օրը հարյուր անգամ սուտ ենք ասում, մուշտարիներին խաբում ենք, կտորները պակաս ենք չափում, արժողութենից ավելի գնով ենք ծախում, մի խոսքով, հազար տեսակի սատանություններ ենք անում, թե ինչ է մեր աղան պիտի օգտվի: Բայց աղան սրա փոխարեն ի՞նչ է տալիս մեզ: Նա մեզ ավելի ու ավելի է սովորեցնում խաբել ու կեղծավորել:**

...Աղա Գուլումյանցներն, եթե իրենց ամբողջ կյանքը սուտ ասելով, կեղծավորելով, խաբելով և սրա ու նրա ոտները լիզելով չանցկացնեին, հավատացնում եմ ձեզ, այսօր այնքան հարստության տեր չէին կարող լինել: Փողը, եղբա՛յր, ամեն բան ուժով ստիպում է մարդուս անել... Անիրավ ոսկին ամեն բան մարդուս մոռացնել է տալիս, ամեն բան - խիղճ, հոգի, հավատ»:

Ահա այսպես, միանգամայն պարզ և հասկանալի:

Եթե Բաքուն գործարարների քաղաք էր, ապա Թիֆլիսը ավելի մշակութային լինելու հավակնություն ուներ, և երիտասարդ **Ալեքսանդրը**, որն արդեն դարձել էր **Շիրվանզադե**, չգիտես ինչ նկատառումներով ընդունելով այս օտարաշունչ գրական ամունը, մեկնում է Թիֆլիս՝ լինելու համար հայ գրողների և մտավորականների շրջանում:

Տեսարան «Նամուս» ֆիլմից

Եվ երբ «**Արձագանք**» շաբաթաթերթում լույս են տեսնում «**Նամամատար**» վիպակը և հայ գավառական կյանքը պատկերող «**Նամուս**» վեպը, 26-ամյա գրողը դառնում է հայտնի: Նա անցնում է «**Արձագանք**»՝ աշխատելու որպես քարտուղար և շարունակում այստեղ միմյանց ետևից տպել իր պատմվածքներն ու նովելները:

Գրականագետ **Հրանտ Թամրազյանը** գրում է.

«**Ռեալիզմը հայ գրականության մեջ բնավ էլ Շիրվանզադեի գյուտը չէր, ինչպես պնդել են շատերը: Արդեն Միքայել Նալբանդյանը 60-ական թվականների սկզբին իր «Կրիտիկայում» գծում է ռեալիզմի ուղիները: Դրանից մի երկու տարի հետո բարձրացավ Սունդուկյանը և ստեղծեց իր մեծ կատակերգությունը՝ սոցիալական և հոգեբանական շեշտված կոնֆլիկտներով և եվրոպական արվեստի չափա-հիշներով: Ռեալիզմը բացառիկ ուժի է հասնում նաև Հակոբ Պարոնյանի ստեղծագործության մեջ...**

Տեսարան «Պատվի համար»
Ֆիլմից

ազգի, բայց դա նրա անձնական նախասիրության հետևանքը չէր, այլ պատմական ճակատագիրը: Չգիտե՞ր գրող **Շիրվանզադեն** իր հայրենիքի արյունոտ պատմությունը, որ կարող էր գրել. **«հայրենիքի կարոտը չքացել էր, թեև նա առաջ էլ մի առանձին տեղ չուներ իմ հոգում»**: Չէ՞ր հասկանում **«Քաոսի»** և այլնի հեղինակը, որ դա իր իսկ դժբախտությունն էր և ոչ թե պարծանքի առիթը... **«Երբեմն նույնիսկ մտածում էի, ունե՞մ արդյոք հայրենիք, և պատասխանը միշտ լինում էր բացասական...»**:

Կարդացեք նորից ընդգծված տողերը և հավատացնում եմ, պիտի վատ զգաք գրողի այդ աստիճան **«անկեղծության»**, կասեի **«չարախոսության»** համար... Մանավանդ, եթե հիշենք այդ **«մերժված»** հայրենիքի համար զոհվածների հոգիները:

Նա մերժում էր իր հայրենիքը, հպարտորեն գրելով, թե **«Այո՛, այո՛... ես հայրենիք չունեմ...»**:

Բայց այդ մերժված Հայրենիքը, և այնտեղ ապրող **«քսու, նախանձ»** գրական մարդիկ նրան հրավիրում էին վերադառնալ Հայրենիք, համոզելով, թե յուրաքանչյուր մտավորական որքան պետք է հենց այստեղ՝ Հայոց զարհուրելի մղձավանջն ապրողների համար:

Նա 1910 թվականին վերադարձավ, 1919 թվականին նորից հեռացավ առողջությունը վերականգնելու նպատակով, որ երևի քայքայվել էր **«ատելի հայ միջավայրում»**, որը մշտապես եղել էր նրա ատելության առանձնահատուկ թիրախի տակ:

Վերադարձավ 1926 թվականին, երբ արդեն վաղուց խորհրդային էր Հայաստանը:

Արտագրություն **Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի** 8-րդ հատորից.

«Շիրվանզադեն ողջունել է սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, հիացել Սովետական Հայաստանի նվաճումներով, դարձել նոր երկրի ջերմ պաշտպանը: 1926-ին վերադարձել է հայրենիք, լծվել սովետական գրականության ստեղծման գործին: Հրատարակության է պատրաստել իր երկերի ութհատորյակը, մշակել մի շարք երկեր: Գրել է «Սորգանի խնամին»՝ սովետահայ գրականության մեջ առաջին քաղաքական կատակերգությունը՝ ուղղված սովետական երկրի թշնամի վտարանդիների դեմ, ավարտել «Կյանքի բովից» հուշերի առաջին հատորը և գրել երկրորդը (1932), որտեղ ստեղծել է իր անցած դժվարին ծանապարհի ու մաքառումների պատմությունը, պատկերել ժամանակի մի շարք նշանավոր գրողների ու գործիչների (Պ. Ադամյան, Բաֆֆի, Գ. Սունդուկյան, Ղ. Աղայան, Պ. Պռոշյան, Գ. Արծրունի) և ուրիշներին»:

Գրել է, ճիշտ է: Շատ երախտավորների ներկայացնելով իրենց ոչ արժանի սեփական կարծիքի և վերաբերմունքի քողի տակ: Ինչո՞ւ: Բնավորությունն էր շղարշված վատատեսությամբ, նիհիլիստ էր, թե՛ այլ մի բան, հասկանալի չէ: Եվ չենք էլ փորձի հասկանալ:

«Արդեն այդ ժամանակ հայ գեղեցիկ գրականության վիճակը մի ողորմելի բան էր: Եթե ինձ հարցնեին, ո՞րն է հայ հեղինակներից ազդել ինձ վրա, կպատասխանեի՝ ոչ ոք... Համակրանքի մասին կարող է խոսք լինել, բայց ազդեցության մասին՝ ամենևին»:

Ա. Շիրվանզադեի
կիսանդրին երևանում

Խոսքը խ. Աբովյանի, Պ. Պռոշյանի և Բաֆֆու գործերի ներքային բացակայության, հոգեբանական սխալների, կանխակալ գաղափարների և **«տարրականության»** մասին է: Որքանո՞վ էր նա արդարացի:

Այդ երախտավորներին ճանաչում ենք որպես արժանի **հայրողիներ**, որոնք սերունդներ են դաստիարակել և դեռ դաստիարակում են հայրենասիրության ոգով: Խոնարհվում ենք նրանց առջև ժողովրդին մատուցած իրենց ծառայությունների համար և սա բավական է: **Շիրվանզադեն** իրատես և իրապաշտ գրող էր: Նրա գործերը ևս սիրելի են մեզ: Խոստովանենք նաև սա:

Եվ ավելացնենք. այն **Հայրենիքը, որից նա հրաժարվել էր**, նրան ընդունեց գրկաբաց: Հրատարակեց նրա բազմահատորյակները, նրա անունով անվանեց դպրոցներ ու փողոցներ, Ղափանի պետական թատրոնը: Նրա կյանքն ու հպարտներն ու փողոցները, Ղափանի պետական թատրոնը: Նրա թատերգությունները ստեղծագործությունը դպրոցական ծրագրերում են, նրա թատերգությունները հայկական բեմերում: Նրա ստեղծագործությունների հիման վրա նկարահանվել են **«Նամուս»**, **«Չար ոգին»**, **«Պատվի համար»**, **«Քաոս»** կինոնկարները: Հայրենիքի բարի կամեցողությամբ նրա ստեղծագործությունները թարգմանվել են օտար մի քանի լեզուներով:

Այսքանը:

ՆԱԲ-ԴՈՍ

Նրա իսկական անունը **Միքայել Հովհաննիսյան** էր: Ծնվել է 1867 թվականի մարտի 1-ին Թիֆլիսում, **Չաքար** բրդավաճառի ընտանիքում: Հայրն էլ, մայրն էլ բնիկ թիֆլիսցիներ էին: Տղան սովորել է Հավլաբարի Սբ. Կարապետ եկեղեցու ծխական, Նիկոլաևյան ռուսական, Միքայելյան արհեստագիտական դպրոցներում, որտեղ ուսումն անվճար էր: Գիտական դպրոցներում, որտեղ ուսումն անվճար էր: Ի դեպ, այս դպրոցում էր սովորում նաև **Ալեքսանդր Ծատուրյան** բանաստեղծը, որի հետ էլ մտերմացել էր, ըստ երևույթին գրականության հանդեպ ունեցած նույն հակումների պատճառով:

Ի վերջո, թողնելով արհեստագիտական դպրոցը, աշխատանքի է ընդունվում որպես **«Նոր-դար»** լրագրի քարտուղար: Իր նամակներից մեկում այս աշխատանքի մասին գրել է.

Նաբ-Դոս

«Ուզեցել եմ գծել կյանքի և մահվան պրոբլեմը գործունեության

եռանդով լեցուն լավատեսի և ապատիայի ենթարկված հոռետեսի իրար հակադիր տեսակներից»:

Այսինքն. առկա է ժողովրդի գործին կյանքը նվիրաբերելու գաղափարական ծգտումների և եսակենտրոն հայացքների հակադրությունը, որն ի վերջո հանգեցնում է հոռետեսության, անկումային տրամադրության և որևէ դավանանքից զուրկ անհատի ողբերգությանը: Երազանքն ու իրականությունը միահյուսված են նրա ստեղծագործություններում: **Նար-Ղոս** գրողը մարդուն կերպարանավորում է նրա ողջ բարոյությով առաջնորդվելով...

Նար-Ղոսը արդիականության սուր զգացողության տեր գրող էր, վարպետ գրչի տեր, որն ապահովում էր գեղարվեստի բարձրագույն աստիճանը ոչ միայն իմաստուն հոգեբանի նրբագույն վերլուծումներով, հաճախ հեզմանքի զգայուն չափով, այլ նաև հայերենի բարձր արվեստով: Ծանր, սրտամաշ աշխատանքից հետո էր, որ գիշերները հավատացյալի ջերմեռանդությամբ հավատարիմ իր խստապահանջ ոգուն, ստեղծագործում էր: Նրա գրիչը երբեք նույնիսկ մի տող խոտան չարձանագրեց:

Եվ որքան սքանչելի է նրա խոսքը Հայոց լեզվի մասին.

«Հայոց լեզուն, որքան ավելի եմ զբաղվում նրանով, ինձ թվում է ճոխության հրաշք և ոսկու հանք, որքան մշակում ես՝ այնքան զտվում է և շողշողում, որքան գույներ ունի և արտահայտչական հնարավորություններ... Մեր սերունդը չկարողացավ իր լեզվի հարստությունը գործադրել իր ամբողջ փայլով ու երանգներով: Մնում է նոր գրողների սերունդը հետամուտ լինի դրան»:

Նար-Ղոսի կիսանդրին
Երևանում

Նար-Ղոսի արձակը մի բուլորովին նոր աստիճան էր հայ գրականության անդաստանում, որն իր առաջնային ու կարևոր տեղն ունի այսօր նույնպես:

Հեղափոխությունից առաջ նա աշխատում էր լրագրական ասպարեզում որպես և՛ թարգմանիչ և՛ սրբագրիչ... Խորհրդային իշխանությունների օրոք էլ սրբագրիչ էր տպարաններում: Երբեմն, երբ ժամանակը թույլ էր տալիս, սեփական գործերը գրելու հետ թարգմանում էր **Լև Տոլստոյի, Դոստոևսկու** վեպերը:

1931 թվականի հունիսի 24-ին Թիֆլիսում, հակառակ գրողի կամքի, մշվեց նրա գրական գործունեության 45-ամյա հոբելյանը:

Նա ծայրահեղ համեստ մի մարդ էր և հոբելյանական հանդեսի իր ելույթում ասաց.

«...ես միշտ իմ մասին շատ համեստ կարծիք եմ ունեցել, և այս 45 տարվա ընթացքում այնքան քիչ բան եմ տվել մեր գրականությանը, որ պարզապես խիղճս թույլ չի տալիս ինձ արժանի համարելու այն մեծ պատվին, որ այս երեկո տվիք ինձ»:

Իսկ իր ընկերոջը՝ **Հովհաննես Մալխասյանին** նույն տարվա մայիսի 17-ի նամակում գրում է.

«Եթե նյութական անհծված կարիքը չլիներ, ես ոչ մի պայմանով չէի համաձայնի, որ հոբելյան կոչված միմոսությունը սարքեին»:

Բանն այն էր, որ հոբելյանի առիթով թերթերում պիտի տպագրվեին **«Սպանված աղավնին»**, **«Մեր թաղը»** և մի քանի պատմվածք:

1933 թվականն է: Երևանում որոշվել է հատորներով հրատարակել նրա գրքերը: Թիֆլիսի հիվանդանոցներից մեկում ծանր հիվանդ **Մեծանուն Գրողը** «Հայպետհրատ» նամակ է ուղարկում՝ ավանս խնդրելով հատորներով հրատարակվող երկերի համար.

«Զգիտեմ. երկերիս ժողովածուի առաջին հատորը լույս տեսավ, թե ոչ, բայց դրությունս այնքան ծանր է, որ դրանով այժմ չատ էլ չեմ հետաքրքրվում...»:

Նրան ավանս չուղարկեցին: Նա չտեսավ իր երկերի արժանի հրատարակությունը: Նրան մնացել էր ընդամենը ապրելու մի քանի ամսվա կյանք: Հայրականության արժանավոր մշակը վախճանվեց 1933 թվականի հուլիսի 13-ին գրականության արժանավոր մշակը վախճանվեց 1933 թվականի հուլիսի 13-ին և չիրմի արժանացավ Թիֆլիսում՝ Խոջիվանքի հայկական գերեզմանատանը:

Նա 66 տարեկան էր: Ողորմի:

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

Ծնվել է Ախալքալաքում 1877 թվականի հունվարի 17-ին **Դեմիրձօղյան Կարապետ** հարուստ վաճառականի ընտանիքում, որը **Դերենիկ** որդու ծնունդից մեկ տարի անց սնանկանալով, այլևս չի կարողանում սթափվել աղքատությանից:

Դերենիկը նախ սովորում է ծննդավայրի Հայոց ծխական դպրոցում, իսկ երբ երկու տարի անց Դեմիրձօղյան ընտանիքը տեղափոխվում է Արդահան՝ աշակերտում է **Սարգիս Տեր-Մելիքսեդեկյանին**, որի ջանքերով էր քաղաքում հիմնվել հայկական այդ դպրոցը: Իսկ 1892 թվականի օգոստոսի 31-ին արդեն **Դերենիկ** պատանին Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի որդեգիր սանն էր:

Մեկ տարի անց **«Տարազ»** և **«Մուրճ»** հանդեսներում սկսում են լույս տեսնել նրա բանաստեղծությունները՝ **Դեմիրձօղյանի** փոխարեն **Դեմիրձյան** ազգանունով:

Դեմիրձյանը ճեմարանը չի ավարտում: Ինչ-ինչ պատճառներով թողնելով ուսումը կիսատ՝ մեկնում է Թիֆլիս և սկսում ուսանել Ներսիսյան դպրոցում: Դպրոցում նրա ուսուցիչներից էր **Պերժ Դոռոշյանը**, որից անչափ տպավորվել է նա: **«Նա ավանդում էր «Ուսումը սուրբ գրոց» կրոնական առարկան: Այնքան էր շեղվում իր առարկայից, որ գրեթե ոչինչ չէինք սովորում: Եվ այսօր մնացել է միայն նրա գրույցների շարանները, իբրև թանկագին հուշեր: Ի՞նչ էր նյութը»:**

Դերենիկ Դեմիրձյան

հայ գյուղը, հայրենիքը, հայրենասեր գործիչները, պատմության հերոսները, վայրերը... անթիվ... անվերջ բաներ, որ կուտակվում, դառնում են հայրենագիտություն, վերջը՝ հայրենասիրություն»:

Ավարտեց Ներսիսյան դպրոցը, մեկնեց Արդահան ծնողների մոտ: Միակ աշխատանքը, որ ձեռք բերեց, երկրորդական մի պաշտոն էր Արդահանի օդերևութաբանական կայանում: Սակայն քիչ անց դարձավ փոստակայանի վերակացու, իր խոսքերով ասած՝ կառապանների գլխավոր...

Այս հուսահատության ու ձանձրության միջավայրում նրա միակ մխիթարությունը թերևս բանաստեղծություններ գրելն էր:

1899 ապա 1913 թվականներին լույս են տեսնում նրա «**Բանաստեղծություններ**» երկու գրքերը:

Բայց գրականությունը, ինչպես շատ հայ գրողների համար, ավելորդ հոգս էր, անգամ տարրական ապրուստ հայթայթելու անկարող:

Ապահովությունից զուրկ, միայնակ մտավորականի տրամադրությունը ավելի քան համապատասխանում էր բանաստեղծությունների տրամադրությանը:

*«Շա՛տ տերևներ թափվեցին
Հուսակտուր այս գիշեր,
Շա՛տ հառաչներ ողբաձայն
Լսվում էին այս գիշեր:
Ախ, նրանց հետ բախվեցին
Շատ երազներ իմ գարնան,
Մե՛րկ են արդեն սար ու ձոր,
Չյուն է գալիս իմ աշնան»:*

Նրա սիրո երգերն էլ սիրո պատճառած վերքերի ու վշտերի երգեր են:

Նրա բանաստեղծությունը չհասավ ոչ **Թումանյանի**, ոչ **Իսահակյանի** և ոչ **Տերյանի** բանաստեղծության սահմաններին: Նա գրեց նաև քառյակներ, որոնք հետագայում ամփոփվեցին «**Գարուն**» խորագրով գրքում, և որոնցից մեկը **Ռոմանոս Մելիքյանի** երաժշտությամբ դարձավ հանրաճանաչ:

*«Մի՛ լար, մի՛ թացիր աչերդ, աչքիդ լույսն ափսո՛ւ է, կանցնի՛,
Մի՛ տխրիր, վառ գարուն հասակդ մի օր է վառ մայիս՝ կանցնի՛,
Ջա՛ն, ի՛նչ ես եղ դարդին գերվել, գիշե՛ր է, վերջ կտա, կանցնի՛,
Աշխարհքն էլ հեքիաթ է էսպես, մի՛ շտապիր, կանցնի՛ կանցնի՛»:*

Գրեց նաև հինգ պոեմ: Հայոց անագորույն ժամանակների մասին գրված «**Լենկ Թիմուր**» պոեմից միայն մի քանի տող.

*«Քանի գիշերներ եկել են անցել
Սև բուերի պես Հայոց աշխարհից...
Երթան ու չըգան անցած գիշերներ,
Կանցնի այս մեկն էլ Հայոց աշխարհից...»:*

Լենկթեմուրյան մոնղոլ
զինվոր

Ժողովուրդն անմահ է, բռնակալները որքան էլ անհաղթ-անգութ ու բարբառոս՝ կգան ու կանցնեն: Իսկ ժողովուրդը կապրի, ապրելով կջնջի նրանց ավերածությունների հետքերը... Ե՞րբ այդպես չի եղել: Ամեն անգամ որևէ մոր բռնակալից ծությունների հետքերը... Ե՞րբ այդպես չի եղել: Ամեն անգամ որևէ մոր բռնակալից սրածվելուց հետո կարողացել է փլատակներից իր տունը կառուցել, վայրաբարոսմբակների տակ ճգնված արտը բարձրացնել: Ավերված, անկենդան թվացող վանքի խորշերը նորից լցնել շարականի անուշ մեղեդիով, պատմիչի մրմունջով, գրիչի ու ծաղկողի ոգևորությամբ և դպրավանքի սաների մատաղ ձայներով... Ե՞րբ այդպես չի եղել:

1900 թվականին **Դեմիրձյանը** փոխադրվում է Թիֆլիս և բարեկամների օժանդակությամբ աշխատանքի անցնում որպես **Հայոց Բարեգործական Ընկերության** քարտուղար, և շատ մոտիկից շփվում համիդյան եղեռնից մազապուրծ եղած գաղթականների ծանր խնդիրների հետ:

Թումանյանի նախածեռնությամբ կազմակերպված **Վերնատան** առաջին անդամներից էր և **Դերենիկ Դեմիրձյանը**: **Վերնատան** հավաքույթների մասին անդամներից էր և **Դերենիկ Դեմիրձյանը**: **Վերնատան** ստեղծագործությունների խոսել ենք: Գիտենք, որ այդտեղ, բացի սեփական ստեղծագործությունների քննարկումներից՝ ուսումնասիրում էին հին դասական և ավելի մոր շրջանի օտար հեղինակներին: Այս հավաքույթների մասին Դեմիրձյանը գրել է.

*«Կլասիկները զարթնեցնում էին, ավելի ծիշտ՝ խորացնում էին եղած
Լայն հայացքները, որով վերնատանցիք սկսել էին իրենց գրականությունը:
Դա հումանիզմ էր, արվեստի բարձր որակի ձգտումը, ժողովրդայնության
ուժը, գրական ինտերնացիոնալիզմը, համաշխարհայնությունը»:*

Մինչև 1905 թվականը դեպքերով լի է եղել նրա կյանքը: Նախ սկսեց ջութակ նվագել սովորել, ապա տառապանքով ձեռք բերած խնայողություններով հասավ Մոսկվա՝ երաժշտության դասեր առնելու համար, բայց քիչ անց վերադարձավ, տեղափոխվեց Բաքու աշխատանք գտնելու հույսով: Քիչ անց պաշտոնավարեց **Մանթաշյանցի** յուրի գործարանում:

Բաքվում կարողանում է այնքան խնայողություններ կուտակել, որ մեկնում է Շվեյցարիա և ընդունվում Ժնևի համալսարանի բնագիտական ֆակուլտետը: Սովորում է չորս տարի: Ավարտելով՝ վերադառնում է Թիֆլիս և Գայանյան օրիորդաց դպրոցում ստանձնում Հայոց լեզվի և գրականության ուսուցչի պաշտոն:

1910 թվականն էր:

Բանաստեղծությունը նա այլևս չի համարում գրական ասպարեզում ինքնաարտահայտման իր ձևը:

Դերենիկ Դեմիրձյանը հայ թատրոնին նվիրեց մի քանի թատերգություններ, որոնցից երկուսը մշտական տեղ գրավեցին թատրոնների խաղացանկերում: Միմյանցից ծայրահեղ հեռու, մեկը՝ կատակերգական իր բնույթով, և մյուսը՝ անհատի և ժողովրդի միասնական ողբերգությամբ՝ անչափ կարևոր հարցադրումներով:

«Քաջ Նազար»:

«Երկիր Հայրենի»:

«Ի՞նչ քաջություն, ի՞նչ խելք, ի՞նչ զառաֆաթ: Բախտն է բանը, բախտը... Այ, տե՛ս, բախտ չի՞: Կռիվ է: Կոտորվում են ծանծի պես: Ասող լինի՝ էդ ո՞ւմ համար եք էդպես կոտորվում: Իհարկե, Նազարի համար: Հիմի կռիվը կվերջանա: Թե կոտորվեցին՝ ինձ ի՞նչ: Թե չկոտորվեցին՝ փառք ու պատիվը ո՞ւմ պիտի տան: Իհարկե Նազարին: Էստեղ ի՞նչ անի իմ խելքը: Ի՞նչ անի քաջությունը: Բախտի բան է»:

A black and white line drawing of a man in a long white robe and a tall, tiered hat, standing in an arched doorway. He holds a staff in his right hand and a small object in his left. A cross is visible on his chest.

Եղիշե

«Դեմիրճյանը ընդհանուր առմամբ հավատարիմ է մնում եղիշեին ոչ միայն հետևելով «դարի ոգու» նրա ընկալմանը, այլև կառուցելով իր վեպի ֆաբուլան եղիշեի հետևողությամբ: Եղիշեի պատմությունը հանդիսացել է

Դեմիորժյանը ձեռնարկել էր գրել մեկ ուրիշ պատմավեպ, որի թեման

նույնքան հարազատ ժողովրդական է, որքան «Վարդանանքը»: «Մեսրոպ Մաշտոց» պատմավեպը, որը ի ցավ մեզ՝ մնաց անավարտ:

Գ. Դեմիրճյանի վերջին
լուսանկարը

թողնելով մեծ արժեքների ժառանգություն իր ժողովրդին և բարի հիշատակ: Ողորմի:

ՍՏԵՓԱՆ ԶՈՐՅԱՆ

Եղիա Առաքելյանը, ապագա գրողի հայրը հողագործ էր և իր եղբայրների հետ ապրուստը վաստակում էր «Ճակատի հալալ քրտինքով»: Ուրեմն, նրա որդի **Ստեփանի** մանկությունն ու պատանեկությունը անցել է գյուղի միջավայրում, նահապետական գյուղացու ընտանիքում: Ծնվել է 1889 թվականի սեպտեմբերի 3-ին Ղարաքիլիսա, հետո Կիրովական, իսկ այժմ՝ Վանաձոր կոչվող քաղաքում:

Գրագիտություն սովորել է տատից ու մորից, որոնք մաս հայտնի հեքիաթասացներ էին:

Հետո նրան տարան **Զաքար** վարժապետի գաղտնի դպրոցը: Ինչո՞ւ գաղտնի: Հիշենք. 1903 թվականին ցարական կառավարությունը նորից փակել էր հայկական դպրոցներն ու գրավել եկեղեցական կալվածքները:

Բայց այդ գաղտնի դպրոցը պատանուն լիարժեք կրթություն տալ անգոր էր: Եվ **Եղիա Առաքելյանը** որոշեց, որ որքան էլ ցավալի, տղան պետք է կրթությունը շարունակի ծննդավայրում բացված ռուսական դպրոցում: Բայց նախքան այս դպրոցն ուղարկելը՝ հայրը որդուն կանգնեցնում է **Վարդան Մամիկոնյանի** նկարի առջև, գլխարկը վերցնում, մատը մեկնում դեպի մեծ զորավարը և բեկված ձայնով խրատում.

«Գնա, որդի, լավ սովորիր ամեն ինչ, բայց երբեք չմոռանաս, որ դու հայ ես. Հայոց լեզուն ամենից լավ պիտի սովորես...»:

Ստեփան Զորյան

ժողովրդի հեղափոխական ոգին չարթնացնելու համար՝ ցարական կառավարությունը թույլ էր տվել ռուսական դպրոցներում դասավանդել նաև հայերեն:

Դեռ դպրոցում էր, երբ սկսեց գրել:

Դպրոցն ավարտելուց հետո ընտանիքի սուղ միջոցները նրան հնարավորություն չեն տալիս ուսումը շարունակել մեծ քաղաքներում: Նույնիսկ Թիֆլիս գնալով՝ չկարողացավ ընդունվել Ներսիսյան դպրոց:

Նա տուն չվերադարձավ: Նա գիտեր. չէր կարող հողագործ լինել: Մնալով Թիֆլիսում, երկար որոնումներից հետո վերջապես սրբագրիչի օգնականի պաշտոն է ստանում Թիֆլիսի տպարաններից մեկում: Նա սիրում էր կարդալ և այս աշխատանքը միանգամայն իր սրտովն էր: Հնարավորություն չունենալով շարունակել ուսումը՝ փորձում է իր կրթությունն ստանալ կյանքի մեծ դպրոցում:

Հետո՝ իբրև թարգմանիչ աշխատանքի է անցնում «Մշակ» թերթում:

20 տարեկան էր, երբ նրա առաջին պատմվածքները հայտնվեցին հայկական մամուլում: **Հովհաննես Թումանյանը** շնորհավորեց նրան. «**Դուք մեր ապագա վիպասաններից մեկն եք լինելու**» հավաստիացումով:

1918 թվականին առանձին գրքով լույս տեսավ պատմվածքների և նովելների ժողովածուն «**Տխուր մարդիկ**» վերնագրով:

Տխուր մարդկանց այս շրջանակը ընդարձակ է: Ծիծաղելիության աստիճանի ողորմելի ու խղճալի, մանր՝ կյանքի անդառնալի ուղեկից դարձած բազմազան ամենօրյա իրենց հոգսերով: Տասնյակ տարիներ հաշվեմատյանների առջև անտաճ ու բթացած հաշվապահներ, աղքատ ուսուցիչներ, օրվա ապրուստի հոգսով տարված ուսանողներ... Անչար, ներողամիտ բնավորությամբ, լայնարձակ աշխարհի մի անչափ նեղլիկ հատվածում պատասխարկած **այդ տխուր մարդիկ**, չգիտես հեղինակի ինչ հնարով՝ դառնում են սիրելի ընթերցողին:

Նաև տխուր մարդկանց մի առանձին

խումբ, որոնք ծանր ճակատագրից հալածվածները չեն: Նրանք չունեն մտահոգություն «**վաղվա օրվա**» հանդեպ, ինչպես առաջինները: Սրանց ողբերգության դրդապատճառները միայն հոգեկան են: Սրանց համար իրականությունը նույնքան տխուր ու տաղտկալի է... Սրանք կարծես ծնվել են չապրելու, այլ կյանքը քարշ տալու համար... Չկարողանալով ընդհատել իր ճանապարհը՝ նմաններին **Զորյանի** ծիծաղը ակներև է մմաններին նկարագրելիս: Սակայն այն չի կարելի չփոթել դաժան երգիծանքի և առավել ևս՝ սարկազմի հետ:

Եվ առաջին և՛ երկրորդ խմբին պատկանող այս տխուր մարդիկ, ապրում են քաղաքում: Բայց կա նաև տխուր մարդկանց մի պատկերասրահ, որի հերոսները ապրում են գյուղում:

«**Ցանկապատ**» պատմվածքների ժողովածուի հերոսը հայ աշխատավոր գյուղացին է: Գյուղական միջավայրում կարևորվում է մի կտոր հողի համար

Ստեփան Զորյանի տուն-թանգարանը
Վանաձորում

Ասեմք միայն. հեղինակին իր «Պատերազմ» ժողովածուի պատմվածքներում հետաքրքրողը ռազմադաշտը չէ, ոչ էլ պատերազմական գործողությունները, այլ զավակներից զրկված կողոպտված գյուղերը: Ջավակներ, որոնք ցրվել են անծանոթ «Վարշավ, Կարպատ, Գերմանու կողմերը...»: Ջավակներին ճանապարհելուց հետո գյուղերն ապրում են «անհամբեր, ջղագրգիռ ու տագնապոլ»: Ողբերգությունը ծավալվում է՝ անզուսպ ավերումներ գործելով գյուղի մարդկանց հոգիներում... Լուրերը, որ գալիս են ռազմաճակատներից, մահվան կամ անհայտ կորածների լուրեր են, իսկ, եթե պատահաբար մեկն ու մեկը վերադառնում է մարդկային այդ զարհուրելի սպանդանոցից, ապա ոչ մի իմաստով օգտակար լինել չի կարող հողին ու ընտանիքին...

Հետո գրեց «**Հեղկոմի նախագահ**», «**Գլխավոր**
Ռանի աղջիկը», «**Վարդաձորի «կոմունը»...**» վիպակները, և հայրենական
 պատերազմին նվիրված մի քանի այլ գործեր, որոնց հերոսները գաղափարական
 իրենց ընկալումներով խորհրդային դարձած երկրի նոր մարդիկ են:

Պապ թագավոր

«Հետզհետե սաստկացավ, հետզհետե աճեց
Կոլխոզային երկունքի եռուզեռը գյուղում:
Քաղաքը իր երկաթե բազուկները պարզեց,
Գծագրեց գյուղի դեմ գալիքը շողշողուն:
Քաղաքներից անհամար բրիգադներ եկան,
Նրանք եկան Կենտկոմից, գործարանից, հանքից,
Նրանք բերին իրենց հետ ոգի, երազ, երկաթ
Եվ ուժ տվին պատմական բեկման աշխատանքին....
...Եվ նրանց կոչը վառման, նրանց կոչը մի նոր,
Պլանավոր, լուսավոր, պայծառ կյանքի մասին

Նաիրի Զարյանի անվ. դպրոցի շենքը

սմարել էր «արճախում»:
Կիզում է հարցը ինձ, և ես նայում եմ ետ,
եվ կանգ առնում խոցված, ամոթահար,
Ձի տարիներ առաջ,
երբ ես դեռ խակ էի, անգետ,
երբ դեռ այգաբացի մշուշն էր իմ հոգում,
Հիմարաբար, հիմարաբար, հիմարաբար,
Քո սուրն ինքնապաշտպան
ես անվանել եմ «արճախում»:

Այս ամենը վկայում է, որ Ն. Ջարյանն ըստ ամենայնի հասկացել, ընդունել և խոստովանել է իր սխալները»:

Փորձենք հեռանալ անհատի պաշտամունքի բռնատիրության դաժան տարիների անմարդկային պարտադրանքներից, որովհետև փորձել բացատրել և հասկանալ մինչև վերջ ա՛յդ ժամանակը՝ թյուրիմացությունների առջև կկանգնեցնի մեզ: Թողնենք նրա անսխալական բացատրությունները մեկնաբանների խղճին...

Սկսվել էր Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը: Ահա այն առաջին տողերը, որ գրեց բանաստեղծը 1941 թվականի հունիսի 22-ին.

«Դու քաղցր ես, հող իմ հայրենի,
Չկա քեզնից անուշ անուն,
Բայց վտանգի ահեղ ժամին,
Երբ սպառնում է թշնամին
Դու ավելի ես քաղցրանում»:

Եվ նույն թվին նույն ամսին՝ «Մարտակոչը»՝ գրված շիկացած զգացմունքների ապրումով.

«Թռիր, իմ երգ, որպես արկի շառաչ,
Որպես մորիկ նետվի՛ր նորից հանդես,
Պայթի՛ր ոսոխների դռան առաջ,
Նրանց ականջի տակ շաչի՛ր այսպես»...

Նա հաղթանակի հանդեպ աներկբա հավատ ուներ և «աշխարհասասան այս թոհուրոհի»՝ հենց սկզբին արդեն՝ տեսնում էր Հիտլերի գոռ բանակների պարտությունը.

«Ես տեսնում եմ պարզ. աշխարհասասան այս թոհուրոհում
Հիտլերի գոռոզ երկաթե հորդան պիտի ջախջախվի:
Ծիվաղն օրհասի պարանը ձեռին պատրաստ է պահում –
Նա պիտի կախվի:
...Եվ նա կթողնի գալիք դարերին մի գարշ հիշատակ,
Թե մարդ եղել է այսքան մարդակեր և այսքան տխեղծ,
Առանց նողկանքի չի հիշի նրան այս արևի տակ
Ոչ մի բանաստեղծ»:

Նրա «Շիկացած հոգով» բանաստեղծությունների ժողովածուն, իհարկե գրված էր շիկացած հոգու ազնիվ հավատամքով, որի մեծագույն բաժինը իր ժողովրդի հանդեպ էր.

«...Իմ հայ ժողովուրդ, դու ազատության անմահ նահատակ,
Որտեղ էլ որ կաս այս հողմագալար երկրի երեսին,
Ո՛ր կիսագնդում, ո՛ր ծովի ափին, ո՛ր երկնքի տակ,
Լսի՛ր քո որդուն... զա՛րկ այս հրեշին:

Ջա՛րկ, շատ ես զարկել դու քո հին ու նոր թշնամիներին,
Դու շատ ես կռվել հանուն գեղեցկի, լույսի և բարու,

Ջարկ վերջին անգամ վիշապահալած կայծակով քո հին,
Վերջին Նեռն է սա ծնված աշխարհում...»:

Եվ այսպես մինչև «1945 թվի մայիսի 9-ը»:

«Եկա՛ր, հաղթանակի՛ Մայիս, եկա՛ր...
Ես հավատում էի քո մեծ գալուն
Սանձահարվեց մորիկը խելագար,
Դու աշխարհին ավետելով գարուն՝
Եկա՛ր, հաղթանակի Մայիս, եկա՛ր»:

Պատերազմի տարիներին գրեց հրապարակախոսական հոդվածների և ակնարկների «Տավրիդյան պարանոցում»՝ ռազմաճակատային շարքը... Բաջերի մասին նույն շիկացած հոգով ու հավատով...

1943 թվականին նա գրեց նաև «Հայոց լեզուն» սքանչելի բանաստեղծությունը, որի տողերի ներսում այնքան սեր, հիացմունք ու հավատ է ամբարված Բազմադարյան, մշտնջենապես ապրող Հայոց լեզվի հանդեպ:

«Արի՛, եղբայր, փառաբանենք մեր քաղցրաբառ Հայոց լեզուն,
Մեր սրտի ջուր, մեր ձեռքի թուր, մեր հոգու լար Հայոց լեզուն:
Հոսել է նա մեր դարերից, մեր սարերից ու մեր սրտից,
Արաքսի պես միշտ կենդանի, միշտ անսպառ՝ Հայոց լեզուն:
Նա առաջին կանչն է եղել դյուցազնական մեր նախահոր,
Օրորոցից մեզ փայփայել է մայրաբար Հայոց լեզուն:
Քերթողահայր Խորենացուց մինչև Քուչակն ու ձեր ծառան,
Տվել է մեզ երազ ու երգ և ծանապարհ՝ Հայոց լեզուն:
Կմոլորվեր մեր քարավանն ամպրոպաշունչ գիշերներին,
Կըկորչեինք, եթե ծամփին չըբոցկլտար Հայոց լեզուն»:

Բաբկեն Ներսիսյանը Արա Գեղեցիկի դերում

Բայց մինչև հրաժեշտ կտանք պատերազմին, հիշենք նաև բանաստեղծի «Արա Գեղեցիկ» ողբերգությունը, որը, անշուշտ, բանաստեղծական արվեստի սքանչելի հաղթանակ է՝ հյուսված ժողովրդի ու անհատի ճակատագրի, հարատև Հայրենիքի մասին:

Կարդացեք: Պիտի հաճույք ստանաք բանաստեղծական կատարումի և գաղափարի սքանչելի միասնությունից, Հայոց քաջարի բնավորության կատարելությունից: «Արա Գեղեցիկ» թատերգությունը ողբերգության դասական նմուշ է:

«Արա Գեղեցիկը» 1946 թվականին բեմադրվեց Լենինականի այն ժամանակ Ա. Մռավյանի անունը կրող դրամատիկական թատրոնում: 1965 թվականին այս սքանչելի թատերգությունը բեմադրվեց Երևանի Սունդուկյանի անվան ակադեմիական թատրոնում:

Հետո նա գրեց խաղաղությանը նվիրված բանաստեղծությունների շարքը, գյուղին նվիրված «**Հացավան**», ինքնակենսագրական «**Պարոն Պետրոսը և իր նախարարները**» վեպերը:

Զարյանը կարծես կիսատ էր թողել 20-40-ական թվականների պատմությունը և այժմ, երբ պատերազմն ավարտվեց և խաղաղություն էր, նա շարունակեց նոր որակի մեջ դնել այդ թվականների մարդկային հարաբերությունները, հոգեբանական կապերը, որոշակի միջավայրում գործող որոշակի հերոսների զարգացումը, որը սկսվել էր խորհրդայնացման գոտեմարտի սկզբից և իր ավարտը չէր գտել...

Տեսարան «Փորձադաշտ» ներկայացումից. Թաթևիկ Սարյան, Արուս Սարյան

Նա, ինչպես **Ստեփան Զորյանը**, գնահատվեց իշխանությունների կողմից՝ ստանալով պատասխանատու աշխատանքներ: Եղել է խաղաղության պաշտպանության հայկական կոմիտեի նախագահ, Համամիութենական և միջազգային համաժողովների մասնակից, արժանացել «**Խաղաղության մարտիկին**» ոսկե մեդալի, ընտրվել է ԽՍՄ Գերագույն սովետի դեպուտատ, պարգևատրվել Լենինի և այլ շքանշաններով:

Չմոռանանք հիշել նրա «**Աղբյուրի մոտ**», «**Փորձադաշտ**», «**Արմաշեն**» կատակերգությունները, որոնք թատրոնները սիրով էին բեմադրում:

Գրականագետները այս գործերը գնահատում էին այսպես.

«**Զարյանն այս կատակերգություններում «ցուցադրում» է արդիական կարևոր պրոբլեմը՝ կոմունիստական բարոյականության գոտեմարտը քաղքենիության, անհատապաշտական մորալի դեմ»:**

Եթե «**կոմունիստական բարոյականություն**» ամպագոռգոռ արտահայտությունը փոխենք «**մարդկային բարոյականություն**» բառերով, ամեն ինչ իր տեղը կընկնի:

Նաիրի Զարյանը գրական մեծ ճանապարհ է անցել՝ ունեցել ստեղծագործական հարուստ կյանք, հաջողություններ և անհաջողություններ, նույնիսկ հավատի կորուստներ... Թախծոտ ու անկեղծ է բանաստեղծի խոստովանությունը. «**Ես մոլորվել եմ շատ անգամ...**»:

Նա վախճանվեց 1969 թվականի նոյեմբերի 7-ին:

Սակայն նա իր ժողովրդից հեռացել է իր ծանրակշիռ վաստակը ժառանգություն թողնելով նրան.

«**Ես չեմ վախենում հեռանալ կյանքից, Աշխարհում միայն ոչինչն է անմեռ: Աչքերս մի օր կփակեն հանգիստ, Իսկ դուք ժպտացե՛ք, իմ բարեկամներ՝**»:

Հրաժեշտ և այս բանաստեղծին, որը երբեք չմոռացավ **ցորենի փոքրիկ դեզը**, որը թողել էր այնտեղ՝ իր գյուղի դաշտում, 1915 թվականի մի ողբերգական օր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱԾԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԵՆՔ

...Նախքան Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի մասին պատմելը՝ մի քանի խոսքով նորից ներկայացնենք **Ազգերի լիգա** կոչված միջազգային կազմակերպությունը:

Ազգերի լիգան իր կանոնադրության համաձայն, պետք է Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո բոլոր երկրներում պահպաներ միջազգային համընդհանուր խաղաղություն:

Սակայն այն կարծես ստեղծվել էր գործնականում անրապնդելու համար հաղթանակած տերությունների տիրապետությունները նվաճված տարածքներում: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները չմտավ Ազգերի լիգա, ըստ երևույթին, իր գործելու ազատությունը չցանկանալով եվրոպական պետությունների կամքով դնել շրջանակի մեջ:

Իսկ 1934թ. Խորհրդային Միությունը մտավ այդ կազմակերպության մեջ, չնայած կապիտալիստական երկրների և սոցիալիզմի գաղափարները անհարիր էին միմյանց:

Ազգերի լիգան պիտի պահպաներ Աշխարհի խաղաղությունը: Բայց դա երկերեսանի հավակնություն էր:

Այսպես: 1933 թվականի մարտին ճապոնիան, իսկ հոկտեմբերին՝ Գերմանիան դուրս եկան լիգայից: Իսկ երբ Իսպանիան, դեռ լիգայի անդամ, զավթեց Եթովպիան, լիգան որոշեց «**չմիջամտելու**» քաղաքականություն վարել: Գերմանիան օկուպացրեց Հռենոսի ապառազականացված գոտին, զավթեց Ավստրիան, Զեխտսլովակիան և Իտալիայի հետ հարձակում կազմակերպեց Իսպանիայի վրա: Դապոնիայի զորքերը ներխուժեցին Չինաստան: Խորհրդային Միությունը պատերազմ սկսեց Ֆինլանդիայի դեմ:

Մի քանի խոսք այս մասին:

Ֆինլանդիան կազմակերպվեց մեր թվարկության 8-11-րդ դարերում, երբ միաձուլվեցին Սումի, Եմի, Կորել ցեղախմբերը և դարձան ֆինլանդական ազգություն: Սակայն այն շատ շուտով, 12-րդ դարից կախման մեջ ընկավ մերթ շվեդներից, մերթ դանիացիներից կամ նորվեգացիներից, չնայած օգտվում էր ներքին ինքնավարությունից:

Ազգերի լիգայի շենքը

1700-1721 թվականների ռուս-շվեդական պատերազմի արդյունքում տնտեսապես քայքայված Ֆինլանդիան Շվեդիայի այլ տարածքների հետ անցավ Ռուսաստանի տիրապետության տակ:

Ֆինլանդիան 1917 թվականի դեկտեմբերի 6-ին, օգտվելով Ռուսաստանում տիրող խառնիճաղանջ վիճակից, վերջապես անկախություն ստացավ: Իսկ 1939 թվականի նոյեմբերի 30-ին **«Ֆինլանդիայի կառավարող շրջանները Անգլիայի, Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև ֆաշիստական Գերմանիայի հրահրմամբ սանձազերծեցին սովետա-ֆինլանդական պատերազմ 1939-1940թթ., որն ավարտվեց Ֆինլանդիայի պարտությամբ»**: Այսպես մեկնաբանում են սովետական պատմաբանները, իսկ օտար մասնագետներն այս պատերազմը համարում են Ֆինլանդիայի դեմ Սովետական Միության ագրեսիա: Հաղթեց Սովետական Միությունը և հաշտություն կնքվեց...

Սակայն, Սովետական Միությունը, որպես ագրեսոր, դուրս հրավիրվեց **Ազգերի լիգայից**:

Այն դադարեց գոյություն ունենալ 1946 թվականի ապրիլի 11-ից: Ուրեմն, Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո չէին լռել թնդանքները:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմը սկսվեց 1939 թվականին և մինչև 1941 թվականը Գերմանիան գրավեց Լեհաստանը, Դանիան, Բելգիան, Նիդեռլանդները, Լյուքսեմբուրգը, Նորվեգիան, Ֆրանսիան, Հունաստանը, Հարավսլավիան, Ալբանիան:

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

1941 թվականի հունիսի 22-ին ֆաշիստական Գերմանիան հարձակվեց ՍՍՀՄ-ի վրա: Սկսվեց Սովետական Միության **Հայրենական մեծ պատերազմը**: Գերմանիայի հետ էին նրա դաշնակիցներ Իտալիան, Ֆինլանդիան, Ռումինիան, Հունգարիան:

Ադոլֆ Հիտլեր

Հիտլերը վստահ էր, որ **«կայծակնային պատերազմով»** պիտի վերջ տա Սովետական Միությանը:

Ո՞վ էր **Հիտլերը**: Երևի նրանցից մեկը, որոնք ծնվում էին ոչ իրենց հետագա երազանքներին համապատասխան միջավայրում և իրենց արյան և ավիշների մեջ ունենալով **չարության** ահռելի էներգիան, կարողանում են աշխարհը խառնել պատերազմների թոհուրթոհի մեջ:

Գերմանիան Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտվել էր և ստիպված եղել ստորագրել հաշտության պայմանագիր հաղթող տերությունների թելադրած պայմաններով: Այն կոչվել էր **«Վերսալի հաշտության պայմանագիր»**:

Սակայն Գերմանիան այն երկիրը չէր, որ մոռանար

իր պարտությունը և ոչ նպաստավոր հաշտության պայմանագիրը:

Նա սպասում էր այն առաջնորդին, որը կտաներ նոր հաղթանակի մեծ ճանապարհով:

Այդ մեկն, ահա, գերմանական բանակի եֆրեյտոր **Ադոլֆ Հիտլերն** էր, որը կարողացել էր 1920 թվականին դառնալ Գերմանիայի նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության ղեկավար՝ ֆյուրեր: Հիտլերը և իր կուսակիցները դժգոհ էին Վերսալյան պայմանագրից: Եվ նացիոնալ-սոցիալիստներ կոչվածները իրենց առաջնորդի հետ կարողացան բոլոր խավերի, գռեհից մինչև վերևում գտնվողների սրտերում բորբոքել ահռելի ազգայնամոլական կիրք, Գերմանիայի պարտության ամոթը մեծ հաղթանակի վերափոխելու նպատակադրված կիրք: Երբ Գերմանական ժողովուրդը պատրաստ էր ի կատար ածել նացիոնալ-սոցիալիստների գաղափարները՝ Ադոլֆ Հիտլերին հաջողվեց իր ծեռքում կենտրոնացնել ամբողջ իշխանությունը: Նա գիտեր ամբոխավարական հմարները: **Նա ֆաշիստ էր**:

Ի՞նչ էր սա: Բաղաքական հոսանք, ռասսայականություն, շովինիզմ, բռնություն, առաջնորդի պաշտամունք, հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտների ռազմականացում, ագրեսիա, անհատի համընդհանուր հսկողություն: Ժողովրդին ներարկելով ազգայնամոլի իր կիրքը և գաղափարը, նրան տրամադրելով զավթելու, նվաճելու բուռն ցանկություններով՝ **Ֆաշիզմը** եվրոպայում դարձավ ամենավտանգավոր գաղափարախոսությունը:

ՀՍ հանրագիտարանում կարդում ենք.

Բենիտո Մուսոլինի

«Ֆաշիստական առաջին կազմակերպությունները երևան եկան 1919-ին, Իտալիայում: 1922-ին ֆաշիստները, որոնք արդեն դարձել էին քաղաքական ազդեցիկ ուժ երկրում, զինված «արշավ» կազմակերպեցին դեպի Հռոմ, որը կառավարող շրջաններին առիթ տվեց պրեմիեր մինիստր նշանակելու իտալական ֆաշիստների պարագլուխ (դուչե) Բ. Մուսոլինին: 30-ական թվականներին ֆաշիստական վարչակարգեր հաստատվեցին նաև Գերմանիայում, Պորտուգալիայում, Իսպանիայում, Արևելյան Եվրոպայի մի շարք երկրներում: Գերմանիան Հիտլերի ղեկավարությամբ դաշինք կնքեց ֆաշիստական Իտալիայի և միլիտարիստական Եգիպտոսի հետ, սանձազերծեցին երկրորդ համաշխարհային պատերազմ 1939-1945-ը»:

Եվրոպական երկրներում իշխանություն հաստատելուց հետո ֆաշիստական զորքերը 1941 թվականի հունիսի 22-ին հարձակվեցին Խորհրդային Միության վրա: Գերմանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը մշակել էր այդ հարձակման ռազմավարական պլանը, որը կոչվում էր **«Բարբարոսա»**-ի պլան: Գերմանացիների առաջին ծանր հարվածի տակ ընկավ **Բրեստի ամրոցը**,

որը գտնվում էր Բելոռուսիայի Բրեստ քաղաքի մոտ: Մեկ ամիս շարունակ ամրոցի 3,5 հազար պաշտպանները ահռելի ջանքեր գործադրելով փորձում էին ետ մղել թշնամու 45-րդ հետևակային դիվիզիան, որը պաշարել էր Բրեստի ամրոցը տանկերի, հրետանու, ավիացիայի հզոր աջակցությամբ: Չմտածելով հանձնվելու մասին, Բրեստի պաշտպանները քաջաբար զոհվում էին: Նրանց հետ մեկիկ-մեկիկ զոհվեցին նաև հարյուրից ավելի հայորդիներ: Բրեստի պաշտպանները մինչև արյան վերջին կաթիլը կռվեցին և ընկան քաջերին արժանի մահով... Նրանք պաշտպանում էին Հայրենիքի դարպասները: Նրանք չգիտեին, որ իրենք գտնվում էին թշնամու խոր թիկունքում, որովհետև նա հասցրել էր առաջնալ դեպի երկրի խորքը:

«Այսօր, առավոտյան ժամը 4-ին, առանց Սովետական Միությանը որևէ պահանջ ներկայացնելու, գերմանական զորքերը հարձակվեցին մեր երկրի վրա, գրոհեցին մեր սահմանները շատ տեղերում և իրենց ինքնաթիռներից ռմբակոծեցին մեր քաղաքները՝ Ժիտոմիրը, Կիևը, Սևաստոպոլը, Կաունասը և մի քանի այլ քաղաքներ... Այս չլսված հարձակումը մեր երկրի վրա, քաղաքակիրթ ժողովուրդների պատմության մեջ անօրինակ ուխտադրություն է...»:

Ուխտադրություն, որովհետև ՍՍՀՄ-ի և Գերմանիայի միջև կնքված էր չհարձակման պայմանագիր:

«Սովետական Միության քաղաքացիներ և քաղաքացուհիներ, էլ ավելի համախմբեք ձեր շարքերը մեր պանծալի բոլշևիկյան կուսակցության շուրջը, մեր կառավարության շուրջը: Մեր գործն արդար է: Թշնամին կջախջախվի: Հաղթանակը մերը կլինի»:

Պետք է ժողովրդի ուժերը ի մի բերել և պաշտպանել **«սովետական հողի ամեն մի թիզը»**, ռազմաճակատն ապահովել անհրաժեշտ ամեն բանով, արագորեն շարժել ռազմական բեռներ և զորքեր փոխադրող տրանսպորտը, ծավալել հոսպիտալների ցանցը և լայն օգնություն կազմակերպել վիրավորների համար, ամրապնդել Կարմիր բանակի թիկունքը, բոլոր ձեռնարկությունների աշխատանքը: Առանց դեմքին ու դիրքին նայելու՝ ռազմական տրիբունալի դատին հանձնել բոլոր նրանց, ովքեր խուճապահարությամբ, վախկոտությամբ, դասալքությամբ խանգարում են պաշտպանության գործին:

Կազմակերպվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե **Ստալինի** գլխավորությամբ: ԽՍՀՄ զինված ուժերի գլխավոր գերագույն հրամանատար նշանակվեց Ստալինը: Հուլիսի 3-ին Ստալինը ռադիոհեռուգրով դիմեց ժողովրդին... Գործող բանակ զորակոչվեց 5 միլիոն 300 հազար մարդ, **միայն Հայաստանից՝ 500 հազարը:** Ժողովրդական աշխարհազոր մտան հարյուր հազարավորները: Թշնամու թիկունքում իր պայքարն սկսեց պարտիզանական շարժումը:

Ի՞նչ է **պարտիզանական շարժումը:**

Գերմանական զորքերի կողմից գրավված տարածքներում կազմակերպված պայքարի ձևն էր սա, որ քիչ գլխացավանք չպատճառեց թշնամուն: Պարտիզան

բառացի նշանակում է ինքն իր նախաձեռնությամբ գործող: Պարտիզանական ջոկատները հակառակորդի թիկունքում ինքնուրույն կերպով կազմակերպված հատուկ խմբավորումներ էին: Տեղի բնակիչներից բացի ընդհատակյա այդ պայքարում ընդգրկվել էին նաև զինվորներ և հրամանատարներ, որոնք Կարմիր բանակի նահանջի ժամանակ ընկել էին շրջապատման մեջ, կամ, գերի ընկնելով՝ կարողացել էին փախչել մահվան ճամբարներից:

Պարտիզանական ջոկատների խնդիրն էր թշնամու գրաված տարածքներում նրա համար ստեղծել անտանելի պայմաններ՝ հետապնդելով, ոչնչացնելով ծանր ռազմական տեխնիկան, շարքից հանելով երկաթգծերը, զինամթերք ու զինվոր տեղափոխող գնացքները, կամուրջները պայթեցնելով:

Հայ պարտիզանները, հիմնականում ֆաշիստական ճամբարներից փախած սովետական բանակի մարտիկներ էին, կամ ժամանակավորապես օկուպացված տարածքների՝ Ղրիմի, Հյուսիսային Կովկասի հայ բնակիչներ, որոնց թիվը բավական շատ էր:

Հայ պարտիզանները գործել են Ուկրաինայում, Բելոռուսիայում, Մերձբալթիկայում, Ռուսաստանի մարզերում: Նրանց թիվը մեծ էր հատկապես Ղրիմում և Հյուսիսային Կովկասում: Նրանց զգալի մասը ընդգրկված էր **«Հաղթանակ»**, **«Միկոյանի անվան»**, **«N10»**, **«N41»** ազգային ջոկատներում:

Հայ պարտիզաններ

«Միկոյանի անվան» ջոկատը ստեղծվեց 1943 թվականի սեպտեմբերին Ֆաշիստական Գերմանիայի հավաքագրած **հայկական լեգեոնի** 248 մարտիկներից:

Ուզում են օգտվել պատմաբան **Վլադիմիր Ղազախեցյանի «Հայ պարտիզանները»** ուսումնասիրության վկայություններից և մի քանի խոսք ասել Հայկական լեգեոնի մասին:

Ովքե՞ր էին **լեգեոնականները:**

Ազգային լեգեոնների ստեղծումը գերմանական հրամանատարության մտահղացումն էր: Անսպասելի պատերազմի սկզբին գերմանական գերության մեջ հայտնվեցին խորհրդային բանակի մեծ թվով սպաներ ու զինվորներ: Սա մեջ հայտնվեցին խորհրդային բանակի մեծ թվով սպաներ ու զինվորներ: Գերմապայմանավորված էր գերմանական զորքերի արագ առաջխաղացումով: Գերմաստեղծում ռազմագերիների համար: Մահվան ճիրաններում հայտնված մարդկանց համար կենդանի մնալու միակ ելքը լեգեոնն էր:

ԽՍՀՄ պաշտպանության պետական կոմիտեի 1942 թվականի հունիսի 24-ի որոշմամբ՝ թշնամուն գերի ընկածը ճանաչվեց **«Հայրենիքի դավաճան»**, իսկ նրա ընտանիքը՝ ենթակա բանտարկումի և աքսորի:

Խորհրդային ռազմագերիներին գերմանական ճամբարներում պահում էին քաղցած, ձմռանը պառկեցնում դրսում ձյան վրա, առանց պատճառի գնդակահարում...

«Կովկասյան զինվորական ստորաբաժանումների մասին հարցը» փաստաթղթում ասված է, որ ֆյուրերի որոշմամբ նախատեսվում է գերիներից ստեղծել **հայկական, վրացական, ադրբեջանական և դաշտայինների** զորամասեր, որոնք օգտագործվելու են **Կովկասում** տարվող կռիվներում:

Գերմանապատակ մեծահարուստ **Ալֆրեդ Մուրադյանը**, որը կապված էր հայկական լեգեոնի հետ և օգնում էր հայ ռազմագերիներին, պատերազմի ավարտից քառորդ դար անց գրել է.

«Նախ կը շեշտեմ, որ այդ 20 հազարեն ավելի ռազմագերիները «հայրենիքի դավաճաններ» չէին: Ով որ ալ անոնց տեղը ըլլար՝ ճիշդ անոնց պես ինքն ալ «կամավոր» կարծանագրվեր: Նույնը ըրած պիտի ըլլային անոնք, որոնք այդ գերիները ցայսօր «դավաճան» կանվանեն: Գերիներու ճամբարները դժոխք էին: Անոթութենէ կամ հիվանդութենէ մեռնողներու թիվը օրական տասնյակ հազարներէ ավելի էր... կամ իր մարմնին կամաց-կամաց սառիլը աչքին առաջ՝ իբր իրեն առաջարկեն ուտելիք, տաք սենյակ, հագուստ, դեղ, բժիշկ պայմանով, որ լեգեոն մտնել՝ և ան «ոչ» ըսեն... 30 հազարի հասած հայ ռազմագերիներեն միայն 8000-ը ազատագրվեցա՛վ ճամբարի դժոխային պայմաններեն՝

Հայկական լեգեոն

զինվորագրվելով գերմաններու կողմէ ստեղծված «հայկական լեգեոնին» սնունդի, հագուստի, և դեղ ու դարմանի խոստումին դիմաց»:

Բացի Խորհրդային Միությունից դժգոհ մի բուռ մարդկանցից, մնացածը լեգեոն բերվեցին՝ սպառնալով մերժման դեպքում ոչնչացնել քաղցի կամ կախաղանի միջոցով:

Լեգեոն մտնողները մտածում էին, որ կունենան զենք, կտարվեն ճակատ և հնարավորություն կունենան փախչելու:

Հայ ռազմագերիների **անհուսալիության** մասին **Հիտլերը**, 1942թ. վերջին հայտարարել է.

«Այդ զուտ Կովկասյան գումարտակների կազմակերպումը համարում եմ չափազանց վտանգավոր գործ... Չնայած Ռոզենբերգի և զինվորականների հավաստիացումներին, հայերին նույնպես չեմ հավատում»:

Հայկական լեգեոնը քայքայվեց: Մի մասը փախուստի դիմեց և համալրեց Եվրոպական **Դիմադրության** շարժման շարքերը, իսկ մյուս մասը կարողացավ անցնել խորհրդային պարտիզանների շարքերը կամ կազմակերպեցին պարտիզանական առանձին ջոկատներ՝ հետագայում ընդգրկվելով ընդհանուրի մեջ:

Պատերազմ էր: Դաժան, անզիջում, մահասարսուռ... Պատերազմը նաև Հայաստանի դեմ էր:

Ոչ միայն պարտադիր զինապարտներն էին մեկնում ռազմաճակատ, այլ նաև հազարավոր կամավորներ: Միայն Հայաստանից պատերազմի հենց սկզբին Կարմիր բանակ զորակոչվեցին 500 հազարից ավելի հայորդիներ: Թե դրանից առաջ որքան հայեր էին իրենց պարտադիր զինծառայությունն անցկացնում Կարմիր բանակում՝ անհայտ է... Անհայտ է նաև, թե որքան հայեր են խորհրդային մյուս հանրապետություններից մտել բանակ ծառայության:

Աշխարհով մեկ ցրված հայերը այս աշխարհամարտին մասնակցել են իրենց հյուրընկալած երկրների կողմից ֆաշիզմի դեմ կռվելով: Միայն ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից և Անգլիայից՝ 50 հազարից ավելի: Հնարավոր չեղավ հաշվել Հունաստանից, Ռումինիայից, Բուլղարիայից, Չեխոսլովակիայից, Լեհաստանից և այլ հայաշատ գաղութներից բանակ զորակոչվածների, պարտիզանների, և այլ հիմադրության շարժման մասնակիցների թիվը...

Խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո ստեղծվել էր Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան, որի ներսում կոփվեցին հայկական զինվորական լավագույն կադրերը:

ԽՍՀՄ պաշտպանության ժողկոմի հրամանով ստեղծվեցին հայկական ազգային դիվիզիաներ. Այսպես ձևավորվեց 89-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան, հրամանատար՝ **Սիմոն Զաքյան**, 390-րդ, 409-րդ, 408-րդ, 261-րդ դիվիզիաները: Բացի 261-րդ դիվիզիայից՝ մնացածները կռվում էին պատերազմական թեժ կետերում:

Իսկ Անդրկովկասի միավորումներից 61-րդ, 320-րդ, 31-րդ հրաձգային դիվիզիաների կեսից ավելին նորից հայեր էին:

Հայկական 261-րդ դիվիզիան մինչև պատերազմի վերջը մնաց թիկունքում և ոչ միայն պատրաստում և համալրում էր գործող բանակի զորամասերը, այլև պաշտպանում էր Հայաստանի սահմանը թուրքական հարձակումներից: Թուրքերը սահմանի եզրին կուտակել էին ահռելի ուժ և սպասում էին ներխուժման հարմար պահի: Այս մասին դեռ կպատմենք:

Դիվիզիայի
հրամանատար,
գնդապետ
Սիմոն Զաքյան

Հայաստանը թիկունքում էր, նա պիտի ռազմաճակատի կարիքներին համապատասխան վերակառուցեր արդյունաբերությունը, պաշտպանական գործը պիտի դներ ամուր հիմքերի վրա և պիտի տար զինվորական նոր համալրումներ:

Հայաստանի արդյունաբերական ձեռնարկությունները առաջին անգամ էին զինամթերք արտադրելու, սակայն, կարճ ժամանակ անց, սկսվեց հրետանային զենքի ու զինամթերքի, ավիառումբների, ձեռքի նռնակների, ականների ու ակա-

Հայաստանում պատրաստվում էին նաև կապի միջոցներ՝ հեռախոսագծեր, ապարատներ, լսափողներ, մեկուսիչներ, հեծելագորային գորքերի համար՝ անհրաժեշտ սարքեր և առարկաներ, ռազմական կառույցների համար՝ գործիքներ ու շինանյութ, ավիացիոն գորքերի համար՝ հատուկ սարքավորումներ և օդանավակայանների համար՝ անհրաժեշտ պարագաներ, զինվորական հանդերձանք և ռազմական գույք:

Գյուղում նույնպես «Ամեն ինչ ռազմաճակատի համար», «Ամեն ինչ հաղթանակի համար» կարգախոսների ոգին էր տիրում:

Գյուղի տղամարդիկ մեկնել էին ռազմաճակատ: Դաշտերի ու այգիների, անասնապահության ողջ հոգսը հիմա հոգում էին կանայք, ծերերը, նույնիսկ երեխաները: Տրակտորիստը գնացել էր պաշտպանելու հայրենիքը, նրա տրակտորը վարում էր կինը: Հնձվորին նույնպես փոխարինում էր կինը, անասնապահին ու այգեգործին էլ: Նրանք պիտի գիշեր-ցերեկ աշխատեին, որ հաց հասցնեին բանակին... Գյուղերում չկային այնպիսի տներ, որտեղից միայն մեկը գնացած լիներ ռազմաճակատ, երկուսն ամենաքիչն էր... Իսկ ահա **Հագվի** գյուղից **Անուշ մայրիկը**, որ շահել-պահել էր 10 տղա, 5 աղջիկ ու 12 թռ, մարտադաշտ էր ուղարկել իր 9 որդիներին և 5 թռուներին... Հնարավոր է պատկերացնել այդ կնոջ հոգեվիճակը, նրա ապրումները, անհանգստությունը, իր տնից ելած ու կռիվ գնացած 14 զինվորի համար... Բայց նա աշխատում էր օր ու գիշեր իր հարսների ու դուստրերի հետ: Սա ընդամենը մի օրինակ է... որը չենք ասի, թե զարմանալի է... Դարեր շարունակ հայ կինը նույնն է արել, երբ տղամարդիկ թշնամու սրից ընկել են, ջահել դուստրերին ու հարսներին գերեվարել են և աշխարհը նախճիրի ու թալանի բերան ընկած ավերվել է... Ի՞նչ են արել մնացած կանայք... շարունակել են սնել իրենց հույսին թողած նորածին մանուկներին ու թռուներին, լծվել են գութանին ու արորին ու քաշել են ծանր լուծը՝ թալանով տարված եզների փոխարեն... Դարեր շարունակ պատմության քառուղիներում թափառելիս՝ ես անընդհատ հանդիպել եմ նրանց... Ես ճանաչում եմ նրանց: Հիմա էլ է այդպես՝ 20-րդ դարի այս ահասարսուռ պատերազմում: Միայն, փառք Աստծո, թշնամին դեռ հեռու է, թալան ու նախճիր դեռ չի հասել իր հողին, եզան տեղ գութանին լծվելու կարիք չկա... Դաշտերում հռնդում է տրակտորը... Բայց խոսքը հիմա գուտ կանացի հոգեվիճակի մասին է, որի ծեռքերը օր ու գիշեր բանում են: Ստածումները, զգացումները այնտեղ են, մարտադաշտում, որտեղից, ահա, առատորեն գալիս ու լեռների մեջ կորած իր գյուղն են հասնում այնքան շատ գուժկան **«սև թղթերը»**, որոնք հայտնում են,

Գեղջուկ կանայք. խոնարհում ձեր տառապանքներին, ձեր համբերության, ապրելու և կյանքը պահելու ձեր իմաստության առջև: Կասկածում եմ, թե առանց ձեզ հնարավոր լիներ հաղթանակը: Դուք ձեր զավակների հետ ապրում էիք կիսաքաղց, բայց ձեր անձնական «աշխարհների» մեծ մասը նվիրում էիք պաշտպանության ֆոնդին: Աշխատանքից հոգնած այն մի երկու ժամը, որ տրված էր հանգստի համար, դուք փակ աչքերով, վստահ ձեր մատների բնազդներին՝ տաք գուլպա էիք գործում... որ դրվեն ռազմաճակատ ուղարկվող ծանրոցների մեջ... Իսկ երբ փակվեցին պատերազմի դարպասները, մինչ մահ փակ մնացին ձեր հոգու դարպասները... Պատերազմից հետո տղամարդկանցից դատարկված գյուղերում, որպես չնչին մխիթարություն կանգնեցվեցին կոթողներ ձեր բոլորի սիրեցյալների անունները մեկիկ-մեկիկ վրաները քանդակված...

Հազարավոր ճարտարագետներ, բժիշկներ, ուսուցիչներ, մանկավարժներ, անասնաբույժներ, գյուղատնտեսներ, գիտության, արվեստի, գրականության գործիչներ մեկնեցին ռազմաճակատ: Իսկ թիկունքում մնացած մտավորականությունը գնաց օգնելու արտադրությանն ու գյուղատնտեսությանը: Մտականությունը գնաց օգնելու արտադրությանն ու գյուղատնտեսությանը: Մտականության ստեղծագործող միտքն ուղղված էր միմիայն այն նորագույն վորակականության ստեղծագործող միտքն ուղղված էր միմիայն այն նորագույն գյուտերի ու հնարանքների վրա, որոնք կարող էին ծառայել հայրենիքի պաշտպանությանը և նրա հաղթանակին:

Կհանդիպենք նաև «**շիկացած հոգով**» այն բանաստեղծներին, որոնք զենք վերցնել չէին կարող՝ գրեցին:

Ավետիք Իսահակյանը՝

«Է՛յ, հե՛յ, լսեցե՛ք, քաջ հայրենիքիս
Կտրի՞ժ որդիներ՛ր, ժողովուրդներ քաջ,
Ելե՛ք, զարթնեցե՛ք, կանգնեցեք արթուն,
Գիտցեք, քնում են գետերն ու քամին,
Սակայն չի քնում երբեք թշնամին
Է՛յ, հե՛յ, լսեցե՛ք, ձայն տվեք իրար,
Ամենքդ ե՞ք արթուն, մարդ քնած չկա՞...»:

Իսկ Նաիրի Զարյանը՝

«Իմ հայ ժողովուրդ, դու ազատության անմահ նահատակ,
Որտեղ էլ որ կաս այս հողմագալար երկրի երեսին,
Որ կիսագնդում, որ ծովի ափին, որ երկնքի տակ,
Լսի՛ր քո որդուն... զա՛րկ այս հրեշին»:

Շիրազը, իր ողբերգական զգացումներով և ծաղկող կյանքի երազանքով.

Կորուստի ցավը բանաստեղծ **Գեղամ Սարյանի**.

Սերմնացանները չդարձան տուժն,

Հանգան շողերը լուռ կատարներին,

Սերմնացանները չդարձան տուժ:

Իջավ երեկոն լուրթ ստվերներով, -

Սերմնացանները չդարձան տուժն,

Գրկեց հոգիս իր մութ, պաղ թևերով,

Սերմնացանները չդարձան տուժ:

Լույսեր վառվեցին խրճիթներուն,

Սերմնացանները չդարձան տուժ,

Ահեղ լռութիւնն է ծամփաներուն,

Սերմնացանները չդարձան տուժն»:

Հիշենք պատերազմի ընթացքը՝ Բրեստ անրոցի տապալունից հետո:
1941 թվականի հոկտեմբերի 1-ին Բրեստ անրոցի տապալունից հետո:

1941 թվականի հուլիս-սեպտեմբերին, սովետա-գերմանական ճակատում, ռազմական գործողությունները հիմնականում ընթացան հյուսիս-արևմտյան՝ Լենինգրադի, արևմտյան՝ Մոսկվայի և հարավ-արևմտյան՝ Ուկրաինայի ուղղությամբ:

Առայժմ նախաձեռնությունը թշնամու ձեռքին էր:

1941թ. հոկտեմբերին թշնամին պաշա-

րեց **Սևաստոպոլը**: Հիմնվել է 1783 թվա-

կանին, Ղրիմը Ռուսաստանին միացնելուց

հետո՝ որպես ռազմածովային ամրոց: Գեր-

մանական հրամանատարությունը այստեղ

Կուտակել էր իր հետևակային դիվիզիան,

մոտորացված ջոկատները, ծովային, ցամա-

քային, օդային տեխնիկան: Հակառակորդը

այստեղ, ինչպես Բրեստում, ամեն առումով

կրկնակի առավելություն ունեն Կարմիր բանակը:

3800 հայորդիներ մասնակցեցին այս քա

մի քանի հրամանատարների անուններ միս

համապատասխան հոդվածից.

Սևաստոպոլ

«Սևաստոպոլի մատակարարման հարցով անձամբ զբաղվում էր Համկ(բ)ԿԿ-ի Քաղբյուրոյի և ՍՍՀՄ պաշտպանության պետական կոմիտեի անդամ Ա. Միկոյանը: Հյուսիսային Կովկասի ուղղության գլխավոր հրամանատարության ռազմական խորհրդի անդամ էր ծովակալ Հ. Իսակովը, Մերձծովյան բանակի թիկունքի պետի տեղակալն էր գնդապետ Հ. Մեհրաբյանը: Մարտական գործողություններում աչքի ընկան 95-րդ և 385-րդ հրաձգային դիվիզիաների քաղբաժինների պետի ավագ գումարտակային կոմիսար Մ. Ղուկասյանը, 101-րդ հրետանային գնդի հրամանատար փոխգնդապետ Ի. Խախանովը, 25-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբի սպա Ա. Բողնաղյանը (հետագայում՝ Սովետական Միության հերոս), «Բդիտելնի» էսկադրային ականակրի հրամանատար, 3-րդ կարգի կապիտան Ա. Հովհաննիսյանցը, «Սևաստոպոլ» հաժանավի հրետանային դիվիզիոնի հրամանատար, 3-րդ կարգի կապիտան Մ. Պետրոսյանցը, «N112» սուզանավի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Ս. Խախանովը, «Ժելեզնյակով» զրահագնացքի հրամանատար, կապիտան Գ. Սահակյանը, Սևաստոպոլի քաղկոմի արդյունաբերության բաժնի պետ Ա. Պետրոսյանը, ինչպես նաև բազմաթիվ օդաչուներ, նավաստիներ, հետախույզներ, սակրավորներ, պառտիզաններ և բուժաշխատողներ»:

պարտիզաններ և բուժաշխանները».

Սևաստոպոլի համար մարտը տևեց 1941 թվականի նոյեմբերից մինչև 1942թ. հուլիսի 4-ը։ Սա հերոսական, կյանքի ու մահվան կռիվ էր, որով Սևաստոպոլի համար մարտերում թշնամու ուժերի երկարատև կաշկանդումով ձախողվեցին գերմանական հրամանատարության ծրագրերը հարավում։ Ճախողվեցին գերմանական հրամանատարության ծրագրերը հարավում։ Թե Սևաստոպոլի մարտերում թշնամին կորցրեց 300 հազար զինվոր ու սպա։ Թե մենք որքան՝ չկարողացա պարզել... Երևի նույնպես շատ... Այդ շատերի մեջ նաև ինչպես միշտ, ինչպես ամենուր, որտեղ բախվում են բանակները։ Կայրություններ... ինչպես միշտ, ինչպես ամենուր, որտեղ բախվում են բանակները։

Սմոլենսկի, Կիևի, Օդեսայի

Այս նույն ժամանակ նարտեր էլիս նվազում են համարները:
համար, իսկ հյուսիսում՝ Մոսկվայի և Լենինգրադի համար:

**ԳԵՆԵՐԱԼ-ԳՆՈՂԱԿՆՈՒ
ՄԻՔԱՅԵԼ ՊԱՐՍԵՂՈՎ**

Դիվիզիայի
հրամանատար,
գնդապետ Աշոտ
Սարգսյան

**ԳԵՆԵՐԱԼ-ԼԵՅՏԵՆԱՆՏ
ԲԱԳՐԱՏ ԱՌՈՒՇԱՆՅԱՆ**

Կիևը պաշտպանելու կատաղի մարտերի մեջ էին նաև հարյուրավոր հայորդիներ իրենց քաջարի հրամանատարների, ֆիննական պատերազմում Սովետական Միության հերոսի կոչման արժանացած գեներալ-գնդապետ **Միքայել Պարսեղովի**, գեներալ-մայոր **Բագրատ Առուշանյանի**, գեներալ-մայոր **Քրիստափոր Ալավերդյանի**, գեներալ-մայոր **Հովհաննես Բաղրամյանի** հետ, նաև գնդապետ **Աշոտ Սարգսյանի**, որը զոհվեց այդ գոռ մարտերում:

Այս բարձրաստիճան հրամանատարներից բացի կային այն խիզախները, որոնք իրենց վրա էին վերցնում առաջին մարտերի ծանր հարվածները, անուրանալի սխրանքներ կատարելով. **Մարկ Ստեփանյանը** և օդաչու **Պատրիկ Գազազյանը**, որոնք զոհվեցին Ուկրաինայի մայրաքաղաքը պաշտպանելիս... Կռիվների առաջին օրերից իր կործանիչով թշնամու գլխին կրակ էր թափում օդաչու **Լազր Չախչախյանը**, որը 1941 թվականի հունիսի 22-ից մինչև սեպտեմբերի 17-ը, այսինքն 77 օրվա ընթացքում կատարեց 130 մարտական թռիչք, շարքից հանելով ութ գերմանական ինքնաթիռ և հրետանու ու զինվորների բազմաթիվ կուտակումներ...

Արյունահեղ մարտերից երկու ամիս անց խորհրդային զորքերը ստիպված եղան թողնել Կիևը: Բայց նրանք դեռ կվերադառնան...

Օդեսան պաշտպանում էին նաև հայորդի ծովայինները... Հիշենք ընդամենը մի քանի անուն. **Կարլոս Ղուկասյան, Գևորգ Շատվորյան, Լևոն Տատյան...**

Այնքան շատ էին նրանք... Թող ներեն նրանց պայծառ հոգիները, որոնց անունները ես չեմ տալիս... Բայց իմ փոխարեն Հայրենական այս մեծ պատերազմին մասնակցած բոլոր հայորդիների անունները մեկիկ-մեկիկ իրենց ինքնությանը «**Հավերժության Լուսամատյան**» գրքում ներկայացրել է 1937 թվականին ծնված, Սասունից գաղթած ծնողների զավակ **Սասուն Գրիգորյան** բանաստեղծը, գրականագետը, ռազմական պատմաբանը, բազմաթիվ գրքերի հեղինակը...

Սովետական Միության հերոս, գվարդիայի կապիտան Աշոտ Ղազարյան

Լենինգրադ քաղաքի համար մղված երկարատև ճակատամարտերն սկսվեցին 1941 թվականի հուլիսի 10-ից և շարունակվեցին մինչև 1944 թվականի օգոստոսի 10-ը: Երեք տարի և մեկ ամիս:

Գերմանական զորամասերը ֆիննական զորքերի հետ միասին՝ առաջին իսկ օրվանից, հարձակվեցին ոչ միայն Բրեստի, այլ նաև Լենինգրադի վրա:

Այս մարտադաշտում ևս շատ էին հայորդիները...

...Մերձբալթիկայում մղված կռիվներում գնդացրային ստորաբաժանման հրամանատար **Աշոտ Ղազարյանի** քաջերը ոչնչացրին 200 գերմանական զինվոր, սակայն Ռիգայի շրջանում նրա ստորաբաժանումը ամբողջ զորամասի հետ միասին ընկավ շրջապատման մեջ: Երկու օր ծանր մարտեր մղելով՝ **Աշոտ Ղազար-**

յանը մարդկային մեծ զոհեր պատճառելով թշնամուն, կարողացավ դուրս բերել իր ստորաբաժանումը շրջապատումից... Հետո նա իր քաջերի հետ կռվեց **Պսկով, Օստրով, Լենինգրադ** քաղաքների համար... Եվ այնպես կռվեց, որ արժանացավ **Սովետական Միության հերոսի կոչման**:

19-ամյա **Համլետ Մաքսապետյանի** անվեհեր քաջության մասին գրեցին «**Պրավդա**» և «**Կոմսոմոլսկայա պրավդա**» թերթերը: Նա պարգևատրվեց Կարմիր աստղի շքանշանով և սպայի կոչում ստացավ: Լենինգրադի պաշտպանության մարտերից մեկում նա ծանր վիրավորվեց: Հազիվ ապաքինված՝ նա նորից նետվեց կռիվների մեջ:

Մի արտառոց դեպքի մասին եմ ուզում պատմել, որը կարծես կրկնությունը լինի ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ կատարված դեպքերի:

...Եղեգնածորցի **Արգամ Պետրոսյանը**, հազիվ 20-21 տարեկան, վիրավոր ընկերոջը տեղափոխելիս՝ ընկնում է կարմիրբանակայինի զգեստով ծախված գերմանացիների ձեռքը: Ֆաշիստները գիտեին խոշտանգել և խոշտանգում են նիքներ կորզեն: Տղան լուռ է մնում: Նրա կրծքին հնգաթև աստղ են խարանդում: Միքներ կորզեն: Տղան լուռ է մնում: Նրա կրծքին հնգաթև աստղ են խարանդում: Երբ նրան տանջարանից պետք է տանեին գնդակահարելու, վերջին ուժերը ժողովելով՝ հարձակվում է իրեն գնդակահարման տանող և չարչարանքի ենթարկած սպայի վրա, մի հարվածով տապալում, խլում ատրճառակը, մռնակը, ենթարկած սպայի վրա, մի հարվածով տապալում, խլում ատրճառակը, մռնակը, փաստաթղթերով պայուսակը, ոչնչացնում իրեն ընդառաջ եկող ֆաշիստներին և փաստաթղթերով պայուսակը, ոչնչացնում իրեն ընդառաջ եկող ֆաշիստներին և մինչ կհասնեին մյուսները՝ հավաքելով վերջին ուժերը, փախչում է... և հասնելով յուրայիններին՝ կորցնում գիտակցությունը...

Այսպես հեքիաթներում է լինում... Թագավորի փոքր տղան այս արեց, այն արեց և վերջապես դուրս եկավ լույս աշխարհ...

Յուրաքանչյուրը, ով հայտնվել էր մարտադաշտում՝ այս արեց և այն արեց, հերոսացավ կամ իր արյունը տալով և հավիտյան մնալով այդ մարտադաշտում կամ հաղթելով մահվան գրկախառնումը՝ դուրս ելավ լույս աշխարհ: Նրանցից շատերին կոչում էին **Սասունցի Դավթի** կրտսեր եղբայր:

Նրանցից մեկն, ահա, **Նելսոն Ստեփանյանն** էր՝ «**Բալթյան մորկահավ**» պատվանունով շուշեցի հայորդին, որը գործուղվում էր այնտեղ, ուր ամենադժվար մարտերն էին մղվում: Պատերազմի առաջին օրն իսկ, որպես կամավոր գրոհային օդաչու, մեկնեց ռազմաճակատ և մասնակցեց **Չապորոժիեի, Պոլտավայի, Օդեսայի, Կախովկայի, Նիկոլաևի, Սևաստոպոլի, Կովկասի** պաշտպանության ծանր մարտերին: Իսկ 1941

Սովետական Միության կրկնակի հերոս, փոխգնդապետ Նելսոն Ստեփանյան

թվականի սեպտեմբերից արդեն Բալթիկական նավատորմի 2-րդ էսկադրիլիայի կազմում պաշտպանում էր **Լենինգրադը**... Առաջին անգամ այս մարտերում խիզախ հայորդին ստացավ հերոսի կոչում... 1944 թվականի ապրիլին, որպես

**Վահրամ Փափազյանը Մեք
Գրեգորի դերում**

Մի մեծ էպոս է այդ հերոսամարտը:

Մահացածներին, լինի փողոցում, լինի տներում, հավաքում էին և վառելափայտի դեզերի նման իրար վրա շարում նկուղների մեջ՝ թաղելու համար միմիայն գարնանը, եթե աշխատելու ընդունակ ձեռքեր գտնեին և շնորհիվ ձնհալին, հնարավոր լիներ մեռելի պահածոները տաանյակ

«...Պաշարման ժամանակ երկու անգամ ինձ ռազմական ինքնաթիռով տարան Մոսկվա, գերման գծերի վրայով, խրախուսական մի ճառ արտասանելու ֆաշիզմի ու նացիզմի տակ արյունաքամ ու ծզնված իտալացի ու ֆրանսիացի ժողովուրդների համար այդ երկու լեզուներով: Բացի

Վահրամ Փափազյանը
Օթելլոյի դերում

Լևոն Օրբելին մեծ մասնագետ էր ֆիզիոլոգիայի բնագավառում: **Ի. Պ. Պավլովի** մերձավոր գործակիցն էր ֆիզիոլոգիայի մի քանի ուղղությունների (սկզբնավորող) հիմնադիր, որոնցով մինչև այժմ զբաղվում են գիտահետազոտական ամբողջ հաստատություններ:

Բժշկական ծառայության գեներալ-գնդապետ, Սովետական Միության Ջերոս, ակադեմիկոս **Լևոն Օրբելին** Հայրենական պատերազմի ժամանակ փայլուն ղեկավարեց ռազմա-բժշկական աշխատանքները՝ փրկելով հազարավոր վիրավոր մարտիկների կյանքեր:

Արգար Օրբելու կրտսեր որդի **Հովսեփը** ծնվել է 1887 թվականին, մարտի 8-ին, Քութայիսիում: Ընտանիքը տեղափոխվել է Թիֆլիս, որտեղ տղան սովորել և ավարտել է Թիֆլիսի արական գիմնազիան՝ ձեռք բերելով հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն, հունարեն, լատիներեն լեզուների իմացություն: Մորից՝ նաև ֆրանսերենի իմացություն, ինչպես իր եղբայրները:

Ավարտում է Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական և արևելյան լեզուների բաժինները՝ աշակերտելով **Նիկողայոս Ադոնցին** և **Նիկողայոս Մառին**: Ուսանող էր, երբ մասնակցեց **Նիկողայոս Մառի** Անի քաղաքի պեղումների արշավախմբի աշխատանքներին:

Հովսեփ Օրբելի

Աղթամարի, Բագավանի ճարտարապետական հուշարձանները, մասնագիտական պեղումներ կատարեց Թոփրակկալեում և Հայկաբերդում: Վաճառում հայտնաբերեց **Սարգսի Երկրորդի** մեծածավալ սեպագիր արձանագրությունը:

Նա՝ 25 տարեկան, Մոսկվայի և Պետերբուրգի Ռուսական հնագիտական ընկերությունների անդամ էր: Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտության ֆակուլտետում՝ հնագիտության և Հայաստանի պատմության, հայկական արձանագիտության, քրդերենի դասախոս: Դասավանդել է նաև Հնագիտության

Սովետական Միության
հերոս, գեներալ-
գնդապետ Լևոն Օրբելի

ինստիտուտում, Լազարյան ճեմարանում:

Նա իր մահկանացուն կնքել է 74 տարեկան հասակում, և կարելի է պատկերացնել, թե իր ապրած տարիները ինչպիսի խտացումով է օգտագործել **Հովսեփ Օրբելի** հնագետը, արևելագետը, գիտության ասպարեզի սքանչելի կազմակերպիչը և հասարակական գործիչը, Սովետական Միության ակադեմիկոսը, ապա նաև Խորհրդային Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի ակադեմիկոսն ու առաջին պրեզիդենտը...

Հեղափոխությունից հետո նա նշանակվել էր Լուսժողովմատի թանգարանների գործերով կոլեգիայի գիտական քարտուղար և հնարավորություն ստեղծել մեծ ջանքերով մասնավոր հավաքածուների թանգարանային նմուշները պետական սեփականություն դարձնել: Պետական ակադեմիայի տնօրենն էր, նաև Ակադեմիայի հրատարակչության տպարանի տնօրենը: Գլխավորել է Հայաստանի և Վրաստանի հնագիտության ու արվեստի բաժինը:

Նշանակվել է Լենինգրադ դարձած Պետրոգրադի Էրմիտաժի ավանդապահ: Եղել է գիտական արշավախմբի ղեկավար Դաղստանում, Հայաստանում, ուսումնասիրել Գառնիի, Պտղնիի, Փարպիի, Աշտարակի, Ամբերդի հուշարձանները, մասնակցել իրանական արվեստի և հնագիտության միջազգային երկրորդ՝ Լոնդոնյան և երրորդ՝ Լենինգրադյան համաժողովներին, կարդացել զեկուցումներ:

1934 թվականին նշանակվել է Էրմիտաժի տնօրեն:

Համատեղ՝ Սովետական Միության Գիտությունների Ակադեմիայի հայկական բաժանմունքի՝ **Արմֆանի** նախագահության նախագահ էր:

Մի հատված ակադեմիկոս, հայագետ **Ս. Ֆ. Օլդենբուրգի** նամակից.

«**Մեծարգո Իոսիֆ Արգարովիչ, Ռուսական գիտությունների ակադեմիայի կոնֆերանսը փետրվարի 4-ին իր նիստում լսեց Ձեր հրաժարականը ակադեմիայի տպարանի տնօրենի պաշտոնից: Կոնֆերանսը միաձայն որոշեց իր խորին շնորհակալությունը հայտնել Ձեզ այն ամենի համար, ինչ արված է ակադեմիայի տպարանի օգտին: Կոնֆերանսը քաջ գիտեր, որ եթե Ռուսաստանում՝ իր բացառիկ սարքավորումներով այդ միակ տպարանը չկործանվեց, հեղափոխության ժամանակ, ապա դրա համար ռուս գիտնականները և, առաջին հերթին, Ակադեմիան, պարտական են Ձեզ: Դուք կարողացաք առաջին հերթին, Ակադեմիան, պարտական են Ձեզ: Դուք կարողացաք Ակադեմիայի տպարանի աշխատանքն այնպես կազմակերպել, որ այնտեղ չարվեին և հրատարակվեին գիտական գրքեր այն դեպքում, երբ մյուս տպարանները չէին կարող անել այդ»:**

Էրմիտաժ

Այնուհետև խորին շնորհակալության և երախտագիտության բացառիկ արտահայտություններ ողջ Ակադեմիայի և մամակագրի կողմից:

Ահա այդպես, ինչպես Ակադեմիայի տպարանն ու տպագրության գործը, այնպես էլ **Էրմիտաժը իր գոյության և իր հարստության համար պարտական է Յովսեփ Օրբելուն:**

Նախ՝

Երբ, որպես աշխատակից, **Յովսեփ Օրբելին** առաջին անգամ եկավ Էրմիտաժ՝ թանգարանը կիսադատարկ էր: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Արքունի մախարարությունը, որի տնօրինության տակ էր գտնվում Էրմիտաժը, երկու գնացքով Մոսկվա ուղարկեց նկարներ, քանդակներ, ճենապակեղեն: 811 արկղ և ուղեսնդուկ տեղավորեցին Կրեմլում:

Էրմիտաժի աշխատակիցները փորձում էին ետ բերել Էրմիտաժի հավաքածուները: Եվ այն ետ բերվեց **Յովսեփ Օրբելու** բացառիկ ջանքերով, առանց կորստի և վնասվածքի:

Երբ 1934 թվականին նշանակվեց Էրմիտաժի տնօրեն՝ նա Էրմիտաժը դարձրեց տարբեր խնդիրներով զբաղվող խոշոր գիտական հաստատություն:

1938 թվականին ընտրվեց ՍՍՐՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական մասնաճյուղի մախագահության մախագահ և որպես այդպիսին գլխավորեց «**Սասունցի Դավիթ**» դյուցազներգության 1000-ամյա հոբելյանը:

Երբ սկսվեց Հայրենական պատերազմը **Յովսեփ Օրբելին** վաթսուներեք տարեկան էր: Նրա ուսերին ընկած էր Էրմիտաժի մշակութային ահռելի հարստությունը պահպանելու դժվարին գործը:

Պատերազմն սկսվելուց ութ օր հետո թանգարանի նմուշներով լեցուն առաջին գնացքաշարը, ապա երկրորդը դուրս եկան Լենինգրադից:

Սակայն արդեն հուլիսի 10-ից սկսվեց Լենինգրադի պաշարումը գերմանական և ֆիննական դիվիզիաների կողմից: Էրմիտաժի էվակուացիան դադարեց:

Լենինգրադի շատ գիտնականների նման **Յովսեփ Օրբելին** մնաց քաղաքում: Գիտնականներից շատերը, որոնք պաշարված քաղաքում չէին կարողանում տանել կյանքի դժվարությունները **Օրբելու** օգնությամբ թիկունք տեղափոխվեցին:

Ասում են, որ Լենինգրադի պաշարման ամենածանր ծնեռը 1941-1942թթ. ծնեռն է եղել: Սակայն քաղաքը շարունակում էր ապրել ու պայքարել: Ամենաարտառոցն այն էր, որ չէր դադարել գիտական հիմնարկների գործունեությունը: Սա սխրանք էր: Կիսաքաղց գիտնականները աշնան և ձմռան ահարկու ամիսներին նշեցին երկու հոբելյան՝ **բանաստեղծ Նիզամու 800-ամյակը** և ուզբեկական գրականության հիմնադիր **Ալիշեր Նավոյի 500-ամյակը**: **Օրբելու** բացման խոսքից հետո կարդացվեցին զեկուցումներ, կատարվեցին քննարկումներ, ընթերցվեցին բանաստեղծների գործերը...

Էրմիտաժի գիտնականները **Օրբելու** ղեկավարությամբ կազմակերպեցին գիտության այդ տոները...

Նա, չխնայելով իրեն, ամեն կերպ պահպանում էր իր աշխատակիցների ուժն

ու աշխատունակությունը, անտրտունջ կրում շրջափակման դժվարությունները՝ սովն ու ցուրտը: Մնալով պաշարված քաղաքում՝ բազմաթիվ անգամ ելույթներ է ունեցել ռազմաճակատի զինվորների, համաքաղաքացիների, հոսպիտալներում պառկած վիրավորների համար:

Նրա առողջությունը բոլորովին քայքայվել էր: 1942 թվականի ապրիլին նրան բոլորովին հիվանդ վիճակում, կիսակույր, հաշվի չառնելով իր բողոքները, պաշարված քաղաքից մի կերպ հանեցին և ուղարկեցին Երևան՝ ենթարկվելու համար աչքի ծանր վիրահատության:

1943 թվականին, ի հեճուկս պատերազմի զարհուրանքի, Հայաստանում ստեղծվեց Գիտությունների ակադեմիան: Յովսեփ Օրբելին նորաստեղծ Ակադեմիայի առաջին արեգիդենտը դարձավ:

1944 թվականի հունիսին նա վերադարձավ Լենինգրադ՝ ղեկավարելու Էրմիտաժի վերականգնման աշխատանքները: Իսկ 1946 թվականին հրավիրվեց մասնակցելու Նյուրնբերգի դատավարությանը, որպես ֆաշիստ բարբարոսների հանցագործությունները մեղադրող վկա, որոնք կատարվել են Լենինգրադի նկատմամբ:

Յովսեփ Օրբելին մինչև իր վախճանը՝ 1961 թվականը, հասցրեց շատ գործեր իրականացնել: Պարզապես մի պարզ թվարկումով ամբողջացնենք սքանչելի գիտնականի, մեծ մարդու կատարած գործերի ոչ լրիվ ցանկը՝ 1951 թվականից սկսած:

Նա եղավ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հնագիտական արշավախմբերի կոնսուլտանտ-ղեկավար, Լենինգրադի պետական համալսարանի վարենդաբերական ֆակուլտետի ղեկան, Մերձավոր և Միջին Արևելքի պատարենլագիտության ֆակուլտետի ղեկան, մինչև կյանքի վերջը ղեկավարեց մության ամբիոնի վարիչ, հիմնադրեց և մինչև կյանքի վերջը ղեկավարեց Սովետական Միության Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադի բաժանմունքը:

Նա իր գիտական կյանքն անցկացրել է Լենինգրադում, բայց նա մեր ժամանակների մեծագույն հայագետներից և հայ հնագետներից մեկն է: Նա ժամանակակից հայ վիճագրության հիմնադիրն է: Նրա աշխատություններից են. «**Հայագիտական հետազոտություններ**»՝ Անիի հնադարանում ժամանակին պահվող և այժմ մեծ մասամբ կորսված հնագիտական գտածոների գիտական նկարագրությունները: Այդ գտածոների մեծ մասը ոչնչացան, երբ Կարաբեքիրի թուրքական հրոսակները մտան Անի և ավերեցին այն, ինչ խնամքով հավաքել էին Մառը և իր աշխատակիցները: Նրա աշխատություններից են նաև «**Դիվան հայ վիճագրության**»՝ Անիի արձանագրությունների, բանահավաքության ու բարբառագիտության ասպարեզում իր ուսումնասիրությունները, «**Հայ և**

Երևան. Գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիա

Նա Լոնդոնի հնագիտական ընկերության պատվավոր անդամ էր, Թեհրանի համալսարանի պատվավոր պրոֆեսոր, Իրանի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից անդամ: Ուներ Լենինի երկու և Աշխատանքային կարմիր դրոշի երկու շքանշաններ:

Այս ամենը պատմել է Մառի գիտարշավի լուսանկարիչ Արամ Վրույրի Արտաշես որդին:

A black and white portrait of a middle-aged man with a receding hairline, wearing a dark suit, white shirt, and patterned tie. He is looking slightly to the left of the camera with a serious expression. The background is a plain, light color.

A black and white portrait of a young man with dark hair, wearing a dark suit jacket, a white shirt, and a dark tie. He is looking slightly to the left of the camera with a serious expression. The background is a plain, light color.

Արամ Վրույր

անգուսպ հարվածներով... Ետ դարձրեց գլուխը Երիտասարդը և շանթահար եղած արձանացավ տեղում... Գագիկ Բագրատունի արքայի գլխավորությամբ Անիի գլխավոր փողոցով գալիս է հեծյալների խումբը և գնում կորչում է մթության մեջ...»:

իսկ երիտասարդ **Հովսեփ Օրբելու** հետ կապված է մահ այս միջադեպը. «...հրաշքեր գլատում էին. թե ինչ»:

Մի քանի գիշեր շարունակ գիտարշավի անդամները նկատում էին, թե ինչպես խավարի մեջ դանդաղ տատանվում էր **խորհրդավոր Լույսը** և շարժվում առաջ... Նրանք միաձայն որոշում են, որ դա **Աճիի ոգին է**: Բայց նրանք սխալվել էին: **Աճիի ոգին Հովսեփ Օրբելին էր**, որ Առաքելոց եկեղեցու ներսի արձանագրությանը ճիշտ վերարտադրելու համար աշխատում էր գիշերները և գրերը կարդում ճրագի թեք լույսի օգնությամբ:

անպարփակ կարող:

Կրկնենք. Երմիտաժը՝ աշխարհահեռակ, մարդկության քաղաքակրթության մեծագույն գանձարանը պատերազմի ահավոր տարիներին՝ Յովսեփ Օրբելի քաջակորով Ոգու շնորհիվ անխաթար մնաց:

Հրաժեշտ տանք մշակույթի անմահցիլիկ սլախնազիլիլն: Յա իր անմահ
նացիլն կնքեց 1961 թվականի փետրվարի 9-ին և շիրիմվեց Լենինգրադի Բոգոս-
լովսկիլ գերեզմանոցիլն:

Ողորմի՛:

ԼԵՆԻՆԳՐԱԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

...Պատերազմից տասնյակ տարիներ անց Լեւինգրադի Նևսկի Լավր գերեզմանոցում հանդիպեցի մի գերեզմանաքարի: Կարդում էի գրեթե կեսդարյա վաղեմության գրերը և երկար ժամանակ չէի կարողանում ազատվել հուզմունքից:

«Ընկեր. հանրի գլխավոր, այսմով թաղված է
հայ ժողովրդի նշանավոր գավակ, Լենինգրադի
հերոսական պաշտպան, գեներալ-մայոր Բենիամին
Յովհաննեսի Գալստյանը»:

...Հետո ես թերթում էի ռազմաճակատի քաղվարչության կողմից Լենինգրադում հրատարակված «Սովետական Հայաստանի զավակները Լենինգրադի պաշտպաններ» խորագրով գիրքը, որն ազդարարում է.

«Այս գրքում գետեղված ակնարկները մեր հայրենիքի եղբայրական ժողովուրդներից մեկի ներկայացուցիչների՝ Սովետական Հայաստանի փառապանծ զավակների մասին են, որոնք հերոսաբար պաշտպանեցին Լենինգրադը: Նրանք, Լենինգրադի ուրիշ շատ պաշտպանների նման, արիաբար

A black and white portrait of Joseph Stalin, looking slightly to the right. He is wearing a dark military-style uniform with a high collar.

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ
ԲԵՆԻԱՄԻՆ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ու խիզախորեն կռվում էին թշնամու դեմ, ներդնելով իրենց նախնական
ունակությունը թշնամու նկատմամբ ձեռք բերված մեր ընդհանուր

հաղթանակի գործում: Նրանց սխրագործությունները երբեք չեն մոռանալենինգրադցիները, նրանց փառապանծ գործերով ըստ արժանվույն կհպարտանա Սովետական Հայաստանի ժողովուրդը»:

Այդ գրքում կարդացի այս վկայությունը...

...Գումարտակին պատասխանատու առաջադրանք էր տրված՝ գրոհով դուրս գալ հակառակորդի ամրացված բնակավայր: Հրամանատար մայոր **Հայկ Մելքոնյանի** ղեկավարությամբ գրավելով գերմանացիների դիրքերը՝ գումարտակը հունվարի 18-ին ճեղքում է Լենինգրադի շրջափակումը և ազատագրում քաղաքը: Լենինգրադյան և Վոլխովյան ռազմաճակատների զորքերը հանդիպում են միմյանց: Այս պատմական հանդիպումը վավերացնող փաստաթուղթը ստորագրողներից մեկը մայոր **Հայկ Մելքոնյանն** է: Հայ մարտիկները Լենինգրադյան հարվածային բանակի ամենատարբեր գրոհող դիվիզիաների շարքերում հաղթահարելով ճահճային ու անտառապատ տեղանքը՝ հայ հրամանատարների ղեկավարությամբ հայերի մոտո-մեքենայացված զորամասերը, տանկային վաշտերը, ականազերծողները ճեղքում էին թշնամու պաշտպանական ամրությունները և ճանապարհ բացում հետևակի համար... Լենինգրադի ազատագրմանը մասնակցել է նաև 123-րդ առանձին հրաձգային բրիգադը, որտեղ բոլորն անխտիր հայեր էին և որի հրամանատարը մայոր **Հայկ Մելքոնյանն** էր: Լենինգրադի պաշարումը տևեց երեք տարի և մեկ ամիս. 1941 թվականի հուլիսի 10-ից մինչև 1944 թվականի օգոստոսի 10-ը:

ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գերմանական «**Թայֆուն**» օպերացիայի համաձայն Մոսկվան պետք է գրավվեր մինչև ծմեռ: Եթե գրավվեր այս քաղաքը՝ պատերազմը կավարտվեր հօգուտ հիտլերյան բանակի, նրա ֆյուրերի, որը նախօրոք գծել էր ֆաշիստական Գերմանիայի սահմանները՝ Խորհրդային Միության հաշվին:

Գեներալ-լեյտենանտ
Սարգիս Մարտիրոսյան

Գեներալ-լեյտենանտ
Ստեփան Գինոսյան

Լենինգրադն արդեն պաշարված էր, երբ 1941 թվականի սեպտեմբերի 30-ից մինչև հոկտեմբերի 2-ը գերմանական բանակները սկսեցին հարձակումը **Մոսկվայի** վրա:

Մոսկվայի պաշտպանական մարտերում բացառիկ տոկունություն, հերոսություն ցուցաբերեցին ոչ միայն կանոնավոր բանակները, այլև կանավոր աշխարհագորայինները: Եվ բանակում և՛ աշխարհագորայինների

տարներն էին **Սարգիս Մարտիրոսյանը, Հայկ Մարտիրոսյանը, Ստեփան Գինոսյանը, Ներսես Բալոյանը**, որոնք ջախջախիչ հարվածներ հասցրեցին գերմանական դիվիզիաներին և ազատագրեցին Մոսկվայի և Տուլայի մարզերի բազմաթիվ քաղաքներ ու բնակավայրեր: Մոսկվայի հակաօդային պաշտպանությունը գլխավորում էր ավիացիայի գեներալ-մայոր **Արմենակ Խան-փեյյանցը**: Աշխարհագորայինների շարքերում կռվում էին նաև հայ մտավորականներ, որոնց տարիքը վաղուց անցել էր 50-ի սահմանը:

Շատերը զոհվեցին, և այդ օրերի մամուլը թերթելիս կարելի է հանդիպել նրանց սխրանքները նկարագրող բազմաթիվ էջերի...

1942թ. Մոսկվայի պաշտպանության ծմեռային հարձակումների ժամանակ թշնամուց ազատագրվեց ավելի քան 60 քաղաք և 11 հազար բնակավայր: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում գերմանական զորքերը այստեղ կրեցին իրենց առաջին ծանր պարտությունը:

Գեներալ-մայոր
Հայկ Մարտիրոսյան

Ավիացիայի մարշալ
Արմենակ Խանփեյյանց

Մոսկովյան մարտերի ծանր փորձությունների մեջ մեկ անգամ ևս պայծառացավ հայ ժողովրդի բնավորության անչափ կարևոր՝ քաջության և հերոսականության անուրանալի պահվածքը:

«**Հայ ժողովուրդը Սովետական Միության ազատագրական պատերազմի մասնակիցն է**» խորագրով խմբագրական հոդվածը հրատարակեց համամիութենական Կոմունիստական Կենտկոմի օրգան «**Պրավդա**» թերթը իր 1941 թվականի օգոստոսի 25-ի համարում: Պատերազմը նոր էր սկսվել, բայց հայտնի էր արդեն հայ ժողովրդի դերը անագորույն կռվում:

Ահա մի հատված այդ հոդվածից. «**Հայ ժողովուրդը հաստատապես իր մարտական տեղն է գրավել իրենց անկախության և ազատության համար Սովետական Միության բոլոր ժողովուրդների մղած ընդհանուր պայքարում: Հայրենական պատերազմի ծակատներում իրենց ցուցաբերած անձնուրաց անվեհերությամբ ու արիությամբ հռչակված անվեհեր մարտիկներ՝ օդաչու Գազազյանի, մայոր Ապրեսյանի և հայ ժողովրդի ուրիշ շատ զավակների պանծալի անունները հայտնի են ամբողջ Սովետական Միությանը: Հայ ժողովուրդը առավել խորապես զգաց մեր երկրի վրա կախված մահացու վտանգը այն պատճառով, որովհետև նա իր բազմադարյան պատմության մեջ քանիցս ենթարկվել է օտար բռնակալների հարձակումներին: Նա գիտի, թե ինչ բան են կոտորածները, ավերը, սովը, բռնությունները: Հայ ժողո-**

շարքերում հարյուրավոր հայեր էին պաշտպանում միության մայրաքաղաքը:

Մոսկվայի ճակատամարտերում հրաձգային դիվիզիաների հրամանա-

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԸ

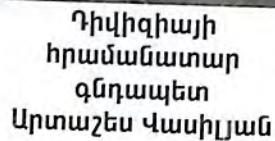
Գրողնին իր նավթարդյունաբերությամբ, նավթագտիչ, նավթավերամշակող գործարաններով, բարձրորակ ավիացիոն բենզինով՝ բացառիկ կարևոր ռազմավարական նշանակություն ուներ: Գրողնին անչափ պետք էր գերմանական բանակին:

Դրոդում եր երկինք, գետին, հրդեհով եր բռնկվում ամեն ինչ... ծառերի, կանաչի հետ վառվում եր հողը, շիկանում էին քարերը: Ականների պայթյունից հողի, քարի, փփի հետ երկինք էին բարձրանում մարդկանց մարմինների կտորները, գեմքերի բեկորները:

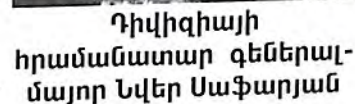
Ծովակալ
Հովհաննես Իսախով

Հակառակորդի արկերից հեռախոսալարերը հաճախ էին կտրվում և կապի առանձին գումարտակի մարտիկները հակառակորդի չդադարող կրակի տակ վերականգնում էին կապը հրաձգային գնդերի միջև:

...Հետաանդելով հակառակորդին և ջլատելով նրա ուժերը՝ 1943թ. հունվարի 6-ին անցան թերեքը:

1943 թվականի սեպտեմբերի սկիզբն էր: Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի զորամասերը 89-րդ **հայկական դիվիզիայի** գերագույն գլխավոր հրամանատարության շտաբից հրաման ստացան Սևծովյան նավատորմի հետ միասին ցամաքից ու ծովից

1943 թվականի սեպտեմբերի 14-ին դիվիզիան ընդհանուր հարձակման անցավ:

Թշնամու պաշտպանության առաջին կարևոր գիծը անցնում էր Նովոռոսիյսկ քաղաքով, Սախարնայա Գոլովկա, Դոլգայա երկու բարձունքներով:

Որպեսզի հնարավոր լինի ճեղքել պաշտպանությունը, հայերը գրավում են բարձունքները: Հետո հետևակը գրավում է թշնամու պաշտպանության երկրորդ գիծը, ապա Վոլչիե Վորոտա լեռնանցքը:

Հաղթելու չէր՝ հաղթում էին: Եթե պետք էր՝ կոծքով փակում էին հրակնատը **Հունան Ավետիսյան** հերոսի օրինակով, ինչպես այն հայորդիները, որոնք իրենց կյանքը մատաղեցին ընկերների հաղթանակն ապահովելով: **Սուրեն Առաքելյան, Ապավեն Ռոստոմյան, Գևորգ Քոլոգյան**՝ հետմահու արժանանալով Սովետական Միության հերոսի կոչման:

Սովետական
Միության հերոս
Հունան Ավետիսյան

Սովետական
Միության հերոս
Ապավեն Ռոստոմյան

Սովետական
Միության հերոս
Սուրեն Առաքելյան

Արհամարհելով մահը՝ առաջ էին նետվում հայորդիները՝ կործանելով ու ոչնչացնելով թշնամու կրակակետերը, կոտորելով նրա կենդանի ուժը և իրենք էլ կոտորվելով... Ընկած քաջերին անմիջապես փոխարինում էին նորերը...

Նովոռոսիյսկի համար մղված մարտերը նույնքան ահարկու էին, որքան մյուս մարտերը, որոնք խլում էին ահռելի զոհեր, բայց ապահովում էին հաղթանակը:

Նորից սակրավորների ջոկատն էր առաջ գնում, բայց այս անգամ ծովափն ականագերծելով, մինչև գոտին ճահճի ու ցեխի մեջ, թշնամու մրրկային կրակի տակ:

Ջահան Կարախանյանի սակրավորներն էին, որոնք Նովոռոսիյսկի համար մղված ազատագրական մարտերում 89-րդ դիվիզիայի ճանապարհից վնասագերծեցին 350 ական և մերձքաղաքային խոշոր կամուրջը: **Ջահան Կարախանյանը** մինչև 1944 թվականի հունվարի 11-ը, երբ զոհվեց, այնքան անիրական քաջագործություններ կատարեց, որ թվում է, թե անհավատալի շատ է մի մարդու համար: Նրան էլ հետմահու շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում:

Դիվիզիան շարունակում է նահանջող թշնամու զորամասերի սրընթաց հետապնդումը: Դիվիզիայի բուժսանգումարտակը, անբուն-անդադար, ինքն էլ զոհեր տալով հասնում էր վիրավորներին և չդադարող կրակի տակից դուրս բերում մարտադաշտից:

Սովետական
Միության հերոս
Ջահան Կարախանյան

...Մնացել էր վերջին վճռական հարվածը, որ ամբողջությամբ ազատագրվի Հյուսիսային Կովկասի վերջին կետը հանդիսացող **Թաման թերակղզին**:

Տեղանքի վրա իշխում էր բարձունքը, որը Թամանի բանալին էր և որտեղ հիմա գերմանացիներն էին: Գերմանացիները տանուլ էին տվել Թամանը, սակայն ուժերի վերջին լարումով մեծ զոհեր տալով՝ դեռ փորձում էին պահել Թամանի այս անհրապույր լեզվակը: Նրանք պարզապես ժամանակ էին շահում, որպեսզի հասցնեն նեղուցով դեպի Կերչ դուրս բերել մնացորդ զորքերն ու տեխնիկան... Եվ բարձունքից անխնա կրակ էին տեղում ներքևում, ճահիճները ականագերծող, փշալարափակոցներ կտրատող սակրավորների վրա: Նրանց ետևից գնում էին դիվիզիայի զորամասերը:

Թաման թերակղզի

...Հետախույզ, սերժանտ **Միքայել Հակոբյանը** գնդակների սուլոցների տակ գիշերն անցնում էր հակառակորդի պաշտպանական գիծը, ուսումնասիրում թշնամու կրակակետերը, պաշտպանության սիստեմը և ռազմավարով ու կարևոր տեղեկություններով բարեհաջող վերադառնում էր զորամաս: Այդպես մի քանի անգամ Թամանի կռիվների ժամանակ: Ասում են. մարտի ժամանակ օդում բռնում էր հակառակորդի նռնակները, կայծակնային արագությամբ հետ նետում և իրենց իսկ նռնակներով ոչնչացնում նրանց:

Եղեգնուտների, ավազուտների, ճահիճների միջով կռիվ տալով առաջ էր գնում դիվիզիան: Դա անչափ դժվար մի երթ էր... Քարշակներն ու ավտոմեքենաները դժվարանում էին անցնել, խրվում էին ճահճուտներում և ավազների մեջ: Սակայն զինվորների գերմարդկային ջանքերով դուրս էին բերվում...

«**Պրավդա**» թերթը 1943 թվականի հոկտեմբերի 10-ի համարում տպագրեց ՍՍՀՄ հեռագրական գործակալության հատուկ թղթակից **Մ. Տուրովսկու «Մարտերը Թամանի համար»** հոդվածը: Հեղինակը Թամանի վերջին մարտերի ականատեսն էր:

«**Մեր զորամասերը ներխուժեցին ավազուտ, նեղ մի լեզվակ, որ շրջապատված է ծախից Սև ծովի շրջանով, աջից՝ ճահճուտ լիմաններով: Նրանք պատված է ծախից Սև ծովի շրջանով, աջից՝ ճահճուտ լիմաններով: Նրանք ետ են թողել անցել են դժվարին ուղի, կատաղի մարտերի ուղի: Նրանք ետ են թողել ֆաշիստական զավթիչներից ազատագրված Նովոռոսիյսկը, կազակային ստանիցաները:**

Ավազուտ լեզվակը, անցնելով լիմանի ելուստի մոտով, խրվում է սարերի մեջ: Այդ սարերում գերմանացիները կառուցել են պաշտպանության հզոր գիծ: Այդ սարերից նրանք տեսնում էին լեզվակով շարժվող ամեն մի բանակային: Հիտլերականները անառիկ էին համարում այդ բնագիծը: Նրանք այդտեղ փորձում էին կանգնեցնել Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի հարձակվող զորամասերին:

...Թշնամուն չփրկեց ո՛չ ծովը, ո՛չ սեպածն լեռները, ո՛չ լայն լիմանները, ո՛չ էլ ճահճուտները: Ձորամասերն անընդհատ գրոհներով ուժասպառ էին անում հակառակորդին:

Մի սեպածն ժայռով, որին քիչ է դիպել մարդու ոտքը, մագլցում էին սովետական մարտիկները. փառապանծ հայ ժողովրդի զավակները: Հակառակորդը չէր ենթադրում, որ այդտեղից հարված կհասնի նրան և ուշքի եկավ միայն այն ժամանակ, երբ մարտիկներն արդեն նրա դասավորման մեջ էին: Գերմանական ամրությունն ընկավ: Թամանի դարպասները բաց են: Մարտիկներն առանց կանգ առնելու շարունակում էին հետապնդել թշնամուն, որը նահանջում էր դեպի թերակղզու հյուսիսային մասը: ...Թամանն ազատագրվեց 89-րդ հայկական դիվիզիայի կողմից 1943 թվականին, հոկտեմբերի 9-ին, առավոտյան ժամը 4.30-ին»:

Գերմանա-ֆաշիստական զորքերից Թաման թերակղզու մաքրման մարտական օպերացիան հաջողությամբ կատարելու համար ՍՍՀՄ զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարության 1943 թվականի հոկտեմբերի 9-ի հրամանագրով Հայկական 89-րդ հրաձգային դիվիզիային շնորհվեց «Թամանյան» կոչումը:

ՍՏԱԼԻՆԳՐԱԴ

Գերմանական գլխավոր շտաբը Ստալինգրադի վրա հարձակվող զորքերի հրամանատարությունը հանձնել էր ֆելդմարշալ Պաուլ Լուսին և նրա փորձված ռազմագետներին:

Գերմանական զորքերը 1942 թվականի հուլիսի 17-ին սկսեցին Ստալինգրադյան ճակատամարտը, որը տևեց մինչև 1943թ. փետրվարի 2-ը:

Ստալինգրադի ճակատամարտը պատմության մեջ նախընթացը չունեցող խոշորագույն ճակատամարտ էր: Երկու կողմերից մասնակցում էին երկու միլիոն մարդուց ավելի, 2000 տանկ, 25.000 հրանոթ և ականանետ, 2300 ինքնաթիռ:

Վեց ու կես ամիս տևեց Ստալինգրադի ճակատամարտը: Կարմիր բանակը ետ մղեց գերմանացիների բազմաթիվ գրոհները: Ջախջախվեց հակառակորդի հինգ բանակ, երկուսը՝ գերմանական, երկուսը՝ ռումինական, մեկը՝ իտալական: Շարքից հանվեց թշնամու մեկ ու կես միլիոն զինվոր և սպա: Ոչնչացվեց ահռելի քանակությամբ տեխնիկա:

Ստալինգրադը պաշտպանում էր նաև Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան, որ մինչ այդ մասնակցել էր սովետական զորքերի պաշտպանական մարտերին Չախսափնյա Ուկրաինայում և այլ վայրերում:

1942 թվականի նոյեմբերին 76-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիան Ստալինգրադի համար մղվող մարտերում ոչնչացրեց թշնամու ութ հազար, իսկ

Ինժեներա-իրետանային ծառայության գեներալ-մայոր Համո Յուլյան

ողջ պատերազմի ընթացքում 35 հազար զինվոր և սպա, մեծ քանակությամբ ռազմական տեխնիկա...

Ստալինգրադյան և Կովկասյան կռիվները առանձնահատուկ նշանակություն ունեին հայերի համար: Ե՛վ նրանց համար, որոնք պատերազմի թոհուրոհի մեջ էին, և նրանց համար, որ թիկունքում էին:

Ինչո՞ւ հատկապես այս երկուսի համար մղվող ճակատամարտերն էին հատուկ հայերի համար: Ակնարկել ենք արդեն թուրքերի՝ Հայաստանի սահմանի մոտ կուտակած դիվիզիաների մասին: Այժմ՝ քիչ ավելի մանրամասն:

Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության «Գերմանական քաղաքականությունը Թուրքիայում 1941-1943թթ.» վերնագիրը կրող փաստաթղթերի 2-րդ պրակը վկայում է, որ թուրքական կառավարությունը իրեն չեզոք էր հայտարարել Գերմանիայի և Սովետական Միության միջև մղվող պատերազմի նկատմամբ: Սակայն ռազմական ջանադիր պատրաստություններ էր տեսնում զորքեր կենտրոնացնելով Հայաստանի սահմանների մոտ՝ նպատակ ունենալով պատեհ առիթին ներխուժել Սովետական երկիր: Թուրքիան փաստորեն ֆաշիստական Գերմանիայի աջակիցն էր և գործում էր Թուրքիայում գերմանական դեսպան Ֆրանց Ֆոն Պապենի թելադրանքով: Գերմանական գլխավոր շտաբի գեներալներն ու սպաները աշխատում էին թուրքական բանակում: Թուրքիան Գերմանիային մատակարարում էր ստրատեգիական կարևոր հումք: Իսկ 1942 թվականի կեսերից նեղուցները բացեց ֆաշիստական ռազմաճակատի առջև, որոնք անարգել թափանցեցին Սև ծով:

Ֆոն Պապենի գեկուցման համաձայն թուրքական գլխավոր շտաբը գտնում էր, որ գերմանական բանակի կողմից Ստալինգրադի գրավումը վճռական պահ կհանդիսանա:

Ֆոն Պապենը մի հաշվետվության մեջ ուղղակի գեկուցել է, որ Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Սարաջոլուն, թե՛ իբրև թուրք, թե՛ իբրև պրեմիեր-մինիստր՝ բուռն կերպով ձգտում է Ռուսաստանի ոչնչացմանը:

Այսպես. թուրքերը երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հնարավորությամբ փայփայում էին Առաջին համաշխարհային պատերազմի երիտթուրքական ծրագրերի իրագործումը: Թուրքական «Բոզկուրտ» ամսա-երիտթուրքական ծրագրերի իրագործումը: Թուրքական «Բոզկուրտ» ամսագիրը «Թուրքիզմը սպասում է» հոդվածում գծում էր «Նոր Թուրքիայի» սահմանները, որի մեջ մտնում էին Կովկասը, Միջին Ասիան, Ղրիմը...

1942թ. գեներալ Նուրի փաշան այցելեց Բեռլին և հիտլերյան կառավարիչ-ների հետ հանգամանորեն քննարկեց այս ծրագրի իրագործման միջոցա-ռումները:

Ե՛վ Ստալինգրադի, և՛ Կովկասի դաժան ճակատամարտերի օրերին հայ

Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Ֆրանց Ֆոն Պապեն

ժողովուրդը նամակով դիմեց ռազմաճակատում գտնվող իր զավակներին: Նախքան նամակն ուղարկելը այն կարդացին Հայաստանի բոլոր գյուղերում ու քաղաքներում... ամենուրեք:

Իր զավակներին ուղարկվող այս նամակը ստորագրել էին 335.316 մարդ՝ գյուղի և քաղաքի աշխատավորներ, մտավորականներ, նրանց հետ անվանի գիտնական **Մանուկ Աբեղյանը**, նկարիչ **Մարտիրոս Սարյանը**, բանաստեղծ **Ավետիք Իսահակյանը**:

Նամակը տպվեց գրքույկով և ուղարկվեց ռազմաճակատ: Այն թարգմանվեց և հրատարակվեց «**Պրավդա**», «**Իզվեստիա**» «**Կրասնայա զվեզդա**», «**Կոմսոմոլսկայա պրավդա**» և շատ ուրիշ թերթերում, տարբեր լեզուներով, առանձին գրքույկներով, բազմամիլիոն օրինակներով:

Տանկային զորքերի
գեներալ-մայոր Բորիս
Սուլայան

...«**Մեր զավակներ, կարմիր բանակի մարտիկներ, մենք մեծագույն խանդավառությամբ հետևում ենք ձեր պայքարին: Եղե՛ք ձեր ժողովրդին արժանի, մեր զավակներ... Սկսված գործը մինչև վերջ հասցրեք, մինչև վերջ ջախջախեք ու մեր հողից դուրս չարտեք գերմանական զավթիչներին: Ոչ մի թույլ մի մոռացեք, որ հիտլերյան արյունարբու բորենու դեմ մղվող պատերազմում վճռվում է Սովետական Միության բախտը: Բազմապատկեցեք ձեր զենքի ուժը, էլ ավելի կոփեցեք ձեր սրտերը: Կանգ մի առեք ոչ մի դժվարության առջև, քար ու քանդ արեք Ֆաշիստական ամբողջությունները, ոչնչացրեք նրանց տեխնիկան և կենդանի ուժը: Անընդհատ շարժվեցեք դեպի արևմուտք...**

...Սովետական հայրենիքի քաջ պաշտպաններ, մեր հայրենիքը հզոր է սովետական ժողովուրդների բարեկամությամբ: Մեր ավագ եղբայր ռուս մեծ ժողովրդի գլխավորությամբ մարտնչեցեք թշնամու դեմ մեր եղբայրական ժողովուրդների հետ կողք-կողքի, ձեռք-ձեռքի տված: Ռազմաճակատներում ամրապնդեցեք անխախտ բարեկամությունն ու եղբայրությունը: Հիշեցեք, որ այդ եղբայրության, ժողովուրդների բարեկամության մեջ է մեր հզոր հայրենիքի, Սովետական Միության անպարտելիությունը»:

Նամակն իր կռվող զավակներին հիշեցնում էր Հայոց ահարկու, դեռ չապաքինված, վերքի պես մխացող թուրքերի ձեռքով բնաջնջումների, եղեռնի զարհուրելի օրերի մասին, և կոչ անում ամբողջ հոգով ատել ոճրագործին, որը ելել է նորից արյան մեջ խեղդելու հազիվ խաղաղված իր հայրենիքը: Թող իր զավակները հաղթեն զարհուրելի թշնամուն և փառքով վերադառնան հայրենի տուն, որ կարողանան արժանապատվորեն ապրել: Հայ ժողովուրդը խոնարհվում էր իր ընկած հերոս զավակների անհայտ շիրիմներին և հպարտության վսեմ զգացումով փառաբանում իր քաջագուններին...

Հայ ժողովուրդը նամակում պատմում էր այն աշխատանքի մասին, որին օր ու գիշեր լծվել էր նա թշնամուն ջախջախելու համար. բանվոր, գեղջուկ, մտավորական... Նա մաղթում էր իր զավակներին հաղթական վերադարձ...

Նամակը, ինչպես ասացի, կարդացին բոլոր ազգերի մարդիկ: Նրանցից յուրաքանչյուրի համար դա իր կոչն էր, իր զգացմունքների անհուն նվիրումը, իր խանդաղատանքը, սիրո խոստովանությունը զավակներին:

1943 թվականին Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքը կտրուկ շրջադարձ էր կատարել: Ահռելի երկիրը, որ հյուսիսից-հարավ և արևմուտք բռնված էր պատերազմի որոգայթի մեջ, անհաշվելի զոհերի, աներևակայելի խիզախումների ու սխրանքների գնով՝ հզոր գալարումներով ազատագրվում էր նվաճված լիմելու նսեմ զգացումից:

ԿՈՒՐՍԿԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

1943 թվականն էր, հուլիս ամիսը: Ստալինգրադի ճակատամարտում կորցրած ստրատեգիական նախաձեռնությունը վերականգնելու մտադրությամբ գերմանական հրամանատարությունը ծրագրեց խոշոր հարձակում **Կուրսկի** շրջանում և այնտեղ կուտակեց 900 հազարանոց զորք, 10 հազար հրանոթ և ականանետ, մոտ 3000 տանկ, 2000-ից ավելի ինքնաթիռ...

...Կուրսկի 50-օրյա ճակատամարտում ջախջախվեց թշնամու երեսուն դիվիզիա, այս թվում՝ յոթ տանկային:

Կուրսկի ճակատամարտում թշնամուն կործանիչ հարված հասցրեց **11-րդ գվարդիական բանակը**, որի հրամանատարն էր **Հովհաննես Բաղրամյանը**:

Նա ճակատամարտում թշնամու հարձակման դեմ անառիկ պաշտպանություն կազմակերպելու և հակահարձակման ռազմա-մարտավարական պլաններ մշակելու և իրագործելու բարձր հմտության և արվեստի տեր զորավար էր:

Հովհաննես Խաչատուրի Բաղրամյանը իր ռազմական մկրտությունը ստացել է 1915 թվականին, երբ որպես կամավոր շարքային զինվոր մարտի նետվեց եղեռնի բերան նետված հարազատ ժողովրդին իր հնարավորությունների չափով օգնելու համար: Նա ընդամենը 18 տարեկան էր:

Իսկ երբ հաղթեց հեղափոխությունը, և օրերը քիչ խաղաղվեցին, հնարավորություն ունեցավ Ռազմական բարձրագույն կրթություն ստանալ և սովետների լայնարձակ երկրում զինվորական բարձր պաշտոնների մշակակվել այստեղ ու այնտեղ: Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցեց գեներալ-մայորի կոչումով:

Մասնակցեց Կիևի պաշտպանությանը, Դոնի Ռոստովի ազատագրմանը,

Մարշալ
Հովհաննես Բաղրամյան

Մոսկվայի մոտ սովետական զորքերի հակահարձակմանը՝ որպես **11-րդ գվարդիական բանակի հրամանատար**: Կուրսկի ճակատամարտի ընթացքում նրա հրամանատարական տաղանդով ղեկավարվող **11-րդ բանակը** ջախջախեց գերմանական զորքերի օրլովյան խմբավորումը և ազատագրեց Վոլխովը, Օրյոլը, Բրյանսկը:

Այս հաղթանակներից հետո նա նշանակվեց **Առաջին մերձբալթյան ռազմա-ճակատի հրամանատար**: Նրա հրամանատարությամբ զորքերը Բելոռուսիան, Մերձբալթիկան ազատագրելուց հետո հասել էին Արևելյան Պրուսիա և ջախջախել թշնամու զորքերը վերջնականապես:

Պատերազմի ավարտից հետո մարշալի կոչումով բազմաթիվ զինվորական բարձրագույն պաշտոններ է վարել:

Սակրավոր զորքերի հրամանատար, գեներալ-մայոր Գրիգոր Բաղյան

Հայ ժողովուրդը սիրում է նրան և հպարտանում, որովհետև նա ոչ միայն իր գործի սքանչելի գիտակն էր, այլև հայ ժողովրդի ճշմարիտ զավակը, մեծ հայասեր, անկախ այն բանից, որ իր զինվորական բարձրագույն ծառայությունները կատարել է ոչ Հայաստանում: Պարգևատրվել է Սովետական Միության բազմաթիվ բարձրագույն շքանշաններով, դարձել է Սովետական Միության կրկնակի հերոս, գրել է օպերատիվ-ստրատեգիական բնույթի հոդվածներ, ռազմագիտական աշխատություններ, իր հուշերի գիրքը:

Այս քիչ խոսքերը՝ մեծ զորավարի մասին:

Վերադառնալով Կուրսկ, որտեղ կռվում էր նաև Ստալինգրադի փառահեղ հաղթանակից հետո այստեղ հասած **76-րդ հրաձգային հայկական դիվիզիան**:

Բազմաթիվ զորահրամանատարներ, սպաներ, զին-

վորներ իրենց պսակեցին փառքի դափնիներով: Հայ զորահրամանատարներ, որոնք դիվիզիաներ էին մարտի տանում. սակրային զորամասի հրամանատար **Գրիգոր Բաղյանը**, հեծելազորային վաշտի հրամանատար **Գ. Արզումանյանը**, տանկային դասակի հրամանատար **Ա. Մանուկյանը**, մեքենայացված զորամասի հրամանատար **Ն. Հարությունյանը**, 5-րդ տանկային բանակի հրամանատար **Համազասպ Բաբաջանյանը**, ռազմաճակատի քաղվարչության պետ **Ս. Գալաջևը**, ռազմական խորհրդի անդամ **Ս. Մարտիրոսյանը**... Նրանք հիրավի տաղանդավոր զորահրամանատարներ էին: Իսկ զինվորները... սպաները... Նրանք նետվում էին բոցերի մեջ հաղթանակի հասնելու վճռական կամքով:

...Սակրավոր սերժանտ **Վազգեն Մնացականյանը** մինչև Կուրսկի ճակատամարտի հաղթական ավարտը

Տանկային դիվիզիայի հրամանատար, մարշալ Համազասպ Բաբաջանյան

վնասագերծել էր **1100** ական, անվնաս դարձնելով հարձակվող զորքերի ճանապարհը: Նրա մասին ասում էին. **«Վազգեն Մնացականյանը 1100 անգամ շոշափել է մահը, ոլորել նրա ոսկրոտ ձեռքերը և հաղթել»**: Այս մասին կարելի է կարդալ Երևանում հրատարակվող **«Կոմունիստ»** թերթի 1943թ. օգոստոսի 22-ի համարում:

Այսպես. Կուրսկի շրջանում մղված մարտերում ձեռք բերված հաղթանակի մի մասը պատկանում էր նաև Հայոց զավակներին...

ԵՐԿՐՈՐԴ ՃԱԿԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

1943 թվականի նոյեմբերի 28-ից դեկտեմբերի 1-ը Իրանի մայրաքաղաք **Թեհրանում** տեղի ունեցավ երեք տերությունների ղեկավարների՝ **Իոսիֆ Ստալինի**՝ ԽՍՀՄ, **Ֆրանկլին Ռուզվելտի**՝ ԱՄՆ, **Ուինստոն Չերչիլի**՝ Մեծ Բրիտանիա, համատեղ կոնֆերանսը, որտեղ քննարկվեց ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից Եվրոպայում ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ երկրորդ ճակատ բացելու հնարավորությունները:

Որոշվեց Եվրոպայում երկրորդ ճակատ բացել Ֆրանսիայում, 1944թ. մայիսի 1-ից ոչ ուշ:

1944 թվականի հունիսի 6-ին բացվեց **Երկրորդ ճակատը**: Անգլո-ամերիկյան զորքերը ափ իջան Ֆրանսիայի հյուսիսում:

Ռումինիան, որ աջակցում էր Գերմանիային՝ պատերազմ հայտարարեց նրա դեմ, Բուլղարիան՝ նույնպես: Հոկտեմբերին խորհրդային զորքերը մտան Հունգարիա, Հարավսլավիա, Չեխոսլովակիա, ազատագրվեց Անդրբեռը՝ Նորվեգարիա, Հարավսլավիա, Չեխոսլովակիա, ազատագրվեց ֆաշիստական Գերմանիայի գիայի հյուսիսային մասը: Եվրոպան ազատագրվեց ֆաշիստական Գերմանիայի լծից: Ռազմական գործողություններն արդեն Գերմանիայի բուն տարածքում էին:

Ու. Չերչիլը, Ֆ. Ռուզվելտը, Ի. Ստալինը
Դրիմի կենֆերանսում

1945 թվականն էր: Փետրվար: Երեք պետությունների առաջնորդներ **Ի. Ստալինը**, **Ֆ. Ռուզվելտը**, **Ու. Չերչիլը** այս անգամ հանդիպեցին **Դրիմի Յալթա** քաղաքի կոնֆերանսում:

Պատերազմը թևակոխել էր ավարտական փուլ, և այս կոնֆերանսում համաձայնություն կայացվեց Գերմանիայի վերջնական ջախջախման, նրա նկատմամբ դաշնակցային հսկողության, ռազմատուգանքների, ետպատերազ-

մյան աշխարհի կազմակերպման, հատկապես **Միավորված Ազգերի Կազմակերպություն** ստեղծելու ընդհանուր քաղաքական սկզբունքների շուրջ: Դրիմի կոնֆերանսն ընդունեց **«Ազատագրված Եվրոպայի մասին դեկլա-**

րացիա», որով դաշնակից տերությունները համաձայնեցրին իրենց գործողությունները եվրոպայի քաղաքական և տնտեսական խնդիրները լուծելիս:

1945թ. մայիսի 2-ին խորհրդային զորքերը գրավեցին Բեռլինը, մայիսի 8-ին ֆաշիստական Գերմանիան կապիտուլյացիայի ենթարկվեց: Իսկ հուլիսի 17-ից օգոստոսի 2-ը Բեռլինի մոտ գտնվող Պոտսդամ քաղաքում կայացավ նորից երեք տերությունների ղեկավարների՝ Պոտսդամի կոնֆերանսը: Այս կոնֆերանսի հիմնական հարցը Գերմանիայի ապառազմականացումն էր, նրա լիակատար զինաթափումը, զինված ուժերի արձակումը, մոնոպոլիաների և ռազմական արդյունաբերության վերացումը, մացիոնալ-սոցիալիստական ֆաշիստական կառավարության ոչնչացումը: Եվ էլի ուրիշ հարցեր, որոնք վերաբերում էին պետությունների մոր սահմաններին, ռազմատուգանքներին, պատերազմի հանցագործներին պատժելուն...

ՎԵՐՋԻՆ ՄԻ ԶԱՆԻ ԽՈՍՔԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԻ ԱՆՑԱԾ ՈՒՂԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան դուրս գալով Երևանից՝ անցավ Հյուսիսային Կովկասով, ազատագրեց Չախափնյա Ուկրաինայի բազմաթիվ քաղաքներ ու բնակավայրեր, այդ թվում Դոնի Ռոստովը, Խարկովը, մասնակցեց Ստալինգրադյան ճակատամարտերին: Կուրսկի ճակատամարտում մարտնչեց Բելգորոդի ուղղությամբ, այնուհետև ֆաշիստներին ջախջախեց Վիտեբսկի շրջանում, Կուռլանդական թերակղզում, ազատագրեց Բելոռուսիայի և Մերձբալթիկայի բազմաթիվ քաղաքներ ու բնակավայրեր: Իր մեծ և հաղթական մասնակցության համար Հայկական 76-րդ դիվիզիան պարգևատրվեց Լենինի շքանշանով:

Հայկական 408-րդ հրաձգային դիվիզիան իր մարտական նկրտությունն ստացավ 1942թ. սեպտեմբերին, Նովոռոսիյսկի շրջանում, այնուհետև պաշտպանեց Տուապսի բնագծերը՝ արգելելով սևծովյան այդ շրջանից գերմանացիների ներխուժումը:

«Լենինի»
շքանշան

Հայկական 409-րդ հրաձգային դիվիզիան իր հերոսական մարտական ուղին անցավ Հյուսիսային Կովկասի Մոզդոկի շրջանից, մասնակցեց Դնեպրի ճակատամարտերին, հասավ Եվրոպա, ազատագրեց Ավստրիան, Չեխոսլովակիան, կրեց Կիրովգրադյան և Բրատիսլավյան, Յասսի-Քիշնևի անվանումը, արժանացավ Բոգդան Խմելնիցկու շքանշանին:

Մենք չգիտենք հաշիվն այն հայ մարտիկների ու հրամանատարների, ովքեր սովետա-ֆիննական պատերազմից հետո համալրել են Հայաստանում տեղակայված 136-րդ, 138-րդ դիվիզիաները, որոնք կռվեցին Ստալինգրադի ճակատամարտում, նրա և՛ պաշտպանական և՛ շրջապատված թշնամուն ջախջախելու ընթացքում:

«Բոգդան
Խմելնիցկու»
շքանշան

Ստալինգրադյան այս ճակատամարտում մեքենայացված բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ **Ասքանազ Կարապետյանը**, որը Դոնի Ռոստովի, Դոնբասի, Մելիտոպոլի ազատագրական ճակատամարտերին արդեն գեներալ-մայոր էր և դիվիզիայի հրամանատար:

Դնեպրը առաջին գետանցողներից էր գեներալ-մայոր **Անդրանիկ Ղազարյանի** դիվիզիան: Այս դիվիզիան Ուկրաինայի մայրաքաղաք Կիևի ազատագրմանը մասնակցելուց հետո, հասավ մինչև Պրահա:

Հայկական 390-րդ հրաձգային դիվիզիան դաժան մարտեր մղեց Կերչում... Այս դիվիզիան այնքան մեծ կորուստներ ունեցավ այստեղ... Ջոհվեց նաև նրա հրամանատար գնդապետ **Սիմոն Ջաքյանը**:

Սևաստոպոլը պաշտպանում էին նաև «Սևաստոպոլ» հաժանավի հայ նավաստիները՝ կապիտան **Միհրան Պետրոսյանի** հրամանատարությամբ:

Այս ճակատամարտերին մասնակցած մյուս հաժանավերում նույնպես շատ էին հայ ծովայինները:

Հայկական 89-րդ Թամանյան դիվիզիայի ճակատամարտերի մասին թեթևակի պատմել ենք: Նկարագրելով այդ դաժան կռիվները, համարում ենք, թե նկարագրել ենք պատերազմի հսկայածավալ մարտադաշտի բոլոր մասերում ընթացող կռիվները:

Թամանյանը Գրոզնու մատույցներից սկսելով իր հաղթական երթը՝ անցավ Մալգոբեկով, Նովոռոսիյսկով, Վերխնե-Բականսկով, Թամանով, Կերչով, Սևաստոպոլով, Բելոռուսիայի, Վարշավայի և Լեհաստանի բազմաթիվ շրջաններով, ազատագրելով 9000 բնակավայր, գետանցեց Օդերը և մասնակցեց Բեռլինի փողոցային կռիվներին: Ի նշանավորումն 89-րդ հայկական դիվիզիայի հաղթական արշավի՝ նրա դրոշին ամրացվեցին **Կարմիր Աստղի, Կարմիր Դրոշի և Կուտուզովի 2-րդ** աստիճանի շքանշաններ:

«Կուտուզովի»
շքանշան

Երկու ամիս շարունակ, բազմիցս ետ շարտելով թշնամու կատաղի գրոհները, Թամանցիները պաշտպանեցին **Ֆրանկ-ֆուրտի և Բեռլինի** կարևորագույն հենակետերը:

Բեռլին գրոհող հայերից, բացի թամանցիներից, որի հրամանատարն էր **Նվեր Սաֆարյանը**, մարտեր էին մղում նաև գվարդիայի գեներալ-մայոր **Սերգեյ Կարապետյանի** հրաձգային և գնդապետ, հետագայում մարշալ, Սովետական Միության հերոս **Համազասպ Բաբաջանյանի** տանկային դիվիզիաները:

Հայկական այս երեք դիվիզիաները մարտեր էին մղում Բեռլինի փողոցներում:

Գեներալ-մայոր
Ասքանազ Կարապետյան

Պատերազմն ավարտվել էր **Արևմուտքում**: Բայց այն պետք է դեռ ավարտվեր նաև **Արևելքում**:

1945 թվականի օգոստոսի 9-ին, կատարելով դաշնակցային պարտականությունները, Խորհրդային Միությունը պատերազմի մեջ մտավ **Յեռավոր Արևելքում**, խաղաղօվկիանոսյան ավազանում, **Ճապոնիայի** դեմ: Խորհրդային զորքերը ջախջախեցին Քվանտունյան բանակը, ազատագրեցին Մանջուրիան, Յյուսիսային Կորեան, Հարավային Սախալինը, Կուրիլյան կղզիները:

1945 թվականի օգոստոսի 6-ին ԱՄՆ-ը Ճապոնիայի **Հիրոսիմա** և օգոստոսի 9-ին **Նագասակի** քաղաքների վրա նետեց ատոմային ռումբեր...

1945 թվականի սեպտեմբերի 2-ին **Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը, որն սկսվել էր 1939 թվականի սեպտեմբերին՝ ավարտվեց**:

Սակայն մինչև պատերազմի մասին այս ակնարկի ավարտը ևս մի քանի էջ նրանց մասին, ովքեր հավերժացել են **Հայոց հիշողության ներսում**:

ՀԱՅ ԾՈՎԱՅԻՆՆԵՐԸ

1944 թվականին լույս տեսավ Սովետական Միության նավատորմի ծովակալ, Սովետական Միության հերոս **Հովհաննես Ստեփանի Իսակովի «ՍՍՀՄ ռազմածովային նավատորմը Հայրենական մեծ պատերազմում»** ծավալուն աշխատությունը, իսկ 1946 թվականին նա լույս ընծայեց նաև **«Հայ ծովայինները Հայրենական մեծ պատերազմում»** գիրքը, որտեղ նա հավաստում է.

Ա. Իսահակյան, Հ. Իսակով, Մ. Սարյան

«Հայրենական պատերազմի տարիներին մեր նավատորմում չկար զորքի, զենքի կամ մասնագիտության մի տեսակ, որտեղ հայ ծովայինները ակտիվ մասնակիցներ, իրենց գործի վարպետներ չլինեին»:

Հովհաննես Իսակովը ծնվել է Կարսի մարզում երկաթուղայինի ընտանիքում: Սովորել է Թիֆլիսում, Պետրոգրադի ծովային դասընթացներում: 1918 թվականին Բալթիկ ծովում հեղափոխական նավաստիների հետ մասնակցել է գերմանական նավատորմի դեմ մղած ծովային մարտերին:

Ավարտելով Լենինգրադի Ռազմածովային ակադեմիայի բարձրագույն դասընթացները, գրավել է բազմաթիվ պաշտոններ՝ դարձել Ռազմածովային ժողկոմի տեղակալ: Կոորդինացրել է Բալթյան նավատորմի և Կարմիր բանակի գործողություններն ընդդեմ Ֆինլանդիայի: Ստացել է մարշալի կոչում և Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ 1941 թվականին նշանակվել Յյուսիսարևմտյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարի տեղակալ և ռազմական խորհրդի անդամ: Նա մեծագույն ներդրում ունի Բալթիական և Սևծովյան ռազմական նավատորմների մարտական գործողությունների պլանների մշակ-

ման, ցամաքային զորքերի օժանդակման ու էվակուացման, ծովափնյա պաշտպանության կազմակերպման գործում: Նա վիրավորվել է, վիրահատվել, սակայն մնացել մարտական դիրքերում՝ վարելով ռազմածովային ուժերի գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնը:

Հայ ծովակալը զբաղվել է նաև ռազմածովային խնդիրների գիտական աշխատանքով և այդ թեմաներով ունի բազմազան ուսումնասիրություններ:

Առանց խորանալու նրա մարդկային հոգեբանական էության խորքերը՝ արտագրենք հանրագիտարանային նրա կենսագրության վերջին հատվածը:

«Հ. Ս. Իսակովը 1937-ին պաշտպանել է դիսերտացիա «Ճապոնացիների օպերացիան Ցինդաոյի մոտ 1914-ին» և ստացել ռազմածովային գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան: Մասնակցել է ռազմածովային ուժերի մարտական կանոնագրքի մշակմանը: Լինելով պաշտպանության ժողկոմի տեղակալ, նա մի շարք գործնական ու տեսական միջոցառումներ է մշակել և պետական բարձր մակարդակի հասցրել Սովետական Միության ռազմածովային ուժերի պատմության հիմնական պրոբլեմների մշակման, Հայրենական մեծ պատերազմում նավատորմի դերի լուսաբանման և երկրորդ համաշխարհային պատերազմի փորձի ուսումնասիրման հարցերը: 1947-ին նշանակվել է հային պատերազմի փորձի ուսումնասիրման հարցերը: 1947-ին նշանակվել է «Ծովային ատլաս»-ի երեք հատորների խմբագրական կոլեգիայի նախագահ: Այն նվիրված է նավագնացա-աշխարհագրական, ֆիզիկա-աշխարհագրական և ռազմա-պատմական հարցերին: Ատլասի առաջին հատորի համար Իսակովին շնորհվել է պետական առաջին կարգի մրցանակ»:

Իր ասպարեզի բազմաթիվ ընկերությունների անդամ էր: Անդամ էր նաև Հայկական աշխարհագրական ընկերության, ինչպես նաև՝ ՍՍՀՄ գրողների միության, քանի որ գրել է ծովային կյանքին վերաբերող ավելի քան 250 հրաշալի պատմվածքներ, ակնարկներ և ուսումնասիրություններ ծովայինների, հայազգի ծովակալ **Լ. Սերեբրյակովի** և Սովետական Միության կրկնակի հերոս **Նելսոն Ստեփանյանի** մասին...

«Պարգևատրվել է Լենինի 6, Կարմիր դրոշի 3, Հայրենական պատերազմի առաջին աստիճանի, Ուշակովի առաջին աստիճանի, 2 Կարմիր Աստղի, Հարավսլավական, Լեհական և այլ շքանշաններով...»:

Ահա, այս սքանչելի հայորդին գրեց իր հայրենակից ծովայինների մասին:

...Բալթյան նավատորմում ծովային հրետանավորներից էր կապիտան, ապա փոխ-ծովակալ **Արտավազ Սագոյանը**: Նրա հրետանին Բալթիական ջրերում ճանապարհ է բացել հարվածող բանակների համար:

...Նավարայի ծովածոցում և ֆիննական ափերում մղված մարտերում աչքի ընկավ և Կարմիր դրոշի շքանշանով պարգևատրվեց 418-րդ ականոթ փոքրիկ ռազմանավի հրամանատար, լեյտենանտ **Համբարձում Մարտիրոսյանը**... Նրանք երկուսն էլ բազմաթիվ շքանշանների ասպետներ են:

Փոխ-ծովակալ
Արտավազ Սագոյան

...Բալթյան նավատորմում հերոսի մահով ընկան շատ հայ ծովայիններ... Նրանք իրենց փոքրիկ ռազմանավերի վրա էին ընդունում թշնամու հեռաձիգ թնդանոթների կատաղի կրակը, պաշտպանելով սովետական սուզանավերի անցումը Լենինգրադից Կրոնշտադտ...

ՀԱՅ ՕԴԱՉՈՒՆԵՐԸ

...Ծովային ավիացիայի հայ օդաչուներով ղեկավարվող օդանավերը ռազմա-ճակատի առաջավոր գծում էին:

Բալթյան նավատորմի 35-րդ գրոհային ավանգարդի երիտասարդ օդաչու, Կարմիր դրոշի շքանշանակիր, կրտսեր լեյտենանտ **Հարություն Փոքսուլյանը** 1944 թվականի սկզբին, հարձակման մեկ ու կես ամսվա ընթացքում 12 մարտական թռիչք կատարեց, ռմբագրողային հարվածներ հասցրեց թշնամուն, իր մարտական ընկերների հետ ցած գցեց հակառակորդի 6 ինքնաթիռ և վնասեց 3 նավ: Նույն գնդի գրոհային օդաչու, կրտսեր լեյտենանտ **Մնացական Ջանսուլյանը** հատկապես մեծ արիություն և խիզախություն ցուցաբերեց 1944 թվականի մարտի 8-9-ին՝ Նարվայի մոտ, Վայվարա կայարանի շրջանում: Նա մի քանի անգամ գրոհեց թշնամու զորքերի կուտակումների և տրանսպորտի վրա, պայթեցրեց ռազմամթերքի պահեստը և ոչնչացրեց հրետանու երկու կետ: Թշնամին մեր ինքնաթիռների խմբի վրա էր նետում զենիթային մրրկային կրակ և թույլ չէր տալիս մանևրելու: **Ջանսուլյանը**, անջատվելով յուրայիններից, խոյընթաց իջնում է դեպի թշնամու զենիթային մարտկոցը և 400 մետր բարձրությունից ռումբերի դիպուկ հարվածով ոչնչացնում այն: Հակառակորդի զենիթային մի ուրիշ մարտկոց խփում է Ջանսուլյանի օդանավը: Արկը պայթում է խցիկում, օդաչուն վիրավորվում է դեմքից: Այդ վիճակում **Ջանսուլյանը** գրոհի է գնում և ոչնչացնում թշնամու մյուս մարտկոցը ևս... Գիտակցությունը համարյա կորցրած, արյունաքամ վիճակում նա շարունակեց իր օդանավը տանել ռազմա-ճակատի գծով... Խնդիրը կատարելով՝ վայրէջք կատարեց օդանավակայանում...

...Սպիտակ ծովի անդրբևեռային ավիացիայի ջոկատում էր ծառայում հետախույզ օդաչու, կապիտան **Ալեքսանդր Պողոսովը**: Նրա հետախուզական տվյալներով սառցահատերը հաջողությամբ առաջնորդում էին մեր դաշնակիցների տրանսպորտային նավերը, որոնք ԱՄՆ-ից և Անգլիայից գեներ, ռազմական տեխնիկա և այլ տեսակի նյութեր էին բերում Սովետական Միություն...

Անգոր են... բոլոր կռիվները նկարագրել... Բայց այն, ինչի մասին որոշակի պատմվում է, կամ որոշակի տրվում է անունը՝ բազմապատկեք հազարներով:

Հայ օդաչուները...

Լվովի շրջանում մղված մարտերում կործանիչի օդաչու **Սուրեն Ավետիսյանը** արդեն ոչնչացրել էր մի քանի թշնամական ինքնաթիռ... Այդ օրը օդ բարձրանալով հանդիպում է հակառակորդի 9 ռմբակոծիչների, որոնց հետ մարտի բռնվելով՝ խփում է երկուսին: Օդանավակայան վերադառնալիս, վայրէջքի ժամանակ, նա նկատում է, որ դեպի մեր օդանավակայանն է շտապում թշնամու ռմբակոծիչը: Սպառվելու վրա էր վառելանյութը, վերջացել էին փամփուլոտները... Նա գիտեր, որ մեռնելու էր, բայց խոյահարում է ինքնաթիռը և կյանքի գնով պաշտպանում

օդանավակայանը... Դժվարությամբ շրջելով մեքենան, նա ուղղվում է դեպի թշնամու ռմբակոծիչը: Երկու մեքենաներ մխրձվում են իրար մեջ և նրանց վառվող բեկորները իրար խառնված երկնքից թափվում են գետինին:

Իսկ **Նելսոն Ստեփանյանը**... Նրա մասին արդեն պատմել ենք... Նրա, որն արժանացել է «Բալթիկայի մրրկահավ» անվանը և Սովետական Միության կրկնակի հերոս էր...

Այսպես. այս էլ որերորդ անգամ հայ ժողովրդին տրված էր կատարելու իր առաքելությունը: Նա իր թանկագին արյան գնով, կռվելով ռուսական և եվրոպական լայնարձակության ներսում, կռվում էր իր փոքրիկ, սրտի չափ **Հայրենիքի** համար...

Պատերազմը պատերազմ էր, և սոսկալի էր: Սովետական Միությունը կորցրեց 20 միլիոն մարդ... Այս 20 միլիոնի **250 հազարից ավելին նրա ամենափոքր հանրապետության՝ Հայաստան երկրից էր**: Այսքանը միայն բուն Հայաստանից, թե որքան հայեր զոհվեցին մյուս հանրապետություններից և տանից, թե որքան հայեր զոհվեցին մյուս հանրապետություններից և տանից, թե որքան հայեր զոհվեցին մյուս հանրապետություններից՝ անհայտ է... Անհայտ Ռուսաստանի ընդհանուր բանակում հավաքագրվածներից՝ անհայտ է... Անհայտ է նաև պատերազմող Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում զորակոչված հայազգի զինվորների և սպաների զոհերի թիվը: ԱՄՆ-ի բանակում ծառայում էին 20 հազար, իսկ Անգլիայի և Ֆրանսիայի բանակներում 30 հազար հայ:

Հայտնի, բայց նաև անհայտ է ամենուր բռնկված պարտիզանական շարժումներին մասնակից զոհված հայերի թիվը: Եվ նրանց թիվը, որ կռվող բանակից հանում և աքսորում էին 37-ականների մեղադրանքներով... Կռվող զինվորին, հրամանատարին կրակների միջից ջոկել և դուրս բերել՝ հայտարարելով ժողովրդի թշնամի և սրտին ուղղել ավելի զարհուրելի գնդակը, քան թշնամունք էր: Որտեղ է գրված մնալ սոսկալի պատմություն, եթե ոչ միայն Խորհրդային պատմության արյունոտ էջերում:

ՍՓՅՈՒՌԸ ԵՎ ՖԱՇԻՉՄԸ

Պատմենք այն հայերի մասին, որոնք ապրում էին **Սփյուռք** կոչվող տարածքում, որն ի վերջո Երկրագնդի ողջ բնակելի տարածքն է և որտեղ, Մեծ Եղեռնից հետո հայերից ավելի էր բազմամարդ դարձել: Հայեր, որոնք ընդամենը 25 տարի առաջ ջարդից մազապուրծ կարողացել էին հաղթահարել աշխարհի միջօրեականներն ու զուգահեռականները՝ կանգ առնել այնտեղ, որտեղ նրանց ընդունել էին, որովհետև ընդունողները գիտեին, որ նրանք աշխատասեր են, անխաբոյալ են, ազնիվ են, լեցուն են շնորհակալության զգացումով, հանդեպ նրանց, ովքեր թույլ են տալիս ապրել իրենց երկնքի տակ...

Նրանց, ովքեր թույլ են տալիս ապրել իրենց երկնքի տակ...

Գաղթական հայերը, որոնք արդեն դարձել էին **Սփյուռքահայեր**: Նրանք՝ սփյուռքահայերը, ի՞նչ էին մտածում այս անագորույն պատերազմի մասին, որը կոչվում էր Համաշխարհային երկրորդ պատերազմ և որը նաև իրենց սրտի չափ Հայաստանինն է:

Ասել ենք արդեն. առաջադեմ ողջ մարդկության կողքին ֆաշիզմի դեմ պայքարեց նաև մեկուկես միլիոն սփյուռքահայություն. Հյուսիսային և Հարավային

Ամերիկայից, Եվրոպայից, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներից: Դեռևս 1935 թվականին ֆաշիստական Իտալիայի զավթումները դիմագրավելու համար, Եթովպիայում հիմնվեց **Հայ համայնքի միությունը**: 1936 թվականին հայերի ջանքերով Հալեպում ստեղծվեց **Սիրիայի հակաֆաշիստական ճակատը**: Այնտեղ, ուր ֆաշիզմը սպառնում էր ազատությանն ու անկախությանը, **Հայոց ուժերը** պայքարի առաջին գծի վրա էին:

Հայրենական Մեծ պատերազմի առաջին իսկ օրից սփյուռքահայությունն ըստ ամենայնի, օժանդակեց նրա հաղթական ելքը ապահովելու գործին:

Պատերազմի ողջ ընթացքում սփյուռքահայությունը միավորվեց **Ազգային ճակատներում**. Ամերիկահայ ազգային խորհուրդը, Ֆրանսիայի Հայերի ազգային ճակատը, Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների ընկերությունը, Հայ ազգային խորհուրդը Սիրիայում և Լիբանանում, Հայ մշակույթի բարեկամների միությունը Եգիպտոսում, «**Երևան**» մշակութային միությունը Բուլղարիայում, ԽՍՀՄ բարեկամների միությունը Իրանում, Խորհրդային Հայաստանի պաշտպանության լիգան Պաղեստինում, Հայաստանի բարեկամների միությունը Կիպրոսում, Հայ կենտրոնը Ուրուգվայում:

Հազարավոր սփյուռքահայեր դաշնակից բանակների շարքերում կռվեցին ֆաշիստական Գերմանիայի և նրան ընկերացած մյուս ֆաշիստական պետությունների բանակների դեմ:

Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի բանակներում ընդգրկված հազարավոր հայեր մասնակցեցին Եվրոպայում, Հյուսիսային Աֆրիկայում, Բիրմայում, Հնդկաստանում, Չինաստանում, Խաղաղօվկիանոսյան կղզիներում բռնկված ճակատամարտերին:

Սփյուռքահայերը մասնակցեցին և շատ անգամ ղեկավարեցին ֆաշիստներից օկուպացված երկրներում՝ Ֆրանսիայում, Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Հարավսլավիայում, Չեխոսլովակիայում, Լեհաստանում, Ղազախիստանում, Իտալիայում **դիմադրական-պարտիզանական շարժումը**:

Գուրգեն Յանիկյան

Այս դիմադրական շարժումներին միացան Գերմանիայից փախած ավելի քան 3000 հայ ռազմագերիներ...

Նրանցից շատերը զոհվեցին, շատերը տանջամահ արվեցին գեստապոյում... Բայց զոհվածների ու տանջամահ արվածների տեղը դատարկ չէր մնում: Գալիս էին նորերը ու դաժան գոտեմարտում պայքարը շարունակվում էր:

Բայց նաև գործեցին թիկունքում: Պատմել սփյուռքահայ **Գուրգեն Յանիկյանի**՝ Պարսից ծոցից մինչև Սովետական սահման գցած երկաթուղու մասին մանրամասն պարտավոր են: Սակայն նրա մասին պիտի ընդարձակ խոսեն, երբ հասնեն 70-ական թվականներին... Հիմա միայն մի քանի խոսք հիշյալ երկաթուղու մասին: Երկաթուղի, որ հարյուրավոր ամերիկյան զինվորների կյանք փրկեց...

Ամերիկյան նավերը **Լա Մանշով** մարդասիրական օգնություն՝ սնունդ և զինամթերք էին տանում Սովետական Միություն: Գերմանական սուզանավերը խորտակում էին այդ նավերը: Դաշնակիցների գերագույն հրամանատարությունը որոշում է օգնությունը տեղ հասցնել **Պարսկական ծոցից** երկաթուղի կառուցելով մինչև Խորհրդային Միության սահմանը:

Ըստ մասնագետների հաշվումների պետք է նոր կառուցվող երկաթուղին ավարտվեր մեկ տարվա ընթացքում: Կառուցումը հանձնարարվեց հայ ճարտարագետ **Գուրգեն Յանիկյանին**: **Պարսկական ծոցից** մինչև **Թեհրան-Թավրիզ**, մինչև **Ջանջան** կայանը, որտեղից Խորհրդային կառավարությանն էր հանձնվում Միացյալ Նահանգներից եկող մարդասիրական օգնությունն ու զինամթերքը՝ 12 ամսվա փոխարեն կառուցվեց 6,5 ամսում: **Յանիկյանն** այդ աշխատանքը կատարեց հրեշավոր պայմաններում՝ ծանր տեղանքներով, արժանապատվության և պատասխանատվության մեծ զգացումով, հայի համառ կամքով... փրկելով հարյուրավոր ամերիկացի զինվորների կյանքը...

Գուրգեն Յանիկյանի մասին դեռ առիթ կունենանք խոսելու...

ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՅԵՐ...

ԱՄՆ-ի 10-միլիոնանոց բանակի բոլոր զորատեսակներում, բոլոր ռազմական գործողություններում ծառայել են 20.000 ամերիկահայեր: 1940թ. ԱՄՆ-ում ավելի քան 200.000 հայ էր ապրում:

Ֆաշիզմի դեմ պատերազմ մեկնած 20.000 ամերիկահայ:

Զինվորների մեծ մասը վերադարձել է հաղթանակով, սակայն քիչ չեն եղել նաև հերոսաբար զոհվածները (շուրջ 500 հոգի), վիրավորները (5000-ից ավելի) և անհայտ կորածները (մոտավորապես 50 հոգի):

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին Միացյալ Նահանգների ամենաբարձր կոչում ունեցող հայազգի զինվորականը գեներալ **Հայկ Շեքերջյանն** էր, որը 1942թ. այդ կոչմանն էր արժանացել նախագահ **Ֆրանկլին Ռուզվելտի** կողմից: Դեռևս երիտասարդ հասակում դրսևորել էր քաղաքացիական բացառիկ խիզախություն: Նա տասնվեց տարեկան էր, երբ քաջաբար նետվել է սաստիկ հրդեհվող տան մեջ՝ փրկելով մի կնոջ ու նրա երեխային: Նա ԱՄՆ-ի Ուեստ-Փոյնթի ռազմական ակադեմիա ընդունված և ուսանած առաջին հայազգի զինվորականն էր, որը, հաջողությունների հասնելով, Առաջին աշխարհամարտից հետո ծառայել է Անտանտի զորքերի կազմում:

Ամերիկահայ բարձրաստիճան զինվորականների շարքում իրենց խիզախությամբ փայլել են նաև ամերիկյան բանակի հրամանատար **Ջեք (Սիրակ) Նահիկյանը**, գնդապետներ՝ **Քլոր Բուչախը**, **Սարգիս Զարդարյանը**, **Հարրի Դագլյանը** և այլք:

Հայկ Շեքերջյան

Հետևակային ծառայության մեջ դրսևորած անհատական հերոսության համար երկրի երկրորդ բարձրագույն պարգևին՝ **Առանձնահատուկ ծառայության խաչ** շքանշանին արժանացել է շտաբի սերժանտ **Հենրի Կալափյանը** (հետմահու), ծովային ծառայության մեջ՝ փոխիրամանատար **Կենդրիկ Ջանյանը**, գնդապետ **Հարրի Կիզիրյանը** և առաջին կարգի լեյտենանտ **Վիկտոր Մաղաքյանը**: Խիզախության համար **Արծաթե աստղ** բարձր շքանշանով պարգևատրվել են 52 ամերիկահայեր, որոնցից 5-ը՝ հետմահու: Անգնահատելի նվիրվածության և օրինակելի ծառայության համար **Երախտիքի լեգեոն** շքանշանի են արժանացել գնդապետ **Քլոդ Բուչախը**, փոխգնդապետ **Արամ Թութելյանը**: Օդաչուի սխրանքի համար բարձր պարգևի՝ **Առանձնահատուկ օդանավորդության խաչ** շքանշանի են արժանացել 44 ամերիկահայեր, որոնցից 2-ը՝ հետմահու: Անձնական խիզախության և պատերազմական դժվարի հանգամանքներում օգնության հասնելու համար սահմանված **Ջինվորական** շքանշանով պարգևատրվել են 11 ամերիկահայեր, որոնցից 1-ը հետմահու:

Ջենյա Թոփալյան

Ամերիկահայ հերոսների նախակարապետը ծնունդով վանեցի, առաջին կարգի շարքային **Վարդան Աղաբաբյանը** էր Սփրիգֆիլդից, որը պարգևատրվել էր ամերիկյան ռազմական բարձրագույն երկու շքանշաններով: Նա մասնակցել էր Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերին, վիրավորվել 14 անգամ:

1941թ. դեկտեմբերի 7-ին Խաղաղ օվկիանոսում ամերիկյան 86 ռազմանավերի նկատմամբ ճապոնիայի իրականացրած հարյուրից ավելի ռմբակոծումների ժամանակ՝ Փերլ-Հարբորում իր զինվորական պարտքը կատարելիս զոհվել է առաջին ամերիկահայ զինծառայողը՝ կրտսեր եմթասպա **Ջենյա Թոփալյանը** (պատերազմի ավարտից հետո Բոստոնի փողոցներից մեկը կոչվել է նրա անունով):

Հիմա նրա մասին, որի խիզախությունը, թերևս բոլոր պատերազմների ընդգրկումով, անգերազանցելի է և թվում է անիրական... բայց այս պատ-

Հարրի Դաղլյան

Վիկտոր Մաղաքյան

Միացյալ Նահանգների բացառիկ և ամենաբարձր պարգևին՝ **Կոնգրեսի Պատվո շքանշանին** (որով ամերիկյան բանակում պարգևատրվել էր ընդամենը 87 մարդ) արժանացել էր ամերիկահայ հերոս, ավագ լեյտենանտ **Էռնեստ Դերվիշյանը** իր անօրինակ և գրեթե առասպելական խիզախության համար, որ նա ցուցաբերել էր 1944թ. մայիսին իտալական Միսեռնա վայրում: Կատաղի ընդհարման ժամանակ կորցնելով իր մարտական ընկերներին և մեն-մենակ Խայտնվելով թշնամական շրջափակման մեջ՝ նա կարողացել էր ռազմական արվեստի իր աներևակայելի հմարքներով գերել հակառակորդի միանգամից 45 զինվոր, խլել 3 գնդացիոր և 10 ատրճանակ: Պատերազմից հետո գնդապետի աստիճանով զորացրված **Էռնեստ Դերվիշյանը** զբաղեցրել է ռազմական բարձր պաշտոններ. եղել Ամերիկյան ազգային լեգեոնի փոխիրամանատար, ռազմական ու պետական տարբեր հարցերով խորհրդական:

Էռնեստ Դերվիշյան

Այս կռիվներում շատ ամերիկահայեր արժանացան **Ամերիկյան հերոսի կոչման**. տանկիստներ, ծովայիններ, ինժեներա-տեխնիկական զորքերի մարտիկներ, շարքային զինվորից մինչև բարձրաստիճան սպաներ, նավաստիներ, օդաչուներ, հրետանավորներ... Երբեմն կռվում էին երկու եղբայրներ միաժամանակ, կամ նույնիսկ ամբողջ ընտանիքներ:

Հայերը չափազանց բարդ ու վտանգավոր հանձնարարությունները կատարել են խիզախությամբ և արժանացել Ամերիկյան պետության բարձր պարգևների... Հայ օդաչուները «**Թռչող բերդ**» օդանավերով ռմբակոծել են Բեռլինը, Մյունխենը, Համբուրգը, Շտուտգարտը, մոտ բերելով հաղթանակի օրը: Ամերիկահայ քաջեր, որոնք իրենց մահկանացուն կնքեցին ահեղ մարտերում. **Կոչտոյանը՝** զոհվեց Բրիտանական կղզիները պաշտպանելիս, եղբայրներ **Միհրան, Թորոս և Միսակ Սապունջյանները, Հայկ և Սարգիս Գավալճյանները, Ժիրայր Ջարգավարյանը**, քսանամյա **Չարլզ Տերտերյանը**: Հետաքրքիր է Բեռլինում 32 մարտական թռիչք կատարած և ռմբակոծած օդաչու **Տերտերյանի** մոր նամակը «**Լրաբեր**» թերթի խմբագրությանը.

«**Ձավակս վրեժ առավ իր գերդաստանի այն անդամներուն, որոնք նախորդ պատերազմու ատեն գերմաններու մեղսակցությամբ և քաջալերությամբ սպանվեցան... Ան նաև վրեժ առավ նախորդ պատերազմին ջարդված հարյուր հազարավոր հայերու**»:

Բազմաթիվ ամերիկահայեր մասնակցել են 1945թ. ապրիլի 27-ին **Էլբա** գետի վրա դաշնակից երկրների և ռուսական զինվորների հիշարժան հանդիպմանը:

Ամերիկյան բանակի բոլոր ռազմատեսակներում ծառայել են նաև հարյուրավոր հայուհիներ, ընդ որում, ավելի քան քառասունը՝ ռազմածովային ուժերում, մյուսները՝ հետևակում և ռազմաօդային ուժերում:

Ամերիկահայերն իրենց ուժերն ու մտավոր կարողությունները ներդրել են նաև

«**Ներքին ծակատում**»՝ ներգրավվելով ռազմամթերային, նավաշինարարական և ռազմական այլ արտադրություններում, ընդհուպ՝ ատոմային ռումբի ստեղծմանը: Երեսուներկուամյա ատոմագետ Դոկտոր **Հարրի Դագլանն** իր տաղանդի ծաղկման շրջանում, ատոմային ռումբի ստեղծմանը նախորդած փորձարկումների ժամանակ, պայթյունի զոհ է դարձել: Այս ասպարեզում իրենց դրսևորել են նաև **Ջոն Օհանեսյանը, Սիմոն Էքիզյանը**, փոխհամաճարար **Արամ Փարունակը**: Ռազմական ասպարեզում իրենց գիտելիքներն են ծառայեցրել պատերազմական դեպարտամենտի հատուկ վկայագրով պարգևատրված ավագ սերժանտ **Հերոլդ Շահնազարյանը**, քիմիկոսներ՝ մայոր **Ջավեն Նալբանդյանը**, փոխգնդապետ **Կարլ Դոքմեջյանը**: Վերջինիս ստեղծած վառելիքային հզոր կործանիչ տանկը գործադրվել է Իտալիայի նվաճման ժամանակ:

Ամերիկյան Բարձրաստիճան
շքանշաններ

«Առանձնահատուկ
ծառայության
խաչ»

«Արծաթե
աստղ»

«Երախտիքի
լեգեոն»

«Առանձնահատուկ
օդանավության
խաչ»

Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին ամերիկահայերն անձնուրաց ծառայել են նաև ռազմական բժշկության ասպարեզում: Իսկ լուսանջլեսաբնակ վիրաբույժ փոխգնդապետ **Լևոն Ասճյանն** առանձնահատուկ էր Լոնդոնի ռազմական գլխավոր հիվանդանոցում իր իրականացրած բացառիկ պլաստիկ վիրահատություններով: Ամերիկյան բանակում իրենց անձնագոհությամբ ու հոգատարությամբ աչքի են ընկել հայազգի զինվորական բուժբույրերը, մասնակցել նաև աշխարհի տարբեր մայրցամաքներում Ամերիկյան կարմիր խաչի իրականացրած փրկարար աշխատանքներին: Հայերի տաղանդով, քաջությամբ և նվիրվածությամբ հիացել ու հպարտացել են ամերիկյան բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, պետական ու ռազմական գործիչներ:

Պատերազմի տարիներին հայրենասիրական մղումով ոտքի էին ելել ամերիկյան տարբեր քաղաքների հայկական կենտրոնները: Օրինակ՝ **Նյու Յորքի Ամերիկահայերի կոմիտեն** ամբողջ պատերազմի ընթացքում հանգանակել և ռազմական տեխնիկա գնելու նպատակով կառավարությանն էր տրամադրել մի քանի միլիոն դոլար, որով գնվել էին «**Հայաստանի ոգի**», «**Արարատ**» և այլ

հայաշունչ անուններ կրող ինքնաթիռներ ու նավեր: Սան Ֆրանցիսկոյի հայերն իրենց հանգանակած միջոցներով **Հայկական կոմիտեի** անունից 1942թ. օգոստոսին Ամերիկյան կարմիր խաչին են նվիրել «**Մասիս**» երկաթուղային կառաչարը, իսկ երկրի ռազմական կարիքների համար միայն 1943թ.՝ 1 մլն. դոլար: «**Ֆրեզոնյի ամերիկահայ քաղաքացիների լիգայի**» և անհատ հայ

նվիրատուների ջանքերով 1942-1944թթ. ընթացքում հավաքվել է շուրջ 8,5 մլն. դոլար և այլն:

Ֆաշիզմի դեմ պայքարի ծակատագրական տարիներին ամերիկահայ տարբեր կուսակցությունները միասնականություն են դրսևորել ոչ միայն իրենց քաղաքացիական պարտքի կատարման, այլև՝ հեռավոր հայրենիքին նյութապես և բարոյապես սատարելու գործում: Այդ մասին է վկայում 1941թ. օգոստոսին Նյու Յորքում տեղի ունեցած զանգվածային հանրահավաքի ժամանակ ԽՍՀՄ կառավարությանն ուղղված ամերիկահայության հետևյալ դիմումը, «**Մենք, ամերիկահայերս, որոնց բնիկ երկիրը կը պաշտպանէ Կարմիր բանակը, կը զգանք, որ պարտաւոր ենք օգնելու Սովետ Միութեան, պայքարելու մինչև այն ատեն, երբ ամբողջ աշխարհի երեսէն կը ոչնչացուի ֆաշիզմը**»:

Ցավոք չկարողացանք գտնել բոլոր հերոսների նկարները, որոնց անունները հիշեցինք և որոնք պարգևատրվեցին ամերիկյան բարձրաստիճան շքանշաններով:

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ ՄԻՍԱԷ ՄԱՆՈՒՇՅԱՆԸ

Ծնողները Մեծ Եղեռնի զոհերից էին: Ինքը Լիբանանի որբանոցներից մեկում էր մեծացել ու կրթություն ստացել: 20 տարին չբոլորած **Միսաք Մանուշյանը** տեղափոխվել է Ֆրանսիա:

Բանաստեղծ էր: Նրբազգաց հոգու տեր այն անձերից, որոնք ուր էլ որ լինեն, իրենց հայացքը հեռվից հեռու ուղղում են **Մայր Հայրենիքի** կողմը՝ պաշտամունքի մի ներքին անբացատրելի խոնարհումով:

«**Երբոր պատմության աշխարհացույցին վըրա
կը դիտեն անցյալդ հընավանդ,
Ու կը հավաքեն խորհուրդներս համայն՝
գըծելու կյանքիդ պատկերն իմ գրչով,
Ինձի կ'երևիս խորհրդդանշան մարտիրոսության
և համբերանքի...
խորհրդանշան՝ անխախտ հավատքով արդար
իդեալի մ'անվերջ ծըգտումին**»:

Նա Ֆրանսիայում լույս է ընծայում «**Ջանք**» գրական-գեղարվեստական հանդեսը, ապա նաև «**Ջանգու**» շաբաթաթերթը: Նա այս մամուլի էջերում ֆրանսահայությանը ներկայացնում էր խորհրդային Հայաստանը, որպես բոլոր գաղթավայրերի համար հեռվից փայլող փարոս, ներբողում այն հավատարիմ ու սիրող որդու հոգու ջերմությամբ:

Նրա բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն լույս տեսավ Փարիզում, ապա և Երևանում «**Իմ երգը**» խորագրով, ավա՞ղ, նրա մահից հետո:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի օրերին **Միսաք Մանուշյանն** իր ընկերներ **Դավիթ Դավթյանի, Շահե Տատուրյանի, Արփիար և Լուիզ Ասլանյանների, Սիրաք Բաղդասարյանի, Մելքոն Գեղոնու, Հովհաննես Մարտիկյանի** և մյուս հայ հայրենասերների հետ համախմբվեցին դիմադրական

շարժման ներքո՝ ստեղծեցին «Ֆրանսահայ ազգային ճակատ» պարտիզանական ջոկատներ, դիմադրության ընդհատակյա կազմակերպություններ, անլեգալ մամուլ, որոնք ունեին տեղական կոմիտեներ՝ Մարսելում, Փարիզում, Լիոնում, Գրենոբլում և այլուր:

Միսաք Մանուշյան

Խորտակեցին 20 զինվորական գնացք:

Ավելանում էր խմբի մարտական հաշիվը և տարածվում նրա համբավը: Փարիզը օկուպացրած ֆաշիստական իշխանությունները մղձավանջի մեջ էին: Գեստապոն ահռելի ջանքերի էր գործադրում հայտնաբերելու համար **Մանուշյանին** և նրա ընկերներին:

1943 թվականի նոյեմբերի 16-ին մատնությամբ՝ գեստապոն ձերբակալեց **Մանուշյանին** և նրա խմբի 22 պարտիզաններին: Երեք ամիս նրանց Փարիզի Ֆրեն բանտում ծանր խոշտանգումների ենթարկելուց հետո, 1944 թվականի փետրվարին Փարիզի ֆաշիստական զինվորական տրիբունալը քննեց խմբի գործը: Դատարանում **Միսաք Մանուշյանը** հայտարարեց, որ ինքը ազատության զինվոր է պարտիզանների ղեկավար և իր նպատակն է ոչնչացնել ֆաշիստ օկուպանտներին:

Մանուշյանն ու իր 22 ընկերները գնդակահարվեցին Փարիզում 1944 թվականի փետրվարի 21-ին:

Մահվանից առաջ նա կնոջը գրեց իր վերջին նամակը.

«Իմ սիրելի Մելինե, իմ սիրելի որբուկս:

Շուտով, այս կեսօրից հետո՝ ժամը 15-ին կգնդակահարվենք: Ինչ կարող ենք գրել. իմ մեջ ամեն ինչ անորոշ է և միաժամանակ շատ պայծառ: Ես

Մանուշյանն ու իր խումբը
գնդակահարությունից առաջ

մտել եմ ազատության բանակը, որպես կամավոր զինվոր և ես մեռնում եմ երկու մատ հեռու հաղթանակից և նպատակից: Երջանկություն նրանց, ովքեր պիտի ապրեն մեզանից հետո և պիտի վայելեն վաղվա խաղաղության և ազատության քաղցրությունը: Մեռնելուս պահին հայտարարում եմ, որ ես ոչ մի ատելություն չունեմ գերմանական ժողովրդի դեմ և ոչ ոքի դեմ, յուրաքանչյուրը կստանա իր արժանի պատիժը կամ վատթարագույնը: Պատերազմից հետո, որ այլևս երկար չպիտի տևի, գերմանական ժողովուրդը և մյուս ժողովուրդները պիտի ապրեն խաղաղ կերպով և եղբայրաբար. երջանկություն բոլորին:

...Եթե հնարավոր է իմ հիշատակարանս տար Հայաստան...»:

Ֆրանսիացի բանաստեղծ Լուի Արագոնը իր այս բանաստեղծությունը վերնագրել է «Մանուշյանի խումբը»:

«Մահվան վերջին շնչում ո՛չ փառք պահանջեցիք,
Ո՛չ արցունք ու աղոթք, ո՛չ երգեհոն՝ երգով,
Տասնմեկ տարի գնաց, արագ ու վաղանցիկ,
Երբ դուք կռվում եք ձեր հասարակ զենքով,
Հեռացնելով աչքից մահվան խավարն անծիր:

Ձեր պատկերներն էին փակցրել պատերին մեր,
Մորուքներով սևցա՛ծ, ազդու, սպառնական,
Արյան բծեր էին պլակատները ձեր,
Ծա՛նր էր անուններդ արտասանելն անգամ,
Եվ ամեն ոք ձեզնից պիտի ահաբեկվեր:

Հպա՛րտ ֆրանսիացիներ, այնժամ մարդիկ անցնում,
Չէին ուզում նայել ձեզ ցերեկով պայծառ,
Բայց ձեր պատկերի տակ, հենց որ օրն էր մթնում,
Գրում էին՝ «Մեռան Ֆրանսիայի համար»:
Եվ այգը գիշերից խոսքն էր այդ բաժանում:

Պաղ եղյամն էր պատել հայրենիքին իմ հեզ
Փետրվարի վերջին, երբ դուք պիտի մեռնեիք,
Այդժամ ձեզանից մեկը այսպես խոսեց անբեկ.
«Երջանկություն բոլոր սերունդներին գալիք,
Գերման ժողովրդին ես չեմ ատում երբեք:

Մնաք բարո՛վ, վարդեր, վիշտ ու բերկրանք անհուն,
Մնաս բարո՛վ, արև, հողմեր, մնաք բարով...
Իսկ դու ամուսնացիր, իմ սե՛ր, իմ լու՛յս անհուն,
Դու, որ կերջանկանաս մի այլ, նո՛ր աշխարհով,
Երբ վշտերդ թողած՝ կապրես երևանում:

Ձմռան արևշողն է օծել բլուրը տաք,
Այս բնության թովքից սիրտս է մղկտում,
Մեզանից հետո կգա արդարություն և կյա՛նք,
Իմ Մելինե՛, իմ սե՛ր, դու իմ որբուկ անտուն,

Ապրիր և ունեցիր մի քաջարի զավակ»:
Քսաներեքն էին՝ հրացանների դիմաց,
Քսաներեք հոգի՝ անժամանակ մարող,
Քսաներեք օտար՝ մեզ հետ եղբայրացած,
Եվ նրա՛նք էլ, կյանքը մեռնելու չափ սիրող,
«Կեցցե՛ Ֆրանսիան» էին գոչում՝ ընկնելով ցած:

Լուի Արագոն

Լուի Արագոնը նաև այն կարծիքին էր, թե **«Հայ ժողովրդին նկարագրելու համար ֆրանսիացի բանաստեղծները թուղթ ու թանաք քիչ չեն գործածել, բայց հայ ժողովուրդը թանաքի փոխարեն իր արյունն է թափել Ֆրանսիայի ազատագրության համար»:**

Մանուշյանի խմբի անունով, որոնց մեծ մասը հայեր էին, փողոցներ կան Փարիզում, Մարսելում, Մանուշյանի անունով փողոցներ Ֆրանսիայի Առնոլդ Լե Գոնես, Գառդան, Բանյոյ քաղաքներում, դպրոցներ Երևանում, Լենինականում...

Նա հետմահու արժանացավ Ֆրանսիայի ամենամեծ պարգևին. **«Պատվո լեգեոն»** շքանշանին...

Գնդակահարվեցին կամ ֆաշիստական ճամբարներում տանջամահ արվեցին Ֆրանսիայի դիմադրության ներքին ուժերի հայ մարտիկներից շատերը... Իրոք շատերը:

Ֆրանսիացի մեծամուն գրող **Վիկտոր Հյուգոն** իր ժամանակին ասել է.

«Մեռածները, ինչպես ողջերը, մասնակցում են մեր մարտերին»:

Այս ոսկե խոսքերը վերաբերվում են բոլոր ժամանակների մեռածներին:

Սոսականաչ մյուռոն բոլոր զոհվածների հիշատակին, այսօր, վաղը և ընդմիշտ:

...ԵՎ ՍՓՅՈՒՌԻ ՄՅՈՒՄ ԶԱՎԱԿՆԵՐԸ

Դիմադրության պայքարի պարտիզանական շարժման ալիքը ծավալվեց նաև Հունաստանում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում, Հարավսլավիայում, Իտալիայում, Լեհաստանում, Գերմանիայում, Սերբիայում, Չեխոսլովակիայում: Հայերը միշտ այս պայքարի առաջին շարքերում էին: Հայերն իրենց բազում զոհերով, իրենց հերոսական, քաջարի գործերով...

Սփյուռքահայերը նաև որոշել էին բոլոր հայաբնակ երկրներում.

«Կազմակերպել ձեռնարկներ և օգնել ձեռնարկներու՝ ի նպաստ Սովետական Միության և Սովետական Հայաստանի...»:

Եվ կազմակերպեցին. ամերիկահայերը, ուրուգվահայերը, արգենտինահայերը, սիրիահայերը, լիբանանահայերը, եգիպտահայերը, պաղեստինահայերը, կիպրոսահայերը, իրանահայերը, իրաքահայերը... Եվ այն բոլոր տեղերում, որտեղ նույնիսկ հայկական ամենափոքր համայնքներն էին: Հայերը համախմբվել էին: **Սա էլ Հայոց բնավորության մի երանգն է. վտանգի պահին համախմբվել...**

Չենք խոսում այն մասին, թե ինչպես այս հայ համայնքները, մեծ միջոցներ հավաքելով, Խորհրդային Միություն էին ուղարկում դեղորայքի, բժշկական պիտույքների, հագուստի ծանրոցներ:

1943-44 թվականների ընթացքում Հայաստանին տրված սփյուռքի հայկական կազմակերպությունների կարևոր օգնությունը թերևս **«Սասունցի Դավիթ»** տանկային շարասյան համար միջոցների հանգանակությունն էր:

Լիբանանում լույս տեսնող **«Զարթոնք»** թերթը **«Սասունցի Դավիթ»** տանկային շարասյան համար միջոցների հավաքման առիթով գրել է. **«...Մայր Հայրենիքը կոչ կնե իր բոլոր զավակներուն հավաքելու համար իր բարոյական դրոշի տակ, հավաքական ծիգով պաշտպանելու համար մեր հավաքական հայրենիքը՝ Խորհրդային Հայաստանը... Դասալքությունը հայկական առաքինություն մը չէ ու չի կրնար ըլլալ: Ապացույցը... հայ մարտիկների ներկայությունն է կրակի առաջին գծերուն վրա: Ապացույցը մեր հայրենիքի միահամուռ ծիգն է, գիշեր ու ցերեկ ծխացող անոր գործարաններն ու գերազանցությամբ պարգևատրված մեր թիկունքի աշխատավորներն են, իր 10 զավակները հայրենիքին զոհաբերող Անուշ Օհանյաննին են»:**

1944 թվականի սկզբին արդեն խորհրդային գործարանները ավարտեցին **«Սասունցի Դավիթ»** շարասյան 21 տանկերից բաղկացած արտադրությունը: Սա ողջ հայության Սփյուռք կոչված տարածքի, համընդհանուր կամքի ու ցանկության արդյունքն էր, որին գումարվել էր նաև Մայր Էջմիածնի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը, որ այդ ֆոնդին նվիրեց 800 հազար ռուբլու արժողությամբ թանկարժեք նվերներ ու զարդարանքներ, 1000 անգլիական ֆունտ ստեռլինգ և 50 հազար ռուբլի սովետական դրամ...

«Սասունցի Դավիթ» շարասյան տանկերից

Սփյուռքը մոր հանգանակություն սկսեց՝ **Բաղրամյանի** անվան տանկային մոր շարասյան համար: Սակայն մինչ կամբողջանար այս աշխատանքը՝ պատերազմն

ավարտվեց: Այն աշխարհից խլեց 50-55 միլիոն մարդու կյանք, 20 միլիոնը Խորհրդային Միությունից, մոտ 300 հազարը հայությունից: Այն գումարվեց ընդամենը 25 տարի առաջ Հայոց կյանքից խլված երկու միլիոն մարդու կյանքին:

...Վիթխարի, ահարկու հազարավոր տարիներ անընդմեջ պատերազմների չղաղարող զարհուրանքի մեջ ամենազարհուրելին, աննկարագրելին 20-րդ դարի այս պատերազմը, ի վերջո, մարդկության չարագործ ուղեղից դուրս կորգեց հյուլեական զենքի գաղափարը և ի կատար ածեց ամենայն դաժանությամբ: Այն փորձարկվեց ճապոնական **Հիրոսիմա և Նագասակի** քաղաքների վրա...

Մենք դեռ առիթ կունենանք խոսել այդ ահարկու զենքի և մարդկության մեծ

սարսափի մասին... Իսկ հիմա հաղթանակի ցնծությունն է... Հիմա ողորմի պիտի տանք զոհվածներին և կենաց արև մաղթենք այդ զարհուրելի պատերազմից ողջությամբ ելած ապրողներին:

Մի պարզ հաշվետվություն «Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի» վերջին հատորից.

«...Հայրենական մեծ պատերազմի ամբողջ ընթացքում հայ ժողովրդի զավակները պատվով կատարեցին իրենց հայրենասիրական պարտքը, անձնուրաց կերպով մարտնչեցին թշնամու դեմ: Տասնյակ հազարավոր հայ քաջորդիներ արժանացան շքանշանների ու մեդալների: Հայաստանի 107 զավակների (38-ը հետմահու) շնորհվեց Սովետական Միության հերոսի կոչում: Հայորդիներից առաջինը Սովետական Միության հերոսի կոչում շնորհվեց տանկիստ Կարապետ Սիմոնյանին, օդաչու Լազար Չափչախյանին: Առաջիններից էին Հունան Ավետիսյանը և Ապավեն Ռոստոմյանը, որոնք հետմահու արժանացան հերոսի կոչման: Կրկնակի հերոսի կոչման արժանացան գնդապետ Նելսոն Ստեփանյանը և Սովետական Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը: Հերոսական սխրանքների համար 27 հայ քաջեր դարձան Փառքի շքանշանի երեք աստիճանների ասպետներ: 60-ից ավելի հայ զեներալներ պատերազմի ընթացքում ղեկավարեցին խոշոր զորամիավորումներ: Առանձնապես փայլեց Սովետական Միության մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանի, ավիացիայի մարշալ Արմենակ Խանփերյանցի (Խուդյակով), զրահատանկային զորքերի մարշալ Համազասպ Բաբաջանյանի, Սովետական Միության նավատորմի ծովակալ Հովհաննես Իսակովի զորավարական տաղանդը»:

ԻՆՇ Ե ՀԵՏԱԽՈՒՅՁԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հետախույզի մասնագիտությունը հեռու է ռոմանտիկ արկածախնդրությունից և իրականում նրա հիմքում դրված են նվիրվածությունն ու քրտնաջան աշխատանքը: Հասկանալ լրտեսին և լրտեսությունը սովորական իմաստով՝ թերևս անհնար է մեզ՝ անտեղյակ մահկանացուներին: Հնուց ի վեր բոլոր ազգերի հետախույզները զբաղվում են տեղեկության հայթայթմամբ, ընդ որում այնպիսի տեղեկության, որը հատկապես թաքցվել և թաքցվում է «**օտարի աչքերից**»:

Հետախույզի աշխատանքը պահանջում է ստեղծագործական մոտեցում, ինչի շնորհիվ հնարավոր է դառնում «**մանրուքներից**» և բոլորին հայտնի տվյալներից անել պետությունների համար երբեմն ճակատագրական նշանակություն ունեցող հետևություններ: Այդ իսկ պատճառով, հետախույզից պահանջվում է ֆիզիկական պատրաստվածություն, նպատակասլացություն, տոկունություն, աշխատասիրություն և քաջություն, հուզական կայունություն, իրավիճակներն արագորեն վերլուծելու կարողություն, օտար լեզուների իմացություն, գերզգայունություն:

Պատմությանն ուղղված հետադարձ հայացքը նկատելի է դարձնում, որ նշված հատկանիշները բնորոշ են մեր ազգի ներկայացուցիչներին: Պատմական փորձություններին դիմակայելու անհրաժեշտությունն առավել է զարգացրել գործի նկատմամբ պատասխանատու վերաբերմունքը, գիտակցված անձնագործությունը:

Աշխատանքի առանձնահատկության և քաղաքական վայրիվերումների պատճառով հայազգի հետախույզների մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ հայ հասարակությանը:

Սակայն ԽՍՀՄ հատուկ ծառայությունների պատմության տարբեր փուլերում գրանցվել է նրանց գործունեության հերոսական և ողբերգական էջերը:

Թե որտեղ են շատերի գերեզմանները՝ հայտնի չէ:

«Հավատացե՛ք ինձ, վերլուծելով ճակատամարտերի ելքերը՝ ես ականա եկել եմ այն եզրակացության, որ շատ մարտերի բախտը վճռել են ոչ այնքան հետևակի խիզախությունը կամ հեծելազորի ու հրետանու քաջությունը, որքան այն անիծյալ և անտեսանելի զենքը, որը կոչվում է լրտեսություն» - Նապոլեոն Բոնապարտ:

Իսկ կենտրոնական հետախույզական վարչության նախկին տնօրեն Մակբրունը ասել է.

«Մեր դարի բոլոր պատերազմները, այդ թվում և Առաջին համաշխարհային պատերազմը, սկսվել է այն բանի հետևանքով, որ տեղեկության անբավարարության և վատ վերլուծության պատճառով իրավիճակը սխալ է գնահատվել»:

Այս խոսքերի ճշմարտացիությունը հաստատում է հետևյալ փաստը.

Մի անգամ, 1970 թ 1971 թվականն էր, ակադեմիկոս Ն. Ն. Ինոզեմցևը, ելույթ ունենալով ԽՍՀՄ Արտաքին գործերի նախարարության կոլեգիայի ընդլայնված նիստում, որտեղ իրավիճակ էին արտաքին քաղաքական միջոցառումների նիստում, որտեղ իրավիճակ էին արտաքին քաղաքական միջոցառումների

ալանավորման վարչության աշխատողներ, պատմեց մի հետաքրքիր դեպք: Ամերիկյան գիտնականները, որոնք այդ ժամանակ տարված էին ԷՅՄ-ի միջոցով կանխատեսումների կատարմամբ, մեքենայի մեջ մուտքագրեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին եվրոպայում տիրող իրադրության պարամետրերը, և մեքենան ցույց տվեց, որ այդպիսի պատերազմ ուղղակի չի եղել, այսինքն՝ օբյեկտիվորեն չպետք է լիներ...

Շվեդ գիտնական Սալստրենը նշել է, որ եթե Գերմանիայի առաջնորդները իմանային, թե ինչ ներուժ ուներ ԽՍՀՄ-ը պատերազմի նախօրեին, ապա տաս անգամ կմտածեին, թե արժե՞ արդյոք հարձակվել: «**Բարբարոսա**» պլանով հաշվարկվում էր միայն չորս-հինգ շաբաթ: Հիտլերը թերագնահատել էր Խորհրդային Միության ներուժը:

Հետախույզության ամբողջ, հատկապես վերջին երկու հարյուրամյակի պատմությունը վկայում է, որ իսկական հետախույզը, ինչ բնավորություն էլ որ ունենա, աչքի է ընկնում իր բարձր մտավոր կարողություններով:

Հետախույզությունը մեծ մտավոր կարողությունների տեր մարդկանց մրցասպարեզ է:

Պատմենք միայն հայ հետախույզներից մեկի մասին՝ ըստ **Արկադի Սարգսյանի «Հետախույզություն և հակահետախույզություն. Հայկական հետք»** գրքի:

ՀԱՅԿ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ

Գիտնական էր և տեխնոլոգիական արտաքին հետախույզության պետի առաջին տեղակալը:

Ավարտել էր Մոսկվայի Բաումանի անվան բարձրագույն տեխնիկական ուսումնարանը, ապա Մենդելեևի անվան քիմիատեխնոլոգիական ինստիտուտում պաշտպանել ատենախոսություն և ստացել քիմիական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Դեռ այս ինստիտուտում սովորելու ժամանակ Կենտրոնական Կոմիտեի որոշմամբ աշխատանքի է կանչվել Միավորված պետական

Հայկ Հովակիմյան

քաղաքական վարչության Արտասահմանյան բաժին: Ազատ տիրապետում էր անգլերեն, իտալերեն, գերմաներեն, թուրքերեն լեզուներին:

Նախքան պատերազմը ուղարկվեց Բեռլին, որպես արտաքին գործերի մշտական գործակալի գիտատեխնիկական գծով տեղակալ: Նա քիմիայի մասնագետ էր և հաջողությամբ գերմանական ֆիրմաների աշխատողներից, շահելով նրանց վստահությունը, կարողացավ հույժ կարևոր գիտատեխնիկական տեղեկություններ ստանալ, որոնք հիմնականում վերաբերում էին արդիական քիմիական տեխնոլոգիային, հակաքիմիական պաշտպանության միջոցներին, օպտիկական սարքերին, ծայնախորաչափերին և այլն: Այս տեղեկությունները շատ բարձր են գնահատվել նման թեմաներով զբաղվող խորհրդային գիտահետազոտական ինստիտուտների և Կոնստրուկտորական բյուրոների կողմից:

Ապա 1933 թվականին **Հայկ Հովակիմյանը** ուղարկվել է ԱՄՆ, որպես այս երկրի Արտասահմանյան բաժնի առաջին բաց գործակալի գիտատեխնիկական հետախույզության գծով տեղակալ, ապա մշտական գործակալ:

1940 թվականին **Հովակիմյանը** դառնում է Նյու Յորքի քիմիական ինստիտուտի ասպիրանտ, պաշտպանում դոկտորական ատենախոսություն: Նա իր կրթվածությամբ, գիտական խորագիտությամբ, զուսպ բնավորությամբ, նրբակիրթ վարվեցողությամբ, գեղեցիկ արտաքինով մեծ համակրանքի էր արժանանում բոլոր նրանց կողմից, ում հետ առիթ էր ունենում շփվելու:

Միայն 1939-40 թվականներին Խորհրդային Միությունը **Հայկ Հովակիմյանի** ղեկավարությամբ ձեռք է բերել ավելի քան 31 հազար տեխնիկական փաստաթղթեր, գծագրերի 1055 լրափաթեթ և տարբեր տեխնիկական նորությունների 163 նմուշ:

ԱՄՆ-ում **Հովակիմյանը** արդյունավետ և լավ քողարկված գործակալական ցանց էր ստեղծել շատ գիտական կազմակերպություններում, որտեղ կատար-

վում էին գաղտնի հետազոտություններ՝ ուղղված աշխարհում առաջին ատոմային ռումբի ստեղծմանը, հաշվողական, ռադիո և ավիացիոն տեխնիկայի մշակմանը, ինչպես նաև հետազոտություններ քիմիայի և ռադիոէլեկտրոնիկայի ասպարեզում: Նրա ջանքերի շնորհիվ Մոսկվայի համար ստեղծվեցին բոլոր կարևոր կապուղիները, որոնց միջոցով խորհրդային հետախույզությանը տրամադրվել է տեղեկության հոսք ԱՄՆ-ում ատոմային ռումբի արտադրության մասին: Նա միջուկային նախագծին վերաբերող առավել կարևոր տեղեկության գործակալական-օպերատիվ մշակման հեղինակն էր:

Բայց դա չի խանգարել, որ 30-ական թվականներին ստեղծված և մինչև Ստալինի մահը երկարաձգվող բռնաճնշումները շրջանցեն Մոսկվայի արտաքին հետախույզության վարչության ղեկավարությանը: Առանց հիմքի ձերբակալվում էին հետախույզները, գնդակահարվում, կամ ցմահ նետվում բանտերը: Այդպես էին հետախույզները, գնդակահարվեցին և գնդակահարվեցին նաև հայ հետախույզները: տասնյակներով բռնադատվեցին և գնդակահարվեցին:

Հովակիմյանը եղել է ատոմային ուղղության պատասխանատու: Նրա ղեկավարած վարչությանն է պատկանում միջուկային էներգետիկայի բնագաղտնի մշակմանը: Դրա շնորհիվ էր, որ պատերազմում վառում աշխատանքների կազմակերպումը: Դրա շնորհիվ էր, որ պատերազմում ծայրաստիճան հյուծված ԽՍՀՄ-ին հաջողվեց ատոմային ռումբ ստեղծել նույն ժամանակահատվածում, ինչ ԱՄՆ-ին, որն օգտվել էր Եվրոպայից էվակուացված ժամանակահատվածում, ինչ ԱՄՆ-ին, որն օգտվել էր Եվրոպայից էվակուացված ականավոր գիտնականների ծառայություններից և իրագործել իր հզոր արդյունաբերության միջոցով:

Պետանվտանգության կոմիսար **Հայկ Բադալի Հովակիմյանին** շնորհվել է գեներալ-մայորի զինվորական կոչում:

1946 թվականին զբաղվել է նաև արտասահմանյան հայությանը Խորհրդային Հայաստանում վերաբնակեցնելու հարցերով:

Հետո... նրան զորացրեցին, հնարավորություն չտալով ծառայել մինչև կենսաթոշակային ժամկետը... և զրկեցին գեներալի կոչումից: Գեներալի կոչումից զրկվեցին 16 հետախույզներ, որոնցից երկուսը հայ էին. **Հայկ Հովակիմյանը** և **Խորեն Գրիգորյանը**, որը Ներքին գործերի նախարարն էր և որը, զրկվելով զինվորական կոչումից, 1953 թվականին գնդակահարվեց:

Հովակիմյանին չգնդակահարեցին, նրան պազապես դուրս չարտեցին իրենց շարքերից, զրկելով գեներալի կոչումից և գեներալական թոշակից, վտարելով Պետանվտանգության կոմիտեի աշխատողների շենքից: Նրան չսպանեցին, այդպես իրենց «շնորհակալությունը» հայտնելով խորհրդային գերբարձր կարգի հետախույզին, որին, ատոմային ռումբի ստեղծմանը նպաստելու համար, պիտի արժանացնեին Խորհրդային Միության հերոսի կոչման:

Ստալինի մահից հետո նրան առաջարկեցին ղեկավարել քիմարդյունաբերության նախարարության ազոտի արդյունաբերության պետական գիտահետազոտական և նախագծային ինստիտուտը, որտեղ մշակում էին հեղուկ ամոնիակի բազմաթորմամբ **ծանր ջրի** ստացման եղանակը՝ միջուկային զենքի արտադրության համար:

Հովակիմյանն այս ինստիտուտում բազմաթիվ գյուտերի հեղինակ դարձավ...
Հայկ Բադալի Հովակիմյանը հանկարծամահ եղավ Մոսկվայում 1967 թվականի մարտի 13-ին սուր սրտային անբավարարությունից: Թաղված է Մոսկվայի հայկական գերեզմանոցում: Ի միջիայլոց, նրա կինը **Խաչատուր Աբովյանի** զարմուհի **Վերա Համբարձումի Աբովյանն** էր:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ԱՎԱՐՏՎԵՑ

Մենք «Մեր սուրը փառքով դրեցինք պատյան»:

Պատերազմի դդիրդները լռել էին դաշտերի վրա, լեռների լանջերին, ծովի անհունության ներսում...

Պատերազմի դդիրդները դեռ չէին լռել տառապած մարդկության հոգիներում... Աշխարհավեր թոհուրոհին մասնակցած մարդկությունը մինչև իր մահկանացուն կնքելը չպիտի կարողանար խաղաղվել... Որովհետև մինչ ի մահ նրա հետ ներս-ներսի պիտի ապրի Կորցրածը:

Իր կորցրածը պատերազմի արյունաշաղախ քուրայում, մահվան մսաղացով անցած մարդկության ամենակարևոր բաժինն էր. որդիներն էին, հայրերն էին, ջահել ու ուժով լի նրանք, որոնք կերտում են կյանքը, իրենց ավիշների ու արյան բաղդատումով ապահովում մարդկության շարունակական երթը... Նրանց երթը կանգառավ մարտադաշտում:

Պիտի սիրով և երախտագիտության զգացումով պատմեն հայրենապաշտ այն մարդու մասին, որ իր գրքերով մեր հիշողությունը պահ է տվել գալիքին...

ՍԱՍՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Սասուն Գրիգորյանը մեծ երախտավոր է Հայրենական պատերազմի, այդ պատերազմին մասնակից դարձած Հայոց որդիների մասին իր կոթողային պատմություններով... Ծնվել է 1937 թվականին: Բանաստեղծ է, հրապարակախոս և պատմաբան...

Սասուն Գրիգորյան

Իր կենսագրության մանրամասները կգտնենք նրա «**Լուսամատյանում**»: Իր հետ կարելի է ծանոթանալ իր իսկ հիմնադրած Հայոց ազատամարտի «**Ուխտատուն**» խոսուն անունը կրող թանգարանում, որի տնօրենն է և գիտական խորհրդի նախագահը: **Սասուն Գրիգորյանը** գրել է նաև հայրենական պատերազմում զոհված հայ և օտարազգի զորոհների, մշակույթի մյուս նահատակների մատենագիտությունը: Երիտասարդների հայրենասիրական ոգով դաստիարակությանը իր անուրանալի ներդրումներին որպես պատասխան՝ պարգևատրվել է «**Ժուկովի**», «**Բադրամյանի**», «**Ջորավար Անդրանիկի**» անվան մեդալներով:

Որպես ռազմական պատմաբան՝ շրջագայել է աշխարհով մեկ, գտել Հայրենականին մասնակցած հայորդիների անունները և նրանց նույնպես զետեղել

«**Հավերժության Լուսամատյանում**»: Կոթողային հուշահամրագիտարան է սա աղբյուրագիտական իր մշանակությամբ՝ սակայն գրված բանաստեղծի մեծ հուզականությամբ, այդ պատերազմում հորը կորցրած որդու խանդաղատանքով:

Խորհել ողջ մարդկության ապրումների մասին վեր է իմ ուժերից... Իմ ուժերից վեր է նաև խոսել սեփական ժողովրդի ետպատերազմյան տառապանքի մասին, հավերժական կարոտի մասին, երբ «**սերմնացանները չվերադարձան**»... Եվ ես ռուղակի նորից ու նորից թերթում եմ **Սասուն Գրիգորյանի «Հավերժության Լուսամատյան»** և «**Մուսաները չլռեցին**» երկատորյա կոթողային գրքերը: Նա բոլորիս փոխարեն արդեն արել է այն, ինչ թվում է անկարելի մի մարդու համար: Ես շրջում եմ թերթերը և նայում նրանց դեմքերին, որոնք հառնում են գրքի էջերից իմ հայացքի դեմ... Կարդում նրանց մասին տեղեկություններ: Եվ ջահել, սքանչելի այդ տղաները այնքան մտերիմ են իմ հոգուն իրենց ողջությամբ... **Սասուն Գրիգորյանը** տասնյակ տարիներ անցել է արդեն կանաչած խրամատներով, հանգած օջախներով, քաղաքից-քաղաք, ավանից ավան, թանգարաններ՝ հիշատակարաններով լեցուն, ընդարձակ մի աշխարհագրությամբ, որը միայն հիշատակարաններով լեցուն, ընդարձակ մի աշխարհագրությամբ, որը միայն Հայաստանը չէ, Կովկասը չէ, այլ Հայաստանից ձգվող ճանապարհներով մինչև Լեհաստանի անտառները, Բրեստի արյունոտ փլատակները, Ֆրանսիա, Յոն, Բաղդադից Մուրմանսկ, Արարատյան դաշտից մինչև Յեռավոր Արևելք... հավաքել է նահատակված բոլորին այս լուսամատյան գրքի էջերում, ապահովաբար պահ տվել գալիքին: «**Հուշամատյան սիրո և սխրանքի**», որը ծնվել է այրող կարոտից... հրաժեշտի անհրաժեշտությունից: Պատերազմի թոհուրոհով անցած գրող **Սերո Խանգաղյանը** գրել է.

«**Մեզ համար մի երազային հրաշք տաճար է վերականգնել զոհված զինվորի որդի, Հայաստանի գրողների միության ռազմա-հայրենասիրական գրականության հանձնաժողովի նախագահ, բանաստեղծ Սասուն Գրիգորյանը: Այդ տաճարը, խնդրում եմ, մտքը գդակներդ հանած, մաքուր ձեռքերով շոշափեք դրա նշխարները**»:

Այո՛: Որովհետև այդ գրքերի էջերում հայ սիրտն է բաբախում:

Ի՞նչ նվիրական գործ՝ օրհնության արժանի... Ի՞նչ նպատակ՝ խոնարհության արժանի... Ի՞նչ վաստակ՝ աղոթքի արժանի...

Ես փորձում եմ ճանաչել «**Մուսաները չլռեցին**» երկատորյակի հերոսներին, որոնք զոհված գրողներն են, զոհված նկարիչներն ու քանդակագործները, երաժիշտներ, դերասաններ ու ռեժիսորներ, ճարտարապետներ, լրագրողներ... Չոհվածները, որոնք չհասցրին գրել իրենց սրտերում կուտակված երգը, լույս երազները, իրենց մտապատկերում ամբողջական կառուցված շենքերն ու ու քաղաքները... իրենց մեղեդին...

Աշխարհի հողը ծայրեծայր բերրի դարձավ նրա ընդերքը խորասուզված միլիոն-միլիոնների ներկայությամբ... Եվ իմ ժողովրդի 300 հազարի ներկայությամբ... Մյուս ժողովուրդների հետ համեմատած իմ ժողովուրդը բազում անգամ քիչ թվաքանակով, սակայն տված զոհերով, նորից համեմատությամբ, շատից-շատ...

Քայլեք Հայաստանի շենքերով, մեկիկ-մեկիկ այցելեք հուշարձաններին, որտեղ փորագրված են պատերազմ մեկնած զոհվածների անունները...

Որքան շատ են... Հայոց որքան շենքեր առանց տղամարդու... Անգիջում ոգիները, որոնք իրենց մարմիններով ճանապարհի հարթեցին իրենց ետևից եկողների համար...

Նրանք դուրսագուժներ էին... Նրանք ահեղ էին, ինչպես վիպերգի հերոսները, որոնց սակայն քնքուշ հոգիներում անթեղված սերեր կային, երգեր կային, բանաստեղծություններ...

**«Արտերում երազներն են ծաղկել,
(Օ՛, սիրտ իմ, ի՜նչ հույզ կա քո բերքում),
Լծել են եզներն արծվաթև,**

Մաճկալներն ի՜նչ անուշ են հերկում:

**Հանդերից կաքավներ եկան,
Ցանեցին կարոտներ կարկաչուն,
Ցանեցին, երգեցին ու թռան.**

Կաքավներն ի՜նչ անուշ են թռչում:

Եվ ծլեց իմ կարոտը կանաչ,

Եվ դարձավ վառ երազ՝ ակոսում,

Որպես հույս, որպես սեր ու կարկաչ

Կարկաչներն ի՜նչ անուշ են հոսում...»:

(Մանուկ Հակոբյան, 21 տարեկան, զոհված)

«Անուրջներս՝ ծաղիկ, թե ընկնեմ այս մարտում,

Ինձ համար, խնդրում եմ, թող ոչ ոք չսգա...

Միայն թե իմանամ կաթնաղբյուր լեռներում

Հայրենի լճակն իմ խաղաղ կծփա...»:

(Մանուկ Հակոբյան)

«Եվ նրանք, որոնք մի օր պիտի գան

թող անվիշտ լինեն ու թող չիմանան,

Որ իրենց պայծառ գալիքի համար

ընկել է կռվում մի տղա ջահել,

Որի հոգու մեջ ցոլքն է աստղերի, որը սիրում էր

ծաղկունքը գարնան,

Եվ իր հայրենի հողը սրբազան սիրում էր,

պաշտում իր կյանքից ավել...»:

(Դերենիկ Զարխյան, զոհված)

Բացեք Սասուն Գրիգորյանի «Մուսաները չլռեցին» երկհատորյակը: Բացեք «Հավերժախոս Պանթեոնը»: Սիրով բացե՛ք, երախտագիտության զգացումով թերթե՛ք...

Նայեք նրանց լուսանկարներին: Նրանք ծայն են տալիս մեզ, ծայն են տալիս հողի ընդերքից այն անհայտ անշիրիմ զինվորները, որոնց անունները չփորագրվեց հիշատակ կոթողների վրա... Նրանց համար կառուցեցին «Անհայտ զինվորի» հուշարձան՝ հավերժական այրվող կրակով... Տարին մեկ անգամ, հաղթանակի օրը, պետության ղեկավարները ծաղկեպսակ են դնում այնտեղ... Բայց նրանք անանուն, անհայտ չեն... Ամեն մեկն ունի մի սիրտ, ուր ապահովաբար պահվել է, որտեղից հետո խորասուզվելու է մյուս սերունդի էության խորքերը...

Սոսականաչ մյուռոնով օծված սրբազան պատարագ բոլոր զոհվածների հիշատակին և ողորմի:

Հետգրություն.

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների քաղաքական գործիչ, իրավաբան, իր երկրի քաղաքական հետախուզության համակարգի ղեկավար, Եվրոպայում ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ալան Դալեսի մարդատյացության դասական օրագրի մասին:

Ալան Դալեսը «Ուժի դիրքերից՝ հավասարակշռություն պատերազմի եզրին» քաղաքական մտայնության ոգեշնչողն ու ուղղորդողն էր, «Ժողովուրդների կործանման օրագիր»՝ մարդկության ոչնչացման զարհուրելի գաղափարի հեղինակը:

Օրագիրը Ալան Դալեսի կողմից ներկայացվել է Միջազգային հարաբերությունների խորհրդի 1945 թվականի գաղտնի ժողովներից մեկի ժամանակ, ուր ներկա էին ԱՄՆ փոխնախագահ Զ. Թրումենը, ֆինանսների նախարար Զ. Մորգենթաուն, Բ. Բարուխը:

Ահա այն.

«Պատերազմը կավարտվի, ամեն ինչ ինչ-որ կերպ կհանդարտեցվի, կկարգավորվի: Եվ մենք մարդկանց հիմարացնելու ու ապուշացնելու նպատակին կնետենք այն ամենը ինչ ունենք՝ ամբողջ ոսկին, ողջ նյութական օգնությունն ու ռեսուրսները:

Մարդկային ուղեղը, բանականությունը ունակ է փոփոխության: Այնտեղ քաոս սերմանելով՝ մենք իրենց իրական արժեքները աննկատ կփոխենք կեղծերով ու կպարտադրենք նրանց հավատալ այդ կեղծ արժեքներին: Ինչպե՞ս: Մենք կգտնենք մեր համախոհներին, օգնականներին ու դաշնակիցներին հենց Ռուսաստանում:

Դրվագ առ դրվագ կխաղացվի աշխարհի ամենաանհնազանդ ժողովրդի կործանման իր ծավալով մեծագույն ողբերգությունը, իր ինքնագիտակ-

ցության վերջնական, անշրջելի մարումը: Գրականությունից և արվեստից օրինակ, մենք աստիճանաբար դուրս կմղենք նրա հասարակական էությունը, նկարիչներին հետ կսովորեցնենք, նրանցից դուրս կմղենք ժողովրդական զանգվածների հոգու խորքում կատարվող գործընթացների պատկերման ու ուսումնասիրման ցանկությունը: Գրականությունը, թատրոնը, կինոն կպատկանեն ու կփառաբանեն մարդկային ամենացածր ու զագրելի զգացումները: Մենք ամեն կերպ կօգնենք ու կբարձրացնենք այսպես կոչված արվեստագետների, որոնք կսկսեն գիտակցությունում սերմանել և մարդկանց գլուխները խցկել սեքսի, բռնության, սադիզմի, դավաճանության, այլ խոսքով՝ ամեն տեսակ անբարոյականության պաշտամունքը:

Պետության կառավարման մեջ մենք քառս և խառնաշփոթ կստեղծենք: Մենք աննկատ, բայց ակտիվորեն ու մշտապես կբաջալերենք չինովնիկների հիմարությունը, կաշառակերությունը, անսկզբունքայնությունը:

Ազնվությունը և օրինավորությունը կծաղրվեն, կդառնան անցյալի մնացուկ ու ոչ մեկին այլևս պետք չեն լինի: Ստահակությունն ու թմրամոլությունը, միմյանց հանդեպ անասնական վախն ու անամոթությունը, այլախոհությունը, ազգայնամոլությունը և ժողովուրդների հակադրումը միմյանց՝ այս բոլորը մենք կսերմանենք ծարակորեն ու աննկատ:

Եվ միայն քչերը, շատ քչերը կենթադրեն ու կհասկանան, թե ինչ է կատարվում: Բայց նման մարդկանց մենք կդնենք անօգնական վիճակի մեջ, կդարձնենք ծաղրի առարկա, կգտնենք միջոցներ նրանց զրպարտելու և հասարակության տականք անվանելու:

Այսպես սերունդ առ սերունդ մենք կսասանենք... մենք մարդկանցով կզբաղվենք մանուկ, երիտասարդ հասակից, խաղաղումարը միշտ կդնենք երիտասարդության վրա, կսկսենք կազմալուծել ու պղծել նրան: Մենք նրանցից կպատրաստենք լրտեսներ, ազատ աշխարհի կոսմոպոլիտներ: Հենց այդպես էլ մենք դա կանենք»:

Այս Ծրագիրը 20-րդ դարի կեսից, մինչև այսօր 21-րդ դարի մեր օրերն, ի կատար է ածվում ներշնչված մարդատյացությամբ: Ամենուրեք՝ Հայաստանում նույնպես: Պիտի զգույշ չլինե՞մք: Պիտի չկարողանա՞մք պաշտպանել մեր ինքնությունը, մեր ազգային բնավորությունը փոշիացնել փորձող արտաքին ու ներքին հարձակումներից:

ԱՎԱՐՏԱԿՈՇ Զ ՀԱՏՈՐՆ,
ՀԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ՝ ՀԱՋՈՐՈՒԿ

ԱՆՆԱ (ԱՆԵԼԿԱ) ԳՐԻԳՈՐԻ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ. արձակագիր, թատերագիր, դերասանուհի, բեմադրիչ, լրագրող:

Ավարտել է Երևանի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտը: Որպես հաղորդավար աշխատել է Հայաստանի հեռուստատեսության և ռադիոհաղորդումների պետկոմիտեում:

1966–1985թ.թ. որպես դերասանուհի աշխատել է Երևանի դրամատիկական թատրոնում: Նրա աչքի ընկած դերերից են՝ Մեղեա (Ժան Անույի «Մեղեա»), Եղիսաբեթ թագուհի (Շեքսպիրի «Ռիչարդ Երրորդ»), Ալիս (Դյուրենմաթի «Խաղում ենք Սթրինբերգ կամ մահվան պար»), ինչպես նաև իր հեղինակած Ռոդո-

պիս թագուհի («Ամազոններ») ողբերգությունների կանացի գլխավոր դերերը:

1978թ. Երևանի դրամատիկական թատրոնը բեմադրեց նրա «Ամազոններ» ողբերգությունը, որը հունական առասպելի միջոցով քննարկման է ենթարկում 20-րդ դար հասած և դեռ շատ հարցերում իր լուծումը չգտած կանանց էմանսիպացիայի խնդիրը:

Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվել են «Խոր ջրհորներ» (1969թ.), «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» (1974թ.), «Սիզիփոսի քարը» (1977թ.) ժամանակակից թատերգությունները:

Հեղինակը լավ գիտի փոքրիկ Էկրանի արտահայտչալեզուն, կուռ երկխոսություն կազմելու գաղտնիքը, դրվագից–դրվագ անցնելու տեխնիկական հնարավորությունները:

Եվ թատերգությունները և երեք ժամանակակից վեպերը հոգեբանական դրամաներ են ժամանակակից մարդու խղճի, պարտականությունների ու կոչման մասին, որտեղ սևեռում քննարկման առարկան հասարակության ներսում անհատի բարոյականության խնդիրն է:

Ժամանակակից թատերգություններից և վիպակներից հետո ԱՆՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԸ կտրուկ շրջադարձ կատարեց դեպի Հայոց պատմության խորքերը: Հայկական հեռուստատեսությամբ բեմադրվեցին նրա պատմական թատերգությունները՝ «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», որի դեպքերը ծավալվում են 1562թ. և պատմում է Հայոց 2-րդ տպագրիչի մասին (1980թ.), «Եկա, որ մնամ...», 1199թ. Զաքարյանների կողմից Անիի ազատագրման պատմությունն է (1982թ.): «Երկար Հեղինակը այս վերջին գործի բեմադրիչն ու դերակատարն էր նաև: «Երկար վերադարձ» (1988թ.) թատերգության հերոսը համաշխարհային համբավ վայելող հայագրի Ոստանիկ Ադոյան–Արշիլ Գորկի նկարիչն է, որի կյանքը Հայոց Մեծ Եղեռնի փախուստների միջով ողբերգականորեն ավարտվել է Միացյալ Նահանգներում:

Աննա Պետրոսյանի՝ պատմության խորքերը տանող թատերգությունների ճանապարհին անցնում է խոշոր անհատների հոգիները զննելու, ցնցող բեմավիճակներ ստեղծելու, ազգային պատմության բարդ իրադարձությունների շղթան կուռ դարձնելու բացահայտումներով: Նրա հերոսները քաջամարտիկներ են և միաժամանակ՝ բանաստեղծական հոգու և մտքի տեր փիլիսոփաներ: Հիշողության մեջ դաջվող կերպարներ, մեծաց վարքով կերտված, մտածողությամբ ու գործելակերպով ամբողջական ու ներդաշնակ, հոգու և մտքի առնականությամբ հայրենիքի համար գիտակցաբար ողջակիզվող անհատականություններ:

Լենինականի տիկնիկային թատրոնում բեմադրվել է նրա «Բյուրապատիկ» հեքիաթը: Աննա Պետրոսյանը ռուսերենից հայերեն է թարգմանել մի շարք պիեսներ, որոնք բեմադրվել են թատրոնում և ռադիոյում: Նրա բազմաթիվ ակնարկները, հրապարակախոսական հոդվածները, էսսեները տպագրվել են հանրապետության տարբեր թերթերում, ամսագրերում, ակնարկների ժողովածուներում, ինչպես նաև հաղորդվել հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով:

1985 թ. Աննա Պետրոսյանը Լենինականում հիմնադրել է իր գեղագիտական խնդիրներով նախօրինակը չունեցող Առասպելի դպրաթատրոնը, որի գեղարվեստական ղեկավարը, բեմադրիչն ու տնօրենն էր մինչև 1992 թ.: Թատրոնին կից դպրոցում թատերական արվեստին առնչվող դերասանի վարպետություն, խոսքի արվեստ առարկաներից բացի Աննա Պետրոսյանը դասավանդում էր «Հայ ժողովրդի պատմություն», «Համեմատական առասպելաբանություն», «Հայոց լեզու և բանաստեղծություն», «Հին ու նոր հայ և արտասահմանյան մշակույթ» առարկաները: Առասպելի դպրաթատրոնի նպատակն իր դպրոցահասակ սաների առջև հոգեբանական վերլուծումներով հայ և օտար հնագույն և ժամանակակից մշակույթների, նրանց ազգային բնավորությունների առանձնահատկությունները բացահայտելն էր: Դպրաթատրոնի խաղացանկում էին Աննա Պետրոսյանի «Մինուա», «Ինչպես Շարան եկավ Շիրակ», «Կաղանդ է, Կաղանդ...» ծիսաներկայացումները, «Երբ մահն է մրցակից» ժամանակակից հերոսապատումը, «Տիրամոր ճիչը» Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ողբերգությունը և առաջին մեծամասշտաբ բացօթյա «Զվարթնոց» ներկայացումը (խաղացվել է 1990 թ. մայիսի 28-ի գիշերը՝ Զվարթնոց տաճարի ավերակներում): «Զվարթնոց»-ը Հայոց հառնումի պատմությունն է արաբական նվաճումների և նախճիրների դաժան ժամանակներում: Առասպելի դպրաթատրոնի խաղացանկում էին նաև Էսքիլեսի «Պրոմեթևսը շղթայված» ողբերգությունը՝ բեմադրված Պրոմեթևսի պաշտամունքի հետ կապված ծիսական տեսարաններով, Անտուան դը Սենթ Էքզյուպերիի «Փոքրիկ իշխանը մարդկանց երկրում» հեքիաթը, Վիլյամ Սարոյանի «Հեյ, ով կա այդտեղ» թատերգությունը: Առասպելի դպրաթատրոնի վարագույրը բացվող-փակվող դարպաս էր, որի վրա դաջված էր Հայկական Լեռնաշխարհը՝ Հայոց մեծ և ամբողջական Հայրենիքը:

Հայոց ցեղասպանությանն են նվիրված Աննա Պետրոսյանի չորս փաստագրական ողբերգությունները:

«Տիրամոր ճիչը» նա բեմադրել է Առասպելի դպրաթատրոնում 1989 թ. և խաղացել կանացի գլխավոր դերը:

Հայոց ցեղասպանությանն է նվիրված նաև «Բանտախուց 7160» ողբերգությունը, որը 1999 թ. բեմադրվեց Աննա Պետրոսյանի հիմնադրած «Հիշողության բեմ» թատրոնում: 2000 թ. «Բանտախուց 7160» ներկայացումը նկարահանվել է որպես հեռուստատեսային ֆիլմ:

«Արտոնված եղեռն» ողբերգությունը 2005 թ. ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին բեմադրվել է Արցախի Վահրամ Փափազյանի անվան թատրոնում:

Առհասարակ, Հայոց ցեղասպանությունը հատուկ տեղ է գրավում Աննա Պետրոսյանի պատմագրական գործերի շարքում: 2002 թ. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային Ակադեմիայի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նախաձեռնությամբ հրատարակվեց Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» վավերագիրը: Գիրքն արագությամբ սպառվեց և 2005 թ. Հայոց ցեղասպանության 90-ամյա տարելիցին թանգարան-ինստիտուտը նպատակահարմար գտավ վերահրատարակել ընթերցողի կողմից մեծ պահանջարկ ունեցող գիրքը, հեղինակի նոր, կարևոր լրացումներով:

«Եղերապատում» վավերագիրը Հայոց մեծ ողբերգության և Հայոց հառնումի մասին է՝ հասցեագրված հայ պատանիներին և երիտասարդներին:

Գրական տարբեր ամսագրերում տպագրվել են Աննա Պետրոսյանի «Որպես հացն հանապազօրյա» և «Մինուա է անունը նրա» վեպերը, «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս», «Զվարթնոց», «Աղվիթա», «Մարիամ Մագդաղինացի և Փիլիպպոս» թատերգությունները: «Հանիր, խնդրում եմ, դիմակս» թատերգությունը 2000 թ. բեմադրվել է Փարիզի Արբի Հովհաննիսյանի թատրոնում:

«Աղվիթա» թատերգությունը 260 թ. Հայոց նախարար Սուրեն Սալահուդին տիկին՝ իշխանուհի Աղվիթայի կողմից Աղբենուտ կոչվող ջերմուկներում առաջին բորոտանոց-հիվանդանոց հիմնելու պատմությունն է: Նման բժշկանոցներ Արևմտյան Եվրոպայում բացվել են Աղվիթա իշխանուհու բժշկանոցից 300 տարի անց միայն: Այս մասին վկայում են օտարազգի գիտնականները:

1986 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Աննա Պետրոսյանի «Արևը քայլում է ինձ հետ» ժամանակակից վիպակը, «Սովետական գրող» հրատարակչությունը 1986 թ.՝ «Եկա, որ մնամ...» ընդհանուր խորագրով պատմական թատերգությունների ժողովածուն («Ամազոններ», «Շիդարայի քրքիջը», «Եկա, որ մնամ», «Աբգար Դպիր Թոխատեցի», «Երկար վերադարձ»):

«Նաիրի» հրատարակչությունը 1990 թ. լույս է ընծայել «Կումարի Մեծ Տիկնոջ պատմությունները» վեպ-ասքերգությունը, կազմված երկու՝ «Մինուա է անունը նրա...» և «Ռուսա Հրաչվի» վեպերից:

Վեպ-ասքերգությունը, պատմական փաստերով հիմնավորված, մ.թ.ա. 9-7-րդ դ.դ. Արարատյան թագավորության Արամյան արքայատոհմի Ասորեստանի զավթողական քաղաքականության դեմ տարած հաղթական պայքարի, ինչպես նաև կառուցողական հզոր գործերի, հայ ժողովրդի անընկճելի Հերոսական Ոգու և Արարման Ոգու պատմությունն է:

ՀԳՄ հրատարակչությունը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Սերն աշխարհեն խռովել՝ կերթա» պատմավեպը: Գրքի հերոսը Նահապետ Քուչակ բանաստեղծն է, որ 16-րդ դարում օտարների լծի տակ բզկտված Հայրենիքի ճամփաներով փորձում է հասնել Սիրո ետևից:

Հաջորդը «Մոզ քաղաքի կործանումը» պատմավեպն է, որը 2004 թ. լույս են ընծայել «Նոր Դար» և «Զանգակ-97» հրատարակչությունները: 8-րդ դարի մասին համակողմանի պատմող այս պատմավեպը նաև վարքագրություն է հեռավոր անցյալում ապրած, սրբացած մախնիների մասին, որոնք եղան Հայոց մտավոր ու հոգևոր կյանքի անմնացորդ նվիրյալները: Մարդկային անանց արժեքներ ներկայացնող այս պատմավեպը որքան պատմական, նույնքան էլ ժամանակակից է:

«Զանգակ-97»-ը 2004 թ. հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Կարոտների իր աշխարհը» գեղարվեստական էսսե-ալբոմը՝ նվիրված հայագրի աշխարհահռչակ նկարիչ Ոստանիկ Ադոյանին՝ Արշիլ Գորկուն:

«Քաջավարժներ» պատմվածքների ժողովածուն (Զրույցներ հնագույն քաջավարժների մասին) 2005 թ. լույս է ընծայել «Ամրոց Գրուպ» հրատարակչությունը:

Տարբեր տարիներին հրատարակվել են նաև Աննա Պետրոսյանի մանկական «Մի քիչ արև», «Բյուրապատիկ», «Ծիածանի հետ ծնված բաղիկը» հեքիաթները:

2008 թ. «Ներաշխարհ» հրատարակչության կողմից հրատարակվել է Աննա Պետրոսյանի «Հայոց Լեռնաշխարհի հայտնի և անհայտ առասպելները» գիրքը:

2001 թ. փետրվարի 21-ից «Վասն Հայության» շաբաթաթերթի առաջին համարից շարունակաբար տպագրվել է Աննա Պետրոսյանի «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» մեծածավալ յոթհատորյա վկայագրքի առաջին հատորը:

2008 թ. պետպատվերով և «Դար» հիմնադրամի աջակցությամբ հրատարակվել է «Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագրքի Ա հատորը:

2009 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Բ հատորը:

2010 թ. հրատարակվել է վկայագրքի Գ հատորը:

2011թ. հրատարակվել է վկայագրքի Դ հատորը:

2011թ. ՀԳՄ-ն հրատարակեց Աննա Պետրոսյանի ժամանակակից «Արևը քայլում է ինձ հետ», «Հիշողության մարգագետին», «Որպես հացն հանապազորյա», «Կհանդիպենք էլ լորադոյում» վիպակների ժողովածուի «Ինչպես ապրեցինք 20-րդ դարի վերջին տասնամյակներին...» առաջին գիրքը: Նույն վերնագրով երկրորդ գիրքը ընդգրկում է ժամանակակից թատերգություններ:

2012թ. հրատարակվել է վկայագրքի Ե հատորը:

2012թ. «Նորք» տպագրատունը հրատարակել է Աննա Պետրոսյանի «Ոստանիկ Ադոյան-Արշիլ Գորկու երկար վերադարձը» փաստագրությունը:

«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը» վկայագիրքը հայ ժողովրդի մտավոր և հոգևոր դրսևորումների, նաև աստվածապարզ Արարման Ոգու, հնագույն ժամանակներից մինչև 21-րդ դարի լույս ու ստվերով լեցուն մեր օրերի պատմությունն է: Այն գրված է պատմության հանդեպ խորին հարգանքով և գրող-գեղագետի հոգեբանական նրբին վերլուծումներով:

Աննա Պետրոսյանը ունի այլ բազմաթիվ ստեղծագործություններ, որոնք սպասում են լույս ընծայման իրենց հերթին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԿՅԱՆՔԸ ԵՎ ԿԱՐՄԻՐ ՍՈՒԼԹԱՆԸ	5
ՄԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔՈՎ	10
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	15
ՎՐԻԺԱՌՈՒ ՔԱԶՈՐԴԻՆԵՐ	20
ՆՐԱՆՔ, ՈՐ ԵՎԱՆ... ..	36
ԿԻԼԻՎՅԱՆ ԳԻՇԵՐ	39
ՄԵՆՔ ԹՈՒՐՔ ԵՆՔ... ..	45
ՄԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔՈՎ	54
ԹՈՒՐՔ ԵՐԴՈՒՄԻ ԳԻՆԸ	57
ՑԵՂԻ ՀՈՒՅՍԵՐԸ	58
ԱՅԱՇԻ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ	61
ՍԻԱՄԱՆԹՈ՝ ԱՏՈՍ ԵԱՐՃԱՆՅԱՆ	62
ՀԱՆՂԸՐԻԻ ԱՔՍՈՐԱԿԱՆՆԵՐԸ	75
ԴԱՆԻԵԼ ՎԱՐՈՒԺԱՆ	79
ՌՈՒՔԵՆ ՄԵՎԱԿ	93
ՏԻՐԱՆ ՔԵԼԵԿՅԱՆ	101
ԿՈՄԻՏԱՍ	102
ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՅՐԱՊ	124
ՄԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏԱԴՐԱՆՔՈՎ	140
ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԿՅԱՆՔԻ ՍԱՀՄԱՆԱԳԾՈՒՄ	175
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	186
ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄ	206
ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ ԹՈՒՐՔԻՈ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ՝	206
1918 ԹՎԱԿԱՆ, ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 4	209
1918 ԹՎԱԿԱՆ ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 18, ԹՈՒՐՔԻՈ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ	225
ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ	230
ՀԱՏՈՒՑՈՒՄ	248
ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍԵՐԸ	253
ՀԱՅԵՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՄԱՐԴԱՍԵՐԸ	259
ՄԱՐԻԱ ՅԱԿՈԲՍՈՆ	262
ԿԱՐԵՆ ԵՓՓԵ	263
ՈԳԵՂԵՆ ԽՈՍՔԻ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐՈՒՄ	

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ	263
ՎԱՅԱՆ ՏԵՐՅԱՆ	282
ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ	296
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ	317
ԱՊՐԵԼՈՒ, ՍՏԵՂՈՎՈՐԾԵԼՈՒ, ԿԱՌՈՒՑԵԼՈՒ ՀԱՄԱՌՈՒԹՅՈՒՆ	323
ԱՆՀԱՏԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ	326
1937 ԹՎԱԿԱՆ՝ ԱՌԱՋ ԵՎ ՀԵՏՈ	327
ԻՆՉՊԻՍԻՆ ԷՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	328
ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ	330
ԱԿՍԵԼ ՔԱԿՈՒՆՑ	362
ԳՈՒՐԳԵՆ ՄԱՀԱՐԻ	372
ԵՎ ՄՅՈՒՍՆԵՐԸ	380
ՆԵՐՍԵՍ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ	381
ՎԱՅԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ	383
ՋԱՊԵԼ ԵՍԱՅԱՆ	384
ՊՈՂՈՍ ՄԱԿԻՆՑՅԱՆ	389
ՎԱՀՐԱՄ ԱԼԱՋԱՆ	389
ՀՐԱՉՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ	392
ՎԱՅԱՆ ՉԵՐԱՋ	396
ՄՅՈՒՍՆԵՐԸ	400
ԻՍԿ ԵԿԵՂԵՑԻՆ...	401
ՈՉ ՄԻԱՅՆ ԿՅԱՆՔԸ	403
ՎԻՊԱՍԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ	407
ՈԳԵՂԵՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ	412
ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ	412
ՄԱՆՈՒԿ ԱՔԵՂՅԱՆ	413
ՀԱԿՈՔ ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ	415
ԵՐՎԱՆԴ ԼԱԼԱՅԱՆ	416
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆ	419
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՊԵՆԴԻԱՐՅԱՆ	421
ԱՐՄԵՆ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ	424
ԵՎ ՆՐԱՆՔ...	426
ԱՐԱՄ ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ	428
ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ	434
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆ	449
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ	471
ՀԱԿՈՔ ԿՈՋՈՅԱՆ	482

ԵՐՎԱՆԴ ՔՈՉԱՐ	487
ԱՐԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ	492
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԱՍԵՀՅԱՆ	494
ԼԵՎՈՆ ՇԱՆԹ	503
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԵ	510
ՆԱՐ-ԴՈՍ	516
ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ	519
ՍՏԵՓԱՆ ՋՈՐՅԱՆ	526
ՆԱԻՐԻ ՋԱՐՅԱՆ	530
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ԵՎ ՄԵՆՔ	537
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄ	538
ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱՋՅԱՆԸ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ	550
ՀՈՎԱՏԹ ՕՐՔԵԼԻ	555
ԼԵՆԻՆԳՐԱԴԻ ԱՋԱՏԱԳՐՈՒՄԸ	561
ՄՈՍԿՎԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ	562
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՋԳԱՅԻՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԸ	564
ԹԱՄԱՆԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԵՐԸ	567
ՍՏԱԼԻՆԳՐԱԴ	570
ԿՈՒՐՍԿԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ	573
ԵՐԿՐՈՐԴ ՃԱԿԱՏԻ ՄԱՍԻՆ	575
ՎԵՐՋԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՈՍՔԸ	576
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԻՎԻԶԻԱՆԵՐԻ ԱՆՑԱԾ ՈՒՂԻՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	578
ՃԱՊՈՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ	578
ՀԱՅ ԾՈՎԱՅԻՆՆԵՐԸ	580
ՀԱՅ ՕԴԱՉՈՒՆԵՐԸ	581
ՍՓՅՈՒՌՔԸ ԵՎ ՖԱՇԻԶՄԸ	583
ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅԵՐ	587
ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԴԻՄԱԴՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՎ	587
ՄԻՍԱՔ ՄԱՆՈՒՇՅԱՆԸ	590
...ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԻ ՄՅՈՒՄ ՋԱՎԱԿՆԵՐԸ	592
ԻՆՉ Է ՀԵՏԱԽՈՒՅՋԻ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	594
ՀԱՅԿ ՀՈՎԱԿԻՄՅԱՆ	596
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ԱՎԱՐՏՎԵՑ	596
ՍԱՍՈՒՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ	601
ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	

Աննա Պետրոսյան
«Բոլոր ժամանակների Հայաստանը»
Анна Петросян
“Армения всех времен”
Anna Petrosyan
“Armenia of all times”

Խմբագիր՝ Ա. Պետրոսյան
Գեղ. Խմբագիր՝ Ա. Նախշբարյան
Սրբագրիչ՝ Լ. Մեհրաբյան
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Վ. Բաղդասարյան
Էջադրումը՝ Ա. Ուռուտյանի

Կազմի նկարը՝ Սվետլանա Հակոբյանի «Էրգիր» շարքից

Չափսը՝ 70X100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տառատեսակը՝ Արեալ Արմենիան, ծավալը՝ 38 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 600
Գինը՝ պայմանագրային

«Դար» հիմնադրամ
Հեռ. +374 10 50 15 15, էլ. հասցե info@armdar.am
Կայք՝ www.armdar.am
Фонд “ДАР”
Тел. +374 10 50 15 15, эл. почта info@armdar.am
Адрес www.armdar.am
“DAR” foundation
Tel.: +374 10 50 15 15, E-mail: info@armdar.am
Url.: www.armdar.am

«Տիգրան Մեծ» տպարան
ՀՀ Երևան, Արշակունյաց 2
Типография “Тигран Мец”
РА Ереван, Аршакуняц 2

9(47.925)

77-50

42.

Դու պատկանում ես
նախնական և քաջ ազգի,
արդյունավետ ոչ միայն խոսքի
և պիտանի՝ խոհականության մեջ:

Այլև՝

Մեծամեծ փառավոր գործերով,
որոնք մենք կհիշատակենք
այս պատմության ընթացքում:

Մովսես Խորենացի

ԴԱՐ Ֆինանսորամ

«ԴԱՐ» տարածաշրջանային զարգացման և մրցունակության հիմնադրամ